

KARADENİZ İNCELEMELERİ
Dergisi

Journal of Black Sea Studies

29

KARADENİZ İNCELEMELERİ DERGİSİ

Yıl: 15, Sayı: 29, Güz 2020

Year: 15, Number: 29, Autumn 2020

Sahibi / Owner

Serander Yayınevi Adına
Sema USTA

Yazı İşleri Müdürü / Editor in Chief

Öğr. Gör. Veysel USTA

Karadeniz İncelemeleri Dergisi;

hakemli bir dergidir. Dergide yayımlanan tüm yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir. İzin alınmadan kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz ve çoğaltılamaz. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayımlayıp yayımlamamakta serbesttir. Gönderilen yazılar iade edilmez. Makaleler, ulusal ve uluslararası geçerli etik kurallara (araştırma ve yayın etiğine) uygun olmak zorundadır. Yayımlanacak makaleler, intihal programı tarafından denetlenmekte ve uygun görülmeyenler yayımlanmamaktadır .

Yazışma Adresi / Correspondence Address

Karadeniz İncelemeleri Dergisi
Serander Yayınevi, Gazipaşa Mahallesi, Uzun Sokak, No: 5/3
Ortahisar-Trabzon / TÜRKİYE. Tel: 0533 421 70 02
Web: www.kainder.com
e-posta: karadenizincelemeleridergisi@yahoo.com.tr

Dizgi / Typed by

Serander Yayınevi/TRABZON

Baskı / Printed by

SAGE Yayıncılık Rek. Mat. San. Tic. Ltd. Şti. Kazım Karabekir
Cad. Uğurlu İş Merkezi, Kat: 4, No: 97/24, İskitler ANKARA

ISSN: 2146-4642

E-ISSN: 2717-9818

Abone Bedeli / Subscription Rate

Kurum/Institutional: 80 TL (USD 20)

Normal/Normal: 90 TL (USD 25)

Fiyatı/Price: 40 TL (USD 10)

KARADENİZ İNCELEMELERİ

D e r g i s i

Journal of Black Sea Studies

29

HAKEMLİ AKADEMİK DERGİ

Bu dergi;
Turkologischer Anzeiger tarafından taranmakta olup
TUBİTAK ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı (SBVT)
SOBIAD, Acarindex.com, ResearchBib, Directory of Research
Journals Indexing (DRJI) ve ASOS Index
tarafından indekslenmektedir.

SERANDER
Trabzon 2020

EDİTÖRLER / EDITOR'S

Prof. Dr. Mesut ÇAPA
Öğr. Gör. Veysel USTA

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Mesut ÇAPA (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet ÇOG (Samsun Üniversitesi)
Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Alfina SIBGATULLİNA (Russian Academy of Sciences)
Doç. Dr. Ahmet KÖKSAL (Karadeniz Teknik Üniversitesi)

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Ali AKYILDIZ (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Gülbadi ALAN (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. Necmettin AYGÜN (Aksaray Üniversitesi)
Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Faruk BİLİCİ (INALCO Paris)
Prof. Dr. İdris BOSTAN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Mesut ÇAPA (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Rahmi ÇİÇEK (Trabzon Üniversitesi)
Prof. Dr. Feridun M. EMECEN (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Sadettin GÖMEÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Nedim İPEK (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Haşim KARPUZ (KTO Karatay Üniversitesi)
Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet ÖZ (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Rustam SHUKUROV (Moskova Devlet Üniversitesi)
Prof. Dr. Enis ŞAHİN (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Doç. Dr. Alexander D. VASİLYEV (Russian Academy of Sciences)
Doç. Dr. Muzaffer BAŞKAYA (Trabzon Üniversitesi)
Doç. Dr. Hanefi BOSTAN (Marmara Üniversitesi)
Doç. Dr. Bayram SEVİNÇ (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Doç. Dr. Özgür YILMAZ (Samsun Üniversitesi)

TÜRKÇE SORUMLUSU

Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR

İNGİLİZCE SORUMLUSU

Doç. Dr. Mustafa Zeki ÇIRAKLI

BU SAYININ HAKEMLERİ

Prof. Dr. İsmail AKBAL
Selçuk Üniversitesi

Prof. Dr. Betül ASLAN
Atatürk Üniversitesi

Prof. Dr. Sezai BALCI
Giresun Üniversitesi

Prof. Dr. Kemal BEYDİLLİ
İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

Prof. Dr. Mesut ÇAPA
Ankara Üniversitesi

Prof. Dr. Rahmi ÇİÇEK
Trabzon Üniversitesi

Prof. Dr. Muzaffer DEMİR
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Prof. Dr. İlhan EKİNCİ
Ordu Üniversitesi

Prof. Dr. Nedim İPEK
Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Prof. Dr. Haşim KARPUZ
KTO Karatay Üniversitesi

Prof. Dr. Kemalettin KUZUCU
Marmara Üniversitesi

Prof. Dr. Nuray MERT
İstanbul Üniversitesi (E)

Prof. Dr. Esin SARIOĞLU
Beykent Üniversitesi

Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU
Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Prof. Dr. Ömer İskender TULUK
Karadeniz Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Mustafa İsmet UZUN
Marmara Üniversitesi (E)

Doç. Dr. İpek Beyza ALTIPARMAK
Bursa Teknik Üniversitesi

Doç. Dr. Ahmet MAZLUM
Cumhuriyet Üniversitesi

Doç. Dr. Hatice KARAKUŞ ÖZTÜRK
Artvin Çoruh Üniversitesi

Doç. Dr. Bayram SEVİNÇ
Karadeniz Teknik Üniversitesi

Doç. Dr. Kemal SAYLAN
Gümüşhane Üniversitesi

Doç. Dr. İbrahim SERBESTOĞLU
Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Doç. Dr. Mehmet Mert SUNAR
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Doç. Dr. Özgür YILMAZ
Samsun Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet BİLGİN
İstanbul Aydın Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Deniz ÇELİKER
Süleyman Demirel Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Ömer GEZER
Hacettepe Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Turgay KABAK
Bayburt Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Figen KANBİR
Siirt Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Özgür KOLÇAK
İstanbul Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Özgür ORAL
İstanbul Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Süleyman UYGUN
Ordu Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Fatma YILDIRMIŞ
Gümüşhane Üniversitesi

İçindekiler / Contents

İSVEÇ KRALI XII. KARL'IN OSMANLI DEVLETİ'NDE İKÂMETİNİN BOĞDAN'A ETKİSİ VE NİKOLAOS MAVROKORDATOS <i>THE EFFECTS OF SWEDISH KING CHARLES XII'S REFUGE AT THE OTTOMAN EMPIRE IN MOLDAVIA AND NICOLAOS MAUROCORDATOS</i> Mahmut Halef CEVRİOĞLU	11
TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E TRABZON'DA KAMU GÖREVLİLERİ <i>PUBLIC ADMINISTRATIVE OFFICIALS IN TRABZON FROM TANZİMAT TO REPUBLIC</i> Nedim İPEK	29
OSMANLI TAŞRASINDA YAŞAMIŞ BİR YENİÇERİ: SÜLEYMAN SİNOBÎ (Ö. 1247/1832) VE NÜSHASININ GENEL BİR DEĞERLENDİRMESİ <i>A JANNISARY FROM AN OTTOMAN PROVINCE: SÜLEYMAN SİNOBÎ (D. 1247/1831-32) AND AN OVERVIEW OF HIS MANUSCRIPT</i> Mustafa Altuğ YAYLA	87
XVIII. YÜZYILDA BATUM SANCAĞI'NDA EŞKIYALIK MESELESİ VE ASAYİŞ <i>THE ISSUE OF BRIGANDAGE AND PUBLIC ORDER IN THE SANJAK OF BATUMI DURING THE 18TH CENTURY</i> Sibel ORHANKAZI	105
İSTANBUL/UZUNÇARŞI YANGINI (1911) İÇİN TRABZON VİLAYETİNDEN TOPLANAN YARDIMLAR <i>HUMANITARIAN AID COLLECTED IN TRABZON PROVINCE FOR THE İSTANBULITES AFTER UZUNÇARŞI FIRE(1911)</i> Melek ÖKSÜZ	121
ALMAN DOKTOR KOCH'UN KAYITLARI IŞIĞINDA TRABZON VE YAKIN ÇEVRESİ <i>TREBIZOND AND ITS VICINITY ACCORDING TO GERMAN DOCTOR KARL KOCH'S OBSERVATIONS AND ACCOUNTS</i> Aysegül KUŞ Çiğdem KIRCA	149

SON DEVİR İSLAMCILARINDAN ABDÜRRAHİM RAHMİ’NİN (ZAPSU)
TRABZON’DA TEKRAR BASILARAK KURTARILAN BİR KİTABI: *ESİR
BİR ÇOCUĞUN BAŞINA GELENLER*

*A PLAY BY ONE OF THE LATE ISLAMISTS: THE RECOVERED COPY OF
ABDÜRRAHİM RAHMİ (ZAPSU)’S REPRINTED BOOK
ESİR BİR ÇOCUĞUN BAŞINA GELENLER*

Fırat CANER 179

SOĞUK SAVAŞ SONRASI DÖNEM KARADENİZ’DE GÜÇ MÜCADELESİ
POWER STRUGGLE IN THE BLACK SEA IN POST-COLD WAR PERIOD

İsmail KÖSE 203

OSMANLI MEDRESELERİ BAĞLAMINDA “İSPİR KADIOĞLU
MEDRESESİ” VE KONUMU ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER

*“İSPİR KADIOĞLU MADRASAH” IN THE CONTEX OF OTTOMAN
MADRASAH AND EVALUATION OF ITS LOCATION*

Emriye KAZAZ 227

GASTRONOMİ TURİZMİ KAPSAMINDA TRABZON MUTFAĞINA ÖZGÜ
BİR ÜRÜN “KUYMAK”

*KUYMAK: A PECULIAR TASTE FROM TRABZON CUISINE
IN THE CONTEXT OF GASTRONOMY TOURISM*

Mehmet Akif ŞEN 251

AKÇAABAT / ORTAMAHALLE GİYİM KÜLTÜRÜ (1930-1970)

*LIFE AND CLOTHING CULTURE IN THE DISTRICT OF
ORTAMAHALLE, AKÇAABAT (1930-1970)*

Nazmiye AYDIN 269

TARİH VE LİTERATÜRDE TRABZON İMPARATORLUĞU

Yazar: Alexander Aleandrovich VASILIEV

Çevirenler: Murat KEÇİŞ

Zeynep İNAN ALİYAZICIOĞLU 317

KİTAP DEĞERLENDİRME/BOOK REVIEW

KARADENİZ’İN ORTAÇAĞ DÖNEMİ ESERLERİ VE TOPOGRAFYASI

Haşim KARPUZ 369

KİD Yayın İlkeleri 375

SUNUŞ

Karadeniz İncelemeleri Dergisi'nin Kasım 2020 tarihli 29. sayısı; Karadeniz havzasına dair yedisi tarih, biri mimarlık, biri siyaset bilimi, ikisi halk kültürü olmak üzere toplam on bir bilimsel makale, bir bilimsel makale çevirisi ve bir kitap tanıtımı ile okurlarıyla buluşmaktadır.

Bu sayının ilk makalesi Mahmut Halef CEVRİOĞLU'nun "*İsveç Kralı XII. Karl'ın Osmanlı Devleti'nde İkâmetinin Boğdan'a Etkisi ve Nikolaos Mavrokordatos*" adlı yazısıdır. Yazar, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlardaki hakimiyeti sırasında Tuna Voyvodalıkları (Eflak-Boğdan) ile Bender'deki İsveç ordugâhi arasında yaşananları, Boğdan Prensi Nikolaos Mavrokordatos ile Bender'deki İsveç idaresi arasındaki yazışmalar bağlamında ele almaktadır. Osmanlı Arşivi ve Avusturya Devlet Arşivi belgelerinin yanı sıra dönemin Batı Avrupa gazetelerine yansıyan haberlerin birlikte değerlendirilmesinin yapıldığı makale, 18. yüzyılda yaşanan bu olaya yeni bir bakış açısı sunmaktadır.

Nedim İPEK, "*Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Trabzon'da Kamu Görevlileri*" adlı makalesiyle oldukça zahmetli bir çalışmaya imza atmıştır. Yazar, Tanzimat'la başlayan idari yapıdaki yeni düzenlemeye ışık tutan yazısında bir yandan yeni kurumların oluşum ve gelişme sürecine değinirken öte yandan bu kurumların personel rejimindeki değişimlerini de okurlarıyla paylaşmaktadır. Başka bir ifadeyle Trabzon Vilayetinin Tanzimat ile Cumhuriyet arasındaki idari yapısına toplu ve üstten bir bakış ortaya koyarak, bu konularda yapılacak çalışmalara da rehberlik etmektedir.

Mustafa Altuğ YAYLA "*Osmanlı Taşrasında Yaşamış Bir Yeniçeri: Süleyman Sinobî (ö. 1247/1832) ve Nüshasının Genel Bir Değerlendirmesi*" adlı makalesinde, Samsun İl Halk Kütüphanesi koleksiyonunda mevcut bir el yazması mecmuadan hareketle 19. yüzyıl başlarında Sinop'ta yaşamış bir Yeniçeri hakkında bilgi vermektedir. Yayla, ele aldığı ve değerlendirdiği bu özgün kayıttaki bilgilere göre Süleyman adlı Yeniçeri'nin yaşamı ve ilgi dünyası hakkında dikkate değer veriler ortaya koymaktadır.

Sibel ORHANKAZI, "*XVIII. Yüzyılda Batum Sancağı'nda Eşkîyalık Meselesi ve Asayiş*" başlıklı yazısında; Osmanlı Devleti için Rusya ile mücadelede bir set işlevi gören ve aynı zamanda lojistik ikmal merkezi olan Batum Sancağı'nda yaşanan asayiş sorunlarını değerlendirmektedir. Yazar; Osmanlı Devleti'nin doğu hudutlarında yaşanan eşkıyalık faaliyetlerini ortadan kaldırmak için kimi zaman nüfuzlu ailelere ayrıcalık tanınmasına, kimi zaman ise bölge halkının desteğini sağlamaya çalışarak güvenlik zafiyetini ortadan kaldırma çabalarına değinmektedir.

Melek ÖKSÜZ'ün kaleme aldığı "*İstanbul/Uzunçarşı Yangını (1911) İçin Trabzon Vilayetinden Toplanan Yardımlar*" adlı makale, sonuçları itibarıyla maddi ve manevi büyük kayıplara neden olan bir doğal afeti ve afetzedelere Trabzon'dan uzanan yardım elini ele almaktadır. Trabzon'da İttihat ve Terakki'nin sözcüsü konumunda bulunan Trabzon'da *Meşveret* gazetesinden izlenebilen yangının izdüşümü, aynı dönemde hem Trablusgarp Savaşı, hem de Donanma Cemiyeti'ne yardım kampanyalarının yürütüldüğü şehirde, İstanbul yangınına yardım yapılması için gösterilen özveri ve çabanın, Müslim-gayrimüslim ayırımı yapılmaksızın toplumsal dayanışmanın güçlü örneklerinden biri olduğunu göstermektedir.

Ayşegül KUŞ ve Çiğdem KIRCA, "*Alman Doktor Koch'un Kayıtları Işığında Trabzon ve Yakın Çevresi*" adlı makalede; Alman asıllı tıp ve bitki koleksiyoncusu

olan Karl Heinrich Emil Koch'un 1843 yılında Trabzon ve çevresine yaptığı geziyi ele alıp irdelemektedir. Bilindiği gibi 19. yüzyıl, Batı Avrupalı seyahatçilerin Doğu'yu keşfetme amaçlı çok sayıda gezisine tanıklık etmiş, bunların önemli bir kısmı da Osmanlı coğrafyasının farklı yörelerini gezmişlerdir. Yazı; yöreye dair en ayrıntılı bilgi veren kaynaklardan biri olan Koch'un gezi notları çerçevesinde Trabzon ve çevresine dair ilginç bilgiler sunmaktadır.

Fırat CANER, "*Son Devir İslamcılarında Abdürrahim Rahmi'nin (Zapsu) Trabzon'da Tekrar Basılarak Kurtarılan Bir Kitabı: Esir Bir Çocuğun Başına Gelenler*" başlıklı yazısında, Birinci Dünya Savaşı'nda yaşanmış bir trajedinin izini sürmektedir. Yazar, savaş sırasında Rus işgali altına giren Trabzon'un Sürmene ilçesinin bir köyünden esir edilerek Hazar Denizi içinde ve Batum açıklarındaki Rus esir kampı olan Nargin Adası'na gönderilen Yusuf adlı çocuğun yaşadıklarını anlatan bir risaleyi işlemektedir.

İsmail KÖSE, "*Soğuk Savaş Sonrası Dönem Karadeniz'de Güç Mücadelesi*" başlıklı yazısında, Soğuk Savaş döneminin sona ermesinden sonra Karadeniz Havzası'nda bozulan güç dengesini irdelemektedir. Bu mücadelede, Soğuk Savaş sonrasının ilk döneminde rakipsiz kalan ABD; Balkanları rehabilite edip sınırlarını Karadeniz'e kadar uzatmak isteyen AB; Karadeniz ve yakın çevresini yaşam sahası olarak görüp bu bölgede başka bir gücün varlığını istemeyen Rusya Federasyonu ve mevcut statükoyu muhafaza etmeyi arzulayan Türkiye'nin yeni güç mücadelesindeki rollerini siyaset bilimi penceresinden değerlendirmektedir.

Emriye KAZAZ, "*Osmanlı Medreseleri Bağlamında "İspir Kadioğlu Medresesi" ve Konumu Üzerine Değerlendirmeler*" adlı makalesinde, coğrafi konumu nedeniyle doğu-batı ve kuzey-güney arasında önemli kavşak noktalarından biri olan İspir'deki bir medresenin mimari ve sanatsal mukayesesini yapmaktadır. Yazar, 18. yüzyılın ilk yarısında yapılan Kadioğlu Medresesi'nin mimari özelliklerini, Osmanlı medrese tipolojileri bağlamında derinlemesine irdelemekte ve yakın çevresindeki diğer eserlerle karşılaştırmaktadır.

Mehmet Akif ŞEN, "*Gastronomi Turizmi Kapsamında Trabzon Mutfağına Özgü Bir Ürün "Kuymak"*" adlı bu sayının halk kültürü konulu ilk yazısında, Trabzon mutfağının en özgün ürünlerinden birini mercek altına almaktadır. Trabzon'un değişik ilçelerinde saha araştırması ve mülakatlar yapan yazar, kuymağın yapılışından kullanılan malzemenin özelliklerine, farklı yapım tariflerinden geçirdiği değişime kadar çok çeşitli bileşenlerini ortaya koymuştur.

Nazmiye AYDIN'ın "*Akçaabat / Ortamahalle Giyim Kültürü (1930-1970)*" adlı makalesi, Akçaabat'ın tarihsel kimliğe sahip Ortamahalle'deki giyim kültürünü konu edinmiştir. Yazar, Ortamahalle'de aile içinde, kadınlar tarafından usta-çırak ilişkisi bağlamında kuşaktan kuşağa aktarılan giyim kültürünü saha çalışmasına dayalı olarak ele almış; gelinlik, gelin ağırlığı, nişan, nikâh, sokak ve ev kıyafetleri, erkek, çocuk, okul kıyafetlerinde 1930-1970 yılları arasındaki değişimi ortaya koymuştur.

Alexander Aleandrovich VASILIEV'in "*The Empire of Trebizond in History and Literature*" adıyla kaleme aldığı, Murat KEÇİŞ ve Zeynep İNAN ALIYAZICI-OĞLU'nun "*Tarih ve Literatürde Trabzon İmparatorluğu*" adıyla Türkçe literatüre kazandırdıkları yazı, 1204-1461 yılları arasında Doğu Karadeniz bölgesinde hüküm sürmüş devlet hakkında okurlara yeni ve özgün bilgiler sunmaktadır.

Haşim KARPUZ'un kaleme aldığı kitap değerlendirme yazısı, "*Karadeniz'in Ortaçağ Dönemi Eserleri ve Topografyası*" adıyla Türk Tarih Kurumu'ndan Doğu Karadeniz bölgesine dair oldukça önemli bir çalışmayı tanıtmaktadır.

İSVEÇ KRALI XII. KARL'IN OSMANLI DEVLETİ'NDE İKÂMETİNİN BOĞDAN'A ETKİSİ VE NİKOLAOS MAVROKORDATOS*

Mahmut Halef CEVRİOĞLU**

ÖZ

İsveç Kralı XII. Karl'ın memleketinden yıllarca uzakta geçen savaşlarla ve maceralarla dolu hayatı kuşaklar boyu tarihçilerin ilgisini çekmiş, hatta Türkiye'den de Ahmet Refik Altınay ve Akdes Nimet Kurat gibi araştırmacılar da bu konuda çalışmışlardır. Ancak yine de dönemin Tuna Voyvodalıkları (Eflak-Boğdan) ile Bender'deki İsveç ordugâhı arasında olan bitenler yeterince bu ilgiden nasiplenememiştir. Bu sebeple mevcut çalışma Boğdan Prensi Nikolaos Mavrokordatos ile Bender'deki İsveç idaresi arasında cereyan eden muhaberat ve münasebata odaklanacaktır. Dönemin diplomatik belgeleri (Hurmuzaki tarafından yayınlanmış olanlar ile birlikte) bu ilişkiyi muayene etmek için fırsat tanımaktayken, XVIII. asrın Batı Avrupa gazeteleri de İsveç Kralının Osmanlı Devleti'ndeki ikametine ilişkin bir kronoloji izlemek adına zemin hazırlamaktadır. Bu açıdan Prens Mavrokordatos'un yazışmaları, Boğdan Prensiğine (Voyvodalığına) ve İsveç ordugâhına dair haberlerle birlikte değerlendirilecektir.

Anahtar Sözcükler: Sultan III. Ahmed, İsveç, XII. Karl, Demirbaş Şarl, Osmanlı-İsveç ilişkileri, Nikolaos Mavrokordatos, Boğdan

THE EFFECTS OF SWEDISH KING CHARLES XII'S REFUGE AT THE OTTOMAN EMPIRE IN MOLDAVIA AND NICOLAOS MAUROCORDATOS

ABSTRACT

Life and deeds of the Swedish King Charles XII have attracted historians' attention since the eighteenth century. Turkish-language monographs in the first half of the twentieth century by authors such as Altınay and Kurat also unveiled the King's

---

* *Gönderim Tarihi: 22.08.2020. Kabul Tarihi: 05.09.2020.*

** *Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Tarih Bölümü, İZMİR. halefcevrioglu@gmail.com ORCID: 0000-0002-0079-8134. Bu vesileyle YUDAB-Balkan Çalışmaları kapsamında, Avusturya Devlet Arşivleri'nde (Viyana) araştırma yapmamı mümkün kılan YÖK'e (Yükseköğretim Kurulu) ve süreçte yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Cahit Telci (İzmir), Prof. Dr. Claudia Römer (Viyana) ve Dr. Özgür Kolçak'a (İstanbul) teşekkürlerimi arz ederim. Keza isabetli eleştiri, yorum ve önerileriyle bu çalışmaya büyük katkı sağlamış olan hakemlere de minnettarım.*

years in the Ottoman Empire for a good deal. Accordingly, the contacts between the Ottoman administration in Istanbul and the Swedish camp at Bender are relatively well-known. However, the relationship of the Swedish King with the Danubian principalities of the time needs further investigation. Therefore, the present study aims at highlighting the dynamics of the conduct between the Moldavian Prince Nicolaos Maurocordatos and the Swedish Royal administration at Bender. The coeval documents preserved in various European archives, and published by E. Hurmuzaki, offer an excellent opportunity to examine this relationship. Furthermore, the Western European newspapers of the era similarly provide an uninterrupted basis of data to build the chronology of the Swedish King's sojourn in the Ottoman Empire. Hence, the study employs the correspondence of Prince Maurocordatos, and the newspaper accounts about the Moldavian Principality and the Swedish camp in general.

Keywords: Sultan Ahmed III, Sweden, Charles XII, Ottoman-Swedish Relations, Nicolaos Maurocordatos, Moldavia

Giriş

İsveç Kralı XII. Karl'ın (1682-1718), ya da Türkçe literatürde daha çok bilinen adıyla Demirbaş Şarl'ın macera dolu hayatı XVIII. yüzyıldan başlayarak defalarca mercek altına alınmışsa da, kralın Osmanlı toprağında geçirdiği yıllar (1709-1714) yirminci asra kadar nispeten karanlıkta kalmıştır. Nihayetinde XII. Karl'ın bir Avrupa monarkı olması ve kendisine olan ilginin daha çok İsveç Krallığı'nın Avrupa devletleri ya da Rusya tarihiyle kesişen noktalarda yoğunlaşması bu ihmalin asli sebepleriymken, Avrupalı araştırmacıların Türkçeye hâkim olmaması da ayrıca bir zorluk teşkil etmiştir. Her ne kadar İsveçli araştırmacıların XX. yüzyıl başında Osmanlı arşiv belgelerinden bu konuyu çalışmak için başarısız bir teşebbüsü olmuşsa da,¹ ancak Ahmet Refik Altınay² ve Akdes Nimet Kurat³ gibi isimlerin konuya el atmasıyla XII. Karl'ın Bender günleri gerek Osmanlı arşiv belgelerine gerek vekayinelere dayanarak başarıyla işlenmiştir.

XII. Karl'ın Osmanlı topraklarındaki macerası böylece bir asır öncesine göre artık çok daha iyi bilinmekteyse de, mevzubahis döneme ait yerli ve yabancı çalışmaların ekserisi kralın Stockholm, Bender ve İstanbul arasında çok taraflı çıkar şebekesini incelemiştir. Ayrıca, daha geniş çerçevede kralın Rus Çarı, Kırım Hanı,⁴ Kazaklar⁵ ve Erdel asileriyle⁶ olan ilişkileri de akademik

¹ Gunnar Jarring, "Fredrik R Martin", *Svensk Biografiskt Lexikon, II, B. 25* (1985-1987), s. 192.

² Ahmet Refik, *Memalik-i Osmaniye'de Demirbaş Şarl*, İstanbul H. 1332. Altınay'ın bu çalışması Latin harflerine de aktarılmıştır, bkz. Bülent Arı, haz. *Memalik-i Osmaniye'de Demirbaş Şarl*, İstanbul 2015.

³ Akdes Nimet Kurat, *İsveç Kralı XII. Karl'ın Türkiye'de Kalışı ve Bu Sıralarda Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul 1943.

⁴ Kırım Hanı'nın İsveç'in destek talebine Sultan'dan izin çıkmadığı için ret cevabı verdiği mektubu da içeren 1709 öncesi Osmanlı-İsveç ilişkilerine odaklanan kapsamlı bir çalışma için, Sven A. Nilsson, "De svensk-turkiska förbindelserna före Poltava", *Scandia*, 22 (2), 1953, 113-163, s. 161.

ilgiye mazhar olmuştur. Ancak, özellikle yerli akademik yazında İsveç ordu-gâhının doğrudan komşusu olan Boğdan Voyvodalığı bu açıdan hak ettiği ilgiyi görmemiştir. Hâlbuki XII. Karl'ın Osmanlılara ilticası ardından (1709) Boğdan arazisi ve voyvodalık (prenslik) makamı doğrudan (ve hızlı) bir değişim sürecine girmişti. Mevcut çalışma, İsveç Kralının akıbeti, Osmanlı günlük siyaseti ya da Osmanlı-İsveç ilişkilerinden ziyade, XII. Karl'ın Boğdan sınırına ilticasının siyasi (ve kısmen toplumsal) boyutuna odaklanmayı amaçlamaktadır. Bu sırada Prens Nikolaos Mavrokordatos'u da merkezi karakterlerden biri olarak ele alacaktır.

1709 ve 1713 yılları arasında İsveç Krallığı-Boğdan Voyvodalığı ilişkilerini tahlil edecek olan çalışma, iki aslî kaynak grubuna dayanmaktadır: bunlardan ilki dönemin Felemenk ve Fransız gazeteleridir ki, sundukları düzenli ve sistematik bilgiye rağmen şimdiye kadar göz ardı edilegelmişlerdir.⁷ İkinci kaynak grubunu ise daha ziyade arşiv malzemesi teşkil etmektedir: (İsveç askerlerinin tutmuş olduğu ve geçtiğimiz asırda neşredilmiş olan) günlükler; Doğu Avrupa'daki kimi diplomatik temsilci ve haber kaynaklarının Rusya ile ilgili Viyana Sarayı'na (*Hofburg*) ulaştırmış oldukları haberlerin ve mektupların asılları yahut suretleri; Osmanlı arşivinde mahfuz maliye ve divan kalemlerine ait belgeler; bilhassa İstanbul'dan yollanan diplomatik raporlar ve Boğdan Prensinin (Voyvodasının) teati etmiş olduğu mektuplar ki bu son iki grubu genel itibariyle Iorga ve Hurmuzaki'nin neşriyatında bulmaktayız.⁸ Dönemin vekayinuislerinin sağladığı bilgi ise, çalışılan coğrafyaya dair arşiv malzemesi ve gazete haberleri kadar tatmin edici bilgi sunamadığından ötürü Osmanlı kroniklerinden yeterince istifade etmek mümkün olmamıştır. Nihayetinde gazeteler ve arşiv kaynakları ışığında bir Osmanlı haraçgüzârı olan Boğdan Prensiğinin, XVIII. yy. Doğu Avrupa siyasetinden ne derece etkilendiği ve bu etkiye Osmanlı merkezi idaresinin nasıl tepkiler geliştirdiğini gözlemek mümkün olacaktır.

⁵ Alfred Jensen, *Mazepa: historiska bilder från Ukraina och Karl XII:s dagar*, Lund 1909.

⁶ Ulrike Tischler-Hofer, "Karl XII. von Schweden und Ferenc II. Rákóczi zu Gast im Osmanischen Reich: Spuren wechsellöblicher Kulturbeziehungen und theoretisch-methodische Überlegungen zum Einfluss provinzieller Milieus auf den Umgang mit Geschichte", *Banatica*, 25, 2015, 211-241.

⁷ Doğu Avrupa'da vuku bulan gelişmelerin Batı Avrupa'ya ne derece sıhatle yansıdığı şüpheli gözüktüğü de, literatürde bu erken dönem gazetelerin yayıncıları tarafından haberlerin doğruluğuna özenle dikkat edilerek basıldığına işaret edilmiştir, Arthur der Weduwen, *Dutch and Flemish Newspapers of the Seventeenth Century, 1618-1700 Volume 1*, Leiden-Boston 2017, s.70. Şahsi kanaatim ise, gelişmelerin sıhhati söz konusu olduğunda gazetelerin basıldığı yerden ziyade haberlerinin geldiği yerlerin (bu çalışma için ekserisi Doğu Avrupa şehirleri) önem arz ettiği ve bundan ötürü de gazete haberlerindeki doğruluk payının elçi raporlarından çok da farklı bir gözle değerlendirmeyeceğidir.

⁸ Iorga ve Hurmuzaki'nin ilgili belge koleksiyonları tam künye olarak kaynakçada belirtilmiştir.

1. XII. Karl'ın İlticası (1709)

Karlofça Anlaşması (1699) ne yazık ki Doğu Avrupa'ya huzur getirememişti. Osmanlı İmparatorluğu nihayetinde 1683'ten beri amansızca sürmekte olan savaşın yıkıcı etkilerinden kurtulabilmiş ve kısmen kendini yeniden yapılandırabilmiş olsa da,⁹ Lehistan ve Rusya (Moskova Devleti) gibi düşmanları hâlâ sahaya asker sürüyorlardı. Ancak Rus ve Leh ordularının bu sefer hedefleri güneyde değil, genç Kral XII. Karl'ın yönetmekte olduğu İsveç Krallığının bulunduğu kuzeydeydi. Rusya'nın Karadeniz'de olduğu şekilde Baltık Denizi'nde de ticarete dâhil ve hâkim olma isteği, İsveç ile mücadelesini kaçınılmaz kılıyordu.¹⁰ Çar Büyük Petro'nun hâkimiyeti altında Ruslar ve müttefikleri (Saksonya, Lehistan, Danimarka), Kuzey ve Doğu Avrupa'yı yirmi yıl kadar kavuracak olan ateşi 1700 yılında yakmışlardı ki¹¹ bundan dolayı olarak Osmanlı Devleti de etkilenecekti.

XVIII. yüzyılın ilk yıllarında elde etmiş olduğu zaferler XII. Karl'ı belki de döneminin en şanlı ve özgüveni en yüksek kralı hâline getirmişti. Rusya'ya ve Lehistan'a karşı giriştiği muharebelerde kazandığı zaferler, kısa sürede İsveç'e Doğu Baltık'ta sağlam bir köprübaşı temin etti ve Karl'ı sadece kendi ülkesinin kaderini değil, Lehistan'inkini de tayin eden bir konuma yükseltti: 1707'de Kral XII. Karl müttefik Stanislav Leşçinski'yi (Stanisław Leszczyński, 1677-1766) Lehistan'a kral seçtirmiş ve burayı sonraki seferleri için bir üs hâline getirmişti. Harekât için böylece elde etmiş olduğu bu suhulet ve Rusya ordusunun sürekli İsveç'in Baltık yerleşimlerini taciz etmesi, nihayetinde XII. Karl'ı Ruslarla daha ciddi ilgilenmeye itti. Rus Çarı Petro'ya bir darbe indirmek adına kralın, kendisine destek olan Leh kıtaları ve bir diğer müttefik Kazak Hatmanı Mazeppa ile birlikte İsveç ordusunu Rusya seferine çıkarmaktan başka çaresi kalmamıştı.¹²

Akabinde yaşananlar ne yazık ki XII. Karl'ın hiç de beklediği gibi değildi. Düşman toprağında savaşmanın ve acımasız Rus kışının İsveç ordusu üzerindeki ağır etkileri XII. Karl'ı gittikçe kötüleşen bir konuma soktu. 8 Temmuz 1709'da İsveç ordusu Petro'nun askerleri karşısında kesin bir mağlubiyet yaşadı (Poltava Muharebesi). XII. Karl geri çekilmekte olan ordusuyla daha sonra tekrar birleşmek ümidiyle meydana hızla uzaklaştı ve en yakındaki tarafsız bölgeye, yani Osmanlı topraklarına iltica etti. Öyle gözüküyor ki bu bilgiyi Osmanlı merkezine ilk ulaştıranlardan biri de, İstanbul'daki kendi kapıkethüdasına 22 Temmuz'da mektup yazıp gelişmeyi haber veren Boğdan Voyvodası Mihai Racovica olmuştu.¹³

⁹ Ömer Gezer, *Kale ve Nefer: Habsburg Serhaddinde Osmanlı Askeri Gücü (1699-1715)*, İstanbul 2020, s. 14.

¹⁰ Walter Hubatsch, *Das Zeitalter des Absolutismus 1600-1789*, Braunschweig 1975, s. 146.

¹¹ G. W. van der Meiden, *Rivalen in roem: Peter de Grote & Karel XII*, Amsterdam 1996, s. 31, 35.

¹² Åsa Karlsson, "Karl XII", *Karolinska förbundets årsbok*, 2003, 32-65, s. 50-52.

¹³ Gemil Tahsin, *Relatiile Tarilor Romane cu Poarta Otomana in Documente Turcești: 1601-1712*, Bükreş 1984, 490-491. Racovica'nın voyvodalığı Nisan 1709'ta yenilenmişti, *BOA*

Harita 1: Karadeniz ve Çevresi

İsveç Kralı ve ana ordudan ayırıp beraberinde getirmiş olduğu görece küçük kıtalar (yaklaşık 400 İsveçli ve 4000 Kazak)¹⁴ Osmanlı toprağına Özü civarında Bug (Aksu) Nehri'ni geçerek girmişler ve daha da ilerleyip Özü Eyaleti'nin bu dönemde askeri açıdan en önemli yerleşimi olan Bender'e geçmişlerdi. İsveç Kralı ve maiyeti öncelikle Vali Yusuf Paşa tarafından Bender'in içinde ağırlandırılmış, ancak kısa süre sonra İsveçliler istihkâmın dışında, Dniester (Turla) kenarında kendi ordugâhlarını kurmaya karar vermişlerdi. Dönemin Fransız gazetesi (*Gazette*), serhatteki stratejik konumundan ötürü birkaç yıl önce enikonu tahkim edilmiş olan Bender'in karşısında artık Osmanlılar tarafından tedarik edilmiş olan çadırlardan müteşekkil bir kamp olduğunu yazmaktaydı. Elbette bu çadırlar arasında XII. Karl'a verilmiş olan otak en şaşaalı olandı. Haberin devamında Osmanlı idaresinin İsveçli mültecileri taltif etmek için hiç bir zahmetten kaçınmadığı belirtilmiş ve keza Osmanlı Sultanı da (III. Ahmed, h. 1703-1730), İsveç Kralının müttefiki olan Kazak Hatmanı Ivan Mazeppa'yı Ruslara teslim etmediği için övülmüştü.¹⁵

Bu sırada XII. Karl'ın niyeti ise şu doğrultuydu: her ne kadar İsveç ordusu mağlup edilmişse de, İsveç'teki hükümet ve Lehli müttefiki Kral Stanislav belki de hâlâ planları için faydalı olabilirlerdi. Bu yüzden XII. Karl bir süvari birliğini Boğdan üzerinden Lehistan'a yollayarak oradaki destekçileriyle irtibat kurmak istemişti. İşte bu teşebbüs bağlamında Mihail Racovica'nın

[Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Bundan sonra BOA], AE. SAMD.III [Ali Emiri, Sultan Ahmed III], 112-11066: "Boğdan Voyvodalığı mutasarrıfı olan Mihail Voyvoda'ya kemâkan ibka ve mukarrer kılınmış, 9 S[after] [1]121 [20 Nisan 1709]".

¹⁴ Alfred Jensen, *Mazeppa*, s. 155.

¹⁵ *Gazette*, 1709, No 4, 2 Novembre 1709, s. 517-518 (De Hambourg, le 15 Octobre 1709): "Il estoit campé près de Bender, sous des tentes que les Turcs avoient fournies a ses troupes, & une magnifique pour sa persone. Bender est une place pers [sic] de la Mer Noire, que les Turcs avoient fortifiée depuis peu d'années, à cause qu'elle est près de la frontiere. Le General Meyerfeldt témoigne qu'on ne peut assez louer les soins que le Grand Seigneur avoit pris pour faire donner toutes sortes d'assistances au Roy de Suède..."

idaresi altındaki Boğdan Voyvodalığı, İsveç Kralının Osmanlı Devleti'ne ilticasının ilk somut etkisini tecrübe edecekti.

Mevzubahis süvari birliği harekâtı, XII. Karl'ın Bender'de ordugâh kurmasından kısa bir süre sonra gerçekleşmişti. Yine de İsveç ordusunun dağılmasıyla Ruslar gerek Lehistan'a gerekse Kuzey Avrupa'ya çıkan ana yollara çoktan hâkim konuma gelmişlerdi. Bu da herhangi bir İsveç harekâtına imkân tanınmayacağı anlamına gelmekteydi. Şöyle ki, Kasım 1709'da Kiev'den gelen haberler "Kropotov isimli bir Rus tugayı[nın], Kamaniçe-Podolya'daki Czernowitz'te, Bender'den Lehistan'a geçmeye çalışan 600 askerlik bir İsveç birliğinin yolunu kestiği, bunların yarısını esir alıp kalanları katlettiği" doğrultusundaydı.¹⁶ Bu acı gelişme bir süre için XII. Karl'ın herhangi başka bir plan yapmasını olanaksız kılmıştı.

2. Nikolaos Mavrokordatos, Boğdan Voyvodası (1710)

Gazete haberiyle takriben aynı vakitlerde bu gelişmeler İstanbul'da da yankı bulmuştu: İstanbul'daki Venedik temsilcisi Lorenzo Tiepolo 18 Kasım 1709 tarihli raporunda (*dispaccio*/dispeç), Boğdan Prensi Mihai Racovica'nın Rus birliklerinin Boğdan içine girmesine ve Bender'den Lehistan'a bir yol bulmaya çalışan İsveç-Kazak birliklerinin katledilmesine kasıtlı olarak izin verdiğini belirtiyordu. Bu yüzden de, diye devam ediyordu Tiepolo, Boğdan Prensi Racovica Rus lehtarı olmakla itham edilip voyvodalıktan azledilmişti.¹⁷ Fransız *Gazette*'i daha da ayrıntıya inerek Racovica'nın zincire vurulup ailesiyle birlikte İstanbul'a getirildiğini yazmaktaydı. Gazete her ne kadar İsveç-Kazak birliklerine yönelik bir Rus akınından bahsetmese de, "Prens Racovica'nın Ruslara karşı fazlaca meyilli" olduğunu yazmıştı.

Dönemin Osmanlı kayıtlarında bu prenslik değişimine dair bilgi bulmak mümkünse de, kayıtlar herhangi bir ihanet iddiasına yönelik veri sunmamaktadır. 1709 Ağustos ayı civarı Boğdan haracını almak için yollanmış olan Selam Ağası İbrahim'e, yerel boyarlar ve hatmandan (ataman) destek alarak Mihai Racovica'yı zapt etmesi, malına el koyması ve İstanbul'a göndermesi emredilmişti. Ayrıca, yeni bir voyvoda atanana kadar da geçici olarak Boğdan boyarlarından birinin voyvodalık makamına vekâleten oturması öngörülmüştü.¹⁸

¹⁶ *Oprechte Haerlemsche Donderdaegse Courant*, 1710, No: I, 2 January 1710 (Moscou den 17 November): "Van Kiof wert geconfermeert, dat een Muscovise Brigadier, Cropotof genaemt, te Czernowitz by Caminieck Podolsky 600 Sweden, die van Bender na Polen tot het Crassaus Corps gingen, aengetroffen, geslagen, 300 gevangen bekomen en de rest neergemaect heeft".

¹⁷ Eudoxiu Hurmuzaki (Ed.), *Documente privitoare la Istoria Românilor: Volumul IX, Partea I (1650-1747)*, Bükreş 1897, s. 445-446.

¹⁸ *BOA*, C. [Cevdet], MTZ 7-303 ve C. HR. 71-3505. Silahdar tarihinde Voyvoda Mihai'nin kasten Ruslara haber uçurup akın yaptırdığı, ihanet ithamına binaen ceza olarak da önce Bender'a ardından İstanbul'a getirilip Yedikule'ye hapsedildiği not edilmiştir, Mehmet Topal, *Silahdâr Fındıklı Mehmed Ağa, Nusretnâme Tahlil ve Metin (1106-1133/1695-1721)*, Marmara Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2001, s. 722.

Boğdan'a varması beklenen yeni voyvoda, meşhur Baş Tercüman Aleksander Mavrokordatos'un oğlu olan Divan Tercümanı Nikolaos Mavrokordatos olmuştu. Burada belki de Boğdan halkı için önemli olan, kendi boyarlarından birinin sadece vekâleten yeni voyvodayı beklerken, Divan'ın tercihinin Mavrokordatoslardan, yani İstanbul Rumu bir aileden yana olmasıydı. Ailenin önemine dikkat çekmek adına, yeni voyvodanın "henüz yirmi yaşında dahi olmayan" kardeşinin de (Giannakis) Baş Tercümanlık makamına getirildiğine,¹⁹ böylece ailenin bu pozisyonu elde eden üçüncü erkek üyesi olduğunu değinebiliriz.

Boğdan Voyvodası olarak yeni vazifesini devraldığı sırada Nikolaos Mavrokordatos otuz yaşında, Osmanlı idaresinin güvenilir ve entelektüel memurlarından biriydi. Ana dili olan Rumcanın yanı sıra Türkçe, Latince, Arapça, Farsça, Fransızca ve İtalyanca da biliyordu. Babasının nüfuzu kadar kendi okumuşluğundan da olacak ki Nikolaos 1698'den beri Divan (Baş) Tercümanı olarak hizmet etmekteydi. 1709'da Boğdan Prensi Racovica azledildiğinde, Nikolaos Mavrokordatos'a voyvodalık hilatı 29 Kasım'da inayet edilmiş ve yeni prens 25 Ocak 1710'da Boğdan'ın başkenti Yaş'ta vazifeye başlamıştı.²⁰ Osmanlı bürokrasisinin Rum bir üyesi olmasından ve İstanbul'da kuvvetli ailevi ve sosyal bağları bulunmasından ötürü olacak ki Osmanlı idaresi bu ikinci kuşak Mavrokordatos'un sadakatının Eflak-Boğdan'daki herhangi bir yerel ayandan (*boyar*) daha kolay temin edilebileceğini düşünmüştü. Nikolaos'un Rum olması Boğdan'ın ağırlıklı olarak Ortodoks olan nüfusla aynı dini hassasiyetleri taşımasında kolaylık sağlarken, bölgenin dilini bilmemesi ve yerel aristokratlarla ilişkisi olmaması da gerektiğinde Divan'dan gelecek herhangi bir müdahaleye karşı prensi daha hassas hale getirecekti.

Makamına geçtiğinde Nikolaos Mavrokordatos Yaş ve Bender arasında sağlıklı bir ilişki kurmaya çabalamıştır: Bender'deki İsveç ordugâhıyla tesis ettiği irtibata kanıt sunan mektupları, Mavrokordatos'un mütevazı itaatkârlığı ve yardımseverliğiyle bezelidir. Özellikle de makamdaki ilk yılında (1710) Mavrokordatos, iki yüz kilometre ötedeki İsveç Kralıyla iyi bir ilişki kurabilmiş gibi durmaktadır. Voyvodanın Bender'deki İsveç memurlarına ve XII. Karl'a yolladığı neşredilmiş mektupları, müteaddit sadakat takdimlerini ve rakiplerinin kendi aleyhindeki karalama propagandalarına kulak asmamasına yönelik krala ricalarını ihtiva etmektedir.²¹ Kısa süre içinde de zaten Mavrokordatos'un kaygılarının çok da yersiz olmadığı ortaya çıkacaktı. Ancak, Mavrokordatos'un değişken talihine odaklanmadan önce İsveç Kralının durumunu tekrar değerlendirelim.

¹⁹ *Gazette*, 1710, s. 44.

²⁰ A. Sturdza, *L'Europe orientale et le role historique des Maurocordato 1660-1832*, Paris 1913, s. 93-98.

²¹ N. Iorga, *Scrisori Domnești din Arhivele dela Stockholm*, Bükreş 1929, s. 21-22; Eudoxiu Hurmuzaki, a.g.e., s. 448-449.

Aralık 1709'da Bender'den Viyana'ya ulaşan casus raporları, İsveç Kralının üçü general olmak üzere yaklaşık beş yüz İsveç askeriyile ordugâhında kaldığını yazmaktaydı. Günde 850 *ecu* almakta olan krala, Sultan III. Ahmed'in bir milyon akçe peşinen inamda bulunmuş olduğu ve bir milyonun daha yolda olduğu yazılmaktaydı.²² Ayrıca, kendi askerleriyle üç yüz kadar Kazak süvarisinin de Boğdan'ın başşehri Yaş'ta konuşlandırıldığı belirtilmişti.²³

Lakin XII. Karl'la ilişkilendirilmesi gereken tüm askerler bu kadar değildi. İsveç Kralının göndermiş olduğu süvari birliği Lehistan'daki destekçileri (Ağustos ayında azledilmiş olan sabık kral) Stanislav ile birleşmeyi başaramayınca eski Kral Stanislav, generali Potocki'yi bir miktar Leh askeriyile Macaristan üzerinden Bender'e göndermiş ve ordugâhtaki karmaşayı daha da artırmıştı. Bir noktada Bender'in 10.000'den fazla asker barındırdığı rivayet edilmekteydi ki, merkezde İsveç askerleri, etrafında Zaporog Kazakları ile Leh birlikleri ve çeperde ise Tatarlar yer almaktaydı.²⁴

İsveç ordusundan bir askerin hatıratında anlattıkları uyarınca, 1710 senesinin büyük kısmında bu kalabalık birliklerin Boğdan topraklarında başıboş gezmiş olmaları söz konusuydu. Bu asker, Haziran ayında "Lehlilerin belki de biraz fazla özgürce davranıp" Boğdan kırsalında taşkınlık yaptığını yazmaktaydı.²⁵ Her ne kadar hatırat yazarı tafsilata inmese de, Leh-Kazak birliklerinin yerel halktan parayla değil de kaba kuvvetle erzak aldığını, Boğdanlıların da bu durumdan çokça rahatsız olduklarını çıkarabiliriz. Her ne kadar Voyvoda Mavrokordatos misafirperver çehresini yitirmemiş ve taşkınlık yapanları cezalandırmaktan kendini alıkoymuş ise de, bu husustaki şikâyetini Bender valisine yönlendirmekten geri durmamıştı.²⁶ Valinin cevabının ne doğrultuda olduğunu bilemesek de, şu gerçeğin altını çizmekte fayda var: Boğdan

²² [Österreichisches Staatsarchiv] *OeStA*, [Haus- Hof- und Staatsarchiv] *HHStA*, Russland I, 21 Russica (1710), Faszikel 1, v. 24a (Kral August'un Bender'deki hususi elçisinin gönderdiği raporun sureti, Aralık 1709)

²³ *OeStA*, *HHStA*, Russland I, 21 Russica (1710), Faszikel 1, v. 31 (23 Decembris 1709): "... daß der König von Schweden noch in Bender, und das in Jassi auch Schweden und Zaporowen 300 Man sich befinden, und waren bei ihnen von vornehmenden Zaporowischen Kosacken, der Koszowoy Koska, der Tezylucische Obristen und noch ein anderer, welchen er aber nicht kenne..."

²⁴ A. Stille, "Karl XII och Porten 1709-1714", Samuel Bring (ed.), *Karl XII till 200-Årsdagen av Hans Död*, Stockholm 1918, 339-412, s. 353. Osmanlı kayıtlarına göre ise bir yıl sonra (Aralık 1711) Potkalı ve Barabaş Kazaklarını kasten 3.000 süvarinin Boğdan toprağında, 2000 piyadenin ise Bender canibinde kışlayacağı belirtilmekteydi, *BOA*, AE.SAMD.III, 6667, s. 2. Ayrıca, Cevdet tasnifinden bu konuya ilişkin (ancak burada temas etmediğimiz) iki belgeyi Aleksandr Sereda yayınlamıştır, Aleksandr Sereda, "Perebuvaniya Kozatskogo Viys'ka v Girli Dnipro (za Osmans'ko-Turets'kim Dokumentom 1711 Roku)", *Ukraina v Tsentral'no-Shidniy Evropi*: 8, 2008, s. 337-350.

²⁵ Samuel E. Bring (Ed.), *E. H. Weismantells Dagbok 1709-1714*, Stockholm 1928, s. 73: "...und nun genossen wir solcher nach unseren Begehren: Diesen gantzen Monat rüreten wir unns nicht von der Stelle: doch hatten unser Pohlen sich allzuviel Freiheit genommen, und viele Exsesse in diesem Lande begangen..."

²⁶ Bring, *a.g.e.*, s. 74.

hududunda kışlayan Kazak askerlerinin 1710-1711 kış-bahar dönemi erzak masrafını (1760 esedî gurus) Osmanlı hazinesi zaten Boğdan cizyesinden ödemişti.²⁷ Kısaca Boğdan ahalisi dolaylı olarak bu askerlerin işlerini karşıladıkları gibi bir de serkeşlikleriyle başa çıkmak durumunda kalıyorlardı.

Sonbaharın gelişiyle, Boğdan taraflarında yani Osmanlı-Lehistan hududunda gezinen Leh-Kazak askerleri artık soğuktan etkilenmeye başlamışlardı. Bu güruha sığınak sağlamaktan ziyade bir nizam vermeyi amaçlamış olsa gerek, Mavrokordatos Leh süvarisinin Yaş'ın dışındaki arazide konaklamasını ve paralarıyla alışverişlerini yapmalarını buyurmuştu. Leh komutanı (*Starosta*) Grudzinski cevaben, şayet ödeme yapacaklarsa şehrin içinde kalmayı tercih ettiklerini söylemişti. Mavrokordatos bu ters cevabı dikkate almayıp kendi memurlarına, Leh süvarileri için taşrada kışlaklar ayarlamalarını emretti.²⁸ Prens'in bu geri adım atmaz tavrı gerilimi daha da arttırdı.

Boğdan civarındaki İsveç ve tâbî askerlerinin ahvali böyleyken, Bender'deki XII. Karl ve İsveç idaresinin hedefi de bir şekilde Sultan Ahmed'i Ruslara karşı savaş açmaya ikna etmektir. Nihayetinde Kral XII. Karl İstanbul'daki temsilcileri Thomas Neugebauer ve Stanislas Poniatowski aracılığıyla bastırıp istediği sonucu elde edebilmişti. Detay vermek gerekirse kral temsilcileri vasıtasıyla, Ruslarla yakın zamanda sulh (Ocak 1710) yenilemiş olan Sadrazam Çorlulu Ali Paşa'nın aleyhine propaganda yürütmüş ve nihayetinde de sadrazamın azlini temin etmişti (Haziran 1710).²⁹ Osmanlı sadaretinde meydana gelen değişimin ardından Hasan Ağa isimli bir Osmanlı memurunun sorgulanması sonucu da ortaya çıkmıştı ki İstanbul'da mukim Rus Büyükelçi Piotr Andrieviç Tolstoy, azledilen Sadrazam Çorlulu Ali Paşa'nın sadareti (1706-1710) boyunca Osmanlı idari kademesine yüklü miktarda rüşvet dağıtmıştı. Ayrıca, iddiaya göre rüşvetin dağıtılışında kilit rol oynayan isim de o zamanlar Divan Tercümanı olan Nikolaos Mavrokordatos'tan başkası değildi. Haliyle bu durum prensin iktidarının sonu anlamına geliyordu: Bender'de Yusuf Paşa'ya giden bir emir Mavrokordatos'u makamından azletmesini buyuruyor, prens İstanbul'a geri çağırılıyordu. Boğdan Voyvodalığı 25 Kasım 1710'da Dimitri Kantemir'e verilmişti.³⁰

Rus lehtarı bir siyaset izlemiş olması iddialarıyla Mavrokordatos'un azledilmesinin ne kadar gerçeği yansıtmakta olduğu tartışmalıdır. Zira yukarıda

²⁷ BOA, İE. HR [9] 892: "Fi Gurre-i R[ebülevvel] 1123 [19 Nisan 1711]: ... bera-yı mekulat-ı taife-i Kazak-ı Topkalı ve Barabaş tabi-i Kral-ı İsveç der varoş-ı Kal'a-yı Bender ..." olarak tanımlanan ödemede gurus 160 akçeden hesaplandığından ötürü meblağ 281.600 akçeye denk gelmektedir.

²⁸ Samuel E. Bring (ed.), *a.g.e.*, s. 78.

²⁹ Akdes Nimet Kurat, *Prut Seferi ve Barışı 1123 (1711)*, C: 1, Ankara 1951, s. 133-138.

³⁰ *OeStA, HHStA*, Russland I, 21 Russica (1710), Faszikel 3, v. 176a (19 Dezember 1710); Hurmuzaki, *a.g.e.*, s. 450 (Venedik balyosu Mocenigo'nun 27 Kasım 1710 tarihli dispeçi). Osmanlı kayıtlarına Aralık ayında makamına yeni atanan Dimitri Kantemir'in (*Dimitraško*) "ağırlığının" rahatça ardından Boğdan'a gelmesi için hükümler yerel yöneticilere ahkâm yazıldığını görmekteyiz, BOA, A.DVNŞŞKT.d 58, s. 109.

belirtildiği üzere Prens zaten aleyhinde bir karalama kampanyası yürütülmesinden çekinmekteydi. Dönemin şikâyet defterinde gördüğümüz kadarıyla Osmanlı idaresinin prensi rüşvet ya da ihanet lafzını kullanarak değil de genel geçer azil sebeplerinden biri olan “halka zulüm” isnadıyla makamından alması da bu duruma işaret eder gibidir.³¹ Nihayetinde Mavrokordatos’un azli, İsveç Kralını tatmin etmek adına Haziran 1710’da Ruslarla yenilenen sulhtan ötürü prensin günah keçilerinden biri seçilmiş olabileceğiyle açıklanabilir. Bu çerçeveden bakıldığında prensin makamından alınması bir zaruret haline de gelmişti: 18 Kasım 1710’da Osmanlı idaresinin Divan’da aldığı kararı müteakip ayın 20’sinde Ruslara savaş ilan edilmişti. Kararın alınmasında, İstanbul’da yer alan Kırım-Fransa-İsveç eksenli bir çıkar gurubunun etkili olduğu not edilmiştir.³² Viyana’ya ulaşan raporda Osmanlı idaresini İsveç’e tam destek vermekten alıkoyma adına dağıtılmış Rus rüşvetleri gündeme getiriliyor ve 1709’da Boğdan arazisi üzerinde İsveç’e bağlı askerlerin katledilmiş olmasının da savaş sebebi sayıldığı belirtiliyordu. Harp ilanının ardından Osmanlı idaresinin İsveç Kralına on bin altın (*ducat*) gönderdiğine ve yeni Boğdan Prensine (Dimitri Kantemir) İsveç askerlerine ulaştırması için erzak ve yem temin etmesi emri verildiğine de işaret edilmiştir.³³

Ardından vuku bulan gelişmeler zaten tarihyazımında iyi bilinen meşhur 1711 Prut Seferi’dir.³⁴ Rus ordusu Osmanlı-Tatar birlikleri tarafından çembere alınmasına rağmen Çar Petro’nun bir şekilde kılına zarar gelmeden ateşkes imzalamayı başarıp eve döndüğü bu harekâtın, Boğdan açısından şöyle bir etkisi olmuştu: yeni atanmış olan Boğdan Prensine Dimitri Kantemir, sefer sırasında Rus tarafına geçmişti. Kısaca Osmanlıların korktuğu senaryo Nikolaos Mavrokordatos değil de, ironik şekilde Boğdan’ın taraf değiştirme ihtimalini ortadan kaldırmak adına prens ilan edilmiş olan Dimitri Kantemir tarafından sahnelenmişti.

³¹ *BOA*, Atık Şikâyet Defteri [A.DVNŞSKT.d] 58, s. 112 (Kasım-Aralık 1710): “Vilayet-i Boğdan boyarları ve hatmanı ve serdar ve sair bellü-başlılarına hüküm ki, Boğdan Voyvodası Nikolay Voyvoda’nın re’aya-yı Boğdan’a zulm ve te’addisinden niceleri terk-i vatan eyledikleri istima’ olunmağla mezburun azli iktiza ve Asitane-i Sa’adetime ihzarı lazım gelmeğın...”

³² *OeStA*, *HHStA*, Russland I, 21 Russica (1710), Faszikel 3, v. 175a (19 Dezember 1710): “unterm 29ten Novembris jüngsthin gleichfalls durch eignen Courier die ohnerwarthete Nachricht erhalten, das dem 18ten dito der Krieg von der Porten gegen Moscow und auff Häftigges Antreiben des nachher Konstantinopel bewessen gewesten Tartar-Haans, des König in Schweden, der dem Stanislaos anhängenden Polen und benandtlich des Generals Poniatowski und Palatino von Kiow vor allem aber des Französischen Gesandten Desalleurs in Divan geschlossen und dem 20ten darauf mit allen gewöhnlichen solenniteten öffentlich verkündet- und ausgerufen worden.”

³³ *OeStA*, *HHStA*, Russland I, 21 Russica (1710), Faszikel 3, v. 175b (19 Dezember 1710). Osmanlı maliye kayıtlarında geriye dönük olarak bu dönemi kasten (*der-sene 1123* [1711 Şubat-1712 Şubat]) Boğdan cizyesinden İsveç Kralı için aktarılan 8000 esedi gurus (1.280.000 akçe) gösterilmektedir, *BOA*, İE. HR [9] 890, Fi Gurre-i C[emaziye’l-ahir] 1124 (6 Temmuz 1712).

³⁴ Akdes Nimet Kurat, *Prut Seferi ve Barışı 1123 (1711)*, Ankara 1951.

Kantemir haliyle Osmanlı-Rus ateşkesinin ardından Boğdan'ı terk etmiş ve Rus tarafına iltica etmişti: Boğdan Voyvodalığı makamı bir kez daha boş kalmıştı.

3. Mavrokordatos'un Boğdan'da İkinci Hükümü (1712)

Kantemir'den sonra yeni voyvoda olarak tekrar Nikolaos Mavrokordatos seçilmiş ve 6 Ekim 1711'de eski makamı olan Boğdan Prenslığıne çağrılmıştı.³⁵ Ancak öyle gözüküyor ki bu yeniden atama karşılıksız gerçekleşmemiş, İstanbul'daki sadaret kaymakamı kendisini İstanbul'daki mahpusluğundan salıverip Boğdan'a yollamadan önce elli üç kiselik bir ödeme talep etmişti.³⁶ Aralık 1711'de, yani bir yıllık bir fasıladan sonra Nikolaos Mavrokordatos Yaş'taki makamına tekrar dönmüştü.

Prut Seferi sırasında Boğdan'da konuşlandırılmış olan İsveç-Leh-Kazak birliklerinin akıbeti hakkında net bilgiye sahip değiliz. Ancak, bir araya getirebildiğimiz bilgi parçacıkları uyarınca bu birlikler 1711 Şubat'ında Ruslara karşı askeri manevralar için kışlaklarını terk etmişler ve ardından da Tatarlara katılmışlardı. Sefer sona erdiğinde ise, yani 1711 Ağustos'unda Bender'e dönmüşler ve tekrar Boğdan taşrasındaki köyler etrafında genişçe bir alana yayılıp kışlamaya başlamışlardı.³⁷ Keza Osmanlı belgelerinde de bu askerlerin Turla Nehri boyunca kışlak kurdukları belirtilmiştir.³⁸

Mavrokordatos Boğdan'a geri döndüğünde XII. Karl'ı Bender'de, krala tâbî birlikleri de Lehistan sınırına kadar tüm Boğdan'a yayılmış bir halde bulmuştu.³⁹ 9 Aralık 1711'de Mavrokordatos geri dönüşünü İsveç ordugâhına yine aynı zarif tarzı ve yetkin Latincesiyle bildirip XII. Karl'a hizmetlerini ve iyi dileklerini sunmuştu. Ayrıca, gerek İstanbul'daki kapıkethüdası gerekse (hâlâ Divan Tercümanı olan) kardeşi Giannakis aracılığıyla öğreneceği dikkate değer gelişmelerden kralı haberdar edeceğine de söz vermişti.⁴⁰

Mavrokordatos'un İsveç ordugâhına yönelik iyi niyeti ne yazık ki 1712 boyunca sorun teşkil edecek olan İsveç-Leh-Kazak birlikleri yüzünden

³⁵ N. Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor adunate din depozitele de manuscrise ale Apusului*, Volumul 1, s. 332 (12 Ekim 1711, İstanbul).

³⁶ Hurmuzaki, *a.g.e.*, s. 461-462 (10 Ottobre 1711 da Costantinopoli). Osmanlı arşiv kayıtlarında Mavrokordatos'un (her birinde 500 guruş olmak üzere) 50 kise (4.000.000 akçe) ve belirsiz sayıda kürk ile *caize* bedelini ödediği yer almaktadır, *BOA*, TSMA.d 2353 (20 Muharrem 1124/ 28 Şubat 1712 ve devamı).

³⁷ Samuel E. Bring (Ed.), *a.g.e.*, s. 122-127. Seyyah de la Motraye de Kazak ve Leh birliklerinin, Osmanlı sipahisi ve Tatarlarla birlikte akınlara katılıp her gün ganimetle döndüklerini belirtmektedir, Aubry de la Motraye, *Voyages du Sr. A. de la Motraye, en Europe, Asie & Afrique, Tome II*, Lahey 1727, s. 15.

³⁸ Özü Valisi İsmail Paşa'ya giden hüküm, paşaya Turla boyunca kışlayan 3000 nefer Kazak süvarisini Boğdan ahalisine el uzatmaktan men etmesini emretmiştir, *BOA*, Mühimme Defteri [A.DVNSMHM.d] 119, s.61 (10-20 Aralık 1711).

³⁹ *Gazette*, 1712, 16 Janvier 1712, (De Hambourg, le 1 Janvier 1712) s. 25-27: "... Tous les avis de la frontière confirmoient que le Grand Visir avoir esté arresté & déposé; que le Roy de Suède & le Palatin de Kiowie continuoient leur séjour à Bender, & que leurs troupes avoient etendu leurs quartiers jusqu'aux frontières de la Podolie & de la Pokutie."

⁴⁰ Hurmuzaki, *a.g.e.*, s. 464 (9 Decembris 1711).

zedelenmekteydi. Yukarıda belirtildiği üzere İsveç ve müttetik kuvvetleri, Prut Seferi'nden sonra Boğdan taşrasına yayılmış olduklarından, bu yabancı birliklerin serkeş ve sorumsuz hareketleri yerel ahaliye sıkıntı yaşatmaktaydı.⁴¹ Bu dönemden Nikolaos Mavrocordatos'un kaleme al(dır)dığı bir mektupta, şu ifadelerle içinde bulunduğu durumu tasvir ettiğini görüyoruz:⁴²

(Yabancı askerler) zulüm ve kibir konusunda ölçüyü kaçırmış vaziyetler; zalimlikleri İskitleri (yani Tatarları) bile geride bırakır. Aslanlardan daha vahşi, kurtlardan daha doyumuz ve akbabalardan bile daha aç gözlüler. Zavallı Boğdanlılara adeta savaş esiri gibi muamele ediyorlar; besi hayvanlarını, mallarını, eşyalarını, kadınlarını ve çoğu kez canlarını bile alıyorlar.

Her ne kadar Mavrokordatos'un biraz abartmış olabileceği ihtimalini akıldan çıkartmasak da, ciddi bir sorun yaşandığı muhakkaktı. Sorunu çözmek adına da İsveç hizmetinde çalışan Adam Briant isimli bir albay, Bender ve Yaş arasında iletişim tesis etmek için aracı olarak git-gel yapmaya başlamıştı.

Mavrokordatos ile Albay Briant arasında vuku bulan görüşmeler kapsamında Bender'deki İsveç kaçırlaryasına yazdığı erken tarihli mektuplarda, Boğdan Prensinin oldukça iddialı ve haklılığından yana ısrarcı olduğunu görüyoruz: İsveç'e tâbi Leh askerleri, ahalisinden zorla para gasp etmekteydi ve Kral XII. Karl'ın bu konuda adaleti sağlayıp şerefine yakışır hareket edeceğinden Mavrokordatos'un şüphesi yoktu.⁴³ Albay Briant'ın Yaş'ta giriştiği müzakerelerin ilk ayağında mesele netlik kazanmıştı; zira Albay Briant Boğdan Prensi'nin tutumunu detaylı olarak Bender'e aktarmıştır. Prensin iddiasına göre Leh askerleri için başında Boğdan memurlarının gösterdikleri yerlere ve kendi ceplerinden ödeme yapmak kaydıyla kışlamaya izin almışlardır. Ayrıca, kendilerine de zaten Prut Seferi sonrasında Osmanlı ordusunun bıraktığı erzak ve yem tayin edilmişti.⁴⁴ Yine de Leh birlikleri başlarına buyruk davranmaya devam ederek Boğdan taşrasını talan etmişlerdi. Ayrıca, Mavrokordatos her ne

⁴¹ Bu hususta şikayetler Divan'a ulaşmış gözükmektedir: *BOA*, A.DVNSMHH.d 119, s. 54: "Özi Valisi olub hâlâ Bender Muhafazı olan Vezir Mehmed Paşa'ya hüküm ki, Memalik-i mevrose olan Boğdan memleketinin hududu dahilinde olan re'aya, tevaif-i 'askeriyeden ve Tatar'dan ve sairlerden ve Lehlü ve İsveçlü ve Kazaklardan hilaf-ı şer'i-i şerif dahl ve rencide olduğuna kat'a rıza-yı hümayunum olmayub, her vechile himayet ve sıyanetleri ehemmi mühimmeden olmağın; imdi sen ki vezir-i müşarunileyhsin, işbu emr-i şerifim vusulünde Boğdan re'ayası tevaif-i 'askeriden ve Tatarlardan ve sairlerden ve Lehlü ve Kazak ve İsveçlüden hilaf-ı şer'i-i şerif kat'a bir ferde dahl ve rencide etdirilmeyüb, mattekaddümden olageldüğü üzere her vechile himayet ve sıyanetleriyle ihtimam-ı tamm olunmak babında ferman-ı 'alışânım sadr olunmuşdur, buyurdum. Fi Evahir-i [Ramaza]n [1]123 [1-10 Kasım 1711]."

⁴² D. Hatzopoulos, "Charles XII de Suède et Stanislas Leszcynski, roi de Pologne, dans les lettres de Nicolas Mavrocordatos", *Balkan Studies*, 36 (2), 1995, 235-245, s. 239

⁴³ Hurmuzaki, *a.g.e.*, s. 467 (4 Mart 1712).

⁴⁴ Bu noktayı Osmanlı dökümantasyonu da doğrular: Prut Seferi sonrası Kazaklar için 1000 baş sığır temin edilmesi Bender ve Özü'deki memurlar ile Boğdan Voyvodası'na emredilmişti, *BOA*, AE.SAMD.III, 6667, s. 2.

kadar XII. Karl'ın Leh birliklerini böyle hareketlerden men eden resmi emirler yollamış olduğunu görmekten memnun olmuşsa da,⁴⁵ kendisine iade-i itibar etmek adına İsveç Kralının askerlere herhangi bir ceza vermiş olmamasına içerlemişti.⁴⁶

Albay Briant'ın görüşmelerinin ikinci ayağında Mavrokordatos yaşadığı adaletsizliğin telafisi konusunda ısrar etmekteyse de, üslubu belirgin bir şekilde yumuşar: Briant'dan kibarca Bender'de kendi davasını gütmemesini ve İsveç Kralından kendisi hakkında olumsuz düşüncelere kapılmamasını, prensin rakiplerine ayağını kaydırmaları için malzeme vermemesini rica etmektedir.⁴⁷ Sonraki görüşmede ise Mavrokordatos, Leh birliklerinin en yetkili komutanının askerlerini Boğdan'a getirirken, kendisiyle görüşmeye tenezzül dahi etmediğinden şikâyet etmiştir. Leh komutan prensin talimat verdiği şekilde Yaş yakınlarına değil de, kendi keyfince Boğdan taşrasında birliklerine kışlak kurdurmuştu. Her hâlükârda Mavrokordatos, bu çekişme hususunda birileri Divan'da aleyhine şikâyet arz etse, veyahut durumu aktarmak için kendisi İstanbul'a bir adamını yollasa, zor duruma düşeceğinden ve bir kez daha azledileceğinden korkuyordu. Hal böyleyken eğer XII. Karl meseleyi çözmek istiyorsa, Mavrokordatos rica ediyordu ki kral Yaş'a prensin pek itimat etmediği Lehlileri değil de İsveçliler arasından birkaç kişiyi seçip göndermeli ve tahkikat başlatmalıydı.⁴⁸

Dördüncü görüşmede Prens Mavrokordatos tümüyle işbirliğine açık bir tavır sergilemiştir denebilir. Prens, Albay Briant'a belirttiğine göre Leh birliklerinin daha iyi muamele görmesi için emir göndermişti; ancak, Prut Seferi'nden beri Boğdan'ın kaynakları tüketilmiş olduğundan imkânları kısıtlıydı. Yine de Kral Hazretleri XII. Karl'ın hürmetine elinden geleni ardına koymayacaktı.⁴⁹ Görüşmelerin son ayağında (Nisan ortası 1712) görüyoruz ki Mavrokordatos'un çekindiği şekilde İstanbul yönetimi askerlerin kışlak problemini (iddia edildiği üzere) prensin düşmanlarının şikâyetleri sonucu öğrenmişti.⁵⁰ Artık Osmanlı merkezi bu işe el atmış ve askerlerin iâşe ve kışlak sistemine yeni bir şekil vermişti: Prens Mavrokordatos, Albay Briant'a tüm Tatar-Leh-Kazak birliklerinin serasker tarafından Bender'e çağrıldığını, ancak kendisinin de Divan'dan gelen emirler uyarınca Bender'e erzak göndereceğini belirtmişti.⁵¹ Özetle,

⁴⁵ Bu emirlere dair başka bir İsveç askerinin günlüğünde bilgi yer alır, J. H. Kochen, "J. H. v. Kochens dagbok," Quennerstedt (Ed.) *Karolinska Krigares Dagböcker, IV*, Lund 1908, 1-316, s. 132: "Martius D. 1 ... Samma skref h. hofcantzläm til hospodaren i Jassi ock öfwersände til honom Kl. M:ts öpne ordres på latin til Grudzinsky, Öfw[erste] Urbanowitz ock Regement[arius] Rosogotsky, at de skulle holla god ordres wed deras underhafwande manskap, på det hospodaren intet widare motte hafwa orsak at klaga ödwer deras förhollande ock wäldsamhet".

⁴⁶ Hurmuzaki, *a.g.e.*, s. 473, 474 (10 Mart 1712).

⁴⁷ Hurmuzaki, *a.g.e.*, s. 475 (16 Mart 1712, Yaş).

⁴⁸ Hurmuzaki, *a.g.e.*, s. 481 (24 Mart 1712, Yaş).

⁴⁹ Hurmuzaki, *a.g.e.*, s. 485 (30 Mart 1712, Yaş).

⁵⁰ J. H. Kochen, *a.g.e.*, s. 142-143.

⁵¹ Hurmuzaki, *a.g.e.*, s. 489-492 (12 ve 14 Nisan 1712, Yaş).

Divan'ın en başta yapması gereken müdahale nihayet gelmiş ve sorun çözülmüştü.

Kral XII. Karl'ın uzayıp giden misafirliği de bu arada Osmanlı idaresi için sinir bozucu hâle gelmeye başlamıştı denebilir. Osmanlılar 1712 Bahar'ında, Rus askerlerinin Lehistan toprağını tümüyle tahliye etmesini ve böylece Kuzeye açılan yolların güvenli hâle gelmesinin ardından Kral Karl'ın Ağustos ayında geri dönüş yoluna çıkmasını önermişti. Bender Muhafızı İsmail Paşa, Kral XII. Karl'ı Lehistan içinden ülkesine götürecektir 8.000 askerlik bir muhafız birliğinin komutanı olarak atanmıştı bile.⁵² Hem Kırım Hanı hem de İsveç Kralı 17-18 Nisan tarihinde geri dönüş yolculuğu hakkında bilgilendirilmişse de,⁵³ XII. Karl özrünü isteyip, Rusların hâlâ kuvvetlerini tümüyle geri çekmemelerini sebep göstererek yola çıkmayı reddetmişti.⁵⁴ Aralık 1712'de, Sultan Ahmed kendisine yine yüklü bir meblağ para göndermiş ve kralın kesin surette Bender'i terk etmesi beklenir olmuştur.⁵⁵ XII. Karl Bender'deki ordugâhını terk etme tavsiyesini reddedince Osmanlı tavrı belki de o zamana kadarki en sert hâline bürünmüştü. Bender Valisi padişahın gelen bir emirle XII. Karl'ı ordugâhından gerekirse kaba kuvvetle çıkarma emri almıştı.⁵⁶ İsveç Kralı yine de fikrinden caymayıp, ikametgâhını tahkim etme yoluna gitmişti.⁵⁷

1 Şubat 1713'te cereyan eden gerilim, İsveç siyasi tarihinin *kalabalık(en)* olarak iyi bilinen bir kesitidir: İsveç Kralı cebren ikametgâhından çıkarılmış, tutsak alınmış ve yaklaşık iki yüz kişilik maiyetiyle Rus-Leh-Osmanlı hududundan uzakta kalan Edirne tarafına götürülmüştür.⁵⁸ Bu zor zamanda da Mavrokordatos her zamanki nezaketine bürünüp XII. Karl'a retorik olarak ihtiyaç duyduğu herhangi bir şey varsa sunmayı teklif etmiştir.⁵⁹ Yine de Kral XII. Karl'ın Edirne'de (ve sonra Dimetoka'da) mahpus edilmesiyle birlikte Mavrokordatos ile aralarındaki irtibat sona ermiş gözükmektedir. Kazak-Leh birlikleri ise Divan'dan Mavrokordatos'a gönderilen bir emir sonucu dağıtılmıştır.⁶⁰

⁵² 's *Gravenhaegse Courant*, 27.07.1712, (9 Juny uit Konstantinopolen).

⁵³ Willem Theyls, *Gedenk-Schriften, betreffende het Leeven van Karel de XII*, Leiden 1721, s. 84-92.

⁵⁴ *Gazette de Rotterdam*, Du Jeudi 14 Juillet 1712, (De Vienne le 29 Juin).

⁵⁵ Kochen, *a.g.e.*, s. 186 (29 Kasım 1712).

⁵⁶ Kochen, *a.g.e.*, s. 194-195 (29 Aralık 1712): "Utlåtandes sig Ismael Pascha at han tilkommande freddagen ärnade bryta up, wid hwilcket tilfålle schaus paschan sade, at om wij också intet wille gå wår wäg, så skulle de låta brånna up alla wåre huuss."

⁵⁷ N. Jorga (ed.), *Storia del Soggiorno di Carlo XII in Turchia, scritta da suo primo Interprete Alessandro Amira*, Bükreş 1905, s. 46-47.

⁵⁸ *Oprechte Haerlemse Dingsdaegse Courant*, No.34, Den 22 Augusti 1713: Duytlant en d'aengrenzende Rijcken (Weenen den 9 Augusti).

⁵⁹ Hurmuzaki, *a.g.e.*, s. 510 (10 Nisan 1712, Yaş).

⁶⁰ N. Jorga (Ed.), *Storia del Soggiorno di Carlo XII in Turchia...*, s. 82-87.

Şekil 1: 1711 Senesi Bender Karşısında İsveç Ordugâhı
(Kaynak: İsveç Devlet Arşivi, Harp Arşivi - Sveriges Krig, SE/KrA/0425/12/115)

Sonuç

XII. Karl 1714'te, yani yaklaşık beş yıllık Osmanlı ilticasından sonra Kuzey Almanya'daki İsveç topraklarına varmıştı. Genel bağlamda kralın Osmanlı günlerine huzursuz bir değişimin damga vurduğunu söylemek yersiz olmaz. XII. Karl öncelikle Osmanlı Sultanı III. Ahmed'in şerefli bir misafiri olmuş, ancak Prut Seferi'nin akabinde ise inatçı ve istenmeyen bir sorumluluk haline gelmişti. 1713 yılının başında ise XII. Karl ev sahiplerinin iradesine boyun eğmekten başka çaresi olmayan bir mahpusa dönüşmüştü.

Bu dönemde Boğdan Voyvodalığı'nın kaderi de doğrudan İsveç Kralının merkezinde yer aldığı gelişmelerce şekillenmişti. Öncelikle, Boğdan Prensi Racovica kendi toprağı içinde İsveç'e tâbî askerler katledildiği için görevinden alınmıştı. Ardından Prens Mavrokordatos, XII. Karl'ın düşmanlarına yardım ettiği *düşünüldüğü* için voyvodalıktan azledilirken, Prens Dimitri Kantemir gerçekten yardım ettiği için voyvodalığı sona ermişti. Kısacası Boğdan Prenslığı Kral XII. Karl'ın Bender'e varışından sonra (ve bununla ilgili olaylar çerçevesinde) üç defa el değiştirmişti.

Prens Mavrokordatos ve XII. Karl'ın ilişkisini iki açıdan değerlendirebiliriz. Bunlardan ilki nominal olandır: Mavrokordatos'un İsveç Kralına hitaben kaleme alınan mektuplarındaki kibar ve retorik tavrı sorunsuz bir rabıtaya işaret eder. Kibar, zarif ve mütevazı bir tonla yazılan bu mektuplar Mavrokordatos'un sadakat ve yardım taahhütleriyle bezelidir. Ancak, prensin gerçek tavrını bu nominal göstergeler değil de, şu ikinci açı daha iyi anlatmaktadır: Boğdan Voyvodalığı'nın arazisine, XII. Karl'ın peşi sıra gelen ve voyvodanın talimatlarına uymayan Leh ve Kazak askerleri yerleşmişti. Ayrıca Mavrokordatos prensliğini İsveç Kralı taraftarlarının başını çektiği Rus karşıtı propaganda yüzünden (haklı ya da haksız) bir defa kaybetmişti. Bu durumda İsveç Kralının Bender'e ilticası süresince Mavrokordatos'un Boğdan'daki voyvodalığını, gerek topraklarına dolup taşmış olan yabancı askerler gerekse prensin kendi başına gelenler hasebiyle İsveçlilere karşı duymuş olduğu rahatsızlık tanımlamıştır.

KAYNAKLAR

1. Dönemdaş Malzeme

1.a.Arşiv Kaynakları

OeStA (*Avusturya Devlet Arşivleri*)

-HHSStA (*Haus- Hof- und Staatsarchiv*): Russland I, 21 Russica (1710), Faszikel 1.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri (BOA)

- Ali Emiri Tasnifi (AE), Sultan Ahmed III: 112-11066; 66-6667.

- Cevdet Tasnifi (C): MTZ, 7-303; HR, 71-3505.

- İbnülemin Tasnifi (İE): HR [9] 890; [9] 892.

- Mühimme Defterleri (A.DVNSMHM.d): 119.
- Topkapı Sarayı Defterleri (TSMA.d): 2353.
- (Atik) Şikayet Defterleri (A.DVNSŞKT.d): 58.

1.b.Gazeteler

- Gazette* (Renaudot), 1709, 1710, 1712.
- Gazette de Rotterdam*, 1712.
- Oprechte Haerlemse Dingsdaegse Courant*, 1713.
- Oprechte Haerlemsche Donderdaegse Courant*, 1710.
- 's *Gravenhaegse Courant*, 1712.

2. Telif Eserler ve Neşredilmiş Kaynaklar

BRING, Samuel E. (Ed.), *E. H. Weismantells Dagbok 1709-1714*, Kungl. Boktryckeriet ve P. A. Norstedt & Söner, Stockholm 1928.

GEZER, Ömer, *Kale ve Nefer: Habsburg Serhaddinde Osmanlı Askeri Gücü (1699-1715)*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2020.

HATZOPOULOS, D., “Charles XII de Suède et Stanislas Leszcynski, roi de Pologne, dans les lettres de Nicolas Mavrocordatos”, *Balkan Studies*, 36 (2), 1995, ss. 235-245.

HUBATSCH, Walter, *Das Zeitalter des Absolutismus 1600-1789*, Westermann Verlag, Braunschweig 1975.

HURMUZAKI, Eudoxiu (Ed.), *Documente privitoare la Istoria Românilor: Volumul IX, Partea I (1650-1747)*, Bükreş 1897.

IORGA, N., *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor adunate din depozitele de manuscrise ale Apusului, Volumul 1*, Imprimeria Statului, Bükreş, 1895.

IORGA, N., (Ed.), *Storia del Soggiorno di Carlo XII in Turchia, scritta da suo primo Interprete Alessandro Amira*, Bükreş 1905.

IORGA, N., *Scrisori Domnești din Arhivele dela Stockholm*, Cultura Nationala, Bükreş 1929.

JARRING, Gunnar, “Fredrik R Martin”, *Svensk Biografiskt Lexikon, II, B. 25*, ss. 1985-1987.

JENSEN, Alfred, *Mazepa: historiska bilder från Ukraina och Karl XII: s dagar*, Gleerups Förlag, Lund 1909.

KARLSSON, Åsa, “Karl XII”, *Karolinska förbundets årsbok, 2003*, ss. 32-65.

KOCHEN, J. H., “J. H. v. Kochens dagbok,” in Quennerstedt (Ed.) *Karolinska Krigares Dagböcker, IV*, Berlingska Boktryckeriet, Lund, 1908, ss. 1-316.

KURAT, Akdes Nimet, *İsveç Kralı XII. Karl'ın Türkiye'de Kalışı ve Bu Sıralarda Osmanlı İmparatorluğu*, AÜ Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Enstitüsü, İstanbul 1943.

KURAT, Akdes Nimet, *Prut Seferi ve Barışı 1123 (1711)*, C: 1, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1951.

MEIDEN, G. W. van der. *Rivalen in roem: Peter de Grote & Karel XII*, de Bataafsche Leeuw, Amsterdam 1996.

MOTRAYE, Aubry de la, *Voyages du Sr. A. de la Motraye, en Europe, Asie & Afrique, Tome II*, T. Johnson & J. van Duren, Lahey 1727.

NILSON, Sven A., "De svensk-turkiska förbindelserna före Poltava", *Scandia*, 22 (2), 1953, ss. 113-163.

STILLE, A., "Karl XII och Porten 1709-1714", Samuel Bring (Ed.), *Karl XII till 200-Årsdagen av Hans Död*, P. A. Norstedt & Söners Förlag, Stockholm 1918, ss. 339-412.

STURDZA, A., *L'Europe orientale et le role historique des Maurocordato 1660-1832*, Librairie Plon, Paris 1913.

THEYLS, Willem, *Gedenk-Schriften, betreffende het Leeven van Karel de XII*, Joh. du Vivie, Leiden 1721.

TOPAL, Mehmet, *Silahdâr Fındıklı Mehmed Ağa, Nusretnâme Tahlil ve Metin (1106-1133/1695-1721)*, Marmara Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2001.

WEDUWEN, Arthur der, *Dutch and Flemish Newspapers of the Seventeenth Century, 1618-1700 Volume 1*, Brill, Leiden-Boston 2017.

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E TRABZON'DA KAMU GÖREVLİLERİ*

Nedim İPEK**

ÖZ

Osmanlı kamu idaresinde tarihi süreçte büyük değişimler olmuştur. Bu süreci geleneksel ve modern olmak üzere ikiye ayırabiliriz. Geleneksel dönemde toplum askerî ve reaya olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Bununla beraber her iki unsur arasında geçişgenlik vardı. Bu dönemde Anadolu ve Rumeli'nin farklı yerleşmelerinden gelen kişiler Trabzon'da istihdam imkanı bulduğu gibi Trabzonlular da ülkenin değişik noktalarında seyfiye, ilmiye ve kalemiyeye dahil olabilmişlerdir. Modern dönemde ise sivil ahali ile kamu görevlisi arasındaki geçirgenlik daha da kolaylaşmıştır.

Trabzonlular özellikle Tanzimat döneminde ilk eğitimini müteakip mülazım sıfatıyla resmî dairelerde staj yapmaktaydılar. Bu süreçte başarılı bulunanlar aynı daireye veya sair bürolara kâtip veya memur olarak atanmaktaydılar. Bu şekilde göreve başlayan Trabzon asıllı memurlar Trabzon'da veya ülkenin sair yerlerinde çalışabilmişlerdir. Keza yabancı nüfusa kayıtlı olanlar da Trabzon'da görev alabilmıştır.

Anahtar Sözcükler: Memur, Tanzimat, Osmanlı, Vilayet, Trabzon

PUBLIC ADMINISTRATIVE OFFICIALS IN TRABZON FROM TANZİMAT TO REPUBLIC

ABSTRACT

The Ottoman public administration witnessed considerable changes in history. We can divide this process into traditional and modern. In the traditional period, society was divided into two as military and reaya. However, there was a permeability between both elements. In this period, people from different settlements of Anatolia and Rumelia as well as people from Trabzon found employment in Trabzon as officers in Seyfiye, İlmiye and Clergy. In the modern period, the permeability between the civilian population and public officials has become more accessible. The people in Trabzon were doing internships in official bureaus in the capacity of mülâzim after their primary education, especially during the Tanzimat period. Those who successfully completed education were appointed to the same department or other offices as clerks. The officers of Trabzon origin

---

* *Gönderim Tarihi:*20.06.2020. *Kabul Tarihi:* 06.10.2020.

** *Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarihi Bölümü, SAMSUN. nedimipek@hotmail.com ORCID: 0000-0001-9239-1333*

were employed as Civil Servant in Trabzon or in the other parts of the country. Likewise, it is notable that the foreign population were also employed in Trabzon.

Keywords: Civil Servant, Tanzimat, Ottoman, Province, Trabzon

Giriş

Bu çalışma kaynaklara ve referans eserlere istinaden daha ziyade örnekleme yöntemi ve sistem değişikliğinin yapıldığı devirlere vurgu yaparak bugünkü Trabzon vilayeti sınırları dahilinde Osmanlı döneminde çalışan kamu görevlilerinin sayısı, sosyal yapısı ve mekan hareketliliğini kuş bakışı tespit edip değerlendirmeyi amaçlamıştır. Bölgenin idarî tarihi ayrıca detaylı olarak çalışılması gereken bir konudur. Bununla beraber bu çalışmanın temasını anlamak ve algılamak adına bölgenin mülkî yapısını kısaca hatırlamakta yarar vardır.

Kuruluş sürecinde fethedilen yerler beyin oğullarına veya kumandanlara *sancak* adı ile verilmekteydi. İleri tarihlerde sancaklar birleştirilerek beylerbeylikleri veya eyaletler oluşturuldu. Eyaletin başındaki mülkî amir validir. Vali mahkeme hariç diğer kurumların amiridir. Eyaletler sancaklardan oluşuyordu. Sancak beyinin yetkileri valinininki ile aynıydı.

Tanzimat döneminde taşra idaresinde köklü değişikliklere gidildi. Özellikle devletin vergi gelirlerini daha sağlıklı toplama adına eyalet merkezlerine 1840 yılında *muhassıl* adı verilen kişiler gönderildi. Muhassılın işini sağlıklı bir şekilde yapmasını sağlamak için yerel desteğe ihtiyaç duyuldu. Bu amaçla muhassıl meclisleri oluşturuldu. Bu uygulamadan istenen sağlanamayınca iltizam sistemine geri dönüldü. Muhassıl meclisi ise memleket meclisi adı altında faaliyetine devam etti. 1842 ile 1849 yılları arası bu meclisler vasıtasıyla kamu ile halk arasındaki anlaşmazlıklar çözülmeye çalışıldı. 1849'da bu meclislerin başkanlığına merkezden bir kişi gönderildi. Vali, defterdar, hakim ve müftü meclisin doğal üyesidir. Ayrıca halkın seçeceği üyeler de yer alacaktı. 1852'de vali tekrar başkan oldu.

1852 düzenlemesi ile eyaletler, sancak kaza ve köylere ayrılır. Yöneticiler ise sırasıyla vali, kaymakam ve müdürdür. Bağımsız sancaklardaki idareciye ise mutasarrıf denmiştir. 1864 düzenlemesi ile eyalet ismi vilayete dönüştürüldü. Vilayet idare meclisi mülkî, malî, haricî, imar ve ziraata dair meseleleri görüşmeye yetkili kılındı. Bu düzenlemeye göre sancak idarecisi mutasarrıf idi. Mutasarrıf idarî, malî ve güvenlik işlerinden valiye karşı sorumlu tutuldu. Sancakta da bir meclis oluşturulacaktı.

1852 düzenlemesine göre kazanın mülkî amiri kaymakamdır. Kaza idare meclisi danışma meclisi mahiyetindedir. Kaymakamın başkanlığında toplanan bu meclisin naip, müftü, gayrimüslim cemaat liderleri, tahrirat kâtibi doğal üyesidir. Ayrıca Müslim ve gayrimüslim ahaliyi temsil eden seçilmiş üyeler de vardır.

1864 düzenlemesi ile *meclis-i umumi-i vilayet* adı altında yerel üyelerden oluşan yeni bir meclis daha kuruldu. Meclis üyelerinden beklenen halkın istek ve sorunlarını vilayet idarecilerine duyurmaktı. Yine 1864 düzenlemesi ile nahiye teşkilatı kuruldu. 1864 Tuna vilayet nizamnamesi 1867 nizamnamesi ile ülke geneline yaygınlaştırıldı. 1871 yılında nahiye idaresi teşkilatlandırıldı. 1876'da nahiye nizamnamesi yayımlandı. Nahiyenin başında halk tarafından seçilmiş bir müdür bulunacaktı. Kendisine yine seçilmiş üyelerden oluşan bir meclis danışmanlık yapacaktı.

Osmanlı mülkî idaresinin en küçük birimi köy ve mahalledir. Köy ve mahalleler 2. Mahmut dönemine kadar din adamları tarafından temsil edilmişlerdir. 1829 yılında İstanbul'da muhtarlık kuruldu. İstanbul dışında ilk örgütlenme Kastamonu'da uygulandı. Her toplumu temsilen *muhtar-ı evvel*, *muhtar-ı sani* unvanlı iki kişi seçilecektir. Muhtara köylerde korucu, mahallelerde bekçi yardımcı olmaktadır. Ayrıca yine halkın seçtiği ihtiyar meclisleri vardı.

Trabzon 1461-1514 yılları arası müstakil sancak statüsündeydi. Bu tarihten sonra Kafkaslara ve doğuya yapılan seferlerin daha sağlıklı olması için 1514'de Erzincan-Bayburt Beylerbeyliğine, 1520'de Rum Beylerbeyliğine, 1535'de Erzurum Beylerbeyliğine bağlandı. 1580'de Batum/Trabzon Beylerbeyliği oluşturuldu. Bu idarî birimin merkezi barış dönemlerinde Trabzon; Kafkasya'ya yönelik sefer olduğu zaman Batum idi¹.

Kısacası fetihten Tanzimat dönemine kadar bugünkü Trabzon vilayeti toprakları askerî açıdan paşa sancağı sınırlarına dahil olup, mülkî açıdan Trabzon ve Of kazalarına ayrılmıştı. Tanzimat döneminde bunlara Sürmene, Akçaabat, Maçka ve Vakfikebir kazaları dahil olmuştur. *Hicri 1309 Trabzon Vilayeti Salnamesi*'ne göre Trabzon kazası 36 mahalle ve 215 köy; Sürmene 60 köy, Akçaabat 3 mahalle, 85 köy, Vakfikebir 46 köy, Of 94 köyden müteşekkildi. *Hicri 1328 Devlet Salnamesi*'ne yansıdığı kadarıyla merkez kazaya tabi 69 köy vardı. Yine merkez kazaya tabi Yomra nahiyesinde 51, Şarlı nahiyesinde 45 ve Tonya nahiyesinde 17 köy bulunmaktaydı. Merkez kazanın toplam köy sayısı 182'dir. Akçaabat kazasının merkezi Polathane kasabası olup 89 köyü mevcuttu. Vakfikebir'in merkezi Büyük liman veya Fol kasabasıdır. Kazanın köy sayısı 47'dir. Sürmene kazası 64, Of kazası ise 103 köyden müteşekkildir. Maçka kazasının merkezi Cevizlik olup köy sayısı 71 idi. Kısacası çalışma sahamızda 1912 yılı itibarıyla 6 kaza, 4 nahiye ve 556 köy bulunmaktaydı.

A. Eyalet/Vilayet Merkezi

1. Valilik

Vilayetin başındaki mülkî amir validir. Vali, Tanzimat öncesi tımar sistemine dahil askerlerin ve 18. yüzyıldan sonra kapı halkının kumandanıdır. Tanzimat öncesi hem mülkî, hem de askerî yetkiliydi. Beylerbeyi ve Tanzimat'a kadar valinin görevini yaptığı kamusal bir mekan bulunmamaktaydı. Mülki

¹ Mehmet İnbacı, "Trabzon/Batum Eyaleti Valileri (1755-1795)", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 31, Erzurum 2006, s. 161-191.

amirler ailesi, kapı halkı ve hizmetlileri ile birlikte ikamet ettikleri meskenden resmî işleri yürütmekteydiler. Bu konuyu daha iyi algılayabilmek için 1836 tarihli nüfus defterinde Osman Paşa ve kapı halkı ile ilgili bilgileri okuyucu ile paylaşmak yararlı olacaktır. Nüfus defterinin tanımlamasıyla Trabzon *Sancağı Mutasarrıfı* Hazine-dar-zade Osman Paşa² sorumlu olduğu kamu hizmetlerini enderun ve birun dairelerinde mevcut olan yerli ve misafir statüdeki tebaası ile yerine getiriyordu. Paşanın kapı halkının toplam sayısı 101 kişiydi. Osman Paşa'nın resmî yazışmaları hâcegan-ı divan-ı hümayun kâtibi, vücuh-ı ulema ve gümrük kâtibi unvanlı toplam 46 kişi tarafından yürütülmekteydi. Paşanın malî işleri ise hazinedarı tarafından takip edilmekteydi. Osman Paşa'nın hazinedarı mahdumu ve dergah-ı ali kapıcıbaşı Bolamanlı Hazine-dar-zade'dir. Hazinedarın 19 kişilik bir kapı halkı mevcuttu. Paşanın hizmetinde çalışanlar Orta Karadeniz ve Doğu Anadolu menşelidir³. Mutasarrıfın birun agavatı ve bu ağaların tebaları ise Trabzonlu Mısırlı-zade Dergah-ı Âli Kapıcı başı Ahmet, Tufan Ağa ve mahdumdur. Söz konusu ağaların hizmetinde Erzurum, Samsun, Çarşamba, Livane, Niksar, Gönve, Gümüşhane, Bafra, Ünye, Erzurum, Sivas, Yozgat, Van ve Batumlu toplam 48 kişi mevcuttu. Mutasarrıflık dairesinde serkavas, kavas ve bunların hizmetinde çalışan 77 kişi de Orta Karadeniz ve Doğu Anadolu menşeliydi.

Mutasarrıflığın muhaberati tatar ağası ve tatar unvanlı Çarşamba, Arapgir, Bafra, Ahıska, Keban, Trabzon, Keşdere, Amasya, Erzurum, Arapgir ve Ladikli toplam 18 kişi vasıtasıyla sağlanmaktaydı. Osman Paşa'nın güvenliği ise sersekban ve sercebhanececinin riyasetindeki sekban ve cephaneci neferati ile sağlanmaktaydı. Söz konusu sekban ve cephaneci nefer atı çoğu Çarşambalı olmak üzere Ünye, Ordu, Bosna, Erzurum, Filibe ve Kilisli toplam 94 kişidir. Osman Paşa'nın kethüdası Hazine-dar-zade Seyyit Ahmet Paşa'dır. Paşa kethüdalık işlerini kendi tebaası ile yürütüyordu. Kethüdalık dairesinde çoğu Aybastılı olmak üzere Trabzon, Niksar, Gönve, Sivas ve Habsmanalı 49 kişi bulunmaktaydı. Kapıkulu ve sair yabancı kamu görevlileri istihdam edildiği yerde evlendiği takdirde yerli statüsü ile nüfusa kaydediliyordu⁴. Diğer bölgelerde de askerilerin hizmetinde istihdam edilen Trabzonlular mevcuttu⁵.

Tanzimat ile mülkî idarede köklü değişikliklere gidildi. Tanzimat döneminde hükümet konakları inşa edilmeye başlandı.⁶ Beylerbeyi ve vali sorumlu

² *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri (BOA)*, NFS. d. No. 1149.

³ Cevherpaşazade Ahmetoğlu Mir Süleymanoğlu Ahmet Trabzon'da Osman Paşa'nın hizmetinde bulunmuştur. Bkz. Salih Kahrıman-Fevzi Gür, *Amasya Nüfus Defterleri 1840*, İstanbul 2012, s. 481.

⁴ Örneğin 1837'de Trabzon valisi dairesinde tüfekçi başı ağasının hekimlerinden birisi evlenip yerli statüsünde nüfusa kaydedildi. Hıfzı Paşa'nın kavaslarından birisi ise Trabzon'a gidip evlendi. *BOA*, MAD. d. 21500; NFS. d. 13404 (29.6.1253).

⁵ Örneğin Trabzonlu bir şahıs 1837'de Reşit Paşa'nın maiyetindeki Kalcı-zade'nin hizmetinde bulunmuş olup daha sonra geri dönmüştür. *BOA*, NFS. d. 13404 (29.6.1253).

⁶ Bkz. Yasemin Avcı, *Osmanlı Hükümet Konakları Tanzimat Döneminde Kent Mekanında Devletin Erki ve Temsili*, İstanbul 2017.

olduğu sahayı ehli örf ile idare ediyordu⁷. Tanzimat döneminde valinin yetkileri kısıtlandı. Askerî yetkileri garnizon kumandanına aktarıldı. Bu dönemde vali mevcut meclislere (muhasıl, memleket ve idare meclisleri) başkanlık yaparken, genel anlamıyla vilayet halkının asayişinden ve refahından sorumluydu. Vali sorumlulukları ve görevlerini vilayet merkezinde ve bağlı sancak, kaza ve köylerde değişik isimlerdeki komisyon, meclis ve bürokratlar vasıtasıyla yerine getirmekteydi.

Vali 1842- 1849 yılları arasında *memleket meclisi* ve 1849-1864 yılları arası *vilayet meclisi* ve 1864 sonrası *vilayet idare meclisi* ismini alan meclisin başkanlığını yürütmekteydi. Meclis, müfettiş-i hükkam veya merkez naibi, tayin edildiği dönemlerde vali muavini, defterdar, mektubî, müftü, Rum metropolidi, Ermeni Katolik murahhasası ve Ermeni murahhasası olmak üzere yedi kişiden oluşmaktaydı. Müftü ve cemaat temsilcileri 1879 yılından itibaren üye olarak tayin edilmişlerdir⁸. Vali yardımcısının boşalttığı üyeliğe evkaf muhasebecisi getirilmiştir. Meclisin ikisi Müslim ve ikisi gayrimüslim olmak üzere dört seçilmiş üyesi vardı. Seçilmiş Müslüman üye sayısı zaman zaman üç kişidir. Vilayet idare meclisi kalemünde başkâtip, 2. kâtip, mübeyyiz, iki veya üç mukayyit istihdam edilmekteydi. İstihdam edilen eleman sayısı işin yoğunluğuna göre değişebilmiştir. Bunların tamamı Müslimdir. Vali idare meclisinin yanı sıra vilayet nafia ve tahsilat komisyonlarının başkanlığını da yürütmekteydi. Belirtmek gerekirse vilayet idare meclisinin muhakeme yetkisi de vardı. Muhakeme işlerinde meclise heyet-i *ithamiye*, *müddei umumi* ve müstantik *isimli* heyetler yardımcı olmaktaydı. Söz konusu heyetin reis ve üyeleri idare meclisi üyeleri ile meclis kalem mensuplarından seçilmekteydi⁹.

Tanzimat'la *vali muavinliği* ihdas edilmişti. Vali muavini bir süre merkez sancağın mutasarrıflığını üstlendi. Bir süre sonra bu unvan kaldırıldı. Vali muavini unvanı 1871 nizamnamesi ile tekrar getirildi¹⁰. Vilayet yıllıklarından tespit edebildiğimiz kadarıyla 1872-1892 yılları arası vali yardımcılığı kadrosu yoktur.

Valinin resmî işlemlerini yürütmekte en önemli yardımcılarının birisi *mektubîdir*. Vilayetin yazı, haberleşme, kayıtları toplama ve koruma işi ile görevlidir. Vilayet matbaasının idaresinden de sorumludur¹¹. Mektubinin başında bulunduğu kurumun adı *vilayet mektubî kalemidir*. Kalemdeki çalışan sayısı 14 ile 17 kişi arasında değişmektedir. Bunların tamamı Müslim'dir. Valiliğin bünyesinde müdür, iki müdür muavini, bir arzuhal mukayyidi ve bir müvezzi unvanlı kişinin istihdam edildiği evrak *kalemi* bulunmaktaydı. Yabancı dildeki

⁷ Vilayet dahilindeki ehli örf sınıfına mensup kadrolar için bkz. Tülay Çetinkaya, *1135/1722 Tarihli Sicil Defterine Göre Trabzon'un Sosyal Tarihi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006. s. 8-9.

⁸ Hicri 1309 tarihli salnamede Rum, Katolik ve Ermeni temsilcileri üye olarak kaydedilmemiştir.

⁹ *Hicri 1286-1322 yıllarına ait Trabzon Vilayeti Salnameleri*.

¹⁰ Hikmet Çil, *Tanzimat Döneminde Türkiye'de Valilik Kurumu (1838-1876)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2017, s. 110.

¹¹ *Hicri 1318 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi*, s. 113.

yazışmalar ise *tercüme kaleminde* istihdam edilen tercüman tarafından yürütül-mekteydi. Bu kalemde vilayet tercümanı unvanlı bir gayrimüslim istihdam edilmekteydi. Vilayet dahilindeki ecnebilerin işlemlerini yürütmek amacıyla umur-ı hariciye memurluğu veya umur-ı ecnebiye müdürlüğü ismiyle anılan bir daire de bulunmaktaydı. Keza vilayet bünyesinde mekteb-i mülkiye mezunu vilayet maiyet memuru unvanlı iki kişi bulunmaktaydı. Valinin başkentteki işleri ise kapı kethüdası tarafından takip edilmekteydi¹².

Mektubi, vilayette muhacirin, sicil-i ahval gibi geçici ve daimi statüdeki komisyonların başkanlıklarını ve vilayet matbaası nezareti görevini de üstlenmişti. Matbaada müdür, musahhah, ser muharrir, matbaa kâtibi, musahhah-ı sani, muharrir-i sani, litograf ve üç mürettep istihdam edilmekteydi. Zamanla matbaa çalışanlarının sayısı arttığı gibi müdür yardımcısı, matbaa kâtibi, müvezzi, makine ustası gibi farklı unvanlı memur ve teknik elemanlar da istihdam edilmiştir. Hicri 1294 tarihli vilayet salnamesinden anlaşıldığı kadarıyla şehirdeki ıslahhane ve vilayet matbaası bu tarihte bir çatı altında birleştirilmiştir. Bu uygulama neticesinde ıslahhane kadrosundaki destgâh ustası, kundura ustası, marangoz, terzi, işçi, bevvap, ıslahhane imamı ve 25 şakirdan¹³ vilayet matbaası kadrosuna geçirilmiştir.

Vilayet bünyesinde bulunan dairelerden birisi de *defter-i hakani kalemi* veya *müdürlüğüdür*. Defterhane klasik dönemde merkez teşkilatta yer alan ve has, zeamet, tımar, mülk, vakıf gibi arazi türlerini tayin ve tescil eden ana defterlerin muhafaza edildiği ve bu defterlerle ilgili günlük işlemlerin yapıldığı yerdir. Burada defterler eyalet adlarıyla sıralanmış sandıkların içinde saklanırdı. Muamele görmüş evrak, müsveddeleriyle birlikte üzerinde daire adı ve yılı yazılmış bir torbaya konur ve defter emininin nezaretinde deri kaplı sağlam sandıklara yerleştirilerek gerektiğinde müracaat edilmek üzere defterhane mahzenlerinde saklanırdı. 1836'da nişancılığın kaldırılmasından sonra tuğra işleri defter eminine verildi. 1838'de ceride muhasebeciliğine bağlandı. 1871'de defter-i hakani nezaretine dönüştürüldü. Nezaretin taşrada da valilik içerisinde teşkilatlandığını görüyoruz. Trabzon Defter-i Hakani Kalemi'nde memur, başkâtip ve ikinci kâtip bulunmaktaydı. 20. yüzyılın başında merkezdeki personel sayısı beşe çıkacaktır. Kaza ve nahiye merkezlerinde birer tapu kâtibi bulunmaktaydı.

2. Maliye

Taşrada 1840 düzenlemesiyle muhassıllık kuruldu. Verimli olmayınca 1842'de kaldırıldı. Yerine mali işlerden sorumlu, doğrudan merkezden atanan ve valinin denetiminde bulunmayan defterdarlar görevlendirildi. 1859'da kaldırıldı. 1864'de tekrar kuruldu¹⁴. Defterdar vilayet idare meclisi üyesidir. Aynı zamanda tahsilat komisyonu başkanıdır. Tahsilat komisyonu üç üyeden

¹² *Devlet Salnamesi 1263, 1279, 1280; Çil, a.g.t., s. 110.*

¹³ *Hicri 1294 Tarihli Trabzon Vilayet Salnamesi, s. 47.*

¹⁴ *Çil, a.g.t., s. 86.*

oluşmaktadır. Defterdarlıkta Trabzon kazası tahsildar müfettişi (1903) unvanlı bir kişi de bulunmaktaydı. Malî işlerdeki bürokratik işlemler ise muhasebe kalemince yürütülmekteydi.

Kalemin amiri mümeyyizdir. Kalem dört şubeye ayrılmaktadır. Birinci şube *vilayet odası heyeti* adını taşımaktadır. Heyette vilayet masası kâtabi unvanlı üç kâtip istihdam edilmekteydi. Merkez odası heyetinde ise merkez liva kâtabi unvanlı altı kâtip, bir yevmiye kâtabi, bir mesalih-i cariyeye kâtabi ve dört mübeyyiz yer almaktaydı. Evrak masası heyeti üç evrak memuru ve bir defterciden oluşuyordu. Merkez sandık emaneti sandık emini ve sandık kâtabinden müteşekkildi.

Tahrirat vergi kalemi müdür, mizan-ı umumi kâtabi, merkez vergi kâtabi, kurayı mülhaka kâtabi ve defterciden müteşekkildi. Vergi heyet-i tahminiyesi iki Müslim ve iki gayrimüslimden oluşmaktaydı. Ayrıca bir de tadil-i umumi fırka-i seyyare isimli iki fırka bulunmaktaydı. Her fırka ikişer muharrir-i evvel, mukayyit ve messah unvanlı çalışanlardan oluşmaktaydı.

3. Rüsumat

Osmanlı gümrükleri Tanzimat öncesi kısmen emanet ve kısmen de ihale ve iltizam suretiyle idare olunmaktaydı. Tanzimat döneminde değişik isimler altında ithalat, ihracat ve transit resmi tatbik edildi. Gümrük resimleri 1840'da gümrük idaresi oluşturularak maliyenin idaresine verildi. Taşradaki sahil ve kara gümrükleri 1860'dan itibaren 17 emanete taksim edilerek her birine emin unvanıyla birer idareci tayin olundu. İlerleyen tarihlerde taşra gümrüklerinin muamelelatı maliyeden Dersaadet Emtia Gümrüğü'ne devredildi. 1869'da Trabzon Rüsumat Müdürlüğü muhasebe kâtabi ve tahrirat kâtabi olmak üzere üç kişiden oluşmaktaydı¹⁵. 1870 yılına kadar bu şekilde idare edilmiştir. Bundan sonra uluslararası ticarete uygun olarak kurumda değişikliğe gidildi. Rüsumat Emaneti oluşturuldu. Bu değişiklik çerçevesinde taşrada bulunan gümrük emanetleri müdürlüğe, memlaha müdürlükleri memurluğa ve duhan nezareti müdürlüğe tahvil olundu. Bunlar da rüsumat nezareti adında toplandı. Ülke genelinde 17 rüsumat nezareti mevcuttu. Bunlardan birisi de Trabzon'daydı¹⁶. 1870- 1901 yılları arasında Trabzon Rüsumat Nezareti: Nazır, nazır yardımcısı, kâtip, muhasebe, tahrirat mukayyit ve müsevvitlerinden oluşmaktaydı. Aynı tarihte Trabzon Merkez Rüsumat Müdüriyeti çalışanları ise müdür, başkâtip, tahrirat kâtabi, sandık emini, Of memuru, Sürmene memuru, Sürmene kâtabi, Polathane memuru, Polathane kâtabi, Maçka memuru, Büyük Liman memuru olmak üzere 11 kişiden oluşmaktaydı. Merkez Rüsumat Müdüriyetinde çalışanların sayısı iş yoğunluğu dolayısıyla 1901 yılına kadar 32 kişiye çıkmıştır.

1914 yılında rüsumat idaresinin yapısında şekli bir takım değişikliklerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Bir kere nezaret kurumu kaldırılmıştır. 1914 verilerine göre Trabzon Rüsumat Müdürlüğü merkezinde müdürün yanı sıra 26 kişi

¹⁵ *Hicri 1286 tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi.*

¹⁶ *Rüsumat Salnamesi 1330, s. 103.*

istihdam edilmekteydi. Müdürlüğe tabi Değirmendere, Mumhaneönü, Polathane mevkilerinde rüsumat memurluğu noktaları vardı. Bu noktalarda çalışan personeli; memur, kâtip, sandık emini, muayene veya muhafaza memuru şeklinde sıralayabiliriz. Ayrıca merkez sancağa bağlı Araklı, Sürmene ve Büyük Liman mevkilerinde memur ve muhafaza memurları istihdam edilmekteydi.

4. Adliye

Klasik dönemde Müslümanların hukuki davalarına şer'i mahkemeler, gayrimüslim tebaanın kine cemaat mahkemeleri, ecneblerinkine ise konsolosluk mahkemeleri bakıyordu. Tanzimat döneminde Osmanlı toplumunu oluşturma ilkesi dolayısıyla muhakeme işlerinde de değişikliğe gidildi. Bu da beraberinde yeni kurumların ortaya çıkmasına sebebiyet verecektir.

1838'den itibaren serbest ticaret sistemine geçilmesi sebebiyle uluslararası ticaret artınca hukuki sorunlar da çıktı. Bu sorunları çözmek için ticaret nezaretine tabi ticaret meclisi/ mahkemesi kuruldu. 1848'den itibaren liman kentlerinde de bu mahkemelerin benzerleri oluşturuldu. Bu mahkemelerin bulunmadığı yerlerde ticarî davalara memleket meclisleri bakacaktı. Trabzon Ticaret Meclisi 1854'de kuruldu¹⁷. Hicri 1286, 1287, 1288 tarihli vilayet sanlamelerine göre Trabzon ticaret mahkemesi 1869'da bir başkan, iki üye (biri gayrimüslim) bir kâtipten oluşmaktaydı. Meclis veya mahkeme üye ve çalışanları zamanla artmıştır. Örneğin 1870'de mahkemeye bir başkâtip atanmıştır. 1874'de ise mahkeme meclisine dört seçilmiş üye dahil edilmiştir¹⁸.

1840 yılında ceza kanunu yayımlandı. Bu kanun 1851 ve 1854 yıllarında değişikliğe uğratıldı. 1840-1864 yılları arası muhassıl ve memleket meclisleri taşrada muhakeme işlerini de üstlendi¹⁹. Trabzon Cinayet Meclisi 1860 yılında bir başka ve yedi üyeden oluşmaktaydı. Trabzon Tahkik Meclisi ise valinin başkanlığında ilgili sancak mülkî amiri, eyalet meclisi üyeleri, kadı ve sivillerden oluşturulmuştu.

1864'de yapılan düzenlemeye göre kaza merkezlerinde şeri mahkemelerin yanı sıra kadının riyasetinde *meclis-i deavi* isimli mahkemeler kurulacaktı. Bu meclis, reis dışında, halk tarafından seçilecek yarısı Müslim ve diğer yarısı gayrimüslim olmak üzere önceleri altı, sonradan dört tane mümeyyiz adı verilen üyeden teşekkül edecekti. Meclis-i deavi, köylerde ihtiyar heyetlerinin halledemeyeceği ihtilâflar ile kabahat ve cünhalara dair ceza davalarına, yüz kuruşun üzerindeki hukukî ihtilâflara, ayrıca ticaret mahkemesi bulunmayan yerlerde ticarî davalara bakıp neticelendirecekti. Ancak şeri mahkemelerin salahiyetine giren davalarla gayrimüslim cemaatlerin ruhani liderleri huzurunda çözebilecekleri ihtilâflara, ayrıca sancak ve vilayet meclislerinde görülmesi gereken davalara bakmayacaktı. Aldıkları kararlar kaymakama bildirilerek salahiyeti

¹⁷ Özgür Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Trabzon 2012, s. 268.

¹⁸ Yılmaz, *a.g.t.*, s. 159.

¹⁹ M. Macit Kenanoğlu, "Nizamiye Mahkemeleri", 33, *TDİA*, İstanbul 2007, s. 185-188.

içindekiler onun tarafından icra olunacak; dışındakiler ise mutasarrıfa arz edilecekti. Hicri 1286 ve 1287 tarihli Trabzon vilayet salnamelerinden anlaşıldığı kadarıyla Of kazasında meclis-i deavi bulunmaktaydı. Mahkeme heyeti naibin riyasetinde üç mümeyyizden oluşmaktaydı. Ayrıca yazışmaları yürüten bir de kâtip bulunmaktaydı.

Sancak merkezlerinde şerî mahkemelerin yanı sıra *meclis-i temyiz-i hukuk ve cinayet* isimli mahkemeler bulunmaktaydı. Bu mahkemeler hâkim başkanlığında, üçü Müslüman ve üçü gayrimüslim, altı seçilmiş üyeden oluşmaktaydı. Ayrıca mahkeme kadrosunda merkezden atanmış olan hukukî ve kanunî işleri iyi bilen bir memur da bulunmaktaydı. İleriki tarihlerde seçilmiş üye sayısı dörde indirilmiştir. Bu mahkemelerde şeriyye, cemaat ve meclis-i ticaretin yetkisine dahil olmayan davalara bakılmaktaydı. Bir başka deyişle, kaza meclis-i deavilerinin bakamayacağı beş yüz kuruş ve üzerindeki davaları temyiz yolu açık olarak bidayeten, meclis-i deavilerde görülüp de istinafı kabil olarak alâkalılarca yeniden görülmek üzere kendisine gönderilen davaları istinafen halledecekti. Öte yandan, cinayetle alâkalı davaları görüp neticelendirdikten sonra yeniden görülmek üzere vilâyet meclis-i kebirine gönderecekti. Meclis-i temyiz kazalardaki meclis-i deavilerin istinaf merciiydi. Meclis-i temyizin kararları mutasarrıfa arz olunacak; mutasarrıf salahiyeti içindekileri yerine getirecek; salahiyeti dışındakileri valiye gönderecekti. Hicri 1287 tarihli vilayet salnamesine göre merkez liva temyiz meclisinin kadrosunda reis-i evvel, reis-i sani, ikisi gayrimüslim olmak üzere 6 mümeyyiz, başkâtip, kâtip, mukayyit ve 4 mübeyyiz olmak üzere toplam 15 kişi bulunmaktaydı. Kadroya 1871'de bir müstantik dahil olmuştur.

Vilâyet merkezlerinde büyük meclis-i temyiz-i hukuk ve cinayet bulunmaktaydı. Bu meclis, menkul ve gayrimenkullere dair hukuk davaları ile sancak meclisi temyiz-i hukuk ve cinayet tarafından hukukî ve cinayet davalarına dair verilen hükümlerden gerek usulen ve gerek nizamen istinafı mecburi olanlarla, alâkalılar tarafından istinaf edilenleri yeniden görüşmekte ve karara bağlamaktaydı. Bu meclis, müfettiş-i hükkâm-ı şer' riyasetinde mümeyyiz adı verilen ve halk tarafından seçilen üçü Müslim ve üçü gayrimüslim altı üyeden teşekkül etmekte; yine sancaklarda olduğu gibi bu meclise de merkezce hukuka vakıf bir memur tayin edilmekteydi. Müfettiş kâtibi unvanını taşıyan bu kişi muhtemelen mahkemenin raportörü konumundaydı. Bu meclis de şeriyye ve cemaat mahkemelerinin ve meclis-i ticaretin yetki sahasına giren davaların dışında kalan davaları müzakere etmekteydi. Vilâyette meclis-i temyiz tarafından görülüp neticelendirilen davalar müfettiş-i hükkâm-ı şer' ve üyelerce imzalanıp valiye arz olunmakta; vali salahiyeti dâhilinde ise hükmü yerine getirmekte; değilse merkeze göndermekteydi. Böylece vilâyetlerdeki büyük meclis-i temyiz, sancaklarda meclis-i temyizden verilen kararların istinaf mercii vazifesini yapmaktaydı. Derin tetkikat gerektiren hukuk ve ceza davalarında divan-ı temyiz üyelerinden alt komisyonlar oluşturulmaktaydı. Trabzon Vilayeti Divan-ı Temyiz üye sayıları yıllara göre değişkenlik göstermektedir. Mahkeme kalemi

başkâtip, kâtip, iki mukayyit ve üç mübeyyizden oluşmaktaydı. Kalemde çalışanların sayısı da yıllara göre değişkenlik gösterebilmiştir.

1872 yılında kazalarda bulunan meclis-i deaviler bidayet, sancak merkezlerindeki meclis-i temyizler hem bidayet hem istinaf, vilâyetlerdeki divan-ı temyizler ise istinaf mahkemesi olarak dava görecekerdi. Bütün bu mahkemelerin temyiz mercii Divan-ı Ahkâm-ı Adliye idi. Köylerdeki ihtiyar meclisleri sulh mercii olarak dava görmeye eskiden olduğu gibi devam edecekti. 1879 tarihinde taşradaki mevcut mahkemelerin isimlerinde değişikliğe gidilerek bidayet ve istinaf mahkemeleri kuruldu. Yeni düzenlemeye göre nizamiye mahkemeleri ceza ve hukuk dairelerine ayrılmaktaydı. *Bidayet mahkemeleri* basit kazalarda, hem de liva ve vilâyetlerin merkez kazalarında bulunmaktaydı. Bidayet mahkemeleri bir reis ile iki üyeden oluşmaktaydı. Mahkeme üyelerinden birisi aynı zamanda mahkemenin başkâtipliği vazifesini yürütmekteydi. Diğeri ise ceza davalarında hazırlık tahkikatını ve gerekli kişilerin istintakını yaparak hazırladığı lâyhaları mahkemeye arz ederdi. Zamanla mahkeme bünyesinde müddei umumi muavini kadrosu ihdas edildi. İstintak dairesinde ise müstantik-ı evvel ve müstantik-ı sani unvanlı iki kişi bulunmaktaydı. Sonraları mahkemelere ayrıca başkâtip tayin edilmeye başlanmıştır. Başkâtipler sancak ve vilâyetlerdeki üye sıfatı taşımadıkları için, üyeler gelmediği zaman bunların yerine geçemezler; bu işi üye mülâzımlar yapardı. Ancak kazalardaki başkâtipler üye sayılmadıkları halde üyelerin yokluğunda bunların yerlerine geçmeleri mecburiyet sebebiyle kabul edilmişti. Mahkemede yazı işlerini birinci ve ikinci kâtipler yürütürdü. Kâtip sayısı iş yüküne göre dörde kadar çıkabilmiştir. Bunlar ayrıca ceza davalarında ilk tahkikat ve sorguyu yapmakla vazifeli üyeye yardım ederlerdi.

Daha sonra bu iş için müstantikler vazifelendirildi. İcra memuru, yardımcısı ve icra mübaşirleri mahkeme tebligatı ve reisin emirlerini yerine getirmekle vazifeliydi. Kaza bidayet mahkemelerinde hukuk ve ceza davalarına tek bir dairede bakılırdı. Yine mahkemenin bulunduğu yerin gereklerine göre bir veya daha çok hukuk ve ceza dairelerine ayrılması mümkündü. Bu halde her daire bir reis ve iki üyeden oluşturulurdu. Bu reislerden birisi reis-i evvel unvanını taşırdı. Bu dairelerin hepsi vazifece birbirinden müstakil bir derecedeydi. Yalnızca hepsi idarî bakımdan reis-i evvele bağlıydı²⁰.

Gerektiğinde *istinaf mahkemeleri* de hukuk ve ceza dairelerine ayrılırdı. Dört azadan oluşurdu. Eğer hukuk ve ceza dairelerine ayrılmışsa her birinde ikisi muvazzaf, ikisi fahrî olmak üzere dört üye bulunurdu. Vali, adliye müfettişi ve istinaf mahkemesi reisi, vilâyet merkezi veya buna bağlı istinaf mahkemesinde bir veya iki mülâzım üye bulunurdu. Ayrıca gereği kadar kâtip ve icra mübaşiri yer alırdı. Üye mülâzımları mahkemenin yazı işlerine nezaret eder veya yardımda bulunur; gerektiğinde üyelere vekâlet eder ve reisin emri üzerine davaları özetlerdi.

1879 tarihli teşkilât ve hukuk usul kanunları ile temyiz hususunda yeni düzenlemelerde bulunulmuş, divan-ı ahkâm-ı adliye kaldırılarak yerine mah-

²⁰ Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri (Tanzimat ve Sonrası)*, İstanbul 2010.

keme-i temyiz teşkil edilmişti. Mahkeme-i temyiz de hukuk ve ceza dairelerine ayrılmıştı. Burada bir reis-i evvel, bir de reis-i sani bulunur, bunlardan birincisi bulunduğu daireye ve ayrıca iki dairenin beraberce toplandığı zamanlarda heyete riyaset ederdi. Ceza dairesinde on, hukuk dairesinde altı üye yer alırdı. Bu dairelerin her birinde bir baş mümeyyiz ile gereği kadar mümeyyiz ve zabıt kâatibi bulunurdu. Divan-ı ahkâm-ı adliye zamanında iki reisin yanı sıra ve bunların üzerinde divan-ı ahkâm-ı adliye nazırı bulunur ve heyet-i umumiyeye riyaset ederdi. Divan-ı ahkâm-ı adliyenin üye sayısı başkanla birlikte beş ile on kişi arasında değişmekteydi. Yine yeni düzenleme ile müşterek kalem teşkilâtından her bir daire için ayrı kalem teşkilâtına geçilmişti. Kanun gereği bir de baş müddei umumî bulunacaktı.

1887 tarihli kanun ile mahkeme-i temyizde bir istida dairesi kurularak daire sayısı üçe çıkarılmıştı. Hukuk ve ceza dairelerinin üye sayıları eşitlenerek her birinde bu sayı reis dışında altı, istida dairesinde ise yine reis dışında dört olarak tespit olunmuştu. İstida dairesinin vazifesini divan-ı ahkâm-ı adliye zamanında sonraları havale cemiyeti adını alan tefrik cemiyeti yapardı. İstida dairesi, hukuk ve ceza davalarına dair istidaları kanuna uygun iseler kabul edip, alâkalı daireye göndermek ve temyiz müddeti geçmiş veya temyiz şartları eksik olması hâlinde reddetmek; ayrıca dava nakli istidalarına cevap vermekle vazifeliydi.

Vilayet dahilinde ayrıca şeri mahkeme bulunmaktaydı. Mahkemenin bir de bürosu mevcuttu. Mahkeme-i şeriye kalemi başkâtip, mukayyit ve üç kâtipten oluşmaktaydı. Vilayet adliye dairesi müfettişlik, encümen ve mahkemelerden oluşmaktaydı. Müfettişlik bölümünde adliye müfettişi ve yardımcısı unvanlı kişiler mevcuttu. Müfettişin sorumluluk alanı Trabzon ve Kastamonu vilayetlerini kapsıyordu. Adliye encümeni reis ve 6 azadan oluşmaktaydı. İstinaf mahkemesi reis-i evvelinin riyasetinde toplanan meclis vilayet merkezindeki mahkemelerin reisleri ve müddei umumi ile müddei umumi yardımcısından oluşuyordu. Ayrıca vilayet adliye dairesinde icra memuru ve mukavelat muharriri bulunmaktaydı.

5. Güvenlik

Tanzimat öncesi taşrada yerleşim birimlerinin güvenliği derbent, martolos, köprücü, tımarlı sipahi ve kapı halkı vasıtasıyla temin ediliyordu. Valilerin bu iş için istihdam ettiği kapı halkının sayısı 150 ile 200 kişi arasında değişmekteydi. İç güvenlik Tanzimat döneminde merkezî bir anlayışla yeni baştan ele alındı. 1840 yılından itibaren, iç güvenlik işlerinden sorumlu mevcut kurumlar tasfiye edilmeye başlandı. Yerine merkezden atanan zabıt kumandasında ve valilerin emrinde zaptiye birlikleri oluşturulmaya başlandı. 1844 yılında ise uzun yıllardır tasfiye edilmeye çalışılan tımarlı sipahi örgütü kaldırılarak, sipahilerden uygun olanların zaptiye birliklerine katılmaları sağlandı. Tımarlı sipahilerden yıllık geliri 500 ile bin kuruş arasında değişenler *piyade zaptiye neferi*, bin ile iki bin kuruş veya daha çok gelire sahip olanlar da süvari zaptiye olarak görevlendirildi. Tımarlı sipahilerin bir kısmı nizami orduda görev aldı. Arta kalanlardan bir

kısmı piyade veya zaptiye süvarisi oldu. Askerlik yapmak istemeyenlerin elindeki kamuya ait tabanca, koşum takımı ve kılıç gibi silah ve malzemeler toplandı. Trabzon'da tımarlı sipahi miktarı zaptiye neferi ihtiyacının çok üstündeydi. İhtiyaç fazlasının topçu askeri ya da kale muhafızı olarak istihdam edilmelerine karar verildi²¹. 1846 yılında zaptiye müşiriyetinin kurulması ve zaptiye birliklerinin bu kuruma bağlanması ile iç güvenlikte en azından şekli açıdan merkezîyetçi yapıya geçildi. İmparatorluktaki idarî, malî, sosyal ve siyasî gelişmelere bağlı olarak 1846-1870 yılları arasında teşkilatın görev ve sorumluluklarını tanımlayan nizamnameler yürürlüğe kondu. Tanzimat Fermanı'ndan sonra kurulan zaptiye teşkilatı, 1840-1879 yılları arasında gerek İstanbul, gerekse Anadolu ve Rumeli vilayetlerinde kamu düzeninin sağlanması ve güvenliğin temininde önemli bir rol üstlendi. Trabzon'da 20. yüzyıla kadar konsolosların güvenliğini sağlayanlardan birisi de kavaslar²².

Zaptiyeler tek tip elbise giyeceklerdi. Asıl görevleri ise sorumlu oldukları sahanın güvenliğini sağlamaktı. Özgür Yılmaz'ın tespit ettiği kadarıyla 1850'de şehirde bir kolluk başının idaresinde 30 süvari ve 50 piyade zaptiyesi mevcuttu.²³ Kırım Savaşı ve sonrası Trabzon şehrinde asker ve göçmen yoğunluğuna, eşkıyalık faaliyetlerinin artmasına sebebiyet verdiği için haliyle güvenlik ve asayiş sorunu da hat safhaya ulaşmıştır. 1861 yılında yapılan yeni bir düzenleme ile zaptiye teşkilatı alay ve tabur tarzında daha düzenli bir hale getirildi. Trabzon'da 1860 yılında vilayetin güvenliğini bir müfettiş ve 2 yardımcısının idaresinde 160 kişilik bir zaptiye birliği sağlamaktaydı. 1870 kayıtlarında ise bu sayı 40'ı süvari diğerleri piyade olmak üzere 150 kişi olarak verilmekteydi. 1869 düzenlemesi ile Trabzon'da zaptiye alayı kuruldu²⁴.

Trabzon Zaptiye Dairesi'nin kumandanı alaybeyidir. Hicri 1286-1288 tarihli vilayet salnamelerine göre Trabzon Zaptiye Alayı'nın merkezi Trabzon'dur. Alayın merkez karargahında alaybeyi, yardımcısı, idare ve jurnal eminleri bulunmaktaydı. Şehirde 32 zabıt ve 85 nefer mevcuttu. Maçka, Of, Sürmene'de ise 41 rütbeli ve 147 nefer mevcuttu. Merkez sancağındaki süvari sınıfına mensup olanların sayısı ise 4'ü rütbeli 21'i er olmak üzere toplam 25 kişiydi.²⁵

1875 ve 1876 yıllarında meydana gelen Balkan isyanlarının yanı sıra, bu ayaklanmalar vesilesiyle Avrupalı güçlerin iç güvenliğin sağlanması noktasında Babıali üzerinde artan baskısı Tanzimat'tan bu yana süre gelen tek merkezli iç güvenlik anlayışının değişmesine yol açtı. 1878 yılında jandarma teşkilatının kuruluş çalışmalarını gerçekleştirmek üzere Baker Paşa başkanlığında bir jandarma heyeti kuruldu. 1879'da zaptiye askerinin idaresi zaptiye müşirliğinin

²¹ E. Esin Sarioğlan, *Tanzimat'ın Trabzon'da Uygulanması (1839-1856)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 1996, s. 62.

²² Kavas hakkında bkz. Mehmet Canatar, "Osmanlı Devleti'nde Kavaslar ve Kavas Teşkilatı", *İlmi Araştırmalar 4*, İstanbul 1997, s. 67-88.

²³ Yılmaz, *a.g.t.*, s. 355.

²⁴ Necdet Koparan, *Jandarma Teşkilatı (1908-1923)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.

²⁵ *Hicri 1286, 1287 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnameleri*.

den alınarak seraskerliğe verildi. Müşirlik 1879'da yerini zaptiye nezareti bünyesinde oluşturulan jandarma dairesi reisliğine bıraktı²⁶. Hicri 1321 ve 1322 tarihli salnamelerdeki ilgili kayıtlar karşılaştırıldığında Trabzon'daki zaptiye alayının ismi 1903'de jandarma alayına dönüştürüldüğü kanaati oluşmaktadır. Oysa Hicri 1304 ve 1306 tarihli askerî salnamelerde söz konusu askerî birlikler jandarma birlikleri olarak kaydedilmiştir²⁷.

1893'de alayın mevcudu askerî öğrenciler dahil olmak üzere 1.508 kişiydi. Bunun 132'si zabıt ve 873'ü er idi. Hicri 1321 tarihli vilayet salnamesine göre 1893'de Trabzon Jandarma Alayı'nın Birinci Merkez Sancağı Taburu'na bağlı 6 piyade bölüğü ile bir süvari bölüğü Trabzon kazası dahilindedir. Merkez karargah ve söz konusu birliklerde toplam 24 rütbeli, 450 piyade ve 36 süvari ile 3 misafir subay bulunmaktaydı. Alayın 1908'deki mevcudu 56 subay, 855 er olmak üzere toplam 1.012 kişidir. Bu sayı 1912'de 855'e gerilemiştir. Bunun ne kadarının çalışma sahamızda konuşlanmış olduğunu bilemiyoruz.²⁸

1909'da İstanbul, Selanik, İzmir, Beyrut ve Bağdat'ın yanı sıra Trabzon'da jandarma umum müfettişliği, 1914'de Trabzon Seyyar Jandarma Alayı teşkil edildi. Rus işgali sonrası 1917'de Trabzon Jandarma Müntaka Müfettişliği kuruldu. 1920'de ise Trabzon Bölge Müfettişliğinin er ve erbaş toplamı 3.110 kişidir²⁹. Sicil kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla jandarmalık maaş karşılığı yapılan bir kamu göreviydi. Örneğin Trabzon doğumlu bir şahıs sıbyan mektebi sonrası bir süre rüştiyede eğitim görmüştü. Bunu müteakip çeşitli kurumlarda kâtiplik yaptıktan sonra Dersaadet Jandarma Alayı 3. Tabur bölüğü ve sonra Trabzon ağnam kolağası olmuştur. Keza Abdülhalim Efendi adındaki bir diğer kişi de rençper çocuğu olup sıbyan ve medrese eğitimini müteakip Trabzon Merkez Jandarma Taburuna kabul olundu. Sonra bu görevinden istifa edip Samsun'da kolculuk ve kâtiplik yaptıktan sonra nahiye müdürlüğü ve kaymakamlık görevlerini ifa etmiştir³⁰.

Tanzimat döneminde polis teşkilatı kuruldu. 1895 öncesi taşrada polis teşkilatının kuruluşu vilayet merkezi ile sınırlı tutuldu³¹. 20. yüzyılın başından itibaren vilayete tabi şehir ve kasabalarda tedrici bir şekilde polis teşkilatı kurulmaya başlandı. Teşkilatın bulunduğu yerlerde şehrin güvenliği hususunda yetki zaptiye veya jandarmadan polise geçti. 1893-1904 yılları arasında Trabzon merkez polis dairesindeki baş komiser, komiser ve polis sayısı 14 ile 30 arasında

²⁶ Koparan, *a.g.t.*, s. 121.

²⁷ *Hicri 1304-1307 tarihli Askerî Salnamelerde Trabzon Jandarma Alayı* olarak zikredilmiştir. Bkz. *Hicri 1307 Askerî Salnamesi*, s. 839, *Hicri 1306 Tarihli Askerî Salnamesi*, s. 870; *Hicri 1304 Tarihli Askerî Salnamesi*, s. 1886.

²⁸ Koparan, *a.g.t.* s. 122.

²⁹ Koparan, *a.g.t.* s. 32, 76.

³⁰ Mehmet Akif Bal-İrfan Dağdelen, *Osmanlı Arşiv Belgelerindeki Trabzonlu Devlet Adamları ve Bürokratları (1879- 1909)*, İstanbul 2012, s. 157.

³¹ Şaban Ali Yücel, *Türk Polis Teşkilatının Gelişiminde Batının Etkisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ordu 2019, s. 55.

değişmekteydi. 1904 yılında merkez sancağa tabi kaza merkezlerinde de bir veya iki polis bulunmaktaydı. Trabzon doğumlu olup merkez kaza dahilinde polislik yapanlar da vardı³².

Bağdat, Beyrut ve Erzurum'un yanı sıra Trabzon'da bir polis mektebi açıldı. Amaç şark vilayetlerine mütehasıs polis memuru yetiştirmekti. Burada hem polis adaylarının ve hem de kadrolu polislerin eğitimi hedeflenmiştir. Öğrenciler üçer aylık eğitimden geçirilerek mezun ediliyorlardı. Mektepte genel savaş sonrası eğitim öğretim faaliyetleri sürdürülmüştür. Mektepte 2 komiser, 2 evrak memuru, 4 hademe (3'ü Trabzonlu, 1'i Harputlu) mevcuttu. 1919'da personel sayısı müdür, tabip, 7 muallim, 7 aşçı, aşçı kalfası ve hademeden ibaretti. Öğrenci sayısı ise 21 kişiydi. Bunların 6'sı Trabzon, 5'i Tokat, 2'si Giresunlu olup, diğerleri Harput, Sivas, Kütahya, Prizren, Kayseri, Yozgat, Afyon ve İstanbulluydu. Mektep 25 Temmuz 1919'da kapatıldı³³. Belirtmek gerekirse 1909 yılında güvenlik mensuplarını eğitmek amacıyla Trabzon'da Jandarma Efradı Cedide ve Karakol Kumandanları Mektebi amaçlamıştı³⁴.

6. Hapishane

Arapça olan hapis kelimesi sözlükte bir yere kapatmak, engellemek, alıkoymak, men etmek, tutmak, tevkif etmek gibi anlamlara gelir. Terimsel anlamı bir kişinin zorla bir yerde tutulması; hukuki anlamı güvenli bir mekânda alıkonulmasıdır. Cezanın infaz edildiği yere mahbes, hapsedilen kişiye de mahpus denmektedir. Hapis cezası, hem Batı hem de Osmanlı hukukunda 18. yüzyıl sonlarına kadar sıra dışı bir uygulama olarak devam etmiştir. Hapis bir cezalandırma yeri değil, kişinin cezasının belirlendiği zamana kadar tutulduğu bir mekân olarak görülmüştür. Osmanlı Devleti'nde hapis cezasının uygulandığı yerler kale ve hisar içlerinde bulunan zindanlardı.³⁵ 16. yüzyılda kaynaklara yansıdığı kadarıyla Trabzon'da kale zindancısı³⁶ unvanlı bir kişi vardı.

Tanzimat döneminde hukuk alanındaki reform ile birlikte ülke genelinde hapishane binaları da inşa edilmeye başlandı. Kırım Savaşı öncesinde Trabzon'da bir hapishane inşa edildi. Hapishane kadrosu tespit edebildiğimiz kadarıyla 1898'de bir müfettiş, bir kâtip ve 38 gardiyan, 1901'de bir müfettiş, başgardiyan ve 20 gardiyan şeklindeydi. 20. yüzyıl başı itibarıyla şehirde üçü erkek, biri kadın olmak üzere dört hapishane ve bir tevkifhane mevcuttu. Bu hapishanelerin personeli ise 2 müdür, 2 kâtip, 2 başgardiyan, 11 gardiyan, 2 çamaşırcı ve 2

³² Bal-Dağdelen, *a.g.e.*

³³ Ülkü Köksal, "İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Trabzon Polis Mektebi", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 19, 2015, s. 143.

³⁴ Volkan Aksoy, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Trabzon*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trabzon 2013, s. 208.

³⁵ Bkz. Gültekin Yıldız, *Mapushane, Osmanlı Hapishaneleri (1839-1908)*, Kitabevi, İstanbul 2012.

³⁶ Ali Turan, *1815 Numaralı Trabzon Şerhiye Sicilinin Transkripsiyonu ve Hukuki Değerlendirmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014, s. 494.

hademeden oluşmaktaydı. Personel genellikle Trabzonlu³⁷ olup kurumlar arası eleman aktarımı gerçekleşebilmiştir. Örneğin hapishane kâtiplerinden birisi sicil-i ahval kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla sıbyan mektebi ve medrese eğitimini müteakip darülmualimin mektebinde usul-i cedide tedris etmiştir. Müteakiben ibtidaide muallimlik, rüsumat ambar memurluğu yaptıktan sonra hapishane kâtipliğine atanmıştır³⁸. Bu hapishanelerde 20. yüzyılın başı itibarıyla toplam 800 mahkum ve tutuklu mevcuttu³⁹.

Maçka, Sürmene, Of, Akçaabat ve Vakfikebir'de de hapishane mevcut idi. Bu hapishaneler hükümet konaklarının bodrum katlarındaki odalardan ibaretti. 1913 itibarıyla Akçaabat hapishanesinde 2 gardiyan ve 19 tutuklu ve mahkum mevcuttu. Trabzon ve kazalarında toplam 99 gardiyan bulunmaktaydı. Gardiyanların imkanlar ölçüsünde okuma yazma bilenler arasından ve tercihan gaziler arasından seçilmekteydi⁴⁰.

7. Belediye

Osmanlı dönemindeki Anadolu yerleşmelerini şehir, kasaba ve köy şeklinde sıralayabiliriz. Şehir ve kasabalar mahallelerden oluşmaktaydı. Köy ve mahalleler imam, ruhani lider ve kocabaşılar tarafından idare edilmekteydi. Söz konusu unvana sahip kişilerin liderliğinde mahallelerin temizlik, güvenlik, toplumsal yardımlaşma, ortak mekan bakımı gerçekleşmekteydi. Mahallenin dışında kasaba ve şehirlerde çarşı pazar işleri ve genel anlamda kasaba ve şehirlerin idaresinden kadı mesuldü. Kadıya bu konuda voyvoda, subaşı, böcekbaşı, çöplük subaşısı ve ases yardımcı olmaktaydı. Çarşı ve pazarların düzen, temizlik ve aydınlatma gereksinimleri loncalar tarafından sağlanıyordu. 17. yüzyılın ikinci yarısında Trabzon'da idareci statüsünde müftü, kadı, nakibüleşraf, yeniçeri çavuşu (Serdar yerine), sipahi kethüdası yerine şehir subaşısı, muhtesip ağası, gümrük emini, balık emini, boyahane emini, şarap emini, mumhane emini gibi yetkililer vardı⁴¹. Bunlar da şehir idaresinden sorumluydular. 1826 yılında yeniçeriliğin ilgası sonrası kasaba ve şehirlerin idaresinde bir boşluk oluştu. Bu boşluk, şehir kethüdası, ihtisap emini, ihtisap ağası, muhtesip, ihtisap nezareti ve zaptiye müşiri unvanlı kişilerce veya kurumlarca doldurulmaya çalışıldı. Kasaba ve şehirlerin bayındırlık işleri ise vakıflar vasıtasıyla gerçekleştiriliyordu.

Klasik dönem resmî makamlardaki değişiklik, kasaba ve şehirlerin iktisadî ve sosyal yapılarının değişmesi yeni yönetsel yönetime geçilmesine sebe-

³⁷ Trabzon kale hapishanesi çavuşlarından birisi Akçaabatlı olup Trabzon emvalinden 57 kuruş maaşla tekaüt olmuştur. *BOA*, BEO. No. 3796/ 284650.

³⁸ *BOA*, DH. SAİD MEM, No. 10/3.

³⁹ Eyyub Şimşek, "20. Yüzyıl Başlarında Trabzon Hapishanesi (1900-1914)", S: 23, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 2017, s. 146.

⁴⁰ Kemal Daşcıoğlu, "19. Yüzyılın Sonları 20. Yüzyıl Başlarında Akçaabat Hapishanesi", *Dünden Bugüne Akçaabat Sempozyumu (26-28 Nisan 2013)*, s. 165-182.

⁴¹ Mehmet Ali Türkmenoğlu, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon, (Şer'iyye Sicillerine Göre)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2016.

biyet verdi. Mahallelerin idaresi muhtar adı verilen kişilere terk edilmeye başlandı. Ecnebi diplomatların da telkin ve baskısı ile 1855'de İstanbul'da Şehremaneti kuruldu. 1860 ve 1870'li yıllarda yayımlanan yönetmeliklere göre taşrada da reis, reis yardımcısı, kâtip, sandık emini ve meclislerden oluşan belediye teşkilatları kuruldu. Meclis üyeleri gayrimenkul sahipleri arasından iki yıllığına seçilecekti. Üyelerin yarısı her yıl değiştirilecek ve yerlerine yenileri seçilecekti. Ayrıca imkanlar ölçüsünde mühendis ve hekim de istihdam edilecekti. Bunlar aynı zamanda meclisin doğal üyesi olacaktı⁴². Belediyeler şehir ve kasabaların alt yapı, temizlik, aydınlatma, itfaiye hizmetlerinin yanı sıra, çarşı pazar kontrolü ve kira kontrat tescili işlemleriyle de ilgilenecekti.

Trabzon ve diğer kasabaların ilk reislerinin merkezi idare tarafından atıldığı anlaşılmaktadır. Trabzon şehrinin tespit edebildiğimiz kadarıyla ilk başkanı arazi memurudur. Belediye meclisi ise kamu görevlisi ve şehir eşrafından oluşmuştur. Meclisin üye sayısı zamanla artmıştır. Belediye meclisi üyeleri kuruluşundan 1879 yılına kadar doğal ve seçilmiş üye olmak üzere iki gruba ayrılmaktaydı. Doğal üyeler kamu görevlisidir. Mühendis ve tabip doğal üyeler arasında yer almaktadır. Belediye meclisinin üye sayısı 1882-1904 yılları arası 8 ila 9 kişi arasında değişmekteydi. Üyelerin bir veya ikisi gayrimüslim sairleri Müslüman'dır.

Trabzon belediye dairesi çalışanlarını başkâtip, mühendis, temizlik işleri müdürü, iki kâtip, müfettiş ve sandık emini şeklinde sıralamak mümkündür. Belediye çalışanlarının sayısı ve meslek çeşitliliği zamanla artmıştır⁴³. 1897 yılında temizlik ve genel hizmetler statüsünde çalışanları memur, tahsildar, çavuş, odacı, buhar makinesi ateşçisi ve makinisti, tulumbacı reisi ve neferleri, fener memurları su yolcu, süpürgeci ve çöpçü, tapu memuru, tapu memur muavini, bent başı memuru şeklinde sıralayabiliriz⁴⁴. 1897 kaydına göre şehirde belediyeye ait bir hastane mevcuttu. Hastane çalışanları müdür, aşçı ve iki hademeden oluşmaktaydı⁴⁵. Hicri 1319-1322 tarihli salnamelerde ise Trabzon dahilinde vilayet sıhhiye müfettişi, beledi tabibi, vilayet baytarı, hayvan muayene memuru, aşçı memuru ve ebe bulunmaktaydı. Aynı salnamede şehirde 10 gayrimüslim hekim ve 8 gayrimüslim eczacı mevcut görünmektedir.

Trabzon şehrindeki merkezi belediye dairesinin yanı sıra Of kasabasında ve kaza idaresi oluşturulduktan sonra Akçaabat, Sürmene ve Vakfikebir kasabalarında da belediye daireleri kurulmuştur. Kasabaların belediye meclisi üye sayıları 2 ile 8 kişi arasında değişmektedir. Bu meclislerdeki gayrimüslim üye sayısı 1, 2 kişi ile sınırlıdır. Belediye çalışanı olarak hemen hepsinde kâtip ve sandık emini var. Bazı belediyelerde kâtip ve sandık emniyeti aynı kişi tarafın-

⁴² Tarkan Oktay, "Osmanlı Döneminde Modern Belediye Kurumunun Doğusu ve Gelişimi", *Seçüklüden Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, İstanbul 2008, s. 377- 402.

⁴³ Yılmaz, *a.g.t.*, s. 150 vd.

⁴⁴ *Hicri 1315, 1316 Tarihli Trabzon Vilayeti Salmeleri*.

⁴⁵ *Hicri 1305 Tarihli Vilayet Salmesinde* hastane hademesi 53 kişi olarak gösterilmektedir. Aynı salnamede belediye kadrosundaki çöpçü sayısı 53 kişi olarak gösterilmektedir.

dan yürütülmüştür. Akçaabat ve Sürmene’de istihdam edilenler arasında 1904’de belediye tabibi, ebe ve müfettiş de tespit edebilmekteyiz⁴⁶.

8. Eğitim

Devletler sistemlerine göre farklı yöntemlerle değişik eğitim kuruluşları oluşturmuşlardır. Sistemler farklı olmakla birlikte hepsinin temel amacı toplumun kimliğinin sürekliliğini oluşturmaktır. Osmanlı eğitim sistemini kaba bir tasnifle iki gruba ayırabiliriz. Klasik dönemde eğitimin temel amacı her toplumun kendi kimliğini gelecek nesle aktarmasıdır. Bunun için Müslümanlar vakıflar vasıtasıyla kurdukları mektep, medrese gibi eğitim kuruluşları ile gayrimüslimler ise kilise veya cemaat mektepleri vasıtasıyla bu işi gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Klasik dönemde Müslüman çocukları sıbyan mekteplerinde eğitim görmekteydiler. Sıbyan mektepleri, merkezi bir teşkilattan ve ortak bir eğitim-öğretim ve idare sisteminden yoksundu. Bu mektepler vakıflar tarafından kurulmuş ve her türlü masrafı yine vakıflar tarafından üstlenilmiştir. Belli bir teşkilâta ve ortak bir programa sahip olmayan bu okullar, özel vakıfların gelirleri ve bu vakıflarda konulmuş şartlara göre idare edilmekte ve öğretime devam etmekteydi. Sıbyan mekteplerinin hocaları, başka kaynak olmadığı için, genellikle medresede okumuş, okuma yazma bilen, çoğu zaman cami veya mescitte imamlık ya da müezzinlik yapan kimselerdi. Taşrada Müslümanlara hitap eden bir diğer okul ise medreselerdi. Taşradaki medreseler istisnalar hariç daha ziyade dinî açıdan temel eğitimin yapıldığı mekteplerdi.

Çalışma sahamız dahilinde klasik dönemde mevcut olan sıbyan mektepleri ve medreseler ile ilgili elimizde herhangi bir istatistik bulunmamaktadır. 1869 yılı itibarıyla Trabzon şehrinde 9 medresede 9 müderris ve 147 talebe mevcuttu. Şehirdeki 41 sıbyan mektebinde 1.764 çocuk eğitim görmekteydi. 1898’de şehirdeki sıbyan mekteplerinin sayısı 14’e inmiştir. Bu mekteplerde 14 muallim toplam 773 öğrencinin eğitiminden sorumluydu. Şüphesiz bu tarihte söz konusu mekteplerin ne kadar klasik mektep özelliği taşıdığı sorgulanması gerekmektedir. Merkeze tabi Vakfikebir’de 11 medrese, 11 müderris ve 307 *talebe-i ulum*; Akçaabat’ta ise 1 medrese, 1 müderris ve 55 *talebe-i ulum* mevcuttu. Of’ta 350 medrese, 82 müderris, 2.364 *talebe-i ulum* bulunmaktaydı. Sürmene’de ise 8 medresede 8 müderris 110 *talebe-i uluma* ders vermekteydi. Sıbyan mekteplerine gelince Vakfikebir’de 108 sıbyan mektebinde 2.750 çocuk, Akçaabat’ta 77 sıbyan mektebinde 1.441 çocuk, Of’ta 191 mektepte 4.681 çocuk ve Sürmene’de 105 sıbyan mektebinde 3.105 çocuk eğitim görmekteydi⁴⁷.

Trabzonlu talebeler başta başkent olmak üzere ülkenin sair yerleşmelerindeki medreselere de eğitim amacıyla gidebilmişlerdir⁴⁸. İstanbul’da 1792 sayımına göre 178 medrese mevcuttur. Bunların 19’unda Trabzonlu 43 talebe

⁴⁶ Trabzon Belediyesi tarihi için bkz. Rasim Şimşek, *Trabzon Belediye Tarihi, 1 (Osmanlı Dönemi)*, Trabzon 1993.

⁴⁷ *Hicri 1286 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi*.

⁴⁸ Salih Kahrıman, Fevzi Gür, *Amasya Nüfus Defterleri 1840*, İstanbul 2012, 227-231.

ve bir müderris mevcut idi⁴⁹. 1844 tarihli nüfus kayıtlarına göre ise İstanbul'da Hasanpaşa, Hekimçelebi, Nazır Hüseyin Ağa, Sultan Selim Han, Fevkani, Rakım Efendi ve İbrahim Paşa medreselerinde toplam 11 Trabzonlu eğitim görmekteydi. Bunların yaşları 14 ile 35 arasında değişmektedir⁵⁰. 1857-1858 tarihli 437 numaralı nüfus yoklama defterine göre İstanbul'daki 14 medresede Trabzonlu talebe-i ulum, hafız ve dersiamların toplamı 90 kişiyi bulmaktaydı⁵¹.

Tanzimat veya modern dönemde eğitim vasıtasıyla toplumda Osmanlı kimliği oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu amaçla Tanzimat idarecileri mevcut kurumları kendi haline bırakarak ibtidai, rüştiye, idadi ve sultani isimli genel mektepler ile meslek okullarını düzenleyerek hizmete almıştır. Bu mektepler özellikle 2. Abdülhamit döneminde hızla ülke geneline yayılmıştır. Tanzimat döneminde vilayet merkezinde maarif dairesi kurulmuştur. Bu daire müdür, maarif kalemi ve meclisten oluşmaktadır. Maarif kalemi malî ve bürokratik yazışmaları yürütmekteydi. Kalemde muhasebe memuru (2), kâtip ve sandık emini istihdam edilmekteydi. Maarif meclisi başkanı maarif müdürü, üyeler ise kamu görevlisi ve şehrin ileri gelenlerinden seçilen kişilerdir. Örneğin Hicri 1321 tarihli vilayeti salnamesine göre Trabzon maarif meclisi nüfus nazırı ve müderrisin yanı sıra sivil halkı temsilen 3 Müslim ve 3 gayrimüslimden oluşmaktaydı. Kazalarda ise kaza merkezinin nüfusuna göre 2 ile 6 arasında değişen sayıdaki üyeden oluşan maarif komisyonları mevcuttu. Bu komisyonların başkanı kaymakamlardı⁵².

Tanzimat döneminin markası olan okulların Trabzon vilayeti dahilinde 1860'lı yıllarda açılmaya başladığını görüyoruz. 1863'te Trabzon Rüştiyesi açıldı. Trabzon Rüştiyesi'nde 1869-1870 yıllarında 4 muallim, 80 ile 92 şakirt mevcuttu. 1869'da İslahhane açıldı. Hicri 1289 tarihli vilayet salnamesine göre İslahhane idaresinin başında bir nazır ve bir müdür vardı. Nazır muhtemelen vilayet dahilindeki ıslahhanelerden sorumluydu. Diğer çalışanları kâtip, sıbyan muallimi, Rum ve Ermeni hocalar, vekilharç (2), bevvap, sanayi ustaları terzi ustası, kunduracı ustası (2) idi. Mektepte 13 şakirt eğitim görmekteydi. Mektep ileriki tarihlerde öğrenci bulamadığından kapanmak durumunda kalmıştır. Zanaat okulu mahiyetindeydi. 2. Meşrutiyet ile birlikte Trabzon'da ekonomik hayatın canlandırılması ve özellikle Müslüman Türk ahalinin ekonomideki etkinliğinin artırılması amacıyla bir dizi faaliyette bulunulmuştur. Bunlardan biri de meslek okullarının açılmasıdır. Bu nedenle kapatılan İslahhanenin

⁴⁹ Necati Aktaş, *1206 (1792) Tahririne Göre İstanbul Medreseleri*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1986.

⁵⁰ İbrahim Aydoğdu, *185 Numaralı Deftere Göre İstanbul Medreseleri Nüfusu (1844)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2015.

⁵¹ Yahya Karakaya, *437 Numaralı Nüfus (Medrese)Yoklama Defterinin Transkribi ve Değerlendirmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2016.

⁵² *Hicri 1318 Tarihli Maarif Salnamesinden* anlaşıldığı kadarıyla Trabzon Maarif Müdürü İstanbul doğumlu, Sultani mezunu olup Kastamonu ve Edirne'de maarif müdürlüklerinde bulunduktan sonra Trabzon Maarif müdürü olmuştur. *Hicri 1318 Tarihli Maarif Salnamesi*, s. 1458.

binasında kunduracılık, marangozluk, terzilik ve çorapçılık gibi küçük zanaat kollarında nitelikli iş gücü yetiştirmek amacıyla 1907'de Hamidiye Sanayi Mektebi açıldı. Yatılı ve gündüzlü 60 talebesi mevcuttu. Kız rüştiyesinin kapatılması üzerine kız öğrenciler de kabul edildi. 1914'de darüleytama dönüştürüldü. 1911'de Sütçülük Mektebi açıldı⁵³.

Trabzon Askerî Rüştiyesi 1879'da eğitim-öğretime başladı. Hicri 1316 yılına ait maarif salnamesine göre Trabzon Askerî Rüştiyesi'nde idareci, muallim ve hizmetli olarak 17 kişi istihdam edilmekteydi. Öğrenci sayısı yıllara göre 283 ile 313 kişi arasında değişmekteydi. 1890'lı yıllarda Sürmene ve Akçaabat'ta da birer rüştiye mevcut idi. Akçaabat Rüştiyesi'nde 1900'e kadar 2 muallim, bir kapıcı ve yıllara göre 20 ile 36 arasında değişen sayıda öğrenci ile eğitim yapılmaktaydı. Hicri 1322 tarihli vilayet salnamesine göre muallim sayısı üçe, öğrenci sayısı 41'e çıkmıştır. Sürmene Rüştiyesi'nin 1903'de öğrenci sayısı 85 kişidir. Trabzon'da kız öğrenciler için de bir rüştiye hizmete açılmıştır.

1869'da Trabzon'da Katoliklere ait üç mektepte 273, Ermeni cemaatine ait 3 mektepte 153, 7 Rum mektebinde 987 talebe eğitim görmekteydi. Akçaabat'ta toplam 7 Ermeni mektebinde 51 talebe, 10 Rum mektebinde 184 talebe ve Of'ta 5 mektepte 47 Rum çocuğu, Sürmene'de 2 Ermeni mektebinde 17 talebe ve 6 Rum mektebinde 255 talebe eğitim görmekteydi⁵⁴. Vilayet dahilinde ecnebilere ait mektepler de vardı. 1845'de Kapuçin cemiyeti, 1881'de Freres des Ecole Chretiennes misyonerleri birer okul açtılar. İranlılara ait rüştiye seviyesindeki Mekteb-i Nasiri'de ise 45 öğrenci ile eğitim öğretim faaliyetleri sürdürülmekteydi. Amerikalılara ait iptidai seviyesinde üç mektep mevcuttu. Bu mekteplerde 44 erkek, 18 kız eğitim görmekteydi⁵⁵.

Taşrada 1872 yılından itibaren darülmualimin-i sıbyanlar açılmaya başlandı. 1906 yılı itibarıyla ülke genelinde 32 darülmualimin-i ibtidaiye mevcuttu. Çoğu bir veya iki muallime, 10 ile 30 arasında değişen talebeye sahipti. Hatta bazılarının talebe mevcudu beş altıyı geçmemekteydi. Trabzon Darülmualimin Mektebi 1890'da kuruldu. İlk müdürü Eğinli Abdullah Efendi'dir. Öğrencilere 1-3 aylık bir eğitim sürecinden geçirilip mezuniyet belgesi verilmekteydi. Hicri 1316 maarif salnamesine göre Trabzon Darülmualimin-i İbtidaisi kadrosunda bir muallim ve bir hademe mevcuttu. Öğrenci sayısı 1898'de 7, 1903'de 25, 1905'de 31 kişidir. Genel savaşta kapanmış, işgal son-rası tekrar açılarak 1934'e kadar eğitim öğretim faaliyetlerini sürdürmüştür. 1915'de öğrenim yılı dört yıla çıkarıldı⁵⁶.

Trabzon idadisi 1887'de hizmete alındı. Bu mektebin Trabzon ve çevresinden oldukça fazla öğrenci çekeceği düşüncesiyle bir hayli büyük bir bina inşa

⁵³ *Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Tarihi*, Haz. Hikmet Öksüz-Veysel Usta-Kenan İnan, Trabzon 2009, s.115; Hüseyin Albayrak, *Trabzon Milli Eğitim Tarihi*, 1, Trabzon 2008, s. 71-73, 99; Aksoy, *a.g.t.*, s. 214.

⁵⁴ *Hicri 1286 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi*.

⁵⁵ Yılmaz, *a.g.t.*, s. 365; Mesut Piyale, s. 37; Trabzon'daki gayrimüslim ve ecnebi okulları için Aksoy, *a.g.t.*, s. 208.

⁵⁶ Aksoy, *a.g.t.*, s. 210.

edilmişti. Ancak talebe sayısı 1891'de 86 kişidir. Bu öğrencilerin tamamı şehirde ikamet eden ailelerin çocuklarıydı. Hicri 1903'de mektebin öğrenci sayısı 235'i Müslim, 6'sı gayrimüslim olmak üzere toplam 241 kişidir. Bunun 181'i gündüzlü, 60'ı yatılıydı. Yatılı öğrencilerin 40'ı ücretli, 20'si parasız yatılı statüsündeydi. Mektebin 1898-1905 yılları arası personeli müdür, müdür yardımcısı (1-5), kâtip, ambar memuru, mubassır (2), muallim (10-16), hademe (1-13), çamaşırçı, meydan hademesi, süpürgeci, kapıcı, hastane hademesi, baş hademe, açıcıbaşı ve odacıdan oluşmaktaydı⁵⁷. Okulun statüsü 1909'da sultaniye dönüştürüldü⁵⁸. Trabzon Sultanisi genel savaşa kadar 117 mezun verdi. Genel savaşta idadi, sultani ve medrese öğrencileri ihtiyat zabıt okuluna davet edildi. Bu mektep Cumhuriyet döneminde liseye dönüştürüldü. Belirtmek gerekirse Nemlizadeler 1880'de Mekteb-i Hamidiye isimli idadi statüsünde 6 sınıflı bir hususi mektebi Trabzonluların hizmetine sundular⁵⁹.

Tanzimat döneminde temel eğitimde devlet maarif nezareti vasıtasıyla hem planlama ve hem de eğitim kuruluşları vasıtasıyla devreye girdi. 1872'de ilköğretim basamağında sıbyan mektebinin yanı sıra 1872'den itibaren ibtidai mektepleri devreye girdi. Sıbyan mektepleri evkaf nezaretine, ibtidailer ise maarif nezaretine bağlıydı. 1876'da ilköğretim zorunlu hale getirildi. Bu ise ilköğretimde ikiliğe sebebiyet veriyordu. Bu ikiliği ortadan kaldırmak için maarif nezareti 1909'dan itibaren ibtidailerin açılmasına hız vermiştir. 1894'de açılan Trabzon merkez ibtidaisinde 1895'de 2 muallim 73 öğrenci; 1898'de 6 muallim, bir kapıcı ve 189 talebe vardı. Aynı tarihlerde şehirde mevcut olan 14 sıbyan mektebinde toplam 773 öğrenci eğitim görüyordu. 1904 yılına kadar İslahane, Hatuniye ve Zeytinlik ibtidaileri de açılarak eğitim öğretim hizmetine alınmıştır. Bu mekteplerin her birinde müdür ve hademenin yanında 5 veya 6 muallim istihdam edilmekte olup toplam 614 öğrenci eğitim öğretim görmekteydi.

Hicri 1321 tarihli vilayet salnamesine göre Trabzon merkez sancağında 849 mektepte 40.780 erkek öğrenci ve 402 mektepte 11.996 kız öğrenci eğitim görüyordu. Bunların tamamı Müslüman'dır. Gayrimüslimlere ait 136 mektepte 9.422 erkek ve 69 mektepte 1.277 kız öğrenci eğitim görmekteydi. Bunun 8.471'i ibtidai, 951'i de rüştiye öğrencisidir. Ecnebilere ait erkek rüştiyesi statüsünde 3 mektep vardı. Bu mekteplerde toplam 244 öğrenci eğitim görüyordu. Kız öğrencilere has ecnebi rüştiyesinde ise 127 öğrenci vardı. Keza bir ecnebi ibtidaisinde de 73 erkek çocuk eğitim öğretim faaliyetini sürdürmekteydi.

İlköğretime yönelik mektepler bir ile altı arasında değişen sayıda sınıftan oluşuyordu. Her sınıfın bir muallimi vardı. Mekteplerin idaresi baş veya salahiyyetli muallim unvanlı eğitimcilerle aitti. Eğitim öğretimde muallimlerin yanı sıra muallim muavinlerinden de istifade ediliyordu. Merkez sancak dahilinde 6 sınıflı sekiz, 4 sınıflı bir, 3 sınıflı 11, iki sınıflı 17 ve tek sınıflı 78 ibtidai mevcuttu.

⁵⁷ Hicri 1316 Tarihli Maarif Nezareti Salnamesi; Hicri 1322 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi.

⁵⁸ Aksoy, a.g.t., s. 206.

⁵⁹ Piyale, a.g.t., s. 29, 34.

9. Savunma

Osmanlı askerlik sistemini kaba bir tasnifle iki dönemde inceleyebiliriz. Birinci dönem kul ve tımar sistemine dayalı olarak merkezi ve eyalet askerleri oluşturmak ve ihtiyacı karşılamak şeklinde özetlenebilir. Klasik dönemde askerilerin başında beylerbeyi, sancakbeyi, dizdar, kaptan ve alaybeyi unvanlı kişiler bulunmaktaydı. Alaybeyi tımarlı sipahilerin kumandanı konumundaydı ve sancakbeyinden sonra livanın en yüksek askeri görevlisiydi⁶⁰. 1486 tapu kaydına göre Trabzon kalesinde 132 nefer mustahfiz, 71 nefer azeban, 2 hane müselleme-yamak, 6 nefer kale görevlisi Hıristiyan vardı⁶¹. Kalede 1515'de 78, 1520'de 195, 1583'de 103 görevli kişi vardı⁶².

Sancak dahilinde mülkî ve askerî işlerden sorumlu olan askeriler ve hususi hizmet erbaplarının isim ve sayıları yıllara göre değişmekteydi. Hanefi Bostan'ın tespitine göre askerî sayısı 1486'da 590 iken 1520'de artarak 1.077 kişiye ulaşmıştır. 1583'de ise bu sayı 394'e gerilemiştir⁶³.

1550 sonrası yeniçeriler taşraya yayılmaya başladı. Trabzon'da da kapıkulu askerleri mevcuttu. Bunların sayısı 17. ve 18. yüzyıllarda arttı⁶⁴. Trabzon'daki kapıkulu garnizonu merkezden gönderilen yeniçeri, cebeci ve topçu birliklerinden oluşmaktaydı. Bu birlikler üç yılda bir değiştirilmekteydi. Bunlara yeniçeri zabiti kumanda ederdi. Kazalarda ise yeniçeri serdarı bulunmaktaydı⁶⁵. Bunlar aynı zamanda yerel asayişten de sorumluydular.

1703'te şehirdeki yeniçeri kuvveti 200 kişiden oluşmaktaydı. Turan Açık Trabzon eyaleti dahilindeki yeniçerilerin mevcudunu 1.500 kişi olarak tahmin etmektedir.⁶⁶ Seferler sebebiyle bu sayı 1735'de 1.594'e kadar çıkmıştır. Gerektiğinde *yeniden tashih* ve *be-dergah* suretiyle yerli halktan toplanan yeniçeriler de mevcuttu. Bunlar ulufesiz, gönüllü askerler olup yeniçeri

⁶⁰ Hanefi Bostan, *15-16. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, Ankara 2002, s. 77.

⁶¹ Hanefi Bostan, "15-19 Yüzyıllarda Trabzon Şehir Nüfusu, Nüfusun Yükselişi ve Düşüş Nedenleri", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 6/13, (Mayıs 2018); Remzi Kılıç, "Trabzon Valisi Şehzade Selim ve Faaliyetleri", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih Dil-Edebiyat-Sempozyumu Bildirileri*, 3-5 Mayıs 2001, 1, Trabzon 2002, s. 103; Bostan, *15-16. Asırda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, s.158.

⁶² Hanefi Bostan bu rakamı daha önceki bir çalışmasında 113 olarak vermektedir. Hanefi Bostan, "15 ve 16. Yüzyıllarda Trabzon Şehrinde Nüfus ve İskan Hareketleri", *Trabzon Tarihi İlmi Toplantısı (6- 8 Kasım 1998)*, *Bildiriler*, Trabzon 1999, s. 174, Ayrıca bkz. Bostan, *15-16. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, Ankara 2002, s. 283.

⁶³ Sancak dahilindeki askerî görevliler için bkz. Hanefi Bostan, *15-16. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, Ankara 2002, s. 267- 271.

⁶⁴ Trabzon Kalesi muhafazasındaki şütürban, solakan, zağarcıyan, sekbanan ve sair cemaatlerin yoklama defteri *BOA*, MAD. d. No. 23485.

⁶⁵ *BOA*, A. DVN.SMHM. No. 120/ 1034; *BOA*, A.DVN. SMHM.d. No.132 /89; *BOA*. DVN. SMHM. d. No. 127 / 1638 (h. 1130).

⁶⁶ Turan Açık, *Gelenek ve Modernlik Arasında Bir Osmanlı Şehri: 17. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon'da Siyaset*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trabzon 2012, s. 260.

serdarının kumandasında savaşa gidip orduda tashih-i bedergah yöntemiyle yeniçerilerin ulufe defterlerine kaydedilirlerdi⁶⁷.

Şehirde bulunan bir diğer askeri grup cebecilerdi. Cebecilerin görevlerini yeniçeriye silah sağlamak ve bunları muhafaza etmek, sefer vakti silah ve mühimmatı nakil ve tamir etmek şeklinde özetleyebiliriz. Çocukları da kul oğlu adıyla ocağa alınır. Cebeciler taşradaki kalelerde nöbetleşe görev yaparlardı. Bunun yanında taşrada *yerlikulu cebeci* de bulunuyordu. Bunlar dirlik tasarruf ediyorlardı. Trabzon'daki cebecilerin cebecibaşı, ağaları ve bölükbaşları bulunmaktaydı. 1735'de Trabzon'da 42 cebeci vardı. 1736'da bu rakam 122'ye çıktıysa da 1739'da 58'e kadar gerilemiştir. Cebeciler de şehre ve kazaların tamamına yayılmış, evlenebilmiş, hatta mülk sahibi olabilmişlerdi. Zimmiler de bir şekilde cebeci olabiliyor ve Müslüman cebeci olarak hayatlarını idame ettirebiliyorlardı. Kısacası bunlar da yerlileşmiştir⁶⁸. Topçu cemaati ağa, alem-dar, kâtip, çavuş ve neferlerden oluşmaktaydı. Topçu cemaatine topçu başı veya ağa unvanlı kişi kumanda ediyordu⁶⁹.

Şehrin savunmasında önemli bir konuma sahip olan kale görevlilerini 16. yüzyıl kaynaklarına yansıdığı kadarıyla kale zindancısı, kethüdası, dizdarı⁷⁰, miralay, sipahi, topçu, çeribaşı, hisar erenleri ve hisar erleri şeklinde sıralayabiliriz⁷¹. Kalede kapıkulu askerlerinin dışında yerli halktan oluşturulmuş serhat kulu olarak tanımlanan askerler de vardı. Günlük beş akçe yevmiye aldıklarından *beşlüyan* olarak da isimlendirilmişlerdir. Beşlüyan cemaatinin idarecilerini beşlü ağa, kethüda, kâtip, bayraktar ve bölükbaşı şeklinde sıralayabiliriz. Mevcutları 1737'de 200, 1742'de 100 kişiydi. Kalede azebanlar da vardı. Kara azepleri 16. yüzyılın ortalarında kale muhafazasında kullanılmaya başlanmıştı. Bunlarında azep ağası, azep odabaşısı⁷² kâtip, çavuş unvanlı kumandanları bulunmaktaydı. 1515'de Orta Karadeniz, Ege, Trakya ve Kefe'den gelip Trabzon kalesinde görev yapan azepler mevcuttu⁷³. Trabzon kalesi azepleri arasında martolos unvanlı kişiler de bulunmaktaydı. Mevcut azeplerin bir kısmı Samsun, Bursa, Gelibolu, Edirne, Canik ve Kefeli idi⁷⁴. Bunlara Sürmene'nin bazı köyleri tımar olarak verilmişti. Martalosların sayıları azalmakla birlikte 17. yüzyıla kadar sürdüğü anlaşılmaktadır⁷⁵. Kalede bunların dışında da tımar tasarruf eden askerler vardı. Klasik dönemde Trabzon'da sahil güvenlik teşkilatı da oluştu-

⁶⁷ Murat Serdar, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Kuzey Seferlerinde Trabzon Eyaletinde Güvenlik*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2009, s. 20-25.

⁶⁸ Açık, *a.g.t.*, s. 255-259.

⁶⁹ Açık, *a.g.t.*, s. 260.

⁷⁰ Turan, *a.g.t.*, s. 494. 15. yüzyılda şehirde bu unvana sahip birden fazla kişi bulunmaktaydı. Örneğin Trabzon kale dizdarı, Ortahisar dizdarı. Bostan, *a.g.e.*, s. 73.

⁷¹ Turan, *a.g.t.*, s. 494.

⁷² Turan, *a.g.t.*, s. 494.

⁷³ Bostan, "15-19 Yüzyıllarda Trabzon Şehir Nüfusu...", s. 121-154; Kılıç, "Trabzon Valisi Şehzade Selim ve Faaliyetleri", s. 128.

⁷⁴ Bostan, "15 ve 16. Yüzyıllarda Trabzon Şehrinde Nüfusu...", s. 174.

⁷⁵ Bilgehan Pamuk, "15-16. Yüzyıllarda Trabzon Sancağında Martoloslar", *OTAM*, 14, Ankara 2003, s. 185-216.

rulmuştur. Bunun için Trabzon'daki tezgahlarda miri kayıklar inşa edilmiştir. Trabzon beyi bu kayıklar vasıtasıyla eyalet topraklarını sahilinden gelecek tehlikeye karşı korumakla görevliydi. 16. yüzyılın başlarında Ortahisar'da ikamet eden azeplerden oluşturulmuş bir donanma teşkilatı mevcuttu. Teşkilatın başındakine kapudan, reis-i kapudan veya reis denmekteydi. Başlangıçta reis unvanına sahip iki kişi bulunurken bu sayı 1515'de bire indirildi. 1576 itibarıyla Trabzon ve Gönye'de birer tersane mevcuttu⁷⁶.

Mehmet Ali Türkmenoğlu'nun tespitine göre 17. yüzyılda Trabzon livasında 226 tımar ve 43 zeamet sahibi vardı. Buna karşılık Turan Açık 17. yüzyılın ilk yarısında Trabzon'daki sipahi sayısını 855 kişi olarak göstermektedir. Bunlar şehirde ve köyde ikamet etmekte ve çoluk çocuk sahibiydiler. Trabzon'daki dergah-ı ali sipahilerinin birçoğu yerli ailelerdendi. Bunlar tımar ve tarım arazisi tasarruf edebilmiş, şirket sahibi olabilmişlerdir. Hatta defter kethüdalığı, bedesten ağalığı, derbentçilik, vakıf mütevelliliği, beylerbeyilik gibi görevleri de üstlenebilmişlerdir⁷⁷. Cebeli sayısı ise 1.800 kadardı. Trabzon paşasının cebeli sayısı ise bin kişiydi. Hasılı çeribaşı ve alaybeyinin toplam üç bin kişilik bir askeri gücü mevcuttu. Teorik olarak sefer esnasında hepsi paşa sancağı altında toplanırdı⁷⁸. 17 ve 18. yüzyılda Trabzon'daki askeriler ise Evliya Çelebi ve şeri sicil⁷⁹ kayıtlarına istinaden şu şekilde sıralayabiliriz: Trabzon ağası, kaymakam, dizdar, cebe defter emini, eyalet beylerbeyi, tımar defterdarı, defter kethüdası, defter emini, çavuşlar kethüdası, çavuşlar emini, yeniçeriler zabiti, mütesellim, beytülmalemini, beşlü kethüda alaybeyi, alay çavuşu, mübaşir, defter kethüdası. 1727- 1737 yılları arasında ise 186 tımar ve 42 zaim mevcuttu. Bunların kumandanı ise dizdar unvanlı kişiydi⁸⁰. Trabzon'daki kapıkulu sipahileri de tımar tasarruf edebilmişlerdir.

Eyalet dahilindeki yeniçerilerin çoğu zamanla evlenmiş, çoluk çocuk sahibi olmuş, tarım, ticaret ve esnaflıkla iştigal etmek suretiyle yerleşmiş ve reayalaşmıştır. İçlerinde öşür veren, iltizam alan bile mevcuttu. Trabzon'da mukim sipah, yeniçeri, erbab-ı tımar ve sair asker kökenliler ticaret maksadıyla İstanbul, Kefe ve sair yerlere de gitmeye kalkışabilmekteydiler. Merkezi idare bu gibi gidişlere engel olmaya çalışacaktır⁸¹. Hasılı yeniçeriler hemen bütün meslek gruplarının ve sosyal hayatın içerisinde beşe, çelebi, el-hacc unvanı ile yer almışlardı. 17. yüzyılda yerel yeniçeri gruplarının ortaya çıkması yeniçeri zabitinin nüfuzunu arttırdı. Aynı dönemde şehrin büyük bir kesiminin de yeniçerileştiği ifade edilmektedir. O kadar ki yeniçeri olmayanlar bile bu kimliği

⁷⁶ Bostan, *15-16. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, s. 77.

⁷⁷ Açık, *a.g.t.*, s. 280.

⁷⁸ Türkmenoğlu, *a.g.t.* 1834'de Trabzon'da 32 sipahi bulunmaktaydı. Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci-Mustafa Çakıcı-Sezgin Demircioğlu, *Trabzon Nüfus Kütüğü*, İstanbul (t.y.), s. 55.

⁷⁹ Hatice Yetim, *1858 Numaralı Trabzon Şerhiye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (H. 1102- 1104, M. 1691-1693)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2019; Cemil Uzun, *1931 Numaralı Trabzon Şerhiye Sicilinin Özet Transkripsiyonu ve Analizi*, Trabzon 2018.

⁸⁰ Serdar, *a.g.t.*, s. 25-28.

⁸¹ Bostan, "15-19 Yüzyıllarda Trabzon Şehir Nüfusu..." s. 121-154; Kılıç, *a.g.m.*, s. 136.

kullanır olmuştur⁸². Neticede kapıkulu mensupları muharip güç olmaktan çıkmıştı. Yerleşme şehirdeki asker kökenlilerinin sayısının artmasına vesile olmuştur. Hanefi Bostan'ın değerlendirmesine göre 15 ve 16. Yüzyıllarda şehir nüfusunun %10'u asker iken bu oran 17. yüzyılda %36'ya kadar çıkmıştır⁸³.

Trabzon klasik dönemde aynı zamanda asker kaynağı olabilmıştır. Belirtmek gerekirse fetih sonrası Trabzon ve çevresinde yaşayan gayrimüslimlerden yeniçeri ocağında istihdam edilmek üzere asker adayı toplanmıştır⁸⁴. Öte yandan 15 ve 16. yüzyıllarda Trabzonlu olup Mardin, Hasköy gibi ülkenin çeşitli yerlerinden tımar alanlar da olmuştur⁸⁵. Öte yandan Bec kalesi muhafızlarından Dergâh-ı alî Yeniçeriler ocağı başyazıcısı Murteza aslen Trabzonlu idi⁸⁶.

Keza 16. yüzyılda Kafkaslara ve doğuya yönelik seferlerde bölge halkından asker toplanabilmıştır. Örneğin: Astrahan seferi için Trabzon, Sinop, Çorum, Canik, Köstendil, Silistre ve Niğbolu'dan cenkçi sipahi talep edildi. 1564'de Batum seferi için Trabzon'da her 20 aileden bir kürekçi istenmiş ve bir kürekçi ortalama 80 akçeye temin edilmiştir. 1565 ve 1570'de donanmanın ihtiyaç duyduğu kürekçilerin bir kısmı Trabzon şehrinden sağlanmıştır⁸⁷. 1694 Macaristan seferi için Trabzon merkezden iki bin, Of'tan bin, Sürmene'den 500 asker toplanarak Edirne'ye gönderilmesi istenmiştir⁸⁸. Trabzon valileri zaman zaman kapı halkı ve eyalet askerleri ile birlikte Azak'ın muhafazası için görevlendirilmekteydi⁸⁹. Keza Bağdat, Van, Diyarbakır ve Kafkasya gibi bölgelere de Trabzon'dan asker sevk edilebilmiştir⁹⁰. 18. yüzyıl içerisinde çalışma sahamızdaki topluluklar asker ve emek kaynağı olabilmıştır. Örneğin 1723-1746'da Karadeniz'in kuzeyi, Kafkaslar ve Doğu Anadolu'daki kalelerin muhafazası için Trabzon'daki zeamet ve tımar sahipleri göreve çağırılmıştır. 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında Trabzon ve havalisinden mevcut tımar sahipleri ve çeribaşları tüm askerleriyle alaybeyinin bayrağı altında Kafkasya ve Kırım'a davet edilirken 1771'de Trabzon'un bütün askerleri ve savaşa gücü yetenleri cepheye çağırıldı. Trabzon'dan temin edilen askerler: Tımarlı sipahiler, kale kuvvetleri ve bayrak askerleri idi. Bayrak askerlerini şehir ve kasaba halkından yeniçerilik imtiyazından istifade etmek amacıyla maaşsız gönüllü askerliğe

⁸² Açık, *a.g.t.*, s. 215-255.

⁸³ Bostan, "15-19 Yüzyıllarda Trabzon Şehir Nüfusu...", s. 121-154; Kılıç, *a.g.m.*, s. 136.

⁸⁴ Bostan, *15-16. Asırda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, s. 83-84.

⁸⁵ 1487-1543 yılları arası Antep, Diyarbakır, Bayburt, Harput, Vulçitrin'de tımar alanlar için bkz. Bostan, "15 ve 16. Yüzyıllarda Trabzon Şehrinde Nüfus...", s. 167-177.

⁸⁶ Yetim, *a.g.t.*, s. 179.

⁸⁷ Emine Dingç, "16. Yüzyılın 2. Yarısında Askeri Açından Trabzon Limanı", *Ciepo Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi 17. Sempozyum Bildirileri 18- 23 Eylül 2006*, Trabzon 2006, s. 365, 372.

⁸⁸ Türkmenoğlu, *a.g.t.*, s. 38.

⁸⁹ BOA, A. DVN. SMHM. d. No. 119/ 1297 (h. 1124); BOA, A. DVN SMHM. d. No. 119/300; 119/1432; 119/1486. (h. 1125); BOA, A. DVN. SMHM. d. No. 127/ 235 (h. 1130).

⁹⁰ BOA, A. DVN. SMHM. d. No. 86/ 74 (h. 1046); BOA, A. DVN. SMHM. d. No. 69/ 625; BOA, A. DVN. SMHM. d 129/164 (h. 1131), Azak'a asker sevki: 131/155 (h. 1135).

yazılanlar oluşturmaktaydı. Bunlar buldukları yerlerdeki serdarların defterlerine kayıtlı olup bayrak açmak suretiyle temin edilirdi. Savaşta gerçek anlamda yeniçeri olurlardı. Bu faaliyetler neticesi Trabzon'dan 6 bin kişi cepheye sevk edildi⁹¹. Keza seferler esnasında da tımar sahipleri görevlendirilebilmişlerdir. Davete icabet etmeyenlerin imtiyazlarına son verilmiştir. Trabzonlu tımar sahiplerinin bir kısmı da Trabzon kalesinde görevlendirilmiştir. Örneğin Maçka'nın bazı köylerinde tımarı olanlar Trabzon kalesi okçuluğu, kale topçuluğu, kale kapısı bekçiliği ve kale içi cami imamlığı, kale azebanlığı, kayıklar reisliği gibi alanlarda istihdam edilebilmişlerdir⁹². Keza 18. yüzyılda Trabzonlu gençler Tunus eyaletinde askerlik yapmak üzere yazılmışlardır⁹³.

Cihat ilan edildiğinde ülkenin erkek nüfusu savaşa iştirak ederek din uğruna vatanını savunmakla mükellefti. Askerî sistemin bozulduğu dönemde *asker yatağı* olarak tanımlanan Trabzon, Canik, Giresun, Karahisarışarki, Ordu, Gümüşhane, Bayburt, Divriği, Bozok, Kayseri, Amasya, Çorum, Tokat ve Niksar'da sık sık nefir-i amm uygulamasına müracaat edilmiştir. Örneğin Trabzon Valisi Hasan Paşa 1827 tarihli kamesi ile Anapa'nın savunması amacıyla bu bölgeden asker toplama ve çıkarma için padişahın iradesini talep eder. Trabzon'dan Şatırzade Osman Ağa 250, Vakfikebir'den Fettahoğlu Memiş Ağa 120, Sürmene'den Çelebioğlu Ali Ağa 400 ve Maçka'dan Osman Ağa 150 asker toplar. Lazistan sancağından ayanlar vasıtasıyla *ittihat-ı millet-i İslamiye* için Sürmene'den 1.600, Of'tan 1.800 asker toplanması planlanır. Ancak Sürmene ve Gönnye'den 1.200 asker toplanmakla birlikte, Of'tan hiç asker temin edilememişti. Bununla beraber savaşın 2. yarısında bölgeden çok sayıda ücretli asker toplanacaktır⁹⁴. 1828- 1829 Savaşı'nda Şark Seraskeri Galip Paşa *aslı nesli belli, bekar ihtida etmemiş köylülerin savaşa iştirakini* ister. İlerleyen günlerde 12-70 yaş aralığında eli silah tutan herkes din ve devlet uğrunda düşmanla savaşa davet edilir. Trabzon, Bayburt ve Gümüşhane taraflarına gelen Süleyman Efendi ayanlarla işbirliği içinde asker toplamaya çalışır⁹⁵. Salih Paşa 1829'da Akçaabat, Trabzon ve Sürmene'den toplam 3.400 ücretli asker topladı. Aşiret mensuplarından ve Kafkas kabilelerinden de adam toplanmaya çalışılır⁹⁶.

1831 yılında Asakir-i Hassa-i Şahane ve Asakir-i Mansure alayları için toplam 3.737 asker adayına ihtiyaç duyulur. Bu ihtiyacın *asakir yatağı* olarak

⁹¹ Temel Öztürk, "Osmanlı-Rus Savaşında (1768-1774) Lojistik Desteğinde Trabzon'un Yeri", *Osmanlı Araştırmaları*, 29, İstanbul 2007, s. 154.

⁹² Temel Öztürk, "Trabzon Kadı Sicillerindeki Tımar Kayıtları (1725-1745)", *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi 21- 23 Kasım 2012 Bildiriler*, 2, Ankara 2013, s. 629.

⁹³ İbrahim Güler, "17-18. Yüzyıllarda Tunus Anadolu İlişkilerinde Karadeniz Bölgesi ve Trabzon'un İşlevi", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih Dil- Edebiyat- Sempozyumu Bildirileri*, 3-5 Mayıs 2001, 1, Trabzon 2002, s. 176- 199.

⁹⁴ Niyazi Kayahan Boyacı, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı Doğu Cephesinde İnsan Kaynakları Seferberliği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019, s. 42, 44-48.

⁹⁵ Tuğrul Özcan, *Sosyal ve Ekonomik Etkileri Açısından 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun 2010, s. 21.

⁹⁶ Boyacı, *a.g.t.*, s. 75.

kabul edilen sancaklardan temin edilmesi planlandı. Söz konusu yerlerden birisi de Trabzon'dur. Bu tertipte Trabzon sancağının hissesine 235 kişi düşmüştür. Bunların genç, bahadır, *sarp ve darba kadir* yiğitlerden seçilmesi ve kış mevsimi gelmeden sevk edilmesi hususunda Trabzon valiliğine ferman gönderildi. Asakir-i Mansure-i Muhammediye taburlarına katılmak üzere Trabzon Sancağı'ndan İstanbul'a gönderilen 21 nefer adayı firar etmişti. Bunların derdest edilip kıtalarına gönderilmeleri hususunda ilgililere buyruldu gönderildi⁹⁷. Hiç şüphesiz uygulamalara toplumun çeşitli katmanlarından farklı tepkiler verilebilmiştir. Firar edenlerin yanı sıra kuraya iştirak etmeksizin kendi rızasıyla silah altına alınanlar da olmuştur⁹⁸.

2. Mahmut döneminde askerlik sistemi değiştirilince yeni orduyu oluşturmak ve askerlik çağındaki erkekleri tespit etmek için nüfus sayımı yapıldı. Askerlik yaşına gelenler kaza merkezlerinde toplanacaktı⁹⁹. Nüfus yoklamaları esnasında daha önceden kayıt altına alınmayanlar tespit halinde ilgili defterlere ilave ediliyordu¹⁰⁰. Bu toplantıya katılmayanların isminin yanına kurasız yazılırken katılanlara mim işareti konuyordu. Bunlardan öğrenci, ailenin tek erkek çocuğu olanlar ve sağlıklı olmayanlar¹⁰¹, askerî öğrenciler kura işleminden muaf tutulmuşlardı¹⁰². Medrese öğrencileri müftülükten bilimtihan belge getirmeleri durumunda o yıl askerlik hizmetinden muaf tutulmaktaydılar¹⁰³.

Askere alınan gençlerden köyündeki işini gücünü takip edecek herhangi birinin olmadığı anlaşılması halinde bu gibilerin terhis edilip memleketine iade edildikleri anlaşılmaktadır.¹⁰⁴ Bu konuda farklı uygulamalara da tesadüf edilmektedir. Örneğin asakir-i nizamiyede olup geride kimsesi kalmayanların tarlalarının atıl kalmaması amacıyla kiralanması yoluna gidilebilmiştir¹⁰⁵.

Asker adaylarını belirleme kurası imam tarafından çekilmekteydi. Kura sonrası askere gitmesi kesinleşenler meclise davetle kendilerine askerliğin *vatan borcu* olduğu açıklanmakta ve ailelerini görmeleri için 20 gün mehil müddet tanınmaktaydı. Bu yöntemle silah altına alınanlar Anadolu Ordusu'na gönde-

⁹⁷ Necmi Bulakcıbaşı, *Hicri 1245-1247 (1830-1832 Tarihli 1960 Numaralı Trabzon Şerhiye Sicilinin Transkripti ve Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2018, s. 445, 477.

⁹⁸ BOA, NFS. d. No. 13400, h. 1251.

⁹⁹ BOA, NFS.d. No. 13251.

¹⁰⁰ BOA, NFS.d. No. 12863.

¹⁰¹ Silah altına alınacak olanlar sağlık muayenesinden geçirilip engelli olanlar askerlikten muaf tutuluyorlardı. BOA, NFS. d. No. 13529; 13017. İcra olunan kurayı şerhiye meclisinde muayene olunarak sağ gözü alil olduğundan şerh verildi. BOA, NFS. d. No. 13529; Yomra Müslim Reaya Defteri (h. 1275).

¹⁰² BOA, NFS. d. No. 13482: Trabzon Müslim Nüfus Defteri.

¹⁰³ BOA, NFS. d. No. 13481; Merhum 66 senesi ismine kura isabet etmiş ise de kendi talebe olduğundan İstanbul'da. Orada bilimtihan askerlikten kaydı terkin oldu. BOA NFS. d. 12995 (H. 1271).

¹⁰⁴ BOA, NFS. d. 12979.

¹⁰⁵ Sultan Murat Mangan, *1756/2 Numaralı Samsun Şerhiye Sicili Transkripsiyonu ve Değerlendirme*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2019, s. 134.

rilirdi. 1846 askerlik kanunnamesinde gönüllü askerlik hususunun yer almasından sonra diğer eyaletlerde olduğu gibi Trabzon sancak ve kazalarından da gönüllü asker yazımı gerçekleştirildi¹⁰⁶. 1830-1850 yılları arası nüfus ve nüfus yoklama kayıtlarından bölgede askerlikle yükümlü olanları, gençlerin silah altına alınma uygulamalarını tespit etme imkanımız bulunmaktadır¹⁰⁷. Örneğin 1834 tarihli nüfus defterine göre Trabzon, Tonya ve Yomra'dan 66 mansure, 305 topçu, 14 bahriye, 3 nizamiye¹⁰⁸, Of kazasından 479 mansure, 269 bahriye, 9 Tersane-i Amire, 9 nizamiye¹⁰⁹ 1847 tarihli nüfus kayıtlarına göre Akçaabat kasaba ve köylerindeki Müslümanlardan 266 nizamiye, 84 topçu, 34 bahriye, gayrimüslimlerden 14 Rum ve 15 Ermeni'nin bahriye askeri olduğu anlaşılmaktadır¹¹⁰. Topçuların da ismine kura çıkması halinde yükümlülüğünü yerine getirmek üzere kıtasına teslim oldukları anlaşılmaktadır¹¹¹. Donanmaya ait kalyonlarda da Trabzonlu bahriyeliler mevcuttu¹¹². 1855 tarihli nüfus yoklama defterine göre Trabzon kazasından 35 kişi asakir-i bahriyeye giderken, 93 kişi ismine kura isabet etmediği ve askerlik yaşını geçtiği için redif sınıfına intikal etmişlerdir. 1860 yılında çekilen kurada 1836-1840 doğumlular silah altına alınmıştır¹¹³. Askerî birliklere katılanlardan hasta olanlar ihraç edilmişlerdir¹¹⁴. Kışlada vefat edenler de olmuştur¹¹⁵. Adına kura çıkanlar silah altına alınmadan ölmeleri halinde kütükten düşürülüyorlardı¹¹⁶. İsmine kura çıkan kişi bedel-i nakdi ödemesi halinde redifliğe naklediliyordu¹¹⁷. Sürmene, Yomra ve Akçaabat'a ait nüfus defterine göre 16 kişi 4.500 ile 7.000 kuruş arasında değişen sermaye karşılığında bedel vererek yerine aynı mahalle, köy veya başka bir kaza nüfusuna kayıtlı bir kişiyi asker ocağına göndermiş ve kendileri redif sınıfına dahil olmuşlardır¹¹⁸. Yerine bedel karşılığı kölesini gönderenler de bulunmaktaydı. Trabzonlu bir asker adayı Çerkes kölesini asakir-i bahriyeye göndermiştir. Bir diğer Trabzonlu ise askerlik hizmeti için kölesini 6.000 kuruş bedel karşılığı

¹⁰⁶ Saroğlu, *a.g.t.*, s. 60- 61.

¹⁰⁷ Hicri 1251'de Asakir-i mansure silkine ithalen İstanbul'a Vakfısagır'den 9-30 yaş arası 58 kişi gönderildi. Bunların yaş ortalamaları 13.20'dir. (*BOA*, NFS. d, No. 12862). *BOA*, NFS. d. No. 13306, (h. 1253), 12964, (h. 1253.), 13212, 13312, 1142 (h. 1258), 1147, 1128, 13510, 13237, 12997, 13460, 13373, 13340, 13313.

¹⁰⁸ Bilgin- Birinci-Çakıcı-Demircioğlu, *a.g.e.*, s. 55.

¹⁰⁹ Sezgin Demircioğlu, -Süleyman Bilgin, *Of Nüfus Defteri (Of, Çaykara, Hayrat Dernekpazarı 1834)*, İstanbul 2011, s. 58.

¹¹⁰ Fethi Gedikli, *1847 Tarihinde Akçaabat'ın Nüfusu Kaza-i Akçaabat Der Liva-i Trabzon Ber Muceb-i Tahrir-i Cedit, sene. 64*, İstanbul 2010.

¹¹¹ *BOA*, NFS. d. 13447 (h.1268)

¹¹² Mesudiye Kalyonunda nefer olduğu. *BOA*, NFS. d., No. 13404 (29.6.1253).

¹¹³ *BOA*, NFS. d. No.13522.

¹¹⁴ *BOA*, NFS. d. No. 13400; *BOA*, NFS. d. No. 13482: Trabzon Müslim Nüfus Defteri; *BOA*, NFS. d., No. 13448.

¹¹⁵ *BOA*, NFS. d. No. 13482: Trabzon Müslim Nüfus Defteri; *BOA*, NFS. d. No. 13420 Trabzon Nüfus Yoklama Defteri.

¹¹⁶ *BOA*, NFS. d. No. 13253.

¹¹⁷ *BOA*, NFS. d. No. 13482: Trabzon Müslim Nüfus Defteri; *BOA*, NFS. d. No. 13017.

¹¹⁸ *BOA*, NFS. d. 12973 (1267); 13013 (h. 1276); *BOA*, NFS. d. No. 13447, 13448, 13328.

Tersane-i amireye gönderdi¹¹⁹. Rediflik süresi sonunda bu gibi kişilere de *ifa-yı hizmet belgesi* veriliyordu¹²⁰. Askerlik yaşı geçenler doğrudan redif sınıfına dahil edilirken, rediflik yaşını geçenler ise askerlik hizmetinden düşürülmekteydiler¹²¹.

Yeniçeriliğin ilgası sonrası savunma sistemi yeniden oluşturuldu. Bu çerçevede mevcut kalelerde mustahfızlık sisteminin terk edilerek yüzbaşı rütbesindeki bir kişinin kumandasında merkezden gönderilecek kapıkulu ve yerlilerden vali ve muhafız mütesellim tarafından seçilecek topçu unvanlı kişilerden askerî birlikler oluşturulacaktı. Asker sayısı kaledeki top sayısına göre belirlenecekti. Her bir top için 200 topçu tertip edilecekti. Topun imalî, cephanenin muhafazası için onbaşı ve çavuş rütbesinde kişiler bulundurulacaktı. Yerli topçular ticaret ve tarımla meşgul olacaklar, haftanın belirli günlerinde talim yapacaklardı. 1830 yılı itibarıyla Trabzon kalesinde çeşitli çaplarda 48 top mevcuttu. Bu karar doğrultusunda 1830 yılında Trabzon kalesinin muhafazası için sancağa tabi her bir nahiyeden 77 kişinin toplanması planlandı. Keza merkezi idarenin ihtiyaç duyduğu hazireci ve lâğımcı bölükleri ve Tersâne-i Amire'ye alınması gereken nefer ihtiyacı için Anadolu'da asker yatağı olan mahallerden tertip olunması yoluna gidildi. Bu yerler arasında bulunan Trabzon sancağının payına düşen 70 neferin güçlü ve kuvvetli gençlerden seçilmesi hususunda 1830 tarihli bir ferman yayınlandı. İsyanların bastırılmasında da bölgeden asker toplandığını tespit etmekteyiz. Bağdat Valisi Davut Paşa'nın Bağdat ve havalisinde aşiret ve kabilelere yaptığı zulmü, İran'la iki de bir yaptığı mücadele ve sonuçta Baş Defterdar Mehmet Sadık Efendi'yi katletmesi üzerine asi ilân edilerek üzerine Halep Valisi Ali Paşa ve yardımcılığına eski Diyarbakır Valisi Ali Şefik Paşa'nın görevlendirildiği, bunun için Trabzon'dan 200 nefer süvarinin ayanların kendi adamlarının güzidelerinden seçilip gönderilmesi hususunda 1831 yılında bir ferman yayımlandı¹²².

Valiler müşir unvanı ile vilayetlerde redif birliklerinin kumandanı oldular. Müşirler buldukları vilayetin hem askerî ve hem de malî işlerini yürüttüler. Müşirlik sisteminin olmadığı yerlerde valiler merkezin istediği askerî düzenlemeleri yerine getirecekti. Tanzimat ile müşirlik kaldırıldı. Mali işler muhassıla, askerî işler feriklere havale edildi. 1844'de tımar sistemi kaldırıldı zaptiye teşkilatı oluşturuldu.

Bu uygulamalara rağmen savaş çıktığında gönüllülük esasına dayanan asker toplama yöntemine başvurulmuştur. 1853-1855 Kırım Savaşı esnasında Trabzon valiliğinden cepheye maaşlı iki bin asker sevki istendi. Cepheden asker takviyesi istendiğinde eyalet meclisi kazalardan asker yazımı için 6 kişiyi

¹¹⁹ BOA, NFS. d. No. 13447 (h. 1268)

¹²⁰ BOA, NFS. d. No. 13480. Merhum sınıf-ı redife hidmetini tekmil ederek H. 1275'de yedine ifa-yı hizmet tezkiresi ita olundu. BOA, NFS. d. No. 13251: Of Müslim reaya defteri (1.11.1277)

¹²¹ İnsan-ı askeriyeyi tecavüz ederek sınıf-ı redife terk (Doğumu: 1250. H. 1277'de 1250 doğumlular rediflik hizmetinden düşürülmüşlerdir. BOA, NFS. d. No. 12862.

¹²² Bulakcibaşı, a.g.t., s. 403, 415-439, 477.

görevlendirdi. Belgeye yansıdığı kadarıyla sadece Akçaabat'tan 6 bin kişi kaydedilmiştir. Aynı dönemde gayrimüslimlerden de asker yazılmak istenecektir. Ancak Ermeni ve Rum milleti adına verilen dilekçelerde erbab-ı silah olmadıkları, işlerinin sekteye uğrayacağı ve yaşadıkları kasabanın ekonomisinin zarar göreceği gerekçeleriyle bu yazıma itiraz edilmekteydi. Aynı dönemde Trabzon'dan Erzurum'a top ve topçu askeri sevk edilmiştir¹²³. Donanmanın asker ihtiyacını temin için 1861'de Canik, Gümüşhane ve Sinop sancakları dahilinden kura yöntemiyle 2.142 kişinin Tersaneye gönderilmesi istendi¹²⁴

Muhtemel Rus saldırılarına karşı hemen her sahil kasabasında mevcut kalelere ve inşa edilen tabyalara top ve topçu birlikleri yerleştirilmiştir. 1870-1873 yılları arasında mevcut tabyalarda topçuların yanı sıra binbaşı, tabur kâtibi, yüzbaşı ve mülazım rütbesinde topçu ümera ve zabitanı vardı. Muhtemelen her tabya bir bölük şeklinde planlanmıştı.

Trabzon merkezinde bunun dışında asker sevkiyatını ve şehrin savunması ve birliklerdeki kişilerin sağlığından sorumlu olan kişi ve birlikler de mevcuttu. Sağlık görevlileri tabip, cerrah ve eczacıdan oluşmaktaydı. Bunlar 2. Abdülhamit döneminde Hamidiye adı verilen hastanede istihdam edilmişlerdir¹²⁵. Trabzon kalesinde asker sevkiyatını yöneten bir yetkili veya heyet bulunmaktaydı. Örneğin 1871-1874 yılları arasında 4. Ordu sevk memurluğu yapan bir binbaşı bulunmaktaydı. 1887'de bu iş bir heyet tarafından yürütülmektedir. İlginç olan Trabzon İskele ve Rihtım İnşaat Komisyonu adını taşıyan bu heyetin riyasetinde Sivas redif miralayının bulunmasıydı. Ayrıca 1871- 1874 yılları arası kayıtlarında bahriye redif subayı (miralay veya binbaşı), bahriye redif kâtibi, kalyon kâtibi unvanlı kişiler mevcuttu. Komisyonun adı Hicri 1311 tarihli vilayet salnamesinde 4. Ordu Trabzon Mevki Tahsilat ve Mühimmat Sevkiyat Komisyonu diye geçmektedir. 1887 tarihli kayda göre Tophane-i Amire Müşiriyetinden barut-ı berriyye memuru unvanlı kaymakam rütbesinde bir kişi de mevcuttu.

1870'deki düzenlemeye göre askerlik süresi 4 yılı muvazzaflık, iki yılı ihtiyatlık olmak üzere toplam 6 yıldır. Muvazzaflık görevini bitirenler 26 yaşından itibaren redif statüsüne geçerlerdi. Rediflik 6 yıl sürmekteydi. Mustahfizlik süresi ise 8 yıl olup 32- 40 yaş arasındaki kişileri kapsıyordu. Bu düzenlemeye göre her yıl ülke genelinde yaklaşık 38 bin kişinin silah altına alınması gerekiyordu¹²⁶. 4. Ordu 27. Nizamiye Alayı'nın 1895 kayıtlarına göre 3. Taburu, 1891 ve 1902 kayıtlarına göre 1. ve 2. Taburları Trabzon'da konuşlanmış durumdaydı. Her bir taburun kadrosunda bir binbaşı, bir tabur kâtibi, dört yüzbaşı, 8

¹²³ Hasan Şahin, "Kırım Harbi'nde (1853-1856) Trabzon Eyaleti", (s.359-370), *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri*, 3-5 Mayıs 2001, 1, Trabzon 2002, s. 365, 367.

¹²⁴ BOA, A.Mkt. Mhm, No. 300/3: Canik Mutasarrıflığına Tezkire.

¹²⁵ Hicri 1324 Tarihli Askeri Salnamesi, s. 900; Hicri 1311-1322 yıllarına ait Trabzon Vilayeti Salnameleri.

¹²⁶ Ayşe Can Tunali, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Kara Ordusunda Yapılanma (1839-1876)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2003.

mülazim-i sani mevcuttu. 1893'de 26. Alayın 3. Taburunun 1., 2. ve 4. Bölüklerinin karargahı da Trabzon'da idi.

1902 yılına ait kayıtlara göre vilayet dahilinde konuşlanmış bir diğer askeri birlik 4. Ordu'ya Mensup Trabzon İlave Fırkası'dır. Fırkaya tabi Trabzon İlave Livası'nın Trabzon İlave Alayı'nın 1., 2. ve 3. taburları Trabzon'da 4. Taburu Büyük Liman'da konuşlanmıştır. Trabzon ilave livasına bağlı olan bir diğer kıta Sürmene İlave Alayı'dır. Bu alayın 1. ve 2. Taburları Sürmene'de, 3. Taburu Büyük Liman'da konuşlanmıştır. Rize İlave Livası Rize İlave Alayı'na mensup 3. ve 4. Taburları Of'ta konuşlanmıştır. Alay kumandanı kaymakam, tabur kumandanları kolağası olup her bir taburda dört mülazım-ı evvel rütbesinde subay vardı.

Trabzon'da redif ve talî askerî birlik teşkilatlanması da mevcuttur. Trabzon'daki redif alayının ismi 1875'de Bahrisiyah Redif Birinci Trabzon Alayı diye geçmektedir. Alayın karargahı Trabzon'dadır. Birinci Trabzon Taburu'na tabi bölük idarecileri Trabzon, Akçaabat ve Vakfikebir'de konuşlanmıştır. Miralay, binbaşı, sağ ve sol kolağası, tabur kâtibi, sancaktar ile bağlı sekiz bölükte istihdam edilen 8 yüzbaşı ve 16 mülazım-ı evvel rütbesinde erbaş vardı. Aynı alaya tabi 2. Nefs-i Sürmene Taburu'nun dört bölüğü Sürmene'de, ikişer bölüğü ise Yomra ve Maçka'dadır. 3. Taburun merkezi Of kasabasıdır. Bu kıta da 8 bölük şeklinde örgütlenmiştir. Her bölükte binbaşı, sağ ve sol kol ağaları, tabur kâtibi, yüzbaşı, mülazım-ı evvel rütbesini ve unvanını haiz görevliler mevcuttu.

Hicri 1309 tarihli vilayet salnamesinde vilayet dahilindeki redif teşkilatının adı *Trabzon Mukaddem 82. Redif Alayı* diye geçmektedir. Karargahta miralay, kaymakam ve alay kâtibi bulunmaktaydı. Alayın birinci taburunun merkezi de Trabzon'dadır. Bu taburun kadrosunda bir binbaşı, bir kolağası ve bir kâtip bulunmaktaydı. Keza Trabzon Tali 130. Alayı'nın Birinci Taburu da Trabzon'dadır.

1893-1905 yılları arasında ise 4. Ordu 14. Trabzon Redif Fırkası'nın merkez karargahı Trabzon'dadır. Fırka heyeti fırka kumandanı (ferik), erkan-ı harp reisi, maiyet kumandanı, iki mülhak çavuş ve bir müstahdemden oluşmaktaydı. Divan-ı harp heyeti ise miralay, iki binbaşı, iki yüzbaşı, iki mülazım ve bir kolağasından müteşekkildi. Ayrıca fırkanın 54. Alayı'nın 3. Of taburu ile 53. Alayı'nın 1. Trabzon, 2. Polathane, 3. Sürmene, 4. Büyük Liman taburlarının merkezleri, isimlerinden de anlaşılacağı üzere Of'tan Büyük Liman'a kadar uzanan sahil kasabalarında konuşlanmıştır. Söz konusu taburlarda bir binbaşı, bir tabur kâtibi, 4 yüzbaşı, 4 mülazım-ı sani, istihdam edilmekteydi. Trabzon'daki taburda diğerlerinden farklı olarak bir mülazım-ı evvel ve bir tüfenkçi unvanlı görevliler vardı. Redifler evlerinde oturur, işi ve gücüyle meşgul olurlardı. İki yılda bir bağlı buldukları tabur merkezlerine gelir ve burada mevcut olan subayların gözetiminde talim yaparlardı. Söz konusu askerlerin toplandığı taburların subay kadroları karargâhlarda bulunurdu. Ayrıca bu karargâhlarda redif askerlerinin silah ve mühimmatı da depo edilmiş vaziyetteydi. Bu malzemelerin muhafazası

ve bakımı için taburlarda 20, 40 kadar asker bulunduruluyordu. Redifler gerek görüldüğünde eğitim dönemleri dışında silah altına alınırdı¹²⁷.

Trabzon'da konuşlanmış nizamiye ve redif kıtalarından cepheye asker gönderilmiştir. İlk örneği 1897 Yunan seferinden verebiliriz. Bu savaşta Trabzon, Maçka, Sürmene, Büyük Liman ve Of taburuna ait toplam 5.909 redif askeri beraberlerinde 233 mekkari olduğu halde Şubat-Nisan 1897 seferberlik kararı ile üç aşamada toplanmış ve cepheye sevk edilmişlerdir. Savaş bir ay sürmüş, söz konusu askerî birlikler toplam 66 şehit vermiştir¹²⁸.

Yemen'deki isyanları bastırmak için de Trabzon'dan asker sevk edilmiştir. 53. Alay'ın bünyesindeki Trabzon, Büyük Liman, Polathane, Sürmene ve Of taburlarına tabi 2.500'ü aşkın asker 1905 yılında Yemen'e sevk edilmiştir. Söz konusu askerî birlikler isyanı bastırma aşamasında oldukça fazla kayıp vermiştir. Bunların net sayısı bilinmemektedir.¹²⁹ 1911'de Malisör isyanını bastırmak için gönderilen Osmanlı birlikleri arasında Trabzon Redif Fırka mensupları da vardı¹³⁰.

Balkan Savaşı'na da Trabzon'dan katılım olmuştur. 21 Eylül 1912'de Trabzon'daki 87. Alay'ın cepheye sevki emredilir. Bunun üzerine Trabzon valisi ve belediye başkanı ve ileri gelen eşrafın teşebbüsü ile toplanan gönüllüler de alayın bir taburu olacak şekilde organize edilir. 500 kişiden oluşan gönüllü taburu Ekim 1912'de Gülcemal vapuru ile İstanbul'a sevk edilir¹³¹.

Netice itibarıyla Osmanlı askeri hareketlerinde Trabzon halkı gerek muvazzaf ve gerekse gönüllü olarak savaşlara katılmıştır. Cepheye gidenlerin bir kısmı şehitlik mertebesine ulaşmıştır. Yunan Savaşı, Yemen isyanı, Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele'ye iştirak eden Trabzonlu askerlerden şehit olanlar bir çalışmaya göre toplam 1.100 kişiyi bulmaktaydı¹³².

10. Bayındırlık

Vilayet dahilindeki altyapı hizmetleri klasik dönemde vakıflar veya su yolcusu, derbent, menzil ve ulak teşkilatında istihdam edilen *hizmet erbapları* tarafından yürütülmekteydi. Tanzimat döneminde alt yapı yatırımlarının planlanıp gerçekleştirilmesi için merkezde nafia nezareti kurulurken taşrada da nafia

¹²⁷ Tunali, *a.g.t.*

¹²⁸ Ahmet Köksal, "1897 Türk-Yunan Harbi'nde Trabzon Redif Taburları", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 24, Trabzon 2018, s. 235-268.

¹²⁹ Cengiz Çakaloğlu, "Yemen İsyanı ve Trabzon Redif Taburu (1905-1906)", *AÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9/1, Erzurum 2007, s. 99-122.

¹³⁰ Aksoy, *a.g.t.*, s. 152.

¹³¹ Meşveretçi Naci, *Balkan Harbinde 87. Alay Trabzon Gönüllüleri*, Haz. Veysel Usta, Trabzon 2009, s. 25; Nurten Çetin, "Balkan Savaşlarının Karadeniz Bölgesindeki Toplumsal Yansımaları ve Bölgeden Orduya Yapılan Yardımlar (1912-1913)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 15/30, İzmir 2015, s. 79-98.

¹³² Trabzonlu şehitlerin isim listesi için bkz. *Mehmet Akif Bal, Osmanlı'dan Günümüze Trabzonlu Şehitler (1810-2018)*, 1, 2, Trabzon 2018.

daireleri oluşturulmuştur. Vilayet dahilinde yol, köprü gibi alt yapı hizmetleri nafia komisyonu tarafından planlanmaktaydı. Komisyon valinin başkanlığında toplanırdı. Vilayet alt yapı projeleri nafia komisyonu, meclisi umumi, idare meclislerinde müzakere edilip planlanır ve vali tarafından nafia nezaretine arz edilirdi. Yatırıma karar verilen inşaatların gerçekleştirilmesi ve mevcut yol ve köprülerin bakımından vilayet nafia daireleri sorumluydu. Nafia komisyonunun başkanı validir. Üyeleri vilayet idare meclisi üyelerinden birisi Müslim diğeri gayrimüslim iki kişi, belediye meclisi azası nüfus nazırı, Ziraat Bankası şube memuru, başmühendis, ticaret odası azası ve nafia kâtibi idi.

Trabzon nafia dairesi kadrolarında 1871-1872 yıllarında başmühendis, mühendis muavini ve kondüktör vardı. Hicri 1322 tarihli vilayet salnamesinde ise daire çalışanları başmühendis, merkez mühendisi, başmühendis yardımcısı, kâtip, baş kondüktör ve iki kondüktör şeklinde sıralanmaktadır. 1910'da 10 kişi kondüktör olarak istihdam edilmiştir. Bu kadrolarda bulunanlardan ikisi gayrimüslimdir. Trabzon'da istihdam edilen mühendislerin bir kısmı Anadolu'nun sair şehirlerindedir. Örneğin, Mehmet Kemal Efendi Balıkesirli olup 1910'da Trabzon vilayet mühendisidir¹³³. Başmühendis nafia nezaretince atanmaktaydı. Karayollarının inşasından sorumludur. Başmühendis ve mühendisler vilayet veya sancak merkezlerinde ikamet eder yol inşaatlarını planlamak ve nezaretçe verilen emirleri yerine getirmekle yükümlüydüler. Kondüktör ise, yükümlülük döneminde amelenin sevkinden, inşaat alanını keşfetmek ve tespitlerini rapor etmekten sorumluydu.

Anlaşıldığı kadarıyla bir de dairenin bünyesinde amele, amele-i mükellefe, kaza yol komiseri, sandıkdar, tahsildar, kâtip, çavuş gibi geçici olarak istihdam edilenler vardı. Yol inşa dönemlerinde işbaşılar amelelerin yoklamasını yapmak, mühendis ile kondüktörlerin talimatlarını yerine getirmekle yükümlüydüler. Yol bekçisi yolun bakım ve tamirinden sorumluydu. Yol bekçisi olabilmek için okuryazar olma koşulu vardı. Bunların amiri bekçibaşıdır. Çavuş yol emrini mahalline bildirmekle, tahsildar yükümlü amelenin ücretini ödemekle, sandıkdar nakit parayı muhafaza etmekle, yol komiseri amele-i mükellefe gruplarına nezaret etmekle, yol emini ise amele-i mükellefenin belirlenmesi ve getirilmesi ile görevliydi. Trabzon Erzurum yolunda yol bekçileri istihdam edilmiştir¹³⁴.

11. Haberleşme

Ekim 1840'da posta nezareti kuruldu. Bir ay sonra resmî, sivil mektup, emanet (para) paketler taşınmaya başlandı. Nezaret nizamnamesi şehirlerde birer postahane şubesi açılmasını öngörmekteydi. Bu amaçla 1840'dan itibaren şehirlere posta memur ve müdürleri atanmaya başlanır. Tespit edilebildiği kadarıyla Trabzon'a ilk kez 1842 yılında bir kişi posta müdürü unvanıyla atandı. Meydan-ı Şarki'deki bir binada posta hizmeti sunulmaya başlandı. 1842'de

¹³³ BOA, Dh. Said, No. 0098/95.

¹³⁴ Şenay Atam, *Osmanlı Devleti'nde Nafia Nezareti*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Niğde 2015.

İstanbul Trabzon arası deniz posta hizmeti başladı. Trabzon'da ecnebi postalar da faaliyet halindeydi¹³⁵.

1864'de telgraf hatları Trabzon'a ulaşır. Telgraf hattı Trabzon'dan Batum'a ve 1869'a kadar sahil kentlerini geçerek Samsun'a oradan da Sinop'a ulaşır¹³⁶. Telgraf teknolojisinin Trabzon'a ulaşması sonrası telgraf ve posta kurumları bir müdürlük altında birleştirildi. Bu kurumda müdür, baş memur, muhabere baş memuru, 2. ve 3. sınıf muhabere memurları¹³⁷ fevkalade muhabere memurları (2) ve tercüman istihdam edilmiştir¹³⁸. Trabzon ve Kastamonu vilayetleri alanındaki memurluk ve müdürlükler merkezi Trabzon şehri olmak üzere bir idari birim altında birleştirilir. Bu idarenin başında bir telgraf müfettişi ve muavin atanmıştır. İhtiyaca binaen bu kurumların isimleri, teşkilat yapıları ve memur sayıları zamanla değişebilmiştir. Hicri 1318-1319 tarihli vilayet sanlamelerine göre baş müdür, müfettiş muavini, encümen heyeti, baş müdüriyet kalemi (muhasabe kâtibi, tahrirat kâtibi, mukayyit), merkez müdüriyeti (müdür, muhaberat-ı dahiliye kısmı (baş muhabere memuru ve muhabere memuru), muhabere-i ecnebiye kısmı (şef, baş muhabere memuru ve iki muhabere memuru) şeklinde tasnif edilirken posta kısmı ise posta kâtibi ve havalename memurundan oluşmaktaydı.

Telgraftan daha modern bir haberleşme aracı olan telefonun Trabzon'daki resmi kurumlar arasında kullanılması 1911 yılında planlanmış, ancak gerçekleştirilememiştir. Yarım kalan bu işin tamamlanması ertesi yıla kalmış, telleri çekecek görevliler 1912 yılı Temmuz ayının ilk günlerinde Nemçe Vapuruyla Trabzon'a gelmiş ve telefon direklerini dikip telleri çekmeye başlamıştır.¹³⁹

12. Orman, Maden ve Ziraat

Orman, maden ve ziraat idareleri 1893 yılında bir nezaretin çatısı altında toplanmıştır. Merkez teşkilat kadrosunda orman umum müfettişleri bulunmaktaydı. Umum müfettişlerinin görevi tayin edildiği bölgeyi yılda 120 gün dolaşarak teftiş etmektir. Osmanlı toprakları orman idaresi açısından dört bölgeye ayrılmıştır. 3. Bölge, Canik, Trabzon, Kastamonu, Erzurum, Sivas, Ankara, Bursa sancak ve vilayetlerinden oluşmaktaydı. Vilayet, sancak ve kazalarda ise vilayet orman müfettişleri ve kontrol memurları, atlı veya yaya orman korucuları, orman tezkire muharrirleri, ondalık ve pul memurları görev yapmaktaydılar. 1897-1898 yıllarında Trabzon vilayeti orman teşkilatında müdür, 2 müfettiş, 2 kâtip, 8 atlı korucu, 18 yaya korucu, 14 tezkire memuru, 28 ondalık memur görev yapmaktaydı¹⁴⁰. Ondalık memurun görevi orman muhafazası ve ormandan

¹³⁵ Yılmaz, *a.g.t.*, s. 336-338.

¹³⁶ Yılmaz, *a.g.t.*, s. 342-343.

¹³⁷ *Hicri 1286 Tarihli Trabzon Salnamesi*.

¹³⁸ *Hicri 1286-1288 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi*.

¹³⁹ *Trabzon'da Meşveret*, 23 Haziran 1328; *Trabzon'da Meşveret*, 27 Haziran 1328.

¹⁴⁰ Özkan Keskin, *Orman ve Maadin Nezaretinin Kuruluşu ve Faaliyetleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005, s. 97-110.

çıkarılan ürün için alınan vergiyi tahsil etmekte. 1903'de vilayet merkezinde bir orman dairesi mevcuttu. Bu dairenin kadrosunda başmüfettiş, kâtip, süvari memuru, seyyar tezkire muharriri, sabit tezkire muharriri, yaya korucu ve iki ondalık memur yer almaktaydı. Akçaabat'ta 2, Of ve Sürmene kazalarında birer ondalık memur istihdam edilmekteydi. Vakfikebir'de diğer kazalardan farklı olarak bir orman dairesi mevcut olup burada bir ondalık memur ve bir yaya korucu mevcuttu.

1861 nizamnamesi ile Trabzon'a bir maden başmühendisi atandı. Vilayet maden mühendisleri görev bölgelerinde devre çıkarak madenleri teftiş ederlerdi¹⁴¹.

Tanzimat döneminde ziraatı teşvik babında her bölgenin ileri geleni ziraat memuru olarak seçilmişti. 1864'de özellikle zirai potansiyeli olan yerlere ziraat eğitimi almış olan müfettişler tayin edilmiştir. 1889 yılında Ankara, Sivas ve Trabzon'a aynı kişi müfettiş olarak atanmıştır¹⁴². Vilayetlere atanan ziraat müfettişleri ticaretin kolaylaştırılması, ithalat, ihracat kaydının tutulması, bölgeye uygun ve verimli ürünün tespiti ve ekiminin özendirilmesi, sorumluluk alanı ile ilgili faaliyetlere ait rapor hazırlayıp valilik makamına sunmakla mükellefti. Trabzon vilayetinde ziraat müfettişliği mevcuttu. Burada bir müfettiş (gayrimüslim) ve bir de müfettiş yardımcısı vardır. Valilik merkezindeki ziraat odasının personeli reis-i evvel, reis-i sani ve on üyeden oluşmaktaydı. İkinci başkan ve üyelerden beşi gayrimüslimdi. 1884'de ise Ticaret ve Sanayi odası ise reis-i evvel, reis-i sani, müşavir-i evvel (Gayrimüslim), müşavir-i sani ve 8 azadan müteşekkildi. Üyelerin 6'sı gayrimüslimdir. Oda kapsamında başkâtip ve iki kâtibin yer aldığı heyet-i tahririye kalemli bulunmaktaydı¹⁴³. Kaza merkezlerinde de benzer bir yapılanma söz konusudur¹⁴⁴.

Ziraatın gelişmesinde ve çiftçilerin desteklenmesinde ziraat *sandıkları ve bankası* da önemli bir yer tutar. Mithat Paşa'nın teşebbüsleri sonucu çiftçinin nakit ihtiyacını karşılamak amacıyla kaza merkezlerinde memleket sandıkları kuruldu. Bu kurumların sermayesi aşar vergisine yapılan zamlarla karşılandı. Sandıklar ilkesel olarak çiftçiye karşılıksız, ipoteksiz, kefilsiz kısa vadeli kredi vermekteydi. 1882'de ziraat sandıklarına dönüştürüldü. 1888'de Ziraat Bankası kuruldu. Menafî sandıkları bir süre sonra sermayelerini bu bankaya devrettiler. Bankanın yurt genelinde 400 şubesi açıldı. Şubeler büyüklüğüne göre merkezden atanmış müdür, müdür yardımcısı veya memurlar tarafından yönetiliyordu. Ayrıca şubenin bir de encümeni bulunmaktaydı¹⁴⁵. Ziraat Bankası'nın Trabzon şubesi 1890 yılında hizmete alındı¹⁴⁶. 1869'da Trabzon, Akçaabat, Vakfikebir,

¹⁴¹ Keskin, *a.g.t.*, s. 113.

¹⁴² Keskin, *a.g.t.*, s. 113.

¹⁴³ *Hicri 1319 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi*.

¹⁴⁴ *Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Tarihi 1884-1950*, s. 46-57.

¹⁴⁵ Donald Quataert, "Gelişim Açmazı: 1888-1908 Osmanlı Türkiyesi'nde Ziraat Bankası ve Ziraat Reformu", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Çev. Salih Kuş, 29, Konya 2011, s. 461-482.

¹⁴⁶ Muzaffer Başkaya, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Trabzon'da Ekonomik Hayat (1923-1950)*, Trabzon 2015, s. 165.

Tonya, Yomra ve Vakfısagır'de memleket sandıkları kurulmuştu¹⁴⁷. Hicri 1321 vilayet salnamesine göre banka meclisinin başkanlığını Trabzon Ticaret ve Ziraat Odası Başkanı yürütmekteydi. Meclisin dört üyesi bulunmaktaydı. Bunlar bankanın Trabzon şube memuru, Trabzon belediye meclisi üyelerinden iki kişi ve ticaret odası üyelerinden birisidir. Trabzon Ziraat Bankası Şubesi çalışanları ise şube memuru, şube memur yardımcısı, başkâtip, kâtip, veznedar, mukayyit, turuk ve meabir mukayyidi olmak üzere sekiz kişidir. Muhtemelen şube binasının temizliğinden sorumlu olan bir kişi de mevcuttu. Kaza merkezlerinde ise ziraat sandıkları vardı. Sandıkta görevli olarak bir ziraat sandığı muhasebe kâtibi bulunmaktaydı. Bir de sandık meclisi mevcuttu. Sandık meclisi reis ve dört azadan oluşmaktadır. Azalardan birisi muhasebe kâtibi olup diğerleri kaza halkındandır. Sivil üyelerden birisi de gayrimüslimdir.

Trabzon'da Osmanlı Bankası'nın da bir şubesi bulunmaktaydı. 19. yüzyılın ikinci yarısında para ve finans alanında da önemli değişimler yaşanmıştır. Avrupa devletleri ile iktisadî ve malî ilişkilerin geliştirilmesi sürecinde bankacılık gelişmeye başlamış ve 1853 yılında İngiliz sermayesi ile Osmanlı Bankası kurulmuştur. 1863 yılında Fransızların bankaya ortak olmasıyla banka Bank-ı Osmanî-i Şahane adını almıştır. Banka, bankacılık faaliyetleri yanında Osmanlı'nın, merkez bankası işlevini de üstlenmişti. 1891 yılında Trabzon şubesi hizmete girmiştir¹⁴⁸. Banka çalışanlarını direktör, kontrolör, sandık emini, tahrirat ve muhasebe kâtipleri ile tahsilat memuru şeklinde sıralayabiliriz.

13. Evkaf

Tanzimat öncesinde Osmanlı devlet anlayışına göre toplumun güvenliği ve adaleti devlet tarafından sağlanırken, eğitim, sağlık, bayındırlık hizmetleri vakıf veya hizmet erbabı yöntemiyle karşılanmaktaydı. Klasik dönemde Trabzon'da da çeşitli vakıflar mevcuttu. Bu vakıfların kadrolarında istihdam edilen kişiler vardı. Vakıflar müteveli unvanlı kişilerce idare edilirdi. Müteveliler zaman zaman yerlerine vekil tayin edebiliyorlardı. Ayrıca nazır, ferraş, mutemet, vekilharç, sırac, mısbah, etmekçi halifesi, bevvab-ı matbah, nakiphan, cabi, kâtip, kiler kâtibi, buğday kütüpü sorumlusu unvanlı çalışanlar vardı. Vakıflarda periyodik olarak ayet ve dua okuyan en'am, ihlashan, aşırhan, devirhan, cüzhan adı verilen görevliler de bulunmaktaydı¹⁴⁹. Büyük vakıfların ayrı görevliler tarafından idare edilen kısımlarına cibayet denir. Cibayetlerin gelirlerini toplayan kişilere cabi adı verilir¹⁵⁰. 16. yüzyılda Hatuniye İmaretî çalışanlarını türbedar, hademe, kayyum, kapıcı, ahırcı, çırak, matbah bevvablığı,

¹⁴⁷ Abdurrahman Siler, "19. Yüzyılda Trabzon'un Kaza ve Nahiyelerinin Ekonomik Durumu (1869-1905)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 9, İzmir 1994, s. 261-277.

¹⁴⁸ Sudi Apak-Arzu Tay, "Osmanlı Devleti'nin 19. Yüzyıldaki Finansal Sisteminde Osmanlı Bankası'nın Yeri ve Faaliyetleri", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3, 2012, s. 102.

¹⁴⁹ Sebahittin Usta, *Trabzon'da Vakıflar (1550-1650)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trabzon 2015, s. 157.

¹⁵⁰ Usta, *a.g.t.*, s. 124.

noktacı (imaretin güvenliğinden sorumlu), Hatuniye medresesi müderrisi şeklinde sıralayabiliriz¹⁵¹. 1615’de Trabzon’da 165 vakıf çalışmanı vardı¹⁵².

1826 yılında vakıf sorunlarıyla ilgilenmek, yolsuzlukları takip etmek amacıyla Evkaf-ı hümayun nezareti kuruldu. Başlangıçta selatin vakıflarıyla ilgilenen bu kurum 1839 yılından itibaren bütün vakıfların merkezi haline getirildi.

Evkaf-ı hümayun nezaretine bağlı olarak 1835’ten itibaren taşradaki vakıf işlerini takip etmek üzere muaccelat nazırlığı ihdas edildi. 1842’de vilayetlere vakıf müdürü atandı. 1843 yılında Trabzon Eyaleti Muaccelat Evkafı Nazırlığına Mustafa Hayali Efendi tayin edildi¹⁵³. 1861’de yanlarına birer kapı çukadarı atandı. 1863 nizamnamesine göre müdürün maiyetinde bir kâtip olacak, maaşını da müdür verecekti. Vakıflardan elde edilecek gelirler sandık eminliğine teslim edilecek ve çalışanların maaşları buradan karşılanacaktı. Nazırlık ayrıca gelirleri toplamak, vakıf mütevellilerinden görevini yerine getirmeyenleri ve amacı doğrultusunda faaliyet göstermeyen vakıfları tespit etmekle de görevliydi¹⁵⁴.

Hicri 1287 ve 1288 tarihli Trabzon Vilayeti Salmelerine göre Trabzon Evkaf Müdürlüğünde müdür, kâtip ve arazi kâtipleri mevcuttu. 1900 yılı kayıtlarına göre ise muhasebeci, kâtip ve odacı unvanlı çalışanlar var. Vilayet komisyonu ise belde müftüsünün riyasetinde dört Müslim üyeden oluşmaktaydı.

14. Karantina

Osmanlı sık sık salgın hastalıklarla karşı karşıya kalmıştır. Özellikle sanayi inkılabı sonrası ulaşımın hızlanması salgın hastalıkların yayılma hızının da artmasına sebebiyet vermiştir. Salgını kaçılabilir bir bela olarak algılayan reaya çareyi hastalık mahallinden firarda bulurken, “*Bir yerde taun çıktığında oraya gitmeyiniz, bulunduğunuz yerde taun çıkarsa oradan dışarı çıkmayınız, taundan ölen her Müslüman şehadet mertebesine erecektir*” mealindeki hadisin etkisiyle Müslüman ahalinin tepkisi farklı olabilmiştir¹⁵⁵. 1831’de İstanbul’da yaşanan kolera salgınına karşı elçilikler karantina uygulaması talep ettiler. 1838’de karantina meclisi kuruldu. İstanbul sonrası Bursa, Midilli, Siroz, Çanakkale, İzmir ve Trabzon gibi yerlerde de karantina noktaları oluşturuldu¹⁵⁶. Aynı yıl (1838) Süleyman Efendi Prusyalı hekim Weinkauff ile birlikte Trabzon’a gönderildi. 1876-1914 yılları arası Trabzon karantinasında 8 hekim görev yapmıştır. Kurumun başındaki kişi ilk önce müdür zamanla memur olarak tanımlanmıştır. Ayrıca Türkçe ve Fransızca yazışmaları gerçekleştirmek üzere iki kâtip görevlendirilmiştir. Moloz’da da bir memur istihdam edilmiştir. 1870’de Polathane’de

¹⁵¹ Turan, *a.g.t.*, s. 485.

¹⁵² Usta, *a.g.t.*, s. 157.

¹⁵³ Abdullah Saydam, “Vakıf Anlayışında Yenileme İhtiyacı ve 19. Yüzyıl Ortalarında Trabzon Vakıfları”, *Osmanlı Araştırmaları*, 23, İstanbul 2003, s. 185-218.

¹⁵⁴ Çil, *a.g.t.*, s. 106.

¹⁵⁵ Pelin Böke, “İzmir Karantina Teşkilatının Kuruluşu ve Faaliyetleri (1840-1900)”, *CTAD*, 8/18-19, İzmir 2009.

¹⁵⁶ Gülden Sarıyıldız, “Karantina”, *TDVİA*, 24, İstanbul 2001, s. 463- 465.

de bir karantina merkezi oluşturulacaktır. Burada geçici olarak hizmete alınan etüv teşkilatından dolayı tahaffuzhane olarak da isimlendirilmiştir¹⁵⁷.

Trabzon 1810-1845, 1890 ve 1911'de veba ve kolera gibi salgın hastalıklara maruz kalır. Özellikle 19. yüzyılın ilk yarısında salgın şehri bir hayli tahrip eder. Halkın bir kısmı telef olurken bir kısmı da çareyi yüksek köylere çıkmakta bulur¹⁵⁸. Salgın yıllarında ve kitlesel göçlerin yaşandığı dönemlerde Trabzon'a sağlık heyetleri gönderilmiştir. 1862'de şehirde bir hastane binası inşasına teşebbüs edildi. 1868'de Dr. Leon hekim tayin edildi. 93 Harbi yıllarında Trabzon'da bir de askerî hastane mevcuttu. Burada düzenli olarak bir hekim, bir eczacı ve bir cerrah istihdam edilmiştir. 1869-1870 yıllarında Trabzon şehrinde karantina kurumu mevcut olup kadrosunda müdür, tabip ve kâtip olmak üzere üç kişi istihdam edilmekteydi. Ayrıca Sürmene ve Polatlı'da müdür yardımcısı unvanlı kişiler vardı¹⁵⁹. 20. yüzyılın başlarında Trabzon karantina dairesinin personeli tabip, kâtip, yazıcı, Moloz'da ikamet eden memurdan oluşmaktaydı. Belirtmek gerekirse tabip ve yazıcı gayrimüslim diğerleri Müslüman'dır.

1883'de şehirde gureba ve askerî hastane olmak üzere 160 yatak kapasiteli bir bina inşa edildi. Hastanenin yatak kapasitesi 1914'e kadar 250'ye çıktı. 1892'de askerî kısımda 2 hekim, 2 cerrah ve 2 eczacı, gureba kısmında ise 2 hekim görevliydi. 1914'de Trabzon'da Hilal-ı Ahmer hastanesi kuruldu. 9 ay sonra Ağustos 1915'de kapandı. 1876-1914 yılları arası sivil hekim sayısı 7'si Türk 30 kişiyi bulmuştur. Aynı dönemde 9 askerî hekim ve 10 belediye hekimi var. Bunların 6'sı Türk idi. Ayrıca geçici olarak şehre gelen hekimler de vardı. Aynı dönemde askeri hastanede 6 eczacı, şehirde serbest çalışan 22 eczacı mevcuttu.¹⁶⁰

15. Düyun-ı Umumiye

1881 yılı sonu itibarıyla Osmanlı genel borçlarının toplamı 141.505.309 liradır. Bunun 124.305.049 liralık kısmının ödenmesi yöntemiyle ilgili 20 Aralık 1881'de Muharrem Kararnamesi yayımlandı. Alacaklıların menfaatini korumak ve borçların ödenmesini bir plan dahilinde yürütmek üzere İngiliz, Fransız, Alman, Avusturya, İtalya, Hollanda ve Osmanlı alacaklılarını temsilen birer üyeden oluşan *Düyun-ı Umumiyye-i Osmaniyye İdare Meclisi* kuruldu. Meclis üyeleri Osmanlı Devleti hizmetinde çalışan birer memur sayılacak ve maaşlarını bütçeden alacaklardı. Osmanlı hükümeti bir komiser ve çok sayıda müfettişle meclisin çalışmalarını denetleyecekti. Birinci Dünya Savaşı başlarında teşkilatta çalışanların sayısı 5.537 kişi olup bunların sadece 182'si yabancı uyrukluydu. Kurumun varlığı genel savaşta da devam etmiştir. Düyun-ı umumiyye idaresine

¹⁵⁷ İsmail Yaşayanlar, *Sinop, Samsun ve Trabzon'da Kolera Salgınları, Karantina Teşkilatı ve Kamu Sağlığı Hizmetleri, (1876-1914)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Bursa 2015, s. 142-144.

¹⁵⁸ Yılmaz, a.g.t., s. 55-58,356.

¹⁵⁹ *Hicri 1286- Tarihli Trabzon Vilayeti Salnameleri*.

¹⁶⁰ Yaşayanlar, a.g.t. s. 201-202.

rüsûm-ı sitteden başka Bulgaristan vergisi, Kıbrıs adası gelir fazlası, Şarkî Rumeli vergisi, gümrük gelirleri, temettü vergisi ve tömbeki resmi tahsis edildi. Ayrıca tütün ve tuz inhisarlarında gerekli değişiklikleri yapma ve tekel tarzında yönetme yetkisi tanındı. Düyun-ı umumiyye meclisi tarafından tayin edilecek bir genel müdür de bu işleri yürütecekti. İstanbul'daki genel müdürlüğe bağlı olarak taşrada başmüdürlükler açıldı¹⁶¹.

Taşrada Düyun-ı umumiye teşkilatının kurulduğu şehirlerden birisi de Trabzon'dur. Trabzon Düyun-ı Umumiye Nezareti'nin başında nazır unvanlı bir kişi vardır. Nazırın yanı sıra müfettiş ve müfettiş yardımcısı bulunmaktaydı. Bunlar gayrimüslimdir. Malf işler muhasebe kaleminde yürütülmekteydi. Bu kalemden başkâtip, kâtip ve mukayyit unvanlı 13 kişi çalışmaktaydı. Bunların ikisi gayrimüslim idi. Kâtipler yaptıkları işlere göre muhasebeci, rüsüm, evrak, yevmiye, aşar ve tezkire kâtipi şeklinde çeşitlenmektedir. Tahrirat kaleminde 6 kâtip vardı. Bunlardan birisi başkâtip, diğerleri kâtip, mübeyyiz ve mukayyit unvanlarını taşımaktaydı. Nazırlıkta üst idare ve yazı ve kayıt bürosunun yanı sıra dava vekili, sandık emini, müskirat istimatoru, sevk memuru, Çömlekçi ve Mumhaneönü tuz ambarları, Mumhane kantarcı, aşar kâtipi (2), muhafaza memuru (2) ve kolcu başıdır¹⁶².

16. Reji

27 Mayıs 1883 tarihinde Babıali, Düyun-ı Umumiye ve uluslararası konsorsiyum arasında imza edilen bir sözleşme ile tütün tekeli *Memalik-i Osmaniye Duhanları Müşterekül Menfaa Reji İdaresi*'ne devredildi. Şirket 14 Nisan 1884'de faaliyete geçti. Tütün alım ve satımında, sigara imalinde ve imparatorluk içindeki tütün üretiminin denetlenmesinde tekel sahibi idi. Trabzon'da nazırlık, Akçabat'ta müdürlük, Of, Şarlı, Maçka, Vakfikebir, Sürmene'de memuriyetler şeklinde örgütlenmiştir. Hicri 1319 tarihli Trabzon Vilayet Salnamesine göre Trabzon Reji Nezareti nazır, nazır yardımcısı, baş muhasebeci, sandık emini, hukuk müşaviri, muhasebe, tahrirat, ambar ve ziraat, sevkiyat, sarfiyat kalemleri çalışanlarından oluşmaktaydı. Baş muhasebecinin idaresindeki muhasebe kaleminde 4 muhasebeci vardı. Tahrirat kaleminde ise müdür, 2 kâtip, 2 mukayyit bulunmaktaydı. Ambar ve ziraat kaleminde ise müdür, baş muhammen, muhammen, ambar muavini, ziraat kâtipi, kantar ve tezkire kâtipi, kantarcı unvanlı kişiler çalışıyordu. Sevkiyat kaleminde bir, sarfiyat kaleminde iki memur bulunmaktaydı. Reji idaresi çalışanlarından ikisi Müslim, diğerleri gayrimüslim idi. Reji çalışanlarının sayısı ve unvanı yıllara göre değişkenlik göstermektedir¹⁶³.

¹⁶¹ Tevfik Ertüzün, "Düyun-ı Umumiye", *TDVİA*, 10, İstanbul 1994, s. 58-62.

¹⁶² *Hicri 1321 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi*.

¹⁶³ Reji çalışanları için bkz. Trabzon Vilayeti Salnameleri; Filiz Dıġıroġlu, *Memalik-i Osmaniye Duhanları Müşterekül Menfaa Reji Şirketi Trabzon Reji İdaresi (1883-1914)*, İstanbul 2007, s. 49.

17. Gayrimüslim Cemaat Temsilcileri

Osmanlı toplumu idarî açıdan dini farklılığa göre teşkilatlandırılmıştı. İstanbul'un fethini müteakip millet sistemi olarak tanımlanan bir yapılanma gerçekleştirilecektir. Buna göre tebaa Müslim ve gayrimüslim olarak ikiye ayrılırken gayrimüslimler kendi aralarında örgütlendirilecektir. Ortodokslara Rum, Gregoryanlara Ermeni ve Musevilere Yahud milleti denirken, başındakilere de *millet başı* unvanı verilmiştir. Tanzimat döneminde özellikle Batı'nın müdahalesi sonucu Protestan ve Katolik isimli milletler de oluşturulacaktır. Bu cemaatlerden Rum, Katolik Ermeni ve Ermeni cemaatlerinin Trabzon'da resmi temsilcilikleri vardı.

Mezhep işlerinde Rum milleti İstanbul, Antakya, İskenderiye ve Kudüs unvanıyla dört patrikliğe ayrılmıştır. Her patriğin ruhani idaresi altında olan mahalleler metropolitlik ve piskoposluklara bölünmüştü. Taşradaki papaz ve piskoposlar metropolite, onlar da patrikhaneye tabiydi. Patrik metropol atama yazısını saraya arz ederdi. Atanacak kişinin hükmü ilgili kadıya bildirilmekteydi¹⁶⁴. Metropolitliğin karargahı eyalet veya vilayet merkezleridir. Metropolitlik merkezlerinden birisi de Trabzon'dur. Trabzon metropolitinin unvanı 1868'de piskopos idi. Sorumluluk sahası Hicri 1275 ve 1279 Devlet Salnamelerine göre Trabzon, Gönve ve Ordu livaları ile Canik sancağının Çarşamba, Terme, Ünye ve Fatsa kazalarını kapsamaktaydı¹⁶⁵. Hicri 1305 tarihli vilayet salnamesine göre Trabzon Metropolitliği dört başpiskoposluktan oluşmaktaydı. Birincisi Trabzon Başpiskoposluğudur. Tirebolu, Giresun, Ordu kazaları hariç merkez sancak ile Lazistan sancağı dahilindeki Ortodoks kurumlarını kapsamaktaydı. İkinci başpiskoposluk Gümüşhane sancağı, üçüncü başpiskoposluğun sorumluluk alanı Samsun, Çarşamba ve Bafra kazalarını ihtiva etmekteydi. Dördüncü başpiskoposluk merkezi Niksar idi. Sorumluluk alanı ise Ordu, Fatsa, Ünye ve Terme kazalarıydı. Hicri 1280 tarihli devlet salnamesinden anlaşıldığı kadarıyla Maçka'da da Fener'e tabi bir metropolitlik oluşturulmuştur¹⁶⁶. Hicri 1305 tarihli vilayet salnamesine göre Maçka Meryemana, Gümüşhane Varzilona ve Perşembe Ra manastırları doğruca İstanbul Rum Patrikhanesine bağlıydı¹⁶⁷.

Metropolit Tanzimat öncesi Rum cemaatinin günlük hayatının düzenlenmesinden, mahalle ve köylerin idaresinden ve muhakeme işlerinden sorumluydu¹⁶⁸. Tanzimat döneminde bu yetkilerini her ne kadar kaybetmiş ise de Rum cemaatinin sosyal yaşamında yine bir hayli yer işgal etmekteydi.

Metropol Rum cemaatinin sorunlarını yakından izler, din adamlarının görev alanlarını denetlerdi. Zira manastır, kilise, şapel ve piskoposluklar metropolitliğe bağlıydı. Trabzon şehrinde 24, Akçaabat kasabasında 5 Rum kilisesi

¹⁶⁴ Turan Açık, "Trabzon Rum Metropolitleri Hakkında Bazı Gözlemler (1610-1670)", *Osmanlı Miras Araştırmaları Dergisi*, 4/2017, Kasım 2017, s. 1- 26.

¹⁶⁵ *Hicri 1275, 1279 Tarihli Devlet Salnameleri*.

¹⁶⁶ *Hicri 1280 Tarihli Devlet Salnamesi*.

¹⁶⁷ *Hicri 1305 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi*, s. 143.

¹⁶⁸ Trabzon Metropolitinin 17. yüzyılda atanması ve görevleri hakkında bkz. Açık, "Trabzon Rum Metropolitleri Hakkında Bazı Gözlemler", s. 1-26.

vardı. Metropolitin bu kurumları denetleme yetkisi vardı. Tanzimat döneminde okul, kilise inşası ve tamiri işlerini takip etmek yükümlülüğü de vardı. Maçka'da Sümela ve Vazelon Manastırları vardır. Manastır da başrahip/başrahibe, rahipler /rahibeler ve keşişler bulunmaktaydı. Manastır'da bunların yanı sıra ayin eşyası muhafızı, sadakacı, hastabakıcı, vekilharç, konuk ağırlayıcı unvanlı çalışanlar vardı. Sümela Manastırı'nda rahip sayısı 1583'de 60¹⁶⁹, 19. yüzyılda 100 kişidir. 2. Abdülhamit döneminde çevredeki 15 köyü tasarruf etmekteydi¹⁷⁰. Trabzon Osmanlı öncesi devlet merkezi olması dolayısıyla abidevi kilise ve manastır binalarıyla donatılmıştı. Türk hakimiyeti döneminde bunların bir kısmı camiye çevrilmiş arta kalanların cemaat tarafından kullanılmasına izin verilmiştir. Teorik olarak klasik dönemde mevcut kilise ve şapeller fonksiyonlarını sürdürmüşler ancak yenilerinin inşasına izin verilmemiştir. Tanzimat döneminde kilise tamiri ve inşası serbest bırakılacaktır. 1839-1856 yılları arası Trabzon vilayet sınırları dahilinde 21 Rum kilisesi ve 3 Ermeni kilisesi tamir edilmiştir¹⁷¹.

Ermeni patriklik merkezleri İstanbul, Sis, Ahdamar ve Kudüs'tür. Ayrıca İstanbul Patrikliği'ne tabi olmayan murahhaslıklar bulunmaktaydı. Bunlardan birisi de Trabzon murahhaslığıdır. Bu murahhaslığın sorumluluk alanı Bafra kazası hariç bütün vilayet topraklarıdır¹⁷². Ayrıca Trabzon'da cemaate ait Kaymaklı Manastırı bulunmaktaydı.

Katolik Ermeni Murahhaslığı: Ermeni, Süryani ve Keldani Katoliklerinin dinî ve resmî işleri Katolik Ermeni Patrikliği tarafından yürütülmekteydi. Trabzon'da patrik adına bu işler Katolik Ermeni Murahhası tarafından yürütülmekteydi¹⁷³. Bu metropolün sorumluluk alanı Trabzon eyaleti/ vilayetinin yanı sıra Merzifon ve Amasya kazalarıdır¹⁷⁴. Trabzon'da 1912'de hem murahhas ve hem de murahhas vekili mevcuttu.

B. Merkez Sancak İdaresi

Valinin ikamet ettiği şehir ve mücavir alan merkez sancağı olarak isimlendirilmiş ve kazalara ayrılmıştır. Bu kazalardan birisi de merkez kazasıdır. Ancak ayrı bir mülkî amirin sorumluluğunda merkez kaza teşkilatlanmasına gidilmemiş olup, burası doğrudan mutasarrıf, vali yardımcısı veya vali tarafından yönetilmiştir. 1872 yılına kadar merkez sancak ayrıca örgütlenmiştir. Başındaki kişiye de mutasarrıf unvanı verilmiştir. 1872 yılından itibaren merkez sancağı ayrıca bir mutasarrıf ataması usulü terk edilerek doğrudan valinin tasarrufuna bırakılmıştır. Bununla beraber Hicri 1309 tarihli vilayet salnamesinde Trabzon şehrindeki memurlar vilayet ve liva memurları şeklinde tasnif

¹⁶⁹ Bostan, *a.g.e.*, s. 184.

¹⁷⁰ Ahmet Türkan, *Trabzon'da Hıristiyanlık Tarihi ve Sümela (Meryem Ana) Manastırı'nın Hıristiyanlıktaki Yeri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2003, s. 50.

¹⁷¹ Süheyl Alemdar, *Osmanlı Devleti'nde Kiliselerin Tamir ve İnşası (1839-1856)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Isparta 2012.

¹⁷² *Hicri 1275 Tarihli Devlet Salnamesi*.

¹⁷³ *Hicri 1275 Tarihli Devlet Salnamesi*.

¹⁷⁴ *Hicri 1305 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi*, s. 144.

edilmiştir. 1891'den sonra vali muavinliği kadrosu ihdas edilmiş ve merkez livanın idarî sorumluluğu kendisine bırakılmıştır. Bu tarihten sonra da sadece sancak sınırları ile yetkili kalem, müdürlük veya memurlukların isimlerinin başına *Liva defter-i hakani kalemi*, *merkez vilayet nüfus kalemi* gibi liva veya merkez ifadesi konabilmiştir.

Merkez sancağın erkan-ı livası mutasarrıfın yanında muhasebeci, naip, müftü ve tahrirat müdüründen oluşmaktaydı. Merkez sancağın idare meclisinde daimî ve seçilmiş dörder üye bulunmaktaydı. Daimî üyeler naip, muhasebeci, tahrirat müdürü ve müftüdür. Seçilmiş üyelerin ikisi Müslim ve diğer ikisi gayrimüslimdir. Merkez liva tahrir kaleminde 1869'da iki mübeyyiz, 1870 ve 1871'de mübeyyiz, mukayyit, müsevvit olmak üzere toplam yedi kişi vardı. Dört de mülazım bulunmaktaydı. Merkez liva yapılanmasında dairelerden birisi liva mal kalemidir. Bu dairede memuriyet isimlerinin sabit olmadığı ve sık sık değiştiğini ifade edebiliriz. Bununla beraber genel anlamda hepsinin görevinin kâtiplik olduğunu söyleyebiliriz. Ancak sorumlu oldukları işe göre isimlendirilmişlerdir¹⁷⁵. Ayrıca kurumda 4 mülazım vardı. Tahrir dairesi ile tahriratı biten kazaların vukuat kâtipleri ve aşar emaneti idaresi de mutasarrıfa bağlı daireler içerisinde yer almaktaydı. Bu dairede aşar müdürü, aşar başkâtibi, 2. kâtip, nevahi-i mülhaka defter mübeyyizi (2) ve ambar kâtibi unvanlı memurlar istihdam edilmekteydi. Aşar idaresi hicri 1298 tarihli vilayet salnamesinden anlaşıldığı kadarıyla aşar idaresi nezaret ve müdürlük olmak üzere iki ayrı bölümden oluşmaktaydı. Aşar nezareti kadrosunda nazır, başkâtip, tahrirat başkâtibi, üç muhasebeci, tahrirat kâtibi ve mukayyit bulunmaktaydı. Müdürlükte ise, aşar idaresi müdürü, başkâtip, kâtip (2), ve ambar memuru unvanlı görevliler vardı.

C. Kaza İdaresi

Osmanlı klasik döneminde kaza idaresi devlet ile halkı buluşturan bir idarî ve mülkî birim olup bu özelliği ile beylerbeyliği, eyalet ve sancaktan ayrılmaktaydı. Kazanın başında kadı bulunmaktaydı. Kadı medrese mezunu danışment unvanını almış ve yapılan sınavı kazanmış adaylar arasından padişah beratı ile tayin edilirdi. Kadı tayin olduğu kazanın merkezi olan şehir ve kasabalarda otururdu. Kadıların görev süreleri halkla yüz göz olmalarını engellemek adına iki yıl ile sınırlandırılmıştır. Örneğin daha önce Adana kadılığı yapan Mevlana Şerifzâde Ahmet Efendi 12 Eylül 1722'den geçerli olmak üzere iki seneliğine Trabzon kadılığına atanmıştır¹⁷⁶.

¹⁷⁵ Bkz. *Hicri 1286-1288 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnameleri*. 1903 Trabzon Muhacirin Komisyonu: Nüfus nazırı, mektubî mümeyyizi, müezzinzade, meclis-i idare ikinci kâtibi, *Hicri 1321 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi*, s. 311.

¹⁷⁶ Mevlana Şerifzâde Ahmet Efendi'ye şerî ve idarî görevlerinin yanında Trabzon kazasının umuru kısmeti askeriyesi ve metrukâtının (muhallefat) tahrir ve terkimi ile şer'î kurallara göre dağıtım ve taksiminin de tevcih edilmesine dair kayıt. Çetinkaya, *a.g.t.*, s. 132.

Bu süre bitiminde merkeze çekilerek yeniden atanmak için sıralarını beklerlerdi. Kadıların kaza merkezinde idarî, adlî ve malî olmak üzere geniş yetkileri vardı. Klasik dönemde kadıların görevli olduğu yargı örgütünün temeli olan şer'î mahkemeler halk arasındaki her türlü cezaî ve hukukî anlaşmazlıkların çözüm merciiydi. Ancak yargı yetkisi sınırsız değildi. Kadıların yetkilerinin sınırsız olmadığı ve başka yargı mercilerinin bulunduğu söylenebilir.

Kadılar buldukları yerleşim biriminin idaresinden de sorumluydular. İdari görevleri de yerine getirirlerdi. Zanaatkâr ve esnafın kontrolü, lonca düzeninin gözetimi, kazada fiyat tespit ve kontrolü, şehirlerin altyapısal tesislerinin denetimi, imar nizamının korunması, şehirde düzeni ve temizliği sağlama, vakıf yöneticilerini denetleme, ordunun ihtiyaçlarını temin etme, gereken vergilerin toplanmasını denetleme ve asayiş koruma gibi geniş bir görev yelpazesine de sahiptiler. Kadılara bu görevlerini yerine getirmesinde yardımcı olan kişiler vardı. Yargı işlerinde naip, başkâtip, kâtip, kassam, mukayyit, muhızır başı ve muhızır, muhızır imamı, fetihhan, tercüman, mübaşir, müşavir¹⁷⁷; asayişin sağlanmasında subaşı, çavuş, ases ve mahalle bekçisi; malî ve iktisadî düzenin sağlanmasında muhtesipler, şehrin beledi hizmetlerinin görülmesinde mimarbaşı, pasbanbaşı¹⁷⁸ pazarbaşı ve çöpsubaşı (zaim), bunların dışında da şehir kethüdarları, müftüler, imamlar ve esnaf şeyhleri, kadılara görevlerinde yardımcı olurlardı.

Kadı aynı zamanda kazanın mülkî amir konumundaydı. Kaza idaresi bürokratik bir sıralamaya tabi olmaksızın doğrudan merkeze (Divan-ı Hümayun) bağlı olup, kadılar da doğrudan padişah ve divandan emir alabiliyor ve aracısız bir şekilde merkezî idareyle yazışabiliyorlardı. Bu anlamda taşra teşkilatında yapılan değişikliklerden önce, vilayet-sancak-kaza şeklindeki ayrımın, yalnızca askerî nitelikte bir ayrım olduğu ve kaza idaresinin merkez ile halk arasında teması sağlayan bir yapılanma olduğunu ifade edebiliriz.

Kadıların yetkileri 17 ve 18. Yüzyıllarda daralır. Ancak asıl yetki kaybı 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren başlayacaktır. 1826 yılında ihtisap nazırlığının kurulmasıyla kadıların elinden güvenlik işleri, esnafın teftişi ve vergi toplanması gibi görevler alınıyor, kadılara yalnızca yargısal yetkiler, noterlik ve vakıfları denetlemek görevleri bırakılıyordu. Yine aynı yıl yeniçeri ocağının kaldırılması ve hemen akabinde yerini dolduracak sağlıklı bir teşkilat kurulamaması sonucu kadılar, kolluk gücünden de mahrum kaldılar. 1836'da evkaf nezaretinin kurulmasıyla kadılar, vakıflar üzerindeki idare ve denetim organı olma özelliğini de kaybederek sadece yargı mercii olma hususiyetini haiz oldular. Sonuç olarak Tanzimat'tan önce, kaza veya kadılık denilen idarî bölge,

¹⁷⁷ Turan, *a.g.t.*

¹⁷⁸ Çarşı esnafının güvenliği sağlamak için kişilerin başında bulunan kişiye pasbanbaşı denir. Esnaf tarafından seçilir kadı tarafından onaylanırdı. 1860'lı yıllarda Trabzon çarşısı pasbanbaşılığı Hacı Ruşen'in uhdesinde idi. 1864'de ölünce aynı göreve oğlu talip olur. Songül Eryılmaz, *928-936 Numaralı Ayniyat Defterlerine Göre Trabzon Vilayeti*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2007, s. 114.

Osmanlı Devleti'nde ana düzen olup, padişah bu yolla taşrayı kendisine bağlamakta, kanunlarını ve buyruklarını kadılar eliyle uygulamaktaydı.

Modern anlamda kazanın kuruluşu 1842'de gündeme gelir. Trabzon eyaleti 1847'de Tanzimat uygulamasına dahil edildi. Yeni yapılanmaya göre Trabzon merkez sancağı Sürmene, Görele, Giresun ve Keşap, Akçaabat, Tonya, Hemşin, Of ve Rize kazalarından ibaretti. Kaza müdürlüklerine *hanedan ailelerine* mensup birisinin atanması planlanır. Buna göre müdür adayı bölgeyi tanınması, sorunları bilmesi nedeniyle yabancı bir idareciye göre daha başarılı olacak, özellikle vergi daha sağlıklı toplanabilecekti¹⁷⁹. Valinin emriyle görevden alınabilmekteydi. Müdürün asıl görevi ve sorumluluğu vergi dağılım listelerini tanzim edip sağlıklı toplanmasını temin etmekte. Bunlar önce fahri çalışıyordu. Sonra maaşa bağlandı. Müdürlerin yanında işleri düzenli yürütebilmeleri için yeterli sayıda kâtip bulunurdu¹⁸⁰.

Kaza idaresinde 1849'da yeni bir düzenlemeye gidildi. Yapılan değişikliğe göre vali mahkeme kararı olmaksızın kaza müdürünü görevden alamayacaktı. Halkın talep etmesi halinde yerli olmayan bir kişi de müdür atanabiliyordu. Müdürün görevleri 1858'de yeniden tanzim edildi. Buna göre kazanın idarî, malî, güvenlik, ticaret, ziraat ve sair işleri müdür tarafından görülecekti. Özellikle vergilerin zamanında toplanıp gönderilmesinden sorumluydu¹⁸¹. Hicri 1271 tarihli devlet salnamesine göre 1854-1855 yıllarında merkez sancağa bağlı olmak üzere nefsi Trabzon, Tirebolu, Maçka, Vakfısagır ve kebir, Akçaabat, Sürmene ve Of kazaları vardı.

1864 Tuna vilayet nizamnamesi ile eyalet vilayete dönüştü. Vilayet sancak, kaza, nahiye ve köylere taksim edildi. Kaza müdürü kazanın baş kasabasında oturacaktı. Kaza müdürünün maiyetinde ikisi Müslim, ikisi gayrimüslim olmak üzere idare meclisi oluşturulacaktı. Müftü, hakim, kâtip, ruhani reisler söz konusu meclisin daimi üyeleridir. Müdür zaptiyenin de amiridir. Her kazada bir hakim olacak ve adlî işlere bakacaktı. Aynı zamanda şerî davalara da bakacaktı. Meclis-i deavi başkanı kaza hakimidir. Ayrıca bu kurulun temyiz işlerini yürütmek üzere 2'si Müslim, 2'si gayrimüslim olmak üzere 4 üyesi olacaktı. Bu divan şerî davalara, cinayet davalarına, gayrimüslimlerin davalarına, adi suç, kabahat ve anlaşmazlıklara bakacaktı. 1865'te kazanın idarecisine kaymakam adı verildi. Tuna nizamnamesi 1867'de ülke geneline yaygınlaştırıldı¹⁸².

Devlet salnamelerinden anlaşıldığı kadarıyla 1862-1863 yıllarında Trabzon Sancağı dahilinde Trabzon maa nevahi, Akçaabat maa Polathane, Görele maa Yavabolu, Sürmene, Of, Rize maa Mapavri ve Batri ve Kurayı ve

¹⁷⁹ Sadık Fatih Torun, *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Türkiye'de Kaza Yönetimi (1842-1876)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005.

¹⁸⁰ Sarıoğlu, *a.g.t.*, s. 60-61.

¹⁸¹ Torun, *a.g.t.*, s. 43.

¹⁸² Torun, *a.g.t.*, s. 66.

Vanderi, Keşap, Maçka (Cevizlik), Vakfisagir, Vakfikebir maa İskefye, Kurayı seba, Tirebolu ve Tonya¹⁸³ yer almaktaydı.

Hicri 1319 tarihli vilayet salnamesine göre kazanın amiri kaymakamdır. Kaymakamlığın yazışmaları tahrirat kâtibince yürütölmekteydi. Kazanın erkanı-ı memurini naip, mal müdürü ve tahrirat kâtibidir. Kaza idare meclisi başkanı kaymakam olup, naip, mal müdürü, tahrirat kâtibî, müftü, Rum metropolit vekili daimi üyedir. Ayrıca ikisi Müslim ve diğeri ikisi gayrimüslim olmak üzere dört adet seçilmiş üye vardı.

Bidayet mahkemesi başkanı naip olup biri Müslim, diğeri gayrimüslim iki üyesi var. Evrak işleri başkâtip, 2. kâtip, mustantık muavini ve mukavelat muharriri tarafından yürütölmekteydi. Ayrıca mahkeme-i şeriyye kâtibî bulunmaktaydı. Kazanın güvenliğinden zabıta ve polis memurları sorumlu idi. Kasabalarda birer zabıta ve bir veya iki polis memuru mevcuttu.

Kazadaki malî işler mal müdürünün sorumluluğunda müdür yardımcısı (Of'ta iki kişi) ve sandık emini tarafından yürütölmektedir. Tanzimat döneminde vergi ve yükümlölük esasî doğrultusunda askerlik uygulamaları gündeme gelince nüfusun tespiti ve kayıt altına alınması önem arz etmiştir. Kazalardaki nüfus işlerinin nüfus memuru ve kâtibî tarafından yürütöldüğünü tespit edebilmekteyiz. Of ve Sürmene de birer pasaport memuru da mevcuttu. Emlak kayıtları ise tapu kâtibî tarafından yürütölmekteydi.

Kaza merkezlerinde beledi işler belediye dairesince yürütölmektedir. Belediye çalışanlarının sayısı kasabanın nüfusuna göre değişkenlik göstermektedir. Hepsinde belediye meclisi mevcuttu. Belediye meclisinin üye sayısı 3 ile 7 kişi arasında değişmekteydi. Çalışanlar kâtip, müfettiş, sandık emini dir. Ayrıca sivil toplum kuruluşu olarak tanımlayabileğimiz ticaret, sanayi ve ziraat odası mevcuttur. Bazı kazalarda ziraat odası diğeri ikisinden ayrı olarak oluşturulmuştur. Çiftçilerin zirai kredi işleri ise Ziraat Bankası kâtibî tarafından takip edilmekteydi. Ayrıca ziraat kâtibî mevcuttu. Öte yandan bu kasabalarda orman ondalık memuru ve yaya korucuları bulunmaktaydı. Kaza dahilindeki ormanlar bu görevliler vasıtasıyla muhafaza edilmeye çalışılıyordu.

Akçaabat, Vakfikebir, Of, Sürmene ve Araklı sahil yerleşmeleri olması dolayısıyla buralardaki iskelelerde liman reisi, rüsumat memur ve kâtibî, düyun-ı umumiye ve reji idareleri mevcuttu. Of ve Araklı Düyun-ı umumiye idarelerinde memurun yanı sıra birer de kâtip istihdam edilmiştir. Akçaabat reji idaresi müdürlük diğeri memurluk statüsündeydi.

Eğitim bölümünde daha detaylı olarak ifade edildiği üzere kaza merkezlerinde kaymakamın başkanlığında oluşturulan maarif komisyonları mevcuttu. Tanzimat döneminde Akçaabat ve Sürmene'de birer rüşdiye açılırken ibtidai sadece Akçaabat'ta açılabilmiş diğeri kasaba ve yerleşmelerde sıbyan mektepleri ve medreseler eğitim öğretim faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

¹⁸³ *Hicri 1279 ve 1280 Tarihli Devlet Salnameleri.*

Bunların dışında Akçaabat'ta muhasebeci, ambar memuru, kantar ve tezkire kâtibi, Of ve Sürmene kasabalarında ise birer telgraf memuru bulunmaktaydı.

D. Nahiye İdaresi

Nahiye klasik dönemde hem bir bölgeyi coğrafi olarak isimlendirmek ve hem de idarî bir birimi isimlendirmek için kullanılmıştır. Bu dönemde divan, bölük, semt anlamına gelecek şekilde de kullanılabilmiştir. Tanzimat'tan sonra kelimenin anlamı sadeleşmiş ve idarî bir terime dönüşmüştür. 15. yüzyıldan itibaren taşra idaresinde kullanılmaya başlanmış, 16. yüzyılda askerî açıdan sancakların, idarî açıdan kazaların alt birimi olarak oluşturulmuştur. Osmanlı döneminde her nahiyenin özel bir adı vardı. Önemli bir kısmı ana yerleşim yerinin ismini alırdı. Bazıları ise asıl merkezin adını değil coğrafi konumunu ve ekonomik özelliğini yansıtan adlar taşırdı. Bir kazaya ve sancağa bağlı idarî birimleri teşkil eden nahiyelerin çeşitli sayıda köy ve mezraası vardı. Nahiyelerin sınırının genişliği bağlı yerleşim birimlerine ve coğrafi konumuna göre değişkenlik arz ederdi. Askerî birim olarak nahiyelerin başında tımarlı sipahilerden biri bulunur ve buna *serasker* denir. Seraskerin kumandasında toplanan sipahiler sancak beyinin bayrağı altında sefere giderlerdi. Bu bakımdan nahiyenin sipahilerin kolayca toplanabileceği coğrafi bir bütünlük arz eden köylerden oluşmasına dikkat edilirdi. Kadıların idarî ve hukukî yetki sahası içine giren nahiyelerde ayrıca bunların idarî ve adlî işlerini yürütmek üzere naip görev yapıyordu. Diğer bir ifadeyle kadı bir nahiyede naip mahkemesi kurardı. 17 ve 18. yüzyıllarda nahiye tımar sisteminin önemini kaybetmesiyle kazaların alt birimi olarak ön plana çıktı. Tanzimat döneminde uygulamaya konan vilayet nizamnamelerine göre şekillendirildi ve geliştirildi. Uygulamaya göre nahiyenin mülkî amiri seçimle belirlenen ve fahri olarak görev yapan nahiye müdürüdür. Kendisine yine fahri üyelerden oluşan bir meclis danışmanlık yapacaktır¹⁸⁴. Yeni düzenlemeye göre nahiye merkezlerinde de kamu görevlisi istihdam edilmeye başlandı.

Tanzimat döneminde çalışma sahamız dahilinde doğudan batıya Maçka, Sürmene, Yomra (Maa Yomra Vakfikebir), Akçaabat, Vakfikebir (Maa Tonya Vakfikebir), Şarlı ve Tonya nahiyeleri vardır. Sürmene nahiyesi 1869'da Of kazasına tabi iken 1871'de doğrudan merkez sancağa bağlanmıştır. 1873'de Görele nahiyesi merkez sancağa tabi idi. 1874'de Görele, Sürmene ve Vakfikebir'in idarî statüsü kazaya dönüştürülmüştür. Ancak kaza meclis ve mahkemeleri 1876 yılına kadar kurulamamıştır. 1876 tarihinde Şarlı nahiyesi oluşmuş ve Vakfikebir'e bağlanmıştır. Nahiye teşkilatı kurulan Şarlı'da müdür, naip ve sandık emini atanmış, diğer kurumlar henüz oluşturulmamıştır. Şarlı memleket sandığı 1878'de oluşturulmuştur. 1878'de Tonya'da da nahiye teşkilatı kurulmuştur. Şarlı ve Tonya nahiyelerinin liva merkezine bağlandığını görüyoruz. Dolayısıyla 1878'de Akçaabat, Maçka, Yomra, Şarlı ve Tonya artık merkezden

¹⁸⁴ Çil, *a.g.t.*, s. 44.

idare olunmaktaydı. Aynı yıl Maçka'da da idarî teşkilatlanma tamamlanmıştır. Hicri 1305 tarihli vilayet salnamesinde Akçaabat'ta kaza teşkilatının oluşturulduğu anlaşılmaktadır. 1911'de Maçka'nın statüsü kazaya dönüştürülmüştür¹⁸⁵. Bu nahiyelerin merkezinde nahiyeye müdürünün yanı sıra naip vekili, müdür yardımcısı, kâtip, vergi mal kâtibi, zabıta memuru, sandık emini, memleket sandığı vekilleri (4), orman piyade memuru ve merkezi sahilde olanlarda liman reisi, düyun-ı umumiye memuru ve kâtibi unvanıyla çalışanları vardı.

E. Memur Hareketliliği

Burada Trabzon doğumlu kamu görevlileri ile Trabzon dahilinde çalışan memurların eğitim seviyeleri, görevlendirildikleri yerleşmeler, günlük yaşamları sicil-i ahval kayıtlarına istinaden genel olarak değerlendirilecektir. *Sicill-i ahval defterlerinde yer alan Devlet-i aliyye sınıf-ı memurin ve ketebe ve müstahdemin-i sairesine mahsus terceme-i hal* varakalarında memurların eğitim hayatı ve mesleki geçmişi hakkında detaylı bilgi bulabilmekteyiz¹⁸⁶. Sicill-i ahval defterleri yüksek lisans tezi ve makale boyutunda çalışmalara konu olabilmıştır. Bu çalışmalardan Trabzon dışında doğmuş olup araştırma sahamızdaki kasaba ve şehirlerde çalışan 79 kamu görevlisi ile ilgili kayıt tespit ettik¹⁸⁷. Bunlar Trabzon ve kazalarında çeşitli kalem veya dairelerde görev yapmışlardır. Bu da göstermektedir ki Tanzimat döneminde Trabzon Akdeniz, Karadeniz, Ege, Doğu Anadolu, Balkanlar ve Kıbrıs'tan asker ve sivil memur göçü alabilmıştır. Klasik dönemde Trabzon'da görev yapan askeriler de ülkenin değişik yerleşmelerinden gelen kişiler oldukları anlaşılmaktadır. Örneğin 1486-1520 yılları arasında Trabzon kalesi ve Ortahisar dizdarlarından bir kısmı, Niğbolu, Siroz, Ohri ve Bosnalıdır¹⁸⁸. Trabzon mütesellimi Ahmed Ağa aslen Bayburtludur¹⁸⁹. Modern dönemde de çalışma sahamız dahilinde görev yapan Rumeli kökenli askeriler mevcuttu. Örneğin Trabzon Redif Taburu'nda Filibeli ve Mecidiyeli subaylar ile Hoca Halil mahallesinde Tuna Maçinli muhacir bulunmaktaydı¹⁹⁰.

Trabzon doğumlu memurlar kasaba veya köylerde eğitim gördükten sonra memuriyet hayatına atılmışlardır. Mehmet Akif Bal ve İrfan Dağdelen Trabzon doğumlu olup gerek Trabzon ve gerekse yurdun çeşitli noktalarında görev yapan

¹⁸⁵ Hicri 1327 Tarihli Devlet Salnamesi.

¹⁸⁶ BOA, Dh. Said. Mem. No. 10/18.

¹⁸⁷ Eğin (3), Çorum (2), Lefkoşa (8), Antalya (1), İzmir (1), Bursa (6), Kars (3), Malatya (4), Kemah (3), Tokat (6), Amasya (2), Erzincan (8), Safranbolu (1), Kastamonu (1), Muğla (1), Afyon (2), Bergama (1), Batum (2), Kuşadası (1), Ordu (4), Diyarbakır (4), Manisa (1), Kosova (1), Ünye (2), Erzurum (1), Niğde (2), Şam (1), Manastır (2), İstanbul (1), Gümüllüne (1), Selanik (1), Bayburt (1), Bosna muhaciri (1), doğumlu toplam 79 kişi Trabzon'da da görev yapmışlardır.

¹⁸⁸ Bostan, 15-16. *Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, Ankara 2002, s. 73.

¹⁸⁹ Hatice Yetim-Burak Kolot, *1853 Nolu Şerhiye Sicil Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Lisans Tezi, Trabzon 2012, s. 179.

¹⁹⁰ Mustafa Gangal, *(2039/ 225 Nolu Trabzon Şerhiye Siciline (Vr. 1-70) Göre Şehrin İdari Ekonomik Sosyal ve Kültürel Yapısı (H. 1301-1305 / M. 1883-1888)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2004, s. 61.

691 kişi tespit etmişlerdir. Bunlar Trabzon ve sair kasaba ve şehirlerde eğitim görmüşlerdir. Örneğin Muhzinağazade Ömer Efendi'nin oğlu Arhavi ve Tulca'da eğitim görmüştür. Bunlar da Trabzon dahilinde ve yurdun değişik yerlerinde çalışabilmişlerdir. Örneğin Trabzon doğumlu bir kişi sıbyan mektebi sonrası hususi muallimlerden ders almış ve Polathane'de kamu görevine başlamıştır. Müteakiben İzmit, Karamürsel, Trabzon, Rize, Giresun, Ayvalık, İzmir, Trablusşam, Sakız rüsumat idarelerinde görev yapmıştır¹⁹¹. Memurların ebeveynlerine veya geldikleri sosyal ortama bakacak olursak hemen her kesimden geldiğine dair örnekler verebilmek mümkündür. Ancak yüzde olarak dağılımı yapacak herhangi bir veri elimizde bulunmamaktadır. Babası, dedesi asker, memur, amir, ulema, çiftçi, ağa, hocazade, ayan, eşraf olanlar var.¹⁹² Bu tespiti istinaden devlet memurlarının toplumun her katmanından geldiğini söyleyebiliriz.

Memurlar genellikle sıbyan mektebinde *esasî İslamiyet olan mukaddime-i ulum-i diniyye derslerini* almışlar, müteakiben mevcut medreselerde veya hususi öğretmenlerden Arapça, Farsça tedris etmişler¹⁹³ ve ondan sonra memuriyet hayatına mülazemet olarak atanmışlardır. Çok az olmakla beraber iptidailerde okuyanlar da vardı. Mülkî veya askerî rüştiyelerde eğitim görenler de bulunmaktaydı. Bazıları da bu okulları bitirmeden eğitim hayatına son vermek zorunda kalmıştır. Bu arada çok az olmakla birlikte idadide eğitim görenler de vardı. Mülazemet sonrası ya aynı şehirde veya başka bir kentte maaş karşılığı memuriyete geçmişlerdir. Memuriyette yükselip valilik, paşalık ve defterdarlık gibi bulunduğu dairenin tepe noktasına kadar yükselenler olmuştur. Memurlar iklimine uyum sağlayamadıklarından buldukları kasaba veya şehirlerden başka bir yerleşmeye tayin edilebilmişlerdir. Tayin edilen memurlar eşyalarını belki de nakil zorluğu sebebiyle satarak tasfiye etme yoluna gitmiştir. Örneğin, Trabzonlu Rafet Efendi Çorum'da vergi memuru iken Trablusgarp'ın Fizan sancağı muhasebeciliğine atanınca kendine ait zikrettiği mallarını isteyen olunca satması için, Çorum'un evkaf müdürü olan el-Hac Ulvan Efendi'yi vekil tayin etmiştir¹⁹⁴.

Memurların bir kısmı da sıbyan veya iptidai sonrası eğitim hayatlarını askerî rüştiye, hukuk mektebi ve telgraf mektebi gibi meslek okullarında sürdürebilmişlerdir. Darülmualimin mektebinde eğitim görüp muallimlik diploması alanlar da vardı. Bunlar öğretmenlik yapmanın yanı sıra diğer dairelerde de istihdam edilebilmiştir. Örneğin Darülmualimin mezunu Mehmet Nafiz Efendi Trabzon Vilâyeti Merkez Bidayet Mahkemesi Mukavelât Muharrirliği'ne tayin edilmiştir. Hatta bunlar aynı zamanda medreselerde veya hususi hocalardan

¹⁹¹ Bal-Dağdelen, *a.g.e.*

¹⁹² Firdevs Arslan, *Trabzon Valisi Kadri Paşa Döneminde Trabzon (1892-1903)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2014.

¹⁹³ BOA, DH. SAİD. d. No. 4/2; 4/32.

¹⁹⁴ Esra Doğan, *26 Recep 1314. 13 Numaralı (h. 1314/ m. 1896) Çorum Şeriyeye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2009, s. 13.

Arapça, Farsça dersleri alabilmişlerdir¹⁹⁵. Memurların bir kısmı da eğitim hayatını herhangi bir okulda sürdürmemiştir. Bu gibi kişiler hususi hocalardan dersler almışlardır. Süleyman Nazif Bey bunlardan birisidir. Kendisi 1867 Diyarbakır doğumlu olup Mehmet Sait Paşa'nın mahdumdur. Hususi dersler aldı. Farsça ve Fransızcaya vakıf, derdini anlatacak kadar Arapça ve Kürtçe bilmekte olup Muş ziraat müdüriyetinde memuriyet hayatına başlamıştır. Kendisi Trabzon'da valilik yapmıştır¹⁹⁶. Trabzon'da istihdam edilen kadın memurelerin biyografisi hakkında kaynaklarda pek fazla kayıt bulamadık. Sicill-i ahval kayıtlarında 1870 Trabzon doğumlu bir muallimenin biyografik bilgilerine ulaşıldık. İstanbul'da sıbyan ve rüştiye mekteplerinde okuduktan sonra Darümuallimat'a kaydını yaptıran söz konusu kişi İstanbul'da rüştiye mekteplerinde öğretmenlik yapacaktır¹⁹⁷. Trabzon'da görev yapıp paşalık unvanına ulaşanlar vardı. Bunlardan birisi de Bursa doğumlu Mustafa Eşref Paşa'dır. Kendisi biraderinden ve Bursa müftüsünden özel dersler almıştır. Daha sonra *mekteb-i ceriyyede* mürettep dersleri tahsil eylemiştir. Arapça, Farsça biliyor ve akademik düzeyde Türkçe yazabiliyordu. Kendisi Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa'nın başyaverliğini yapmıştır. Fırka kumandanlığı, mutasarrıflık, elçilik gibi görevlerde bulunmuştur. Çalıştığı yerler arasında Trabzon valiliği de vardır¹⁹⁸. Bunun dışında Trabzon doğumlulardan olup mütesellimlik, paşalık, kadılık unvanlarına kadar ulaşanlar da olmuştur¹⁹⁹. Örneğin, Trabzoni Hasan Efendi Ohri'de kadılık yapmıştır²⁰⁰. Naiplik yapanlardan birisi sıbyan mektebini okuduktan sonra mekteb-i nüvvaptan mezun olmuş ve Livana kaymakamlığı emrine atanmıştır. Daha sonra Of niyabetinde bulunacaktır. Buradan da Konya'ya tayin olmuştur²⁰¹.

Kişiler 17-32 yaş aralığında memuriyet hayatına başlamışlardır. Memuriyete ilk kez atananlar bir mülazemet süreci yaşamaktaydılar. Bu dönemde herhangi bir ücret alınmıyordu²⁰². Mülazemetlik sürecinde memuriyeti tasdik edilmeyenler de mevcuttu. Bu gibi kişiler ya işten atılıyor veya memur vekili

¹⁹⁵ Ramazan Çelem, *Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Malatya Doğumlu Memurlar (1879-1909)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2014, s. 305, 325; Ahmet Aslan, *Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Osmanlı Döneminde Afyonkarahisarlı Devlet Memurları (1879-1909)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla 2006, s. 121.

¹⁹⁶ İshak Şimşek, *Sicill-i Ahval Defterlerinde Diyarbakırlı Yöneticiler, Mardin 2013; Ahmet Erkartal, Sicill-i Ahval Defterlerindeki Safranbolu Memurlar (1879-1909)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adapazarı 2007, s. 125.

¹⁹⁷ Yunus Özger, "Osmanlı'da Kadınların Memuriyette İstihdamı Meselesi ve Sicill-i Ahvâlde Kayıtlı Memurelerin Resmî Hâl Tercümeleri", *History Studies*, 4/1, (2012), s. 420- 447.

¹⁹⁸ Derviş Şafak Toprak, *Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Bursalı Memurlar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2019, s. 315.

¹⁹⁹ *BOA, Dh. Said. d. No. 4/2, 4/32.*

²⁰⁰ *Hicri 1263 Tarihli Devlet Salnamesi.*

²⁰¹ Orhan Eker, *Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Batumlu Osmanlı Alimleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Rize 2017, s. 48-50.

²⁰² *BOA, Dh. Said. Mem. No. 19/14; BOA, Dh. Said. d. No. 33/5. Dh. Said. Mem. No. 22/ 19; Hicri 1274 BOA, Şd. Said, No. 27/3.*

olarak istihdam ediliyorlardı. Örneğin Trabzon doğumlu bir kişi rüştiye ve idadiyi bitirdikten sonra Trabzon rüsumat başmüdürlüğü muhasebe kalemine mukayyet refakatine mülazım olarak istihdam edildi. İlgili müdürlük asaletini onaylamayınca vekil memur olarak yarım maaş ile istihdam olundu. Mülazemet süresi uzadı. Neticede başarılı bulundu ve asaleten atandı²⁰³.

Memurlar mevcut işlerinden istifa ettikten sonra bir iki sene içerisinde tekrar göreve başlayabilmişlerdir²⁰⁴. Örneğin Dördüncü ordu nüfus kalemi çalışanlarından bir kişi altı ay sonra istifa etmiş, 93 harbinde fahri olarak dahil olduğu asakir-i muavenede baş çavuş ve yüzbaşı rütbelerinde görev yapmıştır. Savaş sonrası Trabzon vilayeti muhakeme-i ticaret riyasetine memur oldu²⁰⁵. Memurlardan yüz kızartıcı suç işleyen ve bu sebeple görevden atılanlar da olmuştur²⁰⁶.

Trabzon'da gayrimüslimler de istihdam edilebilmiştir. Bunlardan birisi Bergama doğumludur. Bir doktorun oğlu olan söz konusu şahıs Fener mektebinde ilk eğitimini tamamladıktan sonra tahsil hayatını Atina ve Viyana'daki okullarda sürdürmüştür. Türkçe, Fransızca, İngilizce, Almanca, İtalyanca, Rumca ve biraz da Ermenice bilmekteydi. Rumlar ile Bulgarlar arasındaki kilise sorunu üzerine birkaç risale de kaleme almıştır. Trabzon vilayeti muavinliğine tayin olmuştur²⁰⁷. Bir diğeri Ermeni millete mensuptur. Bir taraftan Bursa mekteb-i idadisinde okumuş, diğer taraftan hususi muallimlerden Arapça, Farsça ve Türkçe dersler almıştır. Vakkıkebir ve Akçaabat kaymakamlıklarında çalışmıştır. Bir diğer Ermeni de nafia dairesinin kondüktör kadrosunda istihdam edilmiştir²⁰⁸. İzmir doğumlu bir Ermeni ise Serdarırekem Ömer Paşa'nın tercümanlığını yapmış, daha sonra Trabzon vilayeti tercümanlığı pasaport kitabeti memurluğunda istihdam edilmiştir²⁰⁹. Ordu doğumlu Bülbülciyan Artin Efendi ise 31 yaşında Trabzon Düyun-ı Umumiye Nezareti Tahrirat kaleminde işe başladı²¹⁰. Safranbolu doğumlu bir Rum ise Fener Rum mektebi ve Kastamonu idadisini bitirdi. Çeşitli şehirlerde beledi ve hükümet tababetinde bulundu.

²⁰³ BOA, Dh. Said.d. No. 194/141 (29.12.1229).

²⁰⁴ Serdal Soyuel, *Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Osmanlı Döneminde Muğlalı Devlet Memurları (1879-1909)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla 2006, s. 12.

²⁰⁵ Engin Adak, *Sicill-i Ahval Kayıtlarına Göre Erzincanlı Memurlar*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2008, s. 4.

²⁰⁶ Adak, a.g.t., s. 104, 108.

²⁰⁷ Mehmet Başaran, "Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Bergama Doğumlu Memurlar (1827-1892)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 28/ 1, İzmir 2013, s. 84.

²⁰⁸ Toprak, a.g.t., s. 370; Ümmühan Uğurlu, *Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Osmanlı Döneminde Tokatlı Devlet Memurları*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2013, s. 251; Selçuk Sarı, *Sicill-i Ahval Kayıtlarına Göre Amasyalı Memurlar*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ordu 2013, s. 153.

²⁰⁹ Sedef Kumbasar, *Sicill-i Ahval Kayıtlarına Göre İzmir Doğumlu Gayrimüslim Memurlar*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uşak 2019, s. 89.

²¹⁰ Ahmet Yadi, "Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Ordu Doğumlu Memurlar", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/6, Ordu 2012, s. 305.

Trabzon'da da belediye tabipliği yapmıştır²¹¹. Mehmet Akif Bal ve İrfan Dağdelen, sicil kayıtlarından Trabzon doğumlu 15 Ermeni ve 3 Rum menşeli kişi tespit etmiştir. Ermeniler şehirde Ermeni veya Ermeni Katolik mekteplerinde eğitim hayatlarına atılmışlardır. Bu okulları müteakip şehirdeki misyoner okuluna veya yurt dışına gidip eğitim hayatını sürdürenler olmuştur. Katolik Ermenilerden İtalya'ya gidip Venedik'teki Ermeni veya Katoliklere ait mekteplerde eğitim görenler de olmuştur. Bunlardan birisi İtalya'daki şehbenderlikte mülazemet ile memuriyet hayatına atılmıştır. Tespit ettiğimiz Ermeniler tarik pikürlüğü, rüsumat memurluğu, hekim, diplomat, ziraat müfettişi, banka memuru, kondüktör, düyun-ı umumiye memuru olarak meslek hayatına başlamışlardır. Araştırdığımız kadarıyla kamu görevlisi Rumların sayısı Ermenilerle mukayese edilmeyecek ölçüde azdır. Tespit ettiğimiz Trabzonlu iki Rum'dan birisi Sürmene'de mülazemetle kamuya dahil olmuştur. Bir diğeri Rumca *Devlet-i Aliyye* isimli bir eser telif etmiş olup tercüme odasına intisap etmiştir. Rum menşeli bir diğerk kişi ise polis memurunun oğlu olup Rum mektebi ve Frerler Mektebi eğitimini müteakip Düyun-ı Umumiye'de görev almıştır²¹².

Trabzon'da çalışanlar arasında muhacir olanlar da vardı. Bunlar arasında Kars muhaciri Arap Mustafa Ağazade Ali Ağa'nın oğludur. Kendisi 3 Şubat 1858'de Kars'ta doğmuştur. Kars sıbyan mektebinde ilk dinî temel bilgileri ve Güncüoğlu Camii'de Arapça sarf ve nahv, Farsça ve mantık dersleri almıştır. Türkçe okuyup yazabilmekteydi. 14 Mart 1872'de mülazemetle Kars Sancağı Tahrirat Kalemine; 22 Ocak 1875'te 290 kuruş aidatla Kars Sancağı arazi yoklama kâtipliğine; 2 Nisan 1876'da 240 kuruş maaşla Kars Sancağı defteri hakani kalemine; 15 Ağustos 1876'da 550 kuruş maaşla Kars Sancağı ambar başkâtipliğine tayin edilmiştir. Kars'ın işgali üzerine görevinden istifa etmiştir. 1 Ocak 1880-7 Temmuz 1880 tarihleri arasında 140 kuruş maaşla Şarlı nahiyesi kâtipliğine; 11 Temmuz 1880'de Of arazi yoklama kâtipliğine tayin edilmiştir. Buradan görev süresinin dolmasıyla ayrılmış ve 11 Temmuz 1880'de Of Kazası baş tahsildarlığına tayin edilmiştir. 7 Mayıs 1885'de Osmancık kazası baş tahsildarlığına; 2 Aralık 1885'te ise Sivas'a atandı.²¹³

Trabzon'da görev alan memurların aileleri hakkında elimizde çok fazla bilgi yoktur. Trabzon'da memurluk yapan ailelerin çocukları buralardaki mekteplerde okumuş hatta yine buralarda kamu kuruluşlarında istihdam edilmişlerdir. Sıbyan ve rüştiye mezunu olup Trabzon mekteplerinde zabıt kâtibî ve icra gibi memurluklarda bulunmuşlardır²¹⁴.

Yerli olmayan memurlar şehirde yerli ahalden kiraladıkları meskenlerde ikamet etmekteydiler. Bazı memurların ise otellerde barındıkları anlaşılmak-

²¹¹ Ahmet Erkartal, *Sicill-i Ahval Defterlerindeki Safranbolu Memurlar (1879-1909)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adapazarı 2007, s. 146.

²¹² Bal-Dağdelen, *a.g.e.*

²¹³ Rüyeyde Çiftçi, *Sicill-i Ahval Kayıtlarına Göre Karşlı Memurlar (1879-1909)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars 2015, s. 48

²¹⁴ Adak, *Sicill a.g.t.*, s. 41.

tadır. Örneğin Şamlı 29. Fırka erkan-ı harp yüzbaşısı ve Nizamiye 81. Alayı 3. Tabur, 2. Bölük kumandanı Şems otelinde ikamet etmekteydiler²¹⁵. Trabzon'daki memurların memleketlerinde veya yurdun başka bir yerleşmesinde gayrimenkulleri mevcuttu. Örneğin 1914'de Trabzon Düyun-ı Umumiye Baş Müdürü Yanyalı olup memleketinde bir bakkal dükkanı bulunmaktaydı²¹⁶.

Trabzonlu veya Trabzon'da görev yapan memurların ekonomik durumları ile ilgili elimizde sağlıklı veriler bulunmamaktadır. Bununla birlikte memurlara ait birkaç tereke kaydı mevcut. Bu konuda bir fikir verebilmek için bu verileri okuyucu ile paylaşmanın yararlı olacağı düşüncesindeyiz. Bu konudaki verilerden birisi Tosyalı bir memura ait. Tosyalı olup Trabzon'da Ahmet Ağa'nın hanında misafireten ikamet eden 59. Bölüğün Odabaşısı Mehmet 1747'de öldü. Terekesinde kayıtlı olan mal varlığı giyecek, ev eşyası, silah ve kap kacaktan ibaretti. Varisi olmadığı için mal varlığı açık arttırma ile satılıp cenaze masrafları düştükten sonra arta kalan gelir hazineye devredilmiştir²¹⁷. Antepli olup Trabzon'da gümrükçü iken vefat eden kişinin 1743 tarihli kayda göre terekesi 17. 699 kuruş değerinde idi: Antep ve köyünde değirmen, iki nal dükkanı, iki attar dükkanı, iki kahvehane, üç dükkan, iki hırdavat dükkanı, bağ, iki incirlik, bakkal dükkanı, 3 tarla, zeytin ağaçları, berber dükkanı²¹⁸. Trabzon Yenicami mahallesinden Şiran kazası mal müdürü. Kendisinin Maçka'nın bir köyünde bir meskeni, bir damı, bir ambarı ve bir tarlası var. Buranın satışı için Eyüpzade Hamdi Efendi'ye vekalet verdi. Satıştan elde edilen gelirle borçları ödenecek arta kalan parası validesine verilecekti. (7 Kasım 1904)²¹⁹. Metropolitlerin giysi, metropolit üniforması, araç gereci, mutfak eşyası var. Öldüklerinde varisleri olmayınca mal varlıkları kiliseye devredilmekteydi²²⁰.

Bu süreçte kamu görevlilerinin gerçek sayısını ortaya koymak imkanımız yok. Bununla birlikte genel nüfus içindeki oranını ortaya koyabilmek için Hicri 1322 tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi'ndeki tespitlerimizi okuyucu ile paylaşmak isteriz. Kamu görevlilerini asker ve sivil olmak üzere ikiye ayırabiliriz. Vilayet merkezinde resmî kurumlar genellikle hükümet konağı adı verilen binada bir araya getirilmiştir. Hükümet konakları daha ziyade 2. Abdülhamit döneminde inşa edilip hizmete alınmıştır. Hükümet konağından hükümet dairesi müdürü ve hükümet dairesi tamirat müdürü unvanlı kişiler sorumluydu. Ayrıca konakta hükümet imamı ve hükümet müezzini unvanlı görevliler vardı. Mülkî

²¹⁵ Abdurrahman Latifoğlu, *2110 /296 Numaralı Trabzon Şeriyeye Sicilinin Transkripti ve Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2005, s. 74,90.

²¹⁶ Latifoğlu, *a.g.t.*, s. 42,63, 69,74,81, 90, 140,177,179, 182,189,197.

²¹⁷ Vildan Kara, *1916 Numaralı Şeriyeye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1160-1161 / M. 1747- 1748)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2019, s. 84-85.

²¹⁸ Zemzem Yüce Türk, *98/3 Numaralı Gaziantep Şeriyeye Sicili (h. 1155 / m. 1742-1743)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2009, s. 34-35.

²¹⁹ Cansu Çalışkanoğlu, *8191 Numaralı Şiran Şer'iyeye Siciline Göre Şiran'da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2019, s. 58, 88.

²²⁰ Trabzon Metropolitinin 17. yüzyılda atanması ve görevleri hakkında bkz. Açık, "Trabzon Rum Metropolitleri Hakkında Bazı Gözlemler", s. 22.

veya sivil görevlileri genel, teknik ve sağlık hizmetlerinde istihdam edilenler şeklinde tasnif edebiliriz. Genel hizmetlerde çalışanların büyük bir kısmını kâtipler oluşturmaktadır. Kurumlardaki kâtipler pozisyonlarına göre kâtip unvanının yanı sıra farklı isimlerle de tanımlanabilmişlerdir: Sandık, tahrirat, mukayyit, mübeyyiz, müsevvit, mübeyyiz, ser mübeyyiz, ser müsevvit, arzuhal mukayyidi, yazıcı, manifesto, tezkire, matbaa, bakaya, tetkik kâtibi gibi. Kalemlerde birden fazla kâtibin olması durumunda başkâtip, ser kâtip, kâtip-i evvel, kâtip-i sani şeklinde kідeme göre bir sıralama yapılmıştır. Kamu görevlilerinin bir kısmı da memur ismiyle tanımlanmıştır. Aynı kâtip lafzında olduğu gibi memurlar da yaptıkları işlere göre farklı tanımlanabilmiştir. Evrak, icra, ilamat, tahsilat, ambar, ayniyat, orman, muayene, muhabere, manivelo, maiyyet, teftiş, muvakkat, havale, muhammin, muhafaza, karantina, pasaport, alamat-ı cezaiyye ve harç tahsil memuru gibi. Aslında memur ile kâtip arasında keskin bir tanımlama farkının olmadığını da ifade edebiliriz. Birden fazla memurun bulunduğu dairelerde memurların amiri konumunda baş memur ve şef unvanlı kişiler vardı. Kalem ve dairenin başında müfettiş, nazır veya müdür unvanlı kişiler bulunmaktaydı. Müfettiş unvanına sahip olanlar da branşlarına göre ambar, tahsilat, adliye, sıhhiye, tahsildar ve polis müfettişi şeklinde değişik dairelerin başında bulunmaktaydılar.

Sonuç

Bu çalışmanın amacı referans eser ve kaynaklara istinaden Cumhuriyet dönemine kadar bugünkü Trabzon vilayeti sınırları dahilinde görev yapan kamu çalışanlarının memleketi, eğitim düzeyleri ve çalıştıkları yerleri tespit edip genel bir değerlendirme yapmaktır. Geleneksel dönemde toplum askerî ve reaya olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Bununla beraber her iki unsur arasında geçişler vardı. Bu dönemde Trabzonlu Müslümanlar ülkenin değişik noktalarında seyfiye, ilmiye ve kalemiye grubuna dahil olarak istihdam alanı bulabilmişlerdir. Modern dönemde ise sivil ahali ile kamu görevlisi arasındaki geçişler daha kolaydır.

Trabzonlular özellikle Tanzimat döneminde ilk eğitimini müteakip mülazım sıfatıyla resmî dairelerde staj görmekteydiler. Bu süreçte başarılı bulunanlar aynı daireye veya sair bürolara kâtip veya memur olarak atanmaktaydılar. Bu şekilde göreve başlayan Trabzon asıllı memurlar Trabzon'da veya ülkenin sair yerlerinde görev alabilmişlerdir. Keza yabancı nüfusa kayıtlı olanlar da Trabzon'da görev alabilmişlerdir.

Bu çalışmada kamu görevlilerinin görev mahallerinin sıklıkla değiştiği, Osmanlı vatandaşlarının memleketlerinin yanı sıra vatan dahilindeki tüm yerleşmelerde görev aldıkları anlaşılmaktadır. Kamu görevlileri görev mahallinde bekar hayatı yaşadığı gibi ailece mülkiyeti kendine ait evde veya kiralık bir meskende ikamet edebilmiştir. Bekar olanların daha ziyade han, bekar odası veya otellerde ikamet ettikleri anlaşılmaktadır.

KAYNAKLAR

1.Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri (BOA)

BOA. A.DVN. SMHM.d

BOA. BEO

BOA. DH. SAİD. d.

BOA. DH. SAİD MEM

BOA. MAD. d.

BOA. NÜFUS DEFTERİ

BOA. ŞD.

BOA. ŞD. SAİD

2.Salnameler

Askeri Salname 1304- 1307, 1324, 1327.

Devlet Salnameleri 1263-1280.

Maarif Salnameleri 1316, 1318.

Trabzon Vilayeti Salnameleri 1286-1322.

3.Sürelî Yayınlar

Trabzon'da Meşveret, 23 Haziran 1328.

Trabzon'da Meşveret, 27 Haziran 1328.

4.Kitap ve Makaleler

AÇIK, Turan, *Gelenek ve Modernlik Arasında Bir Osmanlı Şehri: 17. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon'da Siyaset*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trabzon 2012.

AÇIK, Turan, "Trabzon Rum Metropolitleri Hakkında Bazı Gözlemler (1610-1670)", *Osmanlı Miras Araştırmaları Dergisi*, 4, Kasım 2017, ss. 1-26.

ADAK, Engin, *Sicill-i Ahval Kayıtlarına Göre Erzincanlı Memurlar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2008.

AKGÜN, Mehmet, *Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Osmanlı Bürokrasisinde Bosna Doğumlu Memurlar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2017.

AKSOY, Volkan, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Trabzon*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trabzon 2013.

ALBAYRAK, Hüseyin, *Trabzon Milli Eğitim Tarihi*, 1, Trabzon 2008.

ALEMDAR, Süheyl, *Osmanlı Devleti'nde Kiliselerin Tamir ve İnşası (1839-1856)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta 2012.

APAK, Sudi-TAY, Arzu, "Osmanlı Devleti'nin 19. Yüzyıldaki Finansal Sisteminde Osmanlı Bankası'nın Yeri ve Faaliyetleri", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3, 2012, ss. 63-103.

ASLAN, Ahmet, *Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Osmanlı Döneminde Afyonkarahisarlı Devlet Memurları (1879-1909)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla 2006.

ARSLAN, Firdevs, *Trabzon Valisi Kadri Paşa Döneminde Trabzon (1892-1903)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2014.

ATAM, Şenay, *Osmanlı Devleti'nde Nafia Nezareti*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Niğde 2015.

AVCI, Yasemin, *Osmanlı Hükümet Konakları Tanzimat Döneminde Kent Mekanında Devletin Erki ve Temsili*, İstanbul 2017.

BAL, Mehmet Akif, *Osmanlı'dan Günümüze Trabzonlu Şehitler (1810-2018)*, 1, 2, Trabzon 2018.

BAŞARAN, Mehmet, "Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Bergama Doğumlu Memurlar (1827-1892)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 28/ 1, İzmir, 2013, ss. 77-103.

BAŞKAYA, Muzaffer, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Trabzon'da Ekonomik Hayat (1923-1950)*, Trabzon 2015.

BİLGİN, Süleyman-BİRİNCİ, Ali Mesut-ÇAKICI, Mustafa- DEMİRCİOĞLU, Sezgin, *Trabzon Nüfus Kütüğü*, İstanbul Tarihsiz.

BOSTAN, Hanefi, *15-16. Asırda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, Ankara 2000.

BOSTAN, Hanefi, "15-19 Yüzyıllarda Trabzon Şehir Nüfusu, Nüfusun Yükselişi ve Düşüş Nedenleri", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 6/13, (Mayıs 2018), ss. 121-154.

BOSTAN, Hanefi, "15 ve 16. Yüzyıllarda Trabzon Şehrinde Nüfus ve İskan Hareketleri", *Trabzon Tarihi İlmi Toplantısı (6- 8 Kasım 1998)*, *Bildiriler*, Trabzon 1999, ss. 167-177.

BOYACI, Niyazi Kayahan, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı Doğu Cephesinde İnsan Kaynakları Seferberliği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.

BÖKE, Pelin, "İzmir Karantina Teşkilatının Kuruluşu ve Faaliyetleri (1840-1900)", *CTTAD*, 8/18- 19, İzmir 2009, ss. 309-322.

BULAKCIBAŞI, Necmi, *Hicri 1245-1247(1830-1832) Tarihli 1960 Numaralı Trabzon Şerhiye Sicilinin Transkripti ve Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2018.

CANATAR, Mehmet, "Osmanlı Devleti'nde Kavaslar ve Kavas Teşkilatı", *İlmi Araştırmalar*, 4, İstanbul 1997, ss. 67-88.

ÇAKALOĞLU, Cengiz, "Sicill-i Ahval Kayıtlarına Göre Osmanlı Devletindeki Manisalı Mülki Amirler", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 25, Erzurum 2004, ss. 221-242.

ÇAKALOĞLU, Cengiz, "Yemen İsyanı ve Trabzon Redif Taburu (1905-1906)", *AÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9/1, Erzurum 2007, s. 99-122.

ÇELEM, Ramazan, *Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Malatya Doğumlu Memurlar (1879-1909)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2014.

ÇELİKKUT, Emine, *Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Kıbrıslı Devlet Memurları (1879-1909)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2019.

ÇETİN, Nurten, “Balkan Savaşlarının Karadeniz Bölgesindeki Toplumsal Yansımaları ve Bölgeden Ordu’ya Yapılan Yardımlar (1912-1913), *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 15/30, İzmir 2015, ss. 79-98.

ÇETİNKAYA, Tülay, *1135 /1722 Tarihli Sicil Defterine Göre Trabzon’un Sosyal Tarihi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.

ÇİFTÇİ, Rüveyde, *Sicill-i Ahval Kayıtlarına Göre Karşlı Memurlar (1879-1909)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars 2015.

ÇİL, Hikmet, *Tanzimat Döneminde Türkiye’de Valilik Kurumu (1838-1876)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2017.

DAŞÇIOĞLU, Kemal, “19. Yüzyılın Sonları 20. Yüzyıl Başlarında Akçaabat Hapishanesi”, *Dünden Bugüne Akçaabat Sempozyumu (26-28 Nisan 2013)*, Akçaabat 2013, ss. 165-182.

DEMİRCİOĞLU, İsmail H., İngiliz Konsolosu Palgrave’e Göre 1868’de Trabzon Konsoloslukları”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih- Dil- Edebiyat Sempozyumu Bildirileri, 3- 5 Mayıs 2001*, Trabzon 2002, ss. 487-490.

DEMİRCİOĞLU, Sezgin, Süleyman Bilgin, *Of Nüfus Defteri (Of, Çaykara, Hayrat Derneğpazarı 1834)*, İstanbul 2011.

DEMİRTAŞ, Fatih, *Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Antakyalı Memurlar (1879-1909)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde 2019.

DİNGEÇ, Emine, “16. Yüzyılın 2. Yarısında Askeri Açından Trabzon Limanı”, *Ciepo Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi 17. Sempozyum Bildirileri 18- 23 Eylül 2006*, Trabzon 2006, ss. 365-376.

EKER, Orhan, *Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Batumlu Osmanlı Alimleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Rize 2017.

EKİNCİ, Ekrem Buğra, *Osmanlı Mahkemeleri (Tanzimat ve Sonrası)*, İstanbul 2010.

ERKARTAL, Ahmet, *Sicill-i Ahval Defterlerindeki Safranbolu Memurlar (1879-1909)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adapazarı 2007.

ERTÜZÜN, Tefik, “Düyun-ı Umumiye”, *TDVİA*, 10, İstanbul 1994, ss. 58-62.

ERYILMAZ, Songül, *928-936 Numaralı Ayniyat Defterlerine Göre Trabzon Vilayeti*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2007.

GANGAL, Mustafa, *2039/ 225 Nolu Trabzon Şeriyye Siciline (Vr. 1-70) Göre Şehrin İdari Ekonomik Sosyal ve Kültürel Yapısı (H. 1301-1305/ M. 1883-1888)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2004, s. 61.

GÜLER, İbrahim, “17-18. Yüzyıllarda Tunus Anadolu İlişkilerinde Karadeniz Bölgesi ve Trabzon’un İşlevi”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih Dil- Edebiyat-Sempozyumu Bildirileri, 3-5 Mayıs 2001*, 1, Trabzon 2002, ss. 176- 199.

İMLAK, Ömer Ferit, *Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Osmanlı Bürokrasisinde Eğinli (Kemalîyeli) Devlet Adamları (1820-1854)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzincan 2012.

İNBAŞI, Mehmet, “Trabzon/Batum Eyaleti Valileri (1755-1795)”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 31, Erzurum 2006, ss. 161-191.

KARA, Vildan, *1916 Numaralı Şerhiye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1160- 1161 / M. 1747-1748)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2019.

KENANOĞLU, M. Macit, “Nizamiye Mahkemeleri”, 33, *TDİA*, İstanbul 2007, ss. 185-188.

KESKİN, Özkan, *Orman ve Maadin Nezaretinin Kuruluşu ve Faaliyetleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005.

KILIÇ, Remzi, “Trabzon Valisi Şehzade Selim ve Faaliyetleri”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri*, 1, Trabzon 2002, ss. 99-115.

KOPARAN, Necdet, *Jandarma Teşkilatı (1908-1923)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.

KÖKSAL, Ahmet, “1897 Türk-Yunan Harbi’nde Trabzon Redif Taburları”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 24, Trabzon 2018, ss. 235- 268.

KÖKSAL, Ülkü, “2. Meşrutiyet Dönemi’nde ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Trabzon Polis Mektebi”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 19, Trabzon 2015, ss. 139-166.

KUMBASAR, Sedef, *Sicill-i Ahval Kayıtlarına Göre İzmir Doğumlu Gayrimüslim Memurlar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uşak 2019.

KUŞ, Ayşegül, “Yabancıların Gözüyle 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon’da Konsolosluklar”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 265, İstanbul 2014, ss. 763-784.

LATİFOĞLU, Abdurrahman, *2110 /296 Numaralı Trabzon Şerhiye Sicilinin Transkripti ve Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2005.

Meşveretçi Naci, *Balkan Harbinde 87. Alay Trabzon Gönüllüleri*, Haz. Veysel Usta, Trabzon 2009.

OKTAY, Tarkan, “Osmanlı Döneminde Modern Belediye Kurumunun Doğusu ve Gelişimi”, *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, İstanbul 2008, ss. 377-402.

ÖRS, Hayrettin, *Sicil-i Ahval Defterlerine Göre Çorumlu Devlet Memurları (1879-1909)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2019.

ÖZCAN, Tuğrul, *Sosyal ve Ekonomik Etkileri Açısından 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun 2010.

ÖZGER, Yunus, “Osmanlı’da Kadınların Memuriyette İstihdamı Meselesi ve Sicill-i Ahvâlde Kayıtlı Memurelerin Resmî Hâl Tercümelere”, *History Studies*, 4/1, (2012), ss. 420-447.

ÖZTÜRK, Temel, “Osmanlı-Rus Savaşında (1768-1774) Lojistik Desteğinde Trabzon’un Yeri”, *Osmanlı Araştırmaları*, 29, İstanbul 2007, ss. 147-172.

ÖZTÜRK, Temel, “Trabzon Kadı Sicillerindeki Tımar Kayıtları (1725-1745)”, *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi 21- 23 Kasım 2012 Bildiriler*, 2, Ankara 2013, ss. 617-634.

PAMUK, Bilgehan, “15-16. Yüzyıllarda Trabzon Sancağında Martoloslar”, *OTAM*, 14, Ankara 2003, ss. 185-216.

PİYALE, Mesut, *Trabzon'da Eğitim ve Kültür Hayatı (1839-1923)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1988.

POLAT, Yunus Emre, *Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Osmanlı Bürokrasisinde Kemahlı Devlet Memurları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzincan 2014.

QUATAERT, Donald, “Gelişim Açmazı: 1888-1908 Osmanlı Türkiye'sinde ZiraatBankası ve Ziraat Reformu”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Çev. Salih Kuş, Konya 2011, ss. 461-482.

SARI, Selçuk, *Sicill-i Ahval Kayıtlarına Göre Amasyalı Memurlar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ordu 2013.

SARIYILDIZ, Gülden, “Karantina “, *TDVİA*, 24, İstanbul 2001, ss. 463-465.

SARIOĞLAN, E. Esin, *Tanzimat'ın Trabzon'da Uygulanması (1839-1856)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 1996.

SAYDAM, Abdullah, “Trabzon Sancağının Tekâlif-i Örfiyye Yükümlülüğü (1830-1840)”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 127, İstanbul 2000, ss. 69-102.

SAYDAM, Abdullah, “Vakıf Anlayışında Yenileme İhtiyacı ve 19. Yüzyıl Ortalarında Trabzon Vakıfları”, *Osmanlı Araştırmaları*, 23, İstanbul 2003, ss. 185-218.

SERDAR, Murat, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Kuzey Seferlerinde Trabzon Eyaletinde Güvenlik*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2009.

SİLER, Abdurrahman, “19. Yüzyılda Trabzon'un Kaza ve Nahiyelerinin Ekonomik Durumu (1869-1905)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 9, İzmir 1994, ss. 261-277.

SOYLUEL, Serdal, *Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Osmanlı Döneminde Muğlalı Devlet Memurları (1879-1909)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla 2006.

ŞAHİN, Hasan, “Kırım Harbi'nde (1853-1856) Trabzon Eyaleti”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih Dil- Edebiyat- Sempozyumu Bildirileri, 3-5 Mayıs 2011*, 1, Trabzon 2002, ss. 359-370

ŞAHİNER, Ayşegül, *1964/150 Nolu Trabzon Şerhiye Sicilinin Transkripsiyonu ve Tahlili*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2007.

ŞİMŞEK, Rasim, *Trabzon Belediye Tarihi, 1 (Osmanlı Dönemi)*, Trabzon 1993.

ŞİMŞEK, Eyyup, “20. Yüzyıl Başlarında Trabzon Hapishanesi (1900-1914)”, 23, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Trabzon 2017, ss. 143-162.

ŞİMŞEK, İshak, *Sicill-i Ahval Defterlerinde Diyarbekirli Yöneticiler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mardin 2013.

TOPRAK, Derviş Şafak, *Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Bursalı Memurlar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2019.

TORUN, Sadık Fatih, *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Türkiye'de Kaza Yönetimi (1842-1876)*, Ankara 2005.

Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Tarihi 1884-1950, Haz. Hikmet Öksüz-Veyssel Usta-Kenan İnan, Ticaret ve Sanayi Odası, İstanbul 2009.

TURAN, Ali, *1815 Numaralı Trabzon Şerhiyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Hukuki Değerlendirmesi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.

TUNALI, Ayşe Can, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Kara Ordusunda Yapılanma (1839-1876)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2003.

TÜRKAN, Ahmet, *Trabzon'da Hıristiyanlık Tarihi ve Sümela (Meryem Ana) Manastırı'nın Hıristiyanlıktaki Yeri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2003.

TÜRKMENOĞLU, Mehmet Ali, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon, (Şerhiyye Sicillerine Göre)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2016.

UĞURLU, Ümmühan, *Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Osmanlı Döneminde Tokatlı Devlet Memurları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2013.

USTA, Sebahittin, *Trabzon'da Vakıflar (1550-1650)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trabzon 2015.

UZUN, Cemil, *1931 Numaralı Trabzon Şerhiyye Sicilinin Özet Transkripsiyonu ve Analizi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2018.

YADI, Ahmet, "Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Ordu Doğumlu Memurlar", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3/6, Aralık 2012, ss. 300-312.

YAŞAYANLAR, İsmail, *Sinop, Samsun ve Trabzon'da Kolera Salgınları, Karantina Teşkilatı ve Kamu Sağlığı Hizmetleri, (1876-1914)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa 2015.

YETİM, Hatice, *1858 Numaralı Trabzon Şerhiyye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (H. 1102-1104, M. 1691-1693)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2019.

YILDIZ, Gültekin, *Mapushane, Osmanlı Hapishaneleri (1839-1908)*, Kitabevi, İstanbul 2012.

YILMAZ, Özgür, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trabzon 2012.

YÜCEL, Şaban Ali, *Türk Polis Teşkilatının Gelişiminde Batının Etkisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ordu 2019.

OSMANLI TAŞRASINDA YAŞAMIŞ BİR YENİÇERİ: SÜLEYMAN SİNOBÎ (Ö. 1247/1832) VE NÜSHASININ GENEL BİR DEĞERLENDİRMESİ*

Mustafa Altuğ YAYLA**

ÖZ

16. yüzyıldan itibaren Osmanlı dünyasında *mecmuaların* kullanımının arttığı bilinmektedir. Fakat *mecmua* ve benzeri nüshalar üzerine yapılan çalışmaların, edisyonlar da dahil olmak üzere, bir hayli kısıtlı olduğu malumdur. Halbuki bu tarz nüshalar yardımıyla Osmanlı dünyasında yaşamış kişilerin ilgi alanlarına, dünya algılarına ve hayat hikayelerine ilişkin bulgular toplayıp onların yaşamları hakkında değerlendirmelerde bulunulabilir. İşte bu makale Samsun İl Halk Kütüphanesi'nde 925 numarasıyla kayıtlı olan ve içerisinde çok sayıda risale ve kişisel not barındıran bir nüshadan yola çıkarak 19. yüzyıl başlarında Sinop'ta yaşamış Yeniçeri Süleyman'ın yaşamını anlamada ilk adımı atacaktır. Makale ilk olarak nüshanın fiziksel özelliklerinin genel bir değerlendirmesini sunacak ve onun nasıl sınıflandırılabileceği konusunda bazı iddialarda bulunacaktır. Sonra ise nüshanın Süleyman'ın yaşamı anlamadaki potansiyelini göstermek için eldeki verilerden yola çıkarak önce onun hayat hikâyesi hakkındaki verileri değerlendirecek ve takiben de onun ilgi dünyası hakkında elimizde olan malumatı genel hatlarıyla ortaya koyacaktır.

Anahtar Sözcükler: Yeniçeriler, Taşra, Sinop, 19. Yüzyıl, Elyazmaları.

A JANNISARY FROM AN OTTOMAN PROVINCE: SÜLEYMAN SİNOBÎ (D. 1247/1831-32) AND A GENERAL OVERVIEW OF HIS MANUSCRIPT

ABSTRACT

The usage of *majmuas* (anthologies) increased in sixteenth-century Ottoman world. Yet, the studies on the *majmuas* and alike copies are limited. However, these manuscripts might help us to reflect the Ottomans' pursuits, biographies and perceptions, in a word their cosmos. In this article, I examine the manuscript from Samsun Provincial Library no. 925, which includes several articles (*risale*) and personal notes, in order to scratch surface/take the first step to understand the Janissary Süleyman's "cosmos." Firstly, this article offers the overall assessment

* *Geliş Tarihi:* 04.06.2020. *Kabul Tarihi:* 11.09.2020.

** Doktor Adayı, Hamburg Üniversitesi Türkoloji Bölümü, Hamburg, ALMANYA. altugyayla@gmail.com *ORCID:* 0000-0003-4793-2385; bu makaleyi yazarken bana desteklerinden dolayı Abdullah Öztop'a ve Resul Turan'a içten teşekkürlerimi sunarım.

of manuscripts' physical characteristics, and asserts claims about its classification. Secondly, I reconstruct the biography of Süleyman, and present the data about his pursuits. Thirdly, I reveal the potential of the manuscript to understand the cosmos of Süleyman. Finally, the main purpose of this article is to provide an overview of the potential of such copies to understand the universes of people who lived in the Ottoman world.

Keywords: Janissaries, Provincial, Sinop, 19th Century, Manuscripts.

Giriş

Çok sayıda araştırmacının vurguladığı üzere¹ Osmanlı dünyasında 16. yüzyıl sonlarından itibaren *mecmuaların*² kullanımını hızla artmıştı.³ Hiç şüphesiz böylesi bir gelişmenin altında belli nedenler yatmaktaydı. Örneğin, 16. yüzyıla gelindiğinde imparatorlukta medrese sayısındaki yükselişin⁴ Osmanlı dünyasındaki okuryazar sayısını geçmiş yıllara göre artırmış olması bile başlı başına önemli bir faktördü.⁵ Nihayetinde bu ve benzeri gelişmelerinin en temel sonuçlarından biri Osmanlı dünyasında kitaplarla/elyazmalarıyla iç içe olan kişi sayısının artmasıydı. Bununla beraber *mecmuaların* kullanımının 16. yüzyıl ve sonrasında neden arttığı çok daha derinlemesine incelenmesi gereken bir konu olmakla birlikte,⁶ bu çalışma için asıl önemli nokta bugün yazma kütüphanelerinde *mecmua* tarzında hatırı sayılır miktarda nüsha olmasına rağmen, bu nüshalar üzerine yapılan çalışmaların şaşırtıcı derecede az olmasıdır. Dahası yapılan bu çalışmalar genellikle edisyon çalışmaları ve dil incelemelerinin

¹ Örneğin bkz. Cemal Kafadar, "Sohbete Çelebi, Çelebiye mecmûa..." *Mecmûa: Osmanlı Edebiyatının Kırkambarı*, Haz. Hatice Aynur-Müjgân Çakır-Hanifé Koncu-Selim S. Kuru-Ali Emre Özyıldırım, Turkuaz, İstanbul 2012, s. 43-53.

² Genel bir değerlendirme için bkz. Mustafa İsmet Uzun, "Mecmua," *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Online Versiyon.

³ Her ne kadar araştırılması gerekiyorsa da 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı dünyasında *mecmualara* belli yönlerde benzeyen *rûznâme*, *külliyât*, *defter* gibi nüsha türlerinin kullanımının da artmış olması muhtemeldir. Bu konu araştırmacıların ilgisini beklemektedir; Fikret Sarıcaoğlu, "Rûznâme," *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Online Versiyon; Örneğin bkz. Muhittin Eliaçık, "Kayserili Resmî ve Seyahat Defteri," *Kayseri Büyükşehir Belediyesi Şehir Kültür Sanat* 20 (2018), s. 54-57; Rıza Kurtuluş-Alim Kahraman, "Külliyât," *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Online Versiyon.

⁴ Bazı değerlendirmeler için bkz. Erol Özvar, "Osmanlı Dünyasında Yazma Eser Üretkenliği," *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVII. Yüzyıl*, Ed. Hidayet Aydar-Ali Fikri Yavuz, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 27.

⁵ Bu hususta öncü bir çalışma için bkz. Nelly Hanna, "Literacy and the 'great divide' in the Islamic world, 1300-1800," *Journal of Global History* 2/2 (2007), s. 175-194.

⁶ Bu yükselişi şehirleşmenin artmasından İmparatorlukta nüfus çoğalmasına çok sayıda nedene bağlamak mümkündür. Takdir edileceği üzere bu konu araştırmanın sınırlarını aşmaktadır.

ötesine geçememektedir. Halbuki bu tarz nüshaların yardımıyla o dönemde yaşamış insanların ilgi alanlarını, yaşam hikayelerini, okudukları eserleri öğrenmemiz ya da daha genel bir ifade ile onların zihin dünyalarını, yani evrenlerini⁷, anlamlandırmamız mümkündür.⁸

İşte bu makale yukarıda bahsedilen çerçevede bir analize zemin sağlayan özelliklere sahip bir nüshaya yani Samsun İl Halk Kütüphanesinde 925 katalog numarasıyla kayıtlı elyazmasına odaklanacaktır. Makale ilk olarak nüshanın fiziksel özellikleri, içeriği ve kim tarafından düzenlendiği hususunda bazı değerlendirilmelerde bulunarak onun yapısal özelliklerini ortaya koyacaktır. Daha sonra ise nüshayı hazırlayan kişinin evrenini anlamada nüshanın potansiyelini tespit etmek için ilk önce onu derleyen kişinin hayat hikayesi hakkında daha sonra da ilgi dünyası hakkında nüshanın sağladığı veriler değerlendirilecektir. Nihayetinde makalenin temel amacı, Samsun İl Halk Kütüphanesi 925 katalog numaralı nüshaya odaklanarak, böylesi elyazmalarının Osmanlı dünyası sakinlerinin evrenlerini anlamada bize sunabileceği potansiyeli göstermektir.⁹

1. Samsun İl Halk Kütüphanesi 925

Bu çalışmaya temel oluşturan nüsha Samsun İl Halk Kütüphanesi'nde

⁷ Burada “evren” tabiriyle Carlo Ginzburg’un 1976’da yayımlanan ünlü kitabı *Il formaggio e i vermi*’nin Türkçe tercümesindeki tabiri örnek aldığımı belirtmeliyim. Bilindiği gibi Ginzburg bu kitapta 16. yüzyılda Venedik taşrasında yaşamış bir değirmencinin sağladığı bulgulardan hareketle onun Engizisyon karşısındaki hayat hikayesini ve dünya algısını anlamaya çalışmıştı, bkz. Carlo Ginzburg, *Peynir ve Kurtlar: Bir 16. Yüzyıl Değirmencisinin Evreni*, Çev. Ayşen Gür, Metis, İstanbul 1996.

⁸ Bu hususta 17. yüzyıl İstanbul’unda yaşamış Seyyid Hasan’ın dünyası üzerine yapılan öncü bir çalışma için bkz. Cemal Kafadar, “Self and Others: The Diary of a Dervish in Seventeenth Istanbul and First- Person Narratives in Ottoman Literature,” *Studia Islamica* 69 (1989), s. 121–150; yine aynı kişi üzerine başka bir çalışma için bkz. Tunahan Durmaz, *Family, Companions, and Death: Seyyid Hasan Nûri Efendi’s Microcosm (1661-1665)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sabancı Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019; bu metnin edisyonları da yapılmıştır, bkz. Aykut Can, *Seyyid Hasan, Sohbetnâme, I. cilt, 1071-1072/1660-1661: inceleme-metin*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015; Ayşe Akkılık, *Seyyid Hasan’ın Günlüğü, II. cilt (H.1073-1075/M.1662-1664)*, (inceleme-metin), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019; bu metni bizlere tanıtan Orhan Şaik Gökyay olmuştur, bkz. Orhan Şaik Gökyay, “Sohbetname,” *Tarih ve Toplum*, 14 (1985), s. 56-64; elbette Kafadar bu çalışmasının “ben-anlatısı” üzerine kurmuştur. Fakat bu makale değerlendirmesini ben-anlatısı merkezinde yürütmeyi tercih etmeyecektir, bu hususta genel bir literatür değerlendirmesi için bkz. Selim Karahasanoğlu, “Ben-Anlatıları: Tarihsel Kaynak Olarak İmkanları ve Sınırları,” *Turkish History Education Journal*, 8/1 (2019), s. 211-230.

⁹ Bu nüsha üzerine yakında yayımlamayı planladığım çalışmada nüshanın edisyonunu ve nüshayı derleyen kişinin “evren”inin ayrıntılı bir analizini yapmaktayım.

bulunmaktadır ve katalog numarası 925'tir. Nüsha, baştan sona tam olup¹⁰ müstakil ciltlenmiştir. Katalog bilgisine göre nüshanın dış ölçüsü 330 x 230 milimetreken iç ölçüsüye 280 x 190 milimetre şeklindedir. Nüsha yine katalog bilgisine göre meşin kaplı mukavva bir cilde sahiptir.

Nüshanın sayfalarına baktığımızda onun 99 varaktan oluştuğunu¹¹ ve kağıdının da *âbâdî* olduğunu görmekteyiz. Nüşhadaki tüm yazılar¹² *rikâ'* hattındadır. Nüşhadaki dil, bir istisna hariç¹³, Osmanlı Türkçesidir.

Nüsha genel temayüle uygun olarak *zahriye* ile başlamaktadır. *Zahriye* kısmından sonra ise nüshada bazı tasavvufî risaleler bulunmaktadır. Bu risaleler on tane'dir ve adları sırayla şu şekildedir: *Adâb-ı Mürîdîn* (2b – 69a), *Kitâb-ı Tasavvuf* (69b – 70b), *Risâle fi't-Tasavvuf* (70a – 71a), *Risâle-i Bî-Namaz* (72a – 72b), *Menkabe-i Şeyh İbrâhîm* (73b – 74a), *Risâle-i İlmihâl ale'n-Nisâ ve'r-Ricâl* (75b – 86b), *Risâle-i Akâ'id* (86a – 92a), *Risâle-i E'fal-i Mükellefîn* (92a – 94b), *Menkabe-i Hasan İbn Ebi Sinâ* (94b – 94a) ve *Risâle-i Elli Dört Farz* (97a – 98b). Nüşhada risalelere ek olarak çok sayıda not/kayıt bulunmaktadır. Keza nüsha bu tarz notlarla sonlanmaktadır.

Nüşhada iki adet ferağ kaydı bulunmaktadır. Bunların ilki 69a'dadır ve 3 *Muharrem* 1219/14 Nisan 1804 tarihlidir. İkincisi ise 94a'dadır ve tarihi 29 *Rebûi'l-evvel* 1219/8 Temmuz 1804'dur. Bu bilgilere dayanarak nüshanın 1219/1804 yılında kopyalandığı öne sürülebilir. Hatta yazmalar katalogunda, üstelik yanlış bir şekilde, istinsah tarihi olarak 1220/1805 verilmiştir. Fakat nüshanın genel temayülüne bakınca bu tarz bir iddia tutarlı bir sav olmayacaktır. Zira nüsha üzerinde 1219/1804 tarihinden sonraya ait olması çok muhtemel olan bazı notlar bulunmaktadır. Daha önemlisi yukarıda da gösterildiği gibi nüsha 94a'da değil 99b'de bitmektedir. Zaten 94a'dan sonra da nüshada başka bir risale bulunmaktadır.¹⁴ Bu durumda bu nüshanın tam olarak ne zaman kopyalanmış olduğu sorusuna kesin cevap vermek, en azından bu makaleye göre, çok da mümkün değildir.

Diğer yandan nüshaya yakından baktığımızda bazı yapraklarında kişisel diyebileceğimiz çok sayıda not bulunduğunu görmekteyiz. Bu notların da nüshanın *zahriyesinde* ve risalelerin arasında ve/veya risalelerden sonra bulunduğu tespit edilmektedir. Örneğin, 94b'de biten bir risaleden sonra

¹⁰ Bu iddiaya elbette temkinli yaklaşmak gerekir. Zira nüshanın özellikle sonlarında daha önce yapraklar varken bunlar yırtılmış olabilir. Bunun için nüshanın fiziksel olarak uzman kişiler tarafından çok daha detaylı olarak incelenmesi gerekmektedir.

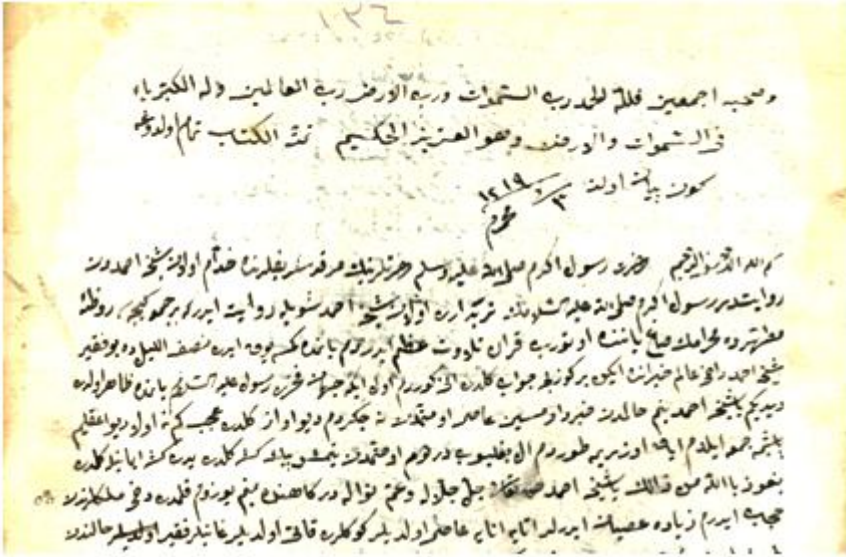
¹¹ Nüshanın sayfaları günümüz mantığı çerçevesinde tek yaprak şeklinde ayrıca numaralandırılmış olmakla birlikte numaralarda kullanılan mürekkep renginin farklı olmasından hareketle nüshaya sonradan eklendikleri açıktır.

¹² Yalnızca bazı sayfalarda hareketli *rikâ'* vardır.

¹³ Bu istisna ise üzerinde daha sonra durulacak olan Arapça bir dua barındıran bir yapaktır.

¹⁴ Bu durum Osmanlı elyazmalarındaki genel temayülü dikkate alınca çok da şaşırtıcı değildir. Bilindiği gibi Osmanlı elyazmalarının çoğu belli bir tarihte istinsah edilmiş olsalar bile, istinsah edildikleri tarihlerden sonra da farklı kişilerin elinde kullanılmaya devam etmektedirler.

nüşhada kişisel diyebileceğimiz bazı notlar eklenmiştir ve bu kişisel notlar ancak 97a'da yani başka bir risale başladığında sonlanır. Bu açıdan nüsha birbirini takip eden ve sınırları birbirinden kesin olarak ayrılmış bir risaleler derlemesi değildir. Aksine bir risale bittikten sonra ya yeni notlar eklenmiş ya yeni bir risaleye başlanmıştır ya da herhangi bir ara verilmeden yeni bir risale ile doğrudan devam edilmiştir (bkz. Figür 1).

Figür 1: Nüşhadaki risaleler birbirini takip eder şekilde başladığına bir örnek. Üste önceki risalenin ferağ kaydı yani sonu varken bu ferağ kaydının hemen ardından yeni bir risale başlamaktadır. (*Samsun İl Halk Kütüphanesi 925, 69a.*)

Öte yandan nüşhadaki muhtelif veriler sayesinde bu notları ekleyeni de tespit edebilmekteyiz. Bu çerçevede ilk olarak vurgulanması gereken husus nüshanın *zahriyesinde* bulunan ve 20 Şevvâl 1218/2 Şubat 1304 tarihli notta: “Her kim okur ise Süleyman Yazıcı’nın pederine ve validesine bir fâtiha-i şerif okuya. Okuyandan Allah razı olsun, iki cihânda yüzü ak olsun, âhir zaman peygamberi Muhammed Mustafa’nın şefaatine mazhar eyleye, âmîn. Seyyid Süleyman Yazıcı Sinobî, fi sene 1218 Şevvâl 20¹⁵.” Görüldüğü gibi bu notta Seyyid Süleyman Yazıcı Sinobî şeklinde bir isim mevcuttur. Bununla birlikte nüşhada 27 Şevvâl 1240/14 Haziran 1825 tarihli “1240 senesinde Ramazân-ı şerife üç gün kalarak Sinop’tan Dalpazar İsmail Ağa ve Seyyid Halilzade Seyyid Mehmed ve Kahveci Seyyid Süleyman Yazıcı emr-i padişahî ile Kastamonu’ya nefy olundukları beyân olunur, fi Şevvâl 1240, Şevvâl 27¹⁶” şeklindeki başka bir notta ise Seyyid Süleyman Yazıcı ismi Kahveci Seyyid Süleyman Yazıcı

¹⁵ Samsun İl Halk Kütüphanesi 925, 1a.

¹⁶ Örneğin bkz. Samsun İl Halk Kütüphanesi 925, 97b.

şeklinde bir kez daha geçmektedir. Görüldüğü gibi her iki notta Seyyid Süleyman Yazıcı ismi geçiyor olsa da bu iki notta karışıklık yaratan husus ifadelerin üçüncü tekil şahıs şeklinde olmasıdır. Bu açıdan notları ekleyen Seyyid Süleyman Yazıcı isimli kişi olup olmadığından emin olamayabiliriz. Fakat nüshadaki diğer notlarda üçüncü tekil şahıs ifadelerinin kaybolduğunu görürüz. Örneğin, nüshadaki diğer notlar şu şekildedir: "...oğlum Seyyid Süleyman dünyaya geldi."¹⁷ Bu durumda nüshadaki bazı notlar birinci tekil şahıs bazıları ise üçüncü tekil şahıs halindeyken haklı olarak kendimize notların kime ait olduğu sorusunu sorabiliriz. İşte tam bu noktada nüshadaki notlarda kullanılan el yazısına bakmak yararlı olabilir. Bu çerçevede nüshadaki "oğlum" ifadelerinin geçtiği nottaki el yazısı ile nüshadaki diğer el yazılarını karşılaştırıldığımızda fark ederiz ki bu el yazıları birbirinin aynıdır (bkz. Figür 1, 2 ve 3). Başka bir ifadeyle, oğluna ait olan iki not hariç¹⁸, nüshadaki tüm notlar Seyyid Süleyman Yazıcı Sinobî'ye aittir.

Figür 2: Süleyman'ın evlatlarının doğum günlerini kaydettiği kısım. Görüldüğü gibi buradaki el yazısı ile nüshanın geri kalanındaki el yazısı aynıdır.

Samsun İl Halk Kütüphanesi 925, 94a.

¹⁷ Samsun İl Halk Kütüphanesi 925, 94a.

¹⁸ Buradaki notların mürekkebi de el yazısı da farklıdır, bkz. Samsun İl Halk Kütüphanesi 925, 97b.

Fakat nüshadaki notlar Süleyman'ın elinden çıkmış olsa dahi nüshadaki risalelerin ona ait olmadığı ve/veya onun özel ilgisini yansıtmadığı düşünülebilir. Dahası Süleyman'ın tam adında *Yazıcı* ifadesi bulunmasından dolayı onun bir *yazıcı* olduğu düşünülürse, bu nüshadaki risaleleri başkası için kaleme aldıktan sonra nüshayı sahiplendiği ve sonra da onun üzerine notlar eklediği de öne sürülebilir. Fakat nüshanın genel yapısı bizi bu konuda aksini düşünmeye yani nüshadaki tüm unsurların Süleyman'ın kişisel ilgilerini yansıttığını düşünmeye sevk etmektedir. Örneğin, nüshanın *zahrîyeden* sonraki ilk yaprağında (bkz. Figür 3) bulunan “Bin iki yüz on sekiz senesinin mâh-ı Şevvâlinin otuzuncu günü saat sekiz otuzdan cumartesi saat dokuza kadar gün tutuldu. Beyân olunur, ‘âkıbet hayrola”¹⁹ şeklindeki notu nüshadaki konumu açısından oldukça önemlidir. Çünkü nüshanın 2b'deki başlangıç yaprağı bir serlevha ya da besmele ile başlamak yerine bu “kişisel” denilebilecek notla başlamaktadır. Bu durum bizi doğal olarak nüshanın Süleyman'ın “kişisel” bir nüshası olduğu konusunda düşünmeye sevk etmektedir. Yine yukarıda da vurgulandığı gibi nüshadaki risalelerin arasında çok sayıda kişisel not vardır ve bu risalelerden sonra nüshadaki risaleler devam etmektedir. Nihayetinde tüm bu bilgiler ışığında nüshadaki risalelerin de Süleyman'ın ilgilerini yansıttığını düşünülebilir.

Figür 3: Nüsha görüldüğü gibi bir serlevha veya besmele ile değil kişisel diyebileceğimiz bir not ile başlamaktadır.

Samsun İl Halk Kütüphanesi 925, 2b.

Son olarak incelenen bu nüshanın türünün ne olduğu da önemli bir nokta olarak karşımızda durmaktadır. Görüldüğü gibi nüshada şiir, hikâye, risale ve kişisel notlar gibi çok sayıda unsur vardır. Fakat Süleyman nüshasının

¹⁹ Samsun İl Halk Kütüphanesi 925, 2b.

kategorisinin ne olduğu konusunda onda hiçbir veri sunmaz. Bundan dolayı da bu makale nüshayı Osmanlıların kullandığı *mecmua* gibi kategorilerle sınıflandırmak yerine modern bir tabir ile sınıflandırmayı önerecektir. Makalenin önereceği bu tabir *Farklı Metin Türleri İçeren Elyazması* (Multiple-Text-Manuscript/MTM) şeklindedir. Bu tabire göre el yazmalarının kullanıldığı muhtelif kültürlerde farklı metin türlerini barındıran çok sayıda nüsha türü mevcuttur ve bunların gerek fizikî (mürekkep, cilt, sayfa düzeni, kâğıt gibi) gerekse içerik bazlı (notların içeriği, şiirler, hikayeler ve benzeri unsurlar) özellikleri araştırmalarda kayda değer veriler sunabilme potansiyeline sahiptir.²⁰ Yukarıda nüshanın fiziksel özelliklerden yer yer yararlandığından bu konuya ileride tekrar değinilmeyecektir. Fakat böylesi nüshalarda bulunan içerik bazlı verilerden yola çıkarak nüshayı derleyen kişilerin evreni hakkında neler yapılabileceği konusu kabul edileceği üzere bu makalede henüz ele alınmamıştır. Bu açıdan Süleyman'ın nüshası özelinde bu çerçevede bir değerlendirme sunmak makalenin geri kalanının temel amacı olacaktır.

2. Süleyman'ın Hayatı Hakkındaki Verilerin Değerlendirilmesi

Nüshanın *zahriyesindeki* kayıta “Seyyid Süleyman Yazıcı Sinobî”²¹ ibaresi geçtiği yukarıda vurgulanmıştır. Diğer taraftan nüshanın farklı bir yaprağındaki kayıttaysa “Kahveci Seyyid Süleyman Yazıcı”²² ifadesinin geçtiği de gösterilmiştir. O halde bu kayıtların ilkinden yola çıkarak Süleyman'ın yazıcılık görevi yapan Seyyid²³ unvanlı bir Sinoplu olduğu düşünülebilir. Bunun yanı sıra ikinci kayıttan hareketle de kahveci veya kahvehaneci olduğu çıkarılabilir. Nihayetindeyse ileride değinilecek olan bir arşiv vesikasındaki “yeniçeri zümresinden Süleyman Yazıcı”²⁴ ibaresi vesilesiyle de Süleyman'ın

²⁰ Bu kavram hakkında genel bir değerlendirme için bkz. Michael Friedrich ve Cosima Schwarke, “Introduction—Manuscripts as Evolving Entities,” *One-Volume Libraries: Composite and Multiple-Text Manuscripts*, Haz. Michael Friedrich ve Cosima Schwarke, De Gruyter, Berlin 2016, s. 1-26; ayrıca farklı örnekler için bkz. Alessandro Bausi, Michael Friedrich ve Marilena Maniaci, Haz. *The Emergence of Multiple-Text Manuscripts*, De Gruyter, Berlin 2019. Bu tabirin ilhamını veren ünlü oryantalist Franz Rosenthal'ın şu makalesi olmuştur, bkz. Franz Rosenthal, “From Arabic Books and Manuscripts V: A One-Volume Library of Arabic Philosophical and Scientific Texts in Istanbul,” *Journal of the American Oriental Society*, 75/1 (1955), s. 14-23; Osmanlı dünyasını temel alan bir değerlendirme için bkz. Jan Schmidt, “From ‘One-Volume-Libraries’ to Scrapbooks. Ottoman Multiple-Text and Composite Manuscripts in the Early Modern Age (1400–1800),” *One-Volume Libraries: Composite and Multiple-Text Manuscripts*, Haz. Michael Friedrich ve Cosima Schwarke, De Gruyter, Berlin 2016, s. 207-232.

²¹ Samsun İl Halk Kütüphanesi 925, 1a.

²² Samsun İl Halk Kütüphanesi 925, 97b.

²³ Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Seyyid,” *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Online Versiyon; ayrıca bkz. Rüya Kılıç, *Osmanlıda Seyyidler ve Şerifler*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005, s. 27-30.

²⁴ İlhan Ekinçi, “Sinop'ta Bir Ayan Ailesi, Kavizadeler Hakkında Bazı Bilgiler”, *Uluslararası Geçmişten Günümüze Sinop'ta Türk-İslam Kültürü Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, C: II, Sinop Üniversitesi, Sinop 2018, s. 616-617; 3 Şaban 1240/23 Mart 1825 tarihli belgenin kaydı için bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*, Cevdet Adliye 1522.

bir yeniçeri olduğu öne sürülebilecektir.

Süleyman'ın kesin doğum tarihi bilinmemektedir. Fakat kendisi hakkındaki en eski tarihli kaydın *Ramazân* 1218/1803 yılına ait olduğunu görürüz: “1218 senesi Bender’de Ramazân-ı şerifin guresi perşembe günü savm isti’ mâl olundu. Bayram cuma günü oldu. Bir gün oruç yediğimiz beyân oldu.²⁵” Bu durumda Süleyman'ın 1218/1803 senesinde Bender’de²⁶ yani Boğdan’da olduğunu anlarız. O halde bir üst paragrafta ileride bahsedileceği söylenen arşiv kaydında onun bir yeniçeri olduğunun ifade edildiğini de hatırlarsak, Süleyman'ın Bender gibi bir kale-şehirde bir *müstahfiz*²⁷ olarak bulunduğunu düşünebiliriz. Keza 1792’de Yaş Antlaşması ile Osmanlıların eline geri geçen kale, 1812 Bükreş antlaşması ile “resmi olarak” Osmanlıların elinden çıkmıştır. Öte yandan nüshanın *zahriyesindeki* bir kayıta onun 21 *Ramazân* 1220/12 Aralık 1805 tarihinde Sinop’a döndüğünü bildiğimizden dolayı²⁸ Süleyman'ın Bender günlerinde risaleler kopyaladığı düşünülebilir. Zira nüshasındaki iki risalenin ferağ kayıtları 3 *Muharrem* 1219/12 Nisan 1804²⁹ ve 29 *Rebiü’l-Evvel* 1219/8 Temmuz 1804³⁰ tarihlidir. Başka bir ifadeyle tüm bu risaleler 21 *Ramazân* 1220/12 Aralık 1805 tarihinden öncedir. Fakat ferağ kayıtlarının hiçbirinde yer/mekân belirtilmediğinden bu iddia sadece bir ihtimaldir.

Hemen yukarıda da belirtildiği gibi Süleyman 21 *Ramazân* 1220/12 Aralık 1805 tarihinde Sinop’a gelmiştir.³¹ Sinop’a geldiğinde kişisel³² ve ailevi³³ diyebileceğimiz çok sayıda not alan Süleyman'ın 5 *Receb* 1236/8 Nisan 1821 Cumartesi tarihli “1236 senesinin Receb-i şerifinin beşinci günü cumartesi günü fermân gelüb hâzır olun dendiği beyân olunur. Kalas müjdesi der-beyân olunur”³⁴ notu ilgi çekicidir. Zira dönemin padişahından, yani II. Mahmud’dan (ö. 1255/1839), gelen bir fermanla alakalı olduğunu anlaşılan bu notta açık bir şekilde Süleyman’dan bir şeye “hâzır olması” beklenmektedir. Süleyman'ın neye hazır olması beklendiği konusunda aklımıza gelebilecek ilk cevap onun bir yeniçeri olduğu gerçeğinden, Sinop’ta bulunmasından ve çok daha önemlisi bu

²⁵ Samsun İl Halk Kütüphanesi 925, 1a.

²⁶ Semavi Eyice, “Bender Kalesi,” *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Online Versiyon.

²⁷ *DİA* “Müstahfiz,” *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Online Versiyon.

²⁸ “İşbu 1220 senesinde Bender’den Sinop’a geldiğim beyân olunur. Fî Ramazan 21,” Samsun İl Halk Kütüphanesi 925, 1a.

²⁹ Samsun İl Halk Kütüphanesi 925, 69a.

³⁰ Samsun İl Halk Kütüphanesi 925, 94a.

³¹ Samsun İl Halk Kütüphanesi 925, 1a.

³² Ev yenilemek bu notlar arasındadır, bkz. “1233 senesinde mâh-ı Receb-i şerifin guresinde eski evi yıkıp cedid ev bina edip Allah azımuşşanın keremiyle Ramazân-ı şerifin yirminci günü perşembe günü Allah izniyle cedid evimize oturduğumuz beyân olunur fi 1233 Ramazân 20.” Samsun İl Halk Kütüphanesi 925, 94a.

³³ Bu notlar Süleyman'ın çocuklarının doğum tarihleriyle alakalıdır ve hepsi nüshanın aynı yaprağında bulunmaktadır. Bu yaprak aynı zamanda ikinci ferağ kaydının bulunduğu yapraktır. Bu notlara bir örnek için bkz. “İşbu 1221 senesinin mâh-ı Receb-i şerifinin dokuzuncu günü pazar gecesi saat dört otuzda oğlum Seyyid İsmail dünyaya geldiği beyân, fi 1221 Receb,” Samsun İl Halk Kütüphanesi 925, 94a.

³⁴ Samsun İl Halk Kütüphanesi 925, 95a.

notta geçen kalas (kereste) kelimesinden hareketle kendisinin Sinop tersanesinde gemi yapımında görevlendirilmiş olabileceğidir.³⁵ Nitekim elimizde bu iddiayı destekleyecek bir arşiv vesikası da vardır. 29 *Zi'l-Hicce* 1235/7 Ekim 1820 tarihli bu arşiv vesikasına göre Sinop'ta o zaman diliminde bir *Firkateyn-i Hümâyûn* inşa edilmektedir.³⁶ Fakat *Sinop'ta Bir Ayan Ailesi, Kavizadeler Hakkında Bazı Bilgiler* makalesinde dolaylı olarak Süleyman'dan bahseden İlhan Ekinci'nin altını çizdiği üzere, “Keseroğlu Küçük Hafız, Sadık Efendi, yeniçeri zümresinden Süleyman Yazıcı, Seyyid Haliloğlu, Seyyid Mehmed ve Hacı Dilbazoğlu İsmail” adlı şahıslar dönemin Sinop ayanı Kavizadelerin yürüttüğü “inşası bitmeye yakın 37 buçuk zira bir miri ticaret gemisinin” gemi inşaatını bazı kişileri tahrik ederek durdurturlar.³⁷ Durumdan şikayetçi olan Kavizade Hüseyin Bey, engel çıkaran Süleyman ve arkadaşlarının Kastamonu'ya sürgün edilmeleri için karar çıkartır.³⁸ Ne var ki Süleyman ve arkadaşları bir daha böyle bir işe karışmayacaklarını beyan ederek sürgün cezasından kurtulmuşlardır³⁹ ve arşivdeki bu kayıt Süleyman tarafından nüshasına 27 *Şevvâl* 1240/14 Haziran 1825 tarihli olarak “1240 senesinde Ramazân-ı şerife üç gün kalarak Sinop'tan Dalpazar İsmail Ağa ve Seyyid Halilzade Seyyid Mehmed ve Kahveci Seyyid Süleyman Yazıcı emr-i pâdişahî ile Kastamonu'ya nefy olundukları beyân olunur” şeklinde kaydedilmiştir.⁴⁰ Tüm bu bilgiler ışığında Süleyman'ın 1240/1825 dolaylarında Sinop tersanesinde *Firkateyn-i Hümâyûn* inşasında çalışıp çalışmadığı sorusu daha da muğlak hale gelmektedir. Zira İlhan Ekinci'nin arşiv vesikasından hareketle iddia ettiği gibi Süleyman'ın yapımını durdurduğu gemi bir firkateyn değil miri bir ticaret gemisidir. Hal böyle olunca emin olabileceğimiz tek husus Süleyman'ın Sinop'taki gemi inşaatı hususlarıyla alakası olduğudur.

Ayrıca, Süleyman 27 *Şevvâl* 1240/14 Haziran 1825 tarihli bu kayıttan sonra nüshasına 13 *Zi'l-ka'de* 1242/8 Haziran 1827 tarihinde “1242 senesinin mâh-ı Zi'l-ka'de-i şerifinin yirmi üçüncü günü pazar günü sabahdan on biri çeyrek geçerek zelzele olduğu beyân olunur” şeklinde bir zelzele kaydı düşer.⁴¹

³⁵ Bilindiği gibi 1236/1821 yılında Yunan İsyanı başlamıştır. Bu durumda Süleyman'ın Sinop'ta Yunan İsyanını bastırmak üzere yapılan gemilerin inşaatının yapımında görevlendirilme ihtimali mevcuttur. Fakat bu durum elbette sadece ihtimaldir.

³⁶ 29 *Zi'l-Hicce* 1235/7 Ekim 1820 tarihli bu belgenin açıklaması “Sinob sahasında inşa olunan firkateyn-i hümâyûn için Sinob ve kazalarından nakl olunan ecnas-ı keresteyi mübeyyin defter” şeklindedir, bkz. *BOA*, Başmuhasebe Tersane Emni Defterleri 15533.

³⁷ Ekinci, *a.g.m.*, s. 616-617.

³⁸ Belgenin arşiv numarası için bkz. *BOA*, Cevdet Bahriye 4476.

³⁹ Affedilme hususundaki belge için bkz. *BOA*, Cevdet Adliye 1522.

⁴⁰ Samsun İl Halk Kütüphanesi 925, 97b.

⁴¹ Samsun İl Halk Kütüphanesi 925, 95a; keza kayıtlara baktığımızda da bahsi geçen hicri tarihin miladi tekabülü olan Haziran 1827 tarihinde Erbaa'da gerçekten de ciddi bir depremin olduğunu görmekteyiz. Bu veri tabanı depremin şiddetini yedi dolaylarında olabileceğini tahmini olarak iddia etmektedir, bkz. Türkiye Cumhuriyeti, İçişleri Bakanlığı, Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı, Deprem Dairesi Başkanlığı, Tarihsel Depremler, <https://deprem.afad.gov.tr/tarihseldepremler>, (Erişim Tarihi: 01.05.2020).

Bu durumda 1241/1826 tarihinde meydana gelen yeniçeri ocağının kapatılma hadisesinden kurtulduğu açıktır. Hatta bu dönemden sonra 22 *Ramazân* 1247/24 Şubat 1832 tarihinde düştüğü “1247 senesinin Ramazân-ı şerifi ibtidâsı perşembe günü savma isti‘mâl olundu, 1247 Ramazân 22”⁴² şeklindeki kayda ve yine “1247 senesinde Ramazân’ın ibtidası Perşembe günü savma isti‘mâl olunmuştur, beyân 1247”⁴³ şeklinde bir diğer kayıttan hareketle bu olaydan sonra iki kez de oruç tutmaya niyetlendiğini öğreniriz. Bu durumda Yeniçeri ocağının kapatılması gibi önemli bir olayın Süleyman’ın pek de gündeminde olmadığı anlaşılmaktadır.⁴⁴ Hatta Süleyman’ın nüshasındaki 27 *Şevvâl* 1240/14 Haziran 1825 tarihli ocağın kaldırılmasından yaklaşık bir sene önceki kaydında kendisinden Kahveci olarak bahsetmesinden onun bir süredir kahvecilik yaptığı da çıkarılabilir. Bu durumda onun ocağın kaldırılması sürecini esnaf olarak atlattığını iddia etmek mümkün olabilir.

En nihayetinde “pederim” ifadesinden oğlu tarafından düşüldüğü kesin olan “Der beyân-ı 1247 senesinde pederim Süleyman Yazıcı merhum olmuştur. Cenaze masârifî, su akçesi, kefen parası cem‘an yekün meblağı 680 kuruş masârifî olmuştur, malum ola, 1247” şeklindeki bir kayda göre Süleyman’ın 1247 yılında vefat ettiğini öğreniriz.⁴⁵ Dahası yine oğlu tarafından düşülen “1248 senesi Muharrem’inin guresi çarşamba günü peder hazretlerinin yirmi yedinci çarşamba günü” şeklindeki başka bir kayıttan anladığımızı göre de onun vefat tarihinin tam olarak 29 *Zi’l-Hicce* 1247/30-31 Mayıs 1832 olduğunu anlarız.⁴⁶

3. Yeniçeri Süleyman’ın İlgileri

Süleyman’ın nüshasını tanıttıktan ve hayatı hakkındaki bulguları tespit ettikten sonra nüshadaki verilerden hareketle onun ilgileri hakkında nüshanın bize sunduğu potansiyeli tespit etmeye geçebiliriz. Süleyman’ın nüshasındaki unsurlara bu çerçevede baktığımızda karşımıza çıkan ilk husus kendisinin dini konularla açık bir şekilde alakalı olduğudur. Bu noktada belki de altı tekrar çizilmesi gereken durum Süleyman’ın, en azından beyanına göre, Seyyid olduğudur.⁴⁷ Nitekim Süleyman oğullarının doğum tarihlerini nüshasına kaydederken onları “1233 senesinde mâh-ı Şevvâl-i şerifin on ikinci günü cuma günü saat dörtte oğlum Seyyid Osman dünyaya geldiği beyân⁴⁸” örneğinde olduğu gibi *Seyyid* unvanlarıyla birlikte kaydeder. Öte yandan Süleyman’ın *Seyyid*

⁴² Samsun İl Halk Kütüphanesi 925, 95a

⁴³ Samsun İl Halk Kütüphanesi 925, 97b.

⁴⁴ Bu hususta bkz. Hamiyet Sezer-Feyzioğlu, “Yeniçeri Ocağı’nın Kaldırılışının Taşradaki Yansıması (1826–1827), *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 19/30 (1998), s. 215–238.

⁴⁵ Samsun İl Halk Kütüphanesi 925, 97b.

⁴⁶ Samsun İl Halk Kütüphanesi 925, 97b.

⁴⁷ Süleyman *zahriyede* adını şu şekilde verir, bkz. “Seyyid Süleyman Yazıcı Sinobî,” Samsun İl Halk Kütüphanesi 925, 1a.

⁴⁸ Samsun İl Halk Kütüphanesi 925, 94a.

olması bir yeniçeri olduğunu hatırlarsak garip gelebilir. Fakat unutmamak gerekir ki 16. yüzyıldan itibaren Yeniçeri Ocağı'na Müslüman kökenli çok sayıda kişi alınmıştır.⁴⁹ Dolayısıyla Süleyman'ın 16. yüzyıldan üç asır sonra vefat ettiğini düşünürsek, *Seyyid* kökenli bir yeniçeri olması çok sıra dışı görünmez.

Nüşhada Süleyman'ın dini temayüllerini gösteren çok sayıda unsur bulunmaktadır. Örneğin, Süleyman oruç tuttuğunu "1247 senesinin Ramazan-ı şerifi ibtidası perşembe günü savma isti'mâl olundu, 1247 Ramazân, 22⁵⁰" gibi kayıtlarla pek çok kez ifade eder. Yine İstiğfar duasının orijinal Arapça metnini aktarıp bu duanın hikmetlerini Osmanlı Türkçesinde açıklar.⁵¹ Dahası *Fetevâ-yı Ebüssuûd Efendi*⁵² adlı esere atıf yaparak İslam'ın esasları konusunda tasavvufi diyebileceğimiz bazı değerlendirmelerde bulunur.⁵³ Bunlara ilaveten Peygamber'i yücelten bir şiir,⁵⁴ tasavvufi diyebileceğimiz konularla alakalı başka şiirler⁵⁵ ve oldukça kısa tasavvufi kıssalar içeren hikayeler⁵⁶ de nüşhada yer bulmaktadır.

Süleyman'ın dini hususlarla alakadar olduğunu gösteren bir başka önemli nokta nüşhadaki risalelerdir. Her ne kadar nüşhadaki risalelerin kaynaklarının tespiti için daha detaylı çalışmaların yapılması gerekiyor olsa da bu risalelerin isimlerine bakmak bile içeriklerinin dini konularda alakalı olduğunu tespit etmek için tek başına yeterlidir. Daha önce de belirtildiği gibi nüşhadaki risalelerin başlıkları *Adâb-ı Mürîdîn* (2b – 69a), *Kitâb-ı Tasavvuf* (69b – 70b), *Risâle fi't-Tasavvuf* (70a – 71a), *Risâle-i Bî-Namaz* (72a – 72b), *Menkabe-i Şeyh İbrâhîm* (73b – 74a), *Risâle-i İlmihâl ale'n-Nisâ ve'r-Ricâl* (75b – 86b), *Risâle-i Akâ'id* (86a – 92a), *Risâle-i Ef'al-i Mükellefîn* (92a – 94b), *Menkabe-i Hasan İbn Ebi Sinâ* (94b – 94a) ve *Risâle-i Elli Dört Farz* (97a – 98b) şeklindedir. Örneğin bu risalelerin ilki, *Adâb-ı Mürîdîn*, tasavvufi nefis anlayışına dair bilgiler vermektedir. *Kitâb-ı Tasavvuf* başlıklı bir diğer risaleye Peygamber'in türbedarı

⁴⁹ Örneğin bkz. Gülay Yılmaz-Diko, "Askerler ve Siviller Arasındaki Bulanık Sınırlar: 17. Yüzyıl'da İstanbul'da Zanaatkar Yeniçeriler," *Ekmek Aslanın Ağzında: Osmanlı Şehirlerinde Hayatlarını Kazanmak İçin Mücadele Eden Zanaatkârlar*, Haz. Suraiya Faroqi, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2017, s. 193-211.

⁵⁰ Samsun İl Halk Kütüphanesi 925, 95a.

⁵¹ Samsun İl Halk Kütüphanesi 925, 95b-96b.

⁵² Ahmet Akgündüz, "Fetevâ-yı Ebüssuûd Efendi," *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Online Versiyon.

⁵³ Bu kaydın tamamı şu şekildedir: "İmâm beşdür sual olunursa imâmın kimdir deyu sual olunur cevab ver kim: Tenim imâmı mihrab, cânım imâmı Kur'ân, gönlüm imâmı Muhammed sallallahu teale aleyhi vesselâm, fehmim imâmı cebrail (azrail?), aklım imâmı cebrâildir. Kible dahi beşdür: Tenim kiblesi mihrâb, aklım kiblesi ka'be, cânım kiblesi beytül-ma'mûr, fehmim kiblesi kürsî, gönlüm kiblesi arş-ı azamdur. İmâm bunu bilmese imâmeti dürüst değildir. Fetvâ dahî bunun, üzerinedir. Elcevâb cemâat imâma uyar, imâm şerîata imtisâl idüb, namazı kılar. Fetevâ-yı Ebüssuûd Efendi hazretlerinden," Samsun İl Halk Kütüphanesi 925, 99b.

⁵⁴ Samsun İl Halk Kütüphanesi 925, 97b.

⁵⁵ Samsun İl Halk Kütüphanesi 925, 98b.

⁵⁶ Samsun İl Halk Kütüphanesi 925, 96ab.

olan Şeyh Ahmed'in başından geçen olaylar anlatılmaktadır. *Risâle fi't-Tasavvuf* adlı risale bazı dua ve zikirleri ihtiva etmektedir. *Risâle-i Bî-Namaz* adlı risalede namaz kılmayanların “düçar” olacağı kötülüklerden bahsedilirken *Menkabe-i Şeyh İbrâhîm* adlı risalede tıpkı *Kitâb-ı Tasavvuf* da olduğu gibi Peygamber'in türbedarı olan Şeyh Ahmed'in başından geçen bir olay anlatılır. *Risâle-i İlmihâl ale'n-Nisâ ve'r-Ricâl*'de ise İslam ibadet/inanç esaslarına dair vaaz şeklinde bilgiler varken *Risâle-i Akâ'id* isimli risalede Allah'ın sıfatları hakkında bazı tespitler vardır. *Risâle-i Efal-i Mükellefîn* adlı risalede ise kulların yapması ve kaçınması gereken fiil ve davranışlar hususunda bazı değerlendirmeler vardır. *Menkabe-i Hasan İbn Ebi Sinâ* risalesinde ise *Hasan İbn Ebi Sinâ*'nın bir menkıbesi bulunmaktadır. Son olarak *Risâle-i Elli Dört Farz*'ta ise başlığundan da anlaşılacağı üzere elli dört farz konusu işlenir. Kısacası Süleyman'ın nüshasındaki tüm risaleler dini konularla ilgilidir.

Dini hususlara ek olarak Yeniçeri Süleyman'ın gökyüzünün hareketleri ile ilgili olduğu ve bunları kaydettiği görülebilir. 2b'deki not hariç⁵⁷ hepsi *zahriyede* olan bu notlarda Süleyman'ın nüshasına: “İşbu 1231 senesinde mâh-ı Zi'l-hicce'nin yirmi dokuzuncu günü saat yedide salı günü güneş tutulduğu beyân olunur, fi 1231 Zilhicce 29”⁵⁸ şeklinde kayıtlar eklediğini tespit ederiz. Ayrıca “1218 senesinin mâh-ı Şevvâl'inin otuzuncu günü saat sekiz otuzdan cumartesi saat dokuza kadar gün tutuldu, beyân olunur, 'âkıbet hayrola”⁵⁹ şeklindeki notundaki “'âkıbet hayrola” ifadesinden gökyüzündeki olayların dünyaya etkilerinin olduğu fikrinde olduğunu düşünebiliriz.

Diğer taraftan Süleyman'ın dünyasında çocuklarının önemli bir yer teşkil ettiğini de görebiliriz. Nitekim Süleyman dünyaya gelen sekiz çocuğunu “İşbu 1231 senesinde mâh-ı Şevvâl-i şerifin on birinci günü Salı saat birde kızım Aişe Molla dünyaya geldi, beyân” veya “1233 senesinde mâh-ı Şevvâl-i şerifin on ikinci günü cuma günü saat dörtte oğlum Seyyid Osman dünyaya geldiği beyân” şeklinde tek tek kaydetmektedir.⁶⁰ Hatta oğullarından birinin okula başlama tarihinin 27 *Rebû'l-Ahir* 1234/23 Şubat 1819 olduğunu da “İşbu 1234 senesinin mâh-ı Rebû'l-Ahir'inin yirmi yedinci günü pazartesi günü oğlum Seyyid Süleyman'ı mektebe verdiğim beyân olunur, Allah ilmler müyesser eyleye” şeklinde nüshasına not düşer.⁶¹ Bunlarla birlikte, Süleyman evini yenilediğini de 20 *Ramazân* 1233/24 Temmuz 1818 tarihli “1233 senesinde mâh-ı Receb-i şerifin guresinde eski evi yıkıp cedid ev bina edip Allah azimuşşanın keremiyle Ramazân-ı şerifin yirminci günü perşembe günü Allah izniyle cedid evimize oturduğumuz beyân olunur, fi 1233 Ramazân 20” notuyla nüshasına kaydetme ihtiyacı duyar.⁶²

⁵⁷ Samsun İl Halk Kütüphanesi 925, 2b.

⁵⁸ Samsun İl Halk Kütüphanesi 925, 1a.

⁵⁹ Samsun İl Halk Kütüphanesi 925, 2b.

⁶⁰ Samsun İl Halk Kütüphanesi 925, 94a.

⁶¹ Samsun İl Halk Kütüphanesi 925, 95b.

⁶² Samsun İl Halk Kütüphanesi 925, 94a.

Sonuç

Bu makalenin amacı 19. yüzyıl başında, 1247/1832’de vefat etmiş bir yeniçeri olan Süleyman’ın nüshasının Osmanlı dünyasında yaşamış kişilerin “evren”lerini tespit etmede sunabileceği potansiyelleri göstermek adına onun fiziksel ve içeriksel anlamda genel bir değerlendirmesini yapmaktı. Makale bu çerçevede nüshanın fiziksel özelliklerini değerlendirdi ve onun bir *Farklı Metin Türleri İçeren Elyazmaları* (Multiple-Text-Manuscript/MTM) olduğunu iddia etti. Daha sonra da nüshanın Süleyman’ın evrenini anlamadaki potansiyellini ortaya koymak için nüshayı derleyen kişi olan Süleyman’ın hayatı ve ilgi alanları hakkında eldeki veriler tespit edilmeye çalışıldı. Sonuç olarak eğer Osmanlı dünyasında yaşayan kişilerin evrenlerini daha iyi anlamak istiyorsak bunu yapmanın yollarının başında elyazması eser barındıran kütüphanelerdeki Süleyman’ın nüshası gibi *Farklı Metin Türleri İçeren Elyazmaları*ni ayrıntılı olarak incelemek olduğu açıktır. Ancak bu şekilde Osmanlı araştırmalarının en büyük eksiklerinden biri olan zihniyet araştırmalarında ciddi bir mesafe kat edilebilir.

KAYNAKLAR

1.Yazma Eserler

Samsun İl Halk Kütüphanesi 925

2. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri (BOA)

Cevdet Bahriye. 4476;

Cevdet Adliye, 1522.

Baş Muhasebe Tersane Emni Defterleri 15533.

3.İnternet Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti, İçişleri Bakanlığı, Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı, Deprem Dairesi Başkanlığı, Tarihsel Depremler: <https://deprem.afad.gov.tr/tarihseldepremler> (Erişim Tarihi: 01.05.2020).

4.Kitap ve Makaleler

AKGÜNDÜZ, Ahmet, “Fetevâ-yı Ebüssuûd Efendi,” *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Online Versiyon.

AKKILIK, Ayşe, *Seyyid Hasan'ın Günlüğü, II. cilt (H.1073-1075/M.1662-1664), (inceleme-metin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.

BAUSI, Alessandro, FRIEDRICH, Michael-MANIACI, Marilena, Haz. *The Emergence of Multiple-Text Manuscripts*, De Gruyter, Berlin 2019.

CAN, Aykut, *Seyyid Hasan, Sohbetnâme, I. cilt, 1071-1072/1660-1661: inceleme-metin*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015.

DİA “Müstahfiz,” *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Online Versiyon.

DURMAZ, Tunahan, *Family, Companions, and Death: Seyyid Hasan Nürî Efendi's Microcosm (1661-1665)*, Sabancı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.

EKİNCİ, İlhan, “Sinop’ta Bir Ayan Ailesi, Kavizadeler Hakkında Bazı Bilgiler”, *Uluslararası Geçmişten Günümüze Sinop’ta Türk-İslam Kültürü Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, C: II, Sinop Üniversitesi, Sinop 2018, s. 609-625.

ELİAÇIK, Muhittin, “Kayserili Resmî ve Seyahat Defteri,” *Kayseri Büyükşehir Belediyesi Şehir Kültür Sanat* 20 (2018), s. 54-57.

EYİCE, Semavi, “Bender Kalesi,” *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Online Versiyon.

GINZBURG, Carlo, *Peynir ve Kurtlar: Bir 16. Yüzyıl Değirmencisinin Evreni*, Çev. Ayşen Gür, Metis, İstanbul 1996.

GÖKYAY, Orhan Şaik, “Sohbetname,” *Tarih ve Toplum*, 14 (1985), ss. 56-64.

HANNA, Nelly, “Literacy and the ‘great divide’ in the Islamic world, 1300–1800,” *Journal of Global History* 2/2 (2007), ss. 175–194.

KAFADAR, Cemal, “Self and Others: The Diary of a Dervish in Seventeenth Istanbul and First- Person Narratives in Ottoman Literature,” *Studia Islamica* 69 (1989), ss. 121–150.

_____, “Sohbete Çelebi, Çelebiye Mecmûa...” *Mecmûa: Osmanlı Edebiyatının Kırkambarı*, Haz. Hatice Aynur-Müjgân Çakır-Hanife Koncu-Selim S. Kuru-Ali Emre Özyıldırım, Turkuaz, İstanbul 2012, ss. 43-53.

KARAHASANOĞLU, Selim, “Ben-Anlatıları: Tarihsel Kaynak Olarak İmkanları ve Sınırları,” *Turkish History Education Journal*, 8/1 (2019), ss. 211-230.

KILIÇ, Rüya, *Osmanlıda Seyyidler ve Şerifler*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005.

KURTULUŞ, Rıza-KAHRAMAN, Alim, “Külliyât,” *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Online Versiyon.

KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa Sabri, “Seyyid,” *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Online Versiyon.

ÖZVAR, Erol, “Osmanlı Dünyasında Yazma Eser Üretkenliği,” *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVII. Yüzyıl*, Hidayet Aydar ve Ali Fikri Yavuz, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2017, ss. 19-44.

ROSENTHAL, Franz, “From Arabic Books and Manuscripts V: A One-Volume Library of Arabic Philosophical and Scientific Texts in Istanbul,” *Journal of the American Oriental Society* 75/1 (1955), ss. 14-23.

SARICAĞLU, Fikret, “Rûznâme,” *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Online Versiyon.

FRIEDRICH, Michael-SCHWARKE, Cosima, "Introduction – Manuscripts as Evolving Entities," *One-Volume Libraries: Composite and Multiple-Text Manuscripts*, haz. Michael Friedrich-Cosima Schwarke, De Gruyter, Berlin 2016, ss. 1-26.

SEZER-FEYZİÖĞLU, Hamiyet, "Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılışının Taşradaki Yansıması (1826–1827)," *Tarih Araştırmaları Dergisi, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi*, 19/30 (1998), ss. 215–238.

SCHMIDT, Jan, "From 'One-Volume-Libraries' to Scrapbooks. Ottoman Multiple-Text and Composite Manuscripts in the Early Modern Age (1400–1800)," *One-Volume Libraries: Composite and Multiple-Text Manuscripts*, Haz. Michael Friedrich-Cosima Schwarke, De Gruyter, Berlin 2016, ss. 207-232.

YILMAZ-DİKO, Gülay, "Askerler ve Siviller Arasındaki Bulanık Sınırlar: 17. Yüzyıl'da İstanbul'da Zanaatkar Yeniçeriler," *Ekmek Aslanın Ağzında: Osmanlı Şehirlerinde Hayatlarını Kazanmak İçin Mücadele Eden Zanaatkârlar*, Haz. Suraiya Faroqhi, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2017, ss. 193-211.

Ek: Nüshanın Genel Şablonu

1a

- Süleyman'ın Bender'den Sinop'a geldiğini belirten not.
- Ay tutulmasını belirten not.
- Güneş tutulmasını, Süleyman'ın pederine/validesine dua istediğini ve Süleyman'ın tam adını içeren not.
- Süleyman'ın oruç tutmaya niyetlendiğini belirten not.
- Güneş tutulmasını belirten not.

2b

- Gün (Güneş) tutulmasını belirten not.
- *Adâb-ı Müridîn* risalesinin başlangıcı.

69b

- *Kitâb-ı Tasavvuf* risalesinin başı.

69a

- *Adâb-ı Müridîn* risalesinin sonu.
- İlk ferağ kaydı.

70b

- *Kitâb-ı Tasavvuf* risalesinin sonu.

70a

- *Risâle fi't-Tasavvuf* risalesinin başı.

71a

- *Risâle fi't-Tasavvuf* risalesinin sonu.

72b

- *Risâle-i Bî-Namaz* risalesinin başı.

72a

- *Risâle-i Bî-Namaz* risalesinin sonu.

73b

- *Menkabe-i Şeyh İbrâhîm* risalesinin başı.

74a

- *Menkabe-i Şeyh İbrâhîm* risalesinin sonu.

75b

- *Risâle-i İlmihâl ale'n-Nisâ ve'r-Ricâl* risalesinin başı.

86a

- *Risâle-i Akâ'id* risalesinin başı.

86b

- *Risâle-i İlmihâl ale'n-Nisâ ve'r-Ricâl* risalesinin sonu.

86b

- *Risâle-i Akâ'id* risalesinin sonu.

92a

- *Risâle-i Ef'al-i Mükellefîn* risalesinin sonu.

94b

- *Risâle-i Ef'al-i Mükellefîn* risalesinin sonu.
- *Menkabe-i Hasan İbn Ebi Sinâ* risalesinin başı.

94a

- İkinci ferağ kaydı.
- Süleyman'ın kızının dünyaya geldiğini belirten not.
- Süleyman'ın oğlunun dünyaya geldiğini belirten not.
- Süleyman'ın kızının dünyaya geldiğini belirten not.
- Süleyman'ın oğlunun dünyaya geldiğini belirten not.
- Süleyman'ın kızının dünyaya geldiğini belirten not.
- Süleyman'ın oğlunun dünyaya geldiğini belirten not.
- Süleyman'ın kızının dünyaya geldiğini belirten not.
- Süleyman'ın evini yenilediğini belirten not.
- *Menkabe-i Hasan İbn Ebi Sinâ* risalesinin sonu.

95b

- İstiğfar duasının Arapça/orijinal metni.
- Oğlunu mektebe verdiğini belirten not.
- İstiğfar duasının hikmetlerinin Osmanlı Türkçesinde bazı açıklamaları.

95a

- Sultan'dan ferman geldiğini belirten not.
- Zelzele olduğunu belirten not.
- Oruç tutmaya niyetlendiğini belirten not.

96ab

- Kısa tasavvufi hikayeler.

97b

- Süleyman'ın arkadaşlarıyla birlikte Kastamonu'ya sürüldüğünü belirten

not.

- Oruç tutmaya niyetlendiğini gösteren not.
- Oğlu tarafından düşülen, Süleyman'ın vefat ettiğini ve cenaze masraflarını belirten not.
- Oğlu tarafından düşülen ve Süleyman'ın 27'sini olduğunu belirten not.
- Süleyman tarafından düşülen ve Peygamber hakkında uzunca şiir.

97a

- *Risâle-i Elli Dört Farz* risalesinin başı.

98b

- Süleyman tarafından yazılan bir macun tarifi.
- Süleyman tarafından yazılan ve tasavvufi unsurlar içeren şiirler.
- *Risâle-i Elli Dört Farz* risalesinin sonu.

99b

- Süleyman tarafından yazılan ve İmanın esasları hakkında Ebussu'ûd Efendi'ye atıf yapılan not.

XVIII. YÜZYILDA BATUM SANCAĞI'NDA EŞKIYALIK MESELESİ VE ASAYİŞ*

Sibel ORHANKAZI**

ÖZ

XVI. yüzyılda yapılan Kafkasya ve Gürcistan seferleri sonucunda Osmanlı Devleti hâkimiyeti altına girmiş olan Batum, XVIII. yüzyılda Rusya ve İran arasındaki mücadele sahalarından biri olmuştur. Rusya'nın, Karadeniz kıyılarında Osmanlı Devleti'ne ait Faş, Anapa ve Kemhal gibi önemli kaleleri ele geçirmesinden sonra Batum ön plana çıkmıştır. Osmanlı Devleti için Rusya ile mücadelede bir set işlevi gören Batum Sancağı liman, kale ve her daim yenilenen ulaşım ağıyla askeri ve siyasi bakımdan dönemin önemli sınır şehirlerinden biri olmuştur.

Osmanlı Devleti, XVIII. yüzyılda Karadeniz limanlarından Kafkasya'ya taşınan her türlü zahire ve mühimmatı sahip olduğu Batum sancağı yolu ile aktarmaktaydı. Ancak bölgenin İstanbul'a uzaklığı bu anlamda bir takım sıkıntıları da beraberinde getirmekteydi. Nitekim fethedildiği ilk dönemlerden itibaren tam hâkimiyet sağlanamamış olan Batum'da bir otorite boşluğu ve devlet görevlilerinin ihmalleri söz konusuydu. Karadeniz iskelelerinden Kafkasya'ya zahire taşıyan gemilerin güzergâhı olan bölgede eşkiya unsurunun varlığı bu nakliye büyük engel teşkil etmekteydi. Osmanlı Devleti, bu engeli ortadan kaldırmak amacıyla XVIII. yüzyıl boyunca lojistik ikmal merkezi ve askeri tahkimat bölgesi olan Batum dâhilinde nüfuzlu ailelere kimi zaman idari anlamda bir takım ayrıcalıklar vermek zorunda kalmıştır. Bunun yanı sıra bölgede eşkiya ile mücadelede Karadeniz kıyısında donanma bulundurmuş, iç kesimlerde ise yolların güvenliğini sağlayıcı önlemler almıştır. Devlet, organize bir şekilde yapılan eşkiyalık faaliyetlerine karşı nizamı oluşturmaya çalışırken bölge halkından da destek almıştır. Huzursuzluğa sebep olan küçük gruplara ise mali cezalarla engel olunmuştur.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı Devleti, Karadeniz, Batum, Eşkiyalık, Asayiş.

THE ISSUE OF BRIGANDAGE AND PUBLIC ORDER IN THE SANJAK OF BATUMI DURING THE 18TH CENTURY

* *Gönderim Tarihi:12.07.2019. Kabul Tarihi:01.05.2020.* Bu çalışma, 2-5 Mayıs 2019'da Gürcistan/Batum'da *International Black Sea Coastline Countries Symposium*'unda bildiri olarak sunulan metnin geliştirilmiş halidir.

** *Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi, Fen-edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, KARS. sibelorhankazi@gmail.com, ORCID: 0000 0003 3327 7949*

ABSTRACT

Batumi emerged as a significant town in the 16th century. The city was under the domination of the Ottoman Empire after the campaigns to Caucasus and Georgia. It became one of the ports of contention between Russia and Persia during the 18th century. Batumi came to the forefront and became a target after Russia captured some crucial strongholds of the Ottoman Empire on the shores of the Black Sea like Poti, Anapa and Kemhal. Serving as a barrier for the Ottoman Empire in its struggle with Russia, the Batumi Sanjak was one of the critical border cities of the time in military and political terms with its port, fortress, and its continually renewed transportation network. In the 18th century, the Ottoman Empire used to transport all kinds of cereals and ammunition from Black Sea ports to the Caucasus through the Batumi Sanjak. However, the region's distance from Istanbul was resulting in some difficulties as well. As a matter of fact, there was an authority gap and incidents of negligence by state officials in Batumi, where complete domination could not be established since its conquest. In this region, which was on the route of the ships that carried cereals from Black Sea ports to the Caucasus, the presence of brigands was a significant hindrance for this transportation. To eliminate this obstruction, The Ottoman Empire occasionally had to make certain administrative concessions to the influential families of Batumi, which was a logistic supply centre and a place of military fortification during the 18th century. For fighting the brigands in the region, it also kept a fleet on the Black Sea shore and took some precautions for ensuring the safety of roads throughout the internal regions. In its efforts for maintaining order against organised brigandage activities, the Ottoman Empire also received support from the local community. Smaller groups causing disturbance were eventually stopped with a pecuniary pen.

Keywords: Ottoman Empire, Black Sea, Batumi, Brigandage, Public Order.

Giriş

XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti ile İran ve Rusya arasında siyasi ve askeri münasebetler devam ederken merkeze olan uzaklık sebebiyle oluşan idari belirsizlik, Karadeniz ve Kafkasya'yı karmaşık hale getirmiştir. Bu karmaşıklık içerisinde eşkıyalık faaliyetleri, Osmanlı Devleti'ni bölgede uğraştıran önemli bir hadise haline gelmiştir. Arşiv kayıtlarından ve bölge idarecilerine gönderilen hükümlerden anlaşıldığı üzere devlet organize bir şekilde hareket etmiş; siyasi, iktisadi ve sosyal koşullara göre önlem almaya çalışmıştır.

Devlet ve toplum düzenini önemli ölçüde bozan eşkıyalık, yörenin sosyo-ekonomik ve idari özelliklerine göre değişmekle birlikte¹ çoğu kez üç-beş kişiden oluşup, genellikle yol kesip adam soyan kimselerden meydana gelmekteydi. Osmanlı Devleti'nde eşkıyaların en yaygın faaliyetleri, halk ile birlikte zaman zaman kendilerine katılmış olanları da öldürüp bunların silah, at ve paralarına el koymaktı. Kara eşkıyası içinde firkate adı verilen kürekli hafif

¹ Mehmet Yavuz Erler, "Trabzon Vilayeti'nde Kanun Kaçakları (1856-1869)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, S: 30, C:19, 1997, s. 69.

savaş gemileri edinip denize açılarak başka gemileri vuran, içindekileri Müslim-gayr-i müslim ayırmaksızın katledip mallarını yağmalayan korsanlar da eşkıya taifesindendi. Korsanlar denizde olduğu gibi karada da soygun ve kaçırma olayları tertip etmekteydi².

Sosyo-ekonomik faktörlerin yanı sıra bölgenin merkeze olan uzaklığı ve merkezin taşra ile bağlantısının zayıflığı, Osmanlı Devleti'nde Doğu Karadeniz sahili boyunca gerçekleşen eşkıyalık ve korsanlık faaliyetlerinin ana kaynağını oluşturmaktaydı. İstanbul ve Azak'ın fethedilmesinden sonra Venedik ve Ceneviz gemilerinin Karadeniz ile olan bağlantılarının kesilmesi üzerine ticari faaliyetleri baltalanan özellikle Abaza ve Dadyan ahalisi Karadeniz sahilinde korsanlık yapmaya başladı. Mavna şeklinde ve yirmi beş arşın yüksekliğindeki "haçapa" adı verilen kayıklarıyla rast geldikleri küçük gemileri tutup içerisindeki esir ve malları yağmalayan yerliler daha sonra ellerindeki gemileri yakmayı alışkanlık haline getirdiler³.

Doğu-Batı istikametinde uzanan ve Batum'u da kapsayan Doğu Karadeniz bölgesinin doğal yolları, tarih boyunca transit ticaretinin ve askeri seferlerin güzergâhı olduğu için eşkıyalık ve korsanlık faaliyetlerine her zaman açıktı. Bu coğrafyada hâkimiyet kurmuş her devlet bu yolları ticari ve siyasi kaygılarla sürekli kontrol etmeye ve geliştirmeye çalıştı. Trabzon-Erzurum güzergâhı Anadolu'daki sol kolu Karadeniz'deki Trabzon limanına ulaştıran bağlantı yolu olmakla birlikte Karadeniz sahilindeki limanların da yer aldığı önemli bir ağıd⁴. XVIII. yüzyılda Karadeniz'de Trabzon, Sinop, Amasra, Varna⁵ ve Batum gibi korunaklı limanlar gerek ticari gerek askeri amaçlı gemiler için önemli bir ulaşım ağı sağlamaktaydı. Bunlardan Karadeniz'de meşhur iskele adı verilen ve eski ismi Bathys-limen olan Batum Limanı⁶, 1578'de Gürcistan ile Şirvan'ın zaptı ve sonraki tarihlerde Osmanlı ordusunun iâşe ve ikmalinde Silistre, Varna, Samsun ve İsakçı zahire gemilerinin geçiş noktasıydı⁷. Özellikle XVI. yüzyılın sonlarında Üsküdar'dan Anadolu'nun Karadeniz kıyılarını takiben Faş'a kadar olan güzergâhta⁸ ve XVIII. yüzyılda Doğu Karadeniz'in ve Doğu Anadolu'da denizle bağlantısı olmayan iç kesimlere ticari ve askeri nakliyatlar

² Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadî Yapısı*, TTK, Ankara 2018, s. 86-87.

³ Mahir Aydın, "Faş Kalesi", *Osmanlı Araştırmaları VI*, İstanbul 1986, s.68-69.

⁴ Ertaş, M. Yaşar, "Osmanlı Devleti'nde Trabzon-Erzurum Güzergâhına Alternatif Yol Oluşturma Teşebbüsü (1744-1746)", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu, 3-5 Mayıs 2001*, Haz. Mithat Kerim Arslan-Hikmet Öksüz, C: 1, Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Trabzon 2002, s. 161.

⁵ Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 392, 394.

⁶ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C: 3, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971, s. 583.

⁷ Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1993, s. 32-34.

⁸ Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme, (Menziller)*, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 148.

için kullanılan Batum, önemli bölgelerden birini teşkil etti⁹. Bu ağı oluşturan alanlar ve bu bölgeye uğrayan her türlü zahire kayığı eşkıyanın hedefindeydi. Diğer taraftan Batum ve civarındaki reaya, bölgeye tayin edilen devlet görevlilerinin ve eşkıyanın zulm ve baskısı altındaydı. İran ve Rusya ile mücadelenin yoğun olduğu ve Rusya'nın neredeyse tamamıyla yayılmaya çalıştığı XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti sınırlarla yeterince ilgilenememiş olsa da¹⁰ eşkıyalığa karşı önlem almaya çalışmış, tımar ve zeamet sahiplerine bölgedeki reayanın huzuru ve asayişle ilgili pek çok uygulamaya başvurmuştur¹¹.

1. Batum'da Eşkıyalık Faaliyetleri ve Asayiş Olayları

XVIII. yüzyılda Rusya ve İran tehdidi altındaki Osmanlı Devleti bu yüzyılda ayrıca bu devletlerle askeri mücadelesini zorlaştıran Batum ve çevresindeki ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Çünkü bölge bu dönemde yerel otoritelerle birlikte eşkıya unsurunun kol gezdiği bir saha halindeydi. Bölgede yaşayan kabilelerden Gürcü, Laz, Lezgi ve diğer kabilelerin husumetleri ile eşkıyalık faaliyetleri siyasi ve askeri ortamın da etkisiyle artarak devam etmekteydi. Bununla beraber Karadeniz sahili ile Kafkasya'da oldukça nüfuzlu olan ve devletin önemli kademelerinde yer alan Çerkes ile Abazalar arasındaki mücadeleler de yaygındı. Sohum Beyi Keleş Ahmed Bey ve Abaza beylerinden Mürted Ali Bey arasında 1781'de vuku bulan çekişme uzun süreli olup sonrasında da devam eden hadiselerden biridir. Mücadele Çerkes taifesinin altı kıta kayığa asker yükleyip Mürted Ali Bey üzerine saldırmaları ile başlamıştır. Abaza Beyi bunun üzerine kethüdası Canbolad ile haberleşip Çerkes taifesiyle mücadele ettikten sonra 110 Çerkes neferini öldürmüş, 62 neferini esir etmiştir. Keleş Bey bu neferlerden 36'sını satın alıp firar eden 3 neferle birlikte kendi bölgelerine göndermiştir. Çerkes beyleri Keleş Ahmed Bey ile istişare ederek asker tedarikine başlamıştır. Abaza Ali Bey de mücadele için asker toplamıştır. Daha önce beylerbeyliği ve Faş muhafızlığına tayin olunan Bicanoğlu Ali Paşa, Batum tarafına gidip Batum mutasarrıfı Abaza Mehmed Paşa ve Laz taifesi ile birleşip müdafaa hareketinde bulunmuştur. Ali Paşa Batum etrafından asker tedarikine başlamıştır. Keleş Ahmed Bey'in Abaza ve Çerkes beyleri arasında nüfuz ve saygınlığından dolayı mücadelenin engellenmesi konusunda tedbir alınmış ve Faş muhafızı Abaza Mehmed Paşa'nın bu mücadeleyi önleyeceği konusunda ise ihtimam göstermesi istenmiştir. Devlet, bu konuda herhangi bir taraf tutmamış ve husumetin önlenmesine gayret etmiştir¹².

Osmanlı Devleti'nde köylü ya da elit denilebilecek kitlelerin çıkardığı herhangi bir büyük isyan ile karşılaşmamıştır. Merkezi yönetimler, kimi zaman devlete yönelik başlıca tehdit sayılan eşkıyayı kendi güçlerini pekiştirmekte kullanabilmekteydi. Bu bağlamda Osmanlı Devleti, iç güçleri kendi lehine

⁹ *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri (BOA)*, C. BLD. 61. 3002. 1.

¹⁰ *BOA*. HAT.139.5737.1.

¹¹ *BOA*. A.(DVNSMHH.d. NO: 60/112.

¹² *BOA*. HAT. 28. 1336. B.1).

olacak şekilde yönlendirerek Batı Avrupa'da, sık sık görülen yıkıcı mücadelelerden kaçınmayı büyük ölçüde başarmıştır. Devlet, eşkıya ile pazarlık yapıp hem devletin konumunu hem de toplum üzerindeki hâkimiyetini sağlamıştır. Bu noktada eşkıya ile yapılan anlaşmada devletin yararına bir politika uygulanması amaçlanmıştır. Bununla beraber Osmanlı Devleti, aynı anda hem iç hem de dış savaflara maruz kalmak istemese de XVII. ve XVIII. yüzyıllarda sosyal, siyasi ve ekonomik nedenlere bağlı olarak eşkıya ve eşkıya faaliyetleriyle uğraşmak zorunda kalmıştır. Özellikle Safevilere karşı yürütülen pek çok savaşta, Kafkaslardan Azerbaycan'a kadar uzanan bölge üzerine odaklanan devlet, buradaki eşkıya kabileleriyle de karşı karşıya kalmıştır¹³. Bu kabilelerden Abaza ve Çerkes kabileleri eşkıyaları bölgede Müslüman zahire kayıklarına saldırıp güvenliği büyük ölçüde tehdit etmiştir. Eşkıya, en çok Trabzon ve civarındaki iskelelerden gelip giden zahire kayıklarını basıp yağmalamıştır. Bunun için 1712'de Batum Sancağındaki yeniçeri ve zabitlerin mahzarları söz konusudur¹⁴.

Doğu Karadeniz'de Çerkes ve Abhaza kabilelerinin yağma ve taşkınlıklarıyla birlikte¹⁵ XVIII. yüzyılın başında özellikle 1712-1714 yılları arasında Batum, Anakara ve Gönnye etrafında Gürcü, Megril, Lezgilerin yayılımı da dikkat çekmektedir¹⁶. Gürcistan'da hanların ve otoritelerin değiştiği dönemlerde fırsattan istifade edilerek eşkıyalık daha da belirginleşmiştir. Bölgede eşkıyalık, gasp ve yağma gibi yasadışı yollarla köle kaynağına ulaşılmaktaydı¹⁷. Abaza ve Megrel kabilelerinin hanlığa saldırdığı ve reyanın mal ve erzakına el koyup çocuklarını esir almaya teşebbüs ettiği esnada Batum ve Gönnye sancakları idarecileri harekete geçmiştir¹⁸.

Batum ve civarı ile birlikte Batum'a bağlantısı olan Doğu Karadeniz sahilinde de eşkıyalık karşılaşılan önemli bir sorundu. Trabzon beylerbeyi, Rize kadısı ve Samsun Kalesi dizdarına gönderilen hükümlerden anlaşıldığı üzere Rize sakinlerinden Osman, Ahmet ve Abdürrahim adlı kimselerin etrafında 30-40 neferlik bir eşkıya grubu reayaya zorluk çıkarıyordu. Eşkıyanın bu denli rahat olması ve reayaya baskı uygulamasının sebeplerinden biri yine bölgede idari boşluk ve asayiş problemiydi. Kayıtlara göre Kars beylerbeyi Murtaza Paşa, mutasarrıf olduğu Batum sancağının Trabzon'a dört konak mesafede olan Hemşin kazasındaki malikâne tahsili ile uğraşırken eşkıyanın yağmasına uğramıştır. 1761 senesinde de Acara-i Sufla Sancağı'na musallat olan eşkıya üzerine kapu kethüdarları tayin edilmiş ancak eşkıya ve zorbalarla baş edilememiştir. Üstelik bu görevliler eşkıyanın zulmüne maruz kalmışlardır.

¹³ Karen Barkey, *Eşkıyalar ve Devlet*, Çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2016, s. 2, 198-208.

¹⁴ BOA. AE. III. Ahmed. 2828.

¹⁵ Jean Chardin, *Chardin Seyehatnamesi*, Ed. Stefanos Yerasimos, Çev. Ayşe Meral, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004, s. 105,109.

¹⁶ BOA. İE. BH.1364; BOA. MŞH. ŞSC. d. 8569. 70.

¹⁷ BOA. A. (DVNSAHK. TZ.d.2.50.

¹⁸ BOA. HAT. 1427. 58434.1.14.

Neticede eşkıyaya nizam verilse de bunların bazıları Acara’i Sufla’dan Batum’a geçerek faaliyetlerine devam etmişlerdir¹⁹.

2. Asayiş’in Temini ve Eşkıyalık Faaliyetlerinde Alınan Tedbirler

Çağdaş diğer devletler gibi Osmanlı Devleti’nin de en büyük sıkıntılarından biri yüzlerce kilometre uzaklıktaki sınırları kontrol edebilmektir. Merkeze uzak olan bölgelerin kontrolü için Osmanlı Devleti bazı taktikler geliştirmiştir. Gürcistan ve çevresinin eşkıyadan arınması ve şekavetlerin önlenmesi için her dönem farklı tedbirlere başvurmuştur. Gürcistan’la Şirvan’a erzak ve mühimmat sevk etmek, Abazalar ve Megrellerin korsanlık yapmalarına engel olmak için Rion nehrinin, kalenin önünde göl haline gelerek iyi bir liman teşkil ettiği ve Karadeniz’e döküldüğü Faş’ta 1579’da “Faş Kaptanlığı” kurulmuştur. Osmanlı Devleti’nin 1683’ten itibaren Almanya İmparatorluğu, Venedik, Polonya ve Rusya ile savaş halinde olmasından yararlanan Abaza eşkıyaları Osmanlı tüccarına ve ticaret gemilerine saldırıp mallarını gasp etmekteydi²⁰. 1699’da Kabdan-ı Derya Mezomorta Hüseyin Paşa’ya Megreller, Abazalar ve Lazların korsanlık ve eşkıyalık yapmalarını engellenmesi emri verilmiştir. Gürcistan kıyılarının güvenliğini temin maksadıyla Rize Gönve Azak, Taman ve Kerç tersanelerinde ikişer fırkate inşa edilmesi emredilmiştir. Ayrıca bölgede bir kaleler zinciri tesis edilmiş, 1703-1704’te Batum ve Anakara kaleleri, 1708-1709’da Bağdatçık kalesi tamir edilmiştir. Batum halkı kalenin tamirindeki hizmetlere karşılık avarız-ı divaniye vergilerinden muaf tutulmuştur²¹.

XVIII. yüzyılın başında 1707 yılında Batum ve civarında özellikle Abaza ve Gürcü şekaveti tüccar gemilerine de büyük darbe vurmuştur. Abaza ve Gürcü eşkıyası kendi memleketlerinden olan iskelelere tüccar gemilerinin ulaşmasını engellemiş, İstanbul’dan Trabzon’a gelen şaykaların Batum’dan öteye gidemesine neden olmuştur. Bu duruma önlem olarak Batum iskelesinden eşkıyanın olduğu yerlere gemi sahiplerinin gitmemesi, Batum muhafızlarının baskı uygulaması ve bu şekilde eşkıyaya fırsat verilmemesi gibi önlemler alınmıştır²². Abaza eşkıyasının bulunduğu bölgelere tuz ve diğer zahirelerin taşınmasının ve Batum ile civarından bu taraflara bir geminin ve bir kişinin dahi gitmesinin yasaklanması alınan diğer önlemlerdir. Bu yasaklara uymayıp Abaza eşkıyasının bulunduğu yerlere gemi ve herhangi bir vasıtanın gitmesi halinde ceza verileceğine dair emirler gönderilmiştir. Ayrıca iskele eminleri, geçişe izin vermemeleleri konusunda uyarılmıştır²³. Bu tedbirlere rağmen Gürcü ve Abaza eşkıyasının Batum, Anakara ve Gönve’de bulunan kaleleri muhasara edebilecek cesarete olmaları bunların oldukça nüfuzlu olduklarını göstermektedir. Bununla birlikte

¹⁹ BOA. HAT. 7.226.1.

²⁰ M. Sadık Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 63-79.

²¹ M. Sadık Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya (1454-1829)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015, s. 129, 130, 131.

²² BOA. MŞH. ŞSC. d. 8563.86.

²³ BOA. MŞH. ŞSC. d. 8577.94/95.

Anakara Batum ve Gönve'yi eşkıyalardan korumak amacıyla 1712'de tersane-i amireden ikişer yük akçeden her sene 8 yük akçe saliyane ile dört kapudan tayin edilmiş, ancak bu görevler yerine getirilmemiştir. Bu yüzden tersane-i amire tarafından verilen işkampavyeler geri alınmıştır. Buna karşılık 1714 senesi saliyanesi için tekrar 8 yük akçe verilmiştir. Alınan önlemler her ne olursa olsun Abaza eşkıyasının Gönve ve Batum'a saldırıları ile Anakara kalesinin zaptları önlenememiştir. Abaza eşkıyasının Anakara'yı muhasara etmesinden sonra kale içinde olanlar yiyeceksiz kalmıştır. Eşkıyanın saldırıları ve bu gibi faaliyetleri ise dönemin şartları göz önünde bulundurulursa ancak kale içinden kimselerin firar edip Trabzon'a haber vermesiyle öğrenilebilmiştir. Eşkıyanın bu faaliyetleri ve bu kıyıların korunması gerekliliği her defasında vurgulanıp dönemin Trabzon Valisi Vezir Abdullah Paşa'nın ilamıyla sahillerin güvenliği için işkampavyeye ve kapudan tayini ile tersaneden kalkan, mühimmat ve 800 akçe havalesi istenmiştir²⁴.

Devlet, Kasımpaşa'dan başlayarak Trabzon civarı iskelelerine giden zahire kayıklarının eşkıya kabilelerden korunması için ayrıca tedbir almıştır²⁵. 1712'de Trabzon ve çevresindeki iskelelerden zahire taşıyan kayıkların korunması ve Anakara ile Batum muhafazası için Batum Sancağı muhafızı, yeniçeri, kal'a kulu ve zabitlerinden destek alınarak 12'şer oturak ve dört parçalık fırkate ile neferatlarıyla kapudanlar tayin edilmiştir. İlâveten bunlardan sonra 4 adet işkampavye ile 30'ar nefer levand ve 4 kapudan tayini yapılmıştır. Bu kapudanların görevlerine riayet etmemeleri devleti meşgul eden ayrı bir meseleydi²⁶. Bununla beraber Batum ve civarında organize bir şekilde yapılan eşkıyalığa karşı nizam ve uygulamaya dair bölge kadı ve vezirlerine pek çok hüküm gönderilmiştir. Bunlardan Çıldır Valisi Vezir Numan Paşa'ya ve Batum kadısına gönderilen 1769 tarihli bir hükümde eşkıyayı temizlemek ve bölgeye nizam verilmek amacıyla bir takım tedbirlerin alındığı ve Batum'daki köylerden dahi öşür toplandığı görülür. Bu öşürler Batum'daki Ahmed, Mahmud, Mustafa ve Deli Balta adındaki şakilerin faaliyetlerine karşı alınmıştır. Batum'da Ahmed, Mahmud, Mustafa ve Acara eşkıyasından Deli Balta denilen şakilerin faaliyetlerini önlemek ve bu amaçla alınan tedbirlerin masrafları için gerçekleştirilmiştir. Bu maksatla Batum'un köylerinden Orta Batum, Çaköy, Çaköy'ün Merd mahallesinden toplam 15.500 kuruş öşür toplanmıştır²⁷. Bu durum çevredeki eşkıyalık hareketlerine katılmayan, devletin yanında taraf tutan, asker olan bölge nüfusunu oluşturan diğer Gürcü, Lezgi ve Çerkes halkını olumsuz bir şekilde etkilemiştir. Ayrıca kabilelerin siyasi ortamda birbirleriyle olan mücadeleleri de oldukça yıpratıcı olmuştur. Tiflis Hanı Solomon'un maiyetindeki 300 kadar Lezgi

²⁴ BOA. İE. BH.15.1364.1.

²⁵ BOA. İE. BH.1364; BOA. MŞH. ŞSC. d. 8569. 70.

²⁶ BOA. AE. III. Ahmed. 2828.

²⁷ BOA. C. DH. 16954.

ve Gürcü taifesinin mücadelelerde uğradıkları zarar buna örnek teşkil etmektedir²⁸.

Yerel halktan sefer zamanlarında asker temin etmeyi ve bölge kabilelerinden istifade etmeyi de değerlendiren devlet, Batum'da ordu bünyesinde ihtiyaç arttığında başka uygulamalara başvurmuştur. Lazistan sancağından 1.000 ve Tunus'tan bir asker taburunun temin edilmesi, düşmana karşı yeterli olmadığı anlaşılınca Abaza ve Çerkez ümerası ile görüşülüp Lazistan Sancağından Abaza ve Çerkes neferatının orduyu hümayuna dâhil olmalarının istenmesi bu uygulamaların başında gelir. Gürcüler bu uygulamaya kimi zaman iştirak etmiş, kimi zaman çeşitli rütbe ve maaş karşılığında Rusya'nın yanında yer almıştır. Rusya'dan gördükleri itibara karşı Osmanlı Devleti de Gürcülere bir takım vaatlerde bulunmuştur. Örneğin 1853'te bölgede nüfuzlu Olan Abaza ümerasından Moganka suhtesine mirimiranlık rütbesi ile 2.000 kuruş maaş tahsis edileceği, gerektiğinde yararlı olan diğer Abaza ve Çerkes ümerasına aynı şekilde askeriyeden rütbe ve maaş verileceğini vaat edilmiştir. Ayrıca şartlara riayet edip rütbe alıncaya kadar hizmet eden askerlere de maaş tahsis edileceği ifade edilmiştir²⁹.

Bölgede asayişin sağlamak ve eşkıyalık faaliyetlerini önlemek amacıyla Osmanlı Devleti'ne tabi Gürcistan sahillerinde Karadeniz donanmasından bir filo her yaz denetimi sürdürmüştür. Fakat alınan tedbirlere rağmen bu sahillerdeki eşkıyalık ve korsanlık faaliyetlerinin önüne tam olarak geçilememiştir. 1778 yılında Gazi Hasan Paşa ile Canikli Ali Paşa'nın Soğucak'a vardıklarında saldırıya uğramış, Anapa ve Soğucak muhafızı olan Ferah Ali Paşa gaspçılara hediyeler ve tercümanlar göndererek meselenin çözülmesine çalışmıştır³⁰.

1783-84 yıllarına gelindiğinde Batum, Acara-i Ulya, Acara-i Sufila, Ahışa, Ahılkelek, Macahel ve Faş civarındaki kalelerin eşkıyadan korunması için Batum'dan 400 nefer ve Batum civarından 1.100 nefer olmak üzere toplam 1.500 nefer yamakan Faş ve çevresinin muhafazası için tayin edilmiştir. Ahışa ve Ahılkelek civarındaki kalelerin tamiri için tahmini 75 kuruş meblağ belirlenmiştir. Bunların hayata geçirilmesi iklim şartları yüzünden gecikebiliyordu. Yani bölgede bir yerlere yardım götürülecekse veya mühimmat, top, bina, tabya ve kale tamirleri için kereste malzemesi taşınacaksa mevsimsel olarak uygun koşullar bekleniyordu. Bu durum ise bölgenin asayişini geciktiriyordu³¹.

Alınan bütün tedbirlere rağmen XVIII. yüzyılın sonlarında daha kalabalık bir eşkıya grubu görmek mümkündür. 1799'da 2000'i aşan bir eşkıya grubu Batum ve Çaköy civarındaki kaleleri muhasara etmiş, bunları durdurmak için bir kısmı Atina kazasından olmak üzere 3-4 bin kadar asker tertip edilmiştir. Ayrıca Batum, Çaköy ve Gönye kazalarının her birinden 10 bin kuruş orduya tahsil edilmiştir. Verilen mücadele ile eşkıya grubunun bir kısmı Sohum'a firar etmiş,

²⁸ BOA. HAT. 175. 7586. 1.

²⁹ BOA. A. AMD. 51. 81. 1.

³⁰ Aydın, "Faş Kalesi", s. 69.

³¹ BOA. HAT. 25. 1251. J. 1.

bir kısmı farklı bölgelere dağılmış, bir kısmı da elebaşları ile birlikte yakalanmıştır. Batum'da nizam sağlandıktan sonra Faş, Atina ve Rize'ye de asker tayin edilerek önlem alınmıştır. Devletin aldığı bu önlemler ve bölgedeki eşkıyalık faaliyeti son altmış yılın en büyük hareketi olarak görülmektedir.³² Diğer taraftan eşkıyalığın giderek daha farklı bir boyuta ulaştığını görmek mümkündür. Sancak beylerinin evine misafir olarak gelenler dahi şakilerin faaliyetlerine maruz kalabilmiştir. Faş muhafızı Vezir Halil Paşa'nın Trabzon valisi Hacı Ali Paşa'ya gönderdiği bir hükümde Batum Sancağı Beyi Mehmed'in hanesine misafir olacak bir ailenin Bicanoğlu Ali Paşa, oğlu ve 20 kadar adamı tarafından katledilmiş ve para ile eşyalarına el konulduğu belirtilmiştir. Bu durumda alınan önlemlerin her zaman sonuç verdiği söylenemez³³.

3. Yerel Güçler ve Sımr Asayışı Meselesi

Osmanlı Devleti, merkezden aldığı önlemler dışında eşkıyalık faaliyetlerini önlemek ve kargaşaya sebebiyet verecek olan nüfuzlu idarecileri durdurmak için çeşitli tevcihatlarda bulunmuştur. Eşkîya taifeleri ile mücadele, asayişin sağlanması ve devlete sadakat koşuluyla Batum Sancağı yurtluk ve ocaklık olarak tasarruf edilmiştir³⁴. Batum'un asayışıyla ilgili olarak Trabzon valisine gönderilen hükümlerde bölgedeki eşkıyanın daha baskın olmasından kaynaklı olsa gerek memur tayininde tereddüt edildiği görülmektedir. Arşiv kayıtlarında yer alan bazı tevcihatlarda şahısların görevlerine riayet etmedikleri ve hatta görev yerine gitmedikleri görülür. Hükümlerde Batum'un asayiş ve emniyeti hakkında çaba sarf edileceği ancak bölgeye bir memur tayinatının mümkün olmayacağı ifade edilmektedir³⁵. Ancak Batum'dan çevre yerlere taşınacak olan zahire, mühimmat ve istihkâmın sağlanması için gerekli olan her türlü malzeme ya da lojistik materyal için önce yolların güvenliğinin sağlanması ile yolların tamir işlemlerinin yapılması, sonrasında buralara işinin ehli kimselerin tayin edilmesi gerekiyordu³⁶.

Uzun süren savaşlar, buna bağlı olarak bozulan mali durum, sadece Karadeniz ve Kafkasya'da değil Anadolu'nun genelinde emniyeti bozmuş ve özellikle XVII. yüzyıldan sonra imparatorluk eşkıya faaliyetlerine açık hale gelmiştir. Buna göre de devlet bazı tedbirler almakta bazı mahalli güçlerden faydalanma yoluna gitmiştir. Bu arada "*ehl-i örf*" denilen taşradaki devlet görevlileri de zaman zaman eşkıyalığa teşebbüs etmekteydi. Ehl-i örfün asıl görevi eşkıya ve haraminin hakkından gelmek olduğu halde bunların halkı ezdiğini gören gerçek eşkıya, zulmünü daha da arttırmıştır. Ehl-i örf ile eşkıya arasında kalan köylü de daha tehlikeli olan eşkıyaya tarafına yönelmiştir.

³² BOA. HAT. 81.3371.1.

³³ BOA. C. DH. 15701.

³⁴ Mehmet İbbaşı, "Trabzon/Batum Eyâleti Valileri (1755-1795)", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S: 31, Erzurum 2006, s. 176.

³⁵ BOA. A. MKT. MHM. 95.70. 1.

³⁶ BOA. C. DH. 4380.

Böylece pek çok eşkıya, taşrada köy ağaları, şehirlerde zabıt ve idarecilerle işbirliği içine girmiştir. Halk eşkıyaya para, yiyecek ve barınak vermek zorunda kalmıştır. Bu durumda eşkıyaya yardım ve yataklık eden halk “nezir akçesi” denen toplu para cezasına bağlanmıştır³⁷. Artan eşkıyalık faaliyetleri ve eşkıya nüfusu bölgenin asayışı için çeşitli görevlendirmeleri zorunlu kılmıştır. 1707 yılında Gönve ve Trabzon ile yakın bölgelerde cereyan eden şekavetlere son vermek için Canik Sancağı’nda ocak tarafından eşkıyayı kontrol etmek için beşinci bölükten Ali Çavuş ve Trabzon beylerbeyi olan Abdurrahman Bey zuema, tumar sahipleri ve yeniçeri serdarı neferatıyla görevlendirilmiştir. Şakavetle bilinen eşkıyanın kendi bölgelerinde çıkardıkları huzursuzluklar ve kaza ahailerinin itaatsizlikleri durumunda bunların 88 kise akçe nezir toplanması emredilmiştir³⁸.

Vergi toplama, tarımsal üretimi devam ettirme ve güvenliği sağlama konusunda taşrada kamu hizmetlerini yürüten bir sistem olan tumar sisteminin XVI. yüzyıla doğru fonksiyonunu kaybetmesi ayan ve eşrafın devlet ile toplum arasında yer edinmesine yol açmıştır. 1683 Viyana bozgunu ve sonrasında yaşanan askeri başarısızlıklar siyasi ve toplumsal yapıyı zedelemiştir. XVIII. Yüzyılda ise özellikle taşra idaresi ağırlıklı olarak mahalli unsurların eline geçmiştir³⁹.

XVI. yüzyılın sonlarından itibaren, Osmanlı sultanları, gerek yerel idareciler gerek dağılık yaşayan topluluklar üzerindeki otoritelerini sağlamak amacıyla merkeze uzak bölgeleri kendilerine daha yakın kişiler eliyle yönetmeye çalışmıştır⁴⁰. Bu bağlamda taşraya askeri sınıftan olan ve sultanın yürütme yetkisini temsil eden bey, beylerbeyi veya sancak beyi ile hukuki yetkiye sahip olan ilmiye sınıfından kadı tayin edilmiştir⁴¹. Devlet, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri ile diğer yeni fethedilen yerlerde idari taksimatı yaparken bölgenin coğrafi özellikleri ile siyasi ve sosyal yapısını dikkate alarak sancak idaresini getirmiştir. Bu yüzden bölgede imparatorluğun diğer sahalarındaki sancaklara göre farklı bir teşkilatlanma zaruri görülmüştür. Klasik sancakların yanı sıra sosyal yapıdaki değişimlere paralel olarak bölgenin fethi sırasında hizmet ve itaatlerinden dolayı eski sahiplerine tevcih edilen ve sancakbeyliği belli bir ailenin elinde bulunması kaidesiyle yurtluk-ocaklık sancaklar ile malikâneler oluşturulmuştur⁴². Bu doğrultuda 1701-1702 de malikâne olan Batum Sancağı daha sonraki yıllarda⁴³ tekrar klasik sancak, malikâne ve

³⁷ Mücteba İlgürel, “Eşkıya”, *TDVİA*, C:11, 1995, s. 468.

³⁸ *BOA. MŞH. ŞSC. d. 8565.97.*

³⁹ Necmettin Aygün, “XVIII. Yüzyılda Bir Osmanlı Valisi: Üçüncüoğlu Ömer Paşa ve Muhallefatı”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S:7, Trabzon 2009, s. 40.

⁴⁰ Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadimin Peşinde*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2017, s. 46-47.

⁴¹ Nejat Göyünç, “Osmanlı Devletinde Taşra Teşkilatı (Tanzimat’a Kadar)”, *Osmanlı*, Ed. Güler Eren, C: 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 77.

⁴² Mehmet Ali Ünal, “Osmanlı Devleti’nde Merkezi Otorite ve Taşra Teşkilatı”, *Osmanlı*, Ed. Güler Eren, C: 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 112-115-117.

⁴³ Hüseyin Hezarfen, *Telhisü'l-Beyan fî Kavânîn-i Al-i Osman*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Kütüphanesi, Demirbaş 220, vrk. 65/a-b; Orhan Kılıç, “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında

yurtluk-ocaklık haline getirilmiştir⁴⁴. Batum Sancağının statüsündeki bu değişim, Osmanlı idarî sistemindeki sancak, yurtluk-ocaklık ve malikâne gibi idari değişimlere paralellik arz etmiş, ihtiyaca ve bölgedeki gelişmelere endeksli Batum'un idari statüsü değişiklik göstermiştir⁴⁵.

Batum'da gerek önemli vazifedeki idareciler gerekse teba ile yakın olan memurlar tarafından vazife yerine getirilmiyor ve verilen görev istismar ediliyordu. Görevi kötüye kullanma, devletin karşılaştığı önemli meselelerdendi. Devlet, bunun önlemini genellikle yeni tayin ve azillerle almıştır. Batum, Gönve ve Trabzon olmak üzere Karadeniz ve Kafkasya'nın büyük bir bölümünde eşkıyayı teftiş etmek ve şekaveti önlemek için devlet tarafından gönderilen yeniçeri, zuama ve tımar sahipleri sükûneti sağlamakta zorlanmış ve verilen emirleri çoğu kez yerine getirememiştir⁴⁶.

Anakara ve Batum muhafazalarında kapudanların başıbozuk hareketleri Batum ve Batum köylerine büyük zararlar vermiştir. Anakara ve Batum muhafazasına tayin olan Çalık Ahmed, Veysi, Seyid, Mustafa ve Veysi isimli İşkampavye kapudanları Gönve mutasarrıfı ile birleşip görevlerini ihlal etmiş, Batum'un Çako ve Çakosta köylerini basıp erzaklarını yağmalamıştır. Bu yağma ve birleşmenin sebebi yeniçerilik ve devletin başka görevlerinde yer alma emeliydi⁴⁷. 1712'de Anakara ve çevresinin muhafazası için 2'şer yük akçe saliyane ile 4 parça işkampavyeye tayin olunan Seyid Mustafa ve Çalık Ahmed adındaki kapudanlar azledilerek yerlerine 1714'te bir emirle Mehmed, Ahmed ve Hasan adındaki kapudanlar getirilmiştir⁴⁸.

Bir şehir için stratejik önem taşıyan kale görevlileri için de durum farklı değildi. Batum kalesi topçubaşısı Ahmed'in 1716'daki arzına göre Gürcistan sınırında Batum kalesinde topçu ocağı kethüdası olan Ömer de görevini yürütecek olgunlukta değildi⁴⁹. Aynı şekilde 1718'de Batum sancağındaki kale muhafızları da görevlerini yerine getirmiyor ve devlete yeterince hizmet etmiyordu. Batum Sancağı'nda yer alan Anakara kalesinde 40 akçe ulufeli kale muhafızı Mehmed bunlardan sadece biridir⁵⁰. 1730 senesinde 12 akçe ulufe ile Batum kalesi cemaati alemdarı olan Mehmed adındaki şahıs yine görevini yerine

---

Trabzon Eyaleti'nin İdarî Taksimatı ve Tevcihati", *Trabzon Tarihi Sempozyumu (Trabzon 6-8 Kasım 1998)*, *Bildiriler*, Trabzon Belediyesi, Trabzon 1999, s. 181; Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Tasarruf Sisteminin Hukuki ve Mali Müeyyede ve Mükellefleri*, Haz. Midhat Sertoğlu, Marmara Üniversitesi, İstanbul 1992, s. 7.

⁴⁴ BOA. C.DH. 239.11935.14.

⁴⁵ Ömer Toraman, "Trabzon Eyaletinde Yurtluk-Ocaklık Suretiyle Arazi Tasarrufuna Son Verilmesi (1847-1864)", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 8, 2010, s. 55-66; Kılıç, a.g.m., s. 181-190,191.

⁴⁶ BOA. ŞSC. d.8565.97.

⁴⁷ BOA. AE. SAMD. III.30. 2828. 1.

⁴⁸ BOA. AE. III. Ahmed. 2828.

⁴⁹ BOA. C.AS.6888).

⁵⁰ BOA. C. AS. 6127.

getirmeyip kaleyi terk etmiştir. Mehmed'in vazifesi boş kalınca yeri Mehmed halife adındaki şahsa bırakılmıştır⁵¹.

XVIII. yüzyılın başından itibaren Osmanlı Devleti'nin Avusturya ve Rusya ile neredeyse kesintisiz yaptığı savaşlar, devletin coğrafyasını tahrip ederken giderek artan askeri harcamaların maliyeti, orduya gereken insan gücü ve malzeme takviyesi gibi problemlerini de ortaya çıkarmıştır. Askeri yenilgilerle birlikte toprak kaybı sınırlarda bir takım değişikliklere de neden olmuştur. Özellikle sınır bölgelerinde yaşayan ahali açısından günlük yaşamın akışını, geçim sağlama yollarını güvenliği ve neticede ne şekilde hayatta kalınacağını belirleyen bir takım zorluklarla karşılaşmıştır. Bununla birlikte taşra idarecileri de Osmanlı diplomatik ilişkilerinde bir şekilde etkin rol almışlardır. Devlet düzeninin taşrada uygulayıcısı durumunda olmaları, uluslararası anlaşma koşullarının da uygulayıcılığını içermekteydi⁵². Batum'a tabi Çürüksu'nun Gürcistan ve Rusya sınırına yakın olması ve buralarda akraba ilişkilerinin olması bazı sorunları beraberinde getirmiştir. Bölgede akrabalık ilişkileri fırsat bilerek sınır boyları çeşitli şekillerde ihlal edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin sınırdaki Gürcistan tebaasından vergi ve asker talep olunmayıp karşılığında çocukları mektebe alınarak fünün-ı harbiyeye verildikten sonra askerlik hizmetine alınması istenmiştir. Ancak sınırdaki ahali bunu çoğu kez ihlal etmiştir. Bu ihlal Rusların sınıra yakın Şekvetil Boğazı denilen yanardağa yakın olması bahanesiyle her tarafta karakol bulundurmaları sebebiyle sadece Osmanlı aleyhine bir ihlaldir. Gürcü ahali aleyhte Rus tarafında değil, Osmanlı tarafında daha aktif durumdaydı. Osmanlı tarafından Rus tarafına geçen ahalinin hayvanları kolayca gasp edilebiliyordu. Sınırdaki tebaanın ihlallerine ve görevden kaçmalarına mukabil diğer taraftan Osmanlı Devleti hudutta şehit olanların ailelerine Batum Sancağı'ndan maddi destek sağlamaktaydı⁵³.

Gürcistan sınırını teşkil eden Ahışa, Kutaisi, Gönye, Bağdatçık Ruh, Ankara ve Batum kaleleri muhafazasında sınıra memur olanlar görevlerini yerine getirmeyip her biri ticaret ve benzeri bahanelerle toplu bir şekilde Trabzon ve civarında bulunuyorlardı. Memur oldukları ve kalmaları gereken kale sınırlarında ise tek bir fert dahi görevini yerine getirmemekteydi. Ticaret bahanesiyle Trabzon ve civarında bulunan yeniçeri taifesi bir hükümlerle tekrar görev yerlerine çağırılmaktaydı⁵⁴.

Karadeniz'e kıyısı olan Rusya ve Osmanlı Devleti zaman zaman bölgelerindeki teba ile ilgili de problem yaşamaktaydı. Özellikle Karadeniz'in Anadolu sahillerindeki Sohum, Batum, Faş ve Kuban'da yakalanan Rus esirleri taraflar arasında sürtüşmeye sebep olmuştur. Rus maslahatgüzarlığına ve

⁵¹ BOA. İE. TCT.1911.

⁵² Nagehan Üstündağ Özdemir, "Vidin Sicillerine Göre Zıştovi ve Yaş Antlaşmalarının Osmanlı Taşrasında Uygulanışı", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C: 32, S:1, s. 261.

⁵³ BOA. A. AMD. 83.48.1.

⁵⁴ BOA. MŞH. ŞSC. d. 8565. 101.

Devlet-i Âliyyeye karşılıklı yazılardan Gürcistan ve çevresinde olan bu esirlerin iki devletin de arazilerinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Bunların kimisi Devlet-i Aliye tebaası olup Hıristiyanlığa geçenler; kimisi de Rus tebaası olup Müslümanlığı benimseyenlerdi. Hıristiyanlar arasında Eflak, Mora, Hersek, Cezayir ve Gürcü asıllılar bulunmaktaydı. Osmanlı Devleti Yaş Antlaşması gereğince bunların teslim edilmelerini istemiştir⁵⁵. Yaş Antlaşması'ndaki on üç madde içerisinde Dinyester Nehri'nin sınır kabul edilmesinin dışında her iki devletin ellerindeki esirleri serbest bırakması, toprağına geri dönmek isteyenlere izin verilmesi de yer almaktaydı⁵⁶.

1770'in başlangıcında bazı Gürcü grupları Rus grupları ile birlikte Faş ve Batum tarafına saldırmış, devlet önlem olarak Sinop tarafından asker ve harp malzemesinin tertip edilmesini bildirmiştir⁵⁷. 1782'de Rusya ve Osmanlı sınırlarını teşkil eden bölgede Rusya tarafından gönderilen askerlerle ilgili bilgi edinmek ve Müslümanların olduğu sınırda asayişli sağlamak amacıyla Sohum, Batum, Acara, Faş, Gürcistan, Çerkes ve Abaza taraflarında casus gönderilerek bölgedeki havadisler alınmıştır. Bu havadisler kimi zaman köklerini Acara bölgesine dayandırıp kendisini asıl Acaralı olarak tanımlayan ve Livane Sancağını tasarruf edip İslamiyeti kabul eden sadık kimselerin aracılığıyla sağlanmıştır⁵⁸. Diğer taraftan sınırlarda Acaralılar ile Gürcü taifesinin farklı boyutlara taşınan husumetleriyle de karşılaşmak mümkündür. Gürcüler üzerine özellikle Çıldır Eyaletinde bulunan Acaralıların saldırı ve yağma girişimleri dikkat çekicidir. Bu durum çoğu kez Acaralıların yaptıklarına karşılık Gürcülerin Müslüman ahaliden intikam almak istemesine sebep olmuştur⁵⁹. Bölgede bu vakaların yanı sıra her geçen gün artan Acaralı ve Batum çekişmesi de göze çarpmaktadır. Osmanlı Devleti'nin bulunduğu siyasi ve askeri ortam ise çoğu kez bu ve benzeri hadiselerin önlenmesinde yetersiz kalıyordu⁶⁰.

Sonuç

Osmanlı Devleti sosyal, siyasi ve ekonomik nedenlere bağlı olarak eşkıyalık faaliyetleri ile daha çok XVII. ve XVIII. yüzyıllarda meşgul olmuştur. Doğu Karadeniz sahili boyunca gerçekleşen eşkıyalığın ana kaynağı ise sosyo-ekonomik şartların yanı sıra bölgenin merkeze olan uzaklığı ve merkezin taşra ile bağlantının zayıflığıydı. XVIII. yüzyılda Karadeniz ve Kafkasya ile olan bağlantısı açısından önemli bir güzergâh olan Batum Sancağı da eşkıya faaliyetlerinin yoğun olduğu bir sahaydı. Batum, Osmanlı'nın ordu iâşe ve ikmalinde bölgeye aktarılan zahire gemilerinin geçiş noktası olması ve transit ticaretinin güzergâhı olması açısından eşkıya gruplarının faaliyetlerine açık bir

⁵⁵ BOA. İE. HR. 1854.1

⁵⁶ Üstündağ Özdemir, *a.g.m.*, s. 264.

⁵⁷ BOA. C. AS. 953. 41388.1.2

⁵⁸ BOA. HAT. 28. 1336. 1.

⁵⁹ Aydın, "Faş Kalesi", s. 110.

⁶⁰ BOA. HAT. 28. 1336. A. 1.

vaziyetteydi. Eşkîya grupları, bölgede özellikle zahire taşıyan kayıkları hedef almaktaydı ve bu yolla ganimet elde etmekteydi. Eşkîya, askeri ve ticari amaçlı zahire kayıklarına zarar vermekle birlikte gasp ve yağma gibi yasadışı yollarla köle kaynağına da ulaşmaktaydı.

Osmanlı Devleti, XVIII. yüzyılın başında Batum, Anakara ve Gonye etrafında Çerkes ve Abhazalarla birlikte Gürcü, Megril, Lezgilerin yayılımını önlemek amacıyla bölgede bir takım önlemler almış ve bölge halkından kimilerine çeşitli yetkiler vermiştir. Eşkîyalık hareketlerine katılmayan, devletin yanında yer alan, askerlik görevini yerine getiren kitleler buna dâhildi.

Batum'da devleti uğraştıran ve savaş sürecinde zor durumda bırakan en önemi hususlardan biri de yerel güçlerle idarecilerin görev istismarlarıydı. Bu yüzden devlet sık sık sancakbeyi, kale görevlisi ile gümrük emini tayin ve azillerinde bulunmaktaydı. Ancak Gürcistan sınırını teşkil eden Ahıska, Kutaisi, Gonye, Bağdatçık, Ruh, Anakara ve Batum kaleleri muhafazasında sınıra memur olanlar da görevlerini ihmal etmekteydi. Bu yüzden devlet, otoriteyi sağlamak amacıyla merkeze uzak bu alanları kendisine daha yakın kişiler vasıtasıyla yönetmeyi denemiştir. Bu doğrultuda Batum'da özellikle XVIII. yüzyılın başından itibaren sancak, yurtluk-ocaklık ve malikâne idaresi uygulanmıştır. Yani Batum'un idaresi ihtiyaca göre asayişin sağlanması ve idare edilmesi şartıyla buradaki beylere, nüfuzlu ailelere verilmiştir. Rusya ve İran ile mücadelenin yoğun olduğu bu yüzyılda Osmanlı Devleti, tımar ve zeamet sahiplerini de reayanın huzuru ve bölge asayişi için görevlendirmiştir.

XVIII. yüzyılda İran ve Rusya ile siyasi ve askeri münasebetler sürerken Osmanlı Devleti ön gördüğü dış tehditlere karşı askeri önlemlerini almakla birlikte içte bir takım çözümler bulmaya çalışmıştır. Çünkü özellikle sınır kentlerde yoğunlaşan eşkıyalığın Osmanlı Devleti'nin girdiği savaşlara engel teşkil etmemesi için farklı stratejik uygulamalar gerekiyordu. Askeri ve siyasi önlemlerle birlikte yerel otoriteye çeşitli yetkiler verme, özellikle sınırdaki faaliyetlerden haberdar olmak amacıyla casus gönderme, eşkıya kitleleriyle uzlaşma yoluna gitme, Osmanlı Devleti'nin asayiş için başvurduğu yöntemlerin başında gelir. Ayrıca Batum'un asayişiyile ilgili olarak bölgedeki eşkıyanın daha baskın olmasından kaynaklı olarak memur tayinlerine dikkat edilmiştir.

Batum'dan Kafkasya'ya taşınacak olan zahire, mühimmat ve istihkâmın sağlanması için gerekli olan her türlü malzeme ya da lojistik materyal için eşkıyaya karşı yolların güvenliğinin sağlanmasına da önem verilmiştir. Bölgede asayiş sağlamak ve eşkıyalık faaliyetlerini önlemek amacıyla Osmanlı Devleti'ne tabi Gürcistan sahillerinde her yaz Karadeniz donanmasından bir filo bulundurulmuştur. Ayrıca XVIII. yüzyılın başlangıcından itibaren Gonye ve Trabzon ile yakın bölgelerde cereyan eden şekavetlere son vermek ve ocak tarafından eşkıyayı kontrol etmek için zeamet, tımar sahipleri ile yeniçeriler görevlendirilmiştir. Şekavetle bilinen eşkıyanın kendi bölgelerinde çıkardıkları huzursuzluklar ve kaza ahailerinin itaatsizlikleri durumunda bunlara cezai işlemler uygulanmış, eşkıya faaliyetlerine göz yuman ve eşkıyaya destek verenlerden para toplanmıştır.

XVIII. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Batum, Acara-i Ulya, Acara-i Sufla, Ahıska, Ahılkelek, Macahel ve Faş civarındaki kalelerin topyekün eşkıyadan korunması için Batum civarından asker tertip edilmiştir. Ahıska ve Ahılkelek civarındaki kaleler tamir edilmiş, böylece mevcut eşkıyalık hadiseleri daha az zararla atlatılmıştır. Ayrıca söz konusu uygulama ve önlemlerle Osmanlı Devleti'nin girdiği savaşlara engel teşkil edecek büyük çaplı bir isyan ve eşkıyalık hareketinin önüne geçilmiştir.

KAYNAKLAR

1. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri (BOA)

Muallim Cevdet Tasnifi (C)

İbnü'l-Emin Tasnifi (İE)

Bab-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri/Şeriyeye Sicilleri (MŞH. ŞSC. d.)

Ali Emiri Tasnifi Belgeleri (AE)

Mühimme Defterleri

Ahkâm Defterleri

Sadaret Mektubi Kalemi Belgeleri (A. MKT.)

Hatt-ı Hümayun Tasnifi Belgeleri (HAT)

Âmedî Kalemi Defterleri (A. AMD. D.)

2.Kitap ve Makaleler

AHMED VÂSİF EFENDİ, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakaikü'l-Ahbâr (1752-1774)*, Haz. Mücteba İlgürel, TTK, Ankara 1994.

AYDIN, Mahir, "Faş Kalesi", *Osmanlı Araştırmaları VI*, İstanbul 1986, ss. 67-138.

AYGÜN, Necmettin, "XVIII. Yüzyılda Bir Osmanlı Valisi: Üçüncüoğlu Ömer Paşa ve Muhallefatı", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı:7, Trabzon, 2009. s. 39-77

BARKEY, Karen, *EşkİYalar ve Devlet*, Çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2016.

BİLGE, M. Sadık, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2005.

BİLGE, M. Sadık, *Osmanlı Çağında Kafkasya (1454-1829)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015.

CHARDİN, Jean, *Chardin Seyehatnamesi*, Ed. Stefanos Yerasimos, Çev. Ayşe Meral, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004.

DANIŞMEND, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C: 3, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971.

ERLER, Mehmet Yavuz, “Trabzon Vilayeti’nde Kanun Kaçakları (1856-1869)”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C: 19, S: 30, 1997, ss. 69-98.

ERTAŞ, M. Yaşar, “Osmanlı Devleti’nde Trabzon-Erzurum Güzergâhına Alternatif Yol Oluşturma Teşebbüsü (1744-1746)”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu, 3-5 Mayıs 2001*, Haz. Mithat Kerim Arslan-Hikmet Öksüz, C: 1, Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Trabzon 2002, ss.161-172.

GÖYÜNÇ, Nejat, “Osmanlı Devletinde Taşra Teşkilatı (Tanzimat’a Kadar)”, *Osmanlı*, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, C: 6. Ankara 1999, ss.77-88.

HALAÇOĞLU, Yusuf, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme, (Menziller)*, İlgü Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2004.

HEZARFEN, Hüseyin, *Telhisü'l-Beyan fî Kavânîn-i Al-i Osman*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Kütüphanesi, Demirbaş 220, varak 65/a-b.

İLGÜREL, Mücteba, “Eşkiya”, *TDVİA*, C: 11, 1995, ss. 466-469.

İNBAŞI, Mehmet, “Trabzon/Batum Eyâleti Valileri (1755-1795)”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S: 31, Erzurum 2006, ss. 161-191.

KILIÇ, Orhan, “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon Eyaleti’nin İdarî Taksimatı ve Tevcihati”, *Trabzon Tarihi Sempozyumu (Trabzon 6-8 Kasım 1998), Bildiriler*, Trabzon Belediyesi, Trabzon 1999, ss. 179-192.

KÜTÜKOĞLU, Bekir, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1993.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S. *Osmanlı’nın Sosyo-Kültürel ve İktisadî Yapısı*, TTK, Ankara 2018.

ÖZ, Mehmet, *Kanun-ı Kadimin Peşinde*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2017.

Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Toprak Tasarruf Sisteminin Hukuki ve Mali Müeyyide ve Mükellefleri*, Haz. Midhat Sertoğlu, İstanbul 1992.

TORAMAN, Ömer, “Trabzon Eyaletinde Yurtluk-Ocaklık Suretiyle Arazi Tasarrufuna Son Verilmesi (1847-1864)”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 8, 2010, ss.55-66.

ÜNAL, Mehmet Ali, “Osmanlı Devleti’nde Merkezi Otorite ve Taşra Teşkilatı”, *Osmanlı*, Ed. Güler Eren, C: 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss.111-122.

ÜSTÜNDAĞ ÖZDEMİR, Nagehan, “Vidin Sicillerine Göre Zıştovi ve Yaş Antlaşmalarının Osmanlı Taşrasında Uygulanışı”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C: 32, S:1, 2015, ss. 259-273.

İSTANBUL/UZUNÇARŞI YANGINI (1911) İÇİN TRABZON VİLAYETİNDEN TOPLANAN YARDIMLAR*

Melek ÖKSÜZ**

ÖZ

Yangınlar her dönem İstanbul'un adeta korkulu rüyası olmuştur. Şehirde meydana gelen bu yangınlar sonucunda maddi manevi pek çok kayıp yaşanmıştır. Dikkatsizlik, kundaklama başlıca yangın nedenlerini oluştururken şehrin mimari yapılanması, söndürme tekniklerinin yetersizliği ve rüzgâr gibi faktörler yangının genişlemesine sebebiyet vermiştir. 20.yüzyılın ilk çeyreğinde meydana gelen önemli yangınlardan birisi 1911 yılında Uzunçarşı'da çıkmış ve kısa zamanda geniş bir alana yayılarak tahribatı büyük olmuştur.

İstanbul'da meydana gelen bu felaket, hemen Trabzon'da da yankı bulmuştur. Vali Bey başkanlığında şehrin ileri gelenlerinin yer aldığı bir komisyon oluşturularak yardım toplanmıştır. Vilayete bağlı sancak ve kazalarda da aynı şekilde yardım faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Yerel bir gazete olan "*Trabzon'da Meşveret*" yangın ile ilgili haberleri okuyucularla paylaşarak bu konuda halkı bilgilendirmeye çalışmıştır. Aynı zamanda Vilayet dâhilinde komisyonlar aracılığı ile toplanan yardımların listeleri de gazetede yayınlanmıştır.

Bu çalışmada, "*Trabzon'da Meşveret*" gazetesine göre 1911 tarihli Uzunçarşı yangınının yerele nasıl yansıdığı ortaya konulacak ve Trabzon Vilayetinden yangın-zedeler için toplanan yardımlar değerlendirilecektir.

Anahtar Sözcükler: Uzunçarşı yangını, Trabzon Vilayeti, Yardım komisyonları, Trabzon'da Meşveret Gazetesi

HUMANITARIAN AID COLLECTED IN TRABZON PROVINCE FOR THE ISTANBULITES AFTER UZUNÇARŞI FIRE(1911)

ABSTRACT

Fires were nightmares of Istanbul for a long time, and material losses and moral destruction occurred as a result of fires. While carelessness and torching are primary causes of fire, factors such as architectural structure in the city, insufficient techniques of extinguishing and wind triggered the fire to inflate. One of the important fires in the first quarter of the 20th century occurred in Uzun Çarşı in 1911 and spread to a large area in a short time, causing great destruction. The disaster in Istanbul shortly echoed in Trabzon. A commission was formed by the

* *Gönderim Tarihi: 14.05.2020. Kabul Tarihi: 05.10.2020.*

** *Prof. Dr., KTÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, TRABZON. moksuz@ktu.edu.tr
ORCID:0000-0002-0307-7076*

city governor, consisting of the notables of the city, to collect aid for those suffering from the Uzun Çarşı fire. Aid activities were also carried out in the provincial sanjak and districts. “Meşveret in Trabzon”, a local newspaper, tried to inform the public about this issue by sharing news about the fire with its readers. The lists of aid collected by the commissions in the provinces and districts of Trabzon Province were also published in the newspaper, which aimed to encourage the public to further support. This study deals with how Trabzon people and the local press responded to Uzun Çarşı fire (1911) and examines the aid campaign in Trabzon for the fire-damaged at Uzun Çarşı.

Keywords: Uzunçarşı fire, Trabzon Province, Aid commissions, Meşveret Newspaper in Trabzon

Giriş

Yangınlar, tarih boyunca İstanbul için önemli bir yer işgal etmiş ve meydana getirdiği maddî kayıplar büyük olmuştur.¹ Evlerin ahşaptan inşa edilmiş olması, ısınma amaçlı olan eşyaların dikkatsizce kullanımı, kundaklama gibi nedenlere itfaiye hizmetlerinin yetersizliği, şehrin sokak ve mahalle düzeninden kaynaklanan hususlar da eklenince yangınlar geniş alanlara yayılmıştır.²

18. yüzyıla kadar yangın söndürme işinden genellikle Yeniçeriler sorumlu olup balta, kanca, su kovası gibi basit aletler kullanılıyordu.³ Yangın söndürülemediği zaman ise uzaktaki binalar yıkılarak yayılma sahası daraltılmaya

¹ İstanbul’da meydana gelen yangınlar için bkz. Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye*, C: III, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 1995, s. 1183-1238; Kemalettin Kuzucu, *Bâbüalî Yangınları ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2000; Kenan Yıldız, “Şehir Topografyasına Etkisi Bakımından Osmanlı Dönemi İstanbul Yangınları”, *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, C: I, İSAM-İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2015, s. 486-503; Kemalettin Kuzucu, “Osmanlı Döneminde Vefa Yangınları ve Semt Topografyasına Etkileri”, *Bir Semte Vefa*, Haz. N. Bilge Özel İmanov-Yunus Uğur, Klasik Yayınları, İstanbul 2009, s. 565-587; İstanbul yangınları hakkında literatür çalışması için bkz. Fatma Ürekli, “Osmanlı Döneminde İstanbul’da Meydana Gelen Afetlere İlişkin Literatür”, *TALİD*, VIII, 16, (2010), s.101-130.

² Kenan Yıldız, *1660 İstanbul Yangınının Sosyo-Ekonomik Tahlili*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2012, s. 4-5; H. D. Andreasyan, “Eremya Çelebi’nin Yangınlar Tarihi”, *İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 27 (1973), s.59-60; Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye*, C: II, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 1995, s.1077; Mustafa Cezar, *Osmanlı Başkenti İstanbul*, EKAV Yayınları, İstanbul 2002, s.355-356; Yıldız, *1660 İstanbul Yangınının Sosyo-Ekonomik Tahlili*, s. 4-5.

³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, C: I, TTK Basımevi, Ankara 1984, s.82; Cezar, *Osmanlı Başkenti İstanbul*, s. 356; Yıldız, *1660 İstanbul Yangınının Sosyo-Ekonomik Tahlili*, s. 3-4.

çalışılırdı.⁴ Yetkililer zaman zaman ev ve dükkânlarda fiçılarla su ve merdiven bulundurulması gibi bir takım emirler yayınlayarak önlem almak istemişlerdir.⁵

Yangınla mücadelede 18. yüzyıl başında, Gerçek Davud tarafından yapılmış olan tulumbanın kullanılmaya başlanmasıyla önemli bir adım atılmış oldu.⁶ Ancak ilerleyen dönemlerde yangınları söndürmede yetersiz kalan tulumbacılık,⁷ 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla sona ermiştir.⁸

19. yüzyılın ikinci yarısında tulumbacı teşkilatının görevi belediyeye bırakılınca Ocak sivil bir yapıya kavuşmuştur.⁹ Yine bu dönemde yangınla mücadelede Avrupa şehirlerindeki bu konudaki teknik araştırmalarla diğerlerine göre daha üstün görülen Macaristan'dan Kont Szechenyi getirilerek Sultan Abdülaziz döneminde İstanbul itfaiyesinde ıslah çalışmaları yapılmıştır.¹⁰

20. yüzyıla gelindiğinde yapılan düzenlemelerle geliştirilen itfaiye teşkilatı,¹¹ 1908 sonrasında teşkilat ve teçhizat bakımından daha da modern-

⁴ Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye*, C: III, s.1184. Cezar, *Osmanlı Başkenti İstanbul*, s. 356. Benzer şekilde Hollandalı diplomatik temsilcilerin raporlarına göre, 1782 ve 1784 tarihli İstanbul yangınları ile yapılan değerlendirmelerde İstanbul'daki yangınların söndürülmesinden sadece yeniçerilerin sorumlu olduğu belirtiliyor. Ancak yeniçerilerin yangını su ile söndürmediği sadece yangının her iki tarafındaki binaları yıktıkları ifade ediliyor. Böylece yangının diğer binalara ulaşması engellenmiş oluyordu. B.J.Slot, "The Fires in İstanbul of 1782 and 1784 According to Maps and Repots By Dutch Diplomatic Representatives", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S: 4-5, 1976, s. 48

⁵ Cezar, *Osmanlı Başkenti İstanbul*, s.356. Mustafa Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul'da Yangınlar ve Tabii Âfetler", *İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Türk Sanatı Tarihi ve İncelemeleri*, I, (1963), s.366; Cezar, *Osmanlı Başkenti İstanbul*, s. 356. Kuzucu, "Osmanlı Başkentinde Büyük Yangınlar", s. 693.

⁶ Kenan Yıldız, "Yeni Belgeler Işığında Tulumbacıbaşı Gerçek Davud Ağa ve Tulumbacı Şeritçileri Esnafı", *Kitaplara Vakfedilen Bir Ömre Tuhfe- İsmail E. Erünsal'a Armağan*, C:I, Haz. Hatice Aynur-Bilgin Aydın-Mustafa Birol Ülker, Ülke Kitapları, İstanbul 2014, s.557-586; Uğur Gökteş, "Tulumbacılık", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C:VII, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1994, s.301-302; Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye*, C: III, s.1119; Cezar, *Osmanlı Başkenti İstanbul*, s.357; Kuzucu, "Osmanlı Başkentinde Büyük Yangınlar", s. 691; P.Ğ. İncicyan, *18. Asırda İstanbul*, Terc. Hrand D. Andreasyan, İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1976, s.86; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C: II, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 406-407.

⁷ Erkan Tural, "Türkiye, Hollanda, İngiltere ve Amerika'da Modern İtfaiye Teşkilatının Kuruluşu ve Harik (Yangın) Nizamnameleri", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, XIII/1 (2004), s.71; Cezar, *Osmanlı Başkenti İstanbul*, s.357; Kemalettin Kuzucu, "Yangın Tulumbasının İcadı ve Türk İtfaiyesinin İlk Yüzyılı", *Lale Devri'nde Osmanlı Devleti ve Nevşehir*, Edt. İlyas Gökhan-Hüseyin Saraç-Gökçe Özcan, Kömen Yayınları, Konya 2018), s. 327-353; Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye*, C: II, s.1098.

⁸ Cezar, *Osmanlı Başkenti İstanbul*, s.357

⁹ Tural, "Modern İtfaiye Teşkilatının Kuruluşu", s.73.

¹⁰ Kemalettin Kuzucu, "Szechenyi Paşa ve Osmanlı İtfaiyesinin Modernleştirilmesi (1874-1922)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 14(2006), s. 31-52; Kemalettin Kuzucu, *Bâbiâli Yangınları ve Sosyo- Ekonomik Etkileri*, s. 134-141; Bünyamin Çelebi, "İtfaiye", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C: IV, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 2003, s. 306-307; Tural, "Modern İtfaiye Teşkilatının Kuruluşu", s.74.

¹¹ Kuzucu, "Szechenyi Paşa", s. 39.

leştirilmeye çalışılmıştır.¹² Ancak İstanbul'da yangınlar ve meydana getirdiği tahribat devam etmiştir.¹³ Bu dönemde meydana gelen önemli yangınlardan biri de 23 Temmuz 1911 (10 Temmuz 1327) tarihli Uzunçarşılı Yangını'dır.

İstanbul'da pek çok binanın yıkıldığı, insanların evsiz ve işsiz kaldığı bu afet, ülke içinde ve dışında kısa zamanda yankı bulmuştur. Bazı ülkelerden taziye mektupları ve yardımlar gönderilirken başta dönemin Padişahı Sultan Reşat ve devletin ileri gelenleri de yangın-zedeler için seferber olmuşlardır. İstanbul'da kurulan komisyonlarla yardım sağlanırken ulusal gazeteler de yangınla ilgili haberlere yer vermişlerdir. Tüm bu faaliyetler elbette taşrada da aynı titizlikle yürütülmüş, bu hususta seferber olan vilayetlerden birisi de Trabzon olmuştur.

İstanbul yangınında zarar görenler için Trabzon Vilayetinde, Vali ve şehrin ileri gelenlerinin katılımıyla, çeşitli komisyonlar oluşturularak yardım toplama faaliyetine girilmiştir. Vilayete bağlı sancak ve kazalar da aynı şekilde çalışmalarda yer almışlardır. İttihat ve Terakki kulübü Trabzon dâhilindeki şubeleriyle yardım faaliyetlerine katkı sağlamıştır. Ülke genelinde yaşanan her türlü gelişmelerin yerele bildirilmesi hususunda her dönem önemli rol üstlenen basın, bu olayda da aynı hassasiyetle hareket etmiştir. Trabzon Vilayetindeki yerel gazetelerden biri olan “*Trabzon'da Meşveret*”¹⁴ gazetesi yangın ile ilgili haberlere sayfalarında yer verirken öte yandan yardımın daha geniş kitlelere yaygınlaştırılmasına öncülük etmiştir. Bu doğrultuda gerek vilayet merkezinde gerekse sancak ve kazalarda yardım yapanların isimleri listeler halinde gazetede yayınlanmıştır.

Bu çalışmada, “*Trabzon'da Meşveret*” gazetesine göre İstanbul'daki Uzunçarşılı yangını ve bu yangın için Trabzon Vilayetinden yapılan yardımlar değerlendirilmiştir.

¹² Cezar, *Osmanlı Başkenti İstanbul*, s. 359; Tural, “Modern İtfaiye Teşkilatının Kuruluşu”, s. 75.

¹³ Bu yüzden 20. yüzyıl başında bile İstanbul evlerinin %95'inin ahşaptan yapılmış olduğu düşünüldüğünde bu husustaki ısrarın etkisi ortaya çıkar. Günay, *a.g.m.*, s. 36. Yangınlara rağmen evlerin ahşaptan yapılmaya devam etmesinde, malzeme bakımından daha sağlıklı ve ekonomik olması, kolay inşa edilmesi ile depremlerde ahşap evlerde daha az hasar olması etkiliydi. Kemalettin Kuzucu, “Osmanlı Başkentinde Büyük Yangınlar ve Toplumsal Etkileri”, *Osmanlı*, C: V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 688; Reha Günay, “Kaybolan Ahşap Mimarlık Mirasımız”, *Ahşap Yapılarda Koruma ve Onarım Sempozyum Bildiriler Kitabı (26-27 Nisan 2016)*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2016, s. 36-38; Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye*, C: III, s. 1184.

¹⁴ “Trabzon'da Meşveret”, 1908 yılından itibaren Çarşamba ve Cumartesi olmak üzere haftada iki gün yayınlanan bir gazete olup, sahibi Naci Bey'dir. Gazete, İttihat ve Terakki Partisi'nin Trabzon'daki yayın organı olarak kabul edilmekteydi. Bkz. Ali Birinci, “Meşveretçi Naci Bey ve Gazetesi”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 5, 2008, s.139-149; Hüseyin Albayrak, *Trabzon Basın Tarihi*, C: I, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1994, s. 48-53; Hikmet Öksüz -Veysel Usta, *Mustafa Reşit Tarakçıoğlu-Hayati, Hatıratı ve Trabzon'un Yakın Tarihi*, Serander Yayınevi, Trabzon 2008, s. 129,154.

“Trabzon’da Meşveret” Gazetesine Göre Uzunçarşı Yangını

23 Temmuz günü meydana gelen yangınla ilgili haberler 26 Temmuz’dan itibaren “*Trabzon’da Meşveret*” gazetesinde yayınlanmaya başlamıştır. Yangının ertesi günü Dâhiliye Nezareti tarafından yayınlanan “*İstanbul Hariki*” başlıklı telgrafa gazetede yer verilmiştir. Telgrafta, yangının ne zaman ve nerede çıktığı, hangi bölgelere yayıldığı hakkında bilgi veriliyordu. Belirtildiğine göre yangın, 23 Temmuz günü sabah saat 7 civarında Tahtakale’de misafirhane olarak kullanılan bir hanın İranlı Mehmet ve ortağının kaldıkları odasında kazaen çıkmıştır.¹⁵ Yangın ile ilgili olarak İstanbul Polis Müdürlüğü tarafından yayınlanan bildiriye, Mehmet Bey ve ortağı Muhtar Bey’in sabahleyin bırakıp gittikleri saç mangal ve çay semaverindeki ateşin, açık olan pencereden esen rüzgârın etkisiyle etrafa yayılarak yangını başlattığı belirtiliyordu.¹⁶

Yangının gerçekleştiği gün Meşrutiyetin ilanının yıldönümü nedeniyle millî bayram (ıyd-i millî)¹⁷ olduğu için han sakinleri kutlama etkinliklerini izlemek amacıyla tören alanına gitmişlerdi ve o sırada handa kimse yoktu. Oda kapıları kilitli olduğu için binaya girilememiş ve alevler her yanı sarmıştı. Öte yandan itfaiye gecikmiş, su bulunamamış bir de rüzgâr eklenince yangın geniş alana yayılmıştı.¹⁸ Uzunçarşı başından Mercan Çarşısı’na kadar geniş bir alana sirayet eden yangında Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi yanmış, dairedeki resmî evraklar güçlkle kurtarılabilmişti. Akşam 8’e kadar devam eden yangında Vezneciler, Koska, Çukur Çeşme, Ağa Yokuşu, Laleli, Aksaray, Yenikapı, Langa ve Cellad Çeşmesi tarafları yanmıştır. Aksaray’a kadar ulaşmasına rağmen Valide Camii, Laleli Camii ve Vezneciler’deki Darülfünun binası zarar görmemiştir.¹⁹

Yangında zarar görenlerin birçoğu akrabalarının yanına gönderilirken açıkta kalanlar da devlet tarafından belirlenen mahallere yerleştirilmişlerdir. Bunların yangından kurtardıkları eşyaları ücretsiz olarak arabacılar ve hamallar tarafından güvenli yerlere taşınmıştır. Yangın esnasında pek çok fırın da yandığı için diğer bölgelerdeki fırınların daha fazla ekmek çıkararak halkın ekmek sıkıntısı çekmemesi temin edilmiş ve yangın-zedelere ekmek dağıtılmıştır. Zabıta ve belediye ekipleri yeni kazaları önlemek amacıyla tehlikeli gördükleri duvar ve bacaları yıkmışlardır.²⁰

¹⁵ *Trabzon’da Meşveret*, No: 296, 13 Temmuz 1327 (26 Temmuz 1911). İlerleyen günlerde Dâhiliye Nezareti’nden gönderilen ve gazetede yayınlanan resmî haberde yangının kazaen çıktığı bildirilmektedir. *Trabzon’da Meşveret*, No: 300, 27 Temmuz 1327 (9 Ağustos 1911)

¹⁶ *Takvim-i Vekâyi*, No: 884, 14 Temmuz 1327 (27 Temmuz 1911)

¹⁷ 10 Temmuz 1909 tarihinde Meşrutiyetin ilan edilmesinden dolayı o tarihten itibaren kutlanan Osmanlı Devleti’nin ilk resmî bayramıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hatem Türk, *10 Temmuz Meşrutiyet Bayramı*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2017.

¹⁸ *Takvim-i Vekâyi*, No: 884, 14 Temmuz 1327 (27 Temmuz 1911); Kuzucu, “Osmanlı Başkentinde Büyük Yangınlar”,s.697.

¹⁹ *Trabzon’da Meşveret*, No: 296, 13 Temmuz 1327 (26 Temmuz 1911)

²⁰ *Takvim-i Vekâyi*, No: 884, 14 Temmuz 1327 (27 Temmuz 1911)

Gazetenin başyazarı Naci Bey o günkü yazısını Uzunçarşı yangınına ayırmış, üzüntüsünü dile getirmekle beraber, halkı yardım yapmaya çağırmıştır. Vali Bekir Sami Bey'in²¹ kamu yöneticilerine çektiği telgraf aracılığıyla ahaliyi yangın-zedelere ianeye davet ettiğini hatırlatarak Trabzonlulara, her zamanki gibi mükemmel bir dayanışma örneği sergileyeceklerinden emin olduğunu ifade etmiştir.²²

Trabzon Valisi Bekir Sami Bey Dâhiliye Nezaretine gönderdiği 25 Temmuz tarihli telgrafta, olayın vilayette büyük üzüntü yarattığını belirterek gerek İstanbul gerekse memleketin diğer topraklarının her türlü felaketten ve musibetten korunmasına yönelik temennide bulunmuş, yöre halkının bilgilendirilerek yardım yapmaya teşvik edileceğini, Trabzon ahalisinin hiçbir fedakârlıktan geri durmayacağına dair inancı dile getirmiştir.²³

Nitekim valiliğin, yerel yöneticilere gönderdiği telgraf da gazetenin aynı sayısında yayımlanmıştır. Vali Bey, bu telgrafında, Trabzonluların her türlü yardıma hazır olduklarını Dâhiliye Nezareti'ne bildirdiğini belirtmekte ve derhal komisyonlar kurularak yardım kampanyasının başlatılmasını istemekteydi.²⁴

Gazete; Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın yangını söndürme çalışmaları esnasında üzerine düşen bir tahta parçasının etkisiyle yüzünden ve alından hafif şekilde yaralandığını paylaşmıştır.²⁵ İlerleyen günlerde, Paşa'nın sağlığı ile ilgili olarak fırka kumandanlıklarına çektiği telgrafa yer vermiştir. Paşa, telgrafta görevine başladığını şu şekilde ifade etmekteydi: "*Esna-yı harikde kazaen aldığım ceriha hamdolsun iltiyam-pezîr olduğundan bugün müsta'inen bi'ttevfiki-i teala tekrar ifa-yı vazîfeye mübaşeret eyledim.*" Telgrafın devamında ise "*kaza-yı mezkûrdan dolayı silah arkadaşlarım tarafından hakk-ı acizaneimde ibraz buyrulan asar-ı muhâdenetin cidden minnettar ve şükr güzariyim*" ifadeleriyle mesai arkadaşlarına teşekkür etmekteydi.²⁶

Gazetede yangın haberlerinin yanı sıra yangın-zedelerin durumuna ve afet yönetimine dair bilgilere de yer verilmiştir. "*İhsân-ı Padişahi*" başlığı ile Sultan Mehmet Reşat'ın yaptığı yardım "*İstanbul harik-zedegan ianesine taraf-ı zîşeref padişahîden 1.500 lira ihsan buyrulmuştur*" ifadeleriyle yer almıştır. Ayrıca Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey'in başkanlığında iane komisyonu oluşturularak iane toplanmaya başlandığı da verilen bilgiler arasındaydı. Bu doğrultuda Millî Banka Direktörü Sir Ernest Cassel'in kendi adına 4 bin,

²¹ Bekir Sami (Kunduh), 1910-1911 yılları arasında Trabzon Valiliği yapmıştır. Bkz. Hüseyin Albayrak, *Tarih İçinde Trabzon Valileri(1461-2007)*, Trabzon Valiliği, Trabzon 2008, s. 242, 244.

²² Meşveretçi Naci, "İstanbul'a Bir Nazar-ı Tesir", *Trabzon'da Meşveret*, No: 296, 13 Temmuz 1327 (26 Temmuz 1911)

²³ *Trabzon'da Meşveret*, No: 296, 13 Temmuz 1327 (26 Temmuz 1911)

²⁴ *Trabzon'da Meşveret*, No: 296, 13 Temmuz 1327 (26 Temmuz 1911)

²⁵ *Trabzon'da Meşveret*, No: 296, 13 Temmuz 1327 (26 Temmuz 1911)

²⁶ *Trabzon'da Meşveret*, No: 299, 23 Temmuz 1327 (5 Ağustos 1911)

müessesesi namına da 2 bin lira verdiği ve Sadrazam Hakkı Paşa'nın buna karşılık teşekkür telgrafi çektiği belirtiliyordu.²⁷

Gazetede İstanbul dışından ve başka ülkelerden yapılan yardımlarla ilgili haberlerden de söz etmekteydi. Örneğin 2 Ağustos tarihli ve “*Almanya İmparatorunun Taziyet ve İnanatı*” başlıklı haberde, yangından dolayı İmparator Wilhelm'in padişaha bir taziye telgrafi çektiği ve yangında zarar görenler için de 20 bin mark gönderdiği belirtiliyordu.²⁸ Yine Avusturya İmparatoru Fransuva Jozef şahsı adına 20 bin, hükümeti adına da 6 bin kron iane göndermiştir. İran'ın Berlin sefiri olup sonradan İstanbul sefaretine tayin olunan Mahmut Han 100 Osmanlı lirası bağışlamıştır.²⁹ Rus İmparatoru 10 bin ruble yardım yapmıştır.³⁰ Bal³¹ şehrinde 16.000 kişi ile gerçekleştirilen Siyonist Kongresi'nde başkanın teklifi üzerine “*İstanbul harik-i hâilinden dolayı Hükümet-i Osmaniye'ye beyan-ı taziyet edilerek*” harik-zedegân için 5.000 frank yardım toplanmıştır.³²

“*İstanbul'da zuhur eden harik-i müessifden zarar dide olan binlerce nüfusun tehvîn-i ihtiyaç ve temin-i istirahatı için*” açılan yardım kampanyasına Hindistan'dan da destek verilmiş, örneğin Bhupal hakimesi Sultan Cihan Begüm de 5500 lira yardımda bulunmuştur.³³

“*Harikzedegana Muavenet*” başlığı ile yayınlanan haberde ise “*İstanbul harik-zedeganına bir muavenet-i insaniyetkârane de bulunmak üzere*” Macaristan'da Kont Ödön Franconi'nin? himayesinde yardım cemiyeti kurulup toplanan 400 kronun İstanbul'a gönderildiği, ayrıca Peşte'de bir Osmanlı sergisi açılmasına karar verildiği belirtilmekteydi. Meşveret, Macarların dostluğuna “*Hemcinse muavenet hususunda gösterilen şu ulvi himmetten dolayı cemiyet müessislerine teşekkürler takdim ederiz*”³⁴ şeklinde mukabelede bulunmuştur.

İttihat ve Terakki Cemiyeti de yangına kayıtsız kalmamış gerek İstanbul'da gerekse vilayetlerdeki şubeleriyle yangın-zedeler için iane komisyonları oluşturarak ihtiyaçlarını karşılama yoluna gitmiştir. Meşveret'in 2 Ağustos tarihli nüshasında yayımlanan “*Muavenet-i İnsaniyetkârane*” başlıklı haberde; Cemiyetin payitahttaki kulüplerinin afetzedelerin yardımına koşarak ekmek, mum ve sigara gibi temel tüketim maddeleri dağıttıkları belirtiliyordu. Kulüplerin herhangi bir ayırım gözetmeksizin felaketzedelere açılarak bu sayede pek çok kişinin maişet ve istirahatı sağlandığı da verilen bilgiler arasındaydı. Cemiyetin

²⁷ Trabzon'da Meşveret, No: 298, 20 Temmuz 1327 (2 Ağustos 1911)

²⁸ Trabzon'da Meşveret, No: 298, 20 Temmuz 1327 (2 Ağustos 1911)

²⁹ Trabzon'da Meşveret, No: 299, 23 Temmuz 1327 (5 Ağustos 1911)

³⁰ Trabzon'da Meşveret, No: 300, 27 Temmuz 1327 (9 Ağustos 1911)

³¹ Gazetede “Bal” şeklinde ifade edilen şehir Baltimur veya Basel olabilir.

³² Trabzon'da Meşveret, No: 302, 3 Ağustos 1327 (16 Ağustos 1911)

³³ Trabzon'da Meşveret, No: 302, 3 Ağustos 1327 (16 Ağustos 1911). Bu yardım *The Times* gazetesindeki habere de konu olmuş ve Cihan Begüm'ün 5000 İngiliz sterlini yardımda bulunduğu belirtilmiştir. Berna Korucu Üçüncü, “Bopal Nevvabı Sultan Cihan Begüm'ün İstanbul Ziyareti ve Osmanlı'ya Gönderdiği Yardımlar”, *Journal of Universal History Studies*, C: 2, S: 2, 2019, s. 258.

³⁴ Trabzon'da Meşveret, No: 310, 31 Ağustos 1327 (13 Eylül 1911)

genel merkezi taşra şubelerine telgraf çekerek yardım konusunda hassasiyet ve fedakarlık istemiştir.³⁵ Nitekim gazete bir gün sonra aynı başlıkla yayımladığı haberde, kulüplerin yardım kampanyaları başlattıkları ve Cemiyet'in genel merkezinde toplanan 300 liranın muhtaçlara verildiği kaydedilmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkez-i umumisi tarafından, "*İstanbul harikinde felaket-zede olanların tehvin-i ihtiyacatı için 300 lira iane ita edildiği*" belirtilerek cemiyetin bütün kulüplerinin iane toplama işine başladıkları bildiriliyordu. Bunun devamındaki haber, İttihat ve Terakki'nin mülhakat kulüplerinin çalışmalarıyla ilgiliydi. Cemiyete bağlı şubelerin bu konuda çalışmalara başladığı şu şekilde ifade edilmekteydi: "*İttihat ve Terakki mülhakat kulüpleri İstanbul harik-i hailine karşı ifası muktezi hamiyyet ve şefkat vazifesinin edasına mübaderet eylemişlerdir.*" Karaferye İttihat ve Terakki Kulübü Heyet-i İdaresi tarafından gönderilen telgrafın bu söyleneni kanıtlar nitelikte olduğu belirtilir. Söz konusu telgraf "*Selanik'te Rumeli Gazetesine*" başlığını taşımaktaydı. Telgrafın içeriğinde "*İstanbul'da vukua gelen harik-i müessiften dolayı felaketzede kardeşlerimizin tehvin-i ihtiyacatına medar olmak üzere*" gerçekleştirilen toplantıda yarım saat içinde yaklaşık 40 lira toplandığı ve Hâkim Efendi'nin başkanlığında oluşturulan komisyonun bu konuda yardım faaliyetlerine devam ettiği bildiriliyordu.³⁶

Sabah gazetesinden iktibas edilen "*İttihat ve Terakki'nin Muaveneti*" başlıklı haberde; Cemiyet tarafından İstanbul yangını için oluşturulan yardım heyetinin, Atık Ali Paşa civarında Karababa Tekkesi karşısındaki İttihat ve Terakki İnas Mektebi'nde, Süleymaniye Kulübü'nde, Yenikapı Ermeni Mektebi'nde, Kâtip Kasım Mahallesi'nde meskûn Karagözyan Efendi'nin evinde ve Vefa civarında barınan yangın-zedeleri ziyaret ettiği bildiriliyordu. Yardım heyetinin mum, sabun, sigara kâğıdı, kibrit dağıttığı, çok mustarip olanlara nakit yardımı yaptığı, eşya ve kıyafetlerini kurtaramayanlara da battaniye, fanile, çorap vb. malzemeler verildiği bilgisi yer almaktaydı.³⁷

12 Ağustos tarihli gazetede ise "*Nüsha-i Fevkalade*" başlığı ile duyurulan haberde "*İstanbul lehîb-i hânümsûzunda felaket-zede olanlar için*" ülkenin her tarafında iane komisyonları oluşturularak yardım faaliyetlerine başlandığı belirtiliyordu. Bu doğrultuda Manastır'da çıkan *Neyyir-i Hakikat* gazetesinin,³⁸ geliri İstanbul yangını ianesine verilmek üzere "*erbab-ı kalemin asar-ı edebiyeleriyle müzeyyen bir nüsha-i fevkalade neşr etmiş oldukları*" bildiriliyordu. Ayrıca bu nüshalardan edinmek isteyenlerin İttihat ve Terakki Kulübü'ne müracaat etmeleri isteniyordu.³⁹

³⁵ *Trabzon'da Meşveret*, No: 298, 20 Temmuz 1327 (2 Ağustos 1911)

³⁶ *Trabzon'da Meşveret*, No: 299, 23 Temmuz 1327 (5 Ağustos 1911)

³⁷ *Trabzon'da Meşveret*, No: 299, 23 Temmuz 1327 (5 Ağustos 1911)

³⁸ *Neyyir-i Hakikat* gazetesi 1908 yılında Manastır'da yayınlanmaya başlayan İttihat ve Terakki'nin yayın organıdır. Bkz. Yüksel Nizamoğlu, "10 Temmuz İnkılabının Birinci Yıldönümünde Neyyir-i Hakikat Gazetesi'nin Yayınladığı Mecmua Üzerine", *OTAM*, S: 30, Güz 2011, s. 99-126.

³⁹ *Trabzon'da Meşveret*, No: 301, 30 Temmuz 1327 (12 Ağustos 1911)

Kadınların yangın-zedeler için yaptıkları çalışmalar da habere konu olmuştur. Gazetede, İstanbul muhabirinin bildirdiği bir haber “*Kadınlarda Hiss-i Şefkat ve Merhamet*” başlığı ile duyurulmaktaydı. Yazıda “*İstanbul harik-i müdhişinden dolayı bir sefalet-i azim içerisinde kalan dul, yetim, bi-kudret, kimsesiz binlerce kardeş ve vatandaşlara*” her taraftan yardım yapıldığı ve ihtiyaçlarının karşılandığı dile getiriliyordu. Bu doğrultuda İstanbul kadınlarının yangın mahallerinde çadırlarda ikamet eden yangın-zedeleri ziyaret ederek onların hatırlarını sorup, elbise, yiyecek ve nakit para yardımı yaptıkları ifade edilmekteydi.⁴⁰

Trabzon Vilayetinden Toplanan Yardımlar

Yardımların organizasyonunda ve başlatılan kampanyanın daha geniş bir kitleye ulaştırılmasında basın önemli görevler yerine getirmiştir. “*Trabzon’da Meşveret*” gazetesi bir yandan yangınla ilgili haberlere yer verirken öte yandan yapılacak yardımı organize etme noktasında da sorumluluk üstlenmiş, yardım yapacaklar için bir sütun ayırdığını duyurmuştur.⁴¹ Bu şekilde yardım yapanların isimleri ve yardım miktarı gazetede yer alacak, böylece yardım özendirilerek geniş kitlelere yaygınlaştırılması sağlanmış olacaktır.

Öte yandan İstanbul’da gerek devlet yetkilileri gerekse kurumlar yangın-zedeler için çeşitli çalışmalar yaparken taşrayı da bu yönde harekete geçirmek istemişlerdir. Bununla ilgili bir haberde “*her hususta ibraz-ı asar-ı hamiyet eden Trabzonluların bu felaketzedelerin muavenetine şitab edeceklerine*” dair umut dile getiriliyordu.⁴²

Nitekim Trabzon vilayetindeki yetkililer de üzerine düşen sorumluluğu yerine getirerek kısa zamanda organize olmuşlardır. Gazetede “*Komisyon Teşkil*” başlığı ile yer alan haberde; “*Dersaadet harik-i hâilinden dolayı memleketimiz erbab-ı hamiyetinin ita edeceği ianatı derç ve kabul etmek üzere Vali Beyefendi’nin riyaseti tahtında bir komisyon teşkil edildiği*” ve 3 Ağustos itibariyle de komisyonun çalışmalarına başlayacağı bildiriliyordu.⁴³ Nitekim 5 Ağustos’tan itibaren gazetede söz konusu komisyonun topladığı yardımları içeren listeler “*İstanbul felaket-zedeganına muavenet için Vali Beyefendi hazretlerinin riyasetleri tahtında Müftü Efendi ve rüesa-yı ruhaniye ve eşraf ve muteberan-ı memlekette müteşekkil komisyona iane ita eden zevatın esamisiyle teberrüatlarının miktarı*”⁴⁴ başlığıyla yayınlanmaya başlamıştır. (Tablo: 1- 6) Bu başlık altında gazetenin altı sayısında yayımlanan listenin sonucunda toplanan paranın 52.882 kuruşa ulaştığı görülmektedir. Tablolara bakıldığında gerek resmi kurum çalışanları gerek esnaf ve sivil vatandaşların aynı dönemde Donanma ianesi ve Trablusgarp Savaşı için de yardım yaptıkları anlaşılacak-

⁴⁰ *Trabzon’da Meşveret*, No: 302, 3 Ağustos 1327 (16 Ağustos 1911)

⁴¹ *Trabzon’da Meşveret*, No: 297, 16 Temmuz 1327 (29 Temmuz 1911)

⁴² *Trabzon’da Meşveret*, No: 298, 20 Temmuz 1327 (2 Ağustos 1911)

⁴³ *Trabzon’da Meşveret*, No: 298, 20 Temmuz 1327 (2 Ağustos 1911)

⁴⁴ *Trabzon’da Meşveret*, No: 299, 23 Temmuz 1327 (5 Ağustos 1911)

tadır.⁴⁵ Yardım yapanlar içinde G. Kabayanidi,⁴⁶ Kitapçızade Affan Efendi, Nemlizadeler gibi Trabzon'un önemli tüccar ya da finans sektörüne mensup kişiler yer almaktadır.

Benzer şekilde gazetenin bundan sonraki sayılarında yardım yapanların isimleri ve yardım miktarları listeler halinde yayınlanmıştır. “*İstanbul Harik-zedeganına Muavenet*” başlığı ile yayınlanan en son listeye göre 8.259 kuruş 30 para toplandığı anlaşılmaktadır.⁴⁷

İttihat ve Terakki Cemiyeti de vilayetteki şubeleri ile yardım kapman-yasına destek vermiştir. Bu doğrultuda Trabzon Vilayetinin merkez sancağına bağlı Akçaabat kazasındaki İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde bir komisyon oluşturularak yardım toplanmış ve yardım edenlerin isimleri ile yardım miktarları liste halinde gazeteye gönderilerek yayınlanmıştır.⁴⁸

Meşveret, İstanbul kadınlarının yangın-zedeler için yaptıkları çalışmalarından emsal gösterilerek “*hiss-i şefkat ve hamiyetlerinden emin olunan Trabzon hanımlarının*” da aynı hassasiyetle hareket etmelerinin beklendiği belirtilmiştir. Bu yönlendirme karşılıksız kalmamış Nemli-zâde Şükrü Efendi'nin eşi 10 lira Trabzonlu kadın yardımseverlere öncülük etmiştir. Gazete, haberin devamında “*bu felaket-i hânümânsüz karşısında dürdâne-i teessür dökən*” kadınların kayıtsız kalmayacaklarına dair inancını yinelemiştir.⁴⁹

Trabzon'daki yardım kampanyasının çok yönlü yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Örneğin hasılatı İstanbul harik-zedegan ianesine ait olmak üzere Vali Süleyman Nazif Beyefendi'nin⁵⁰ önderliğinde şehrin gençlerinden oluşturulan bir heyet tarafından 20 Eylül gecesi Tuzluçeşme'de bulunan tiyatrodaki⁵¹ “*Selahaddin Eyyubi*”⁵² piyesinin sahnelenmesine karar verilmiştir. Her fırsatta

⁴⁵ Trablusgarp ve Donanma Cemiyeti için Trabzon'dan yapılan yardımlar için bkz. Melek Öksüz, *Trablusgarp Savaşı ve Donanma Cemiyeti'ne Trabzon Vilayetinden Yardımlar*, Serander Yayınevi, Trabzon 2016.

⁴⁶ Hikmet Öksüz-Veyssel Usta- Kenan İnan, *Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Tarihi 1884-1950*, Trabzon 2009, s. 92,119.

⁴⁷ *Trabzon'da Meşveret*, No: 303, 6 Ağustos 1327 (19Ağustos 1911). Bu listeler ve değerlendirilmesi için bkz. Melek Öksüz, “1911 Yılındaki İstanbul Yangınına Trabzon'dan Uzanan Yardım Eli”, *I. Uluslararası Karadeniz Tarihi Sempozyumu(12-14 Aralık 2019)* (Yayımlanmamış bildiri)

⁴⁸ *Trabzon'da Meşveret*, No: 304, 10 Ağustos 1327 (23Ağustos 1911);*Trabzon'da Meşveret*, No: 305, 13 Ağustos 1327 (26 Ağustos 1911). Listelerin ayrıntısı için bkz. Öksüz, “1911 Yılındaki İstanbul Yangınına Trabzon'dan Uzanan Yardım Eli”.

⁴⁹ *Trabzon'da Meşveret*, No: 302, 3 Ağustos 1327 (16 Ağustos 1911)

⁵⁰ Bekir Sami (Kunduh), 1910-1911 yılları arasında Trabzon Valiliği yapmıştır. Yerine 21 Ağustos 1911 tarihinde Kastamonu'dan yola çıkan Süleyman Nazif getirilmiştir. Bkz. Hüseyin Albayrak, *Tarih İçinde Trabzon Valileri(1461-2007)*, Trabzon Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Trabzon 2008, s. 242, 244.

⁵¹ Trabzon'daki tiyatro faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. Veyssel Usta-Ömer İskender Tuluk, *Başlangıçtan Halkevlerine Trabzon'da Tiyatro*, Serander Yayınevi, Trabzon 2017.

⁵² Necib el-Huddad tarafından Arapça olarak yazılan ve M. Said tarafından Türkçe'ye çevrilen eser 1911'de Trabzon Meşveret Matbaasında “El-melikü'n-nasr Sultan Selahaddin Eyyubi” adıyla basılmıştır. Bkz. Usta-Tuluk, *a.g.e.*, s. 63-64. Bu eser basıldıktan sonra gazeteye

İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni ve kendisini öne çıkarmayı adeta ilke edinen gazete, adı geçen piyesin bir süre önce *Meşveret* sütunlarında tefrika edildiğini de hatırlatmıştır. Haberin devamında “*hasılatı bir emir-i hayra masruf olan bu oyunun temaşasına rağbet gösterecek zevat-ı kiram hemcinsine muavenetle vazife-i hamiyet ve insaniyeti ifa edeceği*” bildirilerek piyesin hayır amaçlı yapıldığı; bu yüzden de katılımın sağlanması istenmiştir. Gazete, bu sayede seyircilerin “*meşhur-ı cihan olan Selahaddin Eyyubi'nin mezâyâ-yı ulviyyesini temsil eden ve ilk defa oynanan bu piyesin temaşasıyla da ruhlarını gıdalandırılmış olacaklarını*”⁵³ da ilave etmiştir.”

Vilayet dâhilindeki sancak ve kazalara yapılan çağrılar da netice vermiş, oluşturulan komisyonlarca toplanan yardımların listeleri gazetede düzenli olarak yayınlanmıştır. Gazetenin buna dair bir teşekkür yazısından Görele kazasında 50 Osmanlı Lirası ve Sürmene kazasında 5.811 kuruş toplandığını öğrenmekteyiz.⁵⁴

Lazistan Sancağı'nda⁵⁵ oluşturulan komisyona destek veren yardımseverlerin isimleri ve yardım miktarları “*Lazistan sancağı merkezinden Dersaadet Harikzedeganı İçin Cem Edilüb İlk Defa Gönderilen İane Defteri*” başlığıyla neşredilmiştir. Bu başlık altında gazetede yayınlanan 6 tane liste vardır. (Tablo: 7-12)

Bu yardım listeleri sayesinde dönemin Rize'sinin belediye reisi, naibi, idadi müdürü ve daha pek çok resmî kurum amirlerini, çalışanlarını, yöredeki sülale isimlerini tespit imkânı olmuştur. Bunun yanı sıra Rize Donanma Cemiyeti azası ve kıraathane sahibi Şeyh İlyas Efendi (Baba Aziz Şeyh İlyas Efendi)'nin aynı dönemde Donanma Cemiyeti için iane toplama işinde aktif rol aldığı anlaşılmaktadır.⁵⁶

Sonuç

1911'de İstanbul/ Uzunçarşı'da çıkan yangın kısa zamanda geniş alana yayılarak maddi zarara sebebiyet vermiştir. İstanbul'daki gazeteler yangınla ilgili haberleri manşetlerine taşıırken yayınlanan yazılarda yapılan yardımlardan bahsedilmiştir. Padişahın bağışıyla yardım kampanyası kısa zamanda İstanbul dışına da yayılmıştır.

Bu doğrultuda ülke genelinde, yangında mağdur olanlar için yardım komisyonları kurulurken Trabzon Vilayetinde de bu yönde çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Vali ve şehrin ileri gelenlerinden oluşan bir komisyon teşkil edi-

---

verilen ilanlarla tanıtımı yapılmıştır. Bkz. Melek Öksüz, “Trabzon'da Meşveret” Gazetesi'ndeki Reklamlar Üzerinden Trabzon'un Sosyal-Ekonomik ve Kültürel Analizi”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 24, Bahar 2018, s.230.

⁵³ *Trabzon'da Meşveret*, No: 312, 7 Eylül 1327 (20 Eylül 1911)

⁵⁴ *Trabzon'da Meşveret*, No: 298, 20 Temmuz 1327 (2 Ağustos 1911)

⁵⁵ Trabzon Vilayeti bu dönemde Trabzon sancağı, Lazistan sancağı ve Gümüşhane sancağı olmak üzere 3 sancaktan oluşmaktaydı. Lazistan Sancağı; Lazistan merkez kazası (Rize), Hopa, Atina (Pazar) kazaları ile Arhavi, Viçe (Fındıklı), Mapavri (Çayeli), Kura-yı Seba (İkizdere), Hemişin ve Karadere (Kalkandere) nahiyelerinden oluşmaktaydı.

⁵⁶ Öksüz, a.g.e., s.204.

lerek faaliyetlere başlanmıştır. İane komisyonlarında başta Vali Bey olmak üzere şehrin ileri gelenlerinin yer alıyor olması halkın katılımında etkili olmuştur. Kısa zamanda Vilayet dâhilindeki kaza ve sancaklar da yardımlara dâhil olmuşlardır. Yerel basın da yardımların geniş kitlelere yaygınlaştırıl-masında önemli sorumluluk üstlenmiştir. “*Trabzon’da Meşveret*” gazetesi yangında zarar görenler için yardım yapan kişilerden sütunlarında övgülerle bahsederek katılımı teşvik etmek istemiştir. Yardım yapanların listeleri gazetede düzenli biçimde yayınlanmıştır. Bu listeler, yerel yöneticilerin, sülale isimlerinin ve resmi kurumlarda çalışanların tespit edilebilmesi, şehrin sosyo-ekonomik ve kültürel analizini yapma imkânı sağlaması bakımından önemlidir. Ayrıca İttihat ve Terakki Kulübü de çalışmalara destek vermiş, geliri yangınzedelere bağışlanmak üzere tiyatro tertibi gibi birtakım faaliyetler düzenlenmiştir.

Gerçekleştirilen yardım kampanyası gönüllülük esasına dayandığı için toplanan yardımlar yangınzedelere ekonomik bir katkı sunmasının yanısıra toplumsal yardımlaşmanın somut bir örneğini oluşturmuştur. Bu bakımdan Trabzon Vilayeti gerek yöneticisi gerekse halkıyla beraber İstanbul yangınında mağdur olanlara yardım elini uzatarak fedakârlık örneği sergilemiştir.

Ekonomik açıdan oldukça zor bir dönemde gerçekleştirilen bu yardımlar Trabzonluların birlik ve beraberlik duygusuyla hareket ettiğini göstermesinin yanısıra yardımlaşma kültürünün bir göstergesi olarak da değerlendirilmelidir. Nitekim daha sonraki süreçte meydana gelen Trablusgarp ve Balkan Savaşlarında da aynı ruh ile hareket edilmiştir.

Tablo 1: İstanbul Yangını İçin Vali Bey'in Başkanlığında Oluşturulan Komisyon Tarafından Toplanan Yardımlar⁵⁷

Kuruş	Para	Yardımlı Yapan
324		Hacı Hattat-zâde Mustafa Efendi
216		Sefer-zâde Hacı Ali Efendi
216		Dava vekili Midhat Efendi
1.080		Hoştraser Efendi
216		Terzi Yano oğlu Vasilaki Efendi
20		Arnabud-zâde Edhem Ağa
4.320		Nemli-zâde Biraderler
2.160		Çulcu-zâde Biraderler
324		Tüccardan Genççağa ve Hacı Süleyman Efendi
216		Kuzin-zâde Biraderler
216		Hacı Kakulidi Yanko Efendi
54		Doğramacı Simyon Efendi
216		Hacı Dursun Efendi-zâde Biraderler
540		Kefeli-zâde Hacı Hasan Efendi
540		Hacı Salih Kapudan-zâde Ali Efendi
540		Hacı Salih Kapudan-zâde Remzi Efendi
540		Kefeli-zâde Hacı Mustafa Efendi
216		Hacı Ömer-zâde Arif Efendi
50		Şeyh Hüseyin-zâde Mehmed Efendi
324		Bulut-zâde Şükrü Efendi
316		Konkolidi Banco Efendi
108		Müftü-zâde Sadi Efendi
324		Hacı Molla-zâde Biraderler
108		Papadapolo Sandalidis Efendi
216		Petraki Konkolidi Evladları
283		Çaridi Biraderler
189		Hacı Derviş Ağa-zâde Ruhi Efendi
216		Kazancidi Biraderler
216		Hacı Memiş-zâde Osman Efendi
1.080		Gazzaz-zâde Hüseyin Efendi
216		Hacı Haşim-zâde Hacı Abdullah Efendi
15.510		Yekûn

⁵⁷ Trabzon'da Meşveret, No: 299, 23 Temmuz 1327 (5 Ağustos 1911)

Tablo 2: İstanbul Yangını İçin Vali Bey'in Başkanlığında Oluşturulan Komisyon Tarafından Toplanan Yardımlar⁵⁸

Kuruş	Para	Yardımları Yapan
5.400		Görelle Kazasından Hacı Haşim-zâde Hacı Abdullah
189		Nemli-zâde Ragıb Efendi
100		Hacı Hüseyin-zâde Hacı Osman Efendi
216		Medaksa Hristo ve Biraderi Efendi
324		Velisaridi Biraderler
1.080		Bekir Efendi-zâde Hacı Hafız Rüştü Efendi
108		Kakulidi Kosti Efendi
216		Dede-zâde Hacı Refet/Rafet ? Efendi
216		Nemli-zâde Tahsin Efendi
300		Şekerci Mustafa Efendi ve şeriki Hüseyin Efendi
1.080		Fostropulo Biraderler
216		Baba Yoğurt-zâde Hasan Efendi
108		Kakulidi Suve? Efendi
108		Şeyh Hüseyin-zâde Vehbi ve Biraderleri Efendi
540		Serdar-zâde Hacısalihi Efendi
5.400		.....G. Kabayanidi Efendiler
285		Kandil oğlu Kosti Efendi
100		Dede-zâde Şükrü Efendi
540		Pareşkeve Gramatikopulos Efendi
60		Karlıklı-zâde Hamdi Efendi
15.510		Evvelki yekûn
16.586		Yekûn
32.096		Cümle-i yekûn

Tablo 3: İstanbul Yangını İçin Vali Bey'in Başkanlığında Oluşturulan Komisyon Tarafından Toplanan Yardımlar⁵⁹

Kuruş	Para	Yardımları Yapan
190		Akridi Yanko Varistidi Efendiler
250		Haralambo Vafiyadi Efendi
324		Haltupulo Nikolaki Efendi
190		Kalpalcı biraderler
216		Kürt-zâde Hacı Hasan Efendi
40		Dede-zâde Hacı Behram Efendi
216		Çerkes Mehmed Bey
100		Fais-zâde Mesud Efendi
60		Memiş-zâde Mehmed Ali Efendi
25		Memişyazıcı-zâde Şükrü Efendi

⁵⁸ Trabzon'da Meşveret, No: 301, 30 Temmuz 1327 (12 Ağustos 1911)

⁵⁹ Trabzon'da Meşveret, No: 302, 3 Ağustos 1327 (16 Ağustos 1911)

60		Memişyazıcı-zâde Abdullah Efendi
540		Bigos ve Apik Efendiler Mısıryan
216		Kamil-zâde Hacı Mustafa Efendi
318		Bank-ı Osmani memurlarından
324		Dihkan-zâde Zihni Efendi
190		Gazzaz Yorika Efendi
120		Emanet oğlu Mileyadi Efendi
540		Hacıalihafız-zâde Hacı Hasan Efendi
108		Arab-zâde Salim Efendi
108		Tütüncü-zâde biraderler
108		Kayserilizade Ahmed Efendi
108		Emirali-zâde Hami Efendi
108		Serdar-zâde Abdüssehan Efendi
108		Vasilyadi biraderler
54		Attarcı İbrahim Efendi mahdumu Mustafa Efendi
95		Erşaf Efendi Multimiyan Efendi
60		Kuyumcu Bulohrun Efendi
4.776		Yekûn
32.096		Evvelki yekûn
36.882		Cümle-i yekûn

Tablo 4: İstanbul Yangını İçin Vali Bey'in Başkanlığında Oluşturulan Komisyon Tarafından Toplanan Yardımlar⁶⁰

Kuruş	Par	Yardımları Yapan
60		Viyopulos Panayot Efendi
95		Ohannes Efendi Tahmazyan
108		Mumcidi Biraderler
40		Kaba-zâde Tevfik Efendi
108		Lavrandiyadi Biraderler
50		Hacı Kadı-zâde Hatib Hüsni
60		Beşiridi Biraderler
60		Simon Efendi Papadopulo Efendi
108		Attar Ethem
216		Kuzin-zâde Biraderler
50		Karakazan-zâde Zati Efendi
108		Mozenidi Biraderler
155		Sahak Efendi Akridi Efendi
108		Şöhretsan Biraderler
108		Abacı Efram oğlu Yorika Efendi
50		Şeker oğlu Nikola Efendi
108		Sidropulo Efendi
108		Kitabcı-zâde Affan Efendi
40		Kamil-zâde Seyfeddin Efendi
108		Fostropulo Anastas Efendi
108		Kalaycı-zâde Hacı Abbas Efendi

⁶⁰ Trabzon'da Meşveret, No: 303, 6 Ağustos 1327 (19 Ağustos 1911)

324		Yunus Ağa-zâde Şefik Efendi
324		Mahohyan Efendi
40		Kaşçıyan Ardeş Efendi
100		Petraki Yazıcıoğlu Efendi
120		Karyoflidi Efendi
108		Lazaridi Biraderler
95		Yani Kabayani mahdumları Efendi
55		Belidi Biraderler
2.122		Yekûn
36.882		Evvelki yekûn
39.004		Cümle-i yekûn

Tablo 5: İstanbul Yangını İçin Vali Bey'in Başkanlığında Oluşturulan Komisyon Tarafından Toplanan Yardımlar⁶¹

Kuruş	Para	Yardımları Yapan
108		Hacı Murad Evladları
95		Haralambo Dimitriyadi ve mahdumları
324		İnebeyoğlu Biraderler
108		Şeyh Kahveci Mehmed Efendi
216		Dizdar-zâde Rüşdü Efendi
94		Artin Tabakyan Efendi
100		İmam-zâde Mustafa Efendi
108		Fransız acentesi Kosti Boyacidi Efendi
25		Odabaşyan Akob Efendi
60		Dimestofli Mihailidi Efendi
54		Şems Oteli Müdürü Tevfik Efendi
1.220		Pazvanetbaşı Osman Ağa
324		Çakmakçı-zâde Biraderler
2.196		Trabzon jandarma heyet-i teftişiyesiyle Efrad-ı Cedide Mektebi ve depo memurları taraflarından
108		Andon Papazyan Efendi
50		Ohannes Haçaturyan Efendi
1.080		Kır-zâde Şevki Efendi
3.586		Lazistan Sancağından birinci defa olarak
540		Matleb Efendi
9.188		Yekûn
39.004		Evvelki yekûn
48.192		Cümle-i yekûn

⁶¹ Trabzon'da Meşveret, No: 304, 10 Ağustos 1327 (23 Ağustos 1911)

Tablo 6: İstanbul Yangını İçin Vali Bey'in Başkanlığında Oluşturulan Komisyon Tarafından Toplanan Yardımlar⁶²

Kuruş	Para	Yardımlı Yapan
216		İranî Hacı Mehdi Ağa ⁶³
324		İranî Hacı Cevad Ağa
324		İranî Hacı Mehmed Cafer Ağa
216		İranî Hacı Mehmed Ali Ağa
108		İranî Hacı Seyyid Ağa
216		İranî Hacı Ali Ağa Ahmed Sadık
108		İranî Misafir Tirit oğlu Hacı Abbas Ağa
108		İranî Muhib Ali Ağa Zengistanlı
162		İranî Mehmedof Meşhed Mehmed Ali Ağa
162		İranî Odacı Ağa Murteza
108		İranî Hacı Mehmed Ali Hüseyinof
262		İranî Odacı Ali Ağa
1.620		Trabzon vali-i sabıki Bekir Sami Beyefendi
432		Trabzon Rum Metropolitidi Efendi
324		Trabzon Ermeni Murahhasası Efendi
4.690		Yekûn
48.192		Evvelki yekûn
52.882		Ceman yekûn

Tablo 7: İstanbul Yangını İçin Lazistan Sancağı'ndan Gönderilen İane Defteri⁶⁴

Kuruş	Para	Yardımlı Yapan
120		Mutasarrıf vekili Tahrirat Müdürü Safvet Bey
108		Naib Hamdi Efendi
108		Ulemadan Ömer Lütfi Efendi
108		Meclis-i idare azasından Mehmed Efendi
40		Meclis-i idare azasından Fani Efendi
20		Meclis-i idare azasından Yordam Efendi
108		Kazancı-zâde Abdülhamid Efendi
108		Tat-zâde Hacı Eşref Efendi
108		Tat-zâde Hafız Osman Efendi
108		Belediye Reisi Hacı Hasan Efendi
108		Mataracı-zâde Ali Rıza Efendi
108		Memiş-zâde Abdullah Ağa
10		Evrak memuru Muharrem Efendi
20		Tahrirat kalemi müsevvid-i sanisi Dursun Efendi

⁶² Trabzon'da Meşveret, No: 309, 27 Ağustos 1327 (9 Eylül 1911)

⁶³ Yukarıdaki listede sehven yapılan bir yanlışlık 3 Eylül tarihli gazetede "Tashih" başlığıyla şu şekilde duyurulmaktaydı: "İstanbul harikzedegani için komisyona iane veren zevatın esamisini ilan ettiğimiz 309 numaralı nüshada İrani Hacı Mehdi Ağa 3 lira ita ettikleri halde sehven 2 lira kayd edilmiş ve Hacı Mehmed Cağfer Ağa 2 lira vermiş iken 3 lira yazılmış olduğundan tashih olunur." Trabzon'da Meşveret, No: 311, 3 Eylül 1327 (16 Eylül 1911)

⁶⁴ Trabzon'da Meşveret, No: 309, 27 Ağustos 1327 (9 Eylül 1911)

20		Tahrirat kalemi mübeyyizi Cemal Efendi
12	20	Meclis-i idare ikinci kâtibi Midhat Efendi
10		Müvezzi Mehmet Ali Efendi
20		Muhasebe başkâtibi Muhsin Efendi
20		Muhasebe vukuat kâtibi Rıza Efendi
25		Sandık emini Ahmet Efendi
25		Mahkeme başkâtibi Halil Efendi
15		Zabıt kâtibi Mahmut Efendi
10		Zabıt kâtibi İlyas Efendi
10		Zabıt kâtibi Dimitraki Efendi
10		Azil mülazımı Halis Efendi
40		Mahkeme-i Şeriyye başkâtibi Osman Efendi
10		Şeriyye ikinci kâtibi Rahmi Efendi
10		Şeriyye mukayyidi İbrahim Efendi
12	20	Dava vekili Hulusi Efendi
12	20	İcra memuru Ahmet Efendi
40		Müdde-i umumi muavini Hasan Bey
20		Jandarma tabur kumandan vekili Saib Efendi
15		Jandarma bölük kumandanı Refet? Efendi
20		Vergi başkâtibi Emrah Efendi
10		Nafia kâtibi Osman Efendi
10		Hükümet imamı Osman Efendi
10		Nüfus müdürü Mehmed Efendi
12	20	Nüfus başkâtibi Rüşdü Efendi
10		Nüfus ikinci kâtibi Emin Efendi
50		Baba aziz İlyas Efendi
40		Mahkeme azasından Yanko Efendi
30		Belediye kâtibi Ali Efendi
62	20	Lazzade Hacı Memiş Efendi
62	20	Hacı Bilalzade Hacı Emin Efendi
59	20	Arslanoğlu Vasil Efendi
37	20	Kuşoğlu Todori Efendi
59	20	Sabuncuzade Ahmed Efendi
25		Kulzade İsmail Efendi
25		Tatarzade Kazım Efendi
25		Tavilzade Hasan Efendi
20		Takışoğlu Hasan Efendi
31	10	Kulzade Emin Efendi
20		Fırıncı Atmacaoğlu Ahmed Usta
32	20	Altıkıya? Zade Haca? Mustafa Usta
2.072	10	Yekûn

Tablo 8: İstanbul Yangını İçin Lazistan Sancağı'ndan Gönderilen İane Defteri⁶⁵

Kuruş	Para	Yardımlı Yapan
25		Keşişoğlu Petro
20		Mollazade Said Efendi
40		Keşişoğlu Banco Efendi
40		Tuhafiyeci Banco Efendi
25		Sarrac esnafından Ahmed Efendi
25		Baltacıoğlu Kosti Efendi
25		Fırıncı Kulaksız oğlu İbrahim Usta
20		Molla Ömer-zâde Hasan Efendi
15		Fırıncı esnafından Mahmut oğlu Osman Usta
25		Demircioğlu Hacı Yani Efendi
20		Kalaycıoğlu Dimitri Efendi
25		Berberoğlu Mustafa Efendi
25		Lefter oğlu Vasil Efendi
20		Molla Bayram Efendi
40		Sarrafbanco ve Anderya Efendi
50		Kubad-zâde Hacı Mehmet Efendi
25		Şeyh Hüseyin-zâde Hüseyin Efendi
20		Kab oğlu Receb Efendi
20		Şakir oğlu Süleyman Usta
18	30	Bıyık oğlu Maksut Usta
40		Şad-zâde Hafız Muharrem Usta
40		Sabuncu-zâde İbrahim Usta
25		Kurd Alioğlu Hacı Şakir Usta
25		Trabzonlu oğlu Hüseyin Usta
37	30	Palakoğlu Hacı Hafız Efendi
20		Sağır oğlu Mehmet Efendi
10		Fırıncı Feyz oğlu Ahmet Usta
20		Laz-zâde Hacı Kemal Efendi
12	20	Manlalı-zâde? Süleyman Efendi
12	20	Caferz-ade Hacı Ömer Efendi
12	20	Gavz oğlu Ali Efendi
12	20	Laz-zâde Ahmet Efendi
12	20	Nano Efendi
15		Zaim-zâde Hacı Hasan Efendi
12	20	Kasap Şaban Ağa
12	20	Sarrac Hamza Efendi damadı Hamza Efendi
12	20	Pareşkeva oğlu Poliherven? Efendi
12	20	Keşiş oğlu Anesti Efendi

⁶⁵ Trabzon'da Meşveret, No: 310, 31 Ağustos 1327 (13 Eylül 1911)

10		Mai oğlu Yorika Efendi
12	20	Hacı Kosti oğlu Lambo Efendi
12	20	Keşiş oğlu Liya Efendi
12	20	Zerdeci oğlu Mustafa Usta
12	20	Kuş oğlu Yanko Efendi
12	20	Selanik oğlu Yanko Efendi
12	20	Kalandi oğlu Banco Efendi
12	20	Hacı Tahir-zâde Hüseyin Efendi
12	20	Şemadan-zâde? Dursun Efendi
12	20	Bank Hafız Rıdvan Efendi
12	20	Palaman oğlu İstavri Efendi
12	20	Palamud oğlu Panço Efendi
12	20	Pap oğlu Haşim Efendi
12	20	Timurali oğlu Ali Efendi
12	20	Topçu oğlu Ali Efendi
12	20	Sufi oğlu Ali Ağa
12	20	Semiz oğlu Zeülküf? Efendi
12	20	Kız? oğlu Mehmet Usta
15		Kürkçü Hacı Ömer Efendi
12	20	Babuşcu oğlu Hasan Efendi
10		.....oğlu Halid Efendi
12	20	Köse-zâde Osman Efendi
15		Laz oğlu Hüseyin Usta ve Salih Efendi
12	20	Hacı Kerim Efendi-zâde Hüseyin Efendi
10		Kordo oğlu Banco Efendi
10		Karekev oğlu Karebek Efendi
12	20	Porbod oğlu Dimitri Efendi
12	20	Kazancı-zâde Hacı Mustafa Efendi
20		Palanek oğlu Vasil Efendi
30		Kakas oğlu Anastas Efendi
12	20	Kazancı Hristo Usta
25		Kazancı Nikola? Usta
20		Fırıncı Kamil Usta
10		Kazancı Aleksi Usta
12	20	Kasap Şükrü Efendi
10		Defter-i hakani ikinci kâtibi Memiş Efendi
10		Defter-i hakani merkez kâtibi Mustafa Efendi
10		Defter-i hakani refiki Suma Efendi
40		Defter-i hakani memuru İsmail Hakkı Efendi
1.514		Yekûn
2.072	10	Evvelki yekûn
3.586	10	Ceman yekûn

Tablo 9: İstanbul Yangını İçin Lazistan Sancağı'ndan Gönderilen İane Defteri ⁶⁶

Kuruş	Para	Yardımlı Yapan
10		Vergi müfredat kâtibi Tahir Efendi
10		Vergi müfredat kâtibi Pertev Efendi
101		Vergi müfredat kâtibi Murad Efendi
12	20	Şemadan-zâde Hacı Bektaş Efendi
12	20	Eyüb-zâde Hafız Salih Efendi
12	20	Şemul oğlu Banco Efendi
10		Gorgor oğlu Yordam Efendi
62	20	Hacı Bilal-zâde Hacı İbrahim Efendi
37	20	Fais-zâde Mustafa Efendi
12	20	Hacı Bilal-zâde Hacı Mahmud Efendi
12	20	Tok oğlu Ahmed Efendi
12	20	Aliağa-zâde Hasan Efendi
10		Ceb oğlu Mehmed Çavuş
10		Fırıncı Kasar oğlu Ferhad Efendi
10		Kasaoğlu Hacı Ali Efendi
10		Kurd oğlu İslam Efendi
10		Molla Mustafa oğlu İslam Efendi
10		Demirci oğlu Ahmet Efendi
10		Doğramacı Arkilof Efendi
10		Şemul oğlu Yani ile Mito Efendi
15		Durmuş oğlu Hacı Mehmet Efendi
12	20	Fırıncı Şükrü Usta
12	20	Emiroğlu Halim Usta
50		Çalıköğlu Hacı Keleş Efendi
16	10	İstanyo oğlu Mihail ve terzi Petro Efendi
10		Fırıncı İsmail Usta
10		Kalendi oğlu Frankil Efendi
10		İstati oğlu İlyâ Usta
40		Hacı Mahmut-zâde Emin Efendi
12	20	Emir Ahmet oğlu Nazım Efendi
483	30	Yekûn
3.586 ⁶⁷	10	Ceman yekûn

⁶⁶ Trabzon'da Meşveret, No:311, 3 Eylül 1327(16 Eylül 1911)

⁶⁷ Gazetede sehven bir önceki listedeki toplam miktar yazılmıştır. Oysa Tablo 10'da evvelki yekûn 4.070 olarak belirtilmektedir.

Tablo 10: İstanbul Yangını İçin Lazistan Sancağı'ndan Gönderilen İane Defteri⁶⁸

Kuruş	Para	Yardımlı Yapan
20		Borasco Efendi
25		Baltacı oğlu Anastas
25		Seran oğlu Anesti Efendi
10		Sekman oğlu Salih Reis
37	20	Kıvrak oğlu Hacı İbrahim Efendi
10		Erdal oğlu Şaban Efendi
12	20	Derviş-zâde Hacı Ali Efendi
40		Terzi Hristo Efendi
10		Hacı Abdurrahman oğlu Süleyman Efendi
12	20	Kacranlı oğlu Mustafa Kapudan Efendi
10		Telci oğlu Kamil Usta
15		Telci Hüseyin oğlu mağazacı Mahmut Efendi
25		Aşçı Kör oğlu Recep Efendi
10		Fırıncı Tayyar ve Hacı Left Efendi
12	20	Hacı Kostı oğlu Yanko Efendi
108		Hacı Paşa-zâde Aziz Bey
10		Meclis-i İdare başkâtibi Hasan Efendi
25		Muhasebe kâtibi Hüsnü Efendi
10		Cephane Müdürü Memiş Bey
20		Rüsumat merkez memuru Mehmet Emin Efendi
40		Mekteb-i İdadi Müdürü Hüseyin Efendi
25		Rüsumat başkâtibi İbrahim Hakkı Efendi
15		Rüsumat kalemi kâtibi Hamza Efendi
15		Rüsumat manifesto memuru Osman Efendi
10		Rüsumat muayene memuru Ethem Efendi
10		Rüsumat ambar memuru Mahmut Efendi
12		Rüsumat muhafaza memuru İsmail Efendi
12		Rüsumat muhafaza memuru Ahmet Efendi
587		Yekûn
4.070		Evvelki yekûn
4.657		Ceman yekûn

⁶⁸ Trabzon'da Meşveret, No:312, 8 Eylül 1327(21 Eylül 1911)

Tablo 11: İstanbul Yangını İçin Lazistan Sancağı'ndan Gönderilen İane Defteri⁶⁹

Kuruş	Para	Yardımlı Yapan
8		Rüsumat kolcusu Ahmet Hami Efendi
12		Rüsumat kolcusu Raif Efendi
8		Rüsumat kolcusu Dursun Efendi
8		Rüsumat kolcusu Ali Efendi
8		Rüsumat kolcusu Hasan Efendi
8		Rüsumat kolcusu Mehmet Ali Efendi
8		Rüsumat kolcusu Hamid Efendi
20		Tahsil memuru Murad Efendi
		<i>Mapavri nahiyesi</i> ⁷⁰
54		Tuzcu-zâde Asım Bey
25		Nahiye müdürü Hasan Efendi
25		Tapu kâtibi Ahmet Efendi
12	20	Vergi kâtibi Hacı Memiş Efendi
57		Hacı Hamza Efendi
37		Hacı Abdülkadir Efendi
25		Belediye reisi Hacı Hafız Efendi
25		Eşraftan Hacı Mesut Efendi
12	20	Liman reisi Yunus Efendi
37	20	Tüccardan Hafız Efendi
25		Hacı Aziz oğlu Ömer Efendi
6		Nahiye kâtibi Ömer Efendi
12	20	Hacı Yahya-zâde Yahya Efendi
12		Şerif-zâde Hacı Mustafa Efendi
12	20	Sipahi pazarında Aziz Efendi
20		Hafız Celal Efendi
12	20	Hacı oğlu Hamid Efendi
12	20	Ali onbaşı
12	20	Çolak oğlu Enes
12	20	Hacı oğlu Mehmet Ali
10		Sadık oğlu Ahmet
6	10	Al oğlu Ruşen
12	20	Sadık oğlu Mehmet Ali
12	20	Tüysüz oğlu Hüseyin Efendi
1640	20	Yekûn
4.657		Evvelki yekûn
6.298	20	Ceman yekûn

⁶⁹ Trabzon'da Meşveret, No: 313, 10 Eylül 1327(23 Eylül 1911)

⁷⁰ *Mapavri nahiyesi* yazan sütunda, herhangi bir miktar bulunmamakta olup başlık olarak kullanılmıştır. Çünkü listenin devamına bakıldığında bu satırdan itibaren Mapavri nahiyesinden yapılan yardımlar yer almaktadır.

Tablo 12: İstanbul Yangını İçin Lazistan Sancağı'ndan Gönderilen İane Defteri ⁷¹

Kuruş	Para	Yardımlı Yapan
6	10	Osman Usta
7	20	Alemdar oğlu Hamid
12	20	Alemdar oğlu Ahmet
6	10	İstavridiz Mintari
6	10	Rancil Mintari
5		Fırıncı İbrahim usta
6	10	Usta Mehmet
6	10	Karahasan oğlu Hacı Zekeriya
5		Hacı Mehmet
5		Fırıncı Mehmet Usta
12	20	Hardal oğlu Recep
10		Molla Ömer oğlu Ahmet Efendi
12	20	Kitos oğlu Hüseyin Efendi
6	10	Dursun Efendi
5		Hacı Reşit Efendi
5		Com oğlu Süleyman Efendi
6	10	Toz Mehmet Efendi
6	10	Ahmet oğlu Mehmet Efendi
6	10	Kart oğlu Hakkı Efendi
6	10	Siyam oğlu Ahmet Efendi
6	10	Şerif oğlu Şerif Efendi
5		Siyam oğlu Emrah Efendi
12	20	Beşir Usta
12	20	Hafız oğlu Hüseyin Efendi
6		Fırıncı Ali Usta
6	10	Terzi İstavri Efendi
6	10	Terzi Nano Efendi
5		Siyam oğlu Süleyman Efendi
6	10	Terzi Simyon Efendi
6	10	Terzi Yorika Efendi
12	20	İstavri Efendi
5		Ahmet Efendi
5		Orman oğlu Mehmet Efendi
5		Muhtar Hamid Efendi
12	20	Tadil-zâde Mustafa Efendi
12	20	Çavuş oğlu İlyas Efendi
6	10	Sar oğlu Ahmet Efendi

⁷¹ Trabzon'da Meşveret, No:314, 17 Eylül 1327(30 Eylül 1911)

22	20	Hacı Ali Efendi
12	20	Osman Efendi
6	10	Osman Usta
6	10	Terzi Yorika
5		Sarı Ahmet oğlu Reşid Efendi
12	10	Saman oğlu Hacı Ali Efendi
12	20	Hacı Yahya-zâde Mehmet Efendi
12	20	Giritli oğlu Efendi
6	10	Ömerdayı oğlu Mahmut Efendi
6	10	Salih oğlu Hacı Mehmet Efendi
7	20	Küçük Mehmet Efendi
12	20	Sarı Ahmet oğlu Mehmet Efendi
12	20	Giritli oğlu Mustafa Efendi
12	20	Kazancı Yorika Efendi
6	10	Refaklı Mehmet Efendi
6	10	Hecva imamı Efendi
5		Giritli oğlu Hacı İlyas Efendi
5		Kar oğlu Mehmet Efendi
12	20	Tüysüz Yakup Efendi
6	10	Dükkâncı Yunus Efendi

KAYNAKLAR

1. Süreli Yayınlar

- Takvîm-i Vekâyi*, No: 884, 14 Temmuz 1327 (27 Temmuz 1911)
Trabzon'da Meşveret, No: 296, 13 Temmuz 1327 (26 Temmuz 1911)
Trabzon'da Meşveret, No: 297, 16 Temmuz 1327 (29 Temmuz 1911)
Trabzon'da Meşveret, No: 298, 20 Temmuz 1327 (2 Ağustos 1911)
Trabzon'da Meşveret, No: 299, 23 Temmuz 1327 (5 Ağustos 1911)
Trabzon'da Meşveret, No: 300, 27 Temmuz 1327 (9 Ağustos 1911)
Trabzon'da Meşveret, No: 301, 30 Temmuz 1327 (12 Ağustos 1911)
Trabzon'da Meşveret, No: 302, 3 Ağustos 1327 (16 Ağustos 1911)
Trabzon'da Meşveret, No: 303, 6 Ağustos 1327 (19 Ağustos 1911)
Trabzon'da Meşveret, No: 304, 10 Ağustos 1327 (23 Ağustos 1911)
Trabzon'da Meşveret, No: 305, 13 Ağustos 1327 (26 Ağustos 1911)
Trabzon'da Meşveret, No: 309, 27 Ağustos 1327 (9 Eylül 1911)
Trabzon'da Meşveret, No: 310, 31 Ağustos 1327 (13 Eylül 1911)
Trabzon'da Meşveret, No: 311, 3 Eylül 1327 (16 Eylül 1911)
Trabzon'da Meşveret, No: 312, 8 Eylül 1327 (21 Eylül 1911)
Trabzon'da Meşveret, No: 313, 10 Eylül 1327 (23 Eylül 1911)
Trabzon'da Meşveret, No: 314, 17 Eylül 1327 (30 Eylül 1911)

2. Kitap ve Makaleler

ALBAYRAK, Hüseyin, *Tarih İçinde Trabzon Valileri(1461-2007)*, Trabzon Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Trabzon 2008.

ALBAYRAK, Hüseyin, *Trabzon Basın Tarihi*, C: I, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1994.

ANDREASYAN, H.D., “Eremya Çelebi’nin Yangınlar Tarihi”, *İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 27 (1973), ss.59-84.

BİRİNCİ, Ali, “Meşveretçi Naci Bey ve Gazetesi”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 5, 2008, ss.139-149

CEZAR, Mustafa, “Osmanlı Devrinde İstanbul’da Yangınlar ve Tabii Afetler”, *İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Türk Sanatı Tarihi ve İncelemeleri*, I, (1963), ss.327-414.

CEZAR, Mustafa, *Osmanlı Başkenti İstanbul*, EKAV Yayınları, İstanbul 2002.

ÇELEBİ, Bünyamin, “İtfaiye”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C: IV, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 2003, ss. 306-307.

ERĞİN, Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, C: II, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 1995.

ERĞİN, Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, C: III, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 1995.

GÖKTA, Uğur, “Tulumbacılık”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C: VII, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1994, ss.301-302.

GÜNAY, Reha, “Kaybolan Ahşap Mimarlık Mirasımız”, *Ahşap Yapılarda Koruma ve Onarım Sempozyum Bildiriler Kitabı (26-27 Nisan 2016)*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2016, ss. 35-52.

İNCİCYAN, P.Ğ., *18. Asırda İstanbul*, Terc. Hrand D. Andreasyan, İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1976

KUZUCU, Kemalettin, “Osmanlı Başkentinde Büyük Yangınlar ve Toplumsal Etkileri”, *Osmanlı*, C: V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss.687-699.

KUZUCU, Kemalettin, “Osmanlı Döneminde Vefa Yangınları ve Semt Topografyasına Etkileri”, *Bir Semte Vefa*, Haz. N. Bilge Özel İmanov-Yunus Uğur, Klasik Yayınları, İstanbul 2009, ss.565-587.

KUZUCU, Kemalettin, “Szechenyi Paşa ve Osmanlı İtfaiyesinin Modernleştirilmesi (1874-1922)”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 14(2006), ss. 31-52.

KUZUCU, Kemalettin, “Yangın Tulumbasının İcadı ve Türk İtfaiyesinin İlk Yüzyılı”, *Lale Devri’nde Osmanlı Devleti ve Nevşehir*, Edt. İlyas Gökhan-Hüseyin Saraç-Gökçe Özcan, Kömen Yayınları, Konya 2018),s.327-353.

KUZUCU, Kemalettin, *Bâbiâli Yangınları ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, Erzurum Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2000.

MEHMED SÜREYYA, *Sicill-i Osmanî*, C: II, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

MEŞVERETÇİ NACİ, “İstanbul’a Bir Nazar-ı Tesir”, *Trabzon’da Meşveret*, No: 296, 13 Temmuz 1327 (26 Temmuz 1911)

NİZAMOĞLU, Yüksel, “10 Temmuz İnkılabının Birinci Yıldönümünde Neyyir-i Hakikat Gazetesi’nin Yayınladığı Mecmua Üzerine”, *OTAM*, S:30, Güz 2011, ss.99-126.

ÖKSÜZ, Hikmet-USTA, Veysel- İNAN, Kenan, *Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Tarihi 1884-1950*, Trabzon 2009.

ÖKSÜZ, Hikmet-USTA, Veysel, *Mustafa Reşit Tarakçıoğlu-Hayati, Hatıratı ve Trabzon’un Yakın Tarihi*, Serander Yayınevi, Trabzon 2008.

ÖKSÜZ, Melek, “Trabzon’da Meşveret” Gazetesi’ndeki Reklamlar Üzerinden Trabzon’un Sosyal-Ekonomik ve Kültürel Analizi”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 24, Bahar 2018, ss.199-234.

ÖKSÜZ, Melek, *Trablusgarp Savaşı ve Donanma Cemiyeti’ne Trabzon Vilayetinden Yardımlar*, Serander Yayınevi, Trabzon 2016.

ÖKSÜZ, Melek, “1911 Yılındaki İstanbul Yangınına Trabzon’dan Uzanan Yardım Eli”, *I. Uluslararası Karadeniz Tarihi Sempozyumu 12-14 Aralık 2019* (Yayımlanmamış bildiri)

SLOT, B.J., “The Fires in İstanbul of 1782 and 1784 According to Maps and Repots By Dutch Diplomatic Representatives”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S: 4-5, 1976, ss. 47-66.

TURAL, Erkan, “Türkiye, Hollanda, İngiltere ve Amerika’da Modern İtfaiye Teşkilatının Kuruluşu ve Harik (Yangın) Nizamnameleri”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, XIII/1(2004), ss. 67-91.

TÜRK, Hatem, *10 Temmuz Meşrûtiyet Bayramı*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2017.

USTA, Veysel- TULUK, Ömer İskender, *Başlangıçtan Halkevlerine Trabzon’da Tiyatro*, Serander Yayınevi, Trabzon 2017.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, C: I, TTK Basımevi, Ankara 1984.

ÜÇÜNCÜ, Berna Korucu, “Bopal Nevvabı Sultan Cihan Begüm’ün İstanbul Ziyareti ve Osmanlı’ya Gönderdiği Yardımlar”, *Journal of Universal History Studies*, C: 2, S:2, 2019, ss. 251-268.

ÜREKLİ, Fatma, “Osmanlı Döneminde İstanbul’da Meydana Gelen Afetlere İlişkin Literatür”, *TALİD*, VIII, 16, (2010), ss.101-130.

YILDIZ, Kenan, “Şehir Topografyasına Etkisi Bakımından Osmanlı Dönemi İstanbul Yangınları”, *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, C: I, İSAM-İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2015, ss.486-503.

YILDIZ, Kenan, “Yeni Belgeler Işığında Tulumbacıbaşı Gerçek Davud Ağa ve Tulumbacı Şeritçileri Esnafı”, *Kitaplara Vakfedilen Bir Ömre Tuhfe- İsmail E. Erünsal'a Armağan*, C: I, Haz. Hatice Aynur- Bilgin Aydın- Mustafa Birol Ülker, Ülke Kitapları, İstanbul 2014, ss.557-586.

YILDIZ, Kenan, *1660 İstanbul Yangınının Sosyo-Ekonomik Tahlili*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2012.

ALMAN DOKTOR KOCH'UN KAYITLARI IŞIĞINDA TRABZON VE YAKIN ÇEVRESİ*

Ayşegül KUŞ**
Çiğdem KIRCA***

ÖZ

Coğrafi olarak Anadolu'nun kuzey doğusunda bulunan Trabzon, tarih boyunca önemini korumuş bir şehirdir. Daha ilkçağlardan itibaren bölgenin tek limanı olması, Anadolu'nun içlerine, hatta Doğu Anadolu üzerinden Güney Kafkasya ve İran'a ulaşan konumu ile geniş bir hinterlanda sahip olması kentin önemini artıran bir unsur olmuştur. Ayrıca şehrin kendine özgü jeo-stratejik konumu ve önemli ticaret yolları üzerinde bulunması, Yunan kolonileri, Medler, Persler, Romalılar, Bizanslılar ve Osmanlılar gibi pek çok devletin bölgede siyasi hâkimiyet kurmalarına sebebiyet vermiştir. Trabzon'un ne zaman ve kimler tarafından kurulduğuna ilişkin herhangi bir kesin bilgi olmamakla birlikte, M.Ö 756'da bir Milet kolonisi olarak ortaya çıktığı düşünülmektedir. Yapılan kimi arkeolojik çalışmalar neticesinde kent ve yakın çevresinin iskân tarihinin çok eski dönemlere kadar gittiği ortaya çıkmıştır. Buna ek olarak, Trabzon, Akdeniz'in uluslararası seyahatler için güvenli olmadığı 13. yüzyıldan Karadeniz'in Osmanlı gölü haline gelişine kadar olan süreçte, doğu-batı geçişinin önemli bir kapısı olmayı sürdürmüştür. Bu nedenle, antik dönemlerden itibaren bölgeye olan ilginin daha sonraki dönemlerde de devam ettiği görülmektedir. Özellikle 19. yüzyılda kente yönelik olan bu ilgi, sadece Avrupa Rönesans'ı ve Aydınlanma'sının antikçağlara duyduğu romantik kültürel ilgiyle sınırlı kalmamış, batılı devletlerin doğrudan siyasi ve ekonomik çıkarları ile de iç içe geçmiştir. Bu bağlamda, bölgeyi tüccar ve konsoloslar, gezginler, misyonerler, botanikçiler, tarihçi ve sanat tarihçileri gibi çok sayıda meslek grubuna mensup seyyah ve araştırmacı ziyaret etmiştir. Bunlardan birisi de Alman asıllı tıp ve bitki koleksiyoncusu olan Karl Heinrich Emil Koch'dur. Bu çalışmanın amacı, onun 1843 yılında Trabzon, Of ve Sürmene'ye dair gözlem ve incelemelerinden yola çıkarak bölgeye dair verdiği bilgileri değerlendirmeye tabi tutmak ve böylece hem alan literatürüne hem de bölge tarihinin aydınlatılmasına kimi katkılar sağlamaktır.

Anahtar Sözcükler: 19. yüzyıl, Trabzon (Of ve Sürmene), seyyah, fiziki yapı, idari yapı.

---

* *Gönderim Tarihi:* 10.06.2020. *Kabul Tarihi:* 23.09.2020.

** *Doç Dr.,* Ayşegül Kuş OMÜ Eğitim Fakültesi Yabancı Diller Bölümü, SAMSUN. aysegulk@omu.edu.tr *ORCID:* 0000-0002-8051-6001.

*** *Dr. Öğr. Üyesi,* OMÜ Eğitim Fakültesi Yabancı Diller Bölümü, SAMSUN. cigdem.ugursal@omu.edu.tr *ORCID:* 0000-0001-7397-2028.

TREBIZOND AND ITS VICINITY ACCORDING TO GERMAN DOCTOR KARL KOCH'S OBSERVATIONS AND ACCOUNTS

ABSTRACT

Trabzon, geographically located in the northeast Anatolia, is a city that has maintained its importance throughout history. The fact that it is the only port of the region since ancient times, its location reaching to the interior of Anatolia and even to South Caucasus and Iran through Eastern Anatolia, has been a factor that increases the importance of the city. Besides, the unique geostrategic location of the city and its location on important trade routes caused many states such as Greek colonies, Medes, Persians, Romans, Byzantines and Ottomans to establish political dominance in the region. Although there is no definite information as to when and by whom Trabzon was founded, it is thought that it emerged as a Miletus colony in 756 BC. As a result of some archaeological studies, it is revealed that the settlement history of the city with its surroundings goes back to ancient times. Also, Trabzon continued to be an essential gate of the east-west transition from the 13th century, when the Mediterranean was not safe for international travel until the Black Sea became an Ottoman lake. For this reason, it is seen that the interest in the region since ancient times continued in later periods. Particularly in the 19th century, this interest in the city was not limited to the romantic cultural interest of the European Renaissance and the Enlightenment in antiquity, but also intertwined with the direct political and economic interests of western states. In this context, the region was visited by travellers and researchers from many professions such as merchants and consuls, travellers, missionaries, botanists, historians and art historians. One of them is Karl Heinrich Emil Koch, a German-born medicine and herb collector. This study aims to evaluate the information he gave about the region based on his observations and explorations about Trabzon, Of and Sürmene in 1843. Thus, the study contributes to the field, mainly to literature about the enlightenment of the region.

Keywords: 19th century, Trabzon (Of, Sürmene), traveler, physical structure, administrative structure.

Giriş

Doğu Karadeniz'in önemli bir liman şehri olan Trabzon, Değirmendere vadisinin Karadeniz'e ulaştığı yerin batısında Boztepe'nin eteklerinde kurulmuştur. Denizden itibaren basamaklı şekilde yükselen yerleşme, Zağanosdere ve Kuzgundere vadileriyle kesilerek üç parçaya bölünmüştür. Trabzon'un ne zaman ve kimler tarafından kurulduğuna ilişkin herhangi bir kesin bilgi bulunmamaktadır. Ancak M.Ö. 756'da bir Milet kolonisi olarak ortaya çıktığı ifade edilmekle birlikte, şehir ve şehrin adından söz eden ilk kaynak M.Ö. 400 yılına ait Ksenophon tarafından kaleme alınan "Anabasis" adlı eserdir.¹ Adı geçen kaynakta verilen bilgilere göre, Pontos Eukseinos kıyısındaki Trapezos, Sinop'un Kolch ülkesindeki kolonisidir.² Kentin adı, Batı dillerinde "Trapezunte",

¹ Heath W. Lowry-Feridun M. Emecen, "Trabzon", *D.İ.A.*, C: 41, İstanbul 2012, s. 296.

² Ksenophon, *Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)*, Çev. Tanju Gökçöl, Sosyal Yayınlar, İstanbul 1985.

“Trebizonde”, “Trebizond” olarak geçerken,³ İslâm kaynaklarında “Atrabazunde”, “Tarabazunde” şeklinde geçer.⁴ “Masa” anlamına gelen “Trapezus” adı ise büyük bir olasılıkla şehrin ilk kurulduğu dik yamaçlar üzerindeki Aşağıhisar kesiminin coğrafi özellikleriyle ilişkilidir.⁵

Bölge tarihi ile bilgi veren Batı literatürüne bakıldığında, bölgenin tarihini Antik Yunan kolonizasyonu ile başlatan ve bölge halkının atalarını da Yunanlı kolonistlere dayandıran genel bir eğilim mevcuttur. Ancak Yunanlılardan önce veya sonra bölgede Kimmerler, İskitler, Makronlar, Kolkhlar, Driller, Mossynoikler, Khalybler, Tibarenler gibi çok farklı toplulukların adları, bölge ile ilgili bilgi veren Herodot, Strabon, Arrianus ve Ksenophon gibi antik dönem yazarlarının eserlerinde yer almaktadır.⁶ Bu bağlamda, bölge üzerine yaptığı çalışmalarla bilinen Bilgin, Ksenophon’un eserinin, özellikle Trabzon’un güneyi ve batısında yaşayan topluluklar için oldukça zengin bir kaynak olduğunu belirtir.⁷ Bölgeye Kimmerler ve İskitlerden sonra Medler ve Persler hâkim olmuştur. Bu hâkimiyet, Büyük İskender’in doğu seferine kadar sürmüş ve kent, bu sefer sonrasında Büyük İskender’in komutanlarının ve M.Ö. 280-63 yılları arasında Pontus Devleti’nin yönetimi altına girmiştir. M.Ö. 63-M.S.395 yılları arasında Roma’nın ve 395-1204 yılları arasında ise Roma’nın devamı olan Bizans’ın hâkimiyeti altına girmiştir.⁸ Trabzon, Anadolu’ya hâkim olan Selçuklular döneminde Türk akınlarının hedefi olmuştur. Tarihî kayıtlar 1081’de Melikşah zamanında şehrin Türkler’in idaresi altına girdiğine işaret eder. Ancak bu uzun süreli olmamıştır. 1204’te İstanbul’da Latinler tarafından işgal edilmesi üzerine Trabzon’a kaçan Aleksios Komnenos kendisini imparator ilân edince, şehir bu yeni devletin merkezi haline gelmiş ve Pontus adı da bu tarihten itibaren söz konusu devlet için kullanılmaya başlanmıştır. Anadolu’nun Moğolların hâkimiyetine girdiği 13.yüzyılın ikinci yarısında ise, Trabzon, Karadeniz-İran ticaret yolunun önemli bir noktası haline gelmiştir. Buna ek olarak, Trabzon’da Ceneviz ve Venedik ticaret kolonileri kurulmuştur. Trabzon, 1320’li yıllardan itibaren giderek yörede etkili olmaya başlayan Türkmenlerin hedefi haline gelmiştir. Trabzon’un civarı ve özellikle batı ve güneydeki dağlık alanlar Türkmenlerin eline geçmiştir. Şehir, 1461 tarihinde Fatih Sultan Mehmed tarafından alınmış ve Osmanlı idaresi altına girmiştir.⁹

³ M.C. Şehabettin Tekindağ, “Trabzon”, *İ.A.*, C: XII/I, İstanbul 1979, s.456

⁴ Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz. Mahmut Ak, “İslam Coğrafyacılarına Göre Trabzon”, *Trabzon Tarihi Bildirileri (6-8 Kasım 1998)*, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon 1999, ss.23-34. Yine kentin adının nereden geldiğine dair farklı görüşler bkz. Şakir Şevket, *Trabzon Tarihi*, Haz. İ. Hacifettahoğlu, Trabzon 2001, s. 47, 48,116; Mahmut Goloğlu, *Trabzon Tarihi*, Serander Yayınevi, Trabzon 2013, s.16; Kemal Karadenizli, *Trabzon Tarihi*, Trabzon Kalkınma Cemiyeti, Ankara 1954, s.20, 21, 253, 254.

⁵ Lowry-Emecen, *a.g.m.*, s.296.

⁶ Mehmet Bilgin, *Doğu Karadeniz*, Serander Yayınevi, Trabzon 2000, s.13-38.

⁷ Bilgin, *a.g.e.*, s. 43.

⁸ Hanefi Bostan, *XV. ve XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, MÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1993, s.1-2

⁹ Lowry-Emecen, *a.g.m.*, s.297.

Trabzon, Akdeniz'in uluslararası seyahatler için güvensizleştiği 1258 yılından Karadeniz'in bir Osmanlı gölü haline gelmesine kadar olan süreçte, doğu-batı geçişinin kapısı olmayı sürdürmüştür. Dolayısıyla Trabzon'un Doğu'ya, Kafkaslara ve Anadolu içlerine yapılacak ulaşımda tam bir kapı noktasında olduğu dikkat çekmektedir. Bu nedenle, Öztürk, bu üç noktaya Trabzon şehri gibi ulaşım açısından rahat ve stratejik olarak imkân veren bölgede başka bir yer bulunmadığını belirtir. Kentin sahip olduğu bu özellik nedeni ile yıllarca deniz yolu ile gelen her türlü yolcu ve nakliye malzemesi gemilerle buraya ulaştırılmıştır. Ayrıca bölge Osmanlı hâkimiyetine altına girdikten sonra da, Osmanlı Devleti, Doğu ve Kafkaslara yapılan seferlerde kentin bu avantajlı durumundan faydalanmışlardır.¹⁰ İlhanlı nüfuzunun güçlü olduğu dönemde İlhanlılarla görüşmek için gelen Fransa elçisi Rubriquis ve İngiltere elçisi Langley, Timur'a elçi olarak gönderilen Clavijo, Hindistan ve Çin'e ve Sumatra'ya kadar giden din adamlarının kullandıkları yol ise genellikle Trabzon olmuştur. Kent, aynı zamanda ipek yolu tüccarlarının da sıkça uğradığı bir liman özelliği olma özelliği göstermektedir.¹¹

19. yüzyılda dünyada meydana gelen kimi siyasi, askeri, sosyal ve ekonomik gelişmelere paralel olarak, Osmanlı topraklarına gelen seyyah ve araştırmacıların sayısında önemli bir artış olmuştur. Bu bağlamda, Trabzon'a yönelik olan ilginin de oldukça yüksek olduğu dikkat çekmektedir. Bu nedensiz değildir; zira etkisini 19. yüzyılın başlarında göstermekle birlikte, Rusya ile 1774'te imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Karadeniz'in uluslararası ticarete açılması kentin ekonomik hayatında önemli bir rol oynamıştır. Buna ek olarak, Trabzon- İstanbul arasında belli aralıklarla yapılan gemi seferleri¹² ve yine 1838 yılında İngiltere ile imzalanan Ticaret Antlaşması da Trabzon'u İran ticareti bakımından İngiltere için önemli bir yer haline getiren faktörler arasında

¹⁰ Temel Öztürk, *Osmanlıların Kuzey ve Doğu Seferlerinde Savaş ve Trabzon*, Serander, Trabzon 2011, s.42.

¹¹ Kudret Emiroğlu, "Dünyadan Bakınca Trabzon", *Bir Tutkudur Trabzon*, Haz. İ. Günday Kayaoğlu-Öner Ciravoğlu-Cüneyt Akalın, YKY, İstanbul 1997, s. 235; Ayrıca Turan, Karadeniz'den Asya'ya uzanan üçüncü kervan yolunun başlangıç noktasında yer almasının, Trabzon'un önemini artırdığını söyler. Zira tüccarlardan başka Ortadoğu yahut Asya içlerine kadar giden çok sayıda gezginin ve resmi elçilerin de bu yol üzerinden seyahat ettiklerini belirtir bu konuda bkz. Şerafettin Turan, "Karadeniz Ticaretinde Anadolu Şehirlerinin Önemi", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Eser Matbaası, Samsun 1988, s.152.

¹² Bu bağlamda, 1836 yılının bahar aylarında bir grup İngiliz işadamı tarafından kiralanan Essex adlı buharlı gemi her 15 günde bir düzenli olarak İstanbul-Trabzon arasında sefer düzenlemeye başladı. Bunu Crescent adında diğer bir buharlı gemi izledi. Ertesi yıl bunu bir Türk buharlısı takip etti. Ancak çok daha önemlisi, Donau-Dampfschiffahrts-Gesellschaft şirketine ait olan bir Avusturya buharlısı Trabzon'a seferlere başladı ve bu şirket çok kısa süre içinde ipleri eline geçirdi bkz. Charles Issawi, "The Tabriz- Trabzon Trade 1830-1900: Rise and Decline of a Route", *International Journal Middle- East Studies*, Vol: I, No: 1 1970, s.20.

sayılabilir.¹³ Bölgenin artan önemine koşut olarak, 19. yüzyılda kente farklı amaçlarla çok sayıda batılı seyyah ve araştırmacının geldiği görülmektedir. Anılan yüzyılda şehri, Amédée Jaubert, J. Macdonald Kinneir, Elli Smith ve Dwight, James Brant, William John Hamilton, William Francis Ainsworth, Horatio Southgate, Charles Texier, Jacop P. Fallmerayer, Robert Curzon, Frederick Walpole, Humpret Sandwith, A. D. Mordtman, Augustus Henry Mounsey, Théophile Deyrolle, Artur T. Cunynghame, James Bryce, Henry C. Barkley, Henry Fanshawe Tozer, Gabriel Bonvalot, Edwin Lord Weeks, H.F.B Lynch, E. A Brayley Hodgetts gibi çok sayıda batılı seyyah ve araştırmacı ziyaret etmiştir. Ayrıca bölgeyi ziyaret eden seyyah ve araştırmacılara dayalı olarak bazı araştırmacılar tarafından akademik düzeyde kimi çalışmalar da kaleme alınmıştır.¹⁴

19. yüzyılın ilk yarısında bölgeye uğrayan seyyahlardan birisi de Alman asıllı tıp ve bitki koleksiyoncusu olan Karl Heinrich Emil Koch'tur (1809-1879). Koch¹⁵ 1843 yılında Osmanlı topraklarına bir seyahate çıkmıştır. O, bu gezisi

¹³ A. Üner Turgay, "Trade and Merchants in Nineteenth-Century Trabzon: Elements of Ethnic Conflict", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, Ed. B. Braudel- B. Lewis New York 1992, s. 281; Özgür Yılmaz, "Karadeniz'in Uluslararası Ticarete Açılması ve Trabzon", *Karadeniz Sosyal Araştırmaları Özel Sayısı*, 2/7, 2009, ss. 370-374; Buna ek olarak, Issawi, Rus hükümetinin 1831 ve 1846 yılları arasında Gürcistan üzerinden yapılan transit ticaret mallarına gümrük vergisi koymasının ve Bağdat ticaret yolundaki artan sorunların, Trabzon-Erzurum-Tebriz arasındaki yolu, İngiltere açısından daha önemli hale getiren diğer faktörler olduğunun altını çizer bkz. Issawi, *a.g.m.*, s.18.

¹⁴ Bu konuda örnek olması bakımından bkz. Özgür Yılmaz, Batılı Seyyahlara Göre Trabzon (1808-1878), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2006; Kemal Saylan, *Seyyahların Göziyle Gümüşhane*, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 32, Gümüşhane 2016; Ayşegül Kuş, *Batılı Seyyah ve Araştırmacılara göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Karadeniz Bölgesi*, Canik Belediyesi Yayınları, Samsun 2016; Necmettin Alkan, "Avrupalı Seyyahların Tasvirlerinde Trabzon", *History Studies*, 2/1, 2010, s.83-97.

¹⁵ Koch, 6 Haziran 1809'da Weimar'da doğdu ve 25 Mayıs 1879'da öldü. Çocukluk ve gençlik yıllarında Weimaresches Gymnasium'a devam etti ve bitki koleksiyonculuğu ile ilgilendi. 1829'da Jena üniversitesinde tıp okumaya başladı. 1833 yılında tıp, 1834'te ise felsefe alanında doktorasını yaptı ve aynı yıl anılan üniversitede akademisyen olarak ders vermeye başladı. Koch, bu yıllarda Pontus Dağları'na bilimsel bir gezi yapmayı planlamış, ancak bu seyahatine babasının ölümünden sonra gereken parayı bulduktan sonra, 5 Mayıs 1836'da çıkabilmiştir. Seyyah, Berlin'de bir süre kalmış ve seyahati için bazı bilimsel tavsiyeler almıştır. Petersburg'da seyahati için gerekli olan bazı şeyleri temin ederek kış başlamadan önce Tiflis'e ulaşmıştır. Ancak sonraki yıl aniden baş gösteren ayaklarındaki bir rahatsızlık nedeni ile seyahatine ara vermek ve geri dönmek zorunda kalmıştır. 1838 baharında Almanya'ya dönmüş ve. 16 Mayıs 1838'de Jena'da vermeye devam etmiştir. Koch 16 Mayıs 1843'te yarım bırakmak zorunda kaldığı seyahatini gerçekleştirmek üzere ikinci kez tekrar Jena'dan ayrılmıştır. Viyana ve İstanbul üzerinden, Ermeni yaylalarının keşfetmek üzere Trabzon'a doğru yola çıkmıştır. Herhangi bir botanik araştırmacısı tarafından neredeyse hiç ziyaret edilmemiş olan yüksek dağlara tırmanmış ve Kürdistan'a gitmiştir. Rus sınırına geri dönen Koch, 1843'te Kafkasya'daki Alexandropol kalesinde Noeli geçirmiş ve buradan 1844'ün başlarında Tiflis'e gitmiştir. Ardından Hazar Denizi'ni ziyaret etmiş ve buradan Kafkasya'nın doğu bölgelerine geçmiştir. Kafkasya'ya tekrar gittikten sonra, orada yetişen meyveler ve şarap hakkında bilgi edinmek için Kırım yarımadasının güney taraflarına

sırasında Trabzon'a da uğramış ve kentte bulunduğu esnada şehre dair oldukça ayrıntılı gözlem ve incelemelerde bulunmuştur. Koch'un gotik Almanca ile kaleme aldığı gezi notları, "Wanderungen im Oriente, Während Der Jahre 1843 und 1844 (1843 ve 1844 Yıllarında Doğu'ya Yapılan Seyahatler) adı ile 1846 yılında üç cilt olarak Weimar'da yayımlanmıştır.

Bu çalışma, anılan yapıtın birinci ve ikinci ciltlerinde yer alan ve Koch'un Trabzon ve yakın çevresine (Of ve Sürmene) dair gözlem incelemelerine dayanmaktadır. Böylece anılan esere atıfla, Trabzon, Of ve Sürmene'nin fiziki ve idari yapısı ele alınacak; diğer seyyahların eserlerindeki bilgilerle karşılaştırılarak analiz edilecektir.

1. Trabzon Şehri'nin Fiziki Yapısı

Bitki koleksiyoncusu ve aynı zamanda bir tıp doktoru da olan Koch, Trabzon'a dair ilk izlenimlerine yolculuk ettiği Avusturya buharlısının kentin limanına varması ile birlikte başlar. O, 17 Temmuz sabahı Türklerin Trabzon olarak adlandırdığı ve ilk kez Ksenophon tarafından batılılara tanıtılan ve o zamanki adı "Trapezus" olan kadim şehre, uygun bir rüzgârda hızla süzülerek, erken olabilecek bir saatte vardıklarını söyler.¹⁶ Koch, kentin tarihsel geçmişini, 19. yüzyılda bölgeyi ziyaret eden diğer seyyah ve araştırmacılar gibi, Ksenophon'a (M.Ö. 430-355) atıfla açıklamaktadır. Bilindiği gibi, Batılı seyyahların Karadeniz'i ziyaret etmeden önce, bölge ile ilgili bilgi edinmek için başvurdukları eserler, Strabon ve Pliny'e ek olarak Ksenophon'un eseridir.¹⁷ Dolayısıyla bölge ile ilgili 19. yüzyıl seyahatname literatüründe genel olarak Ksenophon tarafından kaleme alınan eser temel alınarak, kentin tarihini, Helen koloni-

---

seyahat etmiş ve daha sonra memleketine dönerek akademik faaliyetlerine devam etmiştir. Ayrıca 1846'da yayımlanacak seyahatnamesi için de bazı hazırlık çalışmaları yapmıştır. Bkz. <https://www.deutsche-biographie.de/pnd117527483.html#adbcontent> (erişim tarihi: 25.08.2020). Veysel Usta, "Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon adlı çalışmasında, antik dönemden modern döneme kadar kente gelen seyyah ve araştırmacıları ele alan bir çalışma yapmıştır. Bu çalışmada Karl Koch da yer almaktadır. Bkz. Veysel Usta, *Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon*, Serander, Trabzon 1999, s.117-126. Yine Mustafa Aydın tarafından 6-8 Kasım 1998 yılında Trabzon'da düzenlenen sempozyumda "Alman Seyyah Karl Koch'un 1843 Yılına Ait Trabzon İzlenimleri" adlı çalışma bildiri olarak sunulmuştur. Ancak bu çalışma, sadece bir çeviri çalışmadır. Fakat Koch tarafından bölgeye dair verilen bilgiler, diğer kaynaklarla birlikte mukayese edilerek herhangi bir değerlendirmeye tabi tutulmamıştır. Bkz. Mustafa Aydın, "Alman Seyyah Karl Koch'un 1843 Yılına Ait Trabzon İzlenimleri", *Trabzon Tarihi Sempozyumu (6-8 Kasım 1998)*, Trabzon Belediyesi, Trabzon 1999, s. 407-422.

¹⁶ Karl Heinrich Emil Koch, *Wanderungen im Oriente, Reise längs der Donau nach Konstantinopel und nach Trebisond*, Weimar 1846, s.407.

¹⁷ Ksenophon, Pers Kralı Artekserses'i tahtan indirmek isteyen Kyros'un ordusuna katılır. Yapılan savaşta Kyros hayatını kaybedince, Yunan ordusu yani "Onbinleri" tekrar yurtlarına dönmek için Anadolu içlerinden geçerek kuzeydoğuya yürümüşlerdir. Adı geçen yapıtta bu yürüyüş esnasında Ksenophon ve beraberindeki askerlerin yaşadıkları ilginç olaylardan ve bölgede yaşayan yerli topluluklardan ayrıntılı bir şekilde söz edilmektedir bkz. Ksenophon, *a.g.e.*, s.8-10.

cilerle başlatma gibi genel bir eğilim göze çarpmaktadır.¹⁸ Ancak Ksenophon'un Batıda bir Klasik olan "Anabasis" adlı yapıtı incelendiğinde, bölgede varlığı bilinen İskitler, Makronlar, Kolkhlar, Driller, Mossynoikler, Khalybler, Tiba-renler gibi Helenlerden önceki çeşitli topluluklar hakkında da bilgi verdiği bilinmektedir.¹⁹ Koch bu topluluklara hiç değinmemekte, şehrin tarihi doğrudan Yunan kolonicilerine bağlamaktadır.

Koch, şehrin tarihine ek olarak, kentin adının etimolojik kökenine dair de bilgiler verir ve bölgeyi ziyaret eden bazı seyyah ve araştırmacıların da yapıtlarında belirttiği gibi²⁰, kentin adının Yunanca "masa" anlamına geldiğini yineler.²¹ O, şehri tarihsel bakımdan Yunan kolonilerine bağlayıp, Trabzon'un

¹⁸ Örnek olması bakımından bkz. John Macdonald Kinneir, *Journey through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, John Murray, London, s. 339; W. John Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, Vol: I, John Murray, London 1842, s. 160; Frederick Walpole, *The Ansayri and the Assasins with Travels in the Further East in 1850 and 1851*, Vol: II, London 1851, s. 237; Henry C. Barkley, *A Ride Through Asia Minor*, John Murray, London 1891, s. 344; Henry Fanshawe Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, Longmans and Greens Co., London 1891, s. 452-454.

¹⁹ Bilgin, *a.g.e.*, s.16-38. Bu bağlamda, bölge üzerine yaptığı çalışmalarla bilinen Bilgin, Karadeniz sahillerinin Helen kolonistlerin bölgeye yerleştiği dönemlerden çok önceleri iskân edildiğini ve Helen kolonistlerin bu sahilleri ilk defa ziyaret eden topluluk olmadığını söyler, Zira onlardan önce Fenikeliler ve Kartacalılar gibi kimi Akdenizli denizci kavimlerin ticari amaçlı olarak bölgeye geldiklerini ve bunun, bazı arkeolojik kazılardan elde edilen buluntularla da kanıtlandığını belirtir. Bkz. Bilgin, *a.g.e.*, s.38. Buna paralel olarak, Telliöğlü da Helen kolonicilerden önceki çağlarda, Doğu Karadeniz'de Orta Asya ve Türkistan'dan gelen Türk yahut Türklerle akrabalığı olan toplulukların yerleştiklerinden söz eder bkz. İbrahim Telliöğlü, *Doğu Karadeniz'de Türkler*, Serander, Trabzon 2007, s.15-44.

²⁰ Fransız seyyah Texier de kentten bahseden bütün yazarların yineledikleri gibi, şehrin "masa" anlamına gelen "Trapezus" adını almasının nedeninin, sur duvarlarının genel yapısının dört köşe şekilde olmasından kaynaklandığını söyler bkz. Charles Texier, *Küçük Asya*, C: III, Çev.Ali Suat, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara 2002, s. 154; Trabzon doğumlu olan Mekhitarist rahip Bıjışkyan da, kente dair bilgi verirken, bir tepenin üzerinde uzunca ve dört köşe şeklinde olan Trabzon kalesinin kıyıdan başlayarak kuzeyden güneye doğru uzandığını ve Eski kalenin masa şeklinde olduğundan "Trapeza" yahut "Trapezon" olarak adlandırıldığı bilgisini verir, Bıjışkyan, *a.g.e.*, s. 90.

²¹ Koch, *a.g.e.*, Vol: I, s.411. Aslında kentin adının kökenine dair farklı görüşler vardır. Örneğin, İslam kaynaklarında, kentin adı, "Tarabazunde" veya "Atrabazunde" olarak geçmektedir. M.Ö. 519 tarihinde Medlerin ülkesi İranlılar eline geçmiş ve Kapadokya bölgesi ikiye ayrılmış ve deniz kıyısındaki bölge ayrı bir eyalet yapılarak buraya Pont Kapodokyası adı verilmiştir. Trabzon'da İran'ın 19. Pont eyaleti içinde yer almıştır. İranlılar, o zamana kadar adının ne olduğu bilinmeyen bu şehre, "Güneş Ülkesi" anlamına gelen "Hurşid Abad" adını vermişlerdir. Bazı kaynaklara göre, şehrin öndeki deniz kıyısında bulunan ve "Harmanlı kaya" denilen dört köşe şeklindeki kayalardan dolayı şehre, bu ad verilmiştir. Bazı kaynaklarda ise şehrin adının bir Köroğlu efsanesine dayandığı ve Tuğra Bozan'dan geldiği ileri sürülmektedir. Yine bazılarına göre, Trabzon çok eğlenceli bir şehir olduğundan, buraya "Tarap Efun" adı verilmiş daha sonra bu halk diline Trabzon olarak geçmiştir. Arap tarihçileri ise eserlerinde kentin adından "Tibarite", "Tibarende", "Trabende", "Trabzende" şeklinde söz ederler. Bu görüşü dikkate alanlar, bu isimlendirmelerin Trabzon'un otokton halklarından Taballar yahut Tibarenlere gönderme yaptığını ve bu nedenle buraya

kelime anlamını belirledikten sonra, şehrin fiziki dokusuna ilişkin gözlemlerini aktarmayı sürdürür. Ona göre, birbirine labirent biçiminde iç içe girmiş ev kümelerinin rengarenk olan hatları, şehre yaklaştıkça daha da belirginleşmekte ve çok farklı türdeki ağaçlar, özellikle de servi ağaçları, şehrin etrafını çevrelemektedir. Karadeniz, üstünde bir zamanlar bu mağrur şehrin yayıldığı taşların koyu kurşunu renkteki sert kayalarına kadar uzanır ve dalgalar binlerce yıldan beri, bu sert kayaları döver. Yalnız kentin bazı noktalarında, büyük bir olasılıkla, zaman içinde sular geri çekilmiş ve yoğun midye kabukları ile muhtelif yassı çakıl taşları 6 ile 12 adımdan fazla olmayan ve geniş bir biçimde uzanan düz kıyayı oluşturmuştur. Bu nokta boyunca, şehirde bir cadde yer almaktadır.²² Koch, devam eden satırlarda, kentin fiziki yapısı içinde yer alan ve gezi notlarında hakkında sıklıkla söz edilen kentin limanını betimler.²³ O,

---

Tibarenlerin ülkesi anlamına gelen Trabzon denildiğini öne sürerler. Bkz. Lowry-Emecen, "Trabzon", s. 302; Bijişkyan, *a.g.e.*, s. 99; Goloğlu, *a.g.e.*, s.15-16.

²² Koch, *a.g.e.*, s.407.

²³ Koch, bilgi vermemesine rağmen, aslında Trabzon'un en eski limanı, Roma imparatoru Hadrian zamanında kalenin uzantısına doğru inşa edilen yapay bir limandır. Ancak 19. yüzyılda sadece bazı kalıntıları ayakta kalan bu liman, yalnızca küçük tekneler hizmet verecek bir işleve sahipti. Bunu ek olarak, 19. yüzyılın başlarında kentte bulunan Bijişkyan, o dönem kentin en büyük limanının Çömlekçi olduğunu, fakat Kanida/Ganita, Tuzluçeşme, Taşdirek, Kemer kaya, Mumhaneönü ile kalenin önünde Moloz limanı gibi başka küçük limanların da olduğundan bahseder. Trabzon tarihi ile ilgili 18. yüzyıla ait kayıtlarda, aslında, kentte farklı adlarla anılan limanlar olduğu görülmektedir. Bu limanlar arasında, Çömlekçi limanı, Kemer kaya limanı ve Gümrükçü iskelesi yer almakta ve bu limanlar Trabzon'un ekonomik hayatında önemli bir rol oynamaktaydı. Söz gelimi, Çömlekçi limanı, gemilerin limana yanaşarak mallarını yükleme ve boşaltması için uygun değildi. Yine 18. yüzyılda şehrin ticari hayatında önemli bir yer oynayan Çarşı mahallesine yakınlığı nedeniyle Moloz limanı da önemli bir işleve sahipti. Nitekim Aygün, kentin en eski ticari yapıları olan bedesten ve hanların ve batılı seyyahların kayıtlarında sıklıkla söz edilen Gümrük binasının burada yer alması nedeni ile 18. yüzyılda Trabzon'un ticari bakımdan en yoğun limanının Moloz limanı olduğunu ileri sürer. Bu nedenle, büyük gemilerle gelen emtia ve eşyalar, kiralanan kayıklarla karaya çıkartılmaktaydı. 19. yüzyılda da Trabzon'da gemilerin demirleyeceği bir limanın olmaması veya mevcut limanın kumla dolu olması nedeniyle, İstanbul'dan gemi ile gelen mühimmat, Trabzon'a iki yahut üç saatlik mesafede olan Polâthane limanına indirilmek zorundaydı. Yine yük ve yolcular buradan, kiralanan teknelerle tekrar Trabzon'a aktarılmaktaydı. Mavnacılar olarak isimlendirilen bu tekne sahiplerinin taşıma işini kendi koydukları kurallara ve kendi isteklerine göre yapmaları ise ayrı bir sorun teşkil etmekteydi. Nitekim mavnacılar, liman hizmetlerinin sağlıklı bir şekilde yürütülmesinin önünde büyük bir engel oluşturmaktaydı. Buna ek olarak, Trabzon ve yakın çevresinde büyük gemiler için bir limanın olmayışı, gerçekten de ticari bakımdan büyük bir engel oluşturmaktaydı. Ancak kentin doğu ve batısında gemiler için daha güvenli olabilecek Polathane /Akçaabat yahut doğuda Sürmene gibi doğal koylar vardı. Bu bağlamda, 19. yüzyılda Trabzon limanına ilişkin bilgi veren kaynakların ekseriyeti, Trabzon'un Polathane ve Sürmene'ye olan bağımlılığının özellikle altını çizerler. Trabzon'da Fransız konsoloslu olarak görev yapan Dupre, 1803 yılına ait raporunda, Trabzon'da küçük gemilerin bile kullanabileceği bir liman olmadığını ve gemilerin kente geldiklerinde açıkta demirlemek zorunda kaldıklarından söz eder. Ardından kentte iki tane liman olduğunu, bunlardan birinin Trabzon'un batısındaki Platana'da (Akçaabat) olduğunu, diğerinin ise şehrin diğer ucundaki Çömlekçi limanı olduğunu belirtir. Ona göre, Platana'daki liman, kuzeybatıdan rüzgârlara

Trabzon limanının, eski Trabzon'un kayalık burnunun arkasında yer aldığını belirtir ve uzunlamasına yüründüğünde 15 dakikalık, enine yüründüğünde ise yaklaşık beş dakikalık bir sürede kat edilen bir uzunluğa sahip ufak bir körfezden oluştuğunu söyler. Küçük olan limanın, tehlikeli kuzey rüzgârlarına maruz kalması, doğrudan kuzeye açılması ve ev büyüklüğündeki dalgaların gemileri kayalara doğru sürüklemesi yüzünden, güvenli bir barınak olmadığını belirtir. Bu yüzden büyük gemiler limana girememekte ve açık denizde demirlemeyi tercih etmektedirler. Limanın ortası 12 adım genişliğindeki bir kıyı ile çevrelenmiş olup, buradan doğuya doğru bir yol uzanmaktadır. Bir düzine veya daha fazla sayıdaki yapılar, kıyının ardından yavaş yavaş yükselen bir tepeye ulaşmaktadır. Fakat bu yapılar, ikamet için olmaktan ziyade ticari eşyaların, özellikle de yiyeceklerin satışa sunulduğu pazar olarak kullanılmaktadır. Limanı doğu ve batı tarafından sınırlayan, dik biçimde yükselen kayalık tepelerde, eski zamanlarda kısmen küçük ve yuvarlak biçimli hisarlardan oluşan bazı kaleler inşa edilmiştir. İlginç olan şey ise, halkın bunları Trabzon'un daha eski hâkimlerine değil de Cenevizlilere ait olarak düşünmesidir. Gerçekten öyle olsaydı inşa tarihi en azından 12. yüzyıl olması gerekirdi. Kentin batı kısmındaki hisar, doğudakinden daha iyi muhafaza edilmiştir. Bunun nedeni, Doğu hisarının uzaklığı nedeniyle kendi haline terk edilmesi, ilkinin ise yani Batı hisarının, şehir için aynı zamanda önemli bir tabya işlevi görmesidir. Bu nedenle olsa gerek, muhafazasına büyük bir özen gösterilmiştir. Ayrıca kentin Batı kısmındaki hisar, karantina olarak kullanıldığı için, yakın bir zamanda yeniden tamir edilmiştir.²⁴

Koch'un da belirttiği gibi, Trabzon Rum Devleti döneminde, Cenevizliler, kentte Leontokastron (Güzel Hisar) adında bir yapı inşa ederek, Galata'dakine benzer bir koloni oluşturmuşlardır. Cenevizlilerin burada kendilerine ait konsolosları, kervansarayları, ambarları ve fırınları bulunmaktaydı.²⁵ 19. yüzyılda bina gerek şehir için önemli bir savunma noktası gerekse karantina binası olarak hizmet vermiştir.²⁶ Bu bağlamda, Trabzonlu yazar Şakir Şevket, 1877 yılında yapının tabya hizmeti gördüğünü söyler.²⁷ Yine yüzyılın sonlarında

---

açık olmasına rağmen, mevsim sonlarında ve kış aylarında gemilerin demirlemesi için uygundur. Çömlekçi limanı ise, batı ve kuzeybatıdan esen rüzgârlara maruz kalmaktadır, fakat mevsimin uygun olduğu koşullarda, gemiler buraya demir atabilmektedirler. Bu konuda bkz. Anthony Bryer-David Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of Pontos*, Dumbarton Oaks, Vol: I, Washington D.C, 2007, s. 180; Bijişkyan, *a.g.e.*, s.112; Cevat Şentürk, *Trebizond*, Arofis Matbaası İstanbul 1975, s. 26-28; Necmettin Aygün, *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, Serander Yayınları, İstanbul 2005, s. 131-132; Özgür Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trabzon, 2012, s.297; Yaşar Baytal, "Trabzon Limanı İnşası", *History Studies*, 5/3, 2013, s. 22-23.

²⁴ Koch, *a.g.e.*, Vol: I, s.408.

²⁵ Bryer-Winfield, *a.g.e.*, s.197.

²⁶ Özgür Yılmaz, *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon (1808-1878)*, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2006, s.34.

²⁷ Şakir Şevket, *a.g.e.*, s.78.

kentte bulunan Lynch de Güzel Saray'ın duvarlarının yeşillikli bir platform üzerinde yer alan toprakların yerleştirildiği bir yere baktığı bilgisini verir.²⁸ Bu bilgiler, binanın 19. yüzyılın sonuna kadar savunma amaçlı işlevini devam ettirdiğine işaret etmektedir. Ayrıca 19. yüzyılda kente gelen Feruhan Bey (1847) gibi bazı seyyahlar, yapının karantina binası olarak kullanıldığı yönünde bilgi verirler.²⁹ Yine 1850 yılında kenti ziyaret eden İngiliz politikacı Walpole, kentte geldikten sonra sağlık gerekçesi ile yabancıların tabii tutulduğu karantina binasının, denize tepeden bakan bir noktada şehrin en güzel yerlerinden birinde olduğunu belirtir.³⁰

Koch'un kentin fiziki yapısı içinde bilgi verdiği bir diğer konu ise, kentin sahip olduğu barınma koşullarıdır. Nitekim seyyah yapıtında, bir seyyah için her ne kadar Akdeniz bölgesine yapılacak olan seyahat rahat ve kolay hale gelse de, Karadeniz'in güney ve doğu sahillerinde, henüz seyahat kültürü yeterince yaygınlaşmadığı için, Batılı bir seyyahın, İstanbul'dan Trabzon'a olan yolculuğunun konforlu olmadığını söyler. Zira şehirde bir yabancı konaklayabileceği herhangi bir misafirhane yahut otel bulunmamaktadır. Kenti ziyaret eden kişi, ya haşerelerle dolu büyük kervansaraylarda konaklamak veya bir Hıristiyan aileye bir hayli para vererek evin bir bölümünü kiralamak zorundadır. Ardından Koch, kenti ziyareti esnasında deneyimlediği bu duruma dair şunları söyler:

Bizde nereye gideceğimizi bilmediğimiz için, eşyalarımızı güvertede bırakıp dik bir yol üzerinden ev bulmak için Trabzon'un tepelerine doğru yürüdük. Nihayet Avusturya-Rus konsolosu olan Cenevizli Ghersi'nin yardımıyla, Rumlardan sonra bütün kıyı ticaretini elinde tutan bir İtalyan'dan kötü durumda olan bir ev kiraladık. Günlük 3 Colonnattiye (4,5 akçe) iki oda tuttuk. Odalar ancak iki insanın yatabileceği büyüklükteydi ve yemekler oldukça kötüydü. Böcekler ve bitler bizi endişelendirdiği için, bir hafta boyunca geceleri bulutların altında geçirdik. Ama orada bile bizi lanet olası böcekler buldu. Her ne kadar Karadeniz sahili gündüz bana güzel görünse ve her ne kadar o zamanları güzel hatırlasam bile, geceleri bir o kadar korkunçtu ve bu adeta benim beynime kazındı. Çünkü yürüyüşten yorgun argın döndüğüm zamanlar, bu böcekler ihtiyacım olan uykuyu hep böldü.³¹

Seyyahın verdiği bilgiler ışığında, 1840'lı yıllarda kentte herhangi bir otel olmadığı ve diğer han ve kervansaray gibi barınma sağlayan yerlerin de hijyen bakımından ihtiyaçlara cevap vermediği anlaşılmaktadır. Bu nedenle olsa gerek,

²⁸ H.F.B. Lynch, *Armenia Travels and Studies*, Vol: I, Khayat, Beirut 1965, s. 31.

²⁹ P. Minas Bijişkyan, *Pontos Tarihi*, Çev. Hrnt. D. Andreasyan, Çiviyazıları, İstanbul 1998, s.138. Kaynaklara yansıdığı kadarıyla, 18. yüzyılın ikinci yarısında, burada oldukça büyük ve güzel bir saray bulunmaktaydı. Ancak Rus bombardımanı nedeni ile saray adeta bir harabeye dönüşmüştü. Yapı, hem kente gelen ticari kervanların durak noktası hem de gemilerin demir attığı limana yakın bir noktada olması nedeni ile karantina istasyonu için uygun bir yerdi. Bu nedenle, bina 1838 yılından itibaren karantina binası olarak hizmet vermeye başladı bkz. Yılmaz, *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon*, s.36.

³⁰ Walpole, *a.g.e.*, Vol: II, s.218-219.

³¹ Koch, *a.g.e.*, Vol: I, s. 409.

burada Koch örneğinde de görüldüğü gibi, 19. yüzyılda kenti ziyaret eden seyyahlara, kendi ülkelerinin konsolosluklarının barınma konusunda yardımcı oldukları görülmektedir. Kentte ilk otelin ne zaman açıldığına dair kesin bir bilgi olmamasına rağmen, seyyahların gezi notlarına yansıdığı kadarıyla, 1860 yılında kentte Gâvur meydanında bir otelin olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü elçilik heyeti ile birlikte 1860 yılında Trabzon'a gelen Minutoli kayıtlarında, bir Alman tarafından işletilen, birinci katındaki balkonu çiçeklerle bezeli ve küçük avlusunda portakal ağaçları bulunan ahşap bir bina olan "Hotel d'Orient" adında bir yerde kaldıklarından söz eder.³² Yine Fransız doğa bilimci olan ve kent ve yakın çevresinde bazı incelemelerde bulunan Deyrolle, 1869 yılında kentte bir Fransız ile bir İtalya'nın işlettikleri bir otelin olduğu bilgisini verir. Deyrolle'den on yıl sonra kente gelen, İngiliz mühendis Barkley de, kaldıkları otelin denize doğru uzanan küçük bir burun üzerinde olduğundan ve buradan denize kadar karla kaplı olan Lazistan dağlarının muhteşem manzarasının açık bir şekilde görülebildiğinden söz eder.³³ Seyyahların gezi notlarına yansıdığı kadarıyla, kentte ancak 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren konaklama amaçlı bazı otellerin inşa edildiği anlaşılmaktadır.

Koch, kentin üzerinde kurulduğu coğrafi alan hakkındaki gözlemlerini de aktarır. Ona göre, bölgedeki 8-12 saatlik mesafede girintili çıkıntılı bir hat olan ana dağ sırtı, kıyıya doğru paralel bir şekilde uzanır ve daha çok dik bir açıyla denize doğru ulaşır. Bu uzantının her iki başlangıcı arasında, bir ırmağın kaynağı doğar ve ırmak buradan akar. Kollar ana sırttan ne kadar uzaklaşırsa, o ölçüde alçalır ve düzleşir. Daha çok yelpaze biçiminde dağılan kollar, yeni oluşan açılarda, ufak dere ve çaylara kaynak vazifesi görür. Yelpaze biçimindeki yayılma birkaç kez tekrarlanır, ancak sonuncusu en önemlisidir. Bu kısa uzunluktaki yelpaze biçimindeki dağ kolları, Trabzon'da da bulunur ve bunlardan birinin üzerinde Trabzon şehri kurulmuştur. Bu dağ kolu, denize kadar uzanır ve gözden kaybolur. Arka kısmı daha az eğimli olup, daha sonra dik bir şekilde aşağıya iner. Asıl hisar tepeye doğru genişler ve denize kadar ulaşır. Üzerinde kale olan masa biçimindeki dağ kolu, dardır ve genişliği, yürüyerek 8-10 dakikadan fazla değildir ve ani bir şekilde batıya doğru çok küçük olmayan ve üzerinde Ayasofya kilisesinin kalıntıları bulunan kıyı ovasına iner. Fakat Doğu yönünde Erzurum kervan yoluna açılan sarp ve dik bir boğazla sınırlanır. Güneyde ise masa biçiminde olan dağ kolunun sırtı, önemli bir bağlantıya sahiptir ve burada 20 adımlık bir kol vasıtasıyla üst kısım ile bağlantı kurulabilir. Şimdi mısır tarlalarının olduğu yerde, bir zamanlar Trabzon Krallığı döneminde debdebeli binalar ve her şeyden önce büyük bir tiyatrunun bulunduğu yerin düz bir biçimde genişlediği noktada, nöbetçi kuleleriyle donanmış yüksek bir duvar, üst kesimle bağlantıyı keser. Burada aşağı varoşa kadar uzanan dağ kolu, 25 dakika süren bir genişliğe sahiptir ve hisarın bulunduğu

³² İlhan Pınar, *Alman Gezginlerin Gözüyle 19. Yüzyıl Anadolu Şehirleri (Manisa, Edirne, Kütahya, Ankara, İstanbul, Trabzon, Antalya, Diyarbakır, Konya, İzmir)*, Akademi Kitabevi, İzmir 1998, s.108.

³³ Barkley, *a.g.e.*, London 1847, s.347.

yerdeki gibi asla dik bir biçimde inmez; düz bir biçimde genişler ve batı tarafında yüzlerce ayağı geçen bir teras oluşturur. Bu tepe Boztepe diye adlandırılır ve yoğun bir yeşillikle kaplı güzel bir düzlük oluşturur. Boztepe tümüyle adı Değirmendere olan büyük bir vadiye uzanır ve üst tarafta kervan yolunu içine alarak sınırlanır³⁴

Seyyahın da belirttiği gibi, Trabzon kenti, üzerinde kurulmuş olduğu alan itibari ile denize doğru dik inen derelerin birbirinden ayırdığı sırtlar üzerinde kuruludur. Şehrin üzerinde yer aldığı dağ sırtı ise, deniz kıyısına doğru dik yarılarla inen Değirmendere, Tabakhane deresi ve Zağanos deresi gibi vadilerle kesintiye uğrar ve kıyıdan itibaren yükselerek bazı basamaklara ayrılır. Şehrin üç kilometre güneydoğusunda, şehrin yaslandığı dik yamaçlı ve düz sırtlı Boztepe tepesi yer almaktadır. Bu tepenin daha batı kısmında Soğuksu adında bir tepe yer alır. İşte kent, yükseklikleri 200 metreyi aşan bu tepelerin kuzey eteklerinde, mahallerin meyillerinin biraz azaldığı kesimlerden başlayarak, adeta bir amfiteatr gibi alçak yarıların üstüne kadar yayılır.³⁵ Ardından seyyah, kenti ziyaret eden diğer bazı seyyahlar gibi³⁶ şehrin önemli tarihsel sembollerinden biri olan kalesi hakkındaki gözlemlerini aktarır. O, ilk olarak bir masayı andıran Trabzon kalesinin, her iki taraftaki kenarının hemen hemen aynı derecede devam ederek, liman körfezinin çevrelediğini ve tekrar bir düzlük oluşturarak Boztepe'nin orta yerinden denize ulaştığını söyler. Daha sonra kalenin, daha geniş olan batı kenarının şehrin dış kısmında yer aldığını ve kervan yolu ile ve daha önce sözü edilen boğazla hisardan ayrıldığı bilgisini verir. Dar olan doğu kenarı ise, boynuzu doğuya taşıyan harap durumdaki yıkıntıları ile limanı sınırlayan kayalık tepede sonlanır. İstanbul'dan kovulan Komnenlerin bir dönem hâkim olduğu bu mağrur kale, eski sahiplerinden bazı izler taşısaya da, ıssız ve boştur ve yıkılmış olan duvarlarında bolca sarmaşık ve diken büyümüştür. Kale, yatay duvarlarla birbirinden ayrılmış üç bölümden oluşmaktadır ve zamana ve güçlü fırtınalara karşı duvar ve kuleleriyle karşı koymayı başarsa bile, bazı taşlar yerinden çıkmaya başlamıştır.³⁷ Koch, şehrin üzerinde kurulu olduğu coğrafyadan o kadar etkilenir ki, "bütün şarkta Trabzon'dan başka böyle hoş bir görüntü sunan başka bir şehir görmedim" diyerek hayranlığını dile getirir.³⁸ Ardından kentin sokak ve caddelerine dair bilgiler vermeye yönelir. Ona göre, kentin dış

³⁴ Koch, *a.g.e.*, Vol: I, s.411-412.

³⁵ Tekindağ, *a.g.m.*, s.455.

³⁶ Örnek olması bakımından bkz. Kinneir, *a.g.e.*, s. 338, P. Minas Bijişkyan, *a.g.e.*, s.92-102; 1857 yılında Sultan Abdülmecid tarafından Bağdat'a bir tetkik gezisi yapması için görevlendirilen ikinci mabeyinci Ragıp Bey'e refakat eden doktor Perunak Feruhan Bey, şehrin kalesine dair ayrıntılı bilgiler verir. Bkz. Bijişkyan, *age*, s.131-134; James Bryce, *Transcaucasia and Ararat: being Notes of a Vacation Tour in the Autumn of 1876*, London 1878, s.364; Amand Freiherr Von Schweiger Lerchenfeld, *Armenien*, basım yeri yok 1878; Tozer, *a.g.e.*, s.451. Yine 19. yüzyılın sonlarında kenti ziyaret eden H.F.B. Lynch de kimi dikkat çekici fiziksel özellikleri olan kaleye dair eserinde bazı bilgiler sunar bkz. Lynch, *a.g.e.*, Vol: I, s.13-15.

³⁷ Koch, *a.g.e.*, Vol: I, s.414.

³⁸ Koch, *a.g.e.*, Vol: I, s.413.

kısımlarındaki varoş, uzaktan eşsiz ve dostça bir görünüm sergiler. Güneş ışığı altında şehrin dar sokaklarında yüründüğünde, göze hiç de hoş gözükmeyen, evlerin yalnızca yüksek beyaz duvarları görünür. Kentin cadde ve sokaklarında, İstanbul'da olduğu gibi, evlerden atılan çöpler ortada değildir ve sokaklarda sürüler halinde dolaşan köpekler de yoktur. Bunun tersine, kentin cadde ve sokaklarında dikkat çeken bir düzen ve temizlik, hoş bir izlenim yaratmaktadır. Buna ek olarak, kentin sokakları, bazen düz bazen de dolambaçlıdır. Bazen de birden başlamakta ve bitmektedir. Bu nedenle, şehrin sokaklarında gezen bir yabancı için, bu labirenti andıran yerde yol bulması oldukça güçtür. Sokakların genişlikleri 6-8 ayağı geçmez. Sadece tek kişinin geçebileceği sokakların orta kısımları suyun akışıyla çukurlaşmış durumdadır ve her iki tarafta da dar bir yaya kaldırımı vardır. Trabzon'un sokak ve caddelerinde akşam serinliğinden önce gezenlere nadiren rastlanır. Rastlandığında da, insanlar, beyaz duvarlardan yansıyan sıcakla çekilmez olan dar sokaktan hızlı bir şekilde geçerler.³⁹ Osmanlı topraklarını ziyaret eden seyyahların, burada Koch örneğinde olduğu gibi, geldikleri yerin fiziki yapısı içinde dikkat çekici buldukları yerlerden biri de, cadde ve sokaklar olmuştur. Seyyah ve araştırmacıların verdikleri bu bilgiler, cadde ve sokaklar üzerinden bir Batılı'nın perspektifinden ziyaret edilen yerin gelişmişlik düzeyini ortaya koymasına bakıldığında önemli bilgiler içerdiği söylenebilir.⁴⁰ Koch'un izlenimleri değerlendirildiğinde, onun kentin sokak ve caddelerini İstanbul'la mukayese edildiğinde, daha temiz ve düzenli bulunduğu görülmektedir. Seyyahın labirente benzediğini söylediği cadde ve sokaklar ise, kentin üzerine kurulu olduğu coğrafi alanın fiziki koşulları ile ilişkilidir.⁴¹

Koch'un kentin fiziki dokusu içinde gözlem ve incelemelerine yansıyan bir diğer şey de, Trabzon'daki geleneksel olarak inşa edilmiş evlerdir. O, ilk olarak kentteki ev düzenlerini bazı katı kuralların belirlediğini söyler. Ardından evin selamlığı da dâhil olmak üzere hiçbir evin, sokak tarafına inşa edilmediğini ve arkada daha çok bahçeye benzer bir avlu içinde yüksek sokak duvarların karşı tarafında bulunduğunu belirtir. Zira ev avlu haricindeki olası bakışlardan uzak olmalıdır. Seyyah evlere dair daha ayrıntılı bilgi vererek şunları söyler:

Zemin katta hayvanların kaldığı odalar ile havanın sıcak olduğu zamanlar kullanılan bir veya daha fazla sayıda serin odaları bulunan Trabzon'un varoş evleri, bir zemin ile onun üstüne inşa edilen bir kattan oluşur ve çok az istisnalar dışında, ekseriyeti birbirinin aynıdır. Evin dış tarafında tahta bir merdiven bulunur ve bu merdiven ile avlu tarafında bulunan bir

³⁹ Koch, *a.g.e.*, Vol: I, s.415.

⁴⁰ Trabzon'un 19. yüzyıldaki fiziki yapısına ilişkin daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ayşegül Kuş, *Batılı Seyyah ve Araştırmacılara Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Karadeniz Bölgesi*, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2016, ss. 18-57.

⁴¹ 19. yüzyılın ilk yarısında kente gelen ve uzun süre bir Ermeni ailenin evinde kalan Alman bilim insanı ve seyyah Fallmerayer de kentin sokaklarının genişliğinin 6-8 adımı geçmediğini, yolların iyi malzeme kullanılarak inşa edildiğini ve her iki tarafta olmasa bile, bir tarafta yayalar için bir kaldırım olduğunu söyler. Bkz. Jakob P. Fallmerayer, *Doğudan Fragmanlar*, Çev. Hüseyin Salihoglu, İmge Kitabevi, Ankara 2002, s.46.

veya iki tarafa açılan koridora ulaşılır ve buranın genişliği ailenin günün bir kısmını geçirmesi için yeterlidir. Ayrıca sayısı ailenin zenginliğiyle doğru orantılı olarak evin bütün odaları avluya açılır. Avlu bahçeye benzer ve ağaç fundalıklarla bezenmişse, yılın sıcak günlerinde aile için gece ve gündüz dinlenme yeri işlevi görür. Geleneksel Trabzon aileleri, genel olarak bahçenin ortasında, kimi zaman ise kenarda bulunan uzun dallı ceviz ağacı, zeytin veya sidre eriğinin ferahlatıcı gölgesinin altında dinlenir. Bazen de bunun yerini çitlembik ağacı tutar. Küçük incir, nar, defne ve nadir güller genelde dış tarafta, özellikle de evin dış duvarlarında yer alır. Aile yılın üçte ikisini avluda geçirmesine rağmen, çevresini güzelleştirmek için herhangi bir çaba göstermez. Örneğin, bir kere dikilen ağaç kendiliğinden büyür. Kuruyan bir dalı kesmek için insan hiçbir emek sarf etmez ve diğerlerine zarar vermemek için basitçe kırar.⁴²

Şehrin dar bir kıyı şeridinde sıkışmış olması, tıpkı cadde ve sokakların olduğu gibi, evlerin de iki katlı ve dar alanlara sıkışmasına sebebiyet vermiştir. Seyyahın da sözünü ettiği gibi, iki katlı Trabzon evlerinin üst katında odalar ve salon, alt katında ise hayvanlar için kullanılan ahır ve kiler yer alırdı. Genel olarak ana binadan ayrı olup avlunun bir köşesinde mutfak, avlunun diğer köşelerinde ise evin su ihtiyacını karşılamak amacı ile bir su kuyusu ve tuvalet bulunurdu.⁴³

Sürmene Kasabasının Fiziki Yapısı

Koch, Trabzon'dan ayrıldıktan sonra, bir yelkenli ile Rize'ye doğru yola çıkar ve yol güzergâhı üzerinde bulunan Sürmene'ye uğrar. Seyyah normalde kara yolu ile sekiz saat süren Sürmene'ye beş saat süren deniz yolculuğu sonrasında ulaştıklarını söyler. Ona göre, yabancılar bu bölgeye nadiren gelmektedirler ve bu nedenle, onların yabancı olduğunu gören bazı insanlar

⁴² Koch, *a.g.e.*, Vol: I, s.415.

⁴³ Mehmet Ali Türkmenoğlu, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon (Şer'iyeye Sicillerine Göre)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2016, s.135. Trabzon evlerinin yapısıyla ilgili başka bilgiler de bulunmaktadır. Sözgelimi, odalar arası geçişi sağlayan sofalar, hemen her evde olurdu. Buna ek olarak, geleneksel bir Osmanlı evinin hemen hepsinde bulunan önemli bir eklenti de bahçe ve avlulardır. Evin tamamlayıcı bir unsuru olarak, neredeyse her Osmanlı evinde yer alan ve İslamiyet'teki mahremiyet kavramını korumak için yüksek duvarlarla çevrili olan avlu, ev halkına sokağa çıkma ihtiyacını ortadan kaldıran sosyal bir ortam sağlıyordu. Çamaşır ve bulaşık yıkama, kışlık yiyecekleri hazırlama, odun kesme, hayvan bakımı, yemek ve ekmek pişirme gibi çeşitli işler için kullanılan bu yer, her aile için vazgeçilmez bir özellik taşımaktaydı. Ayrıca ailenin günlük ihtiyaçlarının karşılanmasında çok önemli bir yere sahip olan avlu ve bahçelerde, fırın, kenef ve hamam odaları da bulunurdu. Türkmenoğlu, *a.g.t.*, s.135-136. Yine bu konuda bkz. Suraiya Faroqi, *Men of Modest Substance: House Owners and House Property in Seventeenth Century Ankara and Kayseri*, Cambridge University Press, Cambridge 1987, s.100-101; Turan Açık, "Bir Yeniden İnşa Denemesi: 18. Yüzyılın Ortalarında Trabzon Evleri Hakkında Bazı Tespitler", *Trabzon Kent Mirası: Yer-Yapı-Hafıza*, Ed.Ömer İskender Tuluk-Halil İbrahim Düzenli, Klasik Yayınları, İstanbul 2010, s. 221

meraktan koşarak onları görmek için yanlarına gelmişlerdir. Ardından gece konaklayacakları kahvehaneye gitmişlerdir. Seyyah, Sürmene'deki evlerin oldukça dik ormanlık bir alan içine yayıldıklarını, çünkü bölgenin yamaç olduğunu söyler.⁴⁴ Akabinde Sürmene'nin Karadere'nin sağ tarafında yer aldığını ve özellikle Karadere vadisi ile yan vadiler ve doğu tarafındaki iki küçük vadiyi de içeren bir derebeyinin merkezi olduğunu ve derebeyin burada ikamet ettiğini yazar. Devam eden satırlarda, Koch, Sürmene'ye dair şu bilgileri aktarır:

Buradakine benzer bir limanı hiçbir yerde görmedim. Aslında vakti ile limanın bu noktada olup olmadığından da şüphe duyuyorum. Küçük bir dere, hemen yakındaki bir noktadan denize dökülmekte ve döküldüğü yeri küçük burun çevrelemektedir, ancak doğuya doğru gidildiğinde ağzı açıktır. Arrianus tarafından Hissus olarak adlandırılan liman, bu adı 4.yüzyıla kadar muhafaza etmiştir. Görüldüğü gibi, günümüze kadar gelen bu ad, 'Sufarmia' yahut 'Sufurmene' olarak tekrar ortaya çıkmıştır. Sürmene derebeyliğinin otlak ve ormanlık bakımdan oldukça zengin bir yer olduğunu ve bu nedenle, bölgede yaygın bir şekilde hayvan yetiştiriciliği yapıldığını öğrendim. Karadere'nin merkezden dağınık olarak 20 tane köyü vardır. Ancak bir yabancı için bir yerin nerede başlayıp nerede bittiğini anlamak oldukça zordur. Vadi boyunca Bayburt'a giden bir yol vardır ve iyi bir atla ancak iki günde oraya ulaşılabilir.⁴⁵

Koch, Sürmene'nin adının Hissus'tan zaman içinde değişerek Sufarmia' yahut 'Sufurmene'ya dönüştüğünü iddia atmaktadır. Bu konuda farklı görüşler de bulunmaktadır. Örneğin, bölge üzerine yaptığı çalışmaları ile tanınan Bilgin, Sürmene adının etimolojik kökeni ve bölgedeki ilk yerleşimin ne kadar eskilere gittiği hakkında araştırmalar yapmıştır. O, Sürmene'nin ilk kurulduğu yere ait en eski bilgiye Arrianus'un ünlü eseri Periplo'da bulunduğunu söyler ve Koch'un da belirttiği gibi, Araklı çarşısı kenarındaki Araklı kalesi harabesinin olduğu noktanın, Arrinaus'un yapıtında "Hyssos" olarak geçtiğini belirtir. Daha da önemlisi, bu adın içerdiği "ss" son ekinin M.Ö. 3 ve 2 bin yıllarında yer adlarında "ss-nd" ve "nt" gibi son ekleri Anadolu yerli halkının kullandığının bilim dünyasında da kabul edildiğinin altını çizer. Ona göre, Hyssos'taki kale Roma döneminde olduğu gibi, Bizans döneminde de aynı isim altında benzer amaçlarla kullanılmaya devam etmiştir. Fakat 5. yüzyıla gelindiğinde, anılan adın yerine bugünde kullanılan "Sürmene" ismi kullanılmaya başlamıştır. Bilgin ayrıca Norveçli Türkolog Brent Brendemoen'a atıf yaparak, başlangıçta Bizans döneminde ortaya çıktığı için, "Sürmene" adının Yunancadan gelebileceğini düşündüğünü, ancak daha sonra yaptığı çalışmalar neticesinde bu adlandırmanın kesinlikle Yunanca olmadığı sonucuna ulaştığını söyler. Zira Brendemoen, Pazar'a bağlı "Sürmenat" köyünün varlığına işaret ederek, bu köyün Laz bölgesi içinde olduğundan, Sürmene adının Lazca olabileceğini ileri sürmüştür. Ancak Bilgin, yaptığı çalışmalar neticesinde, bu bölgede Lazca konuşulmadığını ve bu

⁴⁴ Koch, *a.g.e.*, Vol: II, s.2

⁴⁵ Koch, *a.g.e.*, Vol: II, s.3-4.

adın Lazcada herhangi bir anlam taşımadığını tespit ettiğini yazar. Daha sonra araştırmalarını derinleştiren Bilgin, Balkanlarda yer adları ve anlamları üzerine çalışmalar yapan yapan Skender Rızaj'ın yardımı ile Sürmene adının aslının Frygce olduğunu tespit ettiğini ve “Surm” kelimesinin bu dilde “mor renkli toprak”, “ağaç” gibi anlamlar taşıdığını, “Ania” adının ise “yan”, “taraf”, yahut “bölge” anlamı taşıdığını ve dolayısı ile “Surmania” adının mor renkli toprakların bulunduğu bölge anlamına geldiği bilgisini verir.⁴⁶ Yine seyyahın da üzerinde durduğu gibi, Sürmene'den ilk olarak söz eden Arrianus'un eserinde, Trabzon'un yaklaşık olarak 33.3 km doğusunda yer alan “İssiporto” ve adını buradan alan “Isso” nehrinden bahsedilir ve burada bir Roma askeri garnizonu bulunmaktadır. Hyssus/ Isso nehri eski kaynaklardaki tarihi Sürmene nehri/Surmene river yahut bugünkü adı ile Karadere'dir. Hyssoporto/Issoportu ise tarihi Sürmene yani bugünkü Araklı doğal limanıdır. Sürmene ilk olarak bir Roma askeri üssü olarak Karadere'nin ağzında ve doğal limanın sahilinde kurulmuştur.⁴⁷

Koch, devam eden satırlarda gece konakladıkları kahvehaneye dair de bazı bilgiler verir. O, kahvehanenin 12 fit⁴⁸ yükseklikte olduğunu ve yapımında taş yahut ahşap kullanıldığını söyler. Bu gibi yapıların genel olarak bir yahut iki odası bulunmaktadır ve yukarı kattaki odalara ahşaptan yapılmış dik bir merdivenle çıkılmaktadır. Seyyah bu yapıların İstanbul'daki kahvehaneler ile Macaristan'daki Avusturya askerlerin kullandıkları gözetleme kulelerinin büyük bir benzerlik gösterdiğinden söz eder. Ona göre, özellikle sıcak yaz günlerinde bu binaların oldukça havadar olan teraslarında mısır ve darı kurutulur. Halkın oturduğu evler ise uzaktan seçilmesi zor olan dik fundalıklar içinde yer alır ve bu evlerin bir tane büyük avlusu vardır; burası tüm hane halkı ile birlikte hayvanlar için de kullanılır. Ancak Koch, Trabzon'da olduğu gibi, burada da böcekler yüzünden gece boyunca uyuyamadıklarını belirtir.⁴⁹

Of Kasabasının Fiziki Yapısı

Seyyah, Rize'ye doğru seyahatine devam ederken, yol güzergâhları üzerindeki Of'a da uğrar. O, ilk olarak buranın “Ofius” olarak da isimlen-

⁴⁶ Mehmet Bilgin, *Sürmene Tarihi*, Sürmene Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 1990, s.22. Buna ek olarak, “Sürmen” kelimesindeki ‘r’ ve ‘m’ harflerinin verdiği sesin oluşturduğu “rem” kelimesi, Arnavutçada, Frygce, Hititçe ve Troyanca gibi dillerde “bakır” anlamına gelmektedir. Bu bilgiler bir değerlendirmeye tabi tutulduğunda, Sürmene bölgesi çeşitli madenlerin olduğu- özellikle de zengin bakır madenlerinin olduğu bir bölge olmalıdır ki, Frygcede “renkli topraklar” anlamına gelen bir adla isimlendirilmiştir bkz. Bilgin, *a.g.e.*, s. 2.

⁴⁷ Bilgin, *a.g.e.*, s.31. Bu nokta, Roma'nın doğu sınırını korumakla görevlendirilen ve bugün Gümüşhane'ye bağlı Sadak köyündeki antik Roma şehri ve lejyon karargâhı olan Satala'nın sahile en kısa mesafeli bağlantısını sağlayan Karadere vadisindeki tabii yolun ucunda ve Satala'nın limanı durumundadır. Arrianus'un bölgeyi ziyaret ettiği dönemde, Satala'dan Trabzon'a doğrudan bir yol olmadığı için, Arrianus ve imparator Hadrianus büyük bir olasılıkla bu yolu kullanarak Trabzon'a ulaşmış olabilirler bkz. Bilgin, *a.g.e.*, s.31-32.

⁴⁸ 1 feet=30.48 cm'ye eşittir.

⁴⁹ Koch, *a.g.e.*, Vol: II, s.4

dirildiğini ve tıpkı Sürmene’de olduğu gibi bir derebeylik merkezi olduğunu ve derebeyliğin 24 köyden oluştuğu bilgisini verir. Ardından eski dönemlerde Kolkhların, Tzanların (Canların veya Sannilerin) sınırları dâhilinde olduğundan bahseder. Ona göre, Canlar yahut Sanniler etnik olarak Gürcü’dürler ve Canik kelimesi, etimolojik olarak bu isimden gelmektedir. Of’un içinden akan dere, Rumlar tarafından Osanik (Yılan deresi) olarak adlandırılrsa bile, eski “Ophius” şehri, Rumca adı Kalos Patamos (Güzel Irmak) olan ırmağın ağzında idi. Seyyah ayrıca daha o dönemlerde Of adının⁵⁰ tüm sancak için kullanılmasını şaşırtıcı bulduğunu söyler.⁵¹ Yine Koch’un antik kaynaklarda adı geçen Tzanları (Canlar yahut Sannileri) etnik olarak Gürcü olarak göstermesi ve Canik bölgesinin adının da bu topluluktan geldiği yönünde verdiği bilgiler de nesnel ve bilimsel gerçekliklerle örtüşmediğini belirtmek gerekir.⁵²

⁵⁰ Bölge üzerine kaleme alınan bazı çalışmalarda, Of adının, Yunancada “yılan gibi” anlamına gelen “Ophius” kelimesinden geldiği yönünde bilgiler yer almaktadır. Ancak Karadeniz bölgesindeki yer isimleri üzerine çalışmalar yürüten bazı araştırmacılar, bu görüşe katılmamaktadır. Onlara göre, bütün sahil şeridinde adının kökeni Yunanca olan Tripolis (Tirebolu), Athena (Pazar) ve Pavraea (Bafra) gibi sadece üç büyük yerleşim yeri vardır. Bu nedenle, Telliöğlu, “Of” isminin Yunanca kökenli olma ihtimalinin tekrar ele alınması gereken bir mesele olduğunu ileri sürer. Ayrıca o, 19. yüzyılın ortalarında oluşmaya başlayan bir kasabaya antik dönemden kalma bir ismin verilmesinin de çok rasyonel olamayacağını altını çizer. Bkz. İbrahim Telliöğlu, “Of Tarihine Dair bazı Gözlemler”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 18, 2015, s.98.

⁵¹ Koch, *a.g.e.*, Vol: II. s.6.

⁵² Bilgin, M.Ö. 400 yıllarında iki ayrı topluluk olarak görülen ve bölgenin otokton topluluklarından olan Makronların ve Drillerin yaşadıkları bölgenin beş yahut altı asır sonra Kapadokya valisi olarak bölgeyi ziyaret eden Arrianus tarafından Tzanların/Canların yaşadığı bölge olarak anıldığını söyler. Ona göre, Arrianus’un bu tanımlamayı yaparken dayandığı kriter, sadece Driller gibi Canların da, Trabzon kentinde yaşayan ve bölgenin otokton hakları ile herhangi biri ilgisi olmayan Helen veya Romalı kolonicilerin can düşmanı olmaları değildir. Her ne kadar Arrianus eserinde belirtmesi de, o, büyük bir olasılıkla, Satala’daki Roma lejyonundan Trabzon’a gelirken, geçtiği bölgeden edindiği izlenimler ışığında bu görüşe varmıştır. Trabzon ve çevresindeki dağlık bölgede yaşayan Canlar, sürekli isyanlarla Roma’nın bölgedeki hâkimiyetine gölge düşürmüş ve ancak Justiniaus döneminde itaat altına alınmışlardır. Yine adlandırmalar yalnızca coğrafi bölgeye göre değil, aynı zamanda adlandırana göre de değişiklikler gösterebilmektedir. Söz gelimi, 11. yüzyıl Gürcü kaynaklarında Bayburt’tan Borçka’ya olan Çoruh vadisinin kuzeyi, “Chanet” olarak geçmektedir. İslam ve Osmanlı kaynaklarında Samsun’a kadar olan bölge “Canik” olarak geçmektedir. Yine 1350’li yıllarda Samsun- Ordu- Giresun bölgesindeki Türkmen beylikleri de Canik beyleri olarak isimlendirilmektedir. Dolayısıyla Bilgin, elde edilen bilgilerden ve bölgede Canlara işaret eden yer adlarından hareketle, Trabzon’un güneyine ve doğusuna düşen topraklarda, güneyde Maçka-Torul- Gümüşhane, doğu ve kuzeyde Of/ Solaklı deresinin batı yakasından itibaren Sürmene-Yomra bölgesi olarak sınırları çizilen coğrafyada yaşayan Canların, çok daha batıda yer alan Samsun bölgesine adlarını vermelerinin ise pek mümkün olamayacağını altını çizer.⁵² Yine Koch’un belirttiği gibi, tarihsel olarak Of kazası yayıldığı alan itibarı ile iki vadiden oluşmakta ve bu vadileri oluşturan dereler Solaklı ve Baltacı dereleri olarak adlandırılmaktadır. Daha sonraki tarihlerde Of ağalarının Solaklı ağaları ve Baltacı ağaları olmak üzere adlandırılmaları ve gruplandırılmalarının temeli ise Of’un iki zemet şeklinde bölünmesi teşkil etmiştir. Bu ikili sistemin, süreç içerisinde iki ocağa bağlı gruplar arasında şekillendiği görülmektedir. Bilgin, Osmanlı arşiv belgelerine

Karl Koch ayrıca Ofluların ilginç bir topluluk olduklarından ve atalarından kalan özel bir dil konuştuklarından da bahseder. Ona göre, konuştukları bu dil yüzünden komşuları olan topluluklar onları anlamaz. Bu halkın gelenek ve göreneklere vahşicedir ve yabancılara karşı kendilerini ölçülü, cesur ve misafirperver olarak gösterirler. Bölgeyi ziyaret eden kimi Batılı seyyah ve araştırmacının Ofluların konuştukları dilin, diğer topluluklardan farklı olduğu yönünde verdikleri bilgi, çeşitli tartışmaları da beraberinde getiren bir meseledir. Bu bağlamda, Telliöğlü, bölgedeki çift dillilik konusunun, özellikle yabancı araştırmacılar tarafından yanlış anlaşılabilir bir mesele olduğunu söyler. Çünkü bu yönde çalışmalar yürüten kimi araştırmacılar, Osmanlı toplumunun sosyal dokusuna yeterince vakıf olmadıkları, Doğu Karadeniz'deki iskân tarihini bir bütün halinde ele alamadıkları ve bölgedeki cemaatler arası ilişkileri derinden takip edemedikleri için, bölgede konuşulan Rumcanın varlığını etnik kimlikle ilişkilendirmeye çalışmaktadırlar. Ancak göz ardı edilen şey, Hristiyanlığı benimseyenlerin hangi bölgede bu dini benimsedi ise, o kilisenin ibadet dilini öğrenmesi zorunludur. Bu çerçevede, Of ve çevresinde yaşayanlar da Bizans kilisesine bağlı oldukları için Rumca öğrenmişlerdir.⁵³

2. İdari Yapı ve Yönetim Anlayışı

Seyyahlar tarafından kaleme alınan gezi notları yahut seyahatnameler ait oldukları dönemin, ülkenin yahut bölgenin idari ve siyasi yapısı hakkında da önemli olabilecek bilgiler içerir. Zira Osmanlı topraklarını ziyaret eden kimi seyyah ve araştırmacıların siyasi, emperyal ve misyonerlik faaliyetleri gibi siyasal ve dinsel amaçlar gütmeleri ve kendi ülkelerinin siyasi ve ekonomik çıkarlarının takipçileri olmaları nedeni ile gelinen bölgenin siyasi ve idari yapısına dair yapılan gözlem ve incelemeler, onlar bakımından hayati bir önem taşımaktadır. Bu bağlamda, gezi notlarına bakıldığında, Alman kökenli Koch'un da, buna duyarsız kalmadığı ve eserinde bölgedeki idari yapıya oldukça geniş bir yer ayırdığı dikkat çekmektedir. Seyyah ilk olarak Trabzon vilayetinin, eski Pontus İmparatorluğu'nun büyük bir bölümünü oluşturduğunu ve Kızılırmak'ın döküldüğü yerden dar, fakat uzun bir kıyıyla (yaklaşık Sinop'un bir derece doğusu) Rus Gürcistan'ına kadar uzandığını söyler. Ardından Büyük Pontus

---

dayanarak, başlangıçta "beşli", ve "yirmi beşli" "altmış dördlü" olarak üç gruba ayrılmış olan Of'taki bu sınıflandırmanın, günümüzde "yirmi beşli" ve "altmış dördlü" olarak iki grup şeklinde hatırlandığını söyler. Ayrıca "altmış dördlü" grubun Of'ta süregelen kimi kavgalar neticesinde tasfiye edilmiş olmasına bağlı olarak, halkın bu iki grup etrafında tekrar organize olduğunu ileri sürer. Of âyanı seçilen veya âyanlığı elde eden ağa, bütün grupların üstünde idi. Ancak 19.yüzyılda her iki grup kendi âyanını seçiyor ve vali de bunu onaylıyordu. Bkz. Bilgin, *a.g.m.*, s.121. Of'ta bulunan ağalar ve kökenlerine dair daha ayrıntılı bilgi için bkz. Michael E. Meeker, *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus*, Çev. Tutku Vardağlı, Bilgi Üniversitesi, İstanbul 2005, s.185-200.

⁵² İbrahim Telliöğlü, "Of Tarihine Doğru Yerden Bakmak", *Başlangıçtan Günümüze Her Yönüyle Of*, Ed. Hikmet Öksüz-Mevhibe Coşar-Veysel Usta, KTÜ Yayınları, Trabzon 2016, s. 24.

⁵³ Telliöğlü, "Of Tarihine Doğru Yerden Bakmak", s.24.

dağının arka kısmının vilayetin güney sınırını teşkil ettiğini yazar. Buna ek olarak, vilayet sınırlarına ayrıca yakınlarda Çoruh'un doğu yönünde akan bir kolu olan ve iki sancaktan oluşan bütün Acara-su bölgesinin dâhil olduğu ve vilayetin yalnızca 8-10 saatlik bir genişlikte olduğu bilgisini verir.⁵⁴ Koch, Trabzon vilayetinin Babıali için taşıdığı önem konusunda ise şunları söyler:

Türk İmparatorluğu içinde Trabzon paşalığı en önemlilerdendir ve Sultanın (II. Mahmud) bazı kıyı noktalarına daha çok önem vermesi çok eskiye kadar uzanmaz. Trabzon paşası eski Trabzon-Erzurum kervan yolunu, bir ölçüde yağmacı olan Laz, Hemşin ve Caniklilere karşı güvence altına almaya çabalamış ve bunda da genel olarak başarılı olmuştur. Rusların kendileri bile son Osmanlı-Rus savaşında (1828-1829) bu cesur soydan mustarip olmuştur. Rusya serbest liman olan Redutkale'yi kapatarak Avrupa ve Asya içlerine kadar ticaret yapılan önemli bir kervan yoluna el koyduğu zaman, İngiltere tarafından II. Mahmud'un dikkati buraya çevrilmiştir. Böylece Sultan Mahmud tüm dikkatini o zamana kadar ihmal edilen Trabzon vilayetine yöneltmiştir. Kervanların daha güvenli gidip gelmelerini sağlamak için, bölgede oldukça bağımsız hareket eden bölgenin derebeylerini tamamen kendine tabi kılmıştır. Kuvvet kullanarak yapılacak olan, hileyle yapılacaklardan daha başarılı olamazdı. Bu nedenle, Sultan Mahmud da siyasette sıkça kullanılan bir yöntemle derebeyleri arasında mevcut olan huzursuzluk ve çatışmayı bir araç olarak kullanmıştır. Haznedaroğlu Süleyman, verimli ve ormanlık olan Canik bölgesinin (Canlar'ın ülkesi, Gürcüce Caneti) hâkimi olup, tüm kıyıda etkiliydi. Bu yüzden diğer derebeylerinin kıskançlık ve endişelerini kazanmıştı. Öldüğü zaman yerine geçen en büyük oğlu Osman zamanında Yozgat'ta hâkim olan derebeyi ile uzun zamandan beri süren düşmanlık bir çatışmaya dönüşmüştür. II. Mahmud da Osman paşayı gerek mali olarak gerekse yardımcı birliklerle desteklemiş ve düşmanını baba mirasından uzaklaştırmıştı.⁵⁵

Görüldüğü üzere, Koch, Abdullah Paşa ile görüşmeden önce bölgenin 19. yüzyılın ilk yarısındaki idari alt yapısına dair kimi bilgiler vermektedir. Seyyahın sözünü ettiği Canik muhassılı olan Haznedarzade Süleyman paşa, Trabzon'un yerlisi değildi. Trabzon'a mütesellim olarak atanmadan önce (1810-1811) kente hiç gelmemişti. Ancak gerek Canik muhassıllığı sırasındaki hizmetleri gerekse Trabzon mütesellimliğine getirilmesinden sonraki sergilediği başarılı performans, onu Babıali nezdinde önemli bir kişi hale getirmiştir. Böylece arşiv kaynaklarına yansdığı kadarı ile 1812 yılında vezirlik rütbesi ile Trabzon valiliğine getirilmiştir.⁵⁶ Bununla birlikte, Trabzon, Osmanlı Devleti'nin önemli

⁵⁴ Koch, *a.g.e.*, Vol: I, s. 417.

⁵⁵ Koch, *a.g.e.*, Vol: I, s.419.

⁵⁶ Rıza Karagöz, "Haznedarzade Süleyman Paşa", Etüt Yayınları, Samsun 2009, s.60. Süleyman Ağa başlangıçta valiliğe asaleten atanmış değildi. Ancak Hükümet âyan kökenli olması sebebiyle Süleyman beye vezaret vermek istemiyordu. Fakat Trabzon gibi önemli bir eyalet için bu bazı önemli problemlerin ortaya çıkmasına sebebiyet vermekteydi. İstanbul'daki yönetim bunun farkındaydı. Saydam, devlet görevlileri arasında buraya ya vali olarak gönderilebilecek uygun kişinin olmadığından yahut kimsenin böyle bir görevi kabul etmek

serhat vilayetlerinden biri idi. Çünkü Doğuda İran ve Rusya gibi güçlü devletlerle sınırdaş olduklarından, Osmanlılar diğer serhat eyaletlerinde olduğu gibi, Trabzon'a da tecrübeli devlet adamlarını göndermeyi özen göstermişlerdir. Seyyahın da üzerinde durduğu gibi, Sultan II. Mahmud döneminde, 1806-1812 Osmanlı-Rus savaşı sona ermiş ve ardından Bükreş Antlaşması imzalanmıştır. Ardından II. Mahmud taşrayı merkeze bağlamak üzere âyanlarla açık bir şekilde mücadeleye girişmiş ve âyanlara hâkim olmak için âyanın ölümünü bekleme, âyanları birbirine karşı kullanma yahut doğrudan kuvvet kullanma gibi üç farklı yöntemle başvurmuştur. Alınan bu tedbirler başarılı olmuş ve merkeziyetçilik sağlanmıştır. Elde edilen bu başarıların kalıcı olmasını ise, yapılan merkeziyetçi reformlar sağlamıştır.⁵⁷ Bölgeye gelen seyyahların idari yapı altında sıkça söz ettikleri ve Avrupa'daki feodal yapı ile özdeşleştirdikleri âyanlık kurumu, aslında Osmanlı Devleti'nin kendine özgü siyasi, sosyal ekonomik koşulları içinde ortaya çıkmıştır. Bunun yanı sıra, bu kurumun ortaya çıkmasında klasik Osmanlı toprak sisteminde yaşanan değişikliklerin de önemi bir rol oynadığı söylenebilir. Zira 18. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin uzun süren savaşlara girmesi ve bu savaşların devleti mali yönden olumsuz yönde etkilemesine bağlı olarak, iç mali kaynakların toplanmasında, Osmanlı Devleti'nin başka alternatifleri devreye sokmasına sebebiyet vermiştir. Bu kurumun ortaya çıkması aynı zamanda klasik Osmanlı taşra sisteminde de bir dizi köklü değişikliğin yapılmasına yol açmıştır. Dolayısıyla Tımar sistemi olarak bilinen bu yapının bozulması taşrada yerel bir güç unsuru olarak birtakım idari, ekonomik ve askeri görevleri olan yeni bir zümrenin ortaya çıkmasına neden olmuştur.⁵⁸ Ardından

---

istememesinden kaynaklı olabileceğini ileri sürer. Nitekim Faş memuriyetinde bulunan bazı âyanların sergilediği umursamazlığı önlemek, ülkenin âyan ve hanedan elinden kurtarılmasını sağlamak düşüncesi ile valilik, vezaret rütbesiyle eski Rikâb-ı Hümayun Kapu Kethüdası Osman Efendi'ye verilmek istenmiş, ancak o da görevi kabul etmemekte ısrar edince, Limni adasına sürülmüştür. "Cevdet Tarihi" adlı yapıtta, eski Çavuşbaşı Ahmed Aziz Efendi'nin, bunun üzerine Trabzon'a vali olarak tayin edildiği yazar. Fakat Şakir Şevket'in bizzat görüştüğü kimselerden aldığı bilgiye göre, bu adla Trabzon'da bir vali görev yapmamıştır. Bu nedenle, Saydam, bu atamanın da sadece bir tasavvur olarak kaldığını ileri sürer. Bkz. Abdullah Saydam, "Trabzon'un İdarî Yapısı ve Yenileşme Zarureti (1793-1851)", *OTAM*, 18, 2006, s. 285-317.

⁵⁷ Abdullah Bay, *Trabzon Eyaletinde Mütegalibe Hareketleri ve Âyanlık (1750-1850)*, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2007, s.6.

⁵⁸ M. Alaadin Yalçınkaya, "The Provincial Reforms of the Early Tanzimat Period as Implemented in the Kaza of Avrethisarı", *OTAM*, S: 6, 1995, s. 346; Canay Şahin, *The Rise and Fall of an Ayan Family in Eighteenth Century Anatolia: The Caniklizades (1737-1808)*, The Institute of Bilkent University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2003, s.23-29. 18.yüzyılda tımarlar eski önemini kaybetmeye başladı. Anılan yüzyılda Trabzon sancağında, İmparatorluğun diğer yerlerinde olduğu gibi, tımar konusunda çok sayıda anlaşmazlık ve şikâyetin olduğu dikkat çekmektedir. Örneğin, kentte tımar mutasarrıfı olan kişilerin, savaş sırasında yükümlü oldukları halde savaşa katılmadıkları görülmektedir. Özellikle, bu durum, Osmanlı Devleti'nin Rusya ile yaptığı savaşlar ve Kırım'ı tekrar geri alma sırasında daha da belirgin hale gelmiştir. Trabzon ahkâm defterlerinde, bölgenin ünlü âyanlarından olan Canikli Ali Paşa döneminde zeamet ve tımar sahipleri ile devlet arasındaki anlaşmazlıklar oldukça artmıştır. Canikli Ali Paşa döneminde ayrıca tımar ve zeametlere dışarıdan müda-

seyyah, Süleyman paşanın vefatından sonra,⁵⁹ onun Trabzon valiliğine getirilen büyük oğlu Osman paşa hakkında bilgiler verir. O, ilk olarak Osman paşanın Osmanlı Sultanına daha da bağlandığını ve cesur, kurnaz ve hırslı bir kişiliğe sahip olduğu için, bölgede uzun zaman muktedir olduğunu ve bölgedeki dağlık yerlerin ele geçirilmesinde önemli başarılar gösterdiğini söyler. Kars'taki paşanın büyük bir orduyla kıyı dağlarının güneyinde olan Çürüksu'daki derebeyleri birbiri ardına boyun eğdirirken, Trabzon valisi olan Osman paşanın da güç ve silah kullanarak, bölgede huzursuzluk çıkaran bazı derebeylerinin üzerine yürüdüğünü ve onları ya bölgeden uzaklaştırdığını yahut itaat altına alarak etkisiz hale getirdiği bilgisini verir. Seyyah, böylece ilk kez Erzurum'a kadar uzanan ve bölgenin en önemli kervan yolunun güvenli hale getirildiğini ve dağların ortasında ikamet eden ve hatta hiç vergi vermeyen derebeylerin de baskın yapmalarının önüne geçildiğinin altını çizer. Ona göre, Osman paşa 1841'de vefat etmiş ve İstanbul'da ondan boşalan göreve gelmek için gerekli adımları atan kardeşi Abdullah, Trabzon'a vali olarak görevlendirilmiştir. Abdullah paşa, İstanbul'da dilden dile dolaşan Hıristiyanlara karşı olan acımasızlığı ile bilinmektedir. Ancak sahip olduğu nüfuzu sayesinde kendisine yönelen tüm tehditleri bertaraf etmiştir. Gazeteler vasıtası ile İngiltere'nin Trabzon'daki konsolosluğuyla yaşadığı sürtüşme, büyük bir gürültü koparmış, ancak bu olay, bir altın saatle kapatılmıştır.⁶⁰ Bu anlatımlara bakılırsa, Koch'a göre, Abdullah paşa, özellikle Hıristiyanlara karşı katı ve acımasız tutumu ile ün yapmış birisidir. Onun Müslüman olmayanlara karşı sergilediği adaletsiz tutum, merkezi hükümet tarafından bilinmesine rağmen, o, bölgede sahip olduğu nüfuz sayesinde yerini korumayı sürdürmektedir. Buna ek olarak, seyyah, Abdullah paşanın, Türk soyunun bazı tipik özelliklerine sahip olduğunu ve kendisinde adeta Türk halkının bir portresini gördüğünü söyler. Koch'a göre, Abdullah paşa, bir Batılının sahip olduğu güzellik anlayışından oldukça aşağı seviyede olmasının yanı sıra, ahlaki bakımdan daha da geride kalmış birisidir. Seyyah ayrıca tüm seyahati boyunca hiçbir yöneticinin, bu kadar Müslümanlığa bağlı olduğunu görmediğini ve onun Kuran'ın ve Hadislerin sadık bir taraftarı olduğunu söyler. Ona göre, Abdullah paşa bütün yeniliklerden, özellikle de Hıristiyan/gâvurlar vasıtasıyla gelenlerden tüm benliğiyle nefret etmektedir.

---

haleler olduğu yönünde çok sayıda örnek bulunmaktadır. Trabzon'da tımar ve zeametlerde derebeylik, sipahi zorbalıkların düzenin bozulması ile yakından ilişkilidir. Bkz. Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Trabzon'un Genel Durumu", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Eser Matbaası, Samsun 1988, s.141 Yine bir kurum olarak âyanlığın ortaya çıkışı ve merkeze karşı taşranın siyasi, askeri, idari ve sosyo- ekonomik yapısında sahip olduğu role dair bkz. Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık*, TTK, Ankara 1994, s.1-46.

⁵⁹ Hazinedârzâde Süleyman Paşa da Nisan 1818'de azledilmiş ve aynı yıl ölmüştür. Bkz. Orhan Kılıç, "Osmanlı Dönemi İdari Uygulamalar Bağlamında Canik'in Yönetimi ve Yöneticileri", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, 1. Kitap, Samsun 2006, s.46.

⁶⁰ Koch, a.g.e., Vol: I, s.420.

Batılı tarzdaki yeni elbiseleri de zorunlu olduğu için giymektedir⁶¹ ve gerçek bir Türk olarak Batılılara karşı sevimli görünmeye çalışsa da, içten içe onlara nasıl zarar verebileceğinin planlarını yapmaktadır.⁶² Örneğin, 1843 yılında bir kervana saldırılıp yağmalandığında, İstanbul hükümeti tarafından yapılan incelemelerden elde edilen kanıtlar, Müslümanların suçlu olduğunu göstermesine rağmen, Abdullah paşa, olaya karışan suçluları, Türklere ziyade Hristiyanlar arasında aramıştır.⁶³ Bu bağlamda, Koch ile aynı dönemlerde kentte bulunan misyoner Wolff da, Abdullah paşayı, katı, dinsel inançları bakımından oldukça fanatik ve Batılılara karşı asla tahammülü olmayan birisi olarak tasvir eder. Ayrıca bölgede yaşayan ve her bakımdan geri kalmış Hristiyanları, medeni ve uygar hale getirmek için misyonerler tarafından yapılan her türlü çalışmanın yönetim tarafından sekteye uğratıldığının altını çizer.⁶⁴ Yine Koch'dan bir yıl sonra Trabzon'u ziyaret eden Alman seyyah Wagner, Abdullah paşanın, bölgede idarecilik yapan en son derebeylerinden birisi olduğunu ve onun yönetim anlayışının IV. Murat dönemi ile büyük benzerlikler gösterdiğini yazar. Ardından Koch gibi, onun sağlığının iyi olmadığını, hatta soluk benizli ve sarkık göz kapakları ile oldukça iğrenç görüldüğünü söyler. Onun bu hastalıklı halinin ve kötü sağlığına bağlı olarak çektiği sıkıntıların kendisini titiz ve acımasız birisi haline getirdiğini belirtir. Fakat Trabzon'un İstanbul'dan çok uzakta olmamasından ötürü, Avrupalı elçilik ve konsoloslukların, onun bölgedeki kötü yönetim anlayışına karşı adeta bir kontrol mekanizması işlevi görerek önüne set çektiklerini ve böylece Abdullah paşayı yaptığı zalimlikler

⁶¹ Osmanlı Devleti, 18. yüzyılda III. Selim döneminde yenileşme yönünde bir takım adımlar atmaya başlamıştır. Bu yenileşme yönünde atılan adımlar, Sultan II. Mahmud döneminde Tanzimat ile birlikte daha kapsamlı ve sistemli bir hale gelmiştir. Fakat İstanbul'da uygulamaya konulan bu yeniliklerin Osmanlı taşrasında hayata geçmesi aynı hızda gerçekleşmemiş ve yapılan yenilikler belli bir zaman geçtikten sonra uygulamaya konulmuştur. Koch'un da burada Trabzon örneğinde sözünü ettiği gibi, taşrada Tanzimat ile birlikte yapılan yenilik ve reformlara yönelik önemli dirençler ortaya çıkıyordu. Zira Trabzon, bölgede çıkarlarını kaybetmek istemeyen bazı yerel unsurların yeniliklere karşı direnç gösterdiği ve bu nedenle, reformların uygulamaya geç konulduğu yerlerden biri idi. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İnalçık, "*Tanzimatın Uygulanması ve Karşılaşılan Sosyal Tepkiler*", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1996, s. 361-424; Ahmet Uzun, *Tanzimat ve Sosyal Direnişler*, İstanbul 2002; Musa Çadırıcı, "*Tanzimat'ın Karadeniz Bölgesinde Uygulanması*", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Samsun 1998, s. 191-198. Taşradaki yerel unsurların merkezde yapılan reformlara karşı gösterdikleri direnç, bölgeye gelen bazı Batılı seyyah ve araştırmacıların gezi notlarından yakından takip etmek mümkündür. Örnek olması bakımından bkz. Ayşegül Kuş, "*XIX. Yüzyılın İlk Yarısında W. J. Hamilton'a Göre Samsun ve Çevresi*", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S: 18, 2014, s. 4.

⁶² Koch, *a.g.e.*, Vol: I, s. 421.

⁶³ Koch, *a.g.e.*, Vol: I, s. 422.

⁶⁴ Joseph Wolff, *A Narrative of a Mission to Bokhara n the Years 1843-1845 to Ascertain the Fate of Colonel Stoddart and Captain Connolly*, John W. Parker, London 1846 s. 109.

konusunda daha dikkatli olmaya zorladıklarına dikkat çeker.⁶⁵ Büyük bir olasılıkla Koch'un da yukarıda bahsettiği olaya gönderme yaparak, Wagner, bu zalim derebeyinin kötü yönetim anlayışını ortaya koyan çok sayıda örnek olduğunu, ancak güvenilir bir kaynak tarafından kendisine anlatılan bir olayın, onun Hıristiyanlara yönelik nefretini ve adaletsiz yönetim anlayışını ortaya koyması bakımından önemli olduğunu belirtir. O, bu olaya dair şunları söyler:

Erzurum'dan Trabzon'a gelen bir kervandaki bazı Türkler ve Osmanlı tebaası olan gayrimüslimler, Rusya'nın himayesi altındaki bir yabancıyı öldürmekle suçlandılar. Ancak onların suçlu olduğunu ortay koyan herhangi bir delil yoktu. Sadece eşyaları arasında öldürülen adama ait olduğu sanılan bir mal bulunmaktaydı. Cinayetle suçlananlar, bunu Erzurum'daki bir Yahudi esnaf-tan satın aldıklarını söyleyerek iddiaları ret ettiler. Abdullah Paşa olayı duyunca, bunu gerek Rus tebaası olanlara yönelik sempatisini ortaya koymak için gerekse saygı duyduğu Rus elçisi Bay Gherisi'yi memnun etmek iyi bir fırsat olarak gördü. Bu nedenle, suçluların suçlarını itiraf etmeleri için her türlü işkence yönteminin kullanılmasını emretti. Hıristiyan olanların başları demir bir çemberin içine konularak sıkı bir şekilde bastırıldı. Eğer bu işe yaramaz ise, kızgın demir kullanıldı. Bazılarının vücutlarının hassas bölgelerinden ısıtılmış teller geçirdiler. Bu işkenceler neticesinde, gayrimüslimlerden birisi hayatını kaybetti.⁶⁶

Sivas valiliğine atandığı halde gitmeyen Haznedarzade Osman paşa, 1827 yılında Trabzon valiliğine getirildi. Babası Süleyman paşa 1812 yılında bölgede etkin olan bazı ağaları sadece şiddet kullanarak bertaraf etmek istemiş ve bu nedenle, şehirde karışıklıklara ve bazı ayanların şehri ele geçirmelerine neden olmuştu. Seyyahın da belirttiği gibi, Osman paşa ise, babasından farklı bir yol izleyerek başkaldıran derebeylerini ya güç ve silah kullanarak bertaraf etmek yahut bağlılıklarını göstererek itaat edenleri de devlet hizmetine alma şeklinde bir yol izlemiştir.⁶⁷ Görüldüğü üzere, Koch, Sultan II. Mahmud döneminde dev-

⁶⁵ Moritz Wagner, *Travels in Persia, Georgia and Koordistan*, Vol: II, Hurst and Blackett, 1856, s. 280-281.

⁶⁶ Wagner, *a.g.e.*, s. 281-282.

⁶⁷ Goloğlu, *a.g.e.*, s.140. Söz gelimi, Osman Paşa itaat eden Tuzcuzade Tahir ağayı, Rize mütesellimi olarak görevlendirdi ve kardeşi Tuzcuzade Abdülkadir ağayı da Çürüksu kaymakamlığına atadı. Yine bölgenin etkili âyan ailelerinden birine mensup olan Şatırzade Osman beyi de komutan olarak Trabzon merkezde görevlendirdi bkz. Goloğlu, *a.g.e.*, s.140-141. Osman Paşa'nın Trabzon'da yaklaşık olarak 15 yıl vali olarak görev yaptığı esnada bölgede devlet adına yaptığı faaliyetler dair daha ayrıntılı bilgi için bkz. Bay, *a.g.t.*, s.214-219. Osman Paşa uzun süren valiliği süresince Trabzon'da ağırlığını hissettiren bir devlet adamı oldu. Her ne kadar başlangıçta diğer âyan kökenli devlet adamları gibi merkezle arasına bir mesafe koysa da, zamanla ilişkilerini düzeltmişti. O, valiliğinin önemli bir kısmında bölgede iç barış hüküm sürmüş ve özellikle fakir halkın ağır vergi yükünden kurtarılması için, zaman zaman görevlilere buyrulduklarını yazmış, müracaatını uygun bulduğu kişiler için tamamen veya kısmen muafiyetler tanımıştır. Ayrıca kentte bazı imar faaliyetlerinde bulunmuş ve beylik sarayını yeniden inşa etmiş ve böylece valilerin kiralık konaklarda hükümet işlerini yürütmelerinin ortaya çıkardığı zorlukları ortadan kaldırmıştır. Yine kentin, içme suyu problemini önemli ölçüde çözmek üzere, Değirmendere havzasının suyu,

letin merkezileştirme politikaları bağlamında, devlet için önemli sorunlar yaratan ve taşrada nüfuz sahibi olan ve başına buyruk hareket eden kimi âyan unsurların, burada Haznedarzade ailesi örneğinde olduğu gibi, bizzat devlet tarafından diğer âyanlara karşı nasıl kullanıldığına ve bu ailenin Trabzon'un askeri, siyasi, idari, sosyal ve ekonomik hayatında oynadığı etkin role dair ayrıntılı bilgiler vermektedir. Daha da önemlisi, Osman Paşa'nın, valiliği döneminde bölgede etkin olan bazı âyanları etkisiz hale getirerek asayişini temin ettiği ve böylece bölge ticareti için önemli bir yer olan Trabzon-Erzurum yolunu ticari bakımdan daha güvenli hale getirdiği anlaşılmaktadır.⁶⁸

Koch, bölgenin 19. yüzyıldaki idari alt yapısına ve bu yapı içinde 19. yüzyılın başlarından itibaren oldukça etkin bir rol oynayan Haznedarzade ailesinden Süleyman paşa ile onun vefatından sonra, bölgenin idari yapısında önemli bir rol oynayan büyük oğlu Osman paşaya dair bazı bilgiler verdikten sonra, kente geldiğinde bizzat görüşme fırsatı bulduğu Osman paşadan sonra, Trabzon valisi olan kardeşi Abdullah paşaya dair bilgiler vermeye yönelir. Seyyah, Avusturya-Rusya elçisinin bir memuru ile birlikte, Abdullah paşayı ikamet ettiği konağında ziyarete gittiklerini ve binanın merdivenlerden yukarı çıkarken, yapının, tıpkı Ortaçağdaki şövalyelerin ve kontların ikamet ettikleri evlere benzediğini düşündüğünü söyler. Ardından görevlilerin onları bekletmeden büyük bir bekleme odasına aldıklarını ve odaya girdiklerinde, kırka yakın adamın yerde oturduklarını yazar. Koch, bu ziyarete dair ise şunları aktarır:

Bizi görünce saygıdan ayağa kalktılar. Bunlar arasında esirler, güvenlik görevlileri, Trabzon'un önde gelen kimi kişileri ve civar sancaklardan bazı vasallar bulunmaktaydı. Paşa için çalışan bir görevli, yeşil perdeyi açarak bizi içeri çağırıldı. Ben ve Rolsen Avrupalı giysiler, tercümanımız ise Türklere ait yeni giysiler giyiyorduk. Paşa, bize ziyaretimizden ötürü mutlu olduğunu söyledi. Beni yanına divana, Romen'i ise sandalyeye oturttu. Yanında sekreteri ve özel doktoru Thirke vardı. Doktor Bursa'dan buraya kısa bir müddet önce gelmiş ve hastalandığında tedavi ederse 60.000 kuruş

---

borularla nakledilip bazı evlere ve mahalle çeşmelerine aktılmıştır. Bunların masrafları, bizzat vali tarafından karşılanmıştır. Önemli hizmetlerinden biri de oldukça eski bir yapı olan Çarşı camiiinin yıktırılarak ve çevresindeki bazı binaların da ilave edilmesiyle oldukça sağlam biçimde yeniden inşa edilmesidir. Caminin masrafları için de vali tarafından bir vakıf kurulmuş ve bu iş için önemli ölçüde kaynak ayrılmıştır bkz. Saydam, *a.g.m.*, s. 297-298.

⁶⁸ Osman Paşa'nın kentte görev yaptığı esnada şehri ziyaret eden Amerikalı misyonerler, Eli Smith ve Southgate de Osman paşanın bölgedeki güçlü âyan ailelerini nasıl dize getirerek itaat altına aldığına dair bilgiler verirler. Osman Paşa'nın Mayıs-Haziran 1841'de Trabzon'da ölmesi üzerine, kapıcıbaşılık rütbesi olan kardeşi Abdullah Paşa, Canik muhassıslı olmuştur. Hazinedarzâde Abdullah Paşa Nisan 1842'de vezirlik rütbesi ile Trabzon valisi olmuş ve Şubat 1846'da azledilerek İstanbul'a gitmiştir. Haziran 1846 yılında İstanbul'da ölmüş ve Cihangir'de toprağa verilmiştir. Böylece Hazinedarzâde ailesinin de bölgenin idari yapısı içinde söz sahibi olma dönemi kapanmıştır. Eli Smith, *Researches of Eli Smith and H.G.H. Dwight in Armenia*, Vol: II, Jonathan Leavitt, New York 1833, s.324, Horatio Southgate, *Narrative of a Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Vol: I, Tilt and Bogue, London 1840, s.147; Kılıç, *a.g.m.*, s. 46-47.

(4.000 akçe) ve aylık 1.000 kuruş (yaklaşık 67 akçe) alıyormuş. Paşa bize Trabzon'a neden geldiğimizi sordu. Ben de kendisine onun anlayacağı biçimde tercümanımız Düka vasıtasıyla şu şekilde cevap verdim: 'Ülkemde Kral Hazretleri hastadır. Ülkemizin bilginleri, eski kutsal bir kitaptan, Lazistan dağlarının ebedi buz ve karla kaplı tepelerinde harika bitkiler olduğunu okumuşlar. Kendileri de bizi eski sağlıklarına tekrar kavuşmak için buraya gönderdiler' dedik. Gerçeği söyleseydim, yani seyahatimizin bilimsel bir amaç taşıdığını söyleseydim, beni anlamazdı. Ben bunu yaparken o beni ya hiç anlamadı veya beni hayatımı riske eden bir mecnun zannetti. Hayretle: 'Nemçeler nasıl insanlar? Sizler başka Frenkler gibi, zenginlik elde etmek ve devletimiz aleyhine çalışmalar yapmak için değil, bilakis insanlığa faydalı olmak için geliyorsunuz. Nadir bitkiler yakınımda ve biz onları tanımadığımız için sizler bizi ne kadar budala ve akılsız görüyorsunuzdur. Sizi tanımasaydık belki onları bulmak için de çaba göstermeyecektik' dedi. Ardından Abdullah Paşa bize büyük bir istekle yardımda bulundu. Onun isteği üzerine, hastalığı konusunda ona hizmet vermek için 14 gün Trabzon'da kaldım ve bunun için bana gereken ödeme yaptı. Konuşmamızın devamında hastalığı odak noktamdı. Onun yeme-içme alışkanlığı, sindirim sistemini bozmuştu ve son on yıldır hasta idi. Bu nedenle, zaman zaman batılı doktorlara zaman zaman da yerel doktorlara başvuruyordu.⁶⁹

Bu bilgiler ışığında, Trabzon valisi olan Abdullah Paşa'nın, seyyahın bölgeye yaptığı geziye şüphe ile yaklaştığı ve bu seyahatin asıl amacını sorguladığı dikkat çekmektedir. Bu bağlamda, Koch'un da bir Doğulunun asla bilimsel bir bakış açısına sahip olamayacağı için, ziyaretlerinin gerçek amacını, Abdullah paşadan saklamaya çalıştığını görülmektedir. Ayrıca seyyah, Abdullah paşanın, hastalık hastası ve şüpheli bir kişiliğe sahip olduğu yönünde dikkat çekici bilgiler aktarmaktadır. Ona göre, Abdullah paşa, çok şüpheli birisi olduğu için, bir ilaç veya tedavi hemen etkisini göstermediğinde kendini aldatılmış hissetmekte ve bu nedenle Batılı doktorların kendisine verdiği ilaçları önce başkasında denettiriyordu; çünkü zehirlenmekten korkuyordu ve eğer deneyen kişi kendini iyi hissetmiyorsa, o zaman kendisi de asla o ilacı kullanmıyordu. Bu şüpheliği yüzünden, gereken ilacı vermekte geç kaldığı için, onun abisi, Osman paşanın ölümüne sebep olduğu söylenir. Bu yüzden, Koch, Abdullah paşanın kendisine güvenmediği için ona verdiği ilacı da içmediğini belirtir. Bunun yanı sıra, ona ilaç niyetine yağlı yemeklerin yanında şarap içmesini tavsiye ettiğini, ancak onun Kuran'da şarap içmenin yasak olduğunu söyleyerek ret ettiğini belirtir. Seyyah, bunun Kuran'da yasak olmadığını söylese de, hiçbir işe yaramadığını yazar. Dr. Thirke ile birlikte yağlı yiyecekleri bırakmasına çaba gösterdiklerini, ancak yine de gizli bir şekilde soslü etler, tereyağlı pilavlar ile yağlı ve yumurtalı yiyecekler tüketmeye devam ettiğini söyler.⁷⁰

⁶⁹ Koch, *a.g.e.*, Vol: I, s.424-425.

⁷⁰ Koch, *a.g.e.*, Vol: I, s.426. 19. yüzyılda bölgeyi ziyaret eden Curzon da, hastalık hastası kişiliğinden kaynaklı olsa gerek, Abdullah paşanın, özellikle tıpla ilgili kitaplara büyük

Sonuç

Alman bilim insanı ve seyyah olan Karl Koch'un, 1843 yılında bölgeye yaptığı ziyaret esnasında Trabzon ve çevresine dair oldukça dikkatli ve ayrıntılı kayıtlar tuttuğu görülmektedir. Onun bölgeye dair gezi notlarında, özellikle kentin fiziki ve idari yapısı üzerinde daha ayrıntılı bir şekilde durduğu ve bilgi aktardığı dikkat çekmektedir. Bu nedensiz değildir. Nitekim, 19. yüzyılda bölgeye gelen Batılı seyyah ve araştırmacıların ekseriyeti gibi, Trabzon'un tarihsel geçmişini Yunanlı kolonicilerle birlikte başlatmakta, kolonicilerden çok önceleri bölgede yaşayan otokton toplulukları görmezden geldikleri ve 1461 yılında Fatih Sultan Mehmed tarafından fethedilmesi ile sonlandırma gibi bir eğilim içinde oldukları karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, Koch da bölgenin kadim topluluklarından biri olan Tzanların (Canların) Gürcü kökenli olduklarını ileri sürmektedir. Oysa antik dönemde yazılan kaynaklarda bu topluluğun, bölgenin otokton topluluklarından olduğu ve Trabzon'da yaşayan kolonistlerin can düşmanı oldukları bilgisi yer almaktadır. Dolayısıyla Koch'un da bölgenin etnik yapısı hakkında tarihsel gerçekliklerle örtüşmeyen ve nesnel olmayan bilgiler verdiğini belirtmek gerekir. Yine, Oflular hakkında da benzer yorumlar yaparak onların komşularının bile anlayamadığı özel bir dil konuştuklarını söylemektedir. 19. yüzyılda Of'taki doğu vadisinde yaşayan nüfusun tamamının Türkçe konuştuğu bazı yabancı kaynaklarda belirtilmektedir. Fakat bölgenin Batı vadisinin yüksek yerlerinde yaşayan nüfus da Rumca konuşmaktadır. Ancak konuşulan bu dil, bölgeye özgün olan Pontus Rumcasıdır ve bu dil, bölgede yaşayan toplulukların kendi konuştukları dil ile Yunancanın bir karışımından ibarettir. Nitekim M.Ö. 400'lü yıllarda On bin paralı askeri ile birlikte ülkelerine dönmek için bölgeye gelen Yunanlı filozof Ksenophon Trabzon'da bazı topluluklar ile Yunanca iletişim kuramadıklarını belirtmektedir. Fakat Koch'un kenti fiziki yapısı içinde, bölgedeki geleneksel evlere ve bu yapıların inşa edildikleri malzeme, oda sayısı, odaların kullanım işlevine ilişkin aktardığı bilgilerin, şehrin anılan yüzyıldaki mimari dokusunu ortaya koyması bakımından önemli olduğu söylenebilir. Yine Koch'un kentin 19. yüzyılda sahip olduğu ticari önem göz önüne alındığında, buna uygun bir limanın olmadığına yönelik söylemleri, kentte ciddi alt yapı sorunlarının bulunduğuna işaret olarak yorumlanabilir.

Koch'un, bölgenin idari yapısı ve yönetim anlayışına dair verdiği bilgiler ise oldukça ayrıntılıdır. Onun, özellikle Trabzon'da idarecilik yapmış olan ünlü âyan ailelerinden birisi olan Haznedarzadelere ve bu aileye mensup olan Süleyman Paşa ve oğulları Osman ve Abdullah Paşa üzerinden bölgedeki

---

merak duyduğunu ve bu tür kitaplar okumanın onun en büyük hobisi olduğundan söz eder. Wagner, misyoner Wolff gibi seyyahlar da, Abdullah paşanın kişilik özellikleri ve yönetim anlayışına dair benzer bilgiler verirler. Bkz. Robert Curzon, *Armenia: A Year at Erzeroom and on the Frontiers of Russia and Persia*, Cambridge Scholars Press, London 1854, s.15; Wagner, *a.g.e.*, Vol: II, Hurst and Blackett, s. 279-284; Joseph Wolff, *A Narrative of a Mission to Bokhara n the Years 1843-1845 to Ascertain the Fate of Colonel Stoddart and Captain Connolly*, John W. Parker, London 1846, s.98.

yönetim anlayışına dair önemli bilgiler verdiği görülmektedir. Söz gelimi, seyyah, bu ailenin bölgede sahip olduğu nüfuz, çıkarlarını korumak için merkezi hükümetle iyi ilişkiler kurmaları, bölgede devlete karşı isyan eden bazı âyan unsurları ile yaptıkları mücadeleler, yeniliklere karşı bakış açıları ve hatta bazı dikkat çekici karakter özellikleri ile ilgili oldukça ayrıntılı bilgi ve değerlendirmeler yapmaktadır. Bu bağlamda, aslında Koch, Haznedarzade ailesi üzerinden bize ayrıntılı bir âyan ailesi profili çizmekte ve anılan yüzyılda bu ailenin bölgenin idari yapısı içinde oynadıkları siyasi, askeri ve ekonomik rolü anlamamıza yönelik önemli bilgiler sunmaktadır.

KAYNAKLAR

AÇIK, Turan, “Bir Yeniden İnşa Denemesi: 18. Yüzyılın Ortalarında Trabzon Evleri Hakkında Bazı Tespitler”, *Trabzon Kent Mirası: Yer-Yapı-Hafıza*, Ed.Ömer İskender Tuluk-Halil İbrahim Düzenli, Klasik Yayınları, İstanbul 2010, ss. 215-335.

AK, Mahmut, “İslam Coğrafyacılarına Göre Trabzon”, *Trabzon Tarihi Bildirileri (6-8 Kasım 1998)*, Trabzon Belediyesi, Trabzon 1999, ss. 23-34.

ALKAN, Necmettin, “Avrupalı Seyyahların Tasvirlerinde Trabzon”, *History Studies*, 2/1, 2010, ss. 83-97.

AYDIN, Mustafa, “Alman Seyyah Karl Koch’un 1843 Yılına Ait Trabzon İzlenimleri”, *Trabzon Tarihi Sempozyumu (6-8 Kasım 1998)*, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon 1999, ss. 407-422.

AYGÜN, Necmettin, *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon’da Ticaret*, Serander Yayınları, İstanbul 2005.

BAY, Abdullah, *Trabzon Eyaletinde Mütegalibe Hareketleri ve Âyanlık (1750-1850)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2007.

BAYTAL, Yaşar, “Trabzon Limanı İnşası”, *History Studies*, 5/3, 2013, ss. 21-35.

BIJİŞKYAN, P. Minas, *Pontos Tarihi*, Çev. Hrant. D. Andreasyan, Çivi Yazıları, İstanbul 1998.

BİLGİN, Mehmet, “Of’ta Derebeylik Düzeni ve Tarihsel Temelleri”, *Başlangıçtan Günümüze Her Yönüyle Of*, Ed. Hikmet Öksüz-Mevhibe Coşar-Veysel Usta, KTÜ Yayınları, Trabzon 2016, ss.111-129.

BİLGİN, Mehmet, *Doğu Karadeniz*, Serander Yayınevi, Trabzon 2000.

BİLGİN, Mehmet, *Sürmene Tarihi*, Sürmene Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 1990.

BOSTAN, Hanefi, *XV. ve XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1993.

BRYCE, James, *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vacation Tour in the Autumn of 1876*, London 1878.

BRYER, Anthony-David Winfield, *The Byzantine Monuments and the Topography of Pontos*, Vol: I, Dumbortan Oaks, Washington D.C. 1985.

CURZON, Robert, *Armenia: A Year at Erzerum and on the Frontiers of Russia and Persia*, Cambridge Scholars Press, London 1854.

ÇADIRCI, Musa, “Tanzimat’ın Karadeniz Bölgesinde Uygulanması”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Samsun 1998, ss. 191-198.

EMİROĞLU, Kudret, “Dünyadan Bakınca Trabzon”, *Bir Tutkudur Trabzon*, Haz. İ. Günday Kayaoğlu, Öner Ciravoğlu, Cüneyt Akalm, YKY, İstanbul 1997, ss.231-244.

FALLMERAYER, Jakob P., *Doğudan Fragmanlar*, Çev. Hüseyin Salihoğlu, İmge Kitabevi, Ankara 2002.

FAROQİ, Suraiya, *Men of Modest Substance: House Owners and House Property in Seventeenth Century Ankara and Kayseri*, Cambridge University Press, Cambridge 1987.

GOLOĞLU, Mahmud, *Trabzon Tarihi*, Serander Yayınevi, Trabzon 2013.

ISSAWI, Charles, “The Tabriz- Trabzon Trade 1830-1900: Rise and Decline of a Route”, *International Journal Middle- East Studies*, Vol: I, No: 1 1970, ss.18-27.

İNALCIK, Halil, “Tanzimatın Uygulanması ve Karşılaşılan Sosyal Tepkiler”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1996, ss. 361-424.

KARADENİZLİ, Kemal, *Trabzon Tarihi*, Trabzon Kalkınma Cemiyeti, Ankara 1954.

KARAGÖZ, Rıza, *Haznedarzade Süleyman Paşa*, Etüt Yayınları, Samsun 2009.

KILIÇ, Orhan, “Osmanlı Dönemi İdari Uygulamalar Bağlamında Canik’in Yönetimi ve Yöneticileri”, *Geçmişten Geleceğe Samsun*, 1. Kitap, Samsun 2006, ss. 31-54.

KİNNEİR J. Macdonald, *Journey through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, John Murray, London 1818.

KOCH, Karl H. Emil, *Wanderungen im Oriente, Reise längs der Donau nach Konstantinopel und nach Trebisond*, Weimar 1846.

KSENOPHON, *Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)*, Çev. Tanju Gökçöli, Sosyal Yayınlar, İstanbul 1985.

KUŞ, Ayşegül, “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında W. J. Hamilton’a Göre Samsun ve Çevresi”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S: 18, 2014, ss.1-10.

KUŞ, Ayşegül, *Batılı Seyyah ve Araştırmacılara Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Karadeniz Bölgesi*, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2016.

LOWRY, Heath W.-EMECEN, Feridun, “Trabzon”, *D.İ.A*, C: 41, İstanbul 2012, ss. 296-301.

LYNCH, Henry F.B., *Armenia Travels and Studies*, Vol: I, Khayat, Beirut 1965.

MEEKER, Michael E., *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus*, Çev. Tutku Vardağlı, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005.

ÖZKAYA, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık*, TTK, Ankara 1994.

ÖZKAYA, Yücel, “XVIII. Yüzyılda Trabzon’un Genel Durumu”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildikleri (134-17 Ekim 1986)*, Eser Matbaası, Samsun 1988, ss. 133-145.

ÖZTÜRK, Temel, *Osmanlıların Kuzey ve Doğu Seferlerinde Savaş ve Trabzon*, Serander, Trabzon 2011.

PINAR, İlhan, *Alman Gezginlerin Gözüyle 19. Yüzyıl Anadolu Şehirleri (Manisa, Edirne, Kütahya, Ankara, İstanbul, Trabzon, Antalya, Diyarbakır, Konya, İzmir)*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1998.

SAYDAM, Abdullah, “Trabzon’un İdarî Yapısı ve Yenileşme Zarureti (1793-1851)”, *OTAM*, 18, 2006, ss. 285-317.

SAYLAN, Kemal, *Seyyahların Gözüyle Gümüşhane*, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Gümüşhane 2016.

SCHWEİGER-LERCHENFELD, Amand Freiherr Von, *Armenien*, (b.y. yok), 1878.

SMİTH, Eli, *Researches of Eli Smith and H.G.H. Dwight in Armenia*, Vol: II, Jonathan Leavitt, New York, 1833.

SOUTHGATE, Horatio, *Narrative of a Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Vol: I, Tilt and Bogue, London 1840.

ŞAHİN, Canay, “The Rise and Fall of an Ayan Family in Eeighth Century Anatolia: The Caniklizades (1737-1808) The Institute of Bilkent University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2003.

ŞAKİR ŞEVKET, *Trabzon Tarihi*, Haz. İ. Hacifetthaoğlu, Trabzon 2001.

ŞENTÜRK, Cevat, *Trebizond*, Arofis Matbaası, İstanbul 1975.

TEKİNDAG, M.C. Şehabettin, “Trabzon”, *İ.A*, C: XII/I, İstanbul 1979, ss. 455-477.

TELLİOĞLU, İbrahim, “Of Tarihine Dair bazı Gözlemler”, *Karadeniz incelemeleri Dergisi*, 18, 2015, ss. 93-112.

TELLİOĞLU, İbrahim, “Of Tarihine Doğru Yerden Bakmak”, *Başlangıçtan Günümüze Her Yönüyle Of*, Ed. Hikmet Öksüz- Mevhibe Coşar- Veysel Usta, KTÜ Yayınları, Trabzon 2016, ss.17-26.

TELLİOĞLU, İbrahim, *Doğu Karadeniz’de Türkler*, Serander, Trabzon 2007.

TEXİER, Charles, *Küçük Asya*, C: III, Çev. Ali Suat, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara 2002.

TOZER, H. Fanshawe, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, Longmans Greens, London 1881.

TURAN, Şerafettin, “Karadeniz Ticaretinde Anadolu Şehirlerinin Önemi”, *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Eser Matbaası, Samsun 1988, ss.147-158.

TURGAY, A. Üner, “Trade and Merchants in Nineteenth-Century Trabzon: Elements of Ethnic Conflict”, *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, Ed. B. Braudel- B. Lewis, New York 1992, ss. 287-318.

TÜRKMENOĞLU, Mehmet Ali, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon (Şer’iye Sicillerine Göre)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2016.

USTA, Veysel (Haz.), *Anabasis’ten Atatürk’e Seyahatnamelerde Trabzon*, Serander, Trabzon 1999.

UZUN, Ahmet, *Tanzimat ve Sosyal Direnişler*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2002.

WAGNER, Moritz, *Travels in Persia, Georgia adn Koordistan*, Vol: II, Hurst and Blackett, 1856.

WALPOLE, Frederick, *The Ansayrri Travels in the Further East*, Vol. II, Richard Bentley, London 1851 Wolff, Joseph, *A Narrative of a Mission to Bokhara n the Years 1843-1845 to Ascertain the Fate of Colonel Stoddart and Captain Connolly*, Vol: I, John West Parker, London 1846.

YALÇINKAYA, Alaadin, “The Provincial Reforms of the Early Tanzimat Period as İmplemented in the Kaza of Avrethisarı”, *OTAM*, S: 6, 1995, ss. 343-385.

YILMAZ, Özgür, “Karadeniz’in Uluslararası Ticarete Açılması ve Trabzon”, *Karadeniz Sosyal Araştırmaları Özel Sayısı*, 2/7, 2009, ss. 359-382.

YILMAZ, Özgür, *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon (1808-1878)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2006.

YILMAZ, Özgür, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trabzon 2012.

SON DEVİR İSLAMCILARINDAN ABDÜRRAHİM RAHMI'NİN (ZAPSU) TRABZON'DA TEKRAR BASILARAK KURTARILAN BİR KİTABI: *ESİR BİR ÇOCUĞUN BAŞINA GELENLER**

Fırat CANER**

ÖZ

Birinci Dünya Savaşı sırasında Kafkas Cephesi'ndeki muharebelere çok sayıda Türk askeri Ruslara esir düşmüştür. Bu esirler Sarıkamış, Kars ve Tiflis istasyonlarında toplandıktan sonra Bakü'ye sevk edilmişlerdir. Esirlerin bir kısmı Sibirya'daki esir kamplarına gönderilmiş, bir kısmı da Hazar Denizi'nde Bakü'nün 10-15 kilometre açığında bulunan Nargin Adası'na sevk edilmiştir. Adada Türk askerlerinin yanı sıra Alman ve Macar askerleri de esir tutulmaktadır. Bunların dışında, Rus ordusunun 1916 yılında yeniden başlattığı saldırılarda ele geçirdiği Erzurum, Erzincan, Bayburt, Gümüşhane ve Trabzon gibi vilayetlerdeki sivil halktan da çoğu Ermenilerce ihbar edilen çocuk, kadın ve ihtiyarları da esir alınıp Nargin Adası'na gönderilmiştir. Bunlardan biri de bu çalışmanın konusunu teşkil eden Trabzon'un Sürmene ilçesinin bir köyünden olan Yusuf adlı gençtir. Abdürrahim Rahmi Zapsu, bu gencin Nargin'de yaşadıklarını anlatan bir risale kaleme almıştır. Aynı adada esarete bulunan Abdürrahim Rahmi Zapsu ile ilgili sınırlı kaynaklarda 1918 yılında Nargin'deki esir kampından kaçtıktan sonra Bakü'de *Bir Esir Çocuğun Hâtırası* adlı manzum piyes yayımladığı belirtilir. Bu piyes Yusuf hakkındadır. Bakü nüshası da kayıp olan bu risale aynı yıl içinde Trabzon Serası Matbaası tarafından Abdürrahim Rahmi'nin *Esir Bir Çocuğun Başına Gelenler Veyahûd Rusya'da Sekiz Yaşındaki Bir Esirin Felâketi: Esâret Hâtıralarından* adıyla basılmıştır. Trabzon'da basılma sebebi muhtemelen manzumede hâtıraları aktarılan Yusuf adlı çocuğun Trabzon'un Sürmene kazasına bağlı bir köyden olmasıdır. 1918'de Trabzon'da da basılan ve tek nüshası Bilkent Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan eserin içeriğinde Yusuf'un ağzından Nargin'e gönderilişi ve şartlar hakkında bilgi verilmektedir. Çalışmada orijinal metnin tamamı Latin harflerine aktarılmış olarak sunulacaktır.

Anahtar Sözcükler: Birinci Dünya Savaşı, Abdürrahim Zapsu, Nargin Esir Kampı, Şiir, Anı, Trabzon

* *Gönderim Tarihi:*06.03.2020. *Kabul Tarihi:* 01.10.2020.

** *Dr. Öğr. Üyesi,* KTÜ Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, TRABZON, firatcaner@yahoo.com *ORCID:* 0000-0002-5929-028X

**A PLAY BY ONE OF THE LATE ISLAMISTS: THE RECOVERED
COPY OF ABDÜRRAHİM RAHMİ (ZAPSU)'S REPRINTED BOOK
ESİR BİR ÇOCUĞUN BAŞINA GELENLER**

ABSTRACT

During the First World War, many Turkish soldiers were captured by the Russians during the battles in the Caucasian Front. These prisoners were transferred to Baku after being undertaken in Sarıkamış, Kars and Tbilisi stations. Some of the prisoners were sent to prison camps in Siberia, and some of them were sent to Nargin Island near Baku. Besides Turkish soldiers, German and Hungarian soldiers are also being held captive on the island. In 1916, during the new attacks of Russian Army, civilians including children, women and the old in some provinces such as Erzurum, Erzincan, Bayburt, Gümüşhane and Trabzon were captured because they were thought to be suspicious or reported by Armenians. Those civilians were captured and headed to Nargin Island in Baku. A young man named Yusuf from a village in the district of Sürmene in Trabzon is one of these civilians. Abdürrahim Rahmi Zapsu wrote a treatise describing what this young man experienced in Nargin. In 1918, Abdürrahim Rahmi Zapsu published his poetic theatre play "The Memories of a Captive Child" in Baku, after he escaped from the prison camp of Russia in Nargin. This play was not rereleased, and the Baku copy is missing. However, in the same year, the book reappeared when Trabzon Serasî Printing House republished Abdürrahim Rahmi's "The Disaster of an Eight-Year-Old Captive: Captivity Memories in Russia". The reason why it was printed in Trabzon is probably that the boy named Yusuf, whose memories are cited in the poem is from a village of Trabzon's Sürmene district. It can be said that the publication of the work in Trabzon has surely helped it survive since the original Baku copy is missing. The original copy is now at the Library of Bilkent University. This study presents the information about the content of the work and reviews the conditions in the Nargin prison camp as Abdürrahim Rahmi Zapsu narrated it from the point of view of a child named Yusuf, taken at the time away from a village in Sürmene district of Trabzon. The whole original text by Latin alphabet is added as an appendix.

Keywords: Abdürrahim Zapsu, Nargin Captive Camp, World War I, Poetry, Memory, Trebizond

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti müstahfız, yedek, muvazzaf ve ikinci tertip er olarak toplam 2.608.000 kişiyi silahlı altına alınmıştır. Savaşın başlangıcından 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi'ne kadar buralardan 400.000'i yaralanarak, 24.000'i hastalıktan ölümlere, 35.000'i savaş yaralanmalarından ölmek suretiyle, 50.000'i savaş alanında şehit düşerek, 1.560.000'i hastalanarak, firar ederek, esir düşerek veya kaybolarak savaş dışı kalır.¹ Osmanlı Devleti'nin savaş sırasında en çok esir verdiği ülke İngiltere

¹ Cemalettin Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim, Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Esirleri*, İş Bankası, İstanbul 2006, s. 57-58.

olmakla birlikte Fransa, Romanya ve İtalya gibi devletlere esir düşen Osmanlı askerleri de vardır.

Bunlardan Romanya’da (Galiçya) esir düşenlerle Kafkas Cephesi’nde esir düşenler Rus esir kamplarına sevk edilmişlerdir. Ruslarla yapılan savaşlarda esir düşenlerin sayısının 60-70.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir. Savaş bölgelerinden alınan sivil esirlerle birlikte Rusya’da toplam Türk esir sayısının 100.000 civarlarında olduğu sanılmaktadır.² Rus ordusuna esir düşenlerin bir kısmı Sarıkamış, Kars ve Tiflis istasyonlarında toplandıktan sonra Azerbaycan, Moskova, Ukrayna, Astrahan ve Sibirya içlerine,³ bir kısmı ise Omsk, Tomsk, İrkutsk, Uralsk, Samara, Kazan, Nijniy Novgorod, Horkov, Bakü ve diğer bazı şehirlerde özel kamplara gönderilmişlerdir. Askeri esirlerden genellikle erler ve küçük rütbeli askerler Bakü’de bırakılmış; subaylar ise kaçmalarını önlemek amacıyla genellikle Sibirya’daki Çin hududuna yakın İrkutsk’a gönderilmiştir.⁴

Sarıkamış taarruzunda Türk ordusu büyük kayıplar verir ve 9. Kolordu Komutanı İhsan Paşa ile birlikte 200 ve diğer kıtalardan 100 kadar subay olmak üzere 15 bin Türk askeri esir düşer.⁵ Sarıkamış muharebelerinde esir düşen yüksek rütbeli subaylardan 28. Tümen Kumandanı Ethem Bey, 29. Tümen Komutanı Albay Arif Bey, Binbaşı Ziya (Yergök) Bey, Yarbay Nasuhi Bey, Yüzbaşı Rıfat Bey, Erzincan İhtiyat Zabıt Talimgahı Kumandanı Binbaşı İbrahim Bey ve Ali Hikmet Paşa da Nargin Adası’na gönderilenler arasındadır.⁶ Rusların aldıkları savaş esirlerinin esir kamplarına sevkleri sırasında ağır kayıplar verilmiştir. Esirlerden önemli bir kısmı, yapmak zorunda kaldıkları uzun yürüyüşlerde salgın hastalıklar, soğuk ve açlık gibi sebeplerle ölür. Örneğin 1915 kışında Sibirya’nın Priamur bölgesine gönderilen 800 Osmanlı esirinden yalnızca 200’ü esir kampına ulaşabilmiştir.⁷

Esirleri ilk sevk ettikleri şehir olan Bakü’de, kalabalık oluşları sebebiyle sevk ve iskânda zorlanan Ruslar, kötü durumdaki Türk esirlerin durumunun Bakü’deki Müslüman Türklerin üzerinde olumsuz tesir yaratmaması için onları gözden uzak bir konumda olan Nargin Adası’na sevk etmeyi kararlaştırır.⁸ Azeriler tarafından Yılan Adası olarak isimlendirilen ve karaya 15-20 kilometre kadar uzakta bulunan Nargin Adası’na, az sayıda Alman ve Macar esirin yanı

² Taşkiran, *a.g.e.*, s. 28.

³ Taşkiran, *a.g.e.*, s. 29.

⁴ Betül Aslan, “I. Dünya Savaşı Esnasında Nargin Adası’nda Türk Esirler”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (TAED)*, Sayı 42, Erzurum 2010, s. 285.

⁵ Betül Aslan, *I. Dünya Savaşı’nda Azerbaycan Türklerinden Anadolu Türklerine Kardeş Kömeği Yardımı ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 2000, s. 148.

⁶ Ergun Hiçyılmaz, *Esir Kampları, Bana Biraz Hürriyet Yollar mısın?*, Beyaz Balina Yayınları, İstanbul 2001, s. 32. Esir Türk subaylarından bazıları esir kamplarına sevkleri sırasında kaçmayı başarmışlardır.

⁷ Taşkiran, *a.g.e.*, s. 312.

⁸ Aslan, *a.g.m.*, s. 287.

sıra sevk edilen Türk esiri Süleyman Nuri'ye göre 50.000 civarında Türk savaş esiri yerleştirilmiştir. Adadaki koşulların oldukça kötü olduğundan söz eden Süleyman Nuri, ölenlerin, açılan derin çukurlara balık istifi şeklinde defnedildiğini belirtmektedir.⁹

Nargin Adası da dahil olmak üzere Rusya'da esir bulunan Türklerin yaşam koşulları son derece kötüdür. Bu durum hem esirlerin durumunu tespit için oluşturulan Hilal-i Ahmer Heyeti'nin raporlarında, hem de özellikle esir subaylar tarafından tutulan hatıratlarda görülebilir. 1917 yılı sonuna doğru, Stockholm ve Kopenhag'da bulunan Üserâ Şubesi'nden İzzet Bey'in Danimarka ve İsveç Kızılhaçlarıyla yaptığı görüşmeler sonunda Rusya, tarafsız bir heyetin Kafkasya'daki Türk esirlerin ziyaretine izin verir. Buna karşılık Danimarka Kızılay Murahhasları Türkiye'deki Rus ve Romen esir kamplarını ziyareti talep etmişlerdir. Türkiye'ye gidecek Dr. Martini Heyeti, Kopenhag konferansına gelmiş olan Osmanlı murahhaslarıyla birlikte Kasım 1917'de İstanbul'a gelir. Danimarka Heyeti, refakatlerinde Abdülmuttalib Bey olduğu halde Afyonkarahisar, Bor, Kayseri, Ankara, Bilemedik, Halep, Nusaybin, Eskişehir ve Kütahya garnizonlarını ziyaret eder. Heyetin masrafı Kızılayca karşılanır; talep edilen ilaç ve levâzım kamplara gönderilir. Türk esirlerini ziyaret edecek olan Kasteniskivold heyeti ise, 19 Kasım 1917'de Rusya'ya gider ve Şubat 1918'de Kafkasya'ya ulaşır. Heyet, 25 Mayıs'ta geri döndüğünde beraberinde getirdiği vesika ve esir mektuplarını Moskova Osmanlı Sefareti kuryesi ile Kızılay merkezine gönderir. Heyetin, Kızılay Murahhası Yusuf Akçura'ya gönderdiği 31 Temmuz 1915 tarihli rapordan öğrenildiğine göre, heyet asıl görevi olan Nargin Adası'na ve Bakü'ye kadar gidememiş, buna karşılık Kafkasya'da bulunan Türk esirlerine bir hayli yardım etmiştir. Ayrıca, Türk esirlerinin Türklere düşman olan bazı mahalli kavimlerin idaresine bırakılarak kötü muamelelere uğradıkları da heyet raporuna yansımıştır.¹⁰

Rusya'daki Türk esirlerin durumuna dair Osmanlı Devleti Hariciye Nezareti tarafından "*Rusya'daki Üseramız Hakkında Ma'lumat*" adıyla hazırlanıp muhtemelen Mondros Mütarekesi'nden sonra bastırılan kitapta¹¹ esir kampında kalanların tanıklıklarına yer verilir. Buna göre 86. Alayın 3. Taburu Tabibi Yüzbaşı Hakkı Mehmed Efendi esaret günlerini; "*Nekahet devresinde olan hastalar bitkiden eser olmayan, yılanı gayet bol, havası gayet fena ve suyu olmayan Nargin Adası'na naklediliyorlardı. Beni de Nargin Adası'na gönderdiler. Rus canilerinin kaldığı iki çadır arasında kalmam emredildi. Yemekler gayet fenaydı. Askerler son derece karanlık yerlerde yatarı. Bu adada Kolera'dan birçok askerimiz hayatını kaybetmiştir*"¹² şeklinde ifade etmektedir.

⁹ Aslan, a.g.m., s. 288-289.

¹⁰ Mesut Çapa, *Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti 1914-1925*, Kızılay Cemiyeti, Ankara 2010, s. 121.

¹¹ Bülent Bakar, "Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'ya Esir Düşen Türk Askerleri: Rusya'daki Üseramız Hakkında Ma'lumat", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S: 179, Nisan 2009, s. 4.

¹² Bakar, a.g.m., s. 9.

Kelkit civarında esir düşen 10. Fırka Seyyar Hastahane Başhekimi Osman Bey Nargin'deki durumu; “*Askerler ve subaylar pek perişandı. İsveç Salib-i Ahmer doktorlarından Mösyö Lindkolm bu sefaleti gördü, çok üzüldü ve durumu hükümetine bir raporla bildirdiğini söyledi. Nargin Adası'ndaki esirlerimizin hali pek feciydi*”¹³ şeklinde tanımlamaktadır. İsveç Salib-i Ahmer üyelerinden Mösyö Tenman'ın Nargin Adası'ndaki esirlerin durumuna dair hazırladığı 7 Teşrin-i evvel 1917 (7 Ekim 1917) tarihli raporda, adada 74 esir Osmanlı subayının bulunduğu, bunların kaldığı barakaların duvarlarının bile olmadığı, subayların yemeklerini kendilerinin pişirmek zorunda kaldıkları, barakaların tahtakurularının istilasına uğradığı, adada mevcut 4000 Türk askerinin oldukça kötü şartlardaki barakalarda 200-250 kişilik gruplar hâlinde tutuldukları, Rus askerlerinin Türk esirlere kötü muamele ettiği, tedavi için ilaç ve temizlik imkânı verilmediği; dolayısıyla esirler arasındaki ölüm oranının yüzde otuz üçü geçtiği ifade edilmektedir.¹⁴ 1917 yılı Kasım ayında, yani Ekim Devrimi'nden sonra Nargin Adası'ndaki esirleri ziyaret eden Petrograd İsveç elçiliği B kısmından Rusya'daki esir karargâhlarını teftişe memur edilen Rus tebaasından Doktor Mösyö Gregory Alexandrof'un İsveç elçiliğine verdiği 20 Kânun-ı evvel 1917 (Aralık 1917) tarihli raporuna yansıyan bilgiler de adadaki durumun içler acısı olduğunu ortaya koymaktadır. Rapora göre; adada bulunan 3000'i Türk, 2000'i Alman toplam 56.000 esirin durumu tarif edilmez derecede kötüdür. 500-1500 metre genişliği olan adada adeta birbirinin üzerine inşa edilmiş 40 baraka kötü durumdadır. Adada su kaynağı bulunmadığından zaman zaman altı gün boyunca içme suyu temin edilememektedir. Hasta ve pislik içinde bulunan esirleri sinekler istila etmiştir ve 400 kapasiteli hasta barakasında 1200 hasta perişan hâlde istif edilmiştir. Günlük ölüm sayısı 40'ın üzerindedir.¹⁵

Son derece kötü koşullar altında adeta ölüm kalım mücadelesi verilen Nargin Adası'nda; yalnızca cephelerde yaşanan savaşlarda esir düşen askerler değil aynı zamanda Rus işgali altındaki Anadolu topraklarından esir alınan iki ila on beş yaşları arasındaki çocuklarla seksen-doksan yaşlarına kadar ihtiyarlar da vardır.¹⁶ 800 civarındaki Türk sivil esir arasında kadınlar da bulunmaktadır.¹⁷ Bunlar, genellikle Ruslarca şüpheli görülen, daha çok da Ermenilerin kışkırtma ve iftiralari sonucunda Rus askerleri tarafından esir edilen kişilerdir.¹⁸ Sivil esirlerin önemli bir kısmı 1916 yılında yaşanan savaşlar sırasında işgal edilen Türk topraklarından toplanmış ve Nargin Adası'na sevk edilmiştir. Bu durum Azerbaycan Türkleri arasında ciddi bir infiale neden olur. Çünkü savaşla ilgisi olmayan, kendi kan ve dinlerinden olan bu insanların esir muamelesi görmesini büyük bir haksızlık olarak görürler. İşgal edilen bölgelerdeki Türklere yardım

¹³ Bakar, *a.g.m.*, s. 10.

¹⁴ Bakar, *a.g.m.*, s. 14-15.

¹⁵ Bakar, *a.g.m.*, s. 15-16.

¹⁶ Aslan, *a.g.m.*, s. 289.

¹⁷ Bakar, *a.g.m.*, s. 16.

¹⁸ Aslan, *Kardeş Kömeği Yardımı*, s. 149.

için gönderilen Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi temsilcileri, bir taraftan bu haksız uygulamayı engellemek için gerekli girişimlerde bulunurlarken, diğer taraftan bu konuyu Azerbaycan kamuoyunun gündemine taşırlar. Cemiyet, ilk olarak Nargin Adası'nda giyecek ve yiyecek sıkıntısı çeken Türk esirlerin yararına olmak üzere halktan yardım toplamaya başlar. Bu amaçla çeşitli çaylar, toplantılar tertip edilir, tiyatro günleri düzenlenir. Ayrıca Cemiyet, esirlerin resmi korumacılığını da üzerine aldığından, haftada bir (Pazar günleri) Nargin'deki Türk esirlerinin Bakü'ye çıkarılarak gezdirilebilmesi için izin alır. Böylece Türk esirlerin haftada bir gün de olsa o çok kötü şartlardan kurtulup rahat etmeleri, dinlenmeleri sağlanır.¹⁹

1917 yılında, Türk esirlerin durumunda pek bir değişiklik olmamakla beraber, özellikle Sibirya'nın iç taraflarında yerli Müslüman Türk cemaatlerinin esirlere yardım imkânları artar ve kamplardan ayrılmak kolaylaşır.²⁰ Kasım ayında, Rusya'daki Türk esirleri hakkında bilgi toplamak ve onların yurda döndürülmesini sağlamak amacıyla Hilal-i Ahmer tarafından görevlendirilen Yusuf Akçura, esirlerin ihtilâlden sonraki durumları hakkında bilgi verirken Nargin Adası'ndan, "Yılan Adası" olarak bahseder ve Çarlık döneminde buradaki Türk esirlere çok kötü muamele edildiğini, Bolşevikler döneminde ise kurulan yeni idarelerin inisiyatifine göre her yerde farklı muameleler olduğunu bildirmektedir.²¹ İhtilâl sonrası açılan ve esirlere yardım eden cemiyetlerden biri de "Muhtaçlara Kömek (Yardım) Cemiyeti"dir. Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi tarafından açılan bu cemiyetin görünürdeki amacı bütün muhtaç Müslümanlara yardımcı olmakla beraber, asıl amacı Azerbaycan'da, özellikle Nargin Adası'n-da bulunan Türk esirlerinin ihtiyaçlarını karşılamaktır.²² Azerbaycan'daki Türk esirlerin durumu Türk Ordusu'nun Bakü'ye gelmesinden sonra daha da düzelir. Azerbaycan Türklerinin yardımları 1918 yılında Azerbaycan'ın istiklâlini kazanmasından sonra da devam eder. Halkın ve çeşitli cemiyetlerin o zamana kadar sürdürdüğü esirlere yardım faaliyetlerini Azerbaycan Hükümeti üzerine alır ve "Umur-ı Hayriye Nezareti" bu işle görevlendirir. Bu nezaret, Türk esir-lerinin bir an önce vatanlarına dönmelerini sağlamak amacıyla çalışmalar başlatır. Bu dönemde de Cemiyet-i Hayriye'nin Bakü'deki esaret hayatından kurtulan esirlerin Türkiye'ye getirilmeleri ile ilgili yardımlarda bulunduğu görülür.²³

Bu makaleye konu olan *Esir Bir Çocuğun Başına Gelenler Veyahûd Rusya'da Sekiz Yaşındaki Bir Esirin Felâketi Esâret Hâtırasından* adlı risalenin yazarı Abdürrahim Rahmi ve olayın kahramanı Trabzon'un Sürmene kazasına bağlı bir köyden Yusuf isimli çocuk da Nargin Adası'nda esir kalanlardır.

¹⁹ Aslan, *a.g.m.*, s. 289-290.

²⁰ Aslan, *a.g.m.*, s. 295.

²¹ Aslan, *a.g.m.*, s. 296.

²² Aslan, *a.g.m.*, s. 301.

²³ Aslan, *a.g.m.*, s. 302.

1. Abrürrahim Rahmi Zapsu

Abrürrahim Rahmi Zapsu 1890 yılında Van'ın Başkale'sinde doğmuştur. Soyu, babası Mehmed Pertev Bey vasıtasıyla Abdülkâdir-i Geylânî'ye ulaştığı kabul edildiğinden seyyid olarak tanınır. Babaannesi bölgenin tanınmış isimlerinden Bedirhan Paşa'nın soyundandır. Annesi Emetullah Hanım anne tarafından Arvâsiler'e mensuptur. Kendisi de yazılarından birinde evlâd-ı Alî'den oldu-ğunu söyler. İlköğrenimini Başkale'de, orta öğrenimini de Van Dârümualli-minde yapar. Özel hocalardan ders alarak Arapça ve Farsça öğrenir, dinî bilgilerini ilerletir. Seyyid Tâhâ Arvâsî'den icâzet alır. II. Meşrutiyet öncesinde İstanbul'a gider ve çeşitli Kürt derneklerinde görev alır. Türkçe ve Kürtçe yayımlanan *Jin* dergisinde çeşitli yazılar yayımlar. Kürt Talebe Hevi (Ümit) Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer alır.²⁴

I. Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine Doğu Cephesi'ne giderek milis kuvvetlerine katılır. Bitlis'te katıldığı çete savaşlarında Ruslara esir düşer ve Nargin Adası'nda bulunan esir kampına gönderilir. Orada Rusça ve Almanca öğrenir. Müslüman esirlerin çocuklarına dinî konularda ders vermek amacıyla kampta bir mektep açar. Çocuklar için ahlâkî şiirler kaleme alır. 1917'de Rusların mektebi kapatması üzerine esir kampından kaçarak Bakü'ye ulaşır. Kampta yazdığı şiirleri ve bir tiyatro eserini orada neşreder. Ekim 1917'de Bolşevik İhtilâli'nin patlak vermesi ve Rusya'nın savaştan çekilmesiyle hürriyetine kavuşur ve İstanbul'a döner.²⁵ İstanbul'da Dârülhilâfe Sahn Medresesi imtihanını vererek Müttehassısın bölümüne giriş hakkını kazanır fakat merdeselerin lağvedilmesi üzerine Dârülfünun İlâhiyat Fakültesine yazılır. 1927'de hazırladığı “Âbide-i Tevhîd” başlıklı Âyetü'l-kürsî tefsiriyle buradan mezun olur.²⁶

1927-1947 arasındaki faaliyetleri hakkında yeterli bilgi yoktur; ancak bu süreçte Ankara Maliye Meslek Mektebi'ni bitirdiği ve mal müdürlüğünde memurluk yaptığı bilinmektedir. 1947'de “özellikle çocuklara ve gençlere dinî bilgiler verilmesi yanında din aleyhtarlarına karşı yayın yapmak üzere *Ehl-i Sünnet* dergisini neşreder ve bir yandan derginin başyazarlığını yaparken bir yandan da risâle hacminde dinî kitaplar yayımlamaya başlar. 1949'da Necip Fazıl Kısakürek'in öncülüğünde kurulan Büyük Doğu Cemiyeti'nin kurucu üyeleri arasında yer alır ve cemiyetin genel sekreterliğini üstlenir. Aynı dönemde üniversite öğrenimi için İstanbul'a gelen doğulu gençlerin kaldığı Dicle Talebe Yurdu'nun yöneticiliğini yapmıştır.²⁷

²⁴ Mustafa İsmet Uzun, “Zapsu, Abdürrahim”, *İslâm Ansiklopedisi*, C: 44, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2013, s. 127.

²⁵ Fetullah Kaya'nın Musa Anter'den aktardığı bilgilere göre bu dönemde “İstanbul'da Doktor Abdullah Cevdet, Aziz Baban ve Ziya Gökalp'le, Sultan Mahmud türbesinin vakfı olan sarı binada Kürt çocuklarına Kürtçe okul açmışlardır. Bkz. Fetullah Kaya, *Osmanlı Döneminde Kürt Basını*, İstanbul 2008, s. 81.

²⁶ Uzun, *a.g.m.*, s. 127.

²⁷ Uzun, *a.g.m.*, s. 127.

1951'de Pakistan'da toplanan İslâm Gençlik Konferansı'na katılır. Burada birçok İslâm âlimi ve aydını ile tanışır. 1953 yılında hacca gider ve dönüşünde hâtıralara ve değerlendirmelerini *Ehl-i Sünnet* mecmuasında yayımlar. Bedirhan Paşa'nın torunlarından Hidayet Hanım'la evlenir ve Mustafa Pertev, Ayşe Hâle, Jâle adlı üç çocuğu olur. 1958 yılında vefat ederek Edirnekapı Mezarlığına defnedilir.²⁸

Eserleri: *Garip Çocuklara Ahlâk Aşısı* (Bakü 1918); *Bir Esir Çocuğun Hâtırası* (Bakü 1918, manzum piyes); *Şâfiî İlmihali* (İstanbul 1334); *Ömer Hayyam'a Hücumlar* (İstanbul 1942); *İman Kitabı* (İstanbul 1948); *Enbiyâ Tarihi* (İstanbul 1948); *Temizlik ve Ahkâmı* (İstanbul 1949); *Namaz ve Ahkâmı* (İstanbul 1949); *Ramazan Hediyesi Oruç ve Ahkâmı* (İstanbul 1949); *Cenaze ve Ahkâmı* (İstanbul 1949); *Beş Vakit Namaz* (İstanbul 1951); *Helâl ve Haram* (İstanbul 1951); *Abdest ve Gusül* (İstanbul 1951); *Din ve Kin* (İstanbul 1951); *Düşünüyorum ve Soruyorum* (İstanbul 1951); *Lisanda Nezâket Meselesi* (İstanbul 1951); *İmam ve Hatip Mektepleri* (İstanbul 1952); *Zekât ve Ahkâmı* (İstanbul 1954); *İlimden ve Edepten Mahrum Bir Papaza İlim ve Edep Dahilinde Bir Cevap* (İstanbul 1954; İstanbul Tarabya Metropolidi Yakovas'ın İslâmiyet ve müslümanlar aleyhine kaleme aldığı yazılara cevaptır); *Büyük İslâm Tarihi* (I-II, İstanbul 1955-1957. Müellifin vefatıyla geniş bir plan halinde kalmış olan III. cildi ilâve edilerek 1976'da tek cilt halinde yayımlanmış bu hacimli eserde Hz. Peygamber'in hayatının Mekke devri üzerinde durulmuş, ele alınan konular tarih felsefesi, din felsefesi, içtimâiyat, ahlâkiyat, İslâm felsefesi, hikmet-i tabîyye gibi alanların ışığında işlenmiştir); *İslâm Yavrusunun Kitabı* (İstanbul 1956); *Metin'in Din Sorguları* (İstanbul 1956); *Hâle'nin Din Sorguları* (İstanbul 1956); *Pertev'in Din Sorguları* (İstanbul 1956). *Abdürrahim Zapsu'nun Mütefekkirlere Kur'an-ı Kerim Tefsir Hülâsası, Ben Neyim?, Ehl-i Sünnet ve Ehl-i Bid'at İlmî Bir Münâkaşa, Oğluma Bir Tavsiye, İmam Bûsirî'nin Aşkı, Peygamberimizi Tanyalım, Ahlâk ve Felsefe, Aile Tarihim ve Heyecanlı Sergüzeştler* adlı yayımlanmamış kitapları da vardır.²⁹

2. Esir Bir Çocuğun Başına Gelenler³⁰

Abdürrahim Rahmi Zapsu ile ilgili sınırlı kaynaklarda 1918 yılında Rus esir kampından kaçtıktan sonra Bakü'de *Bir Esir Çocuğun Hâtırası* adlı manzum piyes yayımladığı belirtilir. Bu piyes daha sonra tekrar neşredilmediği gibi Bakü nüshasına da şimdiye kadar ulaşılamamıştır. Fakat eser, yine aynı yıl içinde Trabzon Serasî Matbaası tarafından Abdürrahim Rahmi adıyla ve *Esir Bir*

²⁸ Uzun, a.g.m., s. 127.

²⁹ Uzun, a.g.m., s. 128.

³⁰ Danışmanlığımızda Karadeniz Teknik Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü lisans öğrencisi Nihal Karadeniz tarafından 2018 yılında bir lisans bitirme çalışması yapılmıştır.

Çocuğun Başına Gelenler Veyahûd Rusya'da Sekiz Yaşındaki Bir Esirin Felâketi Esâret Hâtıralarından başlığıyla basılmıştır³¹. Kitabın iç kapak bilgileri şöyledir:

Esir Bir Çocuğun Başına Gelenler

veyahûd

Rusya'da Sekiz Yaşındaki Bir Esirin Felâketi

Esâret Hâtıralarından

Nâzımı

Van vilayetinin Başkale aşağı mahalle mekteb-i iptidâi muâllim-i evveli

Tabibzâde Abdürrahim Rahmi İbn-i Pertev

Sene 334

Hakkı mahfuz, mühürsüz nüshaları sahtedir.³²

Risâlenin Trabzon'da basılma sebebi de muhtemelen eserde hâtıraları aktarılan Yusuf adlı çocuğun Trabzon'un Sürmene kazasına bağlı bir köyden olmasıdır: "Arz ettiğim Yusuf, Trabzon'un Sürmene kazasına tabi bir köyden olup mektebimizde bu suretle yedi ay okudu" (s.14). Şu halde, Abdürrahim Rahmi'nin bu eserinin tamamının yahut bir kısmının 1918'de Trabzon'da basıldığı ve daha sonra bunun bir nüshasının muhafaza edilmesi suretiyle kurtarılmış olduğu söylenebilir.

Esir Bir Çocuğun Başına Gelenler veyahûd Rusya'da Sekiz Yaşındaki Bir Esirin Felâketi Esâret Hâtıralarından manzum bir eser olmasına rağmen bir piyes değil manzumedir. Kitabın sonunda yer alan, son söz niteliğindeki kısım hariç, olaylar Sürmeneli Yusuf'un ağzından anlatılmaktadır. Olayları kısaca özetlemek gerekirse: Yusuf'un asker babası din ve vatan uğrunda şehit düşmüştür ve o da babasını öldüren düşmana karşı intikam hisleriyle doludur (s. 3-4). Sekiz yaşındayken köyünü düşman basar ve annesi onu kaçırmaya çalışırken vurulup ölür. Annesi ölmeden önce esir alınacağını bildiği Yusuf'a Türk ve Müslüman olduğunu unutmamasını, Türklerin onu bulup kurtaracağına inanmasını söyler. Fakat askerler Yusuf'u alıp götürmezler. Onu, daha önce düşmana esir düşmüş fakat onlardan kaçmayı başarmış bir piyade bulur. Fakat nihayetinde o da yakalanır ve beraberce esir düşerler. Önce vapurla Bakü'ye, oradan da şehre 45 dakika mesafede küçük bir ada olan ve üzerinde sadece esir kampının yer aldığı Nargin'e gönderilirler. Bir adı da "Yılan Adası" olan Nargin'deki kamp, Türklerin tutuldukları, Yusuf'un deyişiyle "mezâlimin

³¹ Eserin tek nüshası Bilkent Üniversitesi Kütüphanesinde bulunmaktadır. Ayhan Tek, "Evdirrehîm Rehmî Hekkarî û Berhemên Wî Yên Ji Bo Biçûk, Ciwan û Jinan" başlıklı makalesinde bu eserin varlığına bir cümleyle değinir (57).

³² Abdurrahim Rahmi, *Esir Bir Çocuğun Başına Gelenler Veyahûd Rusya'da Sekiz Yaşındaki Bir Esirin Felâketi: Esâret Hâtıralarından*, Serasî Matbaası, Trabzon 1918, s. 2. Bu sayfada el yazısıyla "Muhterem kardeşim Fuad Bey'e bir hatıra olarak takdim" yazısı ve altında takdim edenin imzası da bulunmaktadır.

meskeni” olan ve esirlerin sıklıkla öldükleri bir hapishanedir. Burada kadınlar, çocuklar, yaşlılar susuz bırakılmakta, susuzluktan ölmektedir. Adaya vardıklarında önce kumandanın odasına götürülürler. Saatlerce soğukta bekletildikten sonra da bir barakaya, Yusuf’un deyişiyle bir “kümes”e tıklılırlar. Esirlere sabahları siyah ekmek, öğle yemeğinde de “çorba” diyerek su verilmektedir. Yusuf nihayetinde besinsizlikten hasta düşer ve “hastane” diyerek “kuru”, sağlıklı bir insanın bile hasta olmasına sebep olabilecek bir yere yatırılır. Burada her gün on beş-yirmi hasta ölmektedir. Onu henüz iyileşmeden tekrar barakaya gönderirler. Barakadakiler ona bakar, onu iyileştirir. Bu süreçte kapma başka çocuklar da gelir. Sonra kampta ileri gelen esirlerin gayretiyle bu çocuklar için bir mektep açılır. Mektep hayatı çocuklara esâretlerini adetâ unutturur.

Söz konusu mektepte öğretmenlik yapan Abdürrahim Rahmi, Yusuf ile orada tanışır. Abdürrahim Rahmi mektebin açılması sürecini şu şekilde anlatır:

Rusya esâretinde bulunan çocuklar hakikaten ciğer-sûz bir halde idiler bunların bir takımı Rusların elinde kalmış bir takımları cemiyet-i hayriyelerin himâyesine alınmış ise de Nargin’de bulunanları Bakü evvelce alamadı. Binaenaleyh âcizleriyle adada esir bulunan Erzurum’un İspir karyesi muallimi Hafız Feyzullah Mazgird muallimi Mustafa Hamdi taht-ı tedavide bulunan Edirne Darüleytam muallimlerinden Abdülhalim Efendilerle yaptığımız hasbîhal neticesinde bunları bir barakaya toplayarak mahza ismetlerini muhafaza ve mümkün olduysa okutmak için Rus kumandanına müracaatla muvafakat emrini aldık, orada bulunan Osmanlı, Alman zabitanının muavenetiyle Bakü’den tebeşir, kurşun kalemi, kağıt celb ettik. 6 Mayıs sene 333 (Rumi) tarihinde yirmi beş talebe üzerine tedrisata başladık. Nihayet mevcudumuz yüz yirmi dördü tecavüz etti. Bu teşebbüsten malumat alan “Bakü Cemiyet-i Hayriyesi ile talebe cemiyetince levâzimat-ı tadrîse de muavenet ettiler. Bu sayede çocukların gerek temizlik nokta-i nazarından ve gerek gıda cihetince ahvâl-i sıhhiyeleri temin edilmekle beraber beş ay içinde okumak ve yazmaya başladılar. Esir zabitanın müteşekkil heyet-i imtihanîye huzurunda imtihanları icra olunarak ikinci bir sınıf daha teşkil edildi. Malumat-ı diniyye el işleri, eşya dersleri, coğrafya dersleri, bil-amel hesap, hüsn-i hat, hendese, Türkçe, imla, kıraat, Kur’an ezber dersleri de tadrîs edilip kitab bulamadığımızdan üç muallim tarafından bir elifba tertib edilerek kurûn-ı vustâda olduğu gibi el yazısıyla istinsaha mecbur olduk. Bu el yazısı elifba kitabının sonundaki kıraat dersleriyle efrad nezdinde bulduğumuz en’am cüzleriyle de Kur’an ve kıraat okutuyorduk. Nihayet (Hüseyn Hıfzî) Bey’in *Rehber-i Kıraat* namındaki³³ kitabından Bakü’de bulduruldu. Yukarıda arz olunan imtihandan sonra tedrisatımız ancak iki buçuk ay devam edebildi. Zira: 22 Teşrin-i sani 333 (Rumi) tarihinde Rus kumandanın verdiği emir üzerine (Çocuklar yerlerine gönderilecektir) diye ihtiyarlarla karışdırılıb mektebi lağv edildiler. Bundan müteessir olan çocuklar mahzun, mükedder; her gördüklerine dertlerini

³³ Asıl adı *Çocuklara Rahber-i Kıraat* olan eser İstanbul’da 1323 yılında bir tarafı nesih, bir tarafı rikâ hattıyla iki sütun halinde basılmış bir okuma kitabıdır.

anladır dururlardı; Bendeniz lağvın dördüncü günü firara teşebbüs ve muvaffak oldum. Bilahare kendilerinin Bakü'ye (Kömekçi Cemiyeti'nin) taht-ı himâyesine alındıklarını işittim. İşte felâketini arz ettiğim Yusuf, Trabzon'un Sürmene kazasına tabi bir köyden olup mektebimizde bu suretle yedi ay okudu. Bunun suret-i esâretini ve esirlerin biraz ahvalleriyle beraber enzâr-ı kârîne arz ettim.³⁴

Abdürrahim Rahmi etkisinde kaldığı Trabzonlu Yusuf'un yarım kalan hikâyesini bir manzume olarak kaleme alır ve yukarıdaki alıntıyı içeren son söz niteliğindeki notunu da 26 Haziran 334 (16 Haziran 1918)'de tamamlar. Metnin tamamı ektedir.

KAYNAKLAR

- ABDURRAHİM RAHMÎ, *Esir Bir Çocuğun Başına Gelenler Veyahüd Rusya'da Sekiz Yaşındaki Bir Esirin Felâketi: Esâret Hâtıralarından*, Serasî Matbaası, Trabzon 1918.
- ASLAN, Betül, "I. Dünya Savaşı Esnasında Nargin Adası'nda Türk Esirler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (TAED)*, S: 42, Erzurum 2010, ss. 283-305.
- ASLAN, Betül, *I. Dünya Savaşı'nda Azerbaycan Türklerinden Anadolu Türklerine Kardeş Kömeği Yardımı ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 2000.
- BAKAR, Bülent, "Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'ya Esir Düşen Türk Askerleri: Rusya'daki Üseramız Hakkında Ma'lumat", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S: 179, Nisan 2009, ss. 1-20.
- ÇAPA, Mesut, *Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti 1914-1925*, Kızılay Cemiyeti, Ankara 2010.
- HİÇYILMAZ, Ergun, *Esir Kampları, Bana Biraz Hürriyet Yollar mısın?*, Beyaz Balina Yayınları, İstanbul 2001.
- KAYA, Fetullah, *Osmanlı Döneminde Kürt Basını*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008.
- TAŞKIRAN, Cemalettin, *Ana Ben Ölmedim, Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Esirleri*, İş Bankası, İstanbul 2006.
- TEK, Ayhan, "Evdirrehîm Rehmî Hekkarî û Berhemên Wî Yên Ji Bo Biçûk, Ciwan û Jinan", *The Journal of Mesopotamian Studies*, C: 4, S: 1, Mardin 2019, ss. 51-71.
- UZUN, Mustafa İsmet, "Zapsu, Abdürrahim", *İslâm Ansiklopedisi*, C: 44, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2013, ss. 127-128.

³⁴ Abdürrahim Rahmi, *a.g.e.*, s. 13-15.

EK:1

**Esir Bir Çocuğun Başına Gelenler
veyahûd
Rusya'da Sekiz Yaşındaki Bir Esirin Felâketi**

(s.3)

Yusuf diyor:
Asker babam din yolunda vatana kurban oldu
Ben bir şehid oğlu oldum yüreğime şan doldu
Anneciğim düşünürdü, beni yetim görünce
Ben diyordum: Anne, bize yakışır mı düşünce?
Babam gitti cennetlere Allah'ına kavuştu
Vatan için can vererek meleklerle uçtu
Sevinelim vatan borcu üzerinde kalmadı
Ak yüzüyle kabre girdi kefen bile almadı
Al kan onun şahididir, vatan fedakâridir
Fedakârlık bana kaldı, babam yadigâridir

(s.4)

Milletimi yükseltmeye, o can verdi nâm için
Beni büyüt... beni büyüt... anne intikam için,
Bu sözleri söylerken dışarıdan bir seda:
“Köye düşman girmededir...”

Söyledi annem bana

“Haydi!. Kaçıp kurtulalım bizi düşman görmesin
Din düşmanı, vahşi vahşi süngü ile vurmasın
Sen çocuksun, ben kadını, masumları dinlemez
İnsafsızlar bizi doğrar kimse bize inlemez
Dedim: Anne biz gidersek ya babamın öcünü
Kimler alır. Burada bırak sen beni.
Annem- Sekiz yaşındaki çocuk bir şey yapamaz,
Büyü sonra. Şimdi seni bırakmam olamaz.
Diyerekten beni alıp Türkiye'ye giderken
Canımızı kurtarmak için yol üstüne düşerken
Birkaç düşman süvarisi arkamızdan göründü
Bize kurşun atar atmaz anneciğim vuruldu
Bakdım annem al kan ile boyanıp çırpınarak
-Sağ oldukça sen unutma!...- sözleri söyleyerek

(s.5)

Yere düştü yarasından kanlar daha akıyor
Akan kanı göstererek hayran, hayran bakıyor
Ben ağladım. Annem dedi: “Benim için ağlama
“Sen çocuksun yavrucuğum ciğerini dağlama
“Sen ağlama: Beni dinle; sözlerimi iyi tut;
“Ağlamayı, sızlamayı artık bırak sen unut
“Ben ölürüm. Şimdi düşman alıp seni götürür
“Çocuk iken besleyerek dinlerine çevirir
“Aman.. Sakın sen İslamsın; Türk'tür senin milletin;

“Başkalara hizmet etme Osmanlıdır devletin
 “Başka dine girme sakın Türkler seni bulacak
 “Buna inan, buna inan.. Evet.. Bu iş olacak
 “-Ben İslam’ım annem, babam din düşmanı öldürdü
 “Bu sözleri kalbine yaz söyle annem yazdırdı
 “Şimdi eğer yazamazsan Türkler seni okutur
 “Sen onlara selam söyle Allah sizi büyütür.”
 Sözlerini bitirerek meleklerle gülüştü.
 Gözlerini kapatarak Allah’ına kavuştu.

(s.6)

Ben başladım feryad ile hüngür, hüngür ağladım
 Annem, babam, vatanım yok artık matem bağladım
 Ağla gözüm kanlar aksın; ağla artık yetişir
 Böyle kanlı günler için ağlamalar yakışır
 Ey Allah’ım!. Kimsem yoktur bilmem nereye gideyim
 Vahşi olan düşmandan mı imdad talep edeyim
 Hayır!. Hayır!. Babam öldü fakat kalbi bütün kin dolu
 Annem dahi ölür iken son nefesinde: “Ey ulu”
 “Tanrım sana ısmarladım oğlum ile ordumu”
 “Onlar alır hainlerden öcümü hem yurdumu”
 Diyor idim: ulu Tanrı şimdi imdad edecek,
 Beni buradan almak için elbet biri gelecek
 Hem diyordum hem de baktım akşam güneş batıyor
 Anneciğim kan içinde bürünerek yatıyor.
 Yanımda hiç kimsem yoktur ova sessiz, sadasız,
 Yurdsuz düşdüm; açım, su yok; sahipsizim, annesiz.
 Kalktım gezdim kanlı yerde deli gibi serseri
 Bir karaltı gördüm. Geldi bir piyade askeri
 Düşmanlara esir olmuş kurtularak kaçıyor

(s.7)

Beni gördü. Gözlerine baktım yaşlar akıyor
 Onu buldum artık benim annem, babam o oldu
 Arkasına beni aldı gitti fakat yoruldu
 Şanlı asker, “of yoruldu” diye biraz oturdu
 Sağımızdan düşman çıktı bizi tuttu götürdü
 Orduğâha. Bir tavlada bizi mahbus ettiler
 Kapılara nöbeciler, süngülüler diktiler
 Vapur geldi, esir diye sevk etdiler içeri
 Biz Batum’a geldik yanımdaki askeri
 Geri koyub gönderdiler beni Bakü şehrine;
 Vapurlara doldurarak sevk etdiler Nargin’e

(s.8)

Nargin³⁵

Nargin dedim fakat nedir? Nasıl o yer acaba!
 -Deniz içinde kocaman büyük siyah bir kaya
 Ceziredir. Fıtrat onu yılanların yatağı
 Yaratmıştır. İnsanları öldürtmeye bayağı
 Cellad. O yer vahşetlerin, mezalimin meskeni
 İsmi konulmalı (mezar) yahûd (Türkler medfeni)
 Yakınlaştık o maktele vapur düdüğü çalıyor
 Sanki vapur bağırarak “Vahşi cezire!” diyor
 “Al bir daha!” Yüzlerce genc mahv olmaya geliyor
 “Kinini al.. Kinini al.. Posta posta geliyor
 “Dişlerini gıcırdatma dediklerin olacak
 “Sinen senin mazlumlarla, masumlarla dolacak

(s.9)

“Kinli çehren, siyah rengin kanla kızıl olacak
 “Can almaktan, kan içmekten o aç gözün doycak
 “Elbet.. Sana çalışıyor vahşet-nüma bir ordu
 “Bak vahşete, bak vahşete, kadın bile gönderdi
 “Açtan öldürdü ki koptu cihanda kâht-ı galâ
 “Susuz bırak masumları ismin olsun Kerbelâ
 “Masumların feryadına kulak asma bağırısın
 “Koy onları zulm içinde Tanrısını çağırısın”
 İskelede çıktım göründü gözüme üç kazan³⁶
 Ne olmalı düşünürken bir ses: Aman.. Aman..
 Susuz öldüm.. Susuz öldüm.. Bir yudum su veriniz,
 Tatlısından olmaz ise “islîm suyu³⁷” veriniz”
 İnlemede bir ihtiyar saç, sakalı bembeyaz

(s.10)

Yakışır mı böylelere bu tazarru, bu niyâz.
 Elde kırbaç kazanları nöbetçiler bekliyor
 Bî-çareyi kırbaçlıyor!. “İdi!. İdi!”³⁸ kovuyor
 Ben ağladım elbet bunu gören gözler hep ağlar
 Ayılara esir düşmüş böyle arslan babalar
 Mahvolmada susuzluktan nedir acep bu vahşet!
 İnsaniyet böyle midir (?)

³⁵ Bahr-i Hazer’in Bakü şehrine sekiz mil mesafede vaki gayr-i meskun bir cezire olup Harb-i Umumi ilanından sonra bir takım “pavyonlar” inşa edilerek Rus hükümetince üserâ karargâhı itihaz edilmiş sekiz yaşındaki çocuklarla bir iki kadın bile dâhil olduğu halde dokuz bine karîb ahali ve askerden ibaret üserânın “ölüme nöbet bekledikleri yer”.

³⁶ Tahminen iki kilometre murabba’ mesahasında bulunan mezkur ada kayalık olup içinde tatlı su yoktur. Binaenaleyh Bakü’den vapurlarla su taşınarak kazanlara doldurulub barakalara taksim edilir.

³⁷ Nargin Adası’nda deniz suyunu tahlil etmek için bir makine var. Fırtına günleri vapurlar Bakü’den gelemezince içmek için denizden tasfiye edilen ve tatlı su varken bile ekseriyetle üserâyâ içirilen kerih kokulu bir sudur.

³⁸ (İdi) Rusça (Def ol!) manasındadır.

Düşman mı...?
Yoksa lânet...?

Su vermedin!

Döğmek nedir? O da insan ey (Ayı)³⁹.
Öldür onu sürünmesün şehid olmak pek iyi.
İskeleden aldirdılar kumandanın oraya
Soğuklarda beklettiler saatlerce hebaya
(Estarşiler)⁴⁰ bizi alub bir kümese tıkadı
(s.11)

Kümes yahut tavlâ o yer baraka imiş adı
Sıkıntıdan, pis kokudan mümkün mü hiç yaşamak?
Ya Rab beni öldür” dedim. Ölüm dahi pek uzak
Sabah oldu siyah hamur bir az ekmek verdiler
“Saldatlara su gelecek!” arabaya koşdılar⁴¹
Öğle oldu. Çorba diye koğalara doldu su
Çünkü: Et yok yağ “çemeşke”⁴²den darı işte bu
Gıda budur, başkası yok, ister yeme, ya öğren*
Elbet vücut dayanamaz, hasta düştüm sonradan.
Yatırdılar kuru yerde hastahane diyerek
Sağlam adam öyle yerde yatsa hasta düşecek
Günde on beş, yirmi kadar hasta vefat ediyor
“Vahşi Ruslar” kasab gibi bir bir üste diziyor
“Cenazeler damı”⁴³ değil bir mezbaha o menhus
(s.12)

Sanki cenazeler diyor “İşte vahşet... İşte Rus...”
Sağalmadan çıkarttılar biraz kinin vererek
Barakama gönderdiler kudretim yok gezecek.
Esir arslan kardeşlerim beni alıp baktılar;
Boğazlarından keserek yemek, ilaç aldılar;
Ben sağaldım. Kalktım gezdim hastalığım artık yok
Gezer iken bir de gördüm: Benden sonra yine çok
Çocuk gelmiş. Sekizden tut on beşe dek yaşları
Zayıf düşmüş benim gibi benzi solmuş sapsarı
Vatan!... Vatan!... bağırarak muallimlik bırakan
Askerlikle fahr ederek yarasından kan akan
Esir olan üç muallim cezirede bulunan
Çocukları” düşünerek yavruları ne zaman

³⁹ Burada “ayı” kelimesini kullandığımdan dolayı kari’in-i kirâmın afvını dilerim zira: Bizzat bu hâli müşahede ettiğimden dolayı his-i intikama galebe çalamadım.

⁴⁰ (Estarşi) Rusçada baraka çavuşu demektir.

⁴¹ Kazanlardan fiçılarla alınan sular araba üzerine konarak Saldatların [Rus askerleri] koğuşlarına, hastaneye, karantinaya esirler koşularak sevk olunuyordu. Bu hali gören (Babil esâretini) hatırlıyordu.

⁴² (Çemeşke yağı) ay çiçeğinden alınan yağa derler.

* Bu kelime “iğren” olarak da okunabilir. (y.n)

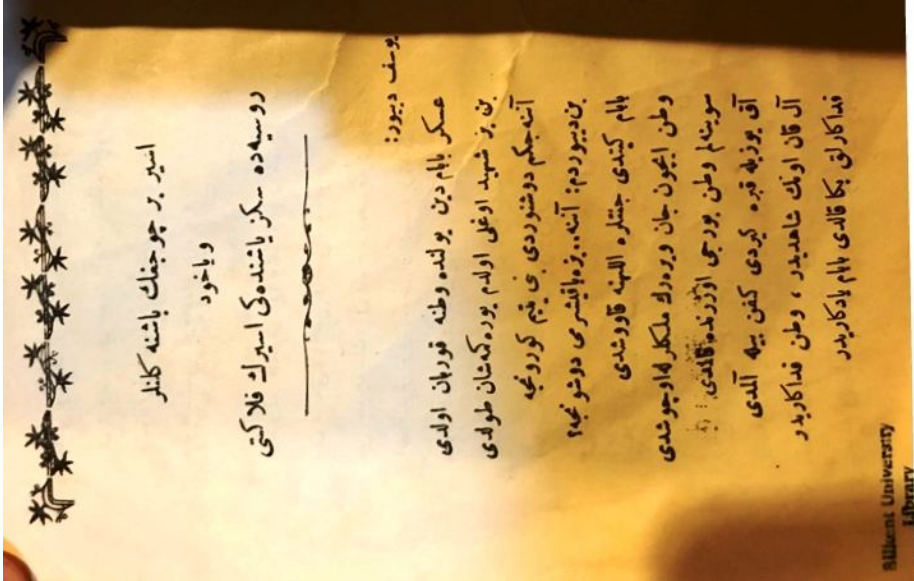
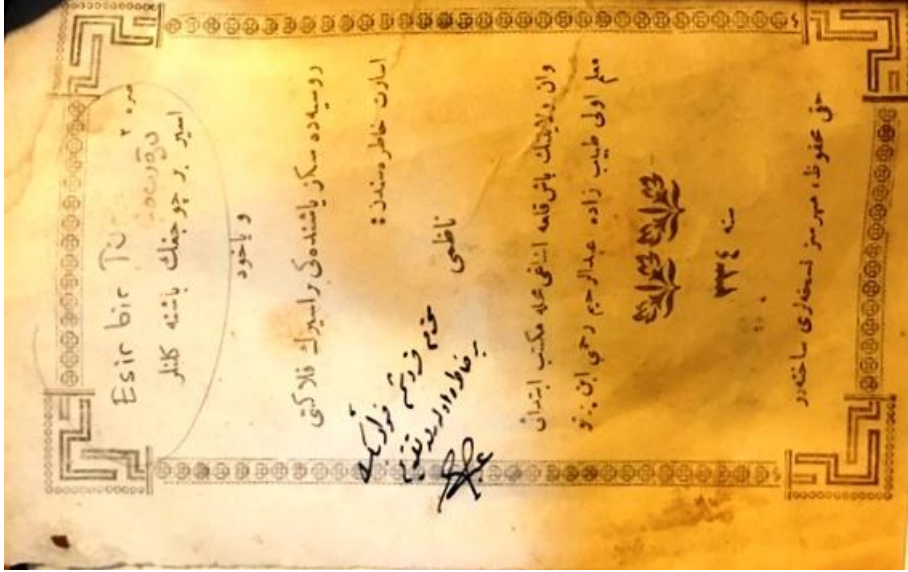
⁴³ Cenazeleri bir bir üstüne istif etmek için bir yer yapılmıştır ki: ona cenaze damı diyorlardı.

-Kurtarınız bu zilletden merhamet eyle ya Rab-
 -Dua ile başa gelmeze biz açalım bir mekteb-
 Diyarından bize (mekteb)⁴⁴ açdılar.
 Esâreti unutturub barakadan aldılar.

Son

⁴⁴ [Bu dipnot 13-15. sayfalar arasındadır.] Rusya esâretinde bulunan çocuklar hakikaten ciğersüz bir halde idiler bunların bir takımı Rusların elinde kalmış bir takımları cemiyet-i hayriyelerin himâyesine alınmış ise de Nargin'de bulunanları Bakü evvelce alamadı. Binaenaleyh âcizleriyle adada esir bulunan Erzurum'un İspir karyesi muallimi Hafız Feyzullah, Mazgird muallimi Mustafa Hamdi taht-ı tedavide bulunan Edirne Darüleytam muallimlerinden Abdülhalim Efendilerle yaptığımız hasbihal neticesinde bunları bir barakaya toplayarak mahza ismetlerini muhafaza ve mümkün olduysa okutmak için Rus kumandanına müracaatla muvafakat emrini aldık, orada bulunan Osmanlı, Alman zabitanının muavenetiyle Bakü'den tebeşir, kurşun kalemi, kağıt celb ettik. 6 Mayıs sene 333 (Rumi) tarihinde yirmi beş talebe üzerine tedrisata başladık. Nihayet mevcudumuz yüz yirmi dördü tecavüz etti. Bu teşebbüsten malumat alan "Bakü Cemiyet-i Hayriyesi" ile talebe cemiyetince levazimat-ı tedris de muavenet ettiler. Bu sayede çocukların gerek temizlik nokta-i nazarından ve gerek gıda cihetince ahval-i sıhhiyeleri temin edilmekle beraber beş ay içinde okumak ve yazmaya başladılar. Esir zabitanın müteşekkil heyet-i imtihaniyye huzurunda imtihanları icra olunarak ikinci bir sınıf daha teşkil edildi. Malumat-ı diniyye el işleri, eşya dersleri, coğrafya dersleri, bi'l-amel hesap, hüsn-i hat, hendese, Türkçe, imla, kıraat, Kur'an ezber dersleri de tedris edilip kitap bulamadığımızdan üç muallim tarafından bir elifba tertip edilerek kurûn-ı vustâda olduğu gibi el yazısıyla istinsaha mecbur olduk. Bu el yazısı elifba kitabının sonundaki kıraat dersleriyle efrad nezdinde bulduğumuz en'am cüzleriyle de Kur'an ve kıraat okutuyorduk. Nihayet (Hüseyn Hıfzî) Bey'in *Rehber-i Kıraat* namındaki kitabından Bakü'de bulduruldu. Yukarıda arz olunan imtihandan sonra tedrisatımız ancak iki buçuk ay devam edebildi. Zira: 22 Teşrin-i sani-333 (Rumi) tarihinde Rus kumandanın verdiği emir üzerine (Çocuklar yerlerine gönderilecektir) diye ihtiyarlarla karışdırılıb [mektebi] lağv edildiler. Bundan müteessir olan çocuklar mahzun, mükedder; her gördüklerine derdlerini anlatır dururlardı; Bendeniz lağvın dördüncü günü firara teşebbüs ve muvaffak oldum. Bilahare kendilerinin Bakü'ye (Kömekçi Cemiyetinin) taht-ı himâyesine alındıklarını işittim. İşte felâketini arz ettiğim Yusuf, Trabzon'un Sürmene kazasına tabi bir köyden olup mektebimizde bu suretle yedi ay okudu. Bunun suret-i esâretini ve esirlerin biraz ahvalleriyle beraber intizâr-ı kârîne arz ettim. Yalnız bir iptidai mektebi muallimi olduğum için bu risâleyi kaleme aldığımdan hatalarla dolu olduğunu itiraf eder kusurlarımın hüsn-i niyete atf buyurulmasını istirham ederim.

EK:2-Esir Bir Çocuğun Başına Gelenler

- 4 -

مئشى بركلىدىكى، اوجان وردى نام ايجون
نى بويوت.. نى بيوت آتتە. انتقام ايجون،
بوسوزلىرى سويلر نى طيشايدىن بوسدا
«كويه دشمن كيرەمدەدۇ...»
سويەدى آتتە بكا:
هايدى.. قاچوب تور توپام بزي دشمن كورمسون
دين دشمنى، وحش وحشى سونكويلا، وروسون
سن چوقچسك، بن قاديم، مصوملرى ديكلمز
انصافلىرى نى ماوغرا، كيسه بزه ايكلمز.
ديدم: آتتە بركىدزسەك بابامك اوجنى
كىلر آلبىر. بورا، براق سن نى.
آتتەم سكر باشدا، كى چويىق بىشى ياپەنمىز
بو، بوسوز كره، شىدى نى براقەم اولەمىز
دېيە كىدن نى آلب تور كياپە كىدركىن
جايزى توركارمق ايجون بول اوستە دوشركىن
برقاچ دشمن سويلر نى آرقەمزدن كورەدى
بزه قوروشون آتار آتتەم بىكەم وورەدى
باقم آتتەم آل قان ابلە بولاب جىزىرتىق
- صاغ اولدۇ، سن اونۇمە،... سوزلىرى، وپلەرك

- 9 -

بزه دوشدى باراسندن قانلاردا آتتور
آقال قانى كوستەردەك جىران، جىران باقبور
بن آغلام، آتتەم دىدى: «نم ايجون آغلامە
«سن چوقچسك ياوردىم جىكرى داغلامە
«سن آغلامە: نى ديكلا، - سوزلىرى اى طوت؛
«آغلامە، سنزلامە نى آرتىق براق سن اونوت
«بن اولوم، شىدى دوشمن آلب نى كوتور
«چوچق ايكىن بىلەرك، نىلر بىتە چوروز
«آمان، صاقىن سن اسلامىد، نور كدر شىك ماتك؛
«بشقەلرە خىمىن اقمە، قىانلىد، دولك
«بشقە دىتە كىرە، صاقىن تور، كلر نى بولەچق
«بو، كا ايتان، بو، كا ايتان.. «توت.. بولاش اولەچق
«بن اسلام آتتەم، بابام دين دشمنى اولدردى -
«بوسوزلىرى نلىنە ياز سولە، آتتەم بزدردى
«شىدى اكر يازەم سەك تور، كلر نى او، قودور
«سن اولرە سلام سولە الله سىزى بو، بوردور،
«سوزلىرى بىتەردەك مىلكلرە كولو شىدى
«كوزلىرى قىلەمەرق الله، قا وىدى

- ۶ -

بن باسلام فریاد ایله هونکورد، هونکورد آغلام
 آنهم، بام، ولیم، یوق آرتیق ماتم باغلام
 آغلا کوزوم قائلر آقسون، آغلا آرتیق بیشتر
 بوبله قائلر کونلر ایچون آغلامار باهشیر
 ای اللهم! کیمسه بوقدر یسلم تریبه کیم
 وحشی اولان دشمندهنی امداد طلب ایدیم
 خیار، خیار، بام اولنی فقط قلیتون کن طولر
 آنهم دخی لورور ایکن سونک قشده: ای اولور
 و تا کرم شکا اسبارلام اوغلام ایله او زودوخی
 و آنلر آلیر خانلردن اوچی هم بوردوخی.
 دیوراییم: اولوناکری شمدی امداد ایدم چک
 نی بورادن آلق ایچون البت بوی کله چک
 هم دیوردم هم ده باقم آقشام کونش باطیور
 آنه چکم قان ایچنده بورورک بایور.
 یا نده هیچ کیمسه بوقدر او واسسز، صداسز
 بوردسز دوشدم، آیم، صوبوق، صاحبسز، آنه سز.
 قاقدم کوزم قالی برده دلی کی سرسری
 بر قارانی کوردم. کلدی بر پیاده عسکری
 دشمناره اسیر اولش قور تولدوق گاجیور

- ۷ -

بی کوردی. کوزلریه باقم باشلر آقیور
 اوف بولم رتیق بتم آنهم، بام او اولدی
 آرقسنه بی آدی کیندی فقط بورولدی
 شانلی عسکر، دایف بورولم ده بر آزا و طوردی
 صامزدن دشمن چیندی بزی طوبدی کتوردی
 اورده و کاهه. برتا و لاده بزی محبوس ایتدیلر
 قابولر، نوقمیلر، سونکولیلر دیکدیلر
 واپور کلدی اسیرده سوق ایتدیلر ایجری
 بز باطومه کلدک یا نده کی عسکری
 کیری قویوب کوندردیلر بی باکو شهریه،
 واپورله طولدر رتیق سوق ایتدیلر نارینه

- ۸ -

تاریخ نازکین [۱]

نازکین دیدیم فقط نه در؛ ناصال اورعیجا؟
 - ذکر اینجندم قوجانان سونک سیاه بر قیا
 جزیره در، فطرت اونی بی نازک یتاغی
 یارانشدر . السالمی اولدره، باغی
 جلاد، اور و حشترک، مظالمک مسکتی
 اسمی قونوللی (مزار) اخود (تورکلر مدغی)
 یا قلاشدق اوققله واپور دودوک جلیبور
 صانکه واپور باغره رفی، وحشی جزیره ده دیبور
 هال یوردها، اپوزرجه کنج حواولیه کلپور
 و کئی آل، کئی آل، بوسته بوسته کلپور
 «دیشلر نی اغچر دانم» دیدیکلرک اوله جق
 «سینه ک سنک مظلوملره، مصوملره طوله جق

[۱] بحر حزرک: باکو شهرینه سکر میل مسافه ده واقع فیه سکون
 بر جزیره اولوب حرب عمومی اعلانل سر کره بر طاقم «یاورولتر»
 انشا ایدیلارک روس کومتجه اسرا فریادگی انعام ایلنلر سکر
 باشنده کیوچولر ابرایکی قادی بیله داخل ایلنلر حالده طاقوز بیله
 قریب اهالی و عسکر دن عبارت اسر انک «تولوب، توت کیکر دیکلری بر»

- ۹ -

و کئی جهرک سیاه، نکل قانه قول اوله جق
 «جان آقندن، قان ایچسندن آواج کوزک طوب: جق
 «البت... سکا ایلیشور و حشترک نبار اورودو
 «هلق و حشته، باقی و حشته، قادی بیله کوردردی
 «آچدن اولدوردو، که قوبدی جهانده خطه، غلا
 «صوسز براق، مصوملری آسک اولسون کر بلا
 «مصوملرک فریادینه قولاق آسما اغچر سون
 «قوی اونلری ظلم اینجده، ناکر بیسی جاغیر سون،
 اسکلجه چققدم کوردی کوز به ارج قازان [۱]
 «اوللی دوششور کن برسس: امان، امان...
 «صوسز اولدم... صوسز اولدم... برودو، صوسز وری بکر
 «طانایسندن اولنرایسه، «ایسلام سونی، [۲] وری بکر،
 ایکله مده، بر اختیار حاج، سقالی م بیاض
 «تخبیناً ایکی کیلوتزه سرببی مساحه سنده، بولنل مذکور
 اطه قیالی اولوب اینجده طانای سوریلدر بنا، علیه آکوردن واپور لره
 صوطاشید، رفی قز انلره طولره بر بلوب بار اقلره، تقسیم ایلدور
 [۲] نازکین آله سنده، ذکر صوفی تخیلی ایتمک ایچون، برمانکه
 وار فورطنه کونلری واپور لره آکوردن کلک، اینجه ایچسک ایچون، کوردن
 تصقیه ایلدیلن و طانیل صو و آکر بیله آکر بیله اسرا لیه ایچور یلان
 کور، قونوللی بر صودو.

- ۱۰ -

باقیشری بوله ره بوقشع، بونياز.
 الده قراج قازانلری نوبخیلر بکلیور
 بیچاره نی قراجلیور دایدی، ایدی، [۱۰] قوهور
 بن آغلام البت بونی کورن کوزلر حسابلا
 آیلره اسپر دوشوش بوله ارسلان بلار
 عمو اواده سوزلقلدن ندر عجب بو وحشت؛
 انسایت بوله میدیر (۹)

دشمنی...

بوته.. انست؛

سوورمه ده!

دو کک ندره، اوده انسانای (آی) [۷]

استکلدن آله دیردیلر قوماندانک اوره

صنوقلاره بکلندیلر ساتلارجه هایه

(انتشارشیلر) [۳] بزنی آکوب برکوسه طوقادی

[۷] (ایدی) روسیه (دفع اول)، مناسته دور...

[۳] بوزانه (آی) کلستس قولاندیلریندن طولانی قارقین کرانکه

هتوقی عزیزم بزیا: بالذات بوسال مشاهده ایتیکندیلر طولانی

حسن انتقامه غلبه یالاسیم.

[۳] (انتشارشیلر) روسیه باراهه چایشی دوتکندیلر.

- ۱۱ -

کوس یاخود طاولا اور باراقان ایش آدی
 سیققلدن ییش قوفقونلر بکن می هیچ باشاق؟
 لاراب اخی اولدوره دیم، اولوم دشنی بک اوزاق
 صبح اولدی نیاه سغور بر آرز اکک ویردیلر
 مهالدا نلره صوکلانجا، آرایه ب قوشندیلر [۸]
 اوکله اولدی، جوزیا دیه قوغلاره طولتی سو
 چو تکه: ات بوق باغ جشکه، [۷] دشن تازی ایتیه بو
 غدا بورد، بشقمنی بوق، ایستریعه، یالو کرون
 البت وجود دایه من خسته دوشدم سو کره دن.

باشو دیلر قوهور بومه خسته خناه دیرک

صاعلام آدام اوله برده یالسه خسته دوقه چک

کونده اون ایش، بکری قدی خسته وفات ایدیلر

وحشی روسلر قصاب کی بربر اوسته دیریزیلر

دوله و جانلر اوردی، [۳] ادکل برمنجه اویتموس

[۸] قزانلردن لوجیلرله آتالان سولر آراهه اوردونیه قوهور بوق

سالدا انلرک کلغور طلرینه خسته خناهه براتینه به اسپرک قوشتم بوق

سوقی اولیور دیم، بوسال کورنی (پابل اسارتی) خالیر لایز دیم

[۷] جشکه یانی آی جیچکندل آتالان یاشدیم کرون

[۳] جانلر بربر اوسته ایشقناک ایتیلر می بربر ایدیلر

ایکاخانه دای دیورلردی

- ۱۲ -

سانك جنازله رده بيورد دايشت و حشت... ايشت و روس...
 صافله دن چيقار تديلو برآز كين دورورد
 باراقه مه كوند ديلو قدرتم بوق كر چك
 اسير ارسلان قردمشلوم خيالوب نامديلو
 بوغازلر زدن كسهرك بك، علاج آلديلار
 بن صافلام . قاقدم كرم خستلم آرتق بوق
 كزرايكن برده كوردم: بندن سوكره ينه جوق
 جوق كئش، سكردن طوت اون يشه كذايشلي
 شيعف دوشمش م كي بگري صولمش صاب ساري
 وطن... وطن... باشقوردهق مصلهك براقان
 عسكر لكه فخر ايدريك ياراسندن قان آقان
 اسير اولان اوج معلم جزيره ده بولان
 جوققاري، دوشونه رلك-اورورلري نوزن
 - قورقاريز بوژندن مرحت ايله يارب -
 - دهاله باشه كلز، زآچالم برمكئب -
 ديار كدن بزه (مكئب) [۱] آچديلو
 اسارتي اونونديروب باراقدن آلديلو.
 صوك

[۱] روسيه اسارتنده بولان جوققار حقيقه جگر سوز

- ۱۳ -

بر حاله ايدلو بونرك برطاق روسلر كائيد قانش برطاقلري
 جيت خيزلرك حايه ستانش ايسه ده ناز كينده بولانلري ياكو
 اولجه الهه دي، بئنه عايه جزلرله آخدا: سيب بولان ارشرومك اسر
 قريه سي معلي حافظ فيض الله نماز كرد معلي مصطفي حندي
 تحت ندا و بده بولان ادره دارالايتم ماملر كدن عبدالحليم انديلو
 يالديمتر حسابحال تيشه سنده بونري براراقه، طوبلا بوق
 عضا عصمتلري عافطه و مكن اولديه اوقونق ايجون روس
 قونادانه مر اجمله موافقت اميري آلدق، اوراده بولان
 عئالي، امان خايطانك معاوتيله ياكودن تاشير، قورشون نامي
 كغد جلبايتيك ۱۶ ميس سنه ۲۳۳ (رومي) تاريخده بگري
 بش طلبه اوزورنه ندريساه باشلاق نهايت موجود بوز بگري
 دردي تجارز ايشدي . بوتشيدن معلومات الان ياكو جيت
 خيزه سي ايله طلبه جيتتجه لواز مات ندريسه ده حازرت ايتيلو
 بوسايه ده جوققار كركه بيزك قعله نظر ندن وركه قندا جهته
 احوال عيباري تا بين ايدلمكله برابر بش آي ايجنده اوقومق و ياز بده
 باشلا ديلو اسير خايطان دن متشكل هيت امتحانيه حضورنده
 امتحانلري اجرا اولورق اكنجه برصنف دهاتشكيل ايدلي
 معلومات دينيه آل ايشلري، اشيا درسلي، جوغرافيا درسلي
 بالعمل حساب، حسن خط، هندسه، توركجه، املا، قرآن، قرآن

- ۱۴ -

الزیره و سولزیده تدریس ابدیلوب کتاب بوله مدینه زادن ایلوج مسلم
 طر فندمن بر القبا ترتیب ابدیلبدرک قرون وسطاده اولونین بی ال
 یازسیله استفسا عجمیور اولوق بوالی اوقوسی العیا کتابک منور کندم
 قرانت دوسرله به افراد زنده بولدیمز انعام جز لریله ده قرآن
 وقرانت اوقود یوردق نهایت (حسین حنظلی) بک (رهبر قرانت
 نامده کی کتابدن باکوده بولدیردی بوقاروده عرض اولنان
 امتحانندن صو کر تدریساتیز الحق ایچینجی آی دوام ابدیلبدی
 زیرا: ۲۲ تشرین ثانی ۳۳۳ (رومی) تاریخده روس قوماندانک
 ویردیکی اسراوزرینه (-) جقلر برلرینه کوندریله جکدر) دیه
 اختیار لریله قارشدیریلوب. لعلوایتیبلر بوندن متا اولان جو جقلر
 محزون، مکدر، مر کور دیکلرینه درلری آکلادیر طور ووردی؛
 بنده کی لعلو کر دردنجی کونی مراده نشیت و موفق اولدم. بالآخره
 کندولربنک باکوره (کومجه جمعیتک) تحت حمایت آلدق لری
 ایبتدم. ایسته فلاکتی عرض ایبتدیکم بوسف طرزولک سورت
 قضا سنه تابع رکوبدن اولوب مکتب زده نو صورتله بدی آی
 اوقودی بولک صورت اسارتی واسیرلرک برآز احوال لریله برابر
 انظار قارینه عرض ایبتدم. بالکبر ایبتدای مکتبی مسلم اولدیم

- ۱۵ -

ایچون بورساله بی قلمه آلدیمندن خطالره طول اولدینق اعتراف
 ایدر قصور بک حسن بنه عطف بیورلسنی استرحام الیرم .
 ۲۶- تیرران- ۳۳۴
 مسلم
 عبدالرحیم رحمی

SOĞUK SAVAŞ SONRASI DÖNEM KARADENİZ'DE GÜÇ MÜCADELESİ*

İsmail KÖSE**

ÖZ

Soğuk Savaş bittikten hemen sonra Karadeniz Havzası'nda son yüzyılda oluşan güç dengesi bozuldu. Böylece bölge geniş anlamda alışıldık üstünlük mücadelesinin ötesinde küresel çıkar çatışmalarına sahne olmaya başlamıştır. Karadeniz ve çevre çapındaki hinterland topraklarda biçimlenen yeni güç mücadelesi asimetrik olduğu kadar tarihte ilk defa hibrit özelliklere de sahiptir. Yeni güç mücadelesinde yakın aktörlerle birlikte yeni düzenin uzak aktörleri de yer almıştır. Çarlık Rusyası, büyük güç statüsüne yükselebilmesinin Karadeniz ve Doğu Akdeniz hâkimiyeti sayesinde gerçekleşebileceğini biliyordu. Benzer şekilde Soğuk Savaş sonrasında ilk döneminde rakipsiz kalan hegemon güç ABD; Balkanları rehabilite edip sınırlarını Karadeniz'e kadar uzatmak isteyen AB; Karadeniz ve yakın çevresini yaşam sahası olarak görüp, bu bölgede sahil dar olmayan güce tahammül etmek istemeyen Rusya Federasyonu ve mevcut statükoyu, dengelenmiş kuvvet dengesi içinde muhafaza etmeyi arzulayan Türkiye yeni güç mücadelesinin taraflarını oluşturmuşlardır. Tarafların çıkarları kontjunktürel olarak uzlaşıp zaman zaman çatıştığından, Asya ile Avrupa arasındaki alternatif enerji kaynaklarının, kadim ticaret yollarının ve bölge deniz hâkimiyet merkezinin kavşağında yer alan Karadeniz Havzası, umulmadık ittifak ve rekabet gruplaşmalarına sahne olmaktadır. Bu çalışmada son 30 yılda Karadeniz Havzası'nda gerçekleşen güç mücadelesi analiz edilmeye çalışılacak, Havza'da faaliyet halinde olan başat aktörlerin dış politika öncelikleri değerlendirilecektir.

Anahtar Sözcükler: Rusya, Karadeniz, Boğazlar, Hegemonya, Montrö, Güç Dengesi

POWER STRUGGLE IN THE BLACK SEA IN POST-COLD WAR PERIOD

ABSTRACT

After the end of the Cold War, the balance of power in the Black Sea Basin in the last century was disrupted. The region has attracted global interest and triggered conflicts of interest in addition to the existing tension since then. Not only asymmetrical but also hybrid characteristics unprecedented in history appeared due

* *Gönderim Tarihi: 06.02.2020 Kabul Tarihi: 15.07.2020.*

** *Doç. Dr., KTÜ İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü TRABZON. ismailkosetr@ktu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-8489-5088.*

to the new power struggle in the regional hinterland across the Black Sea region and the periphery. The new power struggle concerns the distant actors of the new order as well as the regional actors. The parties of the new power struggle are as follows: the US, which aims to remain the hegemonic power unrivalled in the first period after the Cold War; EU, which desires to rehabilitate the Balkans and extend their borders to the Black Sea; Russian Federation, which claims the Black Sea and near Basin as its zone of dominance, being reluctant to see any foreign power in this area; and, Turkey, which hopes to keep the status quo in the region to continue the existing balance. Tsarist Russia knew that it could achieve its rise to the status of great power thanks to the domination of the Black Sea and the Eastern Mediterranean. The interests of these countries occasionally face serious conflicts, whereas they sometimes compromise with each other. That is why the Black Sea at the crossroads of alternative energy lines and ancient trade routes connecting Asia and Europe has initiated unpredictable alliances and rivalries. This paper deals with the power struggle during the last 30 years in the Black Sea Basin and analyses the parameters of foreign policy priorities of certain outstanding actors in the region.

Keywords: Russia, Black Sea, Turkish Straits, Hegemony, Montreux, Balance of Power

Giriş

Rusların 9. yüzyılda Novgorod’da başlayıp, aynı yüzyılda Rurik tarafından açık denize ulaşım sağlayan Dinyeper (Turla) nehri kıyısındaki Kiev’e taşınan Knezliği’nden Çarlığa giden süreçte Karadeniz’in oynadığı yaşamsal rol I. Petro başta olmak üzere Çarlar tarafından hep hatırdan tutulmuştur. Nitekim Ruslar’ın tarih boyunca Karadeniz’i “Vaat Edilmiş Havza”, “Kutsal Kâse” şeklinde telakki ettikleri, hegemon güç olunabilmesi için Karadeniz’in kontrol edilmesi gerektiğine inanıldığı bilinmektedir.¹ Çarlığın I. Petro sonrasında Türk Boğazları’nda söz hakkına sahip olabilmek için bir düzine kanlı savaşı göze alması, ilkökul kitaplarında bile 1791 yılı Temmuz ayında Çiligra (Kaliakra) Burnu Savaşı’nda Osmanlı Donanmasını yenmeyi başaran Amiral Uşakov’un ulusal kahraman olmanın yanında “Kutsal Bir Aziz” olduğunun da öğretilmesi söz konusu savı güçlü şekilde desteklemektedir.²

Karadeniz; coğrafi olarak Asya ile Avrupa kıtalarını buluşturan, iç çap halka havzada Balkanlar, Rusya, Kafkaslar ve Anadolu; daha geniş bir perspektifle dış çap halka havzada Rus stepleri, Hazar Denizi, Türkistan, Doğu Akdeniz, Ortadoğu ve Orta Avrupa’nın kesiştiği bir noktada yer alır. Boğazların yegâne çıkışı sağladığı bu kritik bölge yakın ve uzak çevresine sağladığı erişim

¹ *New Strategy Center Policy Paper-2019*, “Militarization in the Black Sea and Eastern Mediterranean Theatres, A new Challenge to NATO”, <https://newstrategycenter.ro/wp-content/uploads/2019/02/Policy-Paper-New-Strategy-Center-Centro-Studi-Internazionali-2019.pdf> (01 Haziran 2020 tarihinde erişildi). s. 5.

² *New Strategy Center Policy Paper-2019*..., s. 5.

olanaklarıyla dünya denizlerinin en stratejik yerlerinden birisidir. Nitekim Karadeniz Havzası tarih boyunca gerek Avrupa, Asya gerekse Anadolu'nun güvenliği için vazgeçilmez önemde olmuştur. Avrupa, Asya ve Ortadoğu'nun kavşak noktasında, enerji kaynaklarının geçiş koridorunda yer alan bu stratejik Havza kadim ticaret yollarının da ana akslarından birisidir.³ Bunlara ek olarak, iç ve dış havzasıyla bir bütün olarak değerlendirildiğine Karadeniz'in küresel ehemmiyeti boyutunun çok ötesinde olduğu açıktır. Bu nedenle Karadeniz Havzası, uluslararası aktörlerin siyasi ve ekonomik güvenliklerini doğrudan etkileyebilme potansiyeline sahiptir.⁴

Tarih boyunca, Avrupa, Asya ve Afrika'ya giden yolların kesişme noktasında bulunan Karadeniz Havzası'nı kontrol edebilen güç ya da güçler aynı zamanda Balkanlar, Avrupa, Doğu Akdeniz ve Güney Kafkasya ile Ortadoğu'nun kuzey kısımlarını da kontrol edebilmişlerdir. Bu çok bileşenli hibrit Havzanın kilidi Türk Boğazları, son yüzyılda anahtarıysa 84 yıldır yürürlükte olan Montrö Boğazlar Sözleşmesi'dir. Boğazlardan; süre, tonilato, sınıf ve kullanım amacı sınırlamalarına tabi olmadan savaş gemisi, uçak gemisi ve denizaltı geçirebilen tek ülke Türkiye Cumhuriyeti'dir. Sanayi Devrimi sonrasında gerek askeri teçhizat gerekse denizcilik ve ulaşım alanlarında yaşanan hızlı gelişmeye rağmen Karadeniz ve dolayısıyla Türk Boğazları önemlerini kaybetmek bir yana gün geçtikçe daha fazla önem kazanmaktadır. Boğazların kazandığı ehemmiyet konjonktürel olarak bazen askeri bazen da ticari olabilmektedir.

Osmanlı Devleti Karadeniz'in kuzeyini ve Kafkasların bulunduğu doğu kısmını son 19. yüzyılın sonundaki savaşlarla kaybetmiş, Anadolu gerek Karadeniz üzerinden gerekse doğudan Rus tehdidi altına girmiştir. I. Dünya Savaşı esnasında Rus orduları gerek Karadeniz'i kullanarak gerekse doğudan Trabzon Limanı dahil Anadolu'nun önemli kısmını işgal edebilmişlerdir. Her ne kadar 1918 yılı Mart ayında imzalanan Brest Litovsk Antlaşması ile Karadeniz kıyısında Rusya'ya kaybedilen toprakların bir bölümü geri alınıp, Karadeniz'in yakın ve uzak kıyısındaki devletlerin bağımsızlıkları tanınarak Rusya'ya karşı bir set oluşturulmaya çalışılmış olsa da, Sevr ile bu kazanımların hemen tamamı elden çıkmıştır.⁵ Milli Mücadele sonrasında Doğu Sınırı Karadeniz güvenliği sağlanacak şekilde oluşturulup, Sevr ile kaybedilenlerin Batum haricindeki kısmı geri alınabildi.

Cumhuriyet kurulduktan hemen sonra Karadeniz'in sağlayabileceği askeri, ticari ve stratejik önemin farkında olan Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal [Atatürk], Karadeniz kıyısındaki limanların modern şartlara uygun olarak

³ Yevgeniya Gaber, "Security Triangle in the Black Sea Region: Turkey, Russia, United States", *Panorama of Global Security Environment 2017-2018*, Ed. Robert Ondrejcsak vd., Stratpol, Bratislava, 2018. s. 198.

⁴ *Blue Black Sea: New Dimensions of History, Security, Politics, Strategy, Energy and Economy*, Ed. G. Saynur Bozkurt, Cambridge Scholars Publishing, UK, 2013. s. 3.

⁵ *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri (BOA)*, HR. SYS. 02295.00002.001. 17/01/1918.

yapılandırılıp, Anadolu ile demiryolu bağlantılarının ivedilikle sağlanması talimatını vermiştir. Bu kapsamda Karadeniz'in Kafkasya sınırını kontrol edip, Anadolu'nun doğusu, Nahcivan, Azerbaycan üzerinden Atayurt Türkistan'a ve İran'a bağlantı sağlayan limanlara özel önem verilmiştir. Bu kapsamda Cumhuriyet kurulduktan bir yıl sonra 1924 yılı başında Trabzon ve Samsun limanlarının günün koşullarına uygun hale getirilmesi için inşaa faaliyetlerinin başlatılmasına karar verilmiştir. Her iki limanın inşaa imtiyazı bu dönemde Türkiye Bankası'nın elindedir.⁶ Aynı yılın sonunda Trabzon Limanı'nın inşasıyla Erzurum-Trabzon arasında Samsun-Sivas ve Kütahya-Tavşanlı arasında olduğu gibi demiryolu hattı yapılmasına karar verilmiştir. Bu işlem için ek bütçe tahsis edilmiştir.⁷ Her iki liman da modernize edilmiş fakat çeşitli olumsuzluklar ve doğa şartları sonucu Trabzon limanı ile Anadolu'nun doğusu arasında demiryolu hattı inşaa edilememiştir. Bu eksiklik, günümüzde bile çok sayıda lojistik, stratejik soruna neden olmaktadır.

1. Sovyetler'in Halef Devleti Rusya Federasyonu ve Karadeniz

Rusya Federasyonu (RF), Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Varşova Pakti'nin resmen sona ermesinin hemen ertesinde yaşadığı kurumsal sorunlar, Don-Volga hattından bölünme endişesi dahil yapısal iç karışıklıklar ve yenilgiyle sonuçlanan I. Çeçenistan Savaşı sonrasında küresel güç olma özelliğini kaybedip, hızla bölgesel bir aktöre dönüştü. Tekrar küresel güç statüsüne yükselip, en azından eski Sovyet coğrafyasında hegemon devlet rolünü sürdürürebilmek amacıyla Birleşik Devletler'e Amerika kıtasında hegemon güç statüsü sağlayan Monroe Doktrini'nin ilanından 170 yıl sonra, 1993 yılı Şubat ayında sınırlı fakat ihlali halinde sert güç kullanım tehdidi içeren *Ближний Зарубеж/Blizniy Zarubejniy* (Yakın Çevre) Doktrini ile birlikte bir dizi yeni politikayı uygulamaya konuldu.⁸ Karadeniz, yeni doktrininin güney ayağını oluşturuyordu, Kremlin Türkiye ile benzer şekilde Karadeniz'deki statükonun bozulmasını istemiyordu.

Soğuk Savaş süresince NATO, ABD ile merkez Avrupa devletlerinin çıkarlarını koruyacak bir kuvvet planlamasıyla örgütlenmiş, olası savaş konsepti de bu politikaya göre şekillendirilmişti. Türkiye, Boğazları kontrol etmesi ve Ortadoğu'ya hâkim coğrafyası sayesinde NATO'ya alınmış, fakat olası Sovyet saldırısında korunacak değil petrol kuyularının güvenliği için kolaylıkla feda edilebilecek bir savunma konseptinin parçası yapılmıştı.⁹ Soğuk Savaş sonrasında NATO'nun esnek karşılık stratejisinin değişmesine bağlı olarak yeni yaklaşımlara ihtiyaç duyuldu. RF'nin gücünü yeniden kazanmaya çalıştığı ilk 10

⁶ BCA, 030.18.01.01.012.66.9. 04/01/1924.

⁷ BCA, 080.18.01.01.012.63.7. 31/12/1924.

⁸ Mihail Meyer, "18. Yüzyıldan Günümüze Rusya ve Türkiye İlişkileri", *Dünden Bugüne Türkiye ve Rusya*, Der. Gülten Kazgan ve Natalya Ulçenko, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul 2003. s. 13.

⁹ Melvyn P. Leffler, "Strategy, Diplomacy, and the Cold War: The United States, Turkey, and NATO, 1945-1952", *The Journal of American History*, C: 71, No.4, Mart 1985. s. 814-815.

yılda, Varşova Pakti'nin yokluğunda bir süre yeni görev alanı konusunda tereddüt yaşanıp, gerekliliği tartışmalı hale gelen NATO'nun varlığı için 11 Eylül saldırıları can suyu oldu.

Soğuk Savaş sonrasında Karadeniz'de, hinterlant bölgeler Balkanlar, Kafkaslar, Anadolu'nun kuzey sahilleri, Don, Dinyeper ile Tuna havzaları ve Rusya'nın güney sahilleri dahil olmak üzere Büyük Karadeniz Havzası kavramsallaştırması hakim olmaya başladı. Nitekim Türkler ile Ruslar arasındaki tarihi ilişkilerin en esaslı öznesi her daim Karadeniz ile tam çap halka hâkimiyeti ve Boğazlar olagelmisti. Montrö, bazı krizlere karşın türbülanslı bir dönemde 73 yıl gibi uzun süre Boğazlar geçiş rejimini düzenleyen 1841 tarihli Londra Boğazlar Sözleşmesi'nden sonra en uzun süre yürürlükte kalabilip, her iki devletin de aynı anda belli itirazlara rağmen (Türkiye 2. maddenin getirdiği kısıtlamalara kıyı devleti olarak itiraz etmektedir) stratejik olarak yürürlüğünü istediği yegâne Sözleşmeydi.

Rusya Federasyonu, Karadeniz'deki ekonomik ve askeri gücünü kendisinden ayrılan sahil devletlerle paylaşmak zorunda kaldı. Bu durumun doğal sonucu olarak gerek askeri gücü gerekse Karadeniz sahilindeki kıyı şeridi kısaldı. Soğuk Savaş sonrasına hazırlıksız yakalanıp yaklaşık 10 yıl süren bir bocalama dönemi geçiren RF, 2000 yılı başından itibaren kaybettiği güç, prestij ve dünya politikasında etkin olma konumunu tekrar geri kazanabilmek için yeni bir atılım başlattı. Bu atılımda dört temel üstesinden gelinmesi güç sorunla karşılaşıldı: (1) hantallaşmış devlet bürokrasisi ve rekabetçi olmayan sanayi (2) ekonomik zorluklar, askeri kapasite azalması, Batı karşısında güçsüzlük (3) Balkanlar'ın hızla Batı eksenli ittifaklara dahil olması, bu durumun Rusya'nın Avrupa ile kara bağlantısını zora sokması (4) Devlet işleyişine hâkim olan oligarşi ve Sovyet hâkimiyet alanında yeniden kontrol kurulması ihtiyacıydı.

Askeri kudret, sürdürülebilir gelişmişlik ve ekonomik güçle karşılıklı ilişki içinde olduğundan öncelikli olarak askeri sanayinin modernize edilip, Sovyet dönemi devlet yapısındaki aksamalar sonucu kurumsallaşan verimsizlik eşliğindeki durağanlığın aşılması gerekiyordu. Ancak, rekabetçi bir üretim ortamında gerekli dinamizm sağlanabilirdi. Hızlı ekonomik toparlanma ve kalkınmanın en kestirme yolu her yıl daha fazla artan miktarda doğalgaz ve petrol ihracatıdır. Bütün bu atılımların gerçekleştirilebilmesi için, Avrupa ile kara bağlantısı zorluğu nedeniyle, güçlü bir deniz filosuna ve kapanmayacak deniz bağlantılarına ihtiyaç duyuldu. Doğal olarak Soğuk Savaş bittiğinde Türk Boğazları RF için askeri olmanın ötesinde, eko-stratejik ticari önem kazandı. Böyle bir gelişme daha önce de ifade edildiği gibi bilinen Türk-Rus ilişkileri tarihinde ilk defa yaşandı. Bu gelişme ABD'nin enerji güvenliği politikalarıyla Rus çıkarlarının yakınlaşmasını sağlarken, ABD hegemonyasını RF yakın çevresine taşıyacak olan demokrasi ve güvenlik politikaları Büyük Karadeniz Havzası'nın Kafkaslardan Balkanlara uzanan iç kuzey hilal kısmındaki bölgelerde yeni çatışma alanları ortaya çıkarttı.

Rusya Federasyonu'nun küresel ölçekte dar kapsamlı sayılabilecek stratejik yaklaşımları ve yakın çevrede hükümlanlık isteyen yeni güvenlik

doktrini; yerkürenin çatışma potansiyeli taşıyan sıcak çıkar noktalarında Moskova ile cepheleşmek istemeyen ABD tarafından sessizlikle karşılandı. Karadeniz'deki güç mücadelesi de kaçınılmaz olarak bu kapsamda şekillenmeye başladı. Sovyetler'in çöküşü sonrasında Karadeniz Havzası'nda başat güç olma yolunda ilerleyen ABD, 1997 yılında Havza'daki çıkarlarını koruyabilmek, işbirliği alanlarını ortaya çıkartıp, eski Demirperde ülkelerini RF yörüngesinden çıkartıp kendi güç alanına dahil edebilmek amacıyla Karadeniz Güvenlik Programı'nı başlattı. Washington'un Karadeniz politikası: (1) demokrasi (2) enerji (3) güvenlik üçlüsü çerçevesinde şekillenmekteydi. İki yıl sonra, 1999 senesinde ABD Kongresi İpekyolu Stratejisi Kararı'nı kabul ederek söz konusu politikaların yasal temelini oluşturdu.¹⁰

Bütün bu süreci hızlandırıp, güvenliği bir süreliğine enerji politikalarının önüne koyan gelişme 2001 yılında ve daha sonra Irak müdahalesi ertesini 2003 yılında yaşandı. Bu yıllarda RF halen Sovyet dönemi süper güç statüsünden oldukça uzak, kurumsal ve askeri teknolojik sorunlarının üstesinden gelememiş bir durumdaydı.¹¹ RF'nin yeniden süper güç olamasa bile küresel aktöre dönüşebilme çalışmaları esnasında gerçekleşen 9/11 saldırıları ABD'nin Karadeniz ve hinterland havzada daha yoğun faaliyet göstermesine neden oldu.¹²

İlk başta uygulamaya konulan üç prensip arasındaki demokrasi ilkesi bir kenara bırakılarak, Karadeniz Havzası'ndaki ABD çıkarları, kısa vadeli öncelikler olan enerji ve güvenlik üzerinde odaklandı. ABD, Soğuk Savaş süresince fosil yakıt kaynaklarına erişimini garanti ettiği sürece Ortadoğu'daki otokrat diktatörlüklere ses çıkartmayıp, bu baskıcı, her türlü özgürlüğü reddeden, ulus anlayışından uzak kabile temelli devlet yapılanmalarını destekleyerek gerekli tecrübeyi kazanmıştı. Tıpkıbasım politika kendi dinamikleri içinde Karadeniz Havzası'nda da uygulamaya konuldu. Demokrasi prensibinin terkedilmesinin bir nedeni de Abhazya, Ermeni işgali altındaki Dağlık Karabağ ve Güney Osetya'daki çatışmaların çözümlenememiş olması, demokrasi vurgusunun özellikle Kafkaslar ve Türkistan bölgesinde dirençle karşılaşmasıydı. Oysa, sadece demokratik gelişim dışı çap halkanın dahil olduğu Büyük Karadeniz Havzası'nda istikrar, halk tabanına inebilen refah ve güvenlik sorunlarına sürdürülebilir çözümler üretilip, uzun vadede Karadeniz ve hinterlandını bir barış havzası haline getirebilirdi. Washington'un 9/11 saldırıları sonrasında harekete geçen refleksleri ve öncelikli çıkarları uzun vadede sonuç verebilecek bu politikanın uygulanmasına olanak bırakmadı.

Olası bir Pekin, Moskova ittifakını tetiklemekten çekinip, Rusya'nın kendi yakın çevresinde meşgul olmasından memnun olan Washington, Gürcis-

¹⁰ <https://www.congress.gov/bill/106th-congress/senate-bill/579> (30 Mayıs 2020 tarihinde erişildi).

¹¹ Lincoln A. Mitchell, "More than Location: Crafting a US Policy for the Black Sea Region", *Southeast European and Black Sea Studies*, 8 (2), 2008. s. 131.

¹² *Black Sea Security Program-2013*, Ed. Sergei Konoplyov-Lada Roslycky-Sergey Yermenko, Harvard Publ., USA, 2013. s. 2-3.

tan krizi sonrasında Kırım'ın ilhakına da yeni statükoyu engelleyecek düzeyde tepki göstermedi. Buna karşın ABD, NATO Barış İçin Ortaklık (BİO) projeleri kapsamında dünyada serbestçe savaş gemisi sokmadığı tek açık deniz olan Karadeniz'deki varlığını güçlendirmeye yönelik adımlar atmaya sürdürdü.

ABD'nin Havza'daki artan faaliyetlerini dikkatle takip eden RF'nin Sovyet sonrası yeni etkinlik alanları oluşturma politikası tarihte daha önce tecrübe edildiği gibi öncelikli olarak Karadeniz'e yöneldi. Çarlık Rusyası ancak Kırım'ı işgal ettikten sonra Karadeniz'de gemi yüzdürebilme hakkı elde edebilmişti.¹³ Kırım'daki donanma üssünün uzun süreli kiralama yöntemiyle boşaltılmayıp, daha sonra Kırım'ın, meşruluğu tartışmalı yöntemlerle ilhak edilmesi Moskova'nın Karadeniz'deki varlığının sınırlandırılmasını kabul etmeyeceğini tartışmaya yer bırakmayacak şekilde ortaya koydu. Kırım'ı 18 Mart 2014 tarihinde gayrimeşru yöntemlerle ilhak eden RF, Karadeniz'in kuzeyindeki deniz yetki alanlarını, karasularını ve münhasır ekonomik bölgesini batıya doğru genişletti. Böylece RF'nin deniz yetki alanları Romanya ve Bulgaristan ile hemhudut olup, Ukrayna'nın Türk Münhasır Ekonomik Bölgesi ile doğrudan bağlantısı kesildi.

Cenevre'de Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi (BMDHS) müzakereleri yapılırken, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında Karadeniz kıta sahanlığı sınırlandırma görüşmeleri 14-15 Haziran 1978 tarihlerinde Moskova'da yapılmıştı.¹⁴ Aynı yıllarda Bulgaristan ile de kıta sahanlığı görüşmeleri sürdürülmekteydi.¹⁵ Sovyetler ile kıta sahanlığı belirleme çalışmaları yapılırken Karadeniz'e kıyısı olan dört ülke vardı. Bugün Karadeniz'e Ukrayna ve Gürcistan'ın eklenmesiyle altı ülkenin kıyısı vardır. Dört yıl süren görüşmeler sonrasında Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında Karadeniz'de karasularının belirlenmesi ve deniz hududunun işaretlenmesi antlaşması 1982 yılında onaylanıp, yürürlüğe girmişti.¹⁶ Ukrayna ve Gürcistan söz konusu görüşmeler yapılırken Sovyetler'in içinde yar aldığı için Kırım'ın ilhaki sonrası RF lehine, Ukrayna aleyhine gerçekleşen deniz yetki alanı artışı Türkiye'yi doğrudan etkilemedi.

Hegemon güç olmanın olmazsa olmaz şartı denizlerde varlık gösterebilmekle yakından ilgilidir. Hegemon güç olma arzusunu sesli olarak dile getirmeden, bütün stratejilerini bu doğrultuda kurgulayıp, Pasifik'te ABD ile cepheleşen Çin, Karadeniz dahil dünyanın diğer denizlerinde de varlık göstermeyi amaçlıyordu. Tarihte ilk defa 2017 yılı Haziran ayında üç savaş gemisinden oluşan bir Çin filosu Türk Boğazları'ndan geçerek İstanbul önüne gelmiştir. Çin'in Ortadoğu'daki çıkarları kadar, denizaşırı politikasının da erişebileceği

¹³ Galina Grebenshchikova, "Operations on the Danube During Russo-Turkish Wars of 1768-1774 and 1787-1791", *Osmanlı Devleti'nde Nehirler ve Göller*, C: I, Haz. Şakir Batmaz-Özen Tok, Not Yayınları, Kayseri 2015. s. 64-65.

¹⁴ *BCA*, 301812.373.147.11. 13/06/1978.

¹⁵ *BCA*, 301812.377.208.17. 15/02/1979.

¹⁶ *BCA*, 301812.450.470.6. 03/05/1982.

uzak sınırları gösteren bu ziyaret öncesinde, 2001 yılında Ukrayna'ya ait *Varyag* adlı uçak gemisi Çin'de söküleceği bahanesiyle Boğazlardan geçirilmiş, daha sonra Çin tarafından uçak gemisine dönüştürülmüştü. *Varyag*'ın geçişi Montrö'nün açık ihlalidir. Buna karşın Çin *Varyag*'ın geçişine izin verilmesi karşılığında Türkiye'nin ihtiyaç duyduğu ve ABD'nin vermediği alçak irtifa füze sistemlerini Türkiye'ye satmayı kabul etmiştir. Bütün bu gelişmeleri yakından takip eden Washington, Pekin ile RF'yi yakınlaştıracak politikalarından kaçınıyordu.

Yaygın görüş doğrultusunda, Batı dünyasında İngiltere ve Kara Avrupası sonrasında ABD'nin 1945 yılından itibaren hegemon bir güce dönüştüğünü söylemek olasıdır. Buna karşın ABD, 2003 yılına kadar Montrö'nün amir hükümleri nedeniyle Karadeniz'e istediği ve ihtiyaç duyduğu miktarda kuvvet sokamayan bir güç olarak kalmıştır. Washington'un gerek Soğuk Savaş süresince gerekse Soğuk Savaş sonrasında kesin hatlarla belirlenip kurumsallaşmış Ortadoğu benzeri belirgin bir Karadeniz stratejisinden bahsetmek güçtür. Söz konusu strateji 9/11 saldırıları sonrasında güvenlik eksenli olarak kurumsallaşacaktır.¹⁷ İlgili Devlet katlarında planlanıp geleceğe yönelik projeksiyonlar üreten tutarlı bir strateji eksikliğine karşın Washington'un politikaları Soğuk Savaş sonrasında ilk 10 yılında Havzadaki siyasi gelişmeleri kendi yörüngesinde tutabilmek için demokrasi; çıkarlarını maksimize edebilmek için güvenlik ve teminat altına alınmış çok alternatifli fosil yakıt kaynaklarının sürdürülebilir emniyeti için enerji güvenliği prensipleri üzerinde şekillendi.¹⁸ Bu doğrultuda Balkanlar'daki eski Demirperde ülkelerini Batı idealleri kapsamında kendi ittifak çemberine almayı amaçlayan ABD, Soğuk Savaş sonrasında NATO'yu bu doğrultuda etkin olarak kullanmaya başladı.

ABD ile birlikte, Avrupa Birliği (AB) de öncelikle Karadeniz Havzası'nın batı yakasını güvenlik derinliği olarak kabul edip kendisi için yıkıcı olan iki dünya savaşının da ateşinin alevlendiği bölge Balkanları konsolide ve rehabilite ederek kontrolüne alabilmek için harekete geçti. Türkiye'yi dışarda bırakıp Balkanlar'da Türkiye'den gerek ekonomik gerekse demokratik gelenek olarak çok geride olan Balkan ülkelerini içine alan AB'nin bir sonraki adımı yaşamsal ihtiyaç duyduğu enerji kaynaklarının ve nakil hatlarının güvenliği oldu. Balkanlar'ın önce NATO daha sonra AB şemsiyesi altına alınması, Soğuk Savaş süresince Yunanistan-Avusturya-Federal Almanya hattından geçen AB hududunu merkez Avrupa'dan kuş uçuşu ortalama 1.000 km. derinlikle doğuya taşıyarak Karadeniz kıyısına ulaştırdı. Böylece dünyadaki tek federal özellikli ulus üstü çoklu siyasi, hukuki ve ekonomik birliktelik olan AB kuzeyde Baltık ve Norveç Denizleri, güneyde Akdeniz, batıda Atlas Okyanusu ile sınırken tarihinde ilk defa doğuda Karadeniz ile de sınır oldu.

¹⁷ Gaber, *a.g.m.*, s. 205.

¹⁸ Sergei Konoplyov ve Igor Delanoe, "Continuities and Ruptures: Tracking the US Interests in the Black Sea Area in the Context of the 'Pivot Asi'", *Black Sea Security Program-2013*, Ed. Sergei Konoplyov-Lada Roslycky-Sergey Yaremko, Harvard Publ., USA 2013, s. 4-5.

ABD; Romanya ve Bulgaristan'ın 2004 yılında NATO'ya üye olmasıyla Karadeniz kıyısında üsler elde edip, bu denize de dolaylı olarak belli sınırlar içinde erişebildi. İkinci adım Romanya'nın Karadeniz kıyısında bir üs kurulması girişimi oldu. Romanya, gerek Ploieşti merkezli petrol kaynakları gerekse Ukrayna'ya yakınlığıyla stratejik önemdedir. Buna karşın Romanya'nın birkaç demode fırkateyn ve altı korvetten oluşan deniz gücü herhangi bir askeri etkiden uzaktı.¹⁹ Romanya topraklarında, Tuna Nehri ortalarında bir üs kurulması teşebbüsü II. Dünya Savaşı sonrasında da gündeme gelmiş, bu girişimden sonuç alınamamıştı. Washington, burada kuracağı üs ile Romanya'nın deniz gücünü artırarak, AB'nin doğu sınırı Karadeniz'in güvenliğini sağlayıp, Rus irredentizmini engellemeyi amaçlıyordu.

Eski Demirperde ülkeleri de halen Rusya'dan etkili tehdit algılıyorlardı. Bu nedenle bir an önce NATO ve AB güvenlik şemsiyesi altına girmek arzundaydılar. Nitekim Romanya ve Bulgaristan üye olduktan hemen sonra kaçakçılığın önlenmesi adı altında Karadeniz'e NATO gücü yerleştirilmesini istediler. Bu talep Montrö koşulları ileri sürülerek Rusya tarafından şiddetli itiraz gördü. Karadeniz'de faaliyet göstermek için sahildevletleri tarafından kurulan BLACKSEAFOR girişimine NATO'nun aktif destek vermesi de Kremlin'in itirazıyla karşılaştı.²⁰ Rusya, SSCB donanmasını Ukrayna ile paylaştığından bu yıllarda Karadeniz'deki en büyük deniz gücü Türkiye'ye aitti. Soğuk Savaş sonrasında yaklaşık 20 yıl sürüp, Moskova'yı rahatsız eden bu üstünlük, 2008 yılı sonrasında Rusya lehine değişti. Gürcistan Krizi de tam bu dönemde patlak verdi.

Karadeniz'de askeri anlamda Washington, Moskova ilişkilerinde ilk krize varacak gelişme yıllardır süren Gürcistan iç savaşı esnasında 2008 yılı Ağustos ayında yaşandı. Gürcü kuvvetlerinin ayrılıkçı özerk bölge Güney Osetya'yı sivil ya da askeri hedef gözetmeksizin topa tutması üzerine, RF, ABD tarafından desteklenen Gürcistan'a karşı ABD'yi hiçe sayacak derecede orantısız sayılabilecek büyüklükte askeri güçle müdahalede bulundu. Rusya'nın müdahalesine karşı varlık göstermek zorunda kalan ABD, insani yardım adı altında savaş gemilerini Karadeniz'e göndermek istedi. Montrö Sözleşmesi'ne göre sahildevletleri olmayan devletler, 45.000 üst limite ek olarak 8.000 tonilatoya kadar insani yardım gemilerini Boğazlardan Karadeniz'e gönderme hakkına sahiptirler (madde 18/d). Kafkasların anahtarı olan Gürcistan, ABD destek ve teşvikiyle Rusya karşıtı politikalar geliştirdiğinden, bu devletin orantısız Rus gücü ve saldırganlığı karşısında yalnız bırakılmaması gerekiyordu. Washington ise beklentilerin aksine Kremlin'le askeri cepheleşmeye niyetli değildi. Gürcistan Krizi sonucu Karadeniz'deki güç mücadelesinin ilk raundunu Moskova kazandı. Müdahale Rus varlığını ve sert güç diplomasisini güçlendirirken ABD'nin prestij kaybetmesine neden oldu.

¹⁹ George Friedman, "Ukraine, Iraq and a Black Sea Strategy", <https://worldview.stratfor.com/article/ukraine-iraq-and-black-sea-strategy> (30 Mayıs 2020 tarihinde erişildi).

²⁰ https://www.dzkk.tsk.tr/icerik.php?icerik_id=242&dil=1&blackseafor=1 (30 Mayıs 2020 tarihinde erişildi).

2. Karadeniz’de Krizler: Örtülü Amerikan-Rus Cepheleşmesi

Karadeniz’de offensive realist politikaların uygulamaya konulmasını engelleyebilecek liberal, ulus üstü düzeyde ortak kurumsallaşma henüz gerçekleşmemiştir. Türkiye’nin öncülük ettiği Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü (KEİ) çok fazla etkin olmasa da RF’nin üye olduğu tek batı menşeli kuruluştur. KEİ, NATO Barış İçin Ortaklık projesi dahil dar kapsamlı girişimler haricinde Karadeniz’de RF’nin ortak olduğu herhangi bir ulus üstü barış amaçlı birliktelik mevcut değildir. Bu nedenle Karadeniz’deki güç mücadelesinin seyrinin offensive realist perspektifte nereye kadar tırmanacağına Rus kudretini karşılayabilecek halen tek yegâne güç ABD’nin politikaları belirleyici olmaktadır.

RF ile güç mücadelesinin uzak aktörü ABD, yakın aktörü ise NATO üyesi Türkiye’dir. Buna karşın Türkiye ile NATO ve ABD’nin çıkarları konjonktürel olarak hem Karadeniz’de hem de Balkanlar ve Kafkaslar’da çatışabilmektedir. Bu nedenle Soğuk Savaş sonrası dönemde Soğuk Savaş’tan farklı olarak müttefikler arasında bile bazen işbirliği bazen de cepheleşmeler yaşanabilmektedir. Bu durum Karadeniz’de çok aktörlü bir güç mücadelesine neden olmaktadır. Karadeniz’in kilidi Türk Boğazları olduğundan her ne kadar güç mücadelesinde hegemon kudrette bir aktör olmasa da Türkiye, Boğazları kontrol ettiğinden önemli bir avantaja sahiptir. Boğazlarda Montrö’nün uygulanması esnasında RF ve Karadeniz’de varlık göstermek isteyen ABD ile sorunlarla karşılaşmaktadır. Gürcistan Krizi söz konusu problemlerin gün yüzüne çıkmasına neden oldu.

ABD, 1999 yılında Çekya, Macaristan, Polonya; 2004 yılında Litvanya, Letonya, Estonya, Bulgaristan, Romanya gibi Balkan ülkelerinin NATO üyeliğine geçmesiyle son 10 yılda Karadeniz’deki varlığını artırmıştı.²¹ Karadeniz Havzası’nda, Rus saldırganlığına vereceği karşılık bölge ülkeleri için güvenilirlik testine dönüşen ABD, Rusya ile çatışmaya varabilecek müdahaleye niyetli olmadığından Boğazları Montrö’yü hiçe sayarak kullanmaya karar verdi. Türkiye, Gürcistan’ın toprak bütünlüğünü savunuyor, Rusya’nın Kafkaslar’da tekrar güç kazanmasını istemiyordu. Montrö’nün tartışmaya açılması da, istenilen bir durum değildi. Gürcistan’a yegâne ulaşım ya Türkiye üzerinden ya da Boğazlardan geçilerek Karadeniz üzerinden mümkündü. Askeri destek girişimini barışçıl amaç altına gizlemeyi arzulayan ABD, iki hastane gemisi *USNS Mercy* ve *USNS Comfort*’u Karadeniz’e göndermek istedi. İki geminin toplam ağırlığı 69.000 tondur. Bu ağırlık azami 45.000 ton olabilecek Montrö’nün 18. maddesiyle izin verilen limitlerin çok üzerindedir. Karadeniz’deki Amerikan varlığının artmasından uzun süredir rahatsız olan Kremlin, ABD hastane gemilerinin geçişinin Montrö’ye aykırı olduğunu ilan etti. Montrö’yü tartışmaya açmak istemeyen Türkiye, NATO müttefikleri Amerikan gemilerine geçiş izni vermedi. Aslında istenilen yardım havayoluyla daha hızlı ve kolay ulaştırılabilirdi. Rusya ile doğrudan cepheleşmeden kaçınan Washington’un

²¹ Radu Dudau, “The Black Sea: Romania’s Energy Gateway”, *Black Sea Security Program-2013*, Ed. Sergei Konoplyov-Lada Roslycky-Sergey Yeremko, Harvard Publ., USA 2013. s. 78.

öncelikli amacı sert güç kullanılmamasına bahane bulup, daha önceki yıllarda da yapıldığı gibi bu bahaneyle Montrö'yü delmekti.²² Ankara ise Montrö'yü ve statükoyu korumaya kararlıydı.

Geçiş izni verilmemesi ABD'de Türkiye karşıtı eleştirilere sebebiyet veriyse de karar değişmedi. ABD, Ukrayna ve Gürcistan üzerinden Karadeniz'deki varlığını güçlendirmek isterken, Rusya ABD'nin NATO vasıtasıyla ya da yalnız başına kendisi tarafından arka bahçe olarak telakki edilen bir bölgeye ulaşmasına karşı çıkıyordu. Bu politika halen değişmemiştir. Rusya'nın, ABD'yi Karadeniz'den uzak tutmasının yegâne yolu Montrö Boğazlar Sözleşmesi'dir. Bu yüzden Moskova, Montrö'nün hiçbir şekilde tartışmaya açılmasına taraf değildir.²³ Hatırlanacağı üzere benzer politika, 19. yüzyıl ortalarında İngiltere'ye karşı Çarlık tarafından takip edilmiş; Çarlar, İngiltere'yi Karadeniz'de görmemek için Boğazların kendi savaş gemilerine dahi kapalı olmasını kabul etmişti.

Tonaj sınırlarını aşan hastane gemilerinin yerine 22 Ağustos'ta, destroyer sınıfı *USS McFaul*, sahil güvenlik gemisi *USS Dallas* ve Altıncı Filo'nun komuta gemisi *USS Mount Whitney*'in Montrö hükümlerine uygun olarak Boğazlardan Karadeniz'e çıkmasına izin verildi. Aynı tarihte; ABD, İspanya, Almanya ve Polonya'ya ait dört NATO firkateyni tatbikat için Karadeniz'deydi. Üç Amerikan gemisinin girişiyle Karadeniz'de sahil dar olmayan ülke gemisi sayısı yedi oluyordu. Buna karşın Montrö sahil dar olmayan ülkelere ait gemi tonajını azami 45.000 tonla sınırlandırdığından ABD ve NATO için Karadeniz'de Rusya'ya karşı etkili ve caydırıcı bir güç oluşturmak olanaksızdır. RF'nin Karadeniz güvenliğinin anahtarı Türkiye'nin Montrö kurallarını geniş yorumlamayıp, sıkı bir şekilde uygulamasına bağlıdır. Ankara Montrö'yü tartışmaya açmamak için kurallara uyma konusunda kararlı bir tutum sergiledi. Bu sayede Gürcistan krizi iki ülke arasında önemli bir soruna neden olmadan atlatılabildi.

Kriz esnasında deniz yoluyla taşınan yardım bütün yardımın %10'u kadardır. Amerikan Hükümeti'nin Boğazlardan geçişte ısrarının gereksizliği ya da iyi niyetten yoksunluğu açıkça görülmektedir. Gürcistan krizi, ABD ile Rusya arasında uzun süredir Kafkaslar, Balkanlar ve Karadeniz'de yaşanan hâkimiyet alanı paylaşım mücadelesinin sonucunda patlak vermiştir. Rusya, Montrö'nün ilgili hükümlerinden yararlanarak ABD'nin Karadeniz ve Kafkaslar'daki hamlelerini engellemeyi amaçlamıştır. Bu politikanın uygulanabilmesi Türkiye'nin tutumuna bağlıdır. İkinci kriz, Amerikan gemilerinin Karadeniz'de kalma süreleriyle ilgili olarak ortaya çıktı. Amerikan gemileri 21 günlük süre dolmasına rağmen Karadeniz'den çıkma konusunda titiz davranmayınca Rusya, gemilerin Montrö limitleri içinde Karadeniz'den çıkmasının Türkiye'nin sorumluluğunda olduğunu bildirdi.

²² Deniz Bölükbaşı, *Dışişleri İskelesi, Dışişleri'nde 34 Yıl*, Doğan Kitap, İstanbul 2011, s. 209.

²³ Deborah Sanders, *Maritime Power in the Black Sea*, Ashgate Publishing Limited, UK, 2014, s. 80-81.

Moskova'nın isteği askeri olarak da dile getirildi. Rus Genelkurmay Başkan Vekili Anatoly Nogovitsyn, Eylül ayında yaptığı konuşmada Karadeniz'e giren NATO savaş gemilerinin Rus güvenliği için esaslı bir tehdit olduğunu, Amerikan gemilerinin Petersburg'a kadar Rus hedeflerini vurabilecek nükleer başlıklar taşıdıklarını; 21 gün sınırına uygun davranılmasının Türkiye'nin sorumluluğunda bulunduğunu bir kez daha tekrarladı.²⁴ Montrö, 20 yılına imzalanmış bir sözleşmedir. Müzakereler esnasında İngiliz heyeti 50 yıllık bir sözleşme imzalanmasını teklif etmişti. Uluslararası bir sözleşme için 1936 yılında çok uzun addedilen bu süre, bugün ikiye katlanmak üzeredir. Teknolojik gelişmeler karşısında yetersiz kalan Montrö halen yürürlüktedir. Montrö'nün yetersizliği Türkiye tarafından oluşturulan ara hukuk kuralları ve esnek yaklaşımla çözümlenebilmektedir. Bu sayede ve uluslararası siyasi dengenin oluşturduğu sistem vasıtasıyla Sözleşme'nin yürürlüğü devam etmektedir. Buna karşın, şartlar değiştiğinde Montrö tartışmaya açılmayacak bir metin değildir. Montrö'ye göre ABD'nin Karadeniz'de bulundurabileceği savaş gemisi sayısı sınırlı olduğundan 2017 yılında ABD, Gürcistan'ın Poti şehrinde bir deniz üssü kurup, bu sayede Montrö'nün arkasından dolaşabilmek için girişimlerde bulunmaya başladı.²⁵ Bu girişimlerden henüz sonuç alınamamıştır. Rusya ise, Suriye krizi sayesinde tekrar Doğu Akdeniz'de Sovyet dönemi hegemon politikalara dönüş yapmıştır.

Gürcistan'ın kendi toprağı saydığı fakat yerel halkın self-determinasyon isteği nedeniyle tartışmalı Özerk Cumhuriyet Güney Osetya krizi Karadeniz'de ilk ciddi Rus, ABD cepheleşmesi olduğu kadar Soğuk Savaş sonrasında Türk Boğazları geçiş rejimiyle ilgili ilk ciddi krizdir. Rusya, Amerika ile Batı ekseninde hareket eden Tiflis'e karşı Güney Osetya ve Abhazya özerk cumhuriyetlerinin ayrılıkçı taleplerini desteklemektedir. Bu nedenle Güney Osetya krizi, Rusya'ya Montrö'nün ulusal güvenliği ve Karadeniz'deki varlığı için yaşamsal önemde olduğunu göstermiştir. Türkiye, ise Boğazları kontrol ettiğinden, kendisini doğrudan ilgili olmadığı bir krizin içinde bulmuştur. Montrö, her ne kadar sorumluluk yüklese de, sağladığı makro düzeydeki geniş yorum hakkı, Sözleşme'nin Türkiye için de vazgeçilmez olduğunun kanıtıdır. Bu nedenle Soğuk Savaş sonrasında günümüze kadar geçen sürede Suriye krizinde olduğu gibi esaslı anlaşmazlıklara rağmen ne Ankara ne de Rusya Montrö'yü tartışmaya açmamayı yeğlemektedir.

Bölge dışı aktörlerin Karadeniz'e müdahale isteği, NATO'nun Karadeniz'de varlık gösterme arzusu Türk Boğazları'nı ve Montrö Sözleşmesi'ni yeniden gündeme taşıdı. NATO, deniz gücünü artırabilmek amacıyla 2011 yılında İttifak Deniz Stratejisi/*Alliance Maritime Strategy* (AMS), adlı yeni bir

²⁴ [https://www.haberler.com/rusya-genelkurmay-baskanligi-guney-osetya-da-haberi/\(30-Mayis-2020-tarihinde-erisildi\)](https://www.haberler.com/rusya-genelkurmay-baskanligi-guney-osetya-da-haberi/(30-Mayis-2020-tarihinde-erisildi)).

²⁵ <https://www.denizhaber.net/abd-gurcistan-deniz-ussu-kuracak-haber-15262.htm> (30 Mayıs 2020 tarihinde erişildi).

uygulama başlatmıştı.²⁶ Bu politikanın uygulanmasında aktif rol alan Türkiye, Karadeniz’de tehdit değil fakat yüksek risklerin bulunduğu görüşündeydi. Ankara tarafından gerek Suriye krizini yönetebilmek gerekse Karadeniz’deki çıkarları garanti altına alabilmeye yönelik politikalar uygulanmaya çalışılırken Türk-Rus ilişkilerinde son yılların en derin krizi baş gösterdi.

Suriye semalarında uçup, Türk sınırındaki Türkmen köylerini bombalayan bir Rus savaş uçağı 24 Kasım 2015 tarihinde Türkiye-Suriye hududunda sınır ihlali yapması nedeniyle Türk jetleri tarafından düşürüldü. Dört ay önce, 2015 yılı Temmuz ayında Rusya, NATO planlamalarına cevap olarak, denizlerde etkin rekabet yürütebilmek için revize edilmiş Deniz Doktrini’ni yürürlüğe koymuştu. Karadeniz ile Doğu Akdeniz entegre bir yaklaşımla yeni deniz doktrininin güney ayağını oluşturuyordu.²⁷ Önemli kısmı Boğazlardan nakledilen Petrol ve doğalgaz ihracatı uzun süredir ordusunu ve deniz gücünü modernize etmek isteyen Rusya için vazgeçilemez finans kaynaklarıdır. Yeni doktrinin uygulanmasında aynı anda hem fosil yakıtların geçiş güzergâhı hem de Karadeniz güvenliğinin kapısı olmaları nedeniyle Türk Boğazlar alternatifsiz bir statüye sahiptirler. Yeni deniz doktrini 2010 yılında başlatılan silahlanma programının parçası olarak 2020 yılına kadar Rus deniz gücünün modernize edilip, kapasite ve sayı artırılarak, nükleer güçle çalışan denizaltı takviyesiyle birlikte etkin bir kuvvete dönüşmesini hedeflemekteydi.²⁸ Bu hedefe büyük oranda ulaşılmıştır.

Krize neden olan hadise kaçınılmaz olarak kamuoyunda Boğazlar geçiş rejimini ve Montrö Boğazlar Sözleşmesi’ni gündeme getirdi. Çünkü Rusya, Boğazları Suriye iç savaşına rejim lehinde müdahale edip, Doğu Akdeniz’deki gücünü kuvvetlendirmek için aktif olarak kullanıyordu. Uçak krizinden kısa süre sonra 158 numaralı Rus savaş gemisi Boğazlardan geçerken, güvertesinde omuzunda karadan havaya atılan füze taşıyan bir Rus askeri fotoğraflandı. Geminin uçaksavar mekanizmaları da harekete hazır bekletilmekteydi. Omuzdan atılan füzeyle İstanbul’a zarar verilemeyeceğine, geçişine izin verilen Rus savaş gemisine Boğazlarda herhangi bir tehdit olmadığına göre, füze gösterisinin amacı Türkiye’ye gözdağı vermektir. Aynı sınıf Rus füzesi ile birkaç ay sonra PKK’lı teröristler güneydoğuda bir Türk helikopterini düşürdüler.

Türk-Rus krizi esnasında NATO, tarafsız uluslararası bir sivil toplum kuruluşu, kanarya sevenler derneği umursamazlığıyla sanki kendisinin hiçbir şekilde bulaşmak istemediği bir çatışma yaşanmış gibi; Rus uçağının sınır ihlali yaptığını teyit edip, iki tarafa itidal çağrısında bulundu. Yaklaşık bir buçuk yıl süren kriz süresince NATO tarafından Türkiye’yi askeri olarak destekleyen herhangi somut bir girişimde bulunulmadı. Bu durum, NATO’nun 1950 yılındaki savunma konseptinden ayrılmadığını göstermesi açısından dikkate değerdir.

²⁶ Steven Horrell vd., “Updating NATO’s Maritime Strategy”, *Atlantic Council*, Washington 2016, s. 1.

²⁷ Horrell vd., *a.g.m.*, s. 2.

²⁸ Gaber, *a.g.m.*, s. 206.

Büyük oranda Türkiye'nin sağlayacağı olanaklarla Karadeniz'de Rus meydan okumasına karşılık vermek isteyen NATO, aynı hassasiyeti Türkiye'nin çıkarlarının korunmasında göstermemektedir.

Karadeniz'de Artan Rus Varlığı

Soğuk Savaş döneminin Karadeniz'deki iki başat aktörü Türkiye ve RF'nin Karadeniz Havzası'ndaki çıkarları bazı kritik noktalarda örtüşmektedir. Örneğin her iki devlet de Montrö'yü tartışmaya açmaktan ve Karadeniz'de uzun süredir var olan statükonun bozulmasından kaçınmaktadır. Rekabet içinde işbirliğini teşvik eder şekilde Türkiye, RF, ABD ve AB Karadeniz Havzası'nda yükselebilecek olası radikal akımlardan tehdit algılamaktadır. Bunlara karşın Türkiye, RF'nin Karadeniz Havzası'ndaki agresif tutumundan, Kafkaslar'da AKKA limitlerini aşan Rus askeri varlığından ve Karadeniz'de olası Rus hegemonyasından hoşnut değildir. Bu nedenle dengeli bir siyasetle NATO şemsiyesi altında ABD ve AB'nin Havza'da Rus gücünü dengelemesi Türkiye tarafından desteklenmekte buna karşın güç dengesinin ABD ve AB lehine dönmesi de istenmemektedir.

Moskova, 9/11 Saldırıları sonrası ABD'nin Karadeniz Havzası'nda artan varlığından rahatsız oluyordu. Söz konusu hoşnutsuzluğu tetikleyecek şekilde NATO 2017 yılı sonunda yedinci genişlemesini gerçekleştirerek Rusya'nın Balkanlar'daki güvenlik derinliğini Ukrayna hariç bünyesine aldı. Böylece Karadeniz'in batı yakası NATO etki alanına girmiş oldu. Aynı yıl, Karadeniz'deki donanma varlığının artırılmasına karar verildi.²⁹ Ukrayna ve Gürcistan'ın da NATO'ya katılmayı istedikleri bilindiğinden sekizinci genişleme kaçınılmaz olarak Karadeniz'de Rusya ve NATO üyeleri şeklinde bir askeri denge oluşturacaktı. Sivastopol Limanı Rusya'nın Karadeniz'e ve dolayısıyla Doğu Akdeniz'e açılan deniz koridorunun üs noktasıdır. Bu nedenle Sivastopol'un güvenliği Ukrayna'da konuşlanacak olası bir NATO gücü karşısında sorunlu hale gelebilecekti.

Gerek AB gerekse ABD, 1990'lı yılların ortalarından itibaren Karadeniz Havzası'nın Ortadoğu enerji kaynaklarına güçlü alternatif oluşturabileceğini fark etmişlerdir. RF ile doğrudan cepheleşmeden, fakat RF'nin özellikle AB ve ABD çıkar alanlarında etkinlik kurmasını engellemeye yönelik politikalar uygulamaya konuldu. Karadeniz Havzası'nın iç hilal kısmının açık denizlerle yegâne bağlantısı Boğazları kontrol eden Türkiye'nin Karadeniz Havzası'ndaki öncelikleri bu alanlarda ABD ile benzerdi. Buna karşın söz konusu politikaların daima uyuştuğunu söylemek güçtür. Türkiye de Karadeniz güvenliğine, Havza ülkelerinde demokratik yönetimlerin iktidarda bulunması ve enerji nakil hatlarının Anadolu üzerinden geçerek Avrupa pazarlarına ulaşmasına yönelik politikalar üretmektedir.

²⁹ *New Strategy Center Policy Paper-2019*, "The NATO and new Military Posture in the Black Sea", <https://newstrategycenter.ro/wp-content/uploads/2019/02/Policy-Paper-New-Strategy-Center-Centro-Studi-Internazionali2019.pdf> (01 Haziran 2020 tarihinde erişildi). s. 18-19.

Karadeniz'e yönelik ABD politikaları şu şekilde formüle edilebilir: (1) Bir bütün olarak Rusya'nın iç ve dış Karadeniz Havzası'nda yeniden ABD çıkarlarına meydan okuyabilecek düzeyde güç kazanmasının engellenmesi (2) İç ve dış Havza'da AB ve ABD güvenliğini tehdit edebilecek radikal, köktendinci akımların yerinde engellenip bulunduğu alanda izole edilmesi (3) Hazar ve Türkistan bölgesinden Avrupa ve ABD pazarlarına gerek petrol gerekse doğal-gaz akışının garanti edilip enerji güvenliğinin sağlanması (4) ABD çıkarlarını tehdit etmeyecek bölgesel örgütlenmelerin desteklenmesi (5) Önceliğin demokrasiye değil güvenlikçi politikalara verilip, bölgedeki ABD etkisinin artırılması (6) Karadeniz'de mümkün olduğu kadar fazla deniz gücü bulundurabilmek için ABD yörüngesinden çıkmayacağından emin olunan devletlerde deniz ve kara üsleri kurulması.

Washington'un ilk önceliği enerji olmasına rağmen, üç kavram birbiriyle bağlantılı kombine politikalara ihtiyaç duymaktadır. Nitekim Havza'da demokratik yönetimler kurulup, RF'nin alan genişletme siyasetine alternatifler üretilip, liberal politikalarla radikal akımların taraftar kazanması engellenmeden enerji güvenliğinin sağlanması olanaksızdır. Söz konusu politikaların uygulanmasında Boğazlardaki askeri geçiş kısıtlamaları Washington'un önündeki en önemli engeldir.

Daha önce de ifade edildiği gibi Karadeniz'in kilidi Türk Boğazları, anahtarıysa Montrö Boğazlar Sözleşmesi'dir. Montrö, imzalandıktan sonra; II. Dünya Savaşı, atom ve hidrojen bombalarıyla nükleer enerjinin keşfi, İsrail'in kuruluşu ve Ortadoğu'nun savaş sarmalına savrulması, daha sonra SSCB ve Yugoslavya'nın dağılması, AB'nin Balkanlar'a doğru genişlemesi, Rusya'nın Kırım'ı ilhakı ve Suriye'deki iç savaş delaletiyle Doğu Akdeniz'de artan Rus hükümlerliği, gemicilik teknolojisindeki hızlı ilerleme gibi dünya ve bölge politikasını yakından etkileyecek esaslı gelişmeler gerçekleşmiştir. Buna karşın Montrö'nün geçerlilik süresi 64 yıl önce dolmasına, Sözleşme son teknolojik gelişmeler ve gemi yapım sanayi karşısında yetersiz kalmasına rağmen, halen yürürlükte olan bir Sözleşme'dir.

Bu durumun en temel nedeni Türk Boğazları'nın *sui jeneris* konumu, imzacılar ile imzacı olmayan devletlerin istekliliği ve Karadeniz'e sahil devletlerin çıkarlarını koruyabilecek en uygun Sözleşme'nin Montrö olmasından kaynaklanmaktadır. Sözleşme'nin sağladığı avantajlar halen yetersizliklerinden fazladır. Her ne kadar yeni bir konferans toplanıp, Rusya'nın da işbirliğiyle Montrö'nün eksikliklerinin giderilip; kılavuz kaptan almanın zorunlu hale getirilmesi, tonajların son gelişmelere göre yeniden düzenlenmesi, tehlikeli yakıt ve nükleer kaçakçılıkla ilgili daha katı tedbirler alınması sağlanabilecek olsa da, böyle bir konferansta sahil devletlerin Karadeniz'e geçişine sınırlama koyan hükümlerinin de tartışmaya açılarak uzlaşımın bloke edilebilmesi yüksek olasılıktır. Bu durumda Boğazlarda BMDHS yürürlüğe girecektir. Boğazlar geçişinde sahil devletlerin ülkelere de Sevr ve Lozan benzeri serbest hava sahası dahil sınırsız geçiş hakkı sağlayabilecek BMDHS hem Türkiye'nin hem de Rusya'nın çıkarlarına aykırıdır.

Montrö'nün sürdürülebilirliğinin diğer nedeni Türkiye'nin uygulamada esnek bir tutum takınarak Sözleşme'nin yetersizliklerinin seyrüseferi aksatmasına ya da mağduriyetler yaratmasına engel olmasıdır. Yunanistan gibi devletler bu uygulamaya keyfilik suçlamasında bulunsalar da, gelişmelerin gerisinde kalan Montrö'nün başta şekilde uygulanması olanaksızdır. Rusya'nın Karadeniz'deki, Ukrayna, Romanya, Gürcistan, Polonya gibi ABD yanlısı hükümetleri hizaya getirmek için uygulamaya koyduğu agresif politika üzerine ABD için Karadeniz'e istihbarat, hastane gemisi adı altında müttefik hükümetlere destek ve Rusya'nın askeri gücünü dengeleyebilecek askeri gemi sokmak esaslı bir ihtiyaç haline gelmiştir. Boğazlardan geçen bir ABD harp gemisinin, sahilgar olmayan diğer ülke gemileriyle birlikte azami 45.000 tonu geçemeyecek olması ABD'nin Karadeniz'deki operasyonel olanaklarını kısıtlayan önemli bir kuraldır. Diğer sorun 21 güne sınırlanmış süredir.

Karadeniz'de Rusya ile birlikte üç NATO üyesi, Türkiye, Bulgaristan ve Romanya'nın da kıyası bulunmaktadı. Bu nedenle Karadeniz ve Boğazlardaki Rus politikaları NATO'yu da doğrudan etkilemektedir. Rusya ise Karadeniz Havzası'nı tarihsel bir içgüdüyle kendi *lebensraum* benzeri yaşam ve doğal yayılma alanı olarak görmektedir. Varşova'da 2016 yılı Temmuz ayında toplanan NATO zirvesinde, uçak krizindeki pasif tutumun aksine Rusya'nın Karadeniz ve kıyısındaki son faaliyetlerinin bölge güvenliğini tehlikeye attığına dikkat çekildi.³⁰ Rusya'nın son 10 yılda Karadeniz ve çevresindeki etkinliğini artırarak küresel aktör statüsüne çıkmaya çalıştığı böylece NATO gündemi arasında yer aldı.³¹

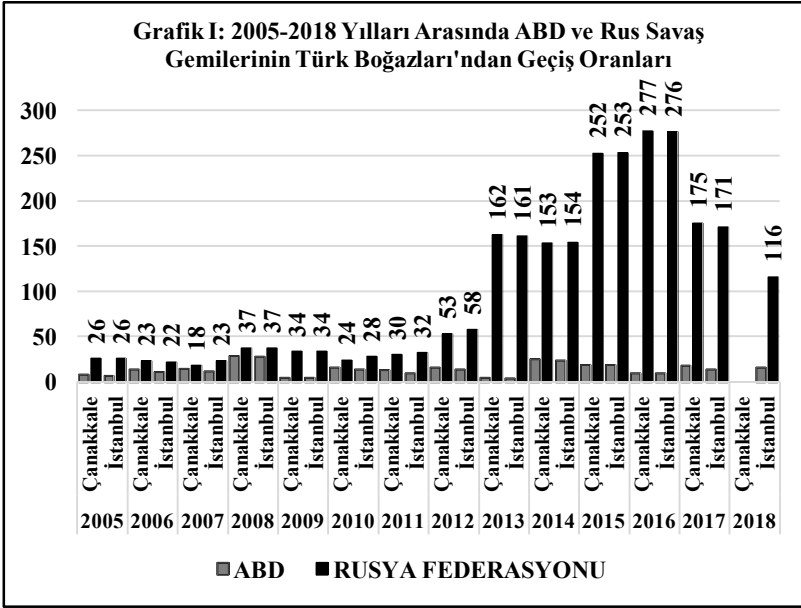
Soğuk Savaş döneminde Karadeniz, Montrö'nün sağladığı kapalılık sayesinde Sovyetler ve Türkiye tarafından *mare nostrum* olarak kabul edilmişti. Bu nedenle Soğuk Savaş'tan günümüze Türkiye ve Sovyetler'in halef devleti RF Karadeniz'deki statükonun korunmasına öncelik veren bir politikaya taraftarlar. Türkiye ile Rusya arasında Osmanlı-Çarlık ilişkilerinden farklı olarak, II. Dünya Savaşı sonrası Stalin'in Boğazlar'dan üs talebiyle çıkan kriz haricinde ne Sovyet döneminde ne de Sovyet sonrasında Karadeniz yetki alanları paylaşımında sıcak çatışmaya varabilecek sorunlar yaşanmamıştır. Özellikle RF, statükonun kendi aleyhine bozulmasına razı olmayacağını Gürcistan ve Ukrayna krizlerinde tereddüt etmeden orantısız güç kullanımını devreye sokarak göstermiştir.

Anti-Access/Area Denial (A2/AD) askeri terminolojide bir ülkenin özellikle denize caydırıcı silah sistemleri yerleştirip bu sahaya diğer devletlerin girişine engel olduğu bölge anlamına gelmektedir. A2/AD bölgelerde gemi/uçak savar füze sistemleri, ileri uçak gemileri, denizaltılar, siber saldırı sistemleri vb. bulunabilir. Yukarıda da ifade edildiği gibi RF, yeni askeri doktrini kapsamında

³⁰ *Warsaw Summit Communiqué*, https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_133169.htm (28 Mayıs 2018 tarihinde erişildi).

³¹ Pavel Anastasov, *The Black Sea region: a critical intersection*, NATO Review Magazine, 25 May 2018. <https://www.nato.int/docu/review/2018/Also-in-2018/the-black-sea-region-a-critical-intersection-nato-security/EN/index.htm> (28 Mayıs 2018 tarihinde erişildi).

2010 yılından itibaren Karadeniz Donanması'nı yeni bir programla güçlendirmeye başlamıştı. Bu kapsamda 2015 ve 2016 yıllarında altı yeni *kylo* sınıfı denizaltı Rusya'nın sofistike A2/AD bölgesi Karadeniz donanmasına eklendi.³² Kırım'ın ilhakı sonrasında Rusya'nın Karadeniz Donanması'nı genişletip güçlendirmesi Türkiye başta olmak üzere bölge ülkelerini tedirgin etmeye yetecek bir durumdur. Buna karşın RF için önemli bir kısıtlılık mevcuttur. Zira Boğazlar Rus donanmasının Karadeniz dışında hareket kabiliyetinde anahtar rolü oynayabilecek bir konumdadırlar. Montrö yürürlükte olduğu sürece Karadeniz Rusya için güvenlik alanı, Boğazlar Türkiye için kontrol edilebilir geçişlerdir. Aksi durum öngörülemeyecek çok sayıda soruna neden olabilecektir.

Kırım'ın ilhakının Türkiye dahil NATO üyeleri tarafından tanınmaması Rusya'nın gelecekte Sivastopol'daki donanma varlığını olumsuz etkileyebilecektir. Rusya ile cephelenmek istemeyen ABD, Balkanlar'daki ve Batı Karadeniz kıyılarındaki kazanımlarını yeterli sayarak şimdilik NATO'nun sekizinci genişlemesine soğuk bakmaktadır. Güneyden çevrelenme endişesi yaşayan Moskova NATO tarafından gerçekleştirilecek olası sekizinci genişlemenin doğrudan kendisine tehdit olarak algılanacağını birkaç kez ifade etmiştir.³³ Bu tür bir gelişme kaçınılmaz olarak hem Karadeniz'in statüsü hem de Boğazlar'dan geçiş rejimiyle doğrudan ilintili yeni bir statüko yaratacaktır.

Rus Karadeniz stratejisi: (1) Mağlup olunan I.; açık şehirlerin yok edilmesi pahasına kazanılan II. Çeçenistan savaşları (2) Gürcistan'a askeri müdahale

³² Anastasov, *a.g.m.*, (28 Mayıs 2018 tarihinde erişildi).

³³ <http://tass.ru/politika/4323815> (14 Aralık 2018 tarihinde erişildi).

(3) Kırım'ın ilhaki (4) Ukrayna'da iç karışıklık çıkartılıp bu ülkenin Batı Bloku ile entegrasyonunun engellenmesi (5) Karadeniz'de tahkim edilen deniz gücü yapılanması sayesinde Suriye krizi kullanılarak Sovyetler'in 1959 yılı sonrası Ortadoğu'da güçlü varlık göstermeye yönelik politikalarının tekrar uygulamaya konulması (6) Libya'da meşruiyeti olmayan Asî Hafter güçlerinin desteklenip, Yakın Çevre Doktrini'nin gerçekleştirilebilmesi için çapın genişletilmesini hedeflemektedir. Söz konusu girişimler Kırım'ın ilhaki sonrasında Rus deniz hâkimiyeti doğrultusunda ileri adımların hayata geçirilmesini sağlama çalışmalarının ikinci aşamasıdır.

Bütün bu politikalar Moskova'nın kara hinterlandını içine alan Büyük Karadeniz Havzası kavramsallaştırmasını çok iyi bir şekilde analiz ettiğini göstermektedir. Cezayir'e ait Merselkebir deniz üssünün bir zamanlar Sovyetler tarafından *Pyadyy Eskadra [Beşinci Filo]* faaliyetleri kapsamında kullanıldığı unutulmamalıdır.³⁴ Karadeniz'de yeterli güce ulaştığına karar veren Moskova, tarihsel bir güdüyle vakit geçirmeden yönünü Doğu Akdeniz'e çevirdi. Türkiye ile yaşanan Uçak krizi sonrasında Rus savaş gemilerinin Boğazlardan geçiş oranı hızla arttı. Türk Boğazları'ndan: 2014 yılında 222; 2015 yılında 308; 2016 yılında 348 ve 2017 yılında bir önceki yılları aynı miktarda 348 savaş gemisi geçiş yaptı. Boğazlardan geçen savaş gemilerinin 2016 yılında 171'i; 2017 yılında ise 116'si, diğer bir ifadeyle hemen hemen yarıya yakın yüksek miktarı Rusya'ya aittir. Rus, Amerikan savaş gemilerinin Boğazlardan geçiş oranları karşılaştırmalı olarak grafik 1'de gösterilmiştir.³⁵

Karadeniz'de artan İngiliz, Amerikan donanma aktivitelerini ve üst kurma faaliyetlerini yakından takip edip, notalar vererek sürekli protesto eden Kremlin, 2018 yılında Suriye'deki üslerine Karadeniz'den geçirdiği savaş gemileriyle malzeme taşımayı sürdürdü. Hatta Karadeniz'deki varlığını güçlendirebilmek için buradaki donanmasına takviye yapmaya başladı. ABD ise NATO olanak ve kabiliyetlerini kullanarak, Romanya ve Türkiye gibi tonaj sınırlamasına tabi olmayan sahil devletleri vasıtasıyla Karadeniz'deki dengeyi kendi lehine dönüştürme çalışmalarına hız verdi. NATO politikalarının önündeki en önemli kısıtlılık Montrö'nün amir hükümleridir. Montrö yükümlülüklerinin arkasından dolaşmayı amaçlayan ABD, İngiltere eşgüdümünde 2017 yılında Ukrayna ile birlikte gerçekleştirilen Sea Breeze tatbikatı sonrasında 2018 yılında Dinyeper (Özi) Nehri kıyısında Oşakiv'de (tarihi Özi Kenti) bir deniz operasyon merkezi kuracağını açıkladı. Ukrayna ile sorunlar yaşayan Rusya, deniz üssü kurmak niyetli olmanın yanında nabız yoklama amaçlı, açıklamayı şiddetle protesto etti.³⁶ Üs planının önemi 2018 yılı Kasım ayında yaşanan Kerç Boğazı krizinde açıkça ortaya çıktı.

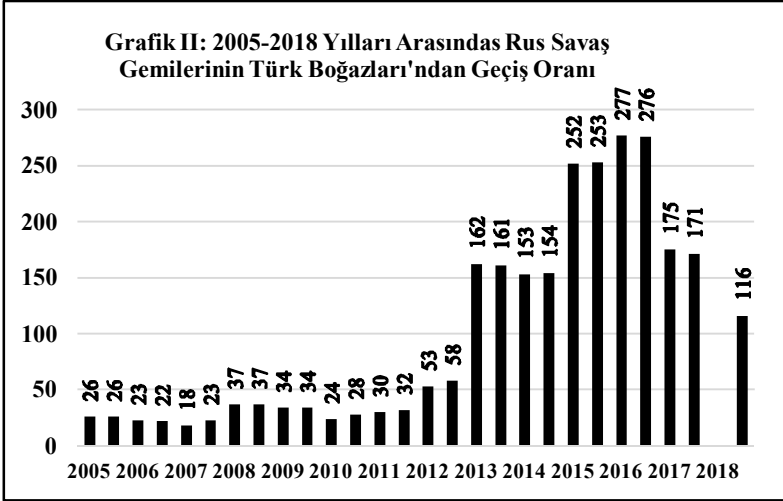
³⁴ TBMM TD, B. 13, O. 1. 04 Aralık 1968, s. 356-358.

³⁵ Ulaştırma Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı yayınlanmamış istatistikleri.

³⁶ Ridvan Urcosta, "U.S. Advance and Russia's Deep Concerns: The Operations Center in Ochakiv", https://www.academia.edu/38869244/U.S._Advance_and_Russias_Deep_Concerns_The_Operations_Center_in_Ochakiv (23 Nisan 2020 tarihinde erişildi).

Rusya ile Ukrayna arasında yaşanan Kırım anlaşmazlığı 2018 yılı Kasım ayı sonunda Kerç Boğazı'nda düşük çaplı bir çatışmaya dönüştü. NATO, Ukrayna'ya destek açıklarken ABD Ukrayna'yı Rus saldırganlığına karşı koruyabilmek için bir kez daha Karadeniz'e savaş gemisi sokmayı gündeme taşıdı. ABD, Karadeniz'e soktuğu gemilerin ya Türkiye'nin göz yummasıyla ya da gemilerin arıza yaptıkları bahanesiyle Karadeniz'deki Türk limanlarına sığınarak buradaki varlıklarını devam ettirmelerini arzuluyordu. Kremlin, Boğazlardan geçen gemilerin tonaj ve süre kontrolünü dikkatle izliyordu. Nitekim 2016 yılı sonunda RF Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov, ihlallere dikkat çekerek, Gürcistan krizi esnasındaki tutumu tekrarlayıp, Boğazların sahibi Türkiye'nin Montrö'yü uygulamasını istedi.³⁷

Kerç Boğazı krizi çok fazla büyümeden sona erdi. Bu esnada Suriye krizinin evrildiği çatışmacı yeni aşama dikkatleri güçlü bir şekilde Türk Boğazları'na çevirdi. RF'nin Suriye krizi vasıtasıyla Doğu Akdeniz'de hegemon bir güç olarak tekrar varlık gösterme girişimleri Boğazlardan Rus askeri gemi geçişlerine de doğrudan yansımıştır. Grafik II'de Rus savaş gemilerinin yıllara göre Boğazlardan geçiş yoğunluğu görülmektedir.³⁸

Rusya Federasyonu savaş gemilerinin Türk Boğazları'ndan geçiş rakamındaki artış matematiksel olarak yüksek olmanın yanında, geçişlerdeki hızlı artış siyasi açıdan esaslı sonuçlar doğurabilecek nitelikte olup, Doğu Akdeniz'e yönelik politikayı somut olarak ortaya koymaktadır. Geçişlerin yoğunluğu Bölge politikalarını derinden etkileyen makro düzeyde politik, askeri ve ekonomik sonuçlara sebebiyet verebilecektir. Özellikle Suriye krizi patlak verdikten sonra Rus savaş gemilerinin geçişlerinde dört kata varan artış görülmektedir. Bu

³⁷ *Milliyet*, "Rusya'dan Boğaz Uyarısı", 14 Aralık 2016.

³⁸ *Ulaştırma Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı yayınlanmamış istatistikleri.*

dönemde Boğazlardan hemen hemen her gün en az bir Rus savaş gemisi geçmiştir.

Rus savaş gemisi geçişindeki diğer dikkat çekici durum, iki yönlü geçişler arasındaki yakınlıktır. Söz konusu korelasyon Rusya'nın Doğu Akdeniz'de kendi toprakları dışındaki tek deniz üssü olan Tartus üssü ile Sivastopol'daki donanma üssü arasında bir tür kesintisiz seyrüsefer hattı kurduğunu göstermektedir. Çarlık döneminde 1798 yılında Napolyon Savaşları esnasında,³⁹ 1833 yılında Asi Vali Mehmet Ali Paşa krizi esnasında ve 1878 yılı sonrasında Filotte Volonter Gönüllü Donanması adı altında Karadeniz ile Doğu Akdeniz arasında kısa süreli deniz hatları oluşturabilen Rusya, Montrö sayesinde söz konusu arzusunun kesintisiz olarak elde edebilmiştir.⁴⁰ Bu saptamayı teyit eder şekilde, daha önce de ifade edildiği gibi Boğazlardan son 13 yılda geçen toplam savaş gemilerinin hemen hemen yarısının RF'ye ait olduğu görülmektedir. Grafik I'de ABD ve Rus savaş gemilerinin geçişi karşılaştırmalı olarak gösterilmiştir. ABD geçişlerinde çok fazla dalgalanma olmamasına karşın Rus geçişleri kriz dönemlerinde hızla artış göstermektedir.

Eldeki verilerin aritmetik hesaplamasıyla son 13 yılda 195 ortalama ile hemen her iki günde bir Boğazlardan bir Rus savaş gemisi geçtiğini saptamak olasıdır. Bu rakam aynı dönemde yıllık kayıtlı geçiş ortalaması 122 olan Türk Donanması'nın geçişinden bile 1/3 oranında daha yüksektir. Boğazlarla ilgili son günlerde gündemi meşgul eden diğer tartışma İstanbul Boğazı'na paralel yeni bir kanal yapılması düşüncesidir. Uygulamaya konulabilirse Kanal İstanbul projesinin Montrö'ye aykırılığı gibi bir durum söz konusu olamaz. Nitekim, Boğazlar deniz ve kara ülkesiyle Türkiye'nin mülkünde olduğu için Türk toprağının herhangi bir yerinden kanal açılması, bu kanalda uygulanacak geçiş rejimi tamamen Türkiye'nin yetkisindedir. Buna karşın Montrö Boğazlar geçiş rejiminin Kanal'a da aynen uygulanması zorunluluktur. Zira, Montrö sadece Boğazlar geçişini değil, Karadeniz'in statüsünü de belirlediğinden Kanal yoluyla bu kuralın ihlali ya da delinmesi uluslararası hukuka aykırı bir durum yaratıp haklı itirazlara sebebiyet verebilecektir.

Sonuç

Karadeniz, tarih boyunca iç ve dış çap hinterlandı ile birlikte değerlendirilmiştir. Antik dönemden günümüze Karadeniz büyük bir su kütlesi olmanın ötesinde çevre havzanın kontrol edilebileceği devasa bir güç alanı olarak telakki edilmiştir. Bu durum kaçınılmaz olarak yakın ve uzak aktörlerin Havza'da varlık gösterme arzusunun tetiklenmesine sebep olmuştur. Enerji kaynaklarının geçiş güzergâhında yer alması yüzlerce yıl kadim ticaret yollarını Avrupa'ya ulaştıran Karadeniz'in öneminde çarpan etkisi yapmıştır. Talep sahibi her geçen gün artan etkinlik kurma faaliyetleri kaçınılmaz olarak krizleri de beraberinde getirmiştir.

³⁹ BOA, HAT.00033.01586.0001.

⁴⁰ BOA, Y.PRK.TKM.00023.00002.002.001.

Soğuk Savaşı sonrası güç mücadelesinin Karadeniz'in statüsünde ve geleceğinde belirsizliğe neden olduğu görülmektedir. Soğuk Savaş'ın bitmesinden hemen sonra Karadeniz'de var olan güç dengesi bozulmuştur. I. Dünya Savaşı öncesi dönem ile benzer olarak Karadeniz bölgesel olmanın ötesinde küresel çıkar çatışmalarının merkezi haline gelmiştir. Bu durum Soğuk Savaş sonrası şekillenen bloklar arasında adı konulmamış fakat lider söylem analizinde açıkça görülebilen bir güç mücadelesine neden olmuştur. Her ne kadar Soğuk Savaş'ın kaybeden tarafını temsil etse de RF, yaşam alanı gördüğü Karadeniz'i ne paylaşmaya ne de burada yabancı güçler görmeye razıdır.

Soğuk Savaş sonrası dönemin en önemli sorunlarından birisi de Rusya'nın eski Çarlık/Sovyet hükümlerini alanını kontrol etmeyi, bu alanda etkinlik kurmayı amaçlayan irredendist politikalarıdır. Son dönem Amerikan hükümetleri tarafından Rusya'nın hegemon arzularını Kafkaslar, Türkistan bölgesinde hatta Suriye'de serbest bırakıp, Ortadoğu'ya Rus erişimini engelleyip, Amerikan çıkarları yaşamsal zarara uğramadığı sürece Rusya ile cepheleşmekten kaçınan bir politika takip edilmektedir. Amerikan'ın bu pasif tutumunun olumsuzluklarından ilk olarak Türkiye etkilenmektedir. ABD'nin Karadeniz'de istediği oranda güç buldurması olanaksızdır. Bu durum Washington'u farklı arayışlara mecbur bırakmaktadır.

ABD'nin serbestçe deniz gücü sokamadığı yegâne açık su kütlesi Karadeniz'dir. Washington, AB'yi yanına alıp, NATO'nun imkân ve kabiliyetlerini kullanarak Karadeniz'deki statükoyu değiştirmeye isteklidir. Türkiye, Karadeniz'in kendi güvenliği için çarpan faktörünün farkındadır. Buna karşın bölgede çok fazla kudretli oyun kurucu olduğundan denge siyasetine dayalı bir dış politika yürütmekte, ne tür riskler barındıracağı belli olmayan maceracı girişimlerden uzak durulması yeğlenmektedir.

Karadeniz hâkimiyeti için uzun hazırlıklar sonrasında Kırım'ın ilhak edilip, Sivastopol üssünün ele geçirilmesi Karadeniz ve hinterland havzadaki irredendist, tarih boyunca kuvvet siyasetine öncelik veren Rus dış politikasının Gürcistan krizi sonrasında Karadeniz'de kudret daralmasına razı olmayıp, yumuşak güç yerine gerektiğinde sert güç kullanımında tereddüt edilmeyeceğini gösteren ikinci offensive realist hareket olmuştur. Moskova, 2020 yılına kadar yaşanan krizlerde Montrö'yü tartışmaya açmaktan kesinlikle kaçınıp, Boğazların sahibinin ve Sözleşme'nin uygulayıcısının Türkiye olduğunu teyit etmiştir. Rusya'nın Montrö'ye verdiği esaslı önem ile Sözleşme'nin yetersiz kaldığı sivil alanlarda Boğazlar'da Türk iç hukukunun uygulanmasına çok fazla itiraz yöneltmemesi statükonun korunmasına katkı sağlamaktadır. Mevcut şartlar altında Karadeniz'deki güç mücadelesi ve denge siyaseti eş zamanlı olarak sürdürülmek durumundadır.

KAYNAKLAR

1. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri (BCA)

BCA, 030.18.01.01.012.66.9. 04/01/1924.

BCA, 080.18.01.01.012.63.7. 31/12/1924.

BCA, 301812.373.147.11. 13/06/1978.

BCA, 301812.377.208.17. 15/02/1979.

BCA, 301812.450.470.6. 03/05/1982.

BOA, HAT. 00033.01586.0001.

BOA, HR. SYS. 02295.00002.001. 17/01/1918.

BOA, Y.PRK.TKM.00023.00002.002.001.

2. İnternet Kaynakları

Rusya Genelkurmay Başkanlığı: "Güney Osetya'da Düzeni Biz Sağlamazsak Kim Sağlayacak? <https://www.haberler.com/rusya-genelkurmay-baskanligi-guney-osetya-da-haberi/> (30 Mayıs 2020 tarihinde erişildi).

ABD, Gürcistan'a deniz üssü kuracak, <https://www.denizhaber.net/abd-gurcistan-a-deniz-ussu-kuracak-haber-15262.htm> (30 Mayıs 2020 tarihinde erişildi).

Karadeniz Deniz İşbirliği Görev Grubu, https://www.dzkk.tsk.tr/icerik.php?icerik_id=242&dil=1&blackseafor=1 (30 Mayıs 2020 tarihinde erişildi).

S.579 - Silk Road Strategy Act of 1999,

<https://www.congress.gov/bill/106th-congress/senate-bill/579>(30 Mayıs 2020 tarihinde erişildi).

New Strategy Center Policy Paper-2019, "Militarization in the Black Sea and Eastern Mediterranean Theatres, A new Challenge to NATO", <https://newstrategycenter.ro/wp-content/uploads/2019/02/Policy-Paper-New-Strategy-Center-Centro-Studi-Internazionali2019.pdf> (01 Haziran 2020 tarihinde erişildi).

New Strategy Center Policy Paper-2019, "The NATO and new Military Posture in the Black Sea", <https://newstrategycenter.ro/wp-content/uploads/2019/02/Policy-Paper-New-Strategy-Center-Centro-Studi-Internazionali2019.pdf> (01 Haziran 2020 tarihinde erişildi).

Warsaw Summit Communiqué, https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_133169.htm (28 Mayıs 2018 tarihinde erişildi).

Blue Black Sea: New Dimensions of History, Security, Politics, Strategy, Energy and Economy, (ed. G. Saynur Bozkurt), Cambridge Scholars Publishing, UK, 2013.

Black Sea Security Program-2013, (ed. Sergei Konoplyov, Lada Roslycky, Sergey Yeremko), Harvard Publ., USA, 2013.

3. Kitap ve Makaleler

BÖLÜKBAŞI, Deniz, *Dışişleri İskelesi, Dışişleri'nde 34 Yıl*, Doğan Kitap: İstanbul, 2011.

DUDAU, Radu, "The Black Sea: Romania's Energy Gateway", *Black Sea Security Program-2013*, Ed. Sergei Konoplyov-Lada Roslycky-Sergey Yeremko, Harvard Publ., USA 2013. ss. 78-81.

FRIEDMAN, George, “Ukraine, Iraq and a Black Sea Strategy”, <https://worldview.stratfor.com/article/ukraine-iraq-and-black-sea-strategy> (30 Mayıs 2020 tarihinde erişildi).

GABER, Yevgeniya, “Security Triangle in the Black Sea Region: Turkey, Russia, United States”, *Panorama of Global Security Environment 2017-2018*, Ed. Robert Ondrejcsak vd., Stratpol, Bratislava, 2018, ss. 198-220.

KONOPLYOV, Sergei-DELANOE, Igor, “Continuities and Ruptures: Tracking the US Interests in the Black Sea Area in the Context of the ‘Pivot Asi’”, *Black Sea Security Program-2013*, Ed. Sergei Konoplyov-Lada Roslycky-Sergey Yeremko, Harvard Publ., USA 2013. ss. 4-16.

LEFFLER, Melvyn P., “Strategy, Diplomacy, and the Cold War: The United States, Turkey, and NATO, 1945-1952”, *The Journal of American History*, 71/4, (Mart 1985), ss. 807-825.

MEYER, Mihail, “18. Yüzyıldan Günümüze Rusya ve Türkiye İlişkileri”, *Dünden Bugüne Türkiye ve Rusya*, Der. Gülten Kazgan-Natalya Ulçenko, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul 2003.

MITCHELL, Lincoln A., “More than Location: Crafting a US Policy for the Black Sea Region”, *Southeast European and Black Sea Studies*, 8 (2), 2008, ss. 129-140.

SANDERS, Deborah, *Maritime Power in the Black Sea*, Ashgate Publishing Limited, UK 2014.

URCOSTA, Rıdvan, “U.S. Advance and Russia’s Deep Concerns: The Operations Center in Ochakiv”, https://www.academia.edu/38869244/U.S._Advance_and_Russias_Deep_Concerns_The_Operations_Center_in_Ochakiv(23 Nisan 2020 tarihinde erişildi).

OSMANLI MEDRESELERİ BAĞLAMINDA “İSPİR KADIOĞLU MEDRESESİ” VE KONUMU ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER*

Emriye KAZAZ**

ÖZ

Orta Çoruh Havzası'nın önemli yerleşimlerinden biri olan İspir bölgesi, bulunduğu coğrafi konum nedeniyle doğu-batı ve kuzey-güney arasında önemli kavşak noktalarından biri olarak tarih boyunca çok sayıda toplum ve devlet için cazip bir yerleşim merkezi olmuştur. Bölgede bu medeniyetlerin izlerini taşıyan çok sayıda kale ve kilise yanında cami, mescit ve han gibi çok sayıda tarihi yapı bulunmaktadır. İspir Kadioğlu Medresesi, Kale Camisi ve kilise kalıntısının yer aldığı İspir Kalesi ve Tuğrul Şah Camisi dışında merkezdeki en önemli anıtsal yapıdır. 18. yy'ın ilk yarısında inşa edilen Kadioğlu Medresesi dikdörtgen açık avlu çevresinde sıralanan öğrenci hücrelerinden oluşmaktadır. Yakın çevresinde boş ve harap durumda Melik Halil Gazi Mescidi ve tarihi kaynaklarda adı geçen Melik Halil Zaviyesi olması muhtemel bir yapı kalıntısı bulunmaktadır. Bu çalışmada, geç dönem Osmanlı yapısı olan İspir Kadioğlu Medresesi mimari özellikleri Osmanlı medrese tipolojileri bağlamında derinlemesine incelenerek merkezi pratiklerle uyumlu ve sıradışı özellikleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Ayrıca Osmanlı dönemi öncesinde inşa edilen yakın çevresindeki Melik Halil Gazi Mescidi ve Melik Halil Zaviyesi ile ilişkisi üzerine gözlemler ve değerlendirmeler aktarılmıştır.

Anahtar Sözcükler: İspir Kadioğlu Medresesi, Osmanlı Medrese Mimarisi, Açık Avlulu Medrese, Melik Halil Gazi Mescidi, Melik Halil Zaviyesi.

“İSPİR KADIOĞLU MADRASAH” IN THE CONTEX OF OTTOMAN MADRASAH AND EVALUATION ON IT'S LOCATION

ABSTRACT

İspir region, which is one of the substantial settlements of the Middle Coruh Basin, has been an attractive settlement centre for many societies and states throughout history as one of the critical crossroads between east and west, north and south due to its location. Besides the many castles and churches bearing the traces of these civilizations in the region, there are many historical buildings such as mosques,

* *Gönderim Tarihi:04.06.2020. Kabul Tarihi:24.08.2020.*

** *Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Mimarlık Bölümü, ERZURUM. emkazaz@gmail.com ORCID: 0000-0002-5347-3093*

maşjids and inns. İspir Kadioğlu Madrasa is one the most important monumental building in the centre besides İspir Castle, where the Kale Mosque and the church ruins are located, and Tuğrul Şah Mosque. Kadioğlu Madrasah, built in the first half of the 18th century, consists of student cells lined around a rectangular open courtyard. There is an empty and ruined Melik Halil Gazi Maşjid in its immediate vicinity and a building ruin likely to be Melik Halil Zaviye mentioned in historical sources. This study examines the architectural features of İspir Kadioğlu Madrasah, a structure in the late Ottoman period, and analyses in depth the typologies and features compatible and unusual with central practices within the context of Ottoman madrasah. Furthermore, the study presents the observations and evaluations about its relationship with Melik Halil Gazi Maşjid and Melik Halil Zaviye, built before the Ottoman period.

Keywords: İspir Kadioğlu Madrasah, Architecture of the Ottoman Madrasah, Open Courtyard Madrasah, Melik Halil Gazi Maşjid, Melik Halil Zaviye.

Giriş

Çoruh Nehri ile İspir Deresinin keşiştiği yerde yükselen tepe üzerinde bulunan İspir kalesinin hemen yamacında kurulu olan İspir, küçük ama işlek bir çarşı merkezine sahip olup Tuğrulşah Camisi ve Kadioğlu Medresesi, merkezdeki en önemli iki anıtsal yapıdır. İspir Deresine paralel ilerleyen ana yolun hemen yanında yer alan Tuğrulşah Camisi merkezin önemli odak noktalarından biriyken caminin çaprazındaki tek açıklıklı küçük bir köprüyle bağlanan derenin diğer kenarı üzerinde camiye çok yakın olarak konumlanan Kadioğlu Medresesi hem algılanmamakta hem de merkez sakinleri tarafından pek de bilinmemektedir. Bunun en önemli nedenleri, bulunduğu konum itibariyle medrese konut dokusu içinde yer almakta ve dere kenarında sonradan yapılan su taşma bendi nedeniyle giriş cephesi ana yol seviyesinin yaklaşık 1,5 m. kadar altında bulunmaktadır.

Oysaki varlıklarını ancak kaynaklardan tespit edebildiğimiz Kadioğlu Medresesi'nin yakın çevresindeki Melik Halil Gazi Mescidi¹ ve Melik Halil Zaviyesi² aslında bu bölgenin geçmişte İspir'in dini, eğitim, sosyal ve kültürel odaklarından biri olduğuna işaret etmektedir ki bu da medresenin yer seçimini anlamlı kılmaktadır.

Yapıyla ilgili çalışmalar, genellikle tek yapı ölçeğinde yapının sanat tarihi yönünden incelenmesine dayanmaktadır ki yapıya ilişkin son derece önemli bilgiler vermelerine karşılık mimari biçimlenişini etkilemiş olmaları muhtemel

¹ 2017 yılı bahar döneminde alan çalışması sırasında bölgenin yaşlı sakinleri özel bir mülk içinde, kapısı kapalı ve son derece bakımsız durumdaki Melik Gazi Mescidi'ni ve harabe halinde ne olduğu belirsiz bir yapı kalıntısı göstermişlerdir. Metnin ilerleyen bölümlerinde bu yapılardan söz edilmektedir.

² Zaviyeler konum olarak hem çevre köylerden Cuma namazı için merkeze gelen insanların toplanma alanı hem de önemli yolların kavşak noktasında menzilhane görevi üstlenmiş yapılar oldukları bilinmektedir. Ayrıntıları için bkn. Mehmet Fatsa, "Yukarı Çoruh ve Kelkit Vadisi'nin İslamlaşmasına Öncülük Eden Türk Dervişleri", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırmalar Dergisi*, Y: 9, S: 22, s. 257-281; 261.

olan yakın çevresindeki diğer kültür varlıklarıyla olan ilişkisi ve Osmanlı dönemi medreseleri bağlamında yapıyı değerlendiren bir çalışma bulunmamaktadır. İlk kez kitabesinin transkripsiyonu yapan ve kısaca mimari özelliklerine değinen Konyalı³,dan sonra daha ayrıntılı yapıyı Aktemur ve Kukaracı⁴ tarif etmiştir. Yine genel mimarisi ve kitabe bilgisi hakkında bilgi veren Gündoğdu⁵ ve bağımsız bir yapı olarak Kadioğlu Medresesi'nin banisi, kitabesi, vakfiyesi ve mimari özellikleri hakkında bilgi veren Yurttaş ve Köşklü⁶'nün çalışmaları yapı hakkında bilinen en detaylı çalışmalardır.

18.yy'ın ilk yarısında aslen İspir'li ve dönemin Erzurum müftüsü olan Kadızade Mehmed Efendi tarafından tek katlı, taş yığma olarak inşa edilen Kadioğlu Medresesi, açık avlulu dörtgen kütesi ve plan organizasyonunun merkezi pratiklerle benzerliğine karşın avlunun revaksız oluşu ve belirgin bir dersane kütesi olmaması gibi sıradışı özellikleriyle dikkat çekmektedir. Hiç kuşkusuz geç dönem Osmanlı yapısı olmasına rağmen tarihsel süreçte uzun yıllar İspir bölgesinde egemen olan beylikler ve devletlerin⁷ ve yakın bölgedeki mimari geleneklerin daha sonraki dönemlerde de etkisini sürdürmüş olması mümkündür. Bu bağlamda, belli tipolojilere sahip Osmanlı medreseleri içinde İspir Kadioğlu medresesinin planimetrik ve kütesel özelliklerini değerlendirebilmek için öncelikle Osmanlı öncesi Anadolu medreselerinden başlayarak medreselerin işlevsel birimleri, mimari özellikleri ve dönemsel olası farklılıkları ortaya konmuştur. Diğer taraftan Kadioğlu Medresesinin yakın çevresinde bulunan mescid ve zaviye olması muhtemel yapı kalıntısı ile tarihsel bağları üzerine inceleme yapılarak bu ilişkinin Kadioğlu Medresesinin mimari biçimlenmesi üzerine olası etkileri araştırılmıştır.

1. İspir Kadioğlu Medresesi

1.1.Konum

İspir ilçe merkezinden geçen İspir Deresi'nin güney yakası üzerinde, dereye paralel olarak geçen ve genişliği 1-4 m. arasında değişen yola yapının kuzeydeki giriş cephesi bakacak biçimde konumlandırılmıştır. Konut dokusu içinde bulunan yapının kuzeydoğu ve kuzey batı köşesinde komşu parsellerin

³ İ. Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, Semih Ofset, Ankara 2010, s. 613-614.

⁴ M. Murat Aktemur- İ. Umut Kukaracı, *Kültür Varlıklarıyla İspir*, İspir Kaymakamlığı Kültür Yayınları, Erzurum 2004, s. 75, 69.

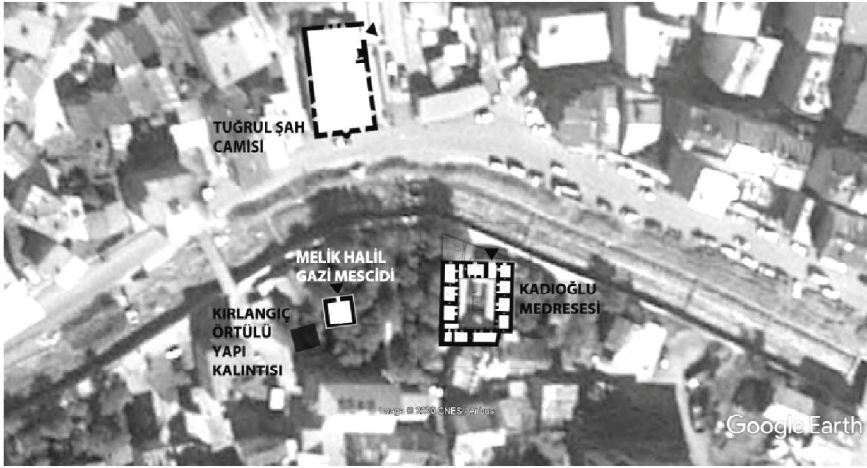
⁵ Hamza Gündoğdu, A. Ali Bayhan, Muhammet Arslan, *Sanat Tarihi Açısından Erzurum*, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Yayınları, Erzurum 2010.

⁶ Hüseyin Yurttaş, Zerrin Köşklü, "Erzurum-İspir Kadioğlu Medresesi", *Erzurum İspirli Kadızade Mehmed Arif Efendi Ve Ömer Efendi Sempozyumu*, Ed. Ömer Kara, Erzurum 2014, s. 69-81.

⁷ İspir ve çevresinin de içinde bulunduğu Çoruh Boyları, sırasıyla Hurri, Urartu, Saka (İskit), Med, Pers, Part, Roma, Bizans, Sasani, Arap, Emevi, Abbasi, Selçuklu, İlhanlı, Karakoyunlu, Timurlu, Akkoyunlu, Gürcü Krallığı ve Osmanlı medeniyetlerinin yerleşim alanı olmuştur. Ayrıntıları için bkn. URL-1.

bahçe duvarları medrese duvarlarına bitişik devam ederken güney doğu ve güney yönünde yan yana iki katlı konutlar medreseye bitişik olarak konumlandırılmıştır.

Medresenin doğusunda moloz taş duvarlarla çevrili komşu parselin bahçesi, bahçenin arka kısmında aynı zamanda da medresenin güney doğu köşesine bitişik iki katlı bir ev bulunmaktadır. Medresenin batısında kavak ağaçlarının olduğu bir bahçe ve devamındaki alanın dereye bakan kısmında tek katlı taş yığma bir ev ve arkaya doğru ona eklenmiş bazıları boş ve harabe durumunda yapılar bulunmaktadır. Bu yapılardan biri uzun zamandır kullanılmayan ve yapısal olarak acilen müdahale edilmesi gereken Melik Gazi Mescidi'dir. Dere kenarında batı yönünde ilerlendiğinde üst örtüsü yol kotu seviyesinde kalmış ve yapının içinde gelişen büyük ağaçlar nedeniyle ahşap kütüklerden oluşan kırlangıç örtüsü ciddi hasar görmüş tarihi bir yapı kalıntısı daha bulunmaktadır (Şekil 1,2).

Şekil 1: Kadıoğlu Medresesi ve çevresindeki yapılar (Medrese planı: Mimar Davut Topkaya planından işlenerek, Melik Halil Gazi Mescidi ve Tuğrul Şah Camisi planı Aktemur ve Kukaracı'dan işlenerek⁸).

Medresenin önünden geçen İspir Deresi'nin güney yakası üzerinden geçen ana taşıt yolu üzerinde ve medreseye göre kuzey batı yönünde halk arasında "Çarşı Camisi" olarak da bilinen tarihi Tuğrulşah Camisi⁹ ve arkasında yükselen tepenin üzerinde İspir Kalesi, kale içinde Kale Mescidi ve bir kilise

⁸ Aktemur-Kukaracı, *a.g.e.*, s. 75, 69.

⁹ Caminin ana kapısının üzerinde 3 satır halinde sülüs harflerle yazılan Arapça kitabeyi ilk kez okuyan Konyalı, "Bu mübarek mescit Emir Atabey Erdemşah eliyle Sultan Mugsüüd-din Toğrul Şah için yapıldı" şeklinde okumuştur. Tarih bilgisi olmayan kitabeden mescidin H.597-622 (M. 1200-1225) yılları arasında Erzurum'da hükümdarlık yapan Atabey Erdemşah tarafından Erzurum Selçuklu hükümdarlığı kurucusu Tuğrul Şah adına yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıntıları için bkn. Konyalı, *a.g.e.*, s. 613-614.

kalıntısı bulunmaktadır. Kalenin eteğinden doğu yönünde ilerleyen ve aynı zamanda dere kenarındaki ana yola paralel olarak devam eden n ara yol, üzerinde ticari işlevlerin yoğunluk kazandığı tarihi bir sokak ve çevresinde yerleşim dokusu yer almaktadır.

1.2. İspir Kadioğlu Medresesinin Konumu Üzerine Tartışmalar

İspir Kadioğlu Medresesi'nin bulunduğu konumla ilgili bazı gözlemler üzerinde tartışmak hem yapının bulunduğu bağlamsal çevre içindeki yerini hem de mimari özelliklerini anlamak ve anlamlandırmak açısından son derece önemlidir.

Medresenin batısındaki parselde bulunan Melik Halil Gazi Mescidi'nin kitabesi zamanla silinerek okunmayacak duruma geldiğinden yapının inşa tarihi ve işleviyle ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Aktemur ve Kukaracı, kareye yakın, tek mekanlı ana mekan kurgusundan dolayı yapıyı XIII. yüzyıl kare biçimli ve tek kubbeli Konya'daki Selçuklu mescitleriyle aynı döneme tarihlendirebilirler de son cemaat mahalli olmamasından dolayı daha önceki dönemlere ait olabileceğini ifade etmişlerdir¹⁰. Nitekim Konyalı, mescidin 1200-1201 tarihinde öldürülen ya da hakimiyeti elinden alınan son Saltuklu hükümdarı Melik Şah tarafından yapıldığını ifade etmesi mescidin 12.yy sonunda inşa edilmiş olabileceği tezini güçlendirmektedir¹¹.

1530 tarihli muhasebe defterlerini inceleyen Fatsa, bu dönem İspir kazasında, biri merkezde olmak üzere tespit ettiği 12 adet zaviyeden Melik Halil Bey'in kendi adıyla biri İspir merkezde biri merkeze bağlı Mudur köyünde olmak üzere iki adet zaviye inşa edildiğini ifade etmiştir¹². Bu bilgilerden yola çıkarak Çağlayan¹³, Melik Gazi Mescidi'nin aslında zaviye olarak inşa edildiği daha sonradan mescide çevrildiği ileri sürülmektedir.

Şekil 2: Zaviye olabileceği düşünülen yapının çöken kırlangıç örtüsü, Sultan Melik Gazi Mescidi (2018) (Fotoğraflar: Yazarın arşivinden).

¹⁰ Aktemur-Kukaracı, *a.g.e.*, s.74.

¹¹ Konyalı, *a.g.e.*, s. 610.

¹² Fatsa, *a.g.m.*, s. 257-281; 269.

¹³ Çağlayan, M. Y., *Şu Bizim İspir*, İspir Turizm Kültür ve Kalkınma Derneği Yayını, İstanbul 1981, s. 57.

Kukaracı ve Aktemur yapının arkaik özellikler göstermesi dolayısıyla bu iddiaya şüphe ile bakılmaktadır. Gündoğdu¹⁴ da mescidin küçük olması, son cemaat mahallinin ve minaresinin olmaması gibi sebeplerle bağımsız bir mescit olamayacağını ancak bir zaviyenin parçası olabileceğini ifade etmiştir. Nitekim 19. yy ortalarındaki İspir Vakfiye kayıtlarını inceleyen Özger, Melik Halil Gazi'nin İspir'de iz bırakan kişilerden biri olduğunu ifade ederek Evkaf Defterlerine göre İspir merkezde biri “*vakf-ı zâviye-i Sultan Melik Halil*” diğeri “*vakf-ı mescid-i şerif-i Sultan Melik Halil*” adıyla yazılı iki ayrı belgeden bahsetmektedir. 19. yüzyılda Sultan Melik adına İspir'de biri mescit biri zaviye olmak üzere iki ayrı vakıf kaydı olduğu anlaşılmaktadır¹⁵. Buradan da Melik Gazi Mescidi'nden ayrı olarak ve Gündoğdu'nun da ifade ettiği gibi minaresiz ve küçük bir mescit olmasından dolayı yakın bir çevrede bir zaviye yapısı aramanın daha doğru olacağını çıkarmak mümkündür. Zira mescidin yaklaşık 50m batısında, mevcutta yol kotunun altında kırlangıç tavanlı üst örtüsü çökmüş bir yapı kalıntısı bulunmaktadır ki bu yapının hem yazılı kaynaklarda bahsi geçen hem de sözlü kaynakların ifade ettiği gibi bir zaviye¹⁶ olması ihtimal dâhilindedir. Sonuç olarak; Melik Halil Mescidinin mimari özelliklerinden yola çıkarak mescidin yakın çevresinde ve muhtemelen mescitle yakın tarihli bir zaviye inşa edildiğini ifade etmek mümkündür.

İspir bölgesinin İslamlaşmasında önemli katkıları olan Melik Halil Zaviyesi ve Melik Gazi Mescidi¹⁷,yle (Şekil 2) birlikte bu bölge, ibadet ve eğitim için bir toplanma alanı olma geleneğini en az XII. yüzyıl sonundan beri sürdürmektedir. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk dönemlerinde de toplumun önemli şahsiyetleri olan şeyhler ve tarikat liderlerinin etkinliklerinin önemi ve zaviye yapısının yerleşimin çekirdeği olduğu ifade edilmektedir. Buna karşın ilerleyen zamanlarda zaviye ve tarikat eksenindeki toplum düzeni, medrese ile Sunni devletin örgütlenmesini temsiliyete dönüşmüştür¹⁸. 18 yy'da Erzurum'a bağlı İspir nahiyesinde de merkezdeki Osmanlı pratikleriyle paralel

¹⁴ Hamza Gündoğdu, “İspir Merkezindeki Tarihi Kalıntılar”, *İspir -Pazaryolu Tarih, Kültür ve Ekonomi Sempozyumu*, 26-28 Haziran, İspir 2008, s. 1-11; 8-9.

¹⁵ Yunus Özger, “XIX. Yüzyıl Ortalarında İspir Kazasında Vakıflar (Evkaf Nezareti Defterlerine Göre)”, *Karadeniz Araştırmaları*, C: 6, S: 21, Bahar 2009, s. 31-47; 37.

¹⁶ “İspir merkezde bulunan zaviyenin kurucusunun Melik Halil isimli kişi olduğu tahrir kayıtlarından ifade edilmiş olup şeyhliklerini ise Melik Halil'in neslinden olan Derviş Maksud Veled-i Şeyh Hoş Geldi yürütmekteydi. Zaviyenin evkafı Kanuni Sultan Süleyman tarafından yapılmış olup toplam 1.534 akçelik gelire sahipti”. Ayrıntıları için bkn. Ümit Kılıç, “*XVI. Yüzyılda Erzurum Vilayetinde Vakıflar*”, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2005, s. 158.

¹⁷ Dört halife devrinde başlayan bir gelenek olarak İslam alimleri dini konuların yanısıra lisan, edebiyat, şiir, tarih, tıp, astronomi ve kozmografya gibi ilimleri de başlangıçta mescitlerde öğretmekteydiler... Medreseler camilerin yanına bazen de camilere bitişik olarak inşa edilmekteydiler. Ayrıntıları için bkn. Mefail Hızlı, “Kuruluşundan Osmanlılara Kadar Medreseler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, C: 2, S: 2, Y: 2, 1987, s. 273-281; 274,276. s. 273-281; 274,276.

¹⁸ Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, YEM Yayın, İstanbul 2007, s. 75.

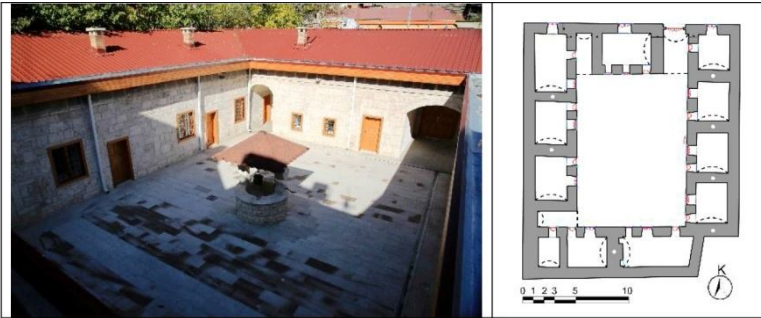

bir gelişme izlenmiştir ki; bölgede eğitim görmek isteyen öğrenci sayısı zamanla arttıkça daha kapsamlı bir eğitim kurumunun varlığı kaçınılmaz olmuştur ve yüzlerce yıldır zaviye ve mescidiyle eğitim, ibadet ve toplanma geleneği olan bu alanda bir medrese inşasına girişilmiştir.

1.3. Plan ve Cephe Özellikleri

"Medrese" kelimesi, Arapça "derase" kökünden gelmekte olup "ders okunacak yer ve talebenin içinde oturup ders okuduğu bina" anlamına gelmektedir¹⁹. Medrese yapılarının ilk olarak ne zaman, nerede ortaya çıktıkları ve mimari özellikleri üzerine farklı görüşler bulunsa da 12. yüzyıl başlarında Basra, Şam ve Halep'de inşa edilen açık avlu etrafında dört eyvanlı plan şeması, daha sonra Selçukluların Suriye ve Anadolu'da, Memlüklerin Mısır'da devam ettirdikleri bir medrese tipolojisi haline gelmiştir²⁰. Osmanlı dönemi medreselerinde ise plan tipolojileri çeşitlenmiş, ana eyvanın kütesel baskınlığı ve işlevi yerini kapalı derslane birimine bırakmıştır. Yalnız bazen Osmanlı dönemi Anadolu medreselerinde merkezi pratiklerle örtüşmeyen ya da ender rastlanan uygulamalarla da karşılaşılabilir. Sebepleri üzerine değerlendirme yapı-lacak olsa da İspir Kadioğlu Medresesinde belirgin bir derslane birimi olmaması bu duruma örnek olarak verilebilir.

Kadioğlu Medresesi, genel olarak dikdörtgen biçimli açık avlu etrafında dört yönde hücrelerin dizili olduğu bir yapı olarak tanımlanabilir. Mevcut kaynaklarda yapının dış kütlesi tam bir dikdörtgen olarak aktarılsa²¹ da mevcutta güney doğu köşesi içe doğru girintilidir ve bu kısma iki katlı müstakil bir evin köşesi bitişiktir. Yapı, dikdörtgen biçiminde revaksız açık bir avlu ve avluyu dört yönde saran on adet öğrenci odasından oluşmaktadır. Yapının belirgin bir derslane kütlesi bulunmamaktadır (Şekil 3). Kuzeydeki giriş cephesinde taç kapının solunda bir sağında ise iki adet sade, dikdörtgen söveli pencere açıklığı dışında diğer cepheler sağırdır.

Şekil 3: Kadioğlu Medresesi avlunun kuzey, batı cephesi ve zemin kat planı
(Fotoğraf: Yazarın arşivinden, plan: Mimar Davut Topkaya'dan işlenerek)

¹⁹ Hızlı, 1987, *a.g.m.*, s. 273-281; 274.

²⁰ İsmail Orman, "Mimari", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: 28, Ankara 2003, s. 338-340; 338.

²¹ Aktemur-Kukaracı, *a.g.e.*, s. 81.

Yapının saçak hizasıyla aynı yükseklikte olan taç kapısı, kuzey cephesinde simetri aksının doğusuna kaydırılmış olup sade sivri kemer içine yerleştirilmiş çift kanat genişliğinde basık kemerli bir kapıdan oluşmaktadır. İki kemer arasındaki boşlukta, duvar içine dikine yerleştirilmiş dikdörtgen biçimli sade mermer bir pano üzerine her biri iki satırdan oluşan alt alta üç bölümlü kabartma yazılı bir kitabesi²² bulunmaktadır (Şekil 4). Kitabeden, yapının H. 1138, M. 1725-1726 tarihlerinde aslen İspirli olan dönemin Erzurum müftüsü Kadızade Mehmet²³ tarafından yaptırılmış olduğu bilgisine ulaşılmaktadır.

Şekil 4: İspir Kadıoğlu Medresesi kuzey cephesi (2019), taç kapısı ve kitabesi (2017)
(Fotoğraflar: Yazarın arşivinden).

Taç kapıdan dikdörtgen biçimli²⁴ basık tonozlu giriş eyvanına girilmekte olup soldaki kapıdan dikdörtgen biçimli bir medrese odasına geçilebildiği gibi karşıya devam edildiğinde avluya ulaşılmaktadır. Ortasında bir kuyu bulunan dikdörtgen planlı avlunun doğu kanadı üzerinde birbirine yakın dört adet dikdörtgen planlı oda sıralanmakta olup girişin solundaki oda, giriş eyvanına açılmaktadır. Asimetrik plan kurgusuna sahip yapının batı kanadında üç oda, kuzey ya da bir başka deyişle ana girişin sağında, girişi avludan sağlanan dikdörtgen biçimli bir oda bulunmaktadır. Bu oda ile kuzeydoğu köşedeki oda arasında dikdörtgen planlı bir ara geçiş mekânı²⁵ daha olup kuzeydoğu köşe-

²² Kitabenin transkripsiyonu için bkn. Konyalı, 2010, *a.g.e.*, s. 611.

²³ Mehmet Efendi'nin annesi İspir Kadısı ile evlendiği için üvey babasından dolayı "Kadızade" olarak anılmıştır. İspir ve daha sonra İstanbul'da eğitim gören Kadızade Mehmet Efendi, Erzurum Sultaniye Medresesinde eğitimci olarak çalıştıktan bir süre sonra Erzurum Müftüsü olarak atanmıştır. Bu görevi sırasında Kadıoğlu Medresesini inşa ettirmiştir. Ayrıntıları için bkn. Konyalı, 2010, *a.g.e.*, s. 611. Yapının H. 1159 (M. 1781-82) tarihli vakfiyesinde yapıya gelir getirecek malların yanısıra müderris, öğrenci ve öğretmenlere verilecek maaşlarla ilgili bilgi yer almaktadır. Ayrıntıları için bkn. Yurttaş ve Köşklü, *a.g.m.*, s. 69-81; 72-73.

²⁴ Yapının plan ölçülerinde önce doğu batı sonra kuzey güney doğrultusu verilmiştir. Giriş eyvanı; 2,33 × 4,19 m., avlu; 10,39 × 14,37 m., doğu kanadındaki odalar yaklaşık 2,95×3,70 m., kuzey batıdaki oda 3,00 × 5,43 m., girişin sağındaki oda; 4,55 × 2,95 m. boyutlarındadır.

²⁵ Yapının iki köşesinde yer alan bu geçiş mekanları her ne kadar eyvan olarak adlandırılmış olsa da mekan boyutları ve oranları açısından bir eyvanın işlevlerini yerine getirmekten uzaktır. Ayrıntıları için bkn. Yurttaş ve Köşklü, *a.g.m.*, s. 69-81; 71. Bu mekanlar daha çok köşe odalara giriş sağlamak nedeniyle mimari gereklilikten yapılmış olmalıdırlar. Metnin ilerleyen bölümünde medreselerin köşe odalarına giriş çözümleri ile ilgili daha detaylı bir açıklama bulunmaktadır.

sindeki odaya buradan giriş sağlanmaktadır. Avlunun güneyinde ise farklı boyutlarda üç adet dikdörtgen planlı oda olup güney doğudaki odanın doğu duvarı planda çapraz yerleştirilmiştir. Güney batı köşesinde hela olarak kullanılan kısma yine önündeki yarı açık ara geçiş mekânından giriş sağlanmaktadır.

Medresenin odaları, sade olup içlerinde kaş kemer profilli ocaklar (Şekil 7) bulunmaktadır. Girişin her iki yanındaki odaların dış cepheye de açılan birer pencereleri, girişin sağındaki ve avlunun güney batı köşesindeki odaların avluya açılan iki pencereleri olması dışında tüm odalar avlu kısmından birer dikdörtgen pencereyle aydınlanmaktadırlar. Öğrenci odaları ve geçiş mekânlarının üzeri basık kemerli tonozla örtülüdür (Şekil 4,5).

Şekil 5: İspir Kadioğlu Medresesi avlusu güney cephesi ve kuzey batı köşesi (2019)
(Fotoğraf: Yazarın arşivinden)

1.4. Malzeme ve Yapım Tekniği

Taş yığma olarak inşa edilen Kadioğlu Medresesi'nin kuzey yönündeki giriş cephesi, avluya bakan tüm cepheler, köşe taşları ve pencere söveleri kesme taş olup yan parsellere komşu olan doğu ve batı cepheleri yer yer sıralı yer yer düzensiz moloz taş örgüdür. Arka cephede yapıya bitişik olan konutlardan dolayı görmek mümkün olmasa da güney cephesinin de moloz taş olması muhtemeldir. Harçla birbirine bağlanan taş duvarlarda dış cephe ve avlu cephesi sıvasız olup medrese odalarında sıva ve badana uygulanmıştır. Konyalı, merdesede kullanılan yapı taşlarının İspir'e on kilometre uzakta bulunan Kalkons köyünden getirildiğini ifade etmiştir²⁶.

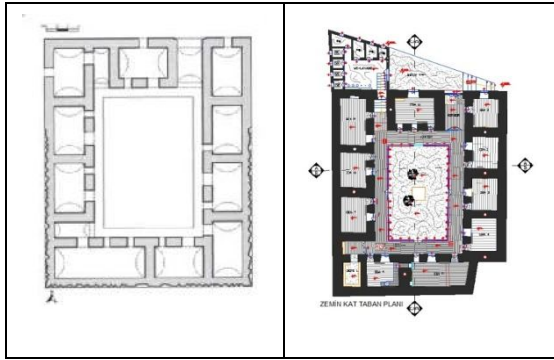
Tüm mekanların üzeri basık kemerli beşik tonozla örtülü olup sıvalı ve badanalıdır. Odaların zemini ahşap kaplamalı, ara geçiş mekanları ve avlu zemini taş döşelidir. Avlu cephelerinde saçak hizası dış cepheye göre daha düşük ve yapının üzeri avluya doğru tek yönde eğimli çatıyla örtülüdür. Saçak seviyesindeki bir sıra taş dizisi arasında belli aralıklarla yerleştirilmiş taş çörtlenlerden ayrı olarak yağmur suyu iniş boruları da bulunmaktadır. Çatıda dokuz adet kare biçimli tuğla baca bulunmaktadır (Şekil 5).

²⁶ Konyalı, a.g.e., s. 611.

1.5. Restitüsyon Değerlendirmesi

Kadıoğlu Medresesi 2006 yılına kadar Kuran Kursu olarak kullanılmaktayken yapıda oluşan bir takım hasar ve sorunlardan dolayı boşaltılmış ve bir süre boş kaldıktan sonra 2018 yılında restore edilmiştir. Restorasyon öncesinde yapının plan organizasyonunda değişiklikler yapıldığı ve bazı niteliksiz ekler barındırdığı anlaşılmaktadır.

Daha önce yapıyla ilgili çalışmalarda yayınlanan plan ve restorasyon için hazırlanan plan rölevesi karşılaştırıldığında yapının dış kütlesi ile güney duvarı boyunca dizilen üç odanın daha farklı bir plan şemasına sahip olduğu görülmektedir. Yapı kütesinin mevcutta güney doğu köşesinde bulunan içe doğru girinti, eski planda gözden kaçmış olabileceği gibi sonradan medresenin bu bölümünde bir müdahale de söz konusu olmuş olabilir. Röleve çiziminde, medresenin güneydeki iki odası arasında muhtemelen Kuran kursu olarak kullanıldığı dönemde bir geçiş açıldığı anlaşılmaktadır. Restorasyon sırasında bu açıklık kapatılarak özgün plan şeması korunmaya çalışılmıştır (Şekil 6).

Şekil 6: Kadıoğlu Medresesi Zemin Kat Planları (Soldaki plan: Aktemur ve Kukaracı'dan (S. Sezik'ten işlenerek)²⁷, Sağdaki plan: Mimar Davut Topkaya'dan), (2017).

Yapıya sonradan eklenen niteliksiz ekler; giriş cephesindeki kütle eki, avluda sonradan eklenen cameranlı revak ve sonradan eklenen sundurma çatı olmak üzere üç bölümde toplanabilir. Restorasyon öncesinde giriş cephesinin kuzey doğu köşesine yola taşacak biçimde eklenen tek katlı kütle ekinde hela ve abdesthane gibi ıslak hacimler bulunmaktaydı. Diğer taraftan özgünde revaksız olan medreseye, muhtemelen Kuran Kursu olarak kullanıldığı dönemde tüm avluyu çepeçevre saran, zemini ahşap kaplı ve metal doğramalı cameranlı kapatılmış bir revak kısmı eklenmişti. Yapının özgün plan şeması, cephe karakteri ve kütesel özelliklerini bozan bu niteliksiz ekler restorasyon çalışmaları sırasında kaldırılmıştır (Şekil 6, 7).

Bir diğer kütle eki problemi, özgünde toprak dolgululu ve düz damlı olması muhtemel olan yapıya sonradan avlu yönünde eğimli ve ahşap dikmelerle

²⁷ Aktemur-Kukaracı, *a.g.e.*, s. 81.

desteklenen niteliksiz bir sundurma çatı eklenmesiydi. Restorasyon sırasında muhdes çatı eki kaldırılmış olsa da yapının giriş cephesine ait eski fotoğraflarından anlaşılacağı üzere özgün saçak kotu restorasyon sırasında korunmuştur. Beden duvarları üzerinde yatay bir hat olarak dışa taşan ince kesitli taşların üzerinde bir sıra taş dizisi ve portalin beden duvarlarından daha yüksek olduğu seviye muhtemelen yapının özgün bitişi olması gerekirken, çatıdan gelen su problemini çözmek için avlu yönünde eğimli çatı yapılarak dış beden duvarları yükseltilmiştir (Şekil 7).

Şekil 7: İspir Kadioğlu Medresesi restorasyon sonrası (2019) (ilk sıra) ve öncesi (2017) (ikinci ve üçüncü sıra) (Fotoğraf: Yazarın arşivinden)

2. İspir Kadioğlu Medresesinin Osmanlı Medreseleri İçindeki Yeri Üzerine Tartışmalar

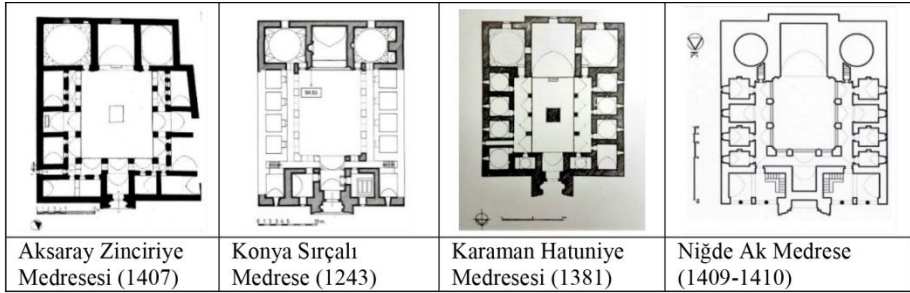
İlk kurulduğu günden itibaren medrese mimarisi, coğrafya, iklim, kültür ve dönemin dinamiklerine bağlı olarak sürekli gelişim içinde olduğundan hiç şüphesiz, Doğu Anadolu Bölgesi'nin kırsalı sayılabilecek bir bölgede yer alan İspir Kadioğlu Medresesi'ni değerlendirmek için Osmanlı dönemi medrese mimarisinin öncesiyle birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir. Zira, Kadioğlu Medresesi, geç Osmanlı dönemi yapısı olmasına karşın İspir ve çevresi uzun süre Beylikler ve Selçuklu dönemi mimari kültürü etkisinde kalmıştır.

Osmanlı öncesi Anadolu medreselerini inceleyen Kuran, medreseleri avlu ve eyvan üzerinden tanımlarken, mimari ihtiyaç programında avlu, eyvan, kışlık dersane ve öğrenci hücrelerinin ortak birimler olduğunu mescit, türbe, aşhane,

çeşme gibi birimlerin de bazı medreselerde bulunduğunu ifade etmiştir²⁸. Bu birimlerin plan organizasyonu; genel olarak iki, üç ya da dört yönde revaklarla sarılmış dikdörtgen bir avlu, yapının birbirini dik kesen simetri eksenleri üzerinde iki, üç veya dört olarak sayıları değişebilen eyvanlar, girişin karşısındaki ana eyvanın bir yanında kışık dersane olarak kullanılan kapalı mekan, diğer yanında mescit ya da türbedir ki bazen girişin sağında ya da solunda da yer almaları söz konusu olabilir ve avlunun karşılıklı diğer iki kenarı boyunca öğrenci odalarının sıralanması biçiminde açıklanabilir. Bir ya da iki katlı olarak inşa edilebilen medreselerin dışı kapalı mimari yapısı ve genelde sağır beden duvarlarında dikkat çeken en önemli kısım boyutları ve bezemeleriyle yapının taç kapısı olup tek katlı yapılarda yüksekliği bazen beden duvarlarının iki katına kadar çıkabilmektedir. Genel olarak kubbeyle örtülü kapalı dersane, mescit ve türbe dışında eyvanlar, öğrenci odaları ve revaklar tonozla örtülüdür.

Selçuklu ve Beylikler dönemi medreselerini inceleyen Sözen, açık ve kapalı avlulu olmak üzere yapıları ikiye ayırdıktan sonra açık avlulu medreseleri dört veya üç eyvanlılar ve iki veya bir eyvanlılar diye de ikiye ayırmıştır²⁹. Aslanapa, medreseleri kubbeli ve eyvanlı tip olmak üzere ikiye ayırmıştır³⁰. Dolayısıyla Osmanlı öncesi Anadolu medreseleri üzerine yapılan araştırmalar, plan tipolojilerini etkileyen mimari birimlerin ağırlıklı olarak avlu ve eyvan üzerinden yapıldığını ortaya koymaktadır (Şekil 8).

Şekil 8: Osmanlı öncesi Anadolu medreselerine örnekler³¹.

Osmanlı dönemi medreselerinde ise dersane, öğrenci ve medrese görevlilerinin kaldığı hücreler ve bunları toplayan revaklı bir avlu temel mimari bileşenler olarak ifade edilmektedir^{32, 33, 34}. Bazen medresenin dershanesi olarak

²⁸ Abdullah Kuran, *Anadolu Medreseleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1969, s. IX, 132.

²⁹ Metin Sözen, *Anadolu Medreseleri Selçuklu ve Beylikler Devri*, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul 1970.

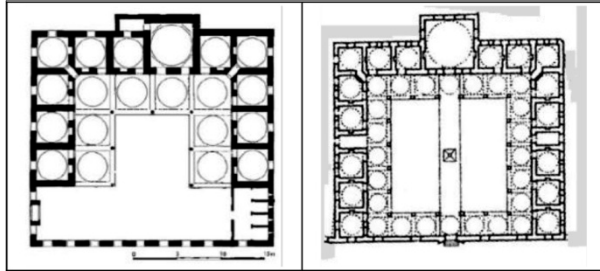
³⁰ Oktay Aslanapa, *Turkish Art and Architecture*, Atatürk Culture Center Publications (2nd edition), Ankara 2004, s. 123-134; 123.

³¹ URL-2.

³² M. Kemal Özergin, "Eski Bir Rûznâme'ye Göre İstanbul ve Rumeli Medreseleri", *İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S: 4-5, Ağustos 1973-1974, s. 263-290; 264.

kullanılabilecek ve aynı avluyla ilişkili bir mescit veya cami bulunması durumunda sadece odaların sıralanmasından oluşan medrese yapılarına da rastlanabilmektedir³⁵. Diğer taraftan genellikle bir mihrap nişi bulunan dershanelerde vakit namazı kılındığından medrese içinde ayrıca bir mescid bulunmamaktadır³⁶. Eyvanlar, şadırvan ve helalar medreselerdeki ek işlevlerken çeşme, sebil, türbe, mektep, kütüphane, mescit, küçük bir hamam yapısı medresenin bulunduğu çevredeki yapı programının yoğunluğuna göre ayrı işlevler olarak belirlenmişlerdir³⁷.

Osmanlı mimarisinde ilk medreselerden biri olan İznik'teki Süleyman Paşa Medresesi, "U" biçiminde avluyu saran kubbeli öğrenci odaları, revakı ve avlunun dördüncü kenarında pencere açıklıkları olan bir avlu duvarı bulunması gibi özellikleriyle alışlagelen dışa kapalı plan şemasını esneten ve Osmanlı medreselerinin öncüsü sayılabilecek yapılardan biri olarak değerlendirilmektedir. Diğer taraftan Osmanlı medrese mimarisinde Haseki Hürrem Sultan Medresesi (946, M. 1539-1540)'ni revaklı bir avlu çevresinde "U" biçiminde dizilen hücreleri ve giriş karşısında simetri ekseninde yerleştirilmiş dershanesi ve kubbe ile örtülü kare planlı hücreleri ve revakları gibi plan özellikleriyle Osmanlı döneminde plan şeması ve mekan boyutlarıyla iyi bir olgunluk gösteren ve çoğunlukla kullanılan medrese düzeni olarak ifade edilmektedir³⁸ (Şekil 9).

Şekil 9: İznik Süleyman Paşa Medresesi planı³⁹ (1316 civarı), Haseki Hürrem Sultan Medresesi⁴⁰.

Osmanlı dönemi medrese mimarisinde avlu-revak ilişkisi, dershanenin konumu, öğrenci hücreleri / odalarının dizilimi belirleyici olurken daha çok

³³ Zeynep Ahunbay, "Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları; Medreseler, Darülmüessesler, Mektepler", *Mimarbaşı Kocasinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri I*, (Gün.) Nuri Palta, C: 1, 1988, s. 239-310; 239.

³⁴ Kuban, *a.g.e.*, s. 390.

³⁵ Ahunbay, *a.g.e.*, 239.

³⁶ Mehmet İpşirli, "Medrese: Osmanlı Dönemi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C: 28, Ankara 2003, s. 327-333; 330.

³⁷ Ahunbay, *a.g.e.*, 239.

³⁸ Ahunbay, *a.g.e.*, 244.

³⁹ URL-3.

⁴⁰ İ. Aydın Yüksel, *Osmanlı Mimarisinde Kanuni Sultan Süleyman Devri (926-974/1520-1566)*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 2004, C: VI, s. 175.

Osmanlı dönemi öncesi Anadolu medreselerinde belirleyici olan eyvan kullanımını farklılaşarak bazı yapılarda devam etmiştir.

Bu bağlamda; **avlu-revak** ilişkisine bakıldığında, Osmanlı öncesi ve sonrası dönemde avluların planlama biçiminde köklü değişiklikler olmuştur. Osmanlı öncesi Anadolu medreselerinde avlular iç avlu konumunda olup dışarıyla ilişkileri yalnız portal yoluyla sağlanırken Osmanlı döneminde iç avlunun dışa kapalı yapısı değişerek dış avlu kullanımı⁴¹ ve iç avluyla dış avlu arasında bağlantı kurulması gündeme gelmiştir. Bu bağlamda, İznik Süleyman Paşa Medresesi, Bursa Ahmed Paşa Medresesi, İnegöl İshak Paşa Medresesi, Amasya II. Beyazid Medresesi ve Amasya Ayas Ağa Medresesinde avlunun bir duvarının kalkarak tamamen dışa açılması gibi köklü bir yenilik yanında İstanbul Davut Paşa Medresesi, İstanbul Atik Ali Paşa Medresesi ve Amasya II. Beyazid Medresesi'nde olduğu gibi "U" biçimindeki medresede avluyu kapatan dördüncü kenar üzerinde yalnızca duvar ve bu duvar üzerinde sadece ana giriş kapısı ve pencere açıklıkları bulunması ve Sinan Paşa Medresesi (16. yy ortaları) (Yenişehir)'nde olduğu gibi tüm mekanların avlunun bir köşesinde toplanarak dışa açık bir biçimde tasarlandığı örnekler de vardır. Bu durumun medreselerin daha çok bir külliye parçası olarak düşünülmesinden kaynaklı olabileceğini de belirtmiştir⁴².

Avlunun ayrılmaz bir parçası olarak tanımlanan revaklarla^{43,44} ilgili Osmanlı öncesi ve sonrası uygulamalar karşılaştırıldığında ilk olarak Osmanlı öncesi Anadolu medreselerinde, oran ve ölçek olarak yapıya göre anıtsal boyutlarda olan eyvan önünün revaklarla kapatılması tercih edilen bir durum değilken Osmanlı medreselerinde dershane mekanının avlu cephesine kadar girinti yapması durumu dışında dershane önünde giriş revağı bulunmaktadır ve revakların sürekli ya da kesintili olması plan kütle ilişkisine göre değişmektedir⁴⁵. Diğer bir farklılık ise genelde beşik tonozla örtülü revakların yerini kubbe ile kapatılan revakların almasıdır⁴⁶.

Revaklı avluların çoğunluğuna karşılık revaksız açık avlulu medrese uygulamalarına da rastlanmaktadır. Bu örneklerde kapalı mekanlar direk olarak avluya ya da bazı durumlarda kapalı mekanlar arasına yerleştirilen eyvanlara açılmaktadırlar. Beylikler döneminde Alanya Obaköy Medresesi (1373), Manisa

⁴¹ Demiralp, dış avlunun muhtemelen WC, mutfak ve kiler gibi öğrencilerin çeşitli ihtiyaçlarını karşılamalarını karşılamak için yapılmış olabileceğini ifade etmiştir. Fatih Medreselerinde dershane mekanına dıştan bitişik avlu içinde WC hücreleri yer almaktadır. Ayrıntıları için bkn. Yekta Demiralp., *Erken Dönem Osmanlı Medreseleri (1300-1500)*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 1997, s. 96.

⁴² Demiralp, *a.g.e.*, 191.

⁴³ Kuran, *a.g.e.*, 132.

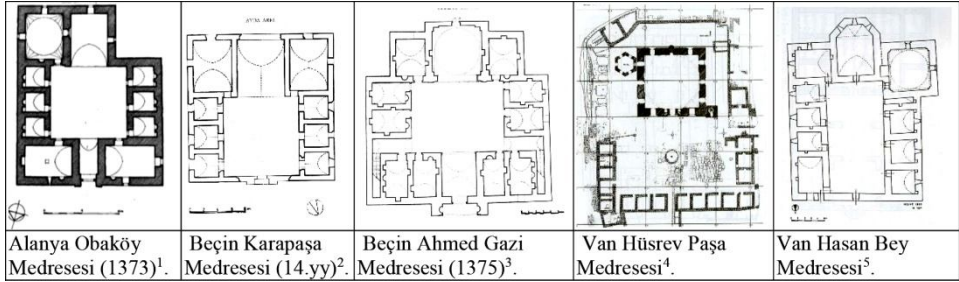
⁴⁴ Ahunbay, *a.g.e.*, 268.

⁴⁵ Ahunbay, *a.g.e.*, 268.

⁴⁶ Abdullah Kuran, "Karamanlı Medreseleri." *Vakıflar Dergisi*, S: 8, 1969, s. 209-223; 222.

İshak Paşa Medresesi (1378), Muğla-Beçin Ahmed Gazi Medresesi (1375)⁴⁷, Peçin Karapaşa Medresesi (14. Yy)⁴⁸ ve erken Osmanlı dönemi Kasım Paşa Medresesi (Yolpınar Köyü-Suluova)'nda avlular revaksızdır⁴⁹. Klasik Osmanlı dönemi merkez yapılarında ender rastlanmakla birlikte Mahmut Paşa Fevkanı Medresesi (1580)'nin batı yönündeki hücreleri önünde sıkışıklık oluşmaması için revak kullanılmamıştır⁵⁰. Bu dönem Anadolu'da Van-Hoşap Hasan Bey Medresesi (1563)⁵¹ ve Sinan yapısı olan Van-Hüsrev Paşa Medresesi (1567)⁵² gibi revaksız uygulamalara rastlanmaktadır (Şekil 10).

Şekil 10: Beylikler Döneminde bazı revaksız medrese uygulamaları.

Geç Osmanlı dönemi medreselerinde de benzer bir durum söz konusu olup tümüyle revaksız uygulamalar yerine Damad İbrahim Paşa Medresesinde (Şehzadebaşı) avlunun bir kenarında revakların devam etmemesi gibi nadiren karışık uygulamalara rastlanmaktadır. Bu dönemde de merkezden ziyade Urfa Abbasiye (17.yy sonu) ve İbrahimiye (Debbağhane) Medreseleri, Gaziantep Ahmed Çelebi Medresesi, Van Hoşap Evliya Bey (1671) ve Gevaş İzzettin Sir Bey Medreseleri⁵³, Oltu Arslan Paşa Medresesi (1664), Erzurum Şeyhler (1760) ve Kurşunlu Medreseleri (1701)'nde⁵⁴ olduğu gibi daha çok Anadolu'da revaksız uygulamalara rastlanmaktadır (Şekil 11).

⁴⁷ Yekta Demiralp, "Osmanlı Öncesi Anadolu Medreselerinde Örtü ve Erken Osmanlı Medreseleriyle Karşılaştırma", *Sanat Tarihi Dergisi*, S: XV/2, Ekim 2006, s. 29-48; 43.

⁴⁸ Ayda Arel, "Menteşeoğulları Beyliği Devrinde Peçin Şehri", *Anadolu Sanatı Araştırmaları*, N:1 (ayrı baskı), İstanbul 1968, s. 27.

⁴⁹ Demiralp, *a.g.e.*, 189.

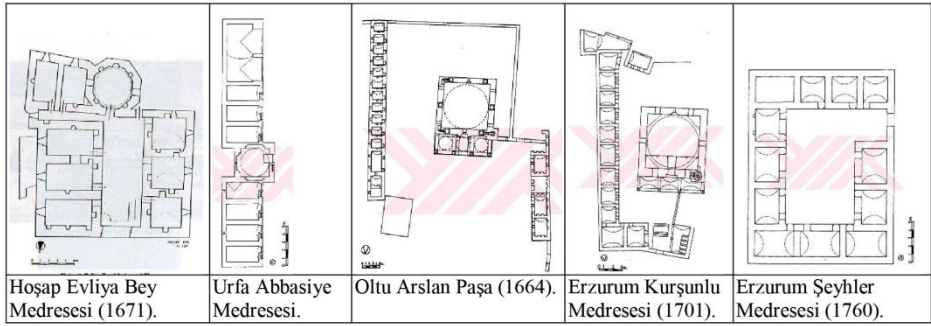
⁵⁰ Ahunbay, *a.g.e.*, 268.

⁵¹ Şehabettin Öztürk, R. Eser Gültekin, "Van-Gürpınar/ Güzelsu / Hoşap Hasan Bey Medresesi Koruma Sorunları ve Öneriler", *V. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Van 2009, s. 234-243, 235.

⁵² Abdüsselam Uluçam, "Van ve Çevresindeki Osmanlı Medreseleri İle Eğitim Öğretimdeki Yerleri", *XIII. Türk Tarih Kongresi*, C: III, K: II, Ankara 1999, s. 1-19; 1.

⁵³ Medrese avlusunun kuzey cephesi camiyle bitişik olup kuzey cephesi üzerindeki bir açıklıktan caminin kapalı son cemaat mahalline ulaşılmaktadır. Bir camiyle ortak avluyu paylaşan medreselere örnek olarak verilebilir.

⁵⁴ Zerrin Köşklü, *17. Yüzyıl ve 18. Yüzyıl Osmanlı Medreselerinin Tipolojisi*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi ABD, Erzurum 1999, s. 392.

Şekil 11: Geç Dönem Anadolu medreselerinde revaksız uygulamalar⁵⁵.

Medreseler **öğrenci odaları / hücreleri** açısından değerlendirildiğinde, Osmanlı öncesi Anadolu medreselerinde genellikle avlunun karşılıklı iki uzun kenarına sıralanarak avluya açılırlarken⁵⁶ Osmanlı döneminde daha zengin plan tipolojilerine rastlanmaktadır. Erken dönem Osmanlı Medreselerinde öğrenci odaları ve avlu ilişkisine göre plan tipolojileri; öğrenci hücrelerinin avlunun iki kenarına, üç kenarına ve dört kenarına yerleştirildiği örnekler ve sıradışı (münferit) örnekler olarak dört başlığa ayrılmıştır⁵⁷. Klasik Osmanlı Dönemine işaret eden Sinan medreselerini inceleyen Ahunbay; medreselerde olası plan tipolojilerini hücrelerin dizilimini esas alarak dershanenin olası konumuna göre belirtmiştir⁵⁸ (Şekil 12).

- Tek sıra hücre dizisinden oluşan çizgisel düzen; bu durumda derslane ortada ya da uçtadır.

- Karşılıklı iki hücre dizisinin oluşturduğu düzen; bu durumda derslane genellikle yapının simetri aksı üzerinde avluyu çevreleyecek biçimde ve hücrelerden ayrıdır.

- Hücrelerin “L” biçiminde dizildikleri düzen; derslane avlunun bir köşesinde bağımsız olarak, hücre dizisi ortasında ya da bir ucunda yer almaktadır.

- Hücrelerin “U” biçiminde dizildikleri düzen; camiyle aynı avluyu paylaşması durumunda dershanesiz, derslane avlunun açık kısmında, “U”nun kolları üzerinde ya da kolların ucunda yer almaktadır.

- Hücrelerin ve dershanenin dikdörtgen avluyu çevreleyecek biçimde dizildikleri düzen; derslane avlunun uzun ekseninde yer almaktadır.

- Hücre ve dershanenin sekizgen avlu etrafında sıralandığı düzen.

Öğrenci odaları plan biçimi, üstörtü ve mimari elemanları açısından karşılaştırıldığında Osmanlı öncesi ve sonrası uygulamalarda bazı farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Osmanlı öncesi Anadolu medreselerinde dikdörtgen planlı

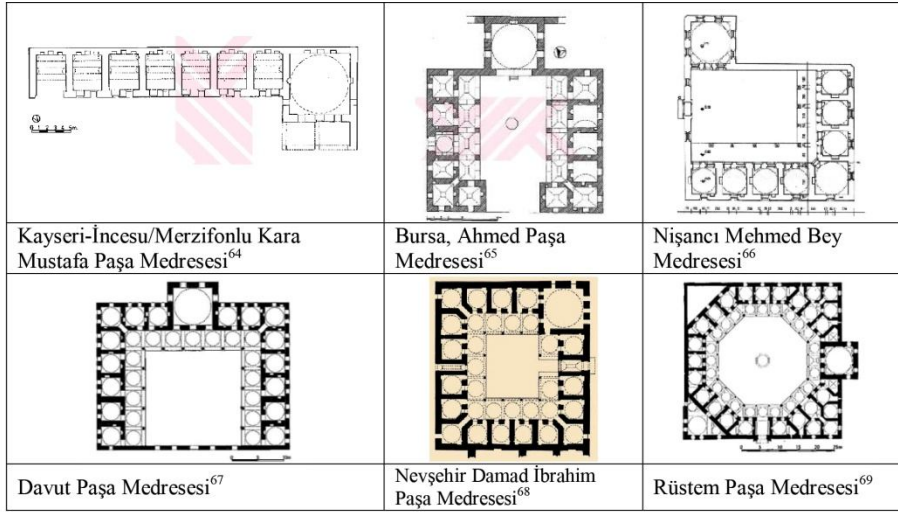
⁵⁵ Köşklü, *a.g.e.*, s. 562, 557, 564, 595.

⁵⁶ Kuran, *a.g.e.*, 140.

⁵⁷ Demiralp, *a.g.e.*, s. 193.

⁵⁸ Ahunbay, *a.g.e.*, 265-275.

tonoz örtülü öğrenci odaları geleneği erken Osmanlı döneminde de kısmen devam etmekle birlikte 15.yy ortalarından itibaren Zal Mahmud Paşa Üst Medresesi gibi ender uygulamalar dışında yaygın olarak kare planlı ve kubbeli uygulamalara geçilmiştir⁵⁹. Diğer taraftan genellikle bir niş ve ocak yeri bulunan öğrenci odalarında, Osmanlı öncesi Anadolu uygulamalarında çoğunlukla dışa kapalı ve hiç penceresiz örnekler yanında avluya açılan mazgal pencereler ya da yine avlu yönünde kapı üstü ya da üstlük pencereleri olabilmektedir⁶⁰. Osmanlı döneminde ise hücrelerin dışa kapalı yapısı değişerek avluya bakan pencerelerin yanı sıra cephe açıklıklarıyla da bol ışık alan bir mekana dönüşmüşlerdir.

Şekil 12: Osmanlı Dönemi Medrese tipolojilerine örnekler.

Bu bağlamda Tanman, özgün mimarisiyle günümüze ulaşabilmiş en eski Osmanlı eğitim yapısı olan İznik'teki Süleyman Paşa Medresesi (1331-1354 arası)'ni Anadolu Türk mimarisinde medreselerin gelişiminde yeni bir çığır açmış ve Osmanlı medreselerinin prototipi olarak ifade etmektedir. Bu yapının getirdiği en önemli yenilikleri, tipik bir Osmanlı medresesinin "alâmet-i farika"sı olan kare planlı ve kubbeli talebe hücreleri ve bu hücrelerde görülen ve daha sonraki Osmanlı medreselerinde sürdürülecek olan mekanların dışarıya açılan altı üstlü iki pencereyle donatılarak bol ışığa kavuşturulmuş olması biçiminde açıklanmıştır⁶¹.

Geç dönem Osmanlı medreselerinde öğrenci odalarının biçimsel bazı farklılıklarına dikkat çeken Şahin, Şeyhülislam Esat Efendi Medresesi ve Valide Kethüdası Mehmed Edendi (Bereketzade) Medresesinde olduğu gibi kare planlı ve kubbeyle örtülü öğrenci odaları arasında dikdörtgen planlı ve üzeri tonoz

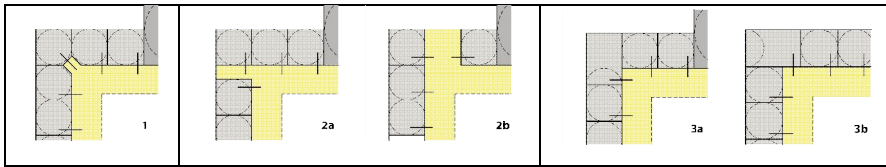
⁵⁹ Kuran, *a.g.m.*, 222.

⁶⁰ Demiralp, *a.g.m.*, s. 37.

⁶¹ M. Baha Tanman, "Hücre", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: 18, İstanbul 1998, s. 455.

örtülü daha büyük ikinci tip odalara da rastlandığını belirtmiştir. Bu odaların daha çok müderris-muid odası ya da ihtiyacı olan fakir kişilerin kalması için kullanılmış olabileceğini ifade etmiştir⁶².

Osmanlı öncesi uygulamalarda çoğunlukla dikdörtgen planlı öğrenci hücrelerinin diziliminde köşe odalara girişler sorun olmazken Osmanlı dönemi medreselerinde öğrenci hücreleri genellikle kare planlı olduğundan köşelere özel çözümler geliştirilmiştir. Semiz Ali Paşa Medresesinde avludan girildiğinde dershanenin sol kanadında olduğu gibi köşeden, aynı medresenin sağ kanadında olduğu gibi köşe odanın hemen yanındaki eyvandan ya da Cafer Ağa Medresesi'nde olduğu gibi köşedeki odaların dikdörtgen planlı olmasıyla sağlanmaktadır (Şekil 13).

Şekil 13: Osmanlı dönemi medreselerinde köşede konumlanan öğrenci odaları için plan çözümleri (Çizim: Emriye Kazaz).

Bazı Osmanlı dönemi medreselerinde öğrenci odaları arasında “**dehliz**” yada “**geçit**” olarak adlandırılan dar uzun yarı açık mekanlar bulunmaktadır. Bunlar bazı durumlarda (Kara) Ahmed Paşa Medresesi'nde ve Mihrimah Sultan Medresesi (Üsküdar)'nde dershanenin her iki yanında yer alan geçitler gibi medresenin dışındaki hela kısmına geçiş için kullanılırken, bazı durumlarda Haseki Hürrem Sultan Medresesi'nde olduğu gibi dayama merdiveniyle üst kattaki odaya çıkış için de kullanılabilirler⁶³.

Eyvan kullanımı açısından değerlendirildiğinde, Osmanlı öncesi Anadolu medreselerinde sayısı birden dörde kadar değişebilen eyvan; üstü kapalı, avluya bakan yönü açık çalışma ve dinlenme alanıdır⁶⁴. Caner ve Bakırer, Selçuklu dönemi medreselerinde; portal, giriş eyvanı, avlu ve ana eyvan arasında mekânsal ve hiyerarşik bir ilişki olduğunu ve bu mekanlar arasında doğrusal, kırıklı ya da doğrusaldan hafif kaydırılmış bir planimetrik düzen olduğunu ortaya koymuşlardır⁶⁵.

Buna karşın, eyvan kısmının işlev ve konum olarak daha sonraki medrese yapılarında köklü bir biçimde değiştiği anlaşılmaktadır. Şöyle ki; 16. yy sonrası Osmanlı dönemi medreselerinde hücreler arasında yer alan “sofa” olarak da adlandırılan eyvanlar, II. Bayezid Medresesi, Süleymaniye Evvel ve Sani

⁶² Şahin, a.g.e., 79.

⁶³ Yüksel, a.g.e., 21, 160, 356.

⁶⁴ Kuran, a.g.e., 133.

⁶⁵ Çağla Caner, Ömür Bakırer, “Anadolu Selçuklu Dönemi Yapılarından Medrese ve Camilerde Portal”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, V: 10, I: 10, 2009, s. 16-17.

Medreseleri'nde olduğu gibi revakların gerisinde sekileri olan gölgelikli dinlenme alanları olarak tasarlanmışlardır. Eyvanların Selçuklu döneminde olduğu gibi dershane-mescid işlevinde kullanımı bu dönemde terk edilmiştir⁶⁶. Semiz Ali Paşa Medresesine avludan girildiğinde dershanelerin sağındaki hücre ve köşe hücresi arasında bir hücre boyutu kadar eyvan bulunmaktadır. İki hücreye giriş bu eyvandan sağlanmaktadır. Ankaravi Mehmet Efendi Medresesinde giriş cephesi üzerindeki oda dizisinde köşe odalarının önünde revak genişliği kadar eyvanlar bulunmaktadır.

Osmanlı öncesi Anadolu medreselerinde biçim ve boyutlarıyla öne çıkan eyvanların yerini erken Osmanlı döneminden başlayarak medresenin önemi ve büyüklüğüyle orantılı olarak değişen boyutlarda, en dikkat çeken ve vurgulu kısım olarak kapalı **dershane**⁶⁷ birimi almıştır. Yalnız giriş portalı ve dershane arasında Selçuklu dönemindeki portal- eyvan ilişkisine benzer bir ilişki yoktur. Dershane simetri ekseninde olabildiği gibi avlunun yan kollarında köşede ya da medrese odalarından bağımsız bir köşede de yer alabilmektedir. Ayrıca genellikle beşik tonoz örtülü olan eyvan kısmına karşılık dershaneler kubbeye örtülmüştür.

Osmanlı dönemi bazı medreselerinin camiyle birlikte kurgulanmaları durumunda dershane kısmının inşa edilmeyerek yapının öğrenci odaları, avlu ve revaklardan meydana geldiği uygulamalara rastlanmaktadır. Demiralp, Erken Osmanlı mimarisinde (Bayındır) Hacı Sinan Medresesi, (Tire) Molla Arap ve Yavukluoğlu Medreseleri ve Hereke (Düzce) Köyü Medresesi'nde (Seferihisar)⁶⁸, dershane bulunmayışını medreseyle aynı avluyu paylaşan caminin dershane olarak kullanılmış olabileceği biçiminde ifade etmektedir⁶⁹. Nitekim klasik Osmanlı mimarisinde Edirnekapı- Mihrimah Medresesi ve Beşiktaş-Sinan Paşa Medresesi avluları caminin avlusuyla bütünleşerek ilkinde “U” biçiminde avluyu üç yönde saran revaklar gerisinde karşılıklı birbirine paralel öğrenci odaları sıralanırken ikincisinde caminin son cemaat mahalli de dahil avluyu dört yönde saran revaklar ve “avluyu U” biçiminde saran öğrenci odalarından oluşmaktadır (Şekil 7).

Geç dönem Osmanlı medreselerinde de Nasuh Paşa (Osman Ağa) Medresesi, Şeyhülislam Esat Efendi Medresesi, Hacı Beşir Ağa Medresesi ve Şerif Halil Paşa Medresesinde olduğu gibi dershanesiz uygulamaların arttığı gözlemlenmektedir⁷⁰. Bu dönem Anadolu'da da Van Hüsrev Paşa Medresesi, Oltu Arslan Paşa Medresesi, Erzurum Kurşunlu Medresesi ve Antalya Elmalı Ömer Paşa Medresesi (1610)'nde olduğu gibi ortak bir avlu içinde ya da yakında bir cami/mescit bulunması durumunda dershanesiz olarak inşa edilen uygulamalara rastlanabilmektedir.

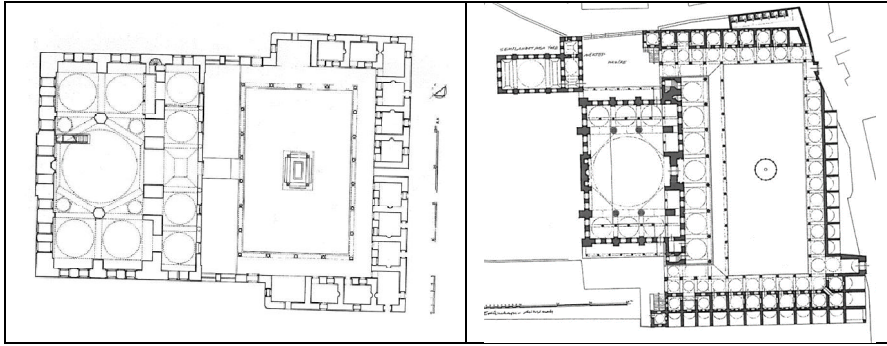
⁶⁶ Ahunbay, *a.g.e.*, 267.

⁶⁷ Osmanlı dönemi öncesinde kışlık ve yazlık dershane olarak ayrılan mekanlar daha sonraları dershane adı altında kapalı olarak inşa edilmiştir.

⁶⁸ Yekta Demiralp, “İzmir/Seferihisar (Düzce) Köyü Medresesi”, *Sanat Tarihi Dergisi*, XXVI/1, Nisan 2017, s. 117-129.

⁶⁹ Demiralp, *a.g.e.*, 181.

⁷⁰ Şahin, *a.g.e.*, 76.

Şekil 14: Beşiktaş-Sinan Paşa Medresesi ve Edirnekapı-Mihrimah Medresesi⁷¹.

Özetlemek gerekirse, Osmanlı dönemi medrese mimarisi plan tipolojileri üzerine çalışmalar incelendiğinde, genellikle öğrenci odalarıyla avlu ilişkisi ve dershanenin konumu tipolojiler için belirleyici olmuştur. “U” biçiminde avluyu saran öğrenci odalarına daha sık rastlanmakla birlikte dörtgen, “L”, tek sıra, karşılıklı iki sıra ve sekizgen olarak dizilen öğrenci hücreleri avluyu sarabilmektedir. Dershane mekanı ise öğrenci odaları sırasının ortasına, köşeye, ucuna ya da bağımsız olarak konumlanabildiği gibi geç dönem Osmanlı medreselerinde anlamlı bir biçimde dershanesiz örneklerin artması nedeniyle plan tipolojilerinde dikkate alınabilir. Plan tipolojilerinde dershanenin dışa veya avluya doğru taşması gibi farklılaşan konumu, öğrenci hücre dizisinin arasında eyvan ya da geçit gibi mekanlar bırakılması ya da farklı köşe çözümleri gibi işlevsel gerekliliklerden kaynaklanan çeşitli varyasyonlara rastlanmaktadır. Ayrıca İstanbul başta olmak üzere Bursa ve Edirne gibi merkezlerde ender rastlanan bir durum olsa da Osmanlı dönemi Anadolu medreselerinde pek de azımsanamayacak oranda rastlanan revaksız avlu uygulamaları da medrese tipolojilerinin bir varyasyonu olarak değerlendirilebilir (Tablo 1).

Bu bağlamda, İspir Kadioğlu Medresesi mimarisi, öğrenci hücrelerinin dörtgen biçiminde revaksız açık avluyu sardığı, belirgin bir derslane kütleli olmayan, giriş ve avlu cephelerinin kesme taş duvarları dışında moloz taşla inşa edilmiş, tek katlı bir yapı olarak özetlenebilir. Ayrıca içlerinde birer niş ve ocak yeri bulunan dikdörtgen planlı ve beşik tonozla örtülü on adet öğrenci hücresi/odasının giriş cephesine bakanlar hariç hepsi avludan ışık almaktadırlar. Hem ana giriş olarak kullanılan hem de kuzey doğu köşesindeki odaya giriş sağlayan geçit kısmı dışında, öğrenci odaları arasında kuzey batı ve güney batı köşelerindeki odalara giriş sağlamak üzere tonozla örtülü, dar ve uzun yarı açık geçit mekanları yerleştirilmiştir.

⁷¹ Yüksel, *a.g.e.*, 352-503.

	Dershanesi Ortada Olanlar	Dershanesi Yanda Olanlar	Dershanesi Köşede Olanlar	Dershanesi Uçta Olanlar	Dershanesi Bağımsız Olanlar	Dershanesi Olmayanlar
Dörtgen Biçiminde Avluyu Saran Öğrenci Odaları						
"U" Biçiminde Avluyu Saran Öğrenci Odaları						
"L" Biçiminde Avluyu Saran Öğrenci Odaları						
Karşılıklı İki Sıra Halinde Avluyu Saran Öğrenci Odaları						
Tek Sıra Halinde Öğrenci Odaları						
Sekizgen Biçiminde Avluyu Saran Öğrenci Odaları						

Tablo 1: Osmanlı dönemi medreseleri plan tipolojileri; öğrenci odaları-avlular-revak-dershane ilişkisine göre (çizimler: yazara ait).

İspir Kadioğlu Medresesi, öğrenci hücreleri ve avlu ilişkisi açısından değerlendirildiğinde öğrenci hücrelerinin dört taraftan dikdörtgen biçimli avluyu sardığı görülmektedir ki bu durum Osmanlı medreselerinde sıkça karşılaşılan bir durumdur ve dörtgen planlı medrese tipolojisine girmektedir. Avlunun revaksız olması durumuyla Osmanlı dönemi Anadolu medreselerine yakınlıktadır. Yakın bölgede Oltu Arslan Paşa Medresesi, Erzurum Kurşunlu Medresesi ve Erzurum Şeyhler Medresesi geç dönem Osmanlı yapıları olup avlunun revaksız olarak uygulanması bölgenin iklimsel, kültürel ve yapı geleneği gibi yerelin kendi iç dinamikleriyle ilişkili olması mümkündür.

Öğrenci odalarında mimari eleman olarak bir niş ve ocak yeri bulunması Osmanlı medreseleriyle örtüşen özelliklerdir. Diğer taraftan bütün öğrenci odalarının dikdörtgen planlı ve tonozla örtülü olması ve kuzeye cephesi olanlar dışında diğer odaların dışı kapalı olması Osmanlı medrese mimarisi için sıradışı, ama Selçuklu dönemi medreseleri için standart uygulamalardır. Bu durum, İspir'in geçmişte de uzun dönemler idari olarak bağlı olduğu Erzurum ve içinde yer aldığı Doğu Anadolu bölgesinde, Osmanlı dönemi öncesi uzun yıllar etkili olan Anadolu medreseleri mimari geleneğini bazı yönleriyle devam ettirdiği biçiminde açıklanabilir. Nitekim İspir Kadioğlu Medresesi'nden yaklaşık elli yıl sonra inşa edilen Erzurum Şeyhler Medresesi'nin hemen hemen aynı plan tipolojisini tekrar etmesi bu durumu destekler niteliktedir.

İspir Kadioğlu Medresesi'nde kuzeybatı ve güney batı köşelerindeki öğrenci odaları önünde bırakılan dar, uzun, yarı açık geçiş mekanları değerlendirildiğinde, Osmanlı medreseleri köşe uygulamalarında genelde rastlanan bir

çözüm olduğu görülmektedir.

İspir Kadioğlu Medresesi'nin belirgin bir derslane mekanı olmaması Osmanlı medreseleri içinde sıklıkla karşılan bir durum olmasa da yapının bir külliyeinin parçası ya da yakın çevrede bir cami/mescit olması durumunda derslanesiz olarak inşa edilebilmektedir. İspir Kadioğlu Medresesi'nin yaklaşık 50 m. kadar batısında, medreseden daha eski bir tarihte inşa edilen Melik Gazi Mescidi'nin medresenin derslanesi olarak kullanılmış olması muhtemeldir. Ayrıca medrese ve mescit arasındaki benzer ilişkiyi Melik Gazi Mescidi ve hemen batısında Melik Halil Zaviyesi olduğu düşünölen yapı kalıntısıyla da kurmak mümkündür.

Sonuç

Geç Dönem Osmanlı yapısı olan İspir Kadioğlu Medresesi, genel olarak Osmanlı dönemi medrese tipolojileriyle uyumlu olmakla birlikte bazı sıradışı mimari özellikler de barındırmaktadır. Öğrenci odalarının dörtgen biçiminde açık bir avluyu sarması, Osmanlı dönemi için olduğu kadar genel medrese mimarisi içinde de sıradan bir uygulamayken daha çok geç dönem yapılarında karşılaşılan derslane biriminin olmaması, yine merkezi pratiklerle örtüşen bir özelliktir. Zira, merkezde ender rastlanmakla birlikte, özellikle Doğu Anadolu bölgesinde karşılaşılan revaksız avlu yapım geleneğini sürdürmesi bakımından yapının, Osmanlı dönemi Anadolu medreselerinde görölebilen yerel dinamiklerin etkisini de barındırdığı biçiminde ifade edilebilir.

Diğer taraftan, Osmanlı medreselerinde genellikle kare planlı, kubbeyle örtöülü, hem avludan hem de cepheden ışık alan öğrenci odalarına karşın İspir Kadioğlu Medresesi'nde tüm odaların dikdörtgen planlı, tonozla örtöülü olması ve kuzey cephesindeki odalar hariç diğer tüm odaların dış cepheye kapalı olması sıradışı uygulamalar olup daha çok Osmanlı öncesi Anadolu medreselerinde yaygın olan bir duruma işaret etmektedir. Yalnız, o dönem medrese tipolojisinde standart mekanlardan biri olan eyvan ve sıklıkla kullanılan türbe, mescit gibi mekânlarla yer verilmediğinden Osmanlı öncesi Anadolu medreselerinden de ayrılmaktadır.

Sonuç olarak; İspir Kadioğlu medresesi, öğrenci hücrelerinin/odalarının dörtgen biçiminde avluyu sardığı, revaksız ve derslanesiz Osmanlı medrese plan tipolojisini yerel dinamiklerin etkisinde sürdüren bir yapı olarak değeriendirilebilir.

KAYNAKLAR

1. İnternet Kaynakları

URL-1. <http://www.ispir.gov.tr/ispir-ve-cevresindeki-kultur-varliklari> (Erişim tarihi: Eylül, 2019)

URL-2. <https://okuryazarim.com/anadolu-selcuklu-donemi-mimari-planlari/> (Erişim tarihi: 09/05/2020)

URL-3. <https://okuryazarim.com/erken-osmanli-donemi-mimari-planlari/suleyman-pasa-medresesi-iznik-plan-e-h-ayverdi>/<https://okuryazarim.com/klasik-osmanli-donemi-mimari-planlari/> (Erişim tarihi: 09/05/2020).

URL-4. <https://okuryazarim.com/klasik-osmanli-donemi-mimari-planlari/> (Erişim tarihi: 09/05/2020).

URL-5. <https://islamansiklopedisi.org.tr/damad-ibrahim-pasa-kulliyesi-istanbul> (Erişim tarihi: 09/05/2020).

2. Kitap ve Makaleler

AHUNBAY, Zeynep, “Mimar Sinan’ın Eğitim Yapıları; Medreseler, Darülmurallar, Mektepler”, *Mimarbaşı Kocasinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri I*, (Gün.) Nuri Palta, C: 1, Vakıflar Genel Müdürlüğü, İstanbul 1988, ss. 239-309.

AKTEMUR, M. Murat- KUKARACI, İ. Umut, *Kültür Varlıklarıyla İspir*, İspir Kaymakamlığı Kültür Yayınları, Erzurum 2004.

AREL, Ayda, “Menteşeoğulları Beyliği Devrinde Peçin Şehri”, *Anadolu Sanat Araştırmaları*, N:1 (ayrı baskı), İstanbul 1968, ss. 69-101.

ASLANAPA, Oktay, *Turkish Art and Architecture*, Atatürk Culture Center Publications (2nd edition), Ankara 2004.

CANER, Çağla-BAKIRER, Ömür “Anadolu Selçuklu Dönemi Yapılarından Medrese ve Camilerde Portal”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, V: 10, I: 10, 2009, ss. 13-30.

ÇAĞLAYAN, M. Y., *Şu Bizim İspir*, İspir Turizm Kültür ve Kalkınma Derneği Yayını, İstanbul 1981.

DEMİRALP, Yekta, “İzmir/Seferihisar (Düzce) Köyü Medresesi”, *Sanat Tarihi Dergisi*, XXVI/1, Nisan 2017, ss. 117-129.

DEMİRALP, Yekta, “Osmanlı Öncesi Anadolu Medreselerinde Örtü ve Erken Osmanlı Medreseleriyle Karşılaştırma”, *Sanat Tarihi Dergisi*, S: XV/2, Ekim 2006, ss. 29-48.

DEMİRALP, Yekta, *Erken Dönem Osmanlı Medreseleri (1300-1500)*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 1997.

FATSA, Mehmet, “Yukarı Çoruh ve Kelkit Vadisi’nin İslamlaşmasına Öncülük Eden Türk Dervişleri”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırmalar Dergisi*, Y: 9, S: 22, s. 257-281.

GÜNDOĞDU, Hamza, “İspir Merkezindeki Tarihi Kalıntılar”, *İspir - Pazaryolu Tarih, Kültür ve Ekonomi Sempozyumu*, 26-28 Haziran, İspir 2008, ss. 1-11.

GÜNDOĞDU, Hamza-BAYHAN, A. Ali-ARSLAN, Muhammet, *Sanat Tarihi Açısından Erzurum*, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Yayınları, Erzurum 2010.

HIZLI, Mefail, “Kuruluşundan Osmanlılara Kadar Medreseler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, C: 2, S: 2, Y: 2, 1987, ss. 273-281.

İPŞİRLİ, Mehmet, “Medrese: Osmanlı Dönemi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C: 28, Ankara 2003, ss. 327-333.

KILIÇ, Ümit, “XVI. Yüzyılda Erzurum Vilayetinde Vakıflar”, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2005.

KONYALI, İ. Hakkı, *Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi*, Semih Ofset, Ankara 2010.

KÖŞKLÜ, Zerrin, *17. Yüzyıl ve 18. Yüzyıl Osmanlı Medreselerinin Tipolojisi*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi ABD, Erzurum 1999.

KUBAN, Doğan, *Osmanlı Mimarisi*, YEM Yayın, İstanbul 2007.

KURAN, Abdullah, *Anadolu Medreseleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1969.

ORMAN, İsmail, “Mimari”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: 28, Ankara 2003, ss. 338-340.

ÖZERGİN, M. Kemal, “Eski Bir Rûznâme’ye Göre İstanbul ve Rumeli Medreseleri”, *İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S: 4-5, Ağustos 1973-1974, ss. 263-290.

ÖZGER, Yunus, “XIX. Yüzyıl Ortalarında İspir Kazasında Vakıflar (Evkaf Nezareti Defterlerine Göre)”, *Karadeniz Araştırmaları*, C: 6, S: 21, Bahar 2009, ss. 31-47.

ÖZTÜRK, Şehabettin, R. Eser Gültekin, “Van- Gürpınar/ Güzelsu / Hoşap Hasan Bey Medresesi Koruma Sorunları Ve Öneriler”, *V. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Van 2009, ss. 234-243.

SÖZEN, Metin, *Anadolu Medreseleri Selçuklu ve Beylikler Devri*, İstanbul Teknik Üniversitesi Matbaası, İstanbul 1970.

ŞAHİN, Soner, *Değişim Sürecinde Osmanlı Mimarlığı III. Ahmet ve I. Mahmud Dönemi (1703-1754)*, İTÜ Mimarlık ABD, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2009.

TANMAN, M. Baha, “Hücre”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: 18, İstanbul 1998, ss. 455-456.

ULUÇAM, Abdüsselam, “Van ve Çevresindeki Osmanlı Medreseleri İle Eğitim Öğretimdeki Yerleri”, *XIII. Türk Tarih Kongresi*, C: III, K: II, Ankara 1999 ss. 1-19.

YURTTAŞ, Hüseyin- KÖŞKLÜ, Zerrin, “Erzurum-İspir Kadioğlu Medresesi”, *Erzurum İspirli Kadızade Mehmed Arif Efendi ve Ömer Efendi Sempozyumu*, Ed. Ömer Kara, Erzurum 2014, ss. 69-81.

YÜKSEL, İ. Aydın, *Osmanlı Mimarisinde Kanuni Sultan Süleyman Devri (926-974/1520-1566)*, C: VI, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 2004.

GASTRONOMİ TURİZMİ KAPSAMINDA TRABZON MUTFAĞINA ÖZGÜ BİR ÜRÜN “KUYSMAK”*

Mehmet Akif ŞEN**

ÖZ

Türk mutfak kültürü, gastronomi turizmi açısından çok zengin bir potansiyel barındırmaktadır. Bu potansiyelin içinde Trabzon mutfağı, mutfak kültürü ve yöreye özgü pek çok farklı ürünü bünyesinde barındırması sebebiyle önemli bir yer edinmiştir. Bu çalışmada, Trabzon’da üretilen ve yöreye özgü olan peynirin, tereyağının ve mısır ununun kullanılmasıyla elde edilen ve sıcak tüketilmesi gereken kuymağın gastronomi turizmi açısından önemi araştırılmıştır. Bu amaçla Trabzon’un Ortahisar, Arsin, Tonya, Akçaabat, Düzköy ilçelerinde Ağustos – Eylül 2019 tarihlerinde kuymak yapan, tüketen, değirmencilik yapan toplam 13 kişiyle gözlem ve yüzyüze görüşme tekniği kullanılarak mülakatlar gerçekleştirilmiştir. Mülakatlar sonucunda; kuymağın yapılışı esnasındaki detayların, hammadde olarak kullanılması gereken bileşenlerin, ürünün farklı tariflerinin ve süreçte geçirdiği değişim aşamalarının ardından turizm açısından önemli bir gastronomik öge olduğu sonuca varılmıştır.

Anahtar Sözcükler: mısır unu, gastronomi turizmi, Trabzon, kuymak

KUYSMAK: A PECULIAR TASTE FROM TRABZON CUISINE IN THE CONTEXT OF GASTRONOMY TOURISM

ABSTRACT

Turkish culinary culture has vibrant potential in terms of gastronomic tourism. Among this potential, Trabzon cuisine has an essential place since it contains many different products unique to the region. This study highlights the significance of *kuymak* produced in Trabzon. The chefs prepare it by adding cheese, butter and cornflour, peculiar to the region, and suggest that it should be served hot. Regarding the growing gastronomy tourism in Trabzon, this paper aims to explore the features of this local culture. For this aim, interviews were conducted with 13 people who are doing, consuming and milling wells in

---

* *Gönderim Tarihi:04.02.2020. Kabul Tarihi:20.02.2020.* Bu çalışma 26-28 Eylül 2019 tarihinde Giresun’da düzenlenen “Uluslararası Yaylacılık ve Yayla Kültürü Sempozyumu’nda” sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

** *Dr. Öğr. Üyesi,* Giresun Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, GİRESUN. mehmetakifsen@gmail.com *ORCID:0000-0002-2987-8074*

Ortahisar, Arsin, Tonya, Akçaabat, Düzköy districts of Trabzon between August and September 2019. Observation and face-to-face interview results show that the different recipes of the product and the transformation stages including the details of the process, the making of the pudding and the ingredients are of critical importance as gastronomic elements, which makes local cuisine special for Trabzon gastronomic culture.

Keywords: corn flour, gastronomy tourism, Trabzon, well

Giriş

Kültür, bir toplumun ürettiği, insanoğlunun kazandığı bilgi, sanat, ahlak, gelenekler ve benzeri diğer yetenek ve alışkanlıkları kapsayan karmaşık bir bütün olarak tanımlanmaktadır¹. Özellikle yerel mutfaklar, kültürlerin en belirgin örnekleridir². Toplumlar, buldukları yerleşim yerlerinde doğanın kendilerine sunduğu unsurları en iyi şekilde değerlendirip yaşamlarını sürdürmek amacıyla yemekler yapmışlardır. Tarihsel süreçte meydana gelen savaş, göç, ticaret gibi pek çok farklı etkenlerden dolayı kültürler arasında etkileşimler meydana gelmiş, toplumlar bu etkileşimin sonucunda yemeklerini geliştirmişlerdir. Bu durum yemek kültürlerinin ve yöresel mutfakların gelişmesinde temel etmenlerden birisi olmuştur. Yöresel mutfaklar kültürün bir yansıması olarak son dönemde turistler tarafından oldukça fazla talep görmektedir. Bu durum gastronomi turizminin gelişmesine sebebiyet vermektedir. Gastronomi turizmi, “*yiyecek içecek deneyimi kazanmak amacıyla farklı kültürlerle ait yiyecek ve içecekleri, yine o kültüre özgü bir şekilde tüketmek için bir destinasyona seyahat etmek*” şeklinde tanımlanmaktadır. Buna göre özel bir yemek türünü tatmak veya bir yemeğin üretim sürecine dahil olmak; yemek festivallerini, restoranları ve özel alanları ziyaret etmek; ünlü bir şefin elinden yemek yemek gastronomi turizmi kapsamında ele alınmaktadır³. Gastronomi turizmi ile birlikte yemek yeme işlevi bir ihtiyaç olmaktan çıkmakta destinasyonlar için bir çekicilik unsuru olmaktadır. Kültürü en güzel yansıtan örneklerden biri olan yöresel mutfaklar turistlerden son dönemlerde çok fazla rağbet görmektedir. Bu durum gastronomi kavramı ve gastronomi turizmini önemsenir hale getirmiştir. Böylece yemek yeme olgusu temel ihtiyaç olmaktan çıkarak destinasyon tercihiinde önemli bir etken olmuştur⁴. Türkiye’de Nevşehir

¹ Nazım Çokişler-Ali Türker, “Mutfak Kültürünün Turizm Ürünü Olarak Kullanım Etkinliğinin İncelenmesi: Ayder Turizm Merkezi Örneği”, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, (6),14,2015, s.122-136.

² M. Akif Şen, “Sanayi Kenti Gebze’den Geleneksel bir Lezzet “Ekşi Mayalı Ekmek”. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (6)82, 2018, s. 338-351.

³ Ülker Erdoğan Aracı, “Türk Mutfağı”, *Gastronomi ve Turizm (Kavramlar-Uygulamalar-Uluslararası Mutfaklar-Reçeteler)*, Ed. Hülya Kurgun-Demet Bağrıyanık Özşeker, Detay Yayıncılık, Ankara 2016, s.121-136.

⁴ Mustafa Aksoy-Gülistan Sezgi, “Gastronomi Turizmi ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi Gastronomik Unsurları”, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, (3)3, 2015, s. 79-89.

yöresel mutfağının gastronomi turizmi açısından ve ayrıca bölgenin yemek kültürü amacıyla markalaşmasına katkı sağlayacağı, Van kahvaltısının ise kentin destinasyon markalaşmasında önemli olduğu belirtilmektedir⁵ ⁶. Türkiye'nin Doğu Karadeniz Bölümü'nde ki illerde yoğun olarak tüketilen, Türk mutfağına özgü bir yöresel ürün olan kuymağın tanıtılması, gelecek kuşaklara aktarılması amacıyla Trabzon ve çevresinde kuymak üretiminin aşamaları, üretim yöntemleri, bileşimindeki hammaddelerin üretiminin araştırıldığı bu çalışmada araştırma sahası olarak Trabzon'un Ortahisar, Arsin, Tonya, Akçaabat, Düzköy ilçeleri seçilmiştir. Saha çalışmaları sırasında kaynak kişilerle yapılan görüşmeler sonucu elde edilen bilgiler derlenmiş, kuymağın Trabzon yöresi gastronomi turizmine ve yemek kültürüne katkıları ele alınarak değerlendirilmiştir.

Doğu Karadeniz Mutfak Kültürü

Doğu Karadeniz mutfağı, Karadeniz Bölgesinin üç bölümünden en doğuda kalan; kuzeyden Ordu Melet Irmağı'ndan Sarp sınırına uzanan Giresun, Trabzon, Rize ve Artvin illerini, güneyden ise Gümüşhane ve Bayburt illerinin tamamı ile Erzurum'un kuzey ilçelerini içine alan mutfaktır. Türk mutfağı, içinde bulunduğu coğrafyadan kaynaklı bitki ve hayvanlardan elde edilen hammaddeleri gelenek, görenek, örf, adet ve dini inançlarına uygun olarak hazırlayıp yemek haline getirip tüketmesiyle diğer milletlerin mutfak kültürlerinden ayrılmaktadır⁷. Doğu Karadeniz mutfağı Türk mutfağı içinde çeşitli ürünleriyle farklılık oluşturmaktadır. Doğu Karadeniz'in yüksek kesimlerinde ve yaylarında özellikle büyükbaş hayvancılığın gelişmiş olmasından dolayı sütten elde edilen başta peynir ve tereyağı olmak üzere, kurut, yoğurt, kaymak gibi süt ürünleri, daha alçak kesimlerde bol yağıştan ötürü sebzeler (kara lahana, taze fasulye, patates, mısır vb.) yemeklerde ana bileşen olarak kullanılmaktadır. Hayvancılık faaliyetleri yoğun olmakla birlikte vatandaşlar et için değil de süt üretimi amacıyla hayvan beslemektedirler. Bunun sonucunda hayvancılıkla alakalı, yöre mutfağında sütün hammadde olarak kullanıldığı yemekler ön plana çıkmaktadır. Doğu Karadeniz'de iç kısımlara doğru gidildikçe (Gümüşhane, Bayburt) pestil, köme, kete gibi yöresel ürünler göze çarpmakta ve mutfaklarda yerini almaktadır⁸. Bölgenin sahil kesimlerinde balıkçılığın gelişmiş olması

⁵ Zeynep Aslan-Ebru Güneren-Gamze Çoban, "Destinasyon Markalaşma Sürecinde Yöresel Mutfağın Rolü: Nevşehir Örneği". *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, (2)4, 2014, s. 3-13.

⁶ Reha Kılıçhan-Hasan Köşker, "Destinasyon Markalaşmasında Gastronominin Önemi: Van Kahvaltısı Örneği", *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, (3)3, 2015, s. 102-115.

⁷ Aslı Albayrak, "Farklı Milletlerden Turistlerin Türk Mutfağına İlişkin Görüşlerinin Saptanması Üzerine Bir Çalışma". *Journal of Yaşar University*. (30)8, 2013, s. 5049-5063.

⁸ Ali F. Doğu, "Gıdaların Coğrafyası". 2. *Geleneksel Gıdalar Sempozyumu*, 27-29 Mayıs 2009, Van, s.1-4.

deniz ürünlerinin kullanımını oldukça yaygın hale getirmiştir⁹. Bölgenin en batısında yer alan Giresun ili daha çok sebze yemekleriyle öne çıkmıştır. Sebze yemeklerinde karalahana (Giresun’da pancar olarak adlandırılmaktadır), fasulye, mısır, ısırgan otu, madımak, pancar çiçeği, çalı çiçeği, madımak, kuzu kulağı, merevcen, galdirik, pezik, kiraz, karayemiş (Giresun’da taflan olarak adlandırılmaktadır) gibi meyve, sebze ve yabancı otlar kullanılmaktadır. Bu yemeklerin yapımında kullanılan sebzeler ve meyveler fırınlanarak, güneşte veya gölgede kurutulmuş (fasulye, mısır, ısırgan otu, hoşaflik erik, elma, armut) halde, tuzlanarak salamura veya turşu yapılmış (kiraz, karayemiş, salatalık, karalahana, yeşil domates) halde saklanmaktadır¹⁰. Yapılan bir araştırmada, Ayder yaylasını ziyaret eden turistlerin bölgeye gelen ziyaretçilerin en çok tercih ettikleri yöresel yemeğin muhlama olduğu tespit edilmiştir¹¹. Rize’de en bilindik ve en çok tüketilen yöresel yemekler karalahana sarması, karalahana haşlaması, fasulye turşusu tavalisi, hamsi tavalisi, hamsikoli, hamsili pilav, mısır unu ekmeği, muhlama, Rize sütlacı, laz böreği, pepeçura, Rize simidi, Rize kavurması, koleti peyniri, minci, enişte lokumu ve kolivadır¹². Artvin ilinin yemeklerine bakıldığında öne çıkan yemekler; Karalahana çorbası, kesme çorba, süt çorbası, şalgam çorbası, karalahana sarması, turşu kavurması, hamsili pilav, çağ kebab, kinzili taze fasulye, mısır ekmeği, su böreği, zumur, kete, pileki ekmeği, kuymak, hasuta, zurbıye, şoti baklava, Artvin pidesi, tereyağlı alabalık, hamsi buğulama, mısır unlu hamsi tava şeklinde olmaktadır¹³. Gümüşhane’de yapılan bir araştırmada en çok bilinen yemekler; arpa yarması çorbası, ayvalı et, siron, lor dolması, kayısı tatlısı, un haşılı, ayranlı çorba, kömbe, evelik dolması, ısırgan herlesi, dırma çorbası, fasulye bulgurlusu, lahana dolması, dut pestili, düğün haşılı, doduk çorbası, pestil kavurması, erişte çorbası, köme, Gümüşhane ekmeği, eşkili dolması, zıkırda, kuşburnu çorbası, bişi, burma tatlısı, yağlaç, gendime çorbası, herse, soğan dolması, ballı börek, un herlesi, hoşveren çorbası, hingel, gendime pilavı, fişkıl tatlısı, Kürt herlesi, kurut çorbası, patates oturtması, tava ketesi, erişte tatlısı, peşkidan kuymağı, gavut çorbası, papara (ekmek aşısı), sac ketesi, dut pekmezi, madımak çorbası, su böreği, pekmezli un helvası, kurut, mantı çorbası, ısırgan pirinçlisi, ağız, yavan çorbası, kapama tel helvası, peksimet, zulufu çorbası, turşu kavurması şeklinde sıralanmaktadır¹⁴.

⁹ Anonim-a, <https://trabzon.ktb.gov.tr/TR-57730/yoresel-yemek-cesitleri.html> Erişim Tarihi: 11.12.2019

¹⁰ Hüsne Demirel-Sibel Ayyıldız, “Mutfak Kültürü ve Değişimi; Giresun İli Örneği”, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*. (5)4, 2017, s. 280-298.

¹¹ Çoşukçular- Türker, a.g.m., s. 126.

¹² Burhan Başaran, “Gastronomi Turizmi Kapsamında Rize Yöresel Lezzetlerinin Değerlendirilmesi”, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, (5)3, 2017, s.135-149.

¹³ Yasin Hacıoğlu, *Bir Destinasyon Olarak Bilinen Artvin İlinin Kırsal Turizm Potansiyelinin Belirlenmesine Yönelik Bir Çalışma*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Kültür Üniversitesi, İstanbul 2019.

¹⁴ Suat Akyürek-H.İbrahim Zeybek, “Gümüşhane İlinin Gastronomi Turizmi Açısından Değerlendirilmesi”, *Social Sciences Studies Journal*, (4)15, 2018, s. 869-882.

Bayburt şehrinin en bilinen yemekleri ise; Bayburt tava, kara helva, lahana çorbası, yaprak mantı, imir dolması, yavan çorbası, herse, galacoş, herle çorbası, ziron, tandır ekmeği, ekşi lahana, lor dolması, döner kebab, çivil peyniri, kuymak, kete, ayranlı çorba, yoğurtlu kesme mantı, süt böreği, kesme çorba, fasülye yaprağı sarması, tatlı çorba, kavut çorbası, çırtma, borani, etli bulgur pilavı, tel helvası, papara, su böreği, hasuta, tandır ekmeği, yalancı dolma, kara pancar olarak literatürde geçmektedir¹⁵.

Fotoğraf 1: Yaylada süt sağımı

Fotoğraf 2: Kuymaklık tel peyniri yapımı

Fotoğraf 3: Kuymaklık tereyağı yapımı

¹⁵ Özlem Yılmaz, “Yöresel Yemeklerin Yerel Restoranlarda Sunulma Düzeyi: Bayburt Örneği” *Bayburt Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, (2)2, 2019, s. 225-230.

Trabzon Mutfağı ve Kuymak

Trabzon halkının yaylacılık yapmak üzere çıktığı yaylalar genelde Gümüşhane ve Bayburt illerine bağlı olması sebebiyle mutfak kültürünün bazı özellikleri bu illerden etkilenerek kete, pestil, köme gibi ürünler sofralardaki yerini almıştır. Bakırcılığın Osmanlı İmparatorluğu döneminde Trabzon'da çok ileri seviyede olması kendini bakır mutfak ürünleriyle göstermektedir. Mutfaklar yemek pişirilen, yenilen ve sonrasında sohbet edilen yerler olarak planlanmakta, aşhane, ev içi veya ev diye adlandırılmaktadır. Mutfağın bir köşesinde toprak oyularak yapılmış olan ocaklıkta ateş yanmakta, yemekler zincire bağlı olarak tencerelerde, ekmekler ise pileki adı verilen çamurdan yapılan kaplarda kül içine gömülerek burada pişirilmektedir. Teknolojinin gelişmesiyle kuzine sobalar mutfaklarda yerini almasıyla yemek ve ekmekler artık bu kuzinelerde pişirilmektedir. Ramazan ayının başlamasından 1 hafta kadar önce köylerde yufka açılmaktadır. Köy kadınları bir araya gelerek imece usulü ile birbirlerine yardım ederek yufka açmaktadırlar. Kuru olan bu yufkalar sahurda kolaylıkla peynirli ve kıymalı börek yapmak, iftarda da fındıklı tatlı yapmak amacıyla kullanılmaktadır. Trabzon'da ekmek fırıncılığı gastronomi kültürü bakımından önem arz etmektedir. Vakfıkebir Ekmeği coğrafi işaret almış yerel bir ürün olarak öne çıkmaktadır. Ekşi mayalı hamurdan yapılan bu ekmeğin raf ömrü 1 hafta kadar olmaktadır. Çok lezzetli olmasından ve yerel halk tarafından beğeniyle tüketilmesinden ötürü her öğünde sofralarda ana besin maddesi olarak kullanılmaktadır. Yaz mevsimi boyunca ekilen fasulyelerden elde edilen fasulye turşusu ve kaldirik gibi yabancı yetişen otlardan yapılan kaldirik turşusu önemli kışlık yiyeceklerdendir. Bol yağış almasından ötürü birçok meyvenin doğal yetiştiği Trabzon'da incir, hanıfta (dağ çileği), erik, ayva, incir, elma gibi meyvelerden yapılan reçeller öne çıkmaktadır. Yaz döneminde yaylalara çıkan hayvanlardan elde edilen süt ile peynir ve kurut gibi yiyecekler kışlık olarak saklanmaktadır. Farklı sebzelerden yapılan konserveleerde yörede çokça kullanılmaktadır. Trabzon mutfağında, balıkçılığın gelişmiş olması sebebiyle hamsi, mezgıt, palamut, istavrit gibi balıkların ızgara, buğulama ve kızartmaları, tereyağlı alabalık, fırında alabalık gibi tatlı su balıklarından yapılan yemekler mevsimsel olarak çok fazla tercih edilmektedir. Akçaabat Köftesi, Vakfıkebir Ekmeği, Hamsiköy Sütlaçı, Tonya Tereyağı, Kalkanoğlu Pilavı, Trabzon peynirli, Trabzon kıymalı, Trabzon döneri, karalahana çorbası, etli lahana sarması, karalahana yemeği, sütün 6-8 saat süre kaynatılmasıyla elde edilen Trabzon dondurması ve Laz böreği Türkiye genelinde bilinirliği olan Trabzon yemeklerine örnek olarak verilmektedir. Bunların haricinde Trabzon'da en çok yapılan yemekler fasulye turşusu kavurması, mısır çorbasının ayrıntılı ve yoğurtlu çeşitleri, hamsili pilav, hamsi kuşu, hamsili kaygana, hamsili bulgur pilavı, pazılı hamsi tava, gongoş sarması, pazı tava, mısır çorbası, balkabağı tava, huliya, sütlü mısır ekmeği, hamsi çitlemesi, fasulye pilaki, mamzana, malhota, ezme lahana mısır ve unuyla yapılan kuymak,

kaygana, hamsi kuşu, mısır ekmeği, örnek olarak sayılabilecek yemek çeşitleridir^{16 17 18 19}.

Fotoğraf 4: Vakıfkebir Ekmeği

Fotoğraf 5: İncir reçeli

Fotoğraf 6: Hamsiköy Sütlaçı

Arazi ve mevsimsel şartlardan dolayı kırsalda yaşayan Trabzon insanı hayatını zor ve hızlı şartlar altında idame ettirmektedir. Araziler yerleşim yerlerinin de dışında olduğundan bu hızlı hayata uyum sağlamak amacıyla az malzeme ile hızlı bir şekilde hazırlanan yemekler yöre mutfağında ön plana çıkmaktadır. Kuymak hızlı hazırlanan yemeklere bir örnektir. “*Kuymak eski Türkçede ku-d- (kut-, kuz-, kuy, gıy-; koy-, goy-) kökünden gelmekte olup bu fiil sıvı ve hububat için dökmek anlamında kullanılmaktadır*”. Kuymak, Türkçe bir kelime olup Anadolu'nun başka yörelerinde peynir kullanılmadan hazırlanan arpa ve buğday lapalarını tanımlamak için de kullanılmaktadır²⁰.

Kuymak, Trabzon'da kahvaltılarda en çok tercih edilen ürün olmakla birlikte genelde hafta sonları daha çok tüketilmektedir²¹. Yapılan çalışmalarda Ankara'da en bilinen ve beğenilen Karadeniz yemeğinin muhlama olduğu ortaya çıkmıştır²². Önceleri Doğu Karadeniz bölgesinde geleneksel yöntemlerle üretilen ve aile içinde tüketilen bir yemek olan kuymak, yörede turizmin gelişmesi ile birlikte lüks turistik restoranların menülerine girmiş ve turistler tarafından mutlaka deneyimlenmek istenen bir ürün haline gelmiştir²³. Kuymak; yaklaşık

¹⁶ Zehra Öztürk, “Arsin Tarım ve Yaşam Kültürü”, Ed. Coşkun Erüz, *Arsin Tarih, Kültür ve Doğal Değerler*, Arsin Belediyesi, Trabzon 2019, s. 231-232.

¹⁷ Bayram Sevinç, “Yaşam Tarzı, Kuşaklararası Gıda Tüketim Kalıpları Farklılaşması ve Gastronomiyeçilik: Trabzon Örneği”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (12)62, 2019, s. 839-867.

¹⁸ Anonim-a, <https://trabzon.ktb.gov.tr/TR-57730/yoresel-yemek-cesitleri.html> Erişim Tarihi: 11.12.2019

¹⁹ Anonim-b, <http://www.trabzon.gov.tr/> Erişim Tarihi: 08.12.2019.

²⁰ Gürer Gülsevin, “Türk Dilinde koy- (kod-) ve kuy- (kud-) Üzerine” *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 1998, s. 51-57.

²¹ Sevinç, *a.g.m.*, s. 846.

²² Menekşe Cömert-Esra Özata, “Tüketicilerin Yöresel Restoranları Tercih Etme Nedenleri ve Karadeniz Mutfağı Örneği”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S: (9)42, 2016, s. 1963-1973.

²³ Turgay Kabak, “Yerel Mutfaktan Ulusal Mutfağa Kuymak'ın Seyrinin Kültür Endüstrisi Açısından İncelenmesi”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (4)6, 2018, s. 347-352.

100 gram tereyağı, 50 gram mısır unu, 200 gram su ve 80 gram peynir (kolot peyniri, tuzsuz tel peynir) kullanılarak yapılan Trabzon ve çevresine has geleneksel bir mutfak ürünüdür. Doğu Anadolu Bölgesi'nde yapılan kuymaktan farkı yapımında mısır unu kullanılmasıdır. Söz konusu bölgelerde mısır unu yerine buğday unu kullanılmaktadır. Kuymak, Doğu Karadeniz halk inanışlarında dahi kendisine yer edinmiştir. Bunlardan bir tanesi olan Sürmene'nin Güneşera Köyü'ndeki inanişe göre "Karakoncolos adlı yaratık Zemherinin (kışın en soğuk zamanı, ocak) ilk on iki gününde sokaklarda dolaşmakta, rastladığı insanlara "nereden geliyorsun, nereye gidiyorsun? Adın ne?" diye sormaktadır. Kışın, ormandan sahil köylerine fırtınayla geldiğine veya denizden çıktığına inanılan bu yaratık insanı taklit ederek maymuna benzemekte, özellikle küçük çocukları ve yeni doğmuş buzağuları yemektedir. Bu durumu engellemek için ev sahibi kapıya yörede 'kuymak' adı verilen bir yemek koymaktadır. Kuymağı yiyen bu yaratığın artık kimseye zarar vermeyeceği düşünülmektedir"²⁴.

Araştırmanın Yöntemi

Bu araştırmada veri toplama amacı için nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Çalışmanın içeriğini oluşturan veriler, nitel araştırma tekniklerinden mülakat (derinlemesine görüşme) tekniği kullanılarak hazırlanmış, ilave olarak gözlem tekniği de kullanılmıştır. Önceden belirlenmiş, ciddi bir amaç için yapılan, soru sorma ve yanıtlama tarzına dayalı karşılıklı ve etkileşimli bir iletişim süreci olan mülakat, nitel araştırma yöntemleri arasında sıkça kullanılan bir yöntemdir²⁵. Görüşme tekniği, bir veya birkaç konuşmacıyla, soru cevap şeklinde yapılan birinci elden bilgi alma tekniğidir. Bu teknikte, görüşülen kişilerin düşüncelerini araştırmayı yapan kişi çok rahat anlayabilmektedir. Çalışma Ağustos-Eylül 2019 tarihleri arasında yürütülmüştür. Görüşme yapılan kişilerden alınan birinci cevaplara göre ikinci soru ve gerekirse altında yatan sebebi öğrenmek amacıyla devam eden sorular sorulmuştur. Alınan cevaplar yazılı ve görüntülü kayıt altına alınmıştır ve çözümlemesi yapılmıştır. Hazırlanan çalışma soruları alanında uzman üç bilim adamı tarafından onaylandıktan sonra çalışmaya geçilmiştir. Araştırmanın örneklemini Trabzon ili Arsin, Tonya, Akçaabat, Yomra, Düzköy, Ortahisar ilçelerinde ikamet eden kuymak yapan 6 ev hanımı, 1 erkek aşçı ve 1 kadın aşçı, Yomra, Düzköy, Arsin, Tonya ilçelerinde oturan ve kuymak yemeyi çok seven 2 emekli erkek ve 2 ev hanımı ile Yomra ilçesinde değirmen işleten 1 erkek olmak üzere 44 yaş üstü toplam 13 gönüllü kişi oluşturmaktadır. Katılımcıların seçiminde kendilerinin ve en az 5 kuşak öncesine kadar olan atalarının Trabzon veya ilçelerinde doğmuş olması

²⁴ Ayşe Duvarcı, "Türklerde Tabiat Üstü Varlıklar ve Bunlarla İlgili Kabuller, İnanmalar, Uygulamalar", *Bilig*, 32, 2005, s. 125-144.

²⁵ Charles J. Stewart-William B. Cash, *Interviewing: Principles and Practices*. Dubuque, Iowa: W.C. Brown Publishers 1985.

kriteri aranmıştır. Kuymak yapımı için seçilen kişilerin en az çocukluğundan itibaren kuymak yapımını biliyor ve yapıyor olmaları dikkate alınmıştır. Görüşme gününe ve saatine katılımcıların istekleri doğrultusunda karar verilmiştir. Ortalama bir görüşme gözlem ile birlikte 25-70 dakika arası gerçekleşmiştir. Katılımcılar metin içerisinde “K” şeklinde tanımlanmıştır. Yapılan görüşmelerde K 1, K 2, K 3, K 4, K 5, K 6, K 7 ve K 8 kodlu katılımcılardan kuymağın yapılışı, yapımı esnasında dikkat edilecek hususlar, hammadde özellikleri, K 9 kodlu katılımcıdan su değirmeninde mısır öğütülmesinin önemi, K 10, K 11, K 12, K 13 kodlu katılımcılardan ise yediği kuymakta aradığı özelliklerin ne olduğu öğrenilmiştir.

Fotoğraf 6: Bakır tavada kuymak

Tablo 1: Kaynak Kişilerin Demografik Bilgileri

Katılımcı Kodu	Cinsiyet	Yaş	Eğitim	Mesleği	Doğum Yeri	İkamet ettiği yer	Ataları kaç kuşak Trabzon'da
K 1	Kadın	65	Okuryazar	Ev hanımı	Arsin	Arsin	Bildiğim en az altı kuşak
K 2	Kadın	63	İlkokul	Ev hanımı	Tonya	Tonya	Bildiğim en az altı kuşak
K 3	Kadın	47	Lise	Ev hanımı	Arsin	Arsin	Bildiğim en az altı kuşak
K 4	Kadın	61	İlkokul	Ev hanımı	Yomra	Yomra	Bildiğim en az altı kuşak
K 5	Kadın	55	İlkokul	Ev hanımı	Düzköy	Düzköy	Bildiğim en az altı kuşak
K 6	Kadın	45	Lise	Ev hanımı	Akçaabat	Akçaabat	Bildiğim en az altı kuşak
K 7	Erkek	58	Ön Lisans	Aşçı	Arsin	Arsin	Bildiğim en az altı kuşak
K 8	Kadın	44	Lise	Aşçı	Çaykara	Ortahisar	Bildiğim en az altı kuşak
K 9	Erkek	57	Ortaokul	Değirmenci	Yomra	Yomra	Bildiğim en az altı kuşak
K 10	Erkek	66	Ön Lisans	Emekli	Arsin	Arsin	Bildiğim en az altı kuşak
K 11	Erkek	72	Lisans	Emekli	Tonya	Tonya	Bildiğim en az altı kuşak
K 12	Kadın	64	Okuryazar	Ev hanımı	Düzköy	Düzköy	Bildiğim en az altı kuşak
K 13	Kadın	78	Okuryazar	Ev hanımı	Yomra	Yomra	Bildiğim en az beş kuşak

Bulgular

Yapılan araştırmadan elde ettiğimiz sonuçlara göre, geleneksel bir yemek olan kuymağın, Trabzon ilinde, tüketildiği öğünler, yapım basamakları, içine katılan bileşenlerin ürünün tat ve lezzetinde oluşturduğu farklılık, besin değeri, reçetesi tespit edilmiş, böylece gastronomi turizmi açısından değerlendirilmesi gereken bir ürün olduğu belirlenmiştir.

K 1: “*Kuymak yapmayı ve tüketmeyi çok severim. Haftada en az 2 defa kuymak yaparım. Kuymağı mutlaka kalaylanmış bakır tavada yaparım. Çelik tavalarda var ama ben çok tercih etmiyorum. Bakır tavada yapılanı hem ben hem ailem hem de evime gelen misafirler beğenmektedir. Mutlaka su değirmeninde öğütülmüş mısırdan elde edilen mısır unu kullanırım. Kuymak yaparken ilk önce tereyağını eritirim. Tamamen eridikten sonra üzerine soğuk su dökerim. Mısır ununu yavaş yavaş karıştırarak dökerim. İyice karışıp lapa benzeri bir yapı aldıktan sonra parçalamış olduğum peynirleri bu karışıma dökerim. Kısık ateşte peynirler eriyene kadar yavaşça karıştırırım. İyice karıştırdıktan sonra yine kısık ateşte tereyağı kuymağın üzerine çıktığında hemen sofraya alırım. Peynirin iyice erimesi sonucu kuymak uzayan bir yapı halini alır. Mutlaka sıcak sıcak tüketiriz. Kuymağın dibini tuttururum. Bu lezzetli kısmı yiyebilmek için evde tatlı atışmalar meydana gelmektedir.*”

K 2: “*Kuymak yaparken ilk önce tereyağını tamamen eritirim. Ardından rimisleşmiş yayla peyniri koyarım ve tamamen homojen olması amacıyla karıştırırım. Üzerine soğuk su ilave ederek iyi bir karışım olmasını sağlarım. Ardından mısır ununu yavaş yavaş üzerine dökerek homojen hale getiririm. En son olarak altını kısarım ve tel haline getirdiğim kolot peynirini de ilave ederek karıştırarak kuymağın uzamasını beklerim. Tereyağı kuymağın üzerine çıkınca ve kuymağın dibi tutunca sofraya koyarak sıcak sıcak tüketiriz. Eğer soğursa uzama özelliği kaybolur ve tüketilmesi lezzetli olmaz. Kullandığım mısır unu fırınlanmış mısırdan elde edilen ve su değirmeninde öğütülen mısır unudur. Fırınlanmış mısır ununu tütsü ve karamelize tadından dolayı beğenmekteyiz. Elektrikli değirmende yapılan mısır ununun tadı hoş olmuyor. Eğer mısırı su değirmeninde öğütme zamanım olmuyorsa komşumuzda bulunan el değirmeninde öğüterek kuymak yapmaktayım. Her hafta mutlaka kuymak yaparım.*”

K 3: “*Bizim buralarda kuymağı çok severiz. Çeyizimde bile bakırdan yapılmış kuymak tavası bulunmaktaydı. Ben kuymağı iki farklı şekilde yaparım. Bir tanesinde ilk önce tereyağını eritirim ardından peyniri bu tereyağına yediririm ve sonrasında soğuk su koyup karıştırarak kaynamasını beklerim, mısır unu ve peyniri ondan sonra koyarım. Başka bir yapım şeklim ise; tereyağını erittikten sonra mısır ununu vururum. Kısık ateşte mısır ununu yakmadan kavururum. Bu farklılığın sebebi şudur. Köylerde mısır fırınları vardı. Eğer mısırı fırınlamışsak mısır ununu tereyağı ile kavurmaya gerek duymuyorum. Eğer fırınlanmamış ve güneşte kurutulmuş mısırdan elde edilen un kullanıyorsam mutlaka mısır ununu tereyağı ile kavururum. Böylece daha esmer ve daha yanığa yakın bir renk ve tad elde etmiş oluyorum. Kullandığım peynire*

yayla peyniri deriz. Aroması daha ağır, daha acımsı bir peynirdir. Bu peyniri tercih ederim. Bazen kuymağa süt ilave ederek farklı bir lezzet ederim ve çocuklarım bu tadı çok beğenir.”

Fotoğraf 7: Kuymağın uzaması

K 4: “Benim yaptığım kuymakta kullandığım mısır unu mutlaka fırınlanmış mısırdan olmalı. Ben kendimi bildim bileli köylerimizde mısır fırını vardır. Bende evlendikten sonra fırında mısır kurutmaya başladım. Fırınlama işleminde ilk önce fındık odunlarıyla birlikte fırını doldururum ve yakarım. Odunlar kor haline geldikten sonra fırının bir köşesine çekerim ve korun, mısırların üzerine düşmemesi için kenarına kiremit yerleştiririm. Bahçeden topladığım mısırların kabuklarını soyduktan sonra fırına bunları yerleştiririm. Fırının kapağını kapatarak bir gün boyunca kapalı şekilde beklerim. Sonrasında kapağı açarım ve mısırları dışarı alıp ayıklar, ardından su değirmeninde öğütürüm. Kuymak yapımında bu unu kullanırım. İlk önce yağı eritir, sonrasında peyniri eritip soğuk su koyarım. Mısır ununu ilave edip karıştırdıktan ve homojen bir yapı aldıktan sonra peyniri ilave ederim. Uzanan bir yapı elde ettiğimde ve dibi tuttuğunda sıcak sıcak tüketiriz. Eşim ve çocuklarım hafta sonu mutlaka kuymak isterler. Her hafta sonu mutlaka yaparım”

K 5: “İlk olarak tereyağını kalaylı bakır bir tavada eritir ve içine yayla lorunun tamamını döker ve karıştırırım. İyice karıştıktan sonra suyu tavaya boşaltırım. Kaynamaya başlayınca mısır ununun tamamını yavaş yavaş içine dökerim. Aniden döktüğümde topaklaşıyor. Döktüğüm bu mısır unu tamamen iyi bir karışım halini aldığı ve içinde topaklaşmış taneler olmadığından emin olduğumda telli peynirin tamamını bu karışıma dökerim. Peynir iyice eriyinceye kadar ürün karıştırıp, tamamen erimesinin ardından altını kısıp karıştırmayı bırakarak erimiş tereyağının kuymağın üzerine çıkmasını beklerim. Soğuması beklenmeden sofraya konularak tüketilir. Özellikle pişirdiğim tavada servis ederim. Bunun sebebi hem soğumaması hem de dibi tuttuğu için sofrada dibinin

kazınarak tüketilmek istenmesi. En az haftada iki defa yaparım. Bazen bahçede işimiz olduğunda, eve geç geldiğimizde hemen kuymak yaparım ve gayet de doyurucu olur.”

Fotoğraf 8: Mısırın fırınlanması

K 6: *“Ben kuymağı iki farklı türde yaparım. En çok sevdiğimiz tarifte tereyağı yerine kaymak kullanırım. Kaymağı bakır tavada eritirim ve peyniri ilave ederim. Suyu ilave ettikten sonra mısır ununu topaklaşmadan yediririm. Eğer yağ oranı az geldiyse yani kuymağın üzerinde yağ birikmediyse en son ocaktan almadan önce üzerine biraz daha kaymak koyar ve eridikten sonra sofraya koyarım. Su değirmeninde yapılan mısır unu kullanmaktayım. Ama evde kalmadığı zaman elektrikli değirmende yapılmış olanı da kullanıyorum. Fakat lezzet olarak su değirmenindekini tutmuyor.”*

K 7: *“10 yaşından beri mutfakta çalışmaktayım. Kuymağın yapılışını annemden ve ustalarımın öğrendim. Birkaç farklı şekilde kuymak yaparım ben. İlk önce tereyağını eritip peyniri içine koyar ve iyice homojen hale getiririm. Sonra üzerine soğuk su koyarak devamlı karıştırırım ve peyniri açarım. Ardından fırınlanmış mısır ununu bu karışıma yediririm. İyice lapa bir hal aldıktan sonra ayırmış olduğum peyniri de bu karışımın içine dökerim, altını kısarak devamlı karıştırarak iyice pişmesini sağlarım. Bir miktar dibinin tutması müşterilerimin hoşuna gidiyor. Farklı yapılış şekillerimden bir tanesi de kuymak yaparken tereyağı yerine kaymak kullanmak. İster kaymak kullanayım ister tereyağı kullanayım eğer müşteri bol yağlı istiyorsa kuymağın üzerine pişmeye yakın kaymak veya tereyağı koyarım. Eğer misafirlerimiz daha koyu renkte bir kıymak talep ediyorlarsa mısır ununu tereyağı veya kaymağı erittikten sonra kavuruyorum. Böylece mısır ununun daha belirgin bir rayihası ve koyu rengi oluyor. Mutlaka, fırınlanmış mısırdan su değirmeninde öğütüldükten sonra elde edilen mısır ununu kullanmaktayım. Fakat müşterinin rayihayı ve rengi koyu bulabileceğinden ötürü güneşte kurutulmuş mısır unu da kullanmaktayız. Kuymak için kuymaklık peynir adı altında peynir üretilmektedir. Bu peynir fazlaca olgunlaştırılmış bir peynir türüdür ve özellikle yaylalarda yaz*

döneminde üretilir. Tadı acımsı bir özelliğindedir. Acı olması ve keskin bir aromaya sahip olmasından ötürü Trabzon'a turist olarak gelen bazı misafirlerimize tadı ağır gelmektedir. Bu sebeple kuymaklık peynir yerine fazla olgunlaştırılmamış peynirleri de kullanmaktayım. Trabzon'da tereyağı bolca bulunmasından ve farklı bir çeşidi olmamasından ötürü kullandığımız tereyağı standart köylerde veya yaylalarda yapılan tereyağıdır. Kuymağı pişirdiğimiz tavalarımız kalaylanmış bakır, karıştırdığımız kaşıklarımız ise odun kaşığı olduğunda daha lezzetli ürün elde etmekteyiz. Özellikle şehir dışından olan misafirlerimiz mutlaka kuymak talep etmekle birlikte her restoranda farklı lezzetle karşılaştıklarını söylemektedirler.”

K 8: “İki kişilik kuymak yapımı için iki yemek kaşığı mısır unu, iki su bardağı su, iki yemek kaşığı tereyağı, iki bardak imansız peynir, telli peynir, çeçil peyniri, kolot peyniri, bir tatlı kaşığı tuz kullanmaktayım. İlk önce tereyağını eritmekteyim. Tereyağı eriyip rengi dönünce mısır ununu eklemekteyim. Mısır ununun rengi değişip hafif yanık kokmaya başlayınca yavaş yavaş suyu ilave ediyorum. Su eklerken iyice karıştırarak topaklanmasını önliyorum. Kullanılan tuz miktarı peynirin tuzluluğuna göre arttırılır veya azaltılabilir. Son olarak peyniri bu karışımın üzerine döküyorum. Eğer müşteri fazla uzamasını isterse sadece telli, çeçil veya kolot peynir kullanırım. Peynir eridiğinde ve tereyağı yemeğin üzerine çıktığında sıcak bir şekilde servis ediyorum. Bu esnada dibinin tutmasına fakat yanmamasına özen gösteriyorum. Tamamen müşterinin talebine göre uzamayı veya mısır ununun kavrulduktan sonraki rengini belirliyorum. Farklı lezzetler elde etmek amacıyla kuymağın pişirme aşamasında içine süt bazen de tereyağı yerine kaymak ilave etmekteyim. Yaklaşık 13 yıldır Trabzon merkezde aşçılık yapmaktayım. Son dönemde Trabzon'a çok fazla turist gelmeye başladı. Özellikle yaz aylarında Araplar burada çok yoğun. Yemek yemeyi ve özellikle bizim yöresel lezzetlerimizi denemeyi çok seviyorlar. Yaz döneminde yabancı turistlere kuymak yetiştiremiyorum. ”

K 9: “Çalıştırdığım değirmen dedeme aittir. Dedemden babama, babamdan da bana kaldı. Üç kuşaktır değirmencilik yapıyoruz. Yaklaşık 40 senedir ben işletiyorum değirmeni. Son dönemde elektrikli değirmenlerin sayısı da oldukça arttı fakat su değirmenlerinden elde edilen mısır ununun tadını bilenler elektrikli olanları tercih etmiyor. Su değirmeninde yapılan unun lezzetini tereyağı olarak adlandıırsak, elektrikli değirmende yapılan ise margarin lezzetindedir. Çünkü elektrikli değirmen unu yakıyor. Çok hızlı döndüğü için öğütme sırasında un yanmakta. Fakat bizim değirmenlerde öğütülen unda yanma problemi meydana gelmiyor. Rayihası da diğer değirmene göre çok daha güzel. Özellikle yöre halkı kuymak yapmak amacıyla su değirmenlerinde öğütülmüş mısır unu istemektedir. Ben ve ailem, hatta köyümüzde hemen herkes su değirmeninde öğütülmüş mısırdan kuymak yapmaktadır. Ben buradan İstanbul'a dönem dönem mısır unu göndermekteyim. Özellikle yaz döneminde batı illerinden gelen gurbetçi hemşerilerimiz çalıştıkları yerlere dönerken yanlarında kuymak yapmak amacıyla benim değirmenimden öğütülmüş un alıp gitmektedirler.”

Fotoğraf 9: Mısırın su değirmeninde öğütülmesi

K 10: “Kuymağı ailece çok severiz. Çocukluğumdan beri kuymak tüketirim. Her hafta en az iki kere bizim evde yapılır. Emekli olmadan önce her hafta sonu mutlaka kuymak yerdik. Benim için kuymağın en lezzetlisi rengi daha koyu renkli olanı, peyniri uzayanı ve dibi tutmuş olanıdır. Dibini kazımayı çok severim. Etrafımda sevmeyen de yok. Özellikle üzerinde tereyağı birikmiş olanı ekme bandırarak tüketmeyi çok severim. Kullanılan peynirin rimisleşmiş yayla peyniri olması kuymakta olmazsa olmazıdır.”

K 11: “Mutlaka fırınlanmış ve su değirmeninde öğütülmüş mısırdan elde edilen undan yapılan kuymağı tüketirim. Devamlı dolabımızda mısır unu bulunmaktadır. En iyi kuymak taze mısır unundan yapıldığı için mısır olarak saklarız ve evdeki mısır unu bittiğinde mısırı su değirmeninde öğütürerek kullanırız. Mümkün olduğu kadar her hafta birkaç defa kuymak yaparız evde. İstanbul’da iki tane çocuğum yaşamakta. Buradan onlara her zaman kuymaklık peynir ve mısır unu göndermekteyim. Bakır tavada yapılan kuymağın daha lezzetli olduğunu düşünüyorum. Kuymağın dibini kazıyarak tüketmeyi çok lezzetli ve çok büyük keyif verici bulmaktayım.”

K 12: “Unu kavrulmuş ve açık sarı renkte olmayan kuymak rengini ve lezzetini daha çok beğenmekteyim. Uzaması benim için çok önemli. Yemesi zor olmakta ama uzayan kuymak çok hoşuma gidiyor. Soğuduğunda istediğim lezzeti alamıyorum. Sıcak olarak daha lezzetli tüketilmekte. Kalaylanmış bakır tavada yaparız eskiden bu yana. Dibini kazımak çok lezzetli olsa da yaşımdan ve rahatsızlığımdan dolayı hem bol yağlı hem de dibinin tutmuş kısmını tüketemiyorum”

K 13: “Bakır tavada yapılan ve yayla peynirinin kullanıldığı kuymağı çok seviyorum. Bizim soframızda çocukluğumdan beri kuymak bulunur ve haftanın 2 – 3 günü severek tüketiriz. Mutlaka su değirmeninde öğütüğümüz mısırdan elde edilen unu kullanırız.”

Sonuç

Kuymak uzun yıllardır Trabzon'da hemen hemen her sofrada tüketilen bir yöresel mutfak ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Trabzon, iklim, coğrafi durumu ve tarımsal üretiminden dolayı kuymak hammaddesi olarak peynir (Tonya kaşarı, Kadırğa kaşarı, Trabzon tel peyniri, Akçaabat peyniri, küp peyniri, çömlek peyniri, kolot peyniri, minci) , tereyağı (Tonya Tereyağı) ve mısır ununun bolca üretildiği bir şehirdir.^{26 27}

Yapmış olduğumuz çalışmada kuymağın pişirilme yöntemleri ve kültürümüzdeki yeri araştırılmış, bu ürünün sadece yöredeki hane halkının hafta sonu kahvaltılı sofralarında sınırlı kalmayacak kadar değerli bir ürün olduğu ortaya çıkmıştır. Trabzon'da yerli halk tarafından her fırsat bulunduğu tüketilen kuymak özellikle kahvaltılarda ve hafta sonu kahvaltılarında mutlaka sofralarda yer almaktadır.

Kuymağın yapılışında kullanılan hammaddelerin ürünün lezzetine doğrudan etki yaptığı tespit edilmiştir. Rimisleşmiş peynir veya yayla peynirinin kuymağın geleneksel tadını verdiği, halkın Trabzon'da bakırcılık geleneğinden gelen bir alışkanlığından ötürü kuymak yapımında kalaylanmış bakır tavaları ve pişirirken karıştırmak amacıyla odun kaşığı özellikle kullandığı görülmüştür²⁸. Kuymağın yapımında kullanılan mısırın fırınlanmış olması ve fırınlanan bu mısırın ise su değirmenlerinde öğütülmesi yöre insanı tarafından tercih edilen bir durum olmuştur. Gurbette çalışan vatandaşların tatil dönüşünde yanlarında kuymak yapımı için tereyağı, yöresel peynirler ve su değirmeninde öğütülmüş mısır unu götürmeleri, kuymağın şehir dışında yaşayan Trabzonlular içinde vazgeçilmez olduğu ve yöresel gastronomiyi unutmamaları açısından önemli olduğunun göstergesi olarak görülmüştür. İki kişilik bir kuymak yapımı için iki yemek kaşığı mısır unu, iki su bardağı su, iki yemek kaşığı tereyağı, iki bardak peynir (telli peynir, çeçil peyniri, kolot peyniri) ve bir tatlı kaşığı tuz yeterli olmaktadır.

Kuymak, gastronomi turizmi açısından değerlendirilmesi gereken bir üründür. Bir ürünün pişirilip sofraya kadar gelen tüm aşamaları gastronomi turizminin konusudur. Türkiye'nin mutfak kültürünün çok zengin olduğu ve farkındalık oluşturarak bunu turizm aracı olarak kullanmak amacıyla farklı çalışmaların yapılması gerekmektedir²⁹. Gastronomi turizminde gastroturistin üretim sürecine katılarak deneyimlemesi önemli bir olaydır. Çünkü gastro-turistin ziyaret ettiği bölgedeki kültürel olaylara katılması ve bundan keyif alması gastronomi turizminin önemli bir parçasıdır. Kuymak özelinde düşünüldüğünde ineğin sütünün sağımı, bundan tereyağı ve peynir yapımı aynı

²⁶ Fügen D. Özkaya-İlhan Gün, "Anadolu'da Peynir Kültürü", 38.*JCANAS*, 10-15 Eylül 2007, 2, s. 485-507.

²⁷ Anonim-c, <https://www.turkpatent.gov.tr/TURKPATENT/geographicalRegisteredList/> Erişim Tarihi: 15.12.2019.

²⁸ Anonim-d, <http://www.trabzon.gov.tr/el-sanatları> Erişim Tarihi: 15.12.2019.

²⁹ Aracı, *a.g.e.*, s. 123.

şekilde mısırın fırınlanıp su değirmeninde öğütülmesi aşamalarının turistlere gösterilmesi, devamında yöreye özgü kuzine sobalarda kuymağın pişirilmesi ve tüm bunların yöre halkı tarafından turistlerle birlikte yapılması gastronomi turizmi açısından katma değer sağlayacak unsurlardır. Ziyarete gelen turistlerle birlikte bu aktiviteleri yapmak, onların da deneyimlemesini sağlamak gerekmektedir. Bu etkinliklerin yaylalarda yani peynir ve yağın üretildiği lokasyonlarda yapılması yaylaların sadece gezmek için değil de gastronomi turizmi açısından da değerlendirilmesi anlamında önemlidir. Bu durum turizmde çeşitlilik anlamına gelir. Özellikle yeşil bir doğaya sahip yörede hayvansal ve bitkisel üretimin terk edilmeden devletin de vereceği desteklerle kuymak gibi gastronomik ürünlerin turizm amaçlı olarak vatandaşa ek gelir anlamında katkıda bulunması onların yaşam koşullarını iyileştirecektir. Kuymağın, gastronomi amaçlı ziyaret gerçekleştirilmeyen turistlerinde bulunduğu otel ve restoran gibi işletmelerin menülerinde çok fazla yer alması yöresel lezzetleri tanıtmada anlamında bu turistlerden de yararlanma anlamı taşıyacaktır.

Kadınların çalışma hayatına girmesiyle evde yapılan yemeklerin oranında azalma vardır. Bu durum yöresel yemeklerin unutulmasına veya ustalık bilgisinin kaybolmasına sebebiyet vermektedir. Milli Eğitim Bakanlığı ve belediyelerin açacakları kurslarda usta öğreticiler tarafından kuymak gibi yöresel yemeklerin eğitimleri düzenlenmelidir.

Elde ettiğimiz bulgulara göre kuymak üretiminde kullanılan mısır ununun su değirmenlerinden elde edildiğinde daha çok beğenildiğinden yola çıkarak su değirmeni kültürünün yaşatılması gerekmektedir. Yerel yönetimlerin kuymak gibi ürünlere coğrafi işaret almak konusunda destek olması önemlidir. Coğrafi işaretle ürünün reçete, tarif ve hammadde elde etme yöntemlerinin tamamı kayıt altına alınarak turizm destinasyonlarında üretilmesi ve pazarlanması lezzet değişmesi kaygısını ortadan kaldıracaktır. Gelecek kuşaklara da aynı reçetelerin aktarılması ürünün tarihsel süreçte kaybolmasının veya değişime uğramasının önüne geçecektir.

Yörede en iyi kuymak yapma yarışması tarzında yarışmalar yapılarak ulusal basının ilgisi bölgeye çekilebilir ve böylece kuymak bir tanıtım ürünü olarak kullanılabilir. Kuymağın dibini yakmadan en lezzetli şekilde tavaya yapıştırma veya kopmadan en uzun kuymağı yapma kriterleri bu yarışmaların içine katılabilir.

Bir yörenin mutfak kültürünün oluşumu için uzun yılların geçmesi gerekmektedir. Trabzon mutfak kültürünün önemli unsurlarından bir tanesi olan kuymağın aslına uygun olarak yaşatılması çok önemli bir gerçektir. Özellikle son dönemde artan bir cazibeye sahip olan gastronomi turizmi açısından kuymağı ele almak, tanıtmak, yörenin ekonomik gelirini artmasına katkıda bulunmak önemlidir. Özellikle yayla turizmi bakımından çekim merkezi olan Trabzon'da turistlerin kalış sürelerini uzatmak amacıyla kuymak gibi yöresel gastronomik ürünlerin daha fazla tanıtılması ve literatürde yer alması gerekmektedir.

KAYNAKLAR

1. İnternet Kaynakları

- Anonim-a, <https://trabzon.ktb.gov.tr/TR-57730/yoresel-yemek-cesitleri.html>
Erişim Tarihi: 11.12.2019
- Anonim-b, <http://www.trabzon.gov.tr/> Erişim Tarihi: 08.12.2019
- Anonim-c, <https://www.turkpatent.gov.tr/TURKPATENT/geographicalRegisteredList/> Erişim Tarihi: 15.12.2019.
- Anonim-d, <http://www.trabzon.gov.tr/el-sanatları> Erişim Tarihi: 15.12.2019.

2. Kitap ve Makaleler

AKSOY, Mustafa-SEZGİ, Gülistan, “Gastronomi Turizmi ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi Gastronomik Unsurları”, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, (3)3, 2015, ss. 79-89.

AKYÜREK, Suat-ZEYBEK, H., İbrahim, “Gümüşhane İlinin Gastronomi Turizmi Açısından Değerlendirilmesi”, *Social Sciences Studies Journal*. S: (4)15, 2018, ss. 869-882.

ALBAYRAK, Aslı, “Farklı Milletlerden Turistlerin Türk Mutfağına İlişkin Görüşlerinin Saptanması Üzerine bir Çalışma”. *Journal of Yaşar University*. (30)8, 2013, ss. 5049-5063.

ARACI, Ü. Erdoğan, “Türk Mutfağı”, *Gastronomi ve Turizm (Kavramlar-Uygulamalar-Uluslararası Mutfağlar-Reçeteler)*, Ed. H. Kurgun, D. B. Özşeker, Detay Yayıncılık, Ankara 2016, ss. 121-136

ASLAN, Zeynep-GÜNEREN, Ebru-ÇOBAN, Gamze, “Destinasyon Markalaşma Sürecinde Yöresel Mutfağın Rolü: Nevşehir Örneği”. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*. (2)4, 2014, ss. 3-13.

BAŞARAN, Burhan, “Gastronomi Turizmi Kapsamında Rize Yöresel Lezzetlerinin Değerlendirilmesi”, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, (5)3, 2017, ss.135-149

CÖMERT, Menekşe-ÖZATA, Esra, “Tüketicilerin Yöresel Restoranları Tercih Etme Nedenleri ve Karadeniz Mutfağı Örneği. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (9)42, 2016, ss. 1963-1973.

ÇOKIŞLER, Nazım-TÜRKER, Ali, “Mutfak Kültürünün Turizm Ürünü Olarak Kullanım Etkinliğinin İncelenmesi: Ayder Turizm Merkezi Örneği”, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, (6),14, 2015, ss.122-136.

DEMİREL, Hüsne-AYYILDIZ, Sibel, “Mutfak Kültürü ve Değişimi; Giresun İli Örneği”, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*. (5) 4, 2017, ss. 280-298.

DOĞU, Ali F, “Gıdaların Coğrafyası”. 2. *Geleneksel Gıdalar Sempozyumu*, 27-29 Mayıs 2009, Van, ss.1-4.

DUVARCI, Ayşe, “Türklerde Tabiat Üstü Varlıklar ve Bunlarla İlgili Kabuller, İnanmalar, Uygulamalar”, *Bilig*, 32, 2005, ss.125-144.

GÜLSEVİN, Gürer, “Türk Dilinde koy- (kod-) ve kuy- (kud-) Üzerine” *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 1998, ss. 51-57.

HACIOĞLU, Yasin, *Bir Destinasyon Olarak Bilinen Artvin İlinin Kırsal Turizm Potansiyelinin Belirlenmesine Yönelik Bir Çalışma*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Kültür Üniversitesi, İstanbul 2019.

KABAK, Turgay, “Yerel Mutfaktan Ulusal Mutfığa Kuymak’ın Seyrinin Kültür Endüstrisi Açısından İncelenmesi”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (4) 6, 2018, ss. 347-352.

KILIÇHAN, Reha-KÖŞKER, Hasan, “Destinasyon Markalaşmasında Gastronominin Önemi: Van Kahvaltısı Örneği”, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, (3)3, 2015, ss. 102-115.

ÖZKAYA, F. Durlu-GÜN, İlhan, “Anadolu’da Peynir Kültürü”, 38. *ICANAS*, 10-15 Eylül 2007, 2, ss.485-507.

ÖZTÜRK, Zehra, “Arsin Tarım ve Yaşam Kültürü”, *Arsin Tarih, Kültür ve Doğal Değerler*, Ed. Coşkun Erüz, Arsin Belediyesi, Trabzon 2019, ss. 231-232.

SEVİNÇ, Bayram, “Yaşam Tarzı, Kuşaklararası Gıda Tüketim Kalıpları Farklılaşması ve Gastromilliyetçilik: Trabzon Örneği”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (12) 62, 2019, ss. 839-867.

STEWART, J., Charles-CASH, B.,William, *Interviewing: Principles and Practices*. Dubuque, Iowa: W.C. Brown Publishers 1985.

ŞEN, M. Akif, “Sanayi Kenti Gebze’den Geleneksel bir Lezzet “Ekşi Mayalı Ekmek”. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (6)82, 2018, ss. 338-351.

YILMAZ, Özlem, “Yöresel Yemeklerin Yerel Restoranlarda Sunulma Düzeyi: Bayburt Örneği” *Bayburt Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, (2)2, 2019, ss. 225-230.

AKÇAABAT / ORTAMAHALLE GİYİM KÜLTÜRÜ* (1930-1970)

Nazmiye AYDIN**

ÖZ

Trabzon ilinin batı sahilinde yer alan Akçaabat, kültüründe Roma, Bizans, Komnenos ve Osmanlı döneminin izlerini barındıran tarihi yerleri, zengin ve köklü kültürü, folkloru, jeopolitik konumu, coğrafik yapısı, çok zengin bitki örtüsüyle Doğu Karadeniz'in en eski yerleşim yerlerinden biridir.

Antik çağdan günümüze Akçaabat ve çok sayıda tarihi eseriyle Ortamahalle, 19 yy. Osmanlı dönemi sivil mimarlık örneği tarihi evleri, dar sokakları, merdivenleri, duvarları, çeşmeleri ile geçmişin izlerini günümüze taşımaktadır.

Akçaabat'ın diğer mahallelerine göre hep farklılık göstermiş Ortamahalle'de aile içinde, kadınlar tarafından kuşaktan kuşağa aktarılan bilgi, beceri ve deneyimler sonucu ortaya çıkmış giyim kültürü bu çalışmanın konusu olmuş, 1930'lu yıllardan itibaren Ortamahalle'de giyim kültürüne yön veren mahalle terzileri ve bu terziler tarafından Ortamahalle'de yaşamış kişilere dikilen gelinlik, gelin ağırlığı, nişan, nikâh, sokak ve ev kıyafetleri, erkek, çocuk, okul kıyafetleri araştırılmış, yaşamın içinde oluşan giyim kültürü saptanmaya çalışılmıştır.

Çalışmayı gerçekleştirmek için literatür taraması yapılarak çalışmanın bilimsel bir tabana oturtulması sağlanmış, araştırmada alan araştırması, kaynak kişi görüşmesi ve yerinde gözlem teknikleri kullanılmış, araştırma fotoğraflar ile belgelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Akçaabat, Ortamahalle, Giyim, Giyim Kültürü, Ortamahalle Giyim Kültürü

LIFE AND CLOTHING CULTURE IN THE DISTRICT OF ORTAMAHALLE, AKÇAABAT (1930-1970)

ABSTRACT

Located on the western coast of the province of Trabzon, Akçaabat is one of the oldest settlements in the Eastern Black Sea region. It is significant for its precious historical places displaying the traces of Roman, Byzantine, Komnenos and Ottoman period. It is marked with diverse and rooted culture, folklore, geopolitical position, geographical structure and prosperous flora. This study reviews the history of Akçaabat from ancient times to present day and explores many historical artefacts in Ortamahalle since the 19th century. The samples of historical houses from Ottoman period represent the civil architecture at the time through narrow

* *Gönderim Tarihi:* 24.10.2019. *Kabul Tarihi:* 08.09.2020.

** *Öğr. Gör.*, KTÜ. Trabzon Meslek Yüksekokulu, TRABZON. nazmiyeaydin@ktu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-3358-671X

streets, stairs, walls, and fountains, which carry the traces of the past to the present. This study examines the clothing culture that emerged as a result of the knowledge, skills, and experience passed down by women from generation to generation in Ortamahalle, always a remarkable district in Akçaabat. The study deals with the clothing culture, and its idiosyncratic place in social life through the wedding dress, bridal weight, engagement, wedding, street and house clothes, uniforms for men, child uniforms and school uniforms, all designed and made by the local tailors for generations long in Ortamahalle. The study reviewed field literature, historical accounts and other sources. The study also used field research, interviews with local persons and on-site observation techniques as well as surveying the relevant documents, including significant photographs.

Keywords: Akçaabat, Ortamahalle, Clothing, Clothing Culture, Ortamahalle Clothing Culture

Giriş

Trabzon ilinin batı sahilinde yer alan Akçaabat, kültüründe Roma, Bizans, Komnenos ve Osmanlı döneminin izlerini barındırmaktadır. Kuzeyde Karadeniz, doğuda Ortahisar, güneyde Maçka, güneybatıda Düzköy, batıda ise Çarşıbaşı ve Vakfikebir ilçeleriyle çevrili, deniz seviyesinden 50-60 metre ile 110-120 metre *arasındaki* yükseltide konumlanmış, Trabzon'un 13 km. batısında yer alan, tarihi M.Ö. 2000'lere kadar uzanan bir ilçedir¹.

Akçaabat, Doğu Karadeniz Bölgesi'nde farklı özelliklere sahip, yazları sıcak ve kurak, kışları ılık olması nedeniyle Akdeniz iklimi özelliğine sahiptir². Tarihi yerleri, zengin ve köklü kültürü, folkloru, jeopolitik konumu, coğrafik yapısı, çok zengin bitki örtüsüyle Doğu Karadeniz'in en eski yerleşim yerlerinden biridir³.

Madrid Milli Kütüphanesinde bulunan Klavion'un "Şark Seyahati" adlı eserinde: "Hava elverişli olmadığı için fındık yüklü gemi, Trabzon'un batısında 6 mil uzakta olan 'Blâton'dan geri dönmüştü" diyerek Blâton adını anmakta ve burasının eski bir merkez olduğunu söylemektedir. Bu da M.Ö. 4'üncü yüzyılda Akçaabat'ın önemli bir yerleşim birimi olduğunu göstermektedir. Kentin bilinen en eski adı 'Platana' olup Yunanca 'çınar ağacı' anlamına gelmektedir. Bijişkyan (1817) seyahatnamesinde kentin adı hakkında şu açıklamayı yapmıştır: "Platana, altı mil uzakta Yoros Koyu'nun içinde bir kasabadır. Platana çınar ağacı demektir, çünkü eskiden yöre halkı çınar ağacına tapardı. Bununla beraber, bazıları Polathane yani 'demir fabrikası' olarak zikrederler." İlçenin ismi üzerinde etimolojik ayrıştırma yapılarak "Akça'dan âbad olmuş yer, zengin

¹ Emine Akın Saka-Sevinç Ertürk-Hamiyet Özen, "Geleneksel Akçaabat Evleri'nin Miras Değeri", *Uluslararası Düinden Bugüne Akçaabat Sempozyumu 2013*, Akçaabat Belediyesi, İstanbul 2014, s. 445-460.

² *Akçaabat Tarihi Ortamahalle Evleri*, Akçaabat Belediyesi, Trabzon 2017, s. 1.

³ *Kültür Sanat ve Turizm Şehri Akçaabat*, Akçaabat Belediyesi, Trabzon 2017, s. 3.

yer” anlamında *Akçaabat* adının verildiği de rivayet edilir, eski Türkçeden kaynaklanan ‘batıdaki şehir’ anlamına geldiği de iddia edilmektedir⁴.

Günümüzde horonu ve köftesi ile tanınan, kültür, sanat ve turizm şehri olarak tanımlanan Akçaabat, antik çağdan günümüze, Karadeniz’in hırçın dalgalarından kaçan gemicilere kucak açmış, doğal limanıya gemilere sığınak olmuştur⁵. Akçaabat aynı zamanda Doğu Karadeniz kentlerinin içinde tarihi oldukça eskilere uzanan nadir yerlerden biri olma özelliğini korumaktadır. Mahalle kültürünün bir bütün halinde sergilendiği Orta Mahalle bu tarihi kentin en önemli yerleşim yerlerinden biridir⁶.

Evleri, sokakları, çiçekleri ve yaşam kültürü ile güneşe selam duran tarihi Ortamahalle, Akçaabat ilçesinin en eski üç mahallesinden biri olup, adı Galinos olarak bilinmektedir⁷. Barındırdığı çok sayıda tarihi eseriyle Ortamahalle, 19 yy. Osmanlı dönemi sivil mimarlık örneği tarihi evleri, Arnavut kaldırımlı dar sokakları, merdivenleri, duvarları ve çeşmeleriyle geçmişin izlerini günümüze taşımaktadır⁸. Ülkemizde mahalle ölçeğinde, sit alanı olan, tarihi dokusunu tek tek evler olarak değil, mahalle ve sokak ölçeğinde bir bütün olarak yansıtmayla ön plana çıkan ender bir yerleşim yeridir⁹.

24/ 08/ 1988 tarihinde kentsel sit alanı olarak ilan edilmiş Ortamahalle¹⁰ birçok araştırmaya konu olmuş, ancak giyim ve giyim kültürü konusunda yok denecek kadar az çalışma yapılmıştır. Bu konudaki eksikliği gidermek üzere Ortamahalle’de somut olmayan kültürel miraslar içinde yer alan giyim kültürünün araştırılması amaçlanmış, yapılan saha çalışmasında yüz yüze görüşme yöntemiyle bilgi ve belgeler derlenmiştir.

Bu çalışmada 1930-1970 yılları arasında Akçaabat/ Ortamahalle’de hem dikiş- nakış eğitimi verip, hem terzilik yaparak giyim kültürüne yön veren mahalle terzileri ve bu terziler tarafından Ortamahalle’de yaşamış kişilere dikilen gelinlik, gelin ağırlığı, nişan, nikâh, kıyafetleri, sokak ve ev kıyafetleri, erkek, çocuk, okul kıyafetleri araştırılmış, giyim kültürünün birer unsuru olan bu kıyafetler, kıyafetlerin dikiminde kullanılan kumaşlar, kumaş satın alınan mağazalar, giysi modelleri ve süslemeler konusunda derlenen bilgi ve belgeler ışığında, giysilerin kumaş, model, dikiş, tür ve dönem ayrıntılarına inilerek Ortamahalle giyim kültürü saptanmaya çalışılmıştır.

⁴ <http://www.trabzonkulturturizm.gov.tr/TR,57613/akcaabat.html> 2018.

⁵ *Trabzon*, Haz. Volkan Canalıoğlu-İsmail Kansız-Veyssel Usta, Trabzon Valiliği Yayınları, İstanbul 2002, s.526.

⁶ Necmettin Aygün, *XIX. Yüzyılın Ortalarında Trabzon’da Sosyal ve İktisadi Yapı*’, Karadeniz Araştırmaları, C: 5, S: 17, Bahar 2008, s.75-111.

⁷ *Kültür, Sanat ve Turizm Şehri Akçaabat*, s. 30.

⁸ *Trabzon, a.g.e.*, s. 526.

⁹ *Akçaabat Tarihi Ortamahalle Evleri*, Akçaabat Belediyesi, Trabzon 2017, s. 2.

¹⁰ *Akçaabat Tarihi Ortamahalle Evleri*, s. 3.

1.Giyim

Giyilen şeylerin tümü, giysi, giyecek¹¹ olarak tanımlanan giyim, ilk çağlarda insanların vücutlarını doğa koşullarından koruyan, uygarlığın ilerlemesi ve modanın etkisi ile değişiklik gösteren, insan vücuduna göre şekil alan giysilerin tümü olup, insanoğlunun en temel gereksinimlerinden biridir.¹²

İlk insanlar kendilerini ve vücutlarını doğa koşullarına karşı korumak için giyime ihtiyaç duymuş, giyinmeye başlamış ve daha sonra buna süslenme arzusu karışmıştır. Giyim ihtiyacını karşılamak üzere soğuk ülkelerde yaşayanlar avladıkları hayvanların postlarına bürünerek, sıcak ülke insanları ise sazlarla, çeşitli bitkilerle vücutlarını korumaya çalışmışlardır. İnsanların uygarlık ve kültür düzeylerinin gelişmesi her alanda olduğu gibi giyimde de kendini göstermiş, önce doğa koşullarından korunmak amacıyla giyinen insan, daha sonra süslenmek amacıyla da giyinmeye başlamıştır.¹³ İlk insanların çıplak vücutlarını renkli toprak boyalar ile boyayıp süsledikleri, dış güzelliklerini artırmaya çalıştıkları çeşitli kaynaklarda belirtilmektedir. Yapılan arkeolojik araştırmalarda Mısır mezarlarından çıkarılan çok özel işçiliğe sahip tuvalet takımları, parfüm şişeleri, allık kapları, mermer ve altından yapılmış yağ sürühileri, metalden yapılmış saplı parlak aynalar, Mısır'da süse ve süslenmeye çok önem verildiğini göstermektedir.¹⁴

Giyim ilk çağlardan günümüze pek çok evreler geçirmiş olup, insanlar buldukları uygarlık düzeyine göre giysiler yaratmış, her ulus kendi gelenek göreneği, adet ve inancı, ekonomisi, siyaseti, iklimi, gelişmişlik düzeyi, yaşam koşullarına göre giyimlerini şekillendirmiş, bu şekillendirmelerden Türk, Alman, Japon giysisi v.b. gibi her ulusun kendine özgü ulusal, giysileri ortaya çıkmıştır.¹⁵

Bu giysilerin kesimi ve stilinin binlerce yıldan fazla bir geçmişi olup, çıkış noktalarını gereksinim, işlevsellik ve mevcut yerel malzemeler oluşturmuştur. Bir zamanlar herhangi bir giysiyi oluşturmak amacıyla iki parça malzemeyi birleştirmek için bir iğne kullanarak veya birkaç ilmek atarak yapılan basit işlemler, özenle süslenmiş mükemmel ürünlerin gelişmesine katkıda bulunup gelişmiş, yeni ürünlerin üretimine katkı sağlamıştır.¹⁶

Kendine özgü söz dağarcığı, dilbilgisi olan giysilerin, karşıdaki kişiler tarafından okunabilen işaret dillerinin varlığı, giysilerin görsel dilleri olduğunu göstermektedir. Bu nedenle insanın en temel ihtiyacı olan giyim, bir iletişim

¹¹ *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu, İstanbul 1992, s. 553.

¹² Yurdağül Muratoğlu-Fatma Demir Şener, *Kadın Giysi Tasarımı Etek*, Ya-Pa Yayınları, İstanbul 2002, s. 7

¹³ Fatma Bayraktar, *Dış Giyim Temel Bilgi ve İşlemler*, Ankara 1976, s. 11

¹⁴ Şadiye Günvaran-Olcay Gökçel, *Giyimde Ön Bilgiler*, Emel Matbaası, Ankara 1968, s. 7

¹⁵ Bayraktar, *a.g.e.*, s.11

¹⁶ *Moda, Geçmişten Günümüze Giyim Kuşam ve Stil Rehberi*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2013, s.12.

şekli, iletişim dili olmuş¹⁷, zamanla toplumların kültürel bir simgesi haline gelmiş ve birçok işlevi de bünyesine katarak¹⁸ giyim kültürünü oluşturmuştur.

2.Giyim Kültürü

Dünyanın var oluşu kadar eski olan giyim¹⁹ ilk çağlarda doğa koşullarından korunmak amacıyla ortaya çıkmış fakat daha sonraları etik, toplumsal, coğrafi koşullar gibi birçok durumdan etkilenerek şekil değişikliğine uğramıştır²⁰. Tarihin her döneminde insanoğlu için hem bir kültürel kimlik, hem de zengin bir iletişim dili olmuş, inançlar, örf ve adetlerle şekil almış, bu şekiller giyim kuşama yansımış ve insanın sosyal hayattaki yerini belirlemiştir. Kültürel ve toplumsal yapıda yaşanan hızlı değişimler, ekonomik durum, iklim koşulları, yaş, vücut yapısı, moda gibi etkenlerin giyim kuşamı etkilemesi sonucu ortaya çıkan yerel, bölgesel, ulusal giysiler toplumların somut olmayan kültürel miraslarından giyim kültürünü meydana getirmiştir.

Toplumsal bir içeriğe sahip giyim kültürü, yüzyıllar gibi çok uzun bir zaman dilimine yayılmış, kuşaktan kuşağa aktarılan bilgi, beceri ve deneyimler sonucunda şekillenmiştir²¹. Giyim kültürünün temel özelliklerini kültürel öğeler, ekonomik ilişkiler ve zamanın ruhu belirlemiştir. Bir tarafıyla sadece giyinmek ve örtünmek olarak tanımlanan giyim, diğer tarafıyla kültürün dışı vurumu olarak derin anlamlar taşımış²², insanlar için örtünme aracı olmanın yanında, kişinin ekonomik, toplumsal, siyasal, ya da meslek statüsünün göstergesi olmuştur. Bir ulusu diğerlerinden ayıran en önemli kültür unsurlarından birisi kendine özgü giyinme biçimi ve giysiler, olmuş, her kültür kendisine göre bir tarz belirleyerek mensuplarına onu giydirmiştir. Kısaca somut olmayan kültürel miraslar arasında yer alan giyim-kuşam bir ülkenin, bir devrin, bir kişinin özelliklerini yansıtarak kültürün temsilcisi haline gelmiştir²³.

Giyim- kuşam kültürü eğitim, kültür ve ekonomik seviyenin yükselmesi, modanın etkisi gibi pek çok nedenle geleneksellikten evrenselliğe doğru hızla yön değiştirmeye başlamış, 1930'lu yıllarda dünyada şıklığın değil, son derece rahat, gerçekçi, biraz da cesaret isteyen sade giyim tarzı tercih edilmeye başlanmıştır. 1939 yılında II. Dünya Savaşı'nın başlaması abartılı ve ölçsüz tasarımların sonunu getirmiş, abartılı pililer ve dantellerden vazgeçilmiş, tarzların sadeleştirilmesi bir tür sivil üniformaya geçiş sürecini başlatmıştır²⁴.

¹⁷ Gözde Bursalıgil, *Antropolojik Açından Giyim Kültürü*, MSÜ Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009, s. IV.

¹⁸ Eyyub Şimşek, "On Sekizinci Yüzyılın Başında Trabzon'da Giyim-Kuşam (1700-1725)", *Mavi Atlas GŞÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Güz 2013, S: 1, s. 51-52.

¹⁹ Bayraktar, *a.g.e.*, s. 19

²⁰ Tuğba Tural, *17. ve 18. Yüzyıllarda Osmanlı Giyim Kültürüne Batı Giyim Kültürünün Etkileri*, Marmara Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018, s. 3.

²¹ Bursalıgil, *a.g.t.*, s. 5

²² Tural, *a.g.t.*, s. 3.

²³ Şimşek, *a.g.m.*, s. 51-52.

²⁴ *Moda Geçmişten Günümüze Giyim Kuşam ve Stil Rehberi*, s. 12.

Dünyada bu ve benzeri olaylar yaşanırken Anadolu'da Kurtuluş Savaşı gibi büyük bir savaştan galip olarak çıkmış, Mustafa Kemal Atatürk tarafından Türkiye Cumhuriyeti'ni ilan edildikten kısa bir süre sonra gerçekleştirilen devrimler ile toplumun eğitim ve kültür düzeyi yükselmiş, yaşam tarzı değişmiş, toplum geleneksel kıyafetler yerine çağdaş giyimi tercih etmeye başlamış, bu değişim terziler, moda dergileri vasıtasıyla kısa sürede giysilere yansımıştır. 1930'lu yıllardan itibaren, bu değişim sonucu oluşan Ortamahalle giyim kültürü çalışmanın konusu olmuştur.

3.Ortamahalle Giyim Kültürü

Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında, terzilik ve nakış eğitiminin okullaşmadığı dönemlerde dikiş, nakış, dokuma ve aşçılık işleri evlerde aile büyüğü kadınlar tarafından genç kız ve gelinlere öğretilmiş, bu eğitimler görenek yolu ile kuşaktan kuşağa aktarılmış, giyim ihtiyacı çoğunlukla ailenin kadınları tarafından karşılanmıştır. Giyim tarihi incelendiğinde yaşamımızın yarısını paylaştığımız kadının yaratıcılığının, üretkenliğinin, etkinliğinin giyim ve moda konusunda da öne çıktığını görmekteyiz. Trabzon kadını da bölgenin kendisine kattığı özellikler ve değerleriyle yaşamın her alanında yaratıcı, aktif ve güçlü olmuş, giyimi, kuşamı, kişisel özellikleriyle öne çıkarak, ulusal ve bölgesel düzeyde farklı kültürü yansıtan bir yapıya sahip olmuştur²⁵.

Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş- Hicret Hatıraları adlı kitapta, eski giysilerle ilgili olarak "*Birçok yörede görülen bindallılar, cepkenler, kadife entariler bu yörede de görülmektedir. Daha çok kentli kadınlarca giyilen ipek ve kadife entariler, yöreye özgü altın ve gümüş işlemlerle süslenir*", gündelik giysi olarak kent içinde kadife, yünlü, ipekli, pamuklu entariler, beyaz patiskadan kırmalı, fistolu, dantelli gecelikler giyilir, başa oyalı yazma bağlanır, tepelik takılırdı. Sokağa çıkarken giyilen ipek çarşafın üstüne 2-3cm genişliğinde, altın ve gümüş teller ile işlenmiş peçe takılırdı²⁶ ifadesi yer almıştır.

1251 tarihinde Ortamahalle'deki sanat ve meslek erbabı arasında 1 terzinin bulunduğu, kıyafet olarak genellikle dayanıklı ipek kumaşlar ve kadife üzerine kılaptan, gümüş teli ve sırma ile tepebaş denilen ağır kıymette kadın entarileri, hırkalar yapılıp, karyola ve yatak takımları, yorgan yüzleri, sedir takımları işlendiği, iğne ile gergef üzerinde yapılan bu işlemlerin her biri bir sanat eseri olup, bütün bunlar görenek yolu ile öğrenilmiş, birçok kadın bu el işi ve dokumalarla hayatını kazanmış, kimseye muhtaç olmadan geçimlerini temin etmiştir²⁷.

1960'lı yıllara kadar köy ve kasabalarda her kadın olanaklar çerçevesinde evinin tüm gereksinimlerini karşılamış, zengin fakir hemen her evde bir dokuma

²⁵ Yüksel Aksu, *Tarihi Süreçte Trabzon Kadınının Giyinişi Albümü*, Ankara 2016, s. 9.

²⁶ Gedikoğlu, *a.g.e.*, s. 366.

²⁷ Muzaffer Lermioğlu, *Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş Hicret Hatıraları*, Seçil Ofset, İstanbul 2011, s. 159-198.

tezgâhı olmuştur²⁸. Gülşen Şener Erdemir ile yapılan söyleşide, annesi Kadriye Şener'in anneannesi Sıdika Dülger'in bey kızı olduğu, kış aylarında Trabzon Ortahisar semtinde, yazın ise Akçaabat ilçesi Osmanbaba semtindeki yazlık evde yaşadıklarını belirtmiştir, Ortahisar'daki evlerinde annesinin anneannesi Sıdika Dülger'in dokuma tezgâhı olduğu, o tezgâhta kendir ipliği ile kimisi süt gibi beyaz, kimisi krem renginde potlu çarşaf, peşkir, içlik ve kese kumaşı dokuduğunu anlatmış, içlik için dokunan o kumaşlardan ev halkına ketan gömlek, entari ve erkekler için iç giyim dikildiğini ifade etmiştir.

Yaz mevsiminde kesinlikle koyu renk kumaştan dikilmiş giysilerin giyilmediği, açık renklerin tercih edildiği, giysilerde pembeler ve mavilerin kullanıldığı, hiçbir anne, gelin, abla kardeş, komşu veya genç kız tarafından yaz mevsiminde koyu renk veya siyah giysi giyilmediği, sıfır kol bluzlar giyildiği, bluz üzerinde hırka kullanılması gerektiğinde, hırkanın giyilmeyip omuza alındığı ve sadece en üstteki düğmenin iliklendiği, çaça topuk ayakkabıların giyildiğini anlatan Gülşen Şener Erdemir, Ortamahalle'de yazın sokağa çıkarken giysiyi tamamlayıcı aksesuar olarak beyaz eldiven kullanıldığını, ablası Nurselen Şener'in kayınvalidesi Fitnat hanımın sokağa çıkarken kıyafetini tamamlayıcı olarak ayrıca şapka taktığı, o yıllarda Ortamahalle'de ailelerin çok şık ve güzel olduğu, günümüzde bu şıklığın kaybedildiği gibi sevgiyi, saygıyı, hoşgörü ve değerlerimizi de kaybettiğimizi ifade etmiş, hazır satın alınacak giyim olmadığı için dış giyim gibi iç giyimlerin de diktirildiği belirtilmiştir. Giyim ihtiyacı için gerekli kumaşların Bezzazcı dükkânlarından, 1930'lu yıllardan itibaren gittikçe yaygınlaşan manifaturacıardan temin edildiği, külot, sutyen, gecelik, sabahlık, pijama gibi iç giyimlerin de terziler tarafından dikildiği, bu terzilerin Ortamahalle'de giyim kültürüne öncülük ettiği ve bu kültürün Ortamahalle'de yaşamış kişilerin giysilerine yansıdığı belirtilmiştir²⁹.

3.1. Ortamahalle'de Giyim Kültürünün Öncüsü Terziler

Terzilik dünyanın en eski mesleği olup, mesleği icra eden kişiye terzi adı verilmektedir. Terziler geçmişten günümüze, insanoğlunun yaşamını sürdürebilmesi için gerekli üç temel ihtiyaçtan biri olan giyim ihtiyacını karşılamış³⁰, toplumların giyim kültürüne öncülük etmişlerdir. Yüzyıllarca görenek yoluyla aile içindeki büyük hanımlardan öğrenilip, kuşaktan kuşağa aktarılan dikiş, nakış ve dokuma işi Akçaabat/ Ortamahalle'de de zengin bir yaşam ve giyim kültürü oluşturmuş, bu kültür terziler vasıtasıyla giysilere yansıtılmıştır. Ortamahalle'de doğmuş ve Ortamahalle'de yaşamış olan Gülşen Şener Erdemir, Cevahir Lermioğlu, Nevin Kaya Güngör, Suriye Bayraktar, Ruzin Ocak ve Melike Turhan ile yapılan söyleşilerde 1930- 1970'li yıllarda Ortamahalle'deki

²⁸ Gedikoğlu, *a.g.e.*, s. 366.

²⁹ Gülşen Şener Erdemir: 1959 yılında Akçaabat, Ortamahalle'de doğmuş, Akçaabat Halk Eğitim Merkezi Kuyumculuk Teknolojisi Alanı Usta Öğreticisi olarak görev yapmaktadır.

³⁰ Nazmiye Aydın, "1940'lı Yıllarda Trabzon'da Bir Terzi "Nazire Ata", *Al-Farabi Kongresi*, Erzurum 2019, s. 1205.

terzilerin Kadriye Şener, Nurhan (Timurcioğlu) Şen, Neriman hanım, Sebahat hanım, Nadiye hanım, Baise Kalkan ve Vecihe Kuruçelik olduğu, bu kişilerin genellikle gelin ağırlığı diktiği belirtilmiştir.

Cevahir Lermioğlu ile 08.04.2018 tarihinde yapılan söyleşide Ortamahalle'de 1970'li yıllara kadar nişan, nikâh giysileri, gelin ağırlığı ve gelinlik gibi özel gün giysileri, günlük bayan ve çocuk giysilerinin mahallede bulunan terziler veya evde dikiş bilen kişi varsa o kişi tarafından dikildiği, giysi modellerini çoğunlukla terzilerin belirlediği, ayrıca film sanatçılarının kıyafetlerinden esinlendikleri, bunun için hafta sonları Cumartesi günü Akçaabat'a sinemaya gittikleri, izledikleri filmdeki sanatçıların kıyafetlerini çizerek, bazen de akıllarında tutarak terzilere tarif ettiklerini anlatmış, terzilerin dikiş makinelerinin yörede kara makine diye tabir edilen Zetina veya Singer marka, pedallı makineler olduğunu belirtmiştir³¹.

Genç Türkiye Cumhuriyeti'nde Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayakta kalan Hereke İpek, Feshane Yün ve Bakırköy Bez Fabrikaları dışında kumaş dokuma fabrikası olmayan³², giyimin sanayileşmediği, terzilik mesleğinin çoğunlukla gayrimüslimlerin elinde olduğu³³, terzilik eğitimi veren okulların henüz yaygınlaşmadığı 1930'lu yıllardan itibaren Ortamahalle'de terzilik yapıp moda yaratan, kadın, erkek ve çocuğu giydiren, düğün, nişan, nikâh gibi özel gün kıyafetleri ve iç giyim dikerek giyim kültürüne öncülük etmiş bu terzilerden hayatta olan Kadriye Şener ve Nurhan Timurcioğlu Şen ile yüz yüze görüşme yapılmış, Ortamahalle giyim kültürüne yaptıkları katkı ortaya konmuştur.

3.1.1. Kadriye Şener

Kuşaklar boyu Ortamahalle'de yaşamış Şener ailesinin gelini Kadriye Şener ile 05/ 04/ 2018 tarihinde söyleşi yapılmış, söyleşide Kadriye Şener, kızları Gülşen Şener Erdemir ve Nurşen Şener Ortamahalle giyim kültürü hakkında bilgi vermiştir.

Kadriye Şener, Akçaabat Ortamahalle'de yaşayan, Makbule ve Tahsin Dülger'in çiftinin 1931 yılında dünyaya gelen kızı olup çocukluğu ve gençliği Ortamahalle'de geçmiş, evlendiğinde Ortamahalle'de Şener ailesine gelin gelmiştir. 05/ 06/ 1950 tarihinde Ortamahalle'nin tanınmış ailelerinden Şener Ailesinin oğlu Ali Kemal Şener ile evlenen Kadriye Şener'e gelin ağırlığında takı olarak elmas dal gerdanlık, elmas küpe ve yüzük alınmış, çift hasır bilezik yaptırılmış(fotoğraf 41), ağırlıkta giysilik ipek ve yünlü kumaşlar kestirilip, gelin ağırlığı Akçaabat Ortamahalle'de terzi Neriman hanım tarafından dikilmiştir. Kadriye Şener'e gelin ağırlığı olarak siyah renk döpiyeslik yün

---

Cevahir Lermioğlu, 1947, Akçaabat/ Ortamahalle doğumlu, Ortamahalle'de Lermioğlu Konağı'nda yaşıyor.

³² Yılmaz Özdil, *Mustafa Kemal*, Kırmızı Kedi Yayınları, İstanbul 2018, s.156.

³³ Veysel Usta, "Kadınların Toplumsal Yaşama Katılmalarında Öncü Bir Kurum: Trabzon Biçki Dikiş Yurtları", *Uluslararası Geleneksel Sanatlar Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Trabzon 2017, s. 593.

kumaştan kışlık, açık renk döpiyeslik kumaştan yazlık döpiyes, ipekli kumaşlardan döpiyes içine bluz, özel günlerde giymesi için elbise, empirme kumaşlardan sıfır yakalı ve kolsuz elbise ve üstüne aynı kumaştan perdesü ve ipekli kumaştan gecelik-sabahlık dikilmiştir³⁴. 28 /06/ 2018 tarihinde Kadriye Şener ile yapılan söyleşide gelinliğini ipek kumaştan kendisi diktiği, duvak tacını da kendisi yaptığı, tacın iç kısmına ince bir demir teli koyarak şekil verdiği, duvağına, gelinlik boyuna kadar uzunluğu olan gelin teli taktığı, el buketinin çiçeklerini eşi Ali Kemal beyin getirdiği, kendisinin tanzim ederek düğün günü kullandığını belirtmiş (Fotoğraf 41), “bir feraset, bir çekememezlik olmasın diye saçımızı, duvağımızı kendimiz yapardık” diyerek o tarihlerdeki özgün, yozlaşmamış kültür ve yaşamı özetlemiştir³⁵. (Fotoğraf 2)

Fotoğraf 2: Kadriye Şener. Ortamahalle’de gelin geldiği konağın taşlığında, 28 Haziran 2018 (N. Aydın arşivi)

3.1.1.1.Eğitimi, Terziliği, Terzilik Eğitimliği ve Diktiği Gelinlikler

Kadriye Şener Ortamahalle terzisi Neriman hanımdan 12 yaşındayken terzilik öğrenmiş, öğrendiği terziliği evlendikten sonra da yıllarca devam ettirmiş, kendi evinde, 1970’li yıllarda, Ortamahalle, Dürbünar Mahallesi ve köylerden gelen genç kızlara terzilik öğretmiştir. Bazen 7 kişi, bazen 11 kişi, bazen 20 kişi dikiş öğrenmek için gelmiş, bir eğitim neferi gibi çalışmış, yüzlerce kişi yetiştirmiştir. Kar yağdığında köylerden gelenleri göndermeyip, evinde yatırmış, Kadriye hanımın kız çocukları bu kişilerle yataklarını paylaşmıştır. Kadriye hanım sofralar kurmuş, evde yemek olarak ne pişirmişse öğrencileri ve ev halkı ile birlikte aynı sofrada, bazı zamanlar 20 kişinin olduğu sofralarda yemek yemişler. Köyden gelenler ara sıra, bahçelerinde yetişen domates, salatalık, fasulye getirmişler bu yiyecekler de birlikte yenmiş, öğrencilerine hiçbir şey taşıtmamıştır. Herkese ihtiyacı olan şeyi diktirmiş, kendilerine

³⁴ Gülşen Şener Erdemir, Kadriye Şener’in kızı.

³⁵ Kadriye Şener.

elbise, etek, bluz, bunların dışında pamuklu ve pazen kumaşlardan annelerine gecelik, çizgili kumaşlardan babalarına pijama, gömlek, iç çamaşırı, bebek ve zıbın takımı dikmeyi öğretmiş, ayrıca babalarının yaka ve manşeti eskimiş gömleklerinin yaka ve manşetlerini değiştirmiştir. Aynı ortamda ilik açan, düğme diken, sürfile saran, işleme yapan, dikiş dikenler olmuş, her kişiye ayrı ayrı eğitim vermiş, giysilerin provalarını yapmıştır. Öğrencilerin kumaşlarını da çoğunlukla kendisi karşılamıştır. Akçaabat ve Trabzon'da kumaş satış mağazaları olan eşi ve kayınpederine öğrenci ihtiyaçlarını sipariş vermiş, top top kumaşlar gelmiş, öğrencilerden kimin neye ihtiyacı varsa o kumaşlardan hiçbir ücret ödemediğini kullanmıştır.

Fotoğraf 3: Kadriye Şener ve öğrencileri, konağın bahçesinde eğitim esnasında³⁶
 Kaynak: Kadriye Şener fotoğraf albümü, (28 Haziran 2018, N. Aydın arşivi)

Çok başarılı, sabırlı ve düzenli olduğu belirtilen Kadriye Hanımın evinde mutlaka fisto, dantel gibi süsleme malzemeleri olmuş, öğrencilerine ihtiyaçları olan her şeyi vermiş, öğrenciler dikişlerini Kadriye hanımın SINGER marka dikiş makinesinde dikmiştir. Daha sonra bir piko makinesi almış, öğrenciler süsleme malzemelerini kullanarak çeyizlerine piko çekmiş, fisto dikmiş ve dantel yastıklar yapmış, öğrencileri hem eğitim almış hem çeyizlerini hazırlamıştır³⁷. Öğrencilerine bir kere olsun “of” dememiş, bir kere onlara yüzünü eğmemiş, örnek bir anne olmuş, öğrencileri de evlerine giderken hep mutlu ayrılmıştır³⁸. Sosyal bir kadın ve bir anne olan Kadriye Hanım öğrencilerine hep bir anne gibi yaklaşmış, öğrencileri Kadriye hanımın yaşamından çok

³⁶ Kadriye Şener, Ortamahalle'de yaşamış Şener ailesinin gelini, Ali Kemal Şener'in eşi, Gülşen Şener'in annesi.

³⁷ Gülşen Şener Erdemir.

³⁸ Gülşen Şener Erdemir.

etkilenmiş, çok dersler almışlardır. Yapılan görüşmede Kadriye hanımın kızı Gülşen Şener Erdemir, Kadriye hanımı öğrencilerinin çok sevdiği, hala İstanbul'dan dahi gelip ziyaret ettiği, gelip gördükleri, telefon açıp aradıklarını, hala “annem” diyen öğrencilerinin var olduğunu belirtmiş *“biz de annemin öğrencilerini çok severdik, onlarla kardeş gibi büyüdük, annemi Akçaabat'ta sevmeyen yoktur, severler, sayarlar, gelip ziyaret ederler”* demiştir.

14.10.2018'de yapılan söyleşide Haydar Gedikoğlu; “Ortamahalle'de Kadriye Şener, mahallenin direği olan bir hanımefendidir” ifadesini kullanmıştır³⁹.

Kadriye Hanım yıllarca dışarıya dikiş dikmiş, Ortamahalle'de dikiş diken iyi bir terzi olduğu belirtilmiştir. Çok sık biritler hazırlayan Kadriye Hanım, elbise arkalarında genellikle bele kadar birit ilikli kapama yapmıştır. 23 Nisan Çocuk Bayramı için Ortamahalle'de bulunan Fevzi Paşa İlkokulu'nun çocuklarına bayram kıyafeti, ayrıca siyah okul önlüğü, okul jilesi, müsamere kıyafetleri dikmiş, 23 Nisan Çocuk Bayramı öncesi evinde sabahlara kadar dikiş dikerek kıyafetleri bayrama yetiştirmiştir⁴⁰.

Yapılan araştırmada Akçaabat Ortamahalle'de pek çok kişiye gelinlik ve gelin ağırlığı dikmiş olan Kadriye Şener tarafından dikilmiş gelinliklere ulaşılamamış, ancak iki gelinlik fotoğrafına ulaşılmış, gelinliklerin kumaş, dikiş ve model özellikleri incelenmiştir⁴¹. (Foto.42-43)

Yapılan görüşmelerde Kadriye Şener, 1930'lu-40'lu yıllarda modelleri kıyafet dikilen kişi ve aile büyüğü kayınvalide ile birlikte belirledikleri, genellikle beğenilen bir kıyafeti örnek göstererek sipariş verildiği, gelinlik kumaşı olarak düz veya brokar desenli, beyaza yakın, açık bej renkte kumaşların tercih edildiği, maddi durumu iyi olmayan aileler, Ortamahalle'nin varlıklı ailelerinden emanet gelinlik aldıkları, düğün günü gelin saçlarını yaptırmak için kuaföre gitme diye bir adet olmadığını, gelin saçının evde yapıldığı, düzeltilip taranmış saçlara duvak takıldığını ifade etmiştir. 1930'lu, 40'lu yıllarda dükkân açıp çalışan kuaför olmadığı için hemen her mahallede gelinleri giydirip, saçını yapan ve duvağını takan kadınlar olduğu, bu kadınlar düğün günü çağrılarak gelinleri donattığı⁴² belirtilmiştir.

³⁹ Haydar Gedikoğlu, 1930 yılında Akçaabat'ın Kuruçam köyünde doğmuş, 1950 yılında öğretmen olmuştur. Trabzon il ve ilçelerinde öğretmenlik ve okul yöneticiliği yapmış, 1978 yılında emekli olmuştur. Lise yıllarından başlayarak Trabzon yöresinin halk kültürü üstüne araştırmalar, incelemeler ve derlemeler yapmış, 'Akçaabat' adıyla yayımlanan ilk kitabını, 'Trabzon Efsaneleri ve Halk Hikâyeleri', 'Yüzyılların Eğitim Anıtı' ve 'Karadeniz Folkloru' adlı kitapları izlemiştir. Haydar Gedikoğlu, ilgi alanı olan Doğu Karadeniz halk kültürü konulu çalışmalarını, ilerleyen yaşında rağmen aralıksız sürdürmektedir.

⁴⁰ Gülşen Şener Erdemir

⁴¹ Ruzin Ocak, Akçaabat Ortamahalle'de dünyaya gelmiş, Şükran Töre ve Tekel Müdürü Osman Töre'nin kızı. Emekli edebiyat öğretmeni.

⁴² Donatma, Trabzon ve çevresine gelin giydirme olarak ifade edilir.

3.1.2. Hümeyra Nurhan (Timurcioğlu) Şen

1931 yılında, Akçaabat/Ortamahalle’de Bekir efendi ve Remziye Hanım’ın kızı olarak dünyaya gelen Hümeyra Nurhan Timurcioğlu Şen ile 19. 04.2018 ve 10.05.2018 tarihlerinde söyleşi yapılmış, söyleşide Nurhan (Timurcioğlu) Şen, 1973 yılına kadar Ortamahalle’de geçen yaşamı, eğitimi, terzilik mesleği ve Ortamahalle giyim kültürü konusunda bilgi vermiş, eğitim aldığı dönem ve diktiği giysilerin fotoğraflarına ulaşılmıştır. Hümeyra Nurhan Timurcioğlu Şen ile yapılan görüşmelerde fotoğraflar incelenmiş, giysilerin kumaş, model ve dikiş özellikleri hakkında bilgi alınmıştır.

Hümeyra Nurhan (Timurcioğlu) Şen, babası Bekir efendinin Akçaabat’ta okumuş üç kişiden birisi olduğu ve Rüştüye’yi bitirdiğini, babasının uzun yıllar Akçaabat Tekel’de muhasebeci olarak çalıştığı, annesi Remziye hanımın ise ev hanımı olduğunu ifade etmiştir⁴³. 1936 yılında, Ortamahalle’de Fevzipaşa İlkokulu’nda eğitim hayatına başlamış olan Hümeyra Nurhan (Timurcioğlu) Şen, 1941 yılında Akçaabat Tekel Dairesine Samsun’dan Seyfi bey adında bir memur geldiği, bu memurun eşi Emine hanımın Samsun’da Enstitü dikiş hocası olduğunu anlatmıştır. Seyfi bey’in Ortamahalle’de kendilerine çok yakın bir ev kiraladığını, Emine hanım ve Seyfi beyler ile ailece çok yakın oldukları ve dostluk kurduklarını belirtmiş, bir gün kendi evlerinde otururken annesinin Emine hanıma “*ay Emine hanım, bizim burada çok ihtiyacımız var, sen burada bir kurs açsan*” dediğini, bunun üzerine Emine hanım “*Remziye hanım, belki isterim ama acaba, bilmiyorum, burayı ilk defa görüyorum, ters bir şey olur mu?*” diye endişelerini belirten Emine hanıma annesi Remziye hanımın “*nasıl ters bir şey olacak, önce benim kızım gelecek*” dediğini, bunun üzerine Emine hanımın Akçaabat’ta, biçki- dikiş üzerine bir kurs açtığını anlatmıştır. 1941 yılında Ortamahalle’de, cami yanında, Erdoğan Neziroğlu evinde açılan bu kurs, Akçaabat’ta ilk biçki- dikiş kursu olmuştur⁴⁴. Hümeyra Nurhan Timurcioğlu Şen, Öğretmeni Emine hanımın çok disiplinli olduğu, açtığı biçki dikiş kursuna öğrenci olarak, Akçaabat’ın en uzak mahallelerinden, ta Harman mahallesinden genç kızların geldiğini, Emine hanımın gelişigüzel bir terzi olmayıp, sanki bir okuldaymış gibi kurs verdiğini ve öğretmen gibi kursa saatinde gelip gittiğini belirtmiştir. Biçki-dikiş kursuna öğretmeni Emine Hanım ile beraber gidip geldiğini ifade eden Nuran Timurcioğlu “*ben dikişin en alasını Emine hanımdan öğrendim*” demiştir.

Emine Hanım’dan sonra Şaduman öğretmenin Akçaabat’ta biçki-dikiş kursu açtığını belirten Hümeyra Nurhan Timurcioğlu, 1952 yılında itibaren Şaduman öğretmenin kursuna devam ettiğini, ancak daha önce enstitü öğretmeni Emine hanımdan biçki dikiş eğitimi aldığı için Şaduman öğretmenin kursunda öğrenci olarak değil de daha çok öğretmene bir yardımcı gibi olduğunu belirtmiştir. Şaduman öğretmenin kesim yapılacak kumaşı masaya serip “*hadi*

⁴³ Akçaabat, Ortamahalle’de dünyaya gelen Nurhan Timurcioğlu Şen, 2019 yılı itibarı ile Akçaabat Söğütü’de yaşıyor.

⁴⁴ Hümeyra Nurhan Timurcioğlu Şen.

şu, şu, şu, şu dört kişiyi al, git bu biçkiyi yap, seyretsinler” dediğini örnek olarak vermiştir. Kısa süre sonra Şaduman öğretmen, Trabzon Akşam Sanat Okulu’na atanmış, başarılı öğrencisi Hümeysra Nurhan Timurcioğlu’nun, Trabzon Akşam Sanat Okulu’na devam etmesini sağlamıştır. Trabzon Akşam Sanat Okulu’nun kurslarına da katılan Nurhan Timurcioğlu Şen, Şaduman öğretmenden⁴⁵ biçki-dikiş eğitimi almaya devam etmiş, ayrıca diğer öğretmenlerden çiçek, şapka, pasta ve yemek dersleri de almıştır⁴⁶. (Fotoğraf 4-5).

Fotoğraf 4-5: Nurhan Timurcioğlu Şen, Trabzon Akşam Sanat Okulu Çiçek dersinde
Kaynak: Nurhan Timurcioğlu fotoğraf albümü. (10 Mayıs 2018, N. Aydın arşivi)

Çiçek dersi öğretmeni Hadiye Yıldırım. Fotoğraf 4’de öğretmenin solunda, fotoğraf 5’te öğretmenin sağındaki öğrenci Nurhan Timurcioğlu Şen. Nurhan Timurcioğlu Şen işine çok özenen, işini çok inceleyen bir kişi olduğunu belirtmiş *“bir çiçekler yaptım, okuldan çıktığımda, sokakta elimde çiçekleri taşırken, kışın ortasında adam gelir, elimdeki çiçekleri ellerdi ki hakiki mi, o kadar güzeldi çiçeklerim”* diyerek yaptığı çiçekleri anlatmıştır.

3.1.2.1. Terziliği ve Diktiği Kıyafetler

Trabzon Akşam Sanat Okulu’ndaki eğitimini başarı ile tamamlayan Nurhan (Timurcioğlu) Şen, evde sipariş dikiş dikmek istemiş, ancak kızına çok düşkün olan babası kızının sipariş dikiş dikmesine izin vermemiştir. O yıllarda babasını kaybeden Hümeysra Nurhan Hanım yaşadığı üzüntüyle şeker hastalığına yakalanmış, yaşadığı üzüntünün etkisinden kurtulmak için Ortamahalle’de oturdukları konakta 1961 yılından itibaren dikiş dikmeye başlamıştır. Oldukça varlıklı olan ailede Gülbeyaz adında bir kişi ev işlerine yardımcı olmakta ve konakta aile ile birlikte yaşamaktadır. Çok titiz olan anne dikiş diktirmek için gelenlerden ve dikiş sırasında evin dağılmasından hiç hoşnut değildir *“kızım bizim buna ihtiyacımız yok”* diyerek kızının dikiş dikmekten vazgeçmesini istemektedir⁴⁷.

⁴⁵ Kız Meslek Lisesi Emekli nakış öğretmeni Suzan Sezer, Şaduman öğretmenin soyadının Balamir olduğunu söylemiştir.

⁴⁶ Hümeysra Nurhan Timurcioğlu Şen.

⁴⁷ Mehmet Timurcioğlu, Hümeysra Nurhan Timurcioğlu’nun yeğeni (abisinin oğlu), emekli polis memuru, 2019 yılı itibarı ile Akçaabat Söğütü’de yaşıyor.

Ancak çok güzel dikiş diken kızının diktiği gelinlik, nişanlılık, manto, elbise, bluz gibi giysileri ve gelin ağırlıklarını görenler giysiyi giyen kişiye nerede diktirdiğini sorup, öğrendiklerinde Hümeysra Nurhan Hanıma dikiş diktirmek için gelenler daha da artmıştır⁴⁸.

1973 yılına kadar sürdürdüğü terziilik yaşamında, gelinlik, nişanlılık, gelin ağırlığı, manto, döpiyes dikmiş, şapka süslemiş, duvak yapmış, kendi yaptığı çiçekler ile duvakları süslemiştir. Ayrıca elbiselerini hep kendi dikmiştir⁴⁹. (Fotoğraf 57-61)

Nurhan Timurcioğlu Şen, gelin ağırlığında kestirilen kumaşları Trabzon'da bulunan Menekşe Kumaş Mağazası, Harun Kumaş Mağazası veya Binbir Çeşit Kumaş Mağazasından aldıklarını belirtmiştir. Ağırlıkta gelinlik kumaşı, yazlık ve kışlık olmak üzere iki takım döpiyeslik, en az iki elbiselik empirme kumaş, döpiyes içlerine giymek için ipek bluzluk, mantoluk, gecelik ve sabahlık için ipek kumaş, ipek elbiselik kumaş kestirildiğini, o devirde hazır giyim olarak satılan hiçbir şey olmadığı için giysilerin hep terziler tarafından dikildiğini anlatmıştır.

Nikâhta bayanların genellikle kıyafetlerine uygun olarak başlarına şapka taktığını (fotoğraf 35), kıyafet rengine uygun şapkaları Trabzon'da Harun Kumaş Mağazasından alıp, kadife kurdele, çiçek veya tüyler ile süslediğini anlatan Nurhan Timurcioğlu, tavukların alt yumuşak tüylerini renk renk boyadığı, boyalı tüyleri kuruması için elek içine koyduğu, akşamdan sabaha kadar kuruyan tüyleri sabah fırçaladıktan sonra şapka, gelinlik ve nişanlılık giysileri süslemek için kullandığını anlatmıştır. O yıllarda tavuk kolay bulunmadığı için şapka ve giysi süslemede kullanacağı tüyler için tavukları köylerden getirttiklerini veya pazardan aldıklarını anlatan Nurhan Hanım, boyadığı tavuk tüyleri ile süslediği kıyafetlerden bir tanesini de Neriman İnal'ın kızı Hülya Akşan'a nişan tuvaleti olarak diktiğini belirtmiştir.

Nurhan (Timurcioğlu) Şen 1966 yılında, Ortamahalle eşrafından Şükran Töre ve Tekel Müdürü Osman Töre'nin kızı Sevgi (Töre) Cesur'a gelinlik dikmiş, gelinlikte alt kumaş olarak ipek saten, üstüne ipek şifon kullanmıştır. İpek şifonu kendi anlatımıyla "*ara ara toplayarak, kuş yuvası, bülbül yuvası görüntüsünde büzerek, inci, parlak şüfe (boru) boncuk ve inci boncuk ile alttaki saten kumaşa tutturup, gelinliğin tümünü kaplayacak şekilde diktim, dillere destan bir gelinlik oldu*" diye ifade etmiştir. Sevgi Cesur 3 Temmuz 1966 tarihinde yapılan düğününde bu gelinliği giymiştir.(Fotoğraf 44) Hümeysra Nurhan Timurcioğlu Şen, diktiği giysilerin kumaşlarını herkesin kendisi getirdiği, ancak dostu ve ahabası olanlarla Trabzon'a giderek, kumaşları birlikte beğenip aldıklarını, modellere de yine birlikte karar verdiklerini ifade etmiştir.

3.2.Ortamahalle'de Yaşamış Kişiler ve Giysileri

1930-1970 Yılları arasında Ortamahalle giyim kültürünü araştırmak üzere

⁴⁸ Hümeysra Nurhan Timurcioğlu Şen.

⁴⁹ Hümeysra Nurhan Timurcioğlu Şen.

yapılan saha çalışmasında Ortamahalle’de yaşamış Nermin Kocabaş’ın fotoğrafları ve düğün ağırlığında dikilmiş bir elbisesine, Nurselen Şener’in nişan, nikâh ve düğün fotoğrafları ile nişan giysisi ve gelin ağırlığında dikilmiş bir elbisesine ulaşılmıştır. Ayrıca Cevahir Lermioğlu, Kezban (Suriye) Bayraktar, Nevin Kaya Güngör ve Şadıman& Yılmaz Azaklı çifti ile yüz yüze görüşmeler yapılmış, 1930’lu yıllardan itibaren Ortamahalle’deki giyim kültürü hakkında aktarılan bilgiler derlenmiş ve aile albümlerinde yer alan fotoğraflar kaynak gösterilerek dönemin giyim kültürü konusunda bilgi edinilmiştir.

3.2.1. Nermin Kocabaş

Nermin Kocabaş, Akçaabat Ortamahalle’da yaşayan, Makbule ve Tahsin Dülger’in çiftinin 1933 yılında dünyaya gelmiş kızları olup, yazın ailece Akçaabat Osmanbaba semtinde, kışın ise Ortamahalle’de yaşamışlardır⁵⁰.

Fotoğraf 6-7: Nermin Kocabaş. Anne, baba, ağabeyi, ablasının 1950’li yıllarda ev ve sokak giysileri⁵¹

3.2.1.1. Gelin Ağırlığı ve Giyimi

Evleninceye kadar Ortamahalle’de yaşamış olan Nermin Kocabaş’a nişanda “kıрма bilezik” olarak bilinen takı takılmış, gelin ağırlığında kumaşlar Trabzon’dan alınmış, altınlar sipariş verilerek, Trabzon’da Gökseller Sarrafa ısmarlama yaptırılmıştır. Gelin ağırlığında takı olarak elmas dal gerdanlık (fotoğraf 8), elmas küpe, elmas yüzük ve çift hasır bilezik yaptırılmış, kesilmiş

⁵⁰ Zehra Kocabaş Kandemir, Nermin Kocabaş’ın kızı. 1973 Akçaabat Dürbünar Mahallesi doğumlu, Ortamahalle’ye gelin gelmiş, 2019 yılı itibarı ile Ortamahalle’de yaşıyor.

⁵¹ Zehra Kocabaş.

en kumaş olarak siyah ve açık renk döpiyeslik, ipek bluz ve elbiselik, empirme ve yünlü kumaşlar, gecelik ve sabahlık kumaşları, ayakkabı, çanta, çorap ve gerektiğinde kullanmak üzere Vakko marka ipek eşarp alınmış, siyah renk döpiyeslik kumaştan kışlık, açık renk döpiyeslik kumaştan yazlık döpiyes, ipekli kumaşlardan elbise ve döpiyes içine bluz, empirme kumaşlardan sıfır yakalı ve kolsuz elbise ve üstüne aynı kumaştan pardesü, ipekli kumaştan gecelik-sabahlık diktirilmiştir⁵². Nermin Kocabaş'ın gelin ağırlığı mahalle terzisine diktirilmiştir, diktirilen kıyafetler ve sipariş verilen takılar bohçalanarak düğün öncesi, Ortamahalle'deki kız evine, Dürbünar Mahallesi'nde yaşayan oğlan evinin hanımları tarafından getirilmiş, ağırlık kız evinde sergilenerek akraba ve koşullara gösterilmiş, Nermin Kocabaş 1960 yılında Kamil Derya Kocabaş ile evlenmiştir⁵³.

Fotoğraf 8: Nermin Kocabaş'a düğün ağırlığında yaptırılan elmas dal gerdanlık⁵⁴.
Nisan 2018 (N. Aydın arşivi)

Düğün ağırlığı olarak Nermin Kocabaş'a Ortamahalle'de terzi Neriman Hanım tarafından dikilmiş giysilerden bir tanesi aile tarafından hatıra olarak korunmuştur(Fotoğraf 9).

Fotoğraf 9: Nermin Kocabaş'a düğün ağırlığında dikilen atlas saten elbise ön, arka ve nakış detay.

Kaynak: Zehra Kocabaş, Nisan 2018 (N. Aydın arşivi)

⁵² Gülşen Şener Erdemir.

⁵³ Zehra Kocabaş Kandemir.

⁵⁴ Zehra Kocabaş Kandemir.

Tarçın rengi, atlas saten kumaştan dikilmiş bu giysi belden kesik, kloş etekli, etek beli büzgülü, etek boyu diz altında, bedende göğüs ve bel pensleri olan, geniş şal yakalı, önde yakadan etek boyuna kadar patlı modelde dikilmiş, pat üzeri pul, boru boncuk ve oya boncuğu ile elde işlenmiştir.

1960'lı yıllardaki nişan kıyafetinde ipek brokar kumaş kullanılmış, kolsuz, kare yakalı, kuplu, etek boyu diz altında, eteği genişletilmiş, nişan elbisesini terzi Neriman hanım dikmiştir. Saç, kıyafete uygun olarak yapma çiçek ile süslenmiş, saçın sol tarafına yapma çiçekler takılmış, çok şık ayakkabılar ile nişan kıyafeti tamamlanmıştır.(Fotoğraf 10)

Nikâhta giymek üzere açık renk yünlü kumaştan döpiyes, etek ve döpiyes içine ipek kumaştan bluz diktirilmiş, bu giysiler giyilip, takılar takılarak düğün öncesi nikâh fotoğrafı çektirilmiştir.(Fotoğraf 11)

Foto 10: Nermin Kocabaş nişanı. Foto 11: Nikâh fotoğrafı. Foto.12. Gelin gittiği ev
Kaynak: Zehra Kocabaş, Haziran 2018, (N. Aydın arşivi)

Foto 13, 14, 15: Nermin Kocabaş, eşi Kamil Derya ve oğlu Hasan Tahsin, 1960'lı yıllar
Kaynak: Zehra Kocabaş, Haziran 2018, (N. Aydın arşivi)

Günlük yaşamında giymesi için Nermin Kocabaş'a gelin ağırlığında ayrıca elbiseler diktirilmiştir. Elbiseler genellikle belden kesik, eteği büzgülü, etek boyu diz altında, turvakar kollu, erkek yakalı veya mendil yakalı modelde dikilmiş, düz ve desenli kumaşlar kullanılmıştır. Eşinin takım elbisesini erkek tarzı dikmiştir. (Fotoğraf 13-14)

3.2.2. Nurselen Şener

Nurselen Şener, Ortamahalle'nin tanınmış ailelerinden, Kadriye ve Ali Kemal Şener çiftinin kızı, Fitnat ve Mustafa Şener'in gelini ve Ahmet Şener'in eşi olup, 1951 yılında Akçaabat/ Ortamahalle'de dünyaya gelmiş, uzun yıllar Ortamahalle'de yaşamıştır⁵⁵.

3.2.2.1. Nişan Kıyafeti

1966 yılında terzi Nazire Ata tarafından dikilmiş nişan kıyafeti, Nurselen Şener tarafından aynı yıl yapılan nişanda giyilmiştir. Nişanda saçlar topuz yapılmış, elbisenin göğüs altındaki topların aynılardan saç topuzunun etrafına da takılarak saç süslenmiştir.

Kolsuz, sıfır yakalı, göğüs altı korsaj dikişli, boyu ayak bilekleri hizasında olan nişan elbisesi sarı simli iplikle dokunmuş dore kumaştan dikilmiştir. Arka bel pensli, arka orta dikişli olup, fermuarlı kapama yapılmış, fermuar tek taraflı dikiş tekniğine göre elde dikilmiş, ipek astar kullanılarak duble astarlama yapılmıştır. Kol evi ve yaka çevresi, verev kesilmiş pervaz ile temizlenmiş, verev pervaz 1cm genişliğinde katlanarak kapalı baskı yapılmıştır.

Kumaştan çekilmiş sarı simli ipliklerle boncuk ve metal teller sarılmış, sarı simli ipliklerle sarılmış teller ve boncuklar, beyaz pul, kahverengi boru ve kesme boncuklar kullanılarak dal haline getirilmiş, göğüs altı korsaj dikişinin üzerine elde tutturularak nişan elbisesi süslenmiştir. Terzi Nazire Ata, nişan elbisesinde göğüs altı dikişinin üzerini süslemek için yaptığı çiçeklerden ayakkabı üzerine de dikerek ayakkabıyı elbise ile uyumlu hale getirmiştir.

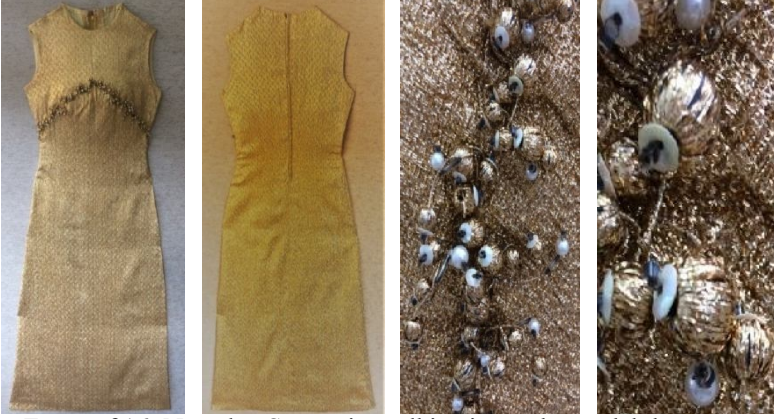
3.2.2.2. Gelin Ağırlığı

Nurselen Şener'e gelin ağırlığında gelinlik ve duvağı, kadife ve ipek elbiseler, yazlık ve kışlık döpiyes, manto, gecelik, sabahlık, empirme elbise ve pardesü, günlük elbiseler gibi yaşamında giyeceği giysiler diktirilmiştir, pırlanta yüzük, elmas yüzük, küpe, gerdanlık ve çift hasır bilezik yaptırılmış, yazlık, kışlık ayakkabı, terlik, ayakkabılara uygun yazlık ve kışlık çanta, makyaj takımı, oje, parfüm alınmıştır.

Ortamahalle düğün geleneğinin gereği olarak, alınan ve diktirilen tüm gelin ağırlığı düğün öncesi erkek evinin kadınları tarafından bohçalar içinde kız evine getirilmiş, duvarlara çiviler çakılarak giysiler kız evinde bir hafta sergilenmiş, hazırlanan bir masa üzerine de takılar yerleştirilerek aynı sürede

⁵⁵ Nurselen Şener, Kadriye Şener ve Ali Kemal Şener'in en büyük kızı, ev hanımı, 2019 yılı itibarı ile Trabzon'da yaşıyor.

sergilenmiş, eş, dost ve akrabasının kız evinde sergilenen gelin ağırlığını görmek üzere eve geldiği anlatılmıştır⁵⁶.

Fotoğraf 16: Nurselen Şener nişan elbisesi ön-arka model, kumaş ve ön süsleme detay⁵⁷. Haziran 2018, (N. Aydın arşivi)

Yapılan araştırmada Nurselen Şener'e gelin ağırlığı olarak dikilen kıyafetlerden birisine ulaşılmıştır. Kıyafet 1968 yılında, Trabzon'da terzi Neriman hanım tarafından lacivert renk ipek kadife kumaştan dikilmiş, gezme kıyafeti olarak kullanılmıştır. Kumaş, Trabzon'da Menekşe Mağazasından satın alınmıştır. (Fotoğraf 17)

Fotoğraf 17: Nurselen Şener'e gelin ağırlığında dikilen ipek kadife elbise ön, arka ve işleme⁵⁸ (Mayıs 2018, N. Aydın arşivi)

⁵⁶ Gülşen Şener Erdemir.

⁵⁷ Gülşen Şener Erdemir.

⁵⁸ Nurselen Şener fotoğraf albümü.

Gelin ağırlığı olarak dikilmiş bu özel gün elbisesi degaje yakalı ve kısa kollu olup elbise boyu diz hizasındadır. Arka ortada fermuarlı kapama yapılmıştır.

Asimetrik ön etekte bel hizasında boncuk ile işleme yapılarak giysi süslenmiştir. Boncuk ile yapılan işleme deseni ve giysi modeli herhangi bir dergiden alınmamış, tamamen terzinin kendi düşüncesi ile oluşturulmuştur. Uzun yıllar kullanılmış olan kıyafetin kadife kumaşında herhangi bir renk değişimi olmamış, boncuk ile yapılan süsleme bütünlüğü bozulmamıştır.

3.2.2.3. Nikâh Kıyafeti

Fotoğraf 18: Nurselen ve Ahmet Şener çifti nikâh fotoğrafı. Fotoğraf Trabzon'da Foto Fon'da çekilmiştir.

Kaynak: Gülşen Şener Erdemir, Mayıs 2018, (N. Aydın arşivi)

Nurselen Şener'in nikâhta giydiği döpiyes terzi Nazire Ata tarafından dikilmiştir. Etek ve cekette, lacivert renk yünlü kumaş kullanılmış, etek düz dar olup, diz altı boyda, ceket erkek yakalı ve kuruvaze modelde dikilmiştir.

Ceket içine giyilen bluz, beyaz renk ipek kumaştan, sivri yakalı ve uzun kollu dikilmiş, ön ortada yakaya elmas broş takılmış, bluz patının kenarı ve kol ağzı firfırlı olup, kol ağzında firfırın kola dikildiği dikişin üzerine beyaz ve mavi ipek kumaştan çevrilmiş biyeler ile örülmüş saç örgüsü şeklinde şerit dikilmiştir. Saça anjelik (takma saç) takılmış, saçın arkası elde yapılmış çiçek ile süslenmiştir. Aynı renkte ayakkabı ve çanta kullanılmıştır.

3.2.3. *Cevahir Lermioğlu*

1947 yılı, Akçaabat / Ortamahalle doğumlu Cevahir Lermioğlu ile 08.04. 2018 tarihinde, Ortamahalle’de yaşadığı, Lermioğlu Konağı’nda söyleşi yapılmış, söyleşide Cevahir Lermioğlu Ortamahalle giyim kültürü hakkında bilgi vermiştir.

Söyleşide Cevahir Lermioğlu’na neler giyildiği, giysi modellerini nasıl seçtikleri, kime diktirdikleri ve gelin ağırlığında nelerin alındığı sorulmuş, Cevahir Lermioğlu her hafta mutlaka ailece sinemaya gidildiği, giysi modellerinde, izledikleri filmlerdeki artistlerin kıyafetlerinden esinlendiklerini, günlük giysi kumaşlarını Akçaabat’taki manifaturacıardan veya Sümerbank’tan aldıklarını, gelin ağırlıklarının ise Trabzon’dan alındığı, ağırlıkta geline gelinlik, döpiyes, gecelik ve sabahlık alındığını, bu kıyafetler hazır alınmıyor ise Trabzon’da kumaş mağazalarından bu kıyafetler için kumaş kestirildiği ve mahallede bulunan terzilere diktirildiğini anlatmıştır. Ortamahalle’nin meşhur terzilerinin Nurhan hanım, Baise hanım ve Neriman hanım olduğunu, bu terzilerin gelin ağırlığı diktiklerini, her geline mutlaka yazlık ve kışlık olmak üzere iki takım döpiyes dikildiğini ifade etmiş, günlük yaşamda bile çok şık giysiler giyildiği, saçların hep bakımlı olduğu, saçlarını önce kabartıp, krepe yaptıklarını, sonra tarayıp limon suyu sürerek genellikle topuz yaptıklarını anlatmıştır⁵⁹. (Fotoğraf 54)

3.2.4. *Kezban (Suriye) Bayraktar*

1941 yılında Ortamahalle’de dünyaya gelmiş, halen Ortamahalle’de yaşıyor olan Suriye Bayraktar ile 28/ 04/ 2018 tarihinde, Ortamahalle’deki evinde, Ortamahalle’de geçen yaşamı, giyim kültürü ve gelin ağırlığı konularında söyleşi yapılmıştır.

Bayraktar ailesi 65 yıl kadar Ortamahalle’de bulunan kilisede yaşamıştır. Anne Bahtiyar Bayraktar, mahallenin güzel kızlarından Suriye hanımı beğenmiş ve ailesinden istemiş, ardından nişan yapılıp, düğün hazırlıkları başlamıştır. Ortamahalle’deki kilisede ailece yaşayan Bahtiyar Bayraktar gelini Suriye Bayraktar’ı kiliseye gelin getirmemiş, ayrı bir ev açmıştır

Fotoğraf 19: Suriye Bayraktar’ın nüfus cüzdanı için çektiği fotoğraf.

Kaynak: Suriye Bayraktar Fotoğraf Albümü, (28.04.2018, N. Aydın arşivi)

⁵⁹ Akçaabat Ortamahalle doğumlu olan Cevahir Lermioğlu, 2019 yılı itibarı ile halen doğup büyüdüğü Lermioğlu Konağında yaşamakta, konağın bahçesinde kızı Melike Turan ile birlikte kafe hizmeti vermekte, Salı günleri açılan semt pazarında ise giysi saatışı yaptığı tezgahı bulunmakta, arkadaşı Suriye Bayraktar ile birlikte çalışmaktadır.

Suriye Bayraktar'ın gelin ağırlığı ve gelinliğini Ortamahalle'nin ünlü terzilerinden Nuran Hanım dikmiştir. Gelinlik kuyruklu modelde dikilmiş, Suriye hanım gelinliği için "*dillere destandı benim gelinliğim*" ifadesini kullanmıştır. Ağırlıkta gelinlik kumaşı dışında üç takım ceket eteklik ve elbise kumaşı kestirilmiş, ayrıca hırka, eşarp, ayakkabı alınmış, düğünde takı olarak dört dal bilezik ve küpe takılmıştır⁶⁰.

3.2.5. Nevin (Kaya) Güngör

1932 yılı, Akçaabat / Ortamahalle doğumlu Nevin (Kaya) Güngör ile 10/04/ 2018 tarihinde söyleşi yapılmış, söyleşide Nevin (Kaya) Güngör Ortamahalle yaşamı ve giyim kültürü hakkında bilgi vermiştir.

Nişanda genellikle pembe ve mavi renklerde, uzun elbise giydiklerini anlatan Nevin (Kaya) Güngör, Ortamahalle'de gelinlere takı olarak nişanda pırlanta yüzük, ailenin maddi durumuna göre çift veya tek hasır, elmas yüzük, elmas küpe ve elmas gerdanlık veya beşibirlik takıldığını, ağırlıkta ise gelinlik ve duvağı, üç veya dört elbiselik, mantoluk, yazlık ve kışlık tayyör- etek diktirilip, yazlık ve kışlık ayakkabı ve ayakkabılara uygun çanta alındığını belirtmiş, hazır satılan iç çamaşırı o yıllarda olmadığı için gelin ağırlığı diken kişilerin aynı zamanda iç çamaşırı da diktikleri, bu kişilerden birinin de Sebahat terzi olduğu belirtilmiş, kıyafetlerini model kitaplarına bakarak veya ev gezmelerinde, günlerde arkadaşlarının üzerinde görüp beğendikleri, beğendikleri modelleri terzilere diktirdikleri anlatılmıştır⁶¹.

1955 yılında Hasan Nuri Güngör ile evlenen Nevin(Kaya)Güngör, gelin ağırlığının, Ortamahalle terzilerinden olan görümcəsi Vecihe Kuruçelik tarafından dikildiği, kumaşların Trabzon'dan Arif Tonguç ve Piyale Kumaş mağazalarından alındığı, kumaş türü olarak ipek, ipek tafta, saten, ipek kadife, yünlü ve jarse kumaşların kestirildiği, pembe renkli, tafta kumaştan uzun nişan elbisesi giydiğini, resim 20'de görülen mantonun ağırlıkta hazır alındığını, takı olarak dört dal bilezik, elmas dal gerdanlık ve platin yüzük takıldığını anlatmıştır. Yapılan söyleşide Nevin (Kaya) Güngör 1940'lı yıllarda, genç kızlık döneminde, daha sonra görümcəsi olacak Vecihe Kuruçelik'in diktiği kloş etekli, belden kesik, bedene oturan elbiseler giydiklerini anlatmış, ancak o döneme ait hiçbir kıyafeti kalmadığı, hepsini başkalarına verdiğini belirtmiştir. Günlük yaşamda, ev içinde basma elbise giydiklerini, basma kumaşları genellikle Akçaabat Sümerbank mağazasından aldıklarını, elbise modellerinin belden kesik, etekleri altı parçalı, büzgülü veya kloş olup, bedene pensler ile oturtulan, kısa kollu, kolsuz olduğu, giysileri mahallede bulunan terzilere diktirdiklerini ifade etmiştir.

⁶⁰ Suriye Bayraktar,2019 yılı itibarı ile halen Ortamahalle'de yaşıyor. Girişimci bir kişiliğe sahip, Salı günleri Akçaabat'ta açılan semt pazarında tezgahı bulunmakta, arkadaşı Cevahir Lermioğlu ile giysi saatışı yapmaktadır.

⁶¹ Nevin Kaya Güngör, Ortamahalle'de dünyaya gelmiş, ev hanımı, 2019 yılı itibarı ile halen Ortamahalle'de yaşıyor.

Aile fertlerinin giydiği kazak, hırka gibi giysileri elde ördüklerini anlatan Nevin (Kaya) Güngör, Ortamahalle’de “80 akıl, bir fikir” olarak bilinen bir örnek olduğunu, çok zor olan bu örnekte kazak ve hırka ördüğünü belirtmiş, bir başka örneğin “aşık yolunu şaşırды” olduğunu, bu örneği babasının çok sevdiği ve babası Bilal Kaya’ya kazak ördüğünü, eskiden köylerden yün getirildiği, bu yünlerle köylülere de hırka ördüğünü belirtmiştir.

O yıllarda kuaföre gitme diye bir adet olmadığı için gelinlerin kaşları evlerde kaş almayı bilen kişiler tarafından alındığı, gelinlerin baba evinde giydirildiği, saçlarının yapıldığı ve süslendiğini anlatan Nevin (Kaya) Güngör, düğünlerin evde yapıldığı, düğünden bir gün sonra, erkek evinde cumalık yapıldığı, yemekli bir eğlence olan cumalıkta sadece bayanların olduğu, gelinin tekrar gelinliğini giyerek arkadaşları, komşular ve aile fertleri ile birlikte eğlendiklerini ifade etmiştir.

Nevin Kaya Güngör ile yapılan söyleşide doğumlarda gecelik- sabahlık ve lizöz giyildiği, lizözün tığ veya şiş ile örüldüğü, gecelik ve sabahlığın ise ince ince desenli, çizgili ipek veya jarse kumaşlardan terzilere diktirildiği ifade edilmiş, düğünde halı olarak Isparta halının alındığı, halıyı genellikle misafir odalarına serdikleri, bunun dışında diğer yerlere sermek üzere kilim dokutukları, şerit şerit kesilmiş kumaşların birbirine dikilip yumaklar yapıldığı, bu yumakların kilim dokuyuculara götürülerek istenilen en ve boyda dokutturulduğu, bu kilimlerin yörede bala kilim olarak isimlendirildiğini belirtmiş, evlerde ısınmak için misafir odasında genellikle mangal kullanıldığı, mangalda ise fındık kabuğu yakıldığı, mutfakta bakır güğüm ve bakır tencere, tava, sahan ve kıyılı denilen tepsiler gibi kap kacak kullanıldığı anlatılmıştır.

Nevin(Kaya) Güngör’ün giydiği, kareli kumaştan dikilmiş şal yakalı manto, gelin ağırlığında Trabzon’dan hazır alınmıştır. Takım elbise gömlek ve kravattan oluşan damat kıyafeti erkek terzisi tarafından dikilmiştir.

Fotoğraf 20: Nevin(Kaya) Güngör ve eşi nikâh fotoğrafı

Kaynak: Nevin (Kaya) Güngör Fotoğraf Albümü, (28.04.2018, N. Aydın arşivi)

Kocası Hasan Nuri Güngör'ün ut çaldığı, kendisinin ise Türk Sanat Müziği söylediğini anlatan Nevin (Kaya) Güngör “*evimize gelen gitmek istemezdi*” diyerek o zamanki mutluluklarını, Ortamahalle'deki sosyal yaşamı ve kültür düzeyini ifade etmiştir.

3.2.6. Şaduman ve Yılmaz Azaklı

1935 yılında Ortamahalle'de dünyaya gelen Yılmaz Azaklı, Akçaabat'ta erkek terzi olarak çalışmış, 1962 yılında Şaduman Azaklı ile evlenmiştir. Şaduman hanımın gelinliği, Ortamahalle'de Karamehmet'in eşi Nazmiye hanım tarafından dikilmiş, gelinlik kumaşı gelin ağırlığında, Akçaabat'tan Şenerler'in kumaş mağazasından alınmıştır. Şaduman hanıma takı olarak iki dal bilezik, yüzük, küpe ve saat takılmış kına kız evinde, düğün erkek evinde yapılmış, düğünden bir gün sonra da cumalık yapılmıştır⁶².

Mesleği erkek terziliği olan Yılmaz Azaklı çoğunlukla damatlık, takım elbise ve pantolon dikmiş, diktiği giysi kumaşlarını İstanbul'dan aldığını belirtmiştir⁶³. 2018 yılı itibarıyla halen Ortamahalle'de yaşayan Azaklı çifti ile 28/ 04/ 2018 tarihinde, Ortamahalle'deki evlerinde Ortamahalle'de yaşam, giyim kültürü ve terzilik mesleği konularında söyleşi yapılmış, Azaklı ailesi fotoğraf albümü incelenmiştir. Yapılan araştırmada Yılmaz Azaklı'nın, Akçaabat'ta meslektaşı olan erkek terzileri ile birlikte dükkân önünde, elde dikiş dikerken çekilmiş bir fotoğrafına da ulaşılmıştır⁶⁴.

Fotoğraf 21: Erkek terzi Yılmaz Azaklı, 1948 yılında, Akçaabat'ta çarşı içinde meslektaşı olan erkek terzileri ile birlikte dükkân önünde dikiş dikerken.

Kaynak: Yılmaz Azaklı Fotoğraf Albümü, (28.04.2018, N. Aydın arşivi)

⁶² Şaduman Azaklı, Yılmaz Azaklı'nın eşi, ev hanımı, 2019 yılı itibarı ile halen Ortamahalle'de yaşıyor.

⁶³ Yılmaz Azaklı, Akçaabat'ta erkek terzi, 2019 yılı itibarı ile halen Ortamahalle'de yaşıyor.

⁶⁴ Uğur Tüten, *Fotoğraflarda Yaşayanlar ve Akçaabat, 1930-1986*, Trabzon 2018, s.191.

4. Ortamahalle’de 1930-1970 Dönemine Ait Kıyafetler

4.1. Erkek Kıyafetleri

Ortamahalle’de erkekler dış giyim olarak pantolon, ceket ve yelek, yelek altına da gömlek giymişlerdir. Erkek terzilerine diktirilmiş kıyafet kumaşları İstanbul’dan alınmıştır (Foto.22).

Fotoğraf 22. Cevahir Lermioğlu’nun babası Mustafa Lermioğlu takım elbise giyerek fotoğraf çekirmiştir. Fotoğraf çekimi için saçlar erkek berberine taratılmıştır.

Ceket, pantolon, yelek ve gömlektan oluşmuş takım elbise 1944 yılında, Akçaabat’ ta erkek terzisine diktirilmiştir. Bol paça pantolona ütü izi yapılmış, kırlangıç yakalı ceket klasik modelde dikilmiştir

O yıllarda hazır giyim olmadığı için kilot, atlet, pijama gibi iç giyimlerin de terzilere diktirildiği ifade edilmiştir.

Kaynak: Cevahir Lermioğlu, (28.04.2018, N. Aydın arşivi)

1930’lu yıllarda erkek iç giyimleri de terziler veya evde dikiş bilen kadınlar tarafından dikildiği, içlik denilen giysilerin genellikle yörede kendir ipliği ile dokunmuş ketan kumaştan yapıldığı, damat bohçasına koyulan paçalı kilot ve atlet yerine kullanılan iç gömleğin ipek kumaştan dikildiği belirtilmiştir⁶⁵.

4.2. Çocuk Kıyafetleri

Suriye Bayraktar ile 28/ 04/ 2018 tarihinde yapılan söyleşide kışlık çocuk giysilerinin kazak, hırka, yelek, pantolon ve süveter olduğu, genellikle elde örüldüğü, örgülerin anne, babaanne ve anneanneler tarafından yapıldığını, tek renk iplikle burma, ajur, pazı tohumu, Türkan Şoray kirpiği gibi modeller dışında, iki ve çok renkli modellerde örgülerin yapıldığını anlatmıştır.

⁶⁵ Cevahir Lermioğlu fotoğraf albümü.

Fotoğraf 23, 24, 25: 1960'lı Yıllar, Ortamahalle'de Çocuk Kıyafetleri⁶⁶

Fotoğraf 26, 27, 28: Ortamahalle'de Çocuk Kıyafetleri

Suriye Bayraktar ile 28.04.2018 tarihinde yapılan söyleşide, 1960'lı yıllarda kışlık çocuk kıyafetlerini elde ördükleri, bu kıyafetlerin genellikle kazak, pantolon ve süveter olduğu, oğlu Salih Zeki Bayraktar'ın elde örülmüş, raglan kollu ve balıkçı yaka modelli kazağında burma örneği kullandığı belirtmiştir. (Fotoğraf 23) Kız çocuklarının elbiselerinin genellikle dikme olduğu, fotoğraf 24'teki kızı Filiz Bayraktar'ın elbisesi terzi Vecihe Kuruçelik tarafından dikilmiş, yelek ve pantolon elde örülmüştür. Büyüklere ait eskimiş kazaklar atılmayıp, sökülmüş küçüklere giysi örülmüş, iki farklı ipliğin birleştirilmesiyle elde edilen karışım iplikle kazak, süveter gibi giysiler yapılmıştır (Fotoğraf 25). Bazen de iplikleri birbiri ile karıştırmayıp, iki veya çok renkli iplikle örnekli kazak, yelek, süveter gibi çocuk giysileri örülmüş, bunlar genellikle ev kıyafeti olarak kullanılmıştır(Fotoğraf 27).

⁶⁶ Suriye Bayraktar fotoğraf albümü.

Hiçbir şey atılmayıp, eskiyen her şey değerlendirilerek yeniden kullanılabilir hale getirilir, yetişkin veya çocukların eskiyen örgü giysileri evdeki yaşlılar tarafından sökülerek, yumak yapılır, ipliğin inceliğine göre bu yumaklardan iki veya daha fazlası birlikte tekrar sarılarak elde edilen karışık iplikten yeniden kazak, hırka, pantolon ve yelek gibi giysiler örülür, çok eskimiş olanlar ise kilim dokutmada kullanılırdı. Yörede her evde kullanılan ve “*bala kilim*” olarak bilinen bu kilimler, kilim dokuyucuları tarafından el tezgâhlarında dokunurdu. Eskiyen basma giysiler de “*bala kilim*” dokutmak üzere şerit şerit kesilerek birbirine eklenerek dikilir, yumak yapılır, yörede çokça bulunan kilim dokuyucularına götürülerek evin ihtiyacı olan kilimler dokutulurdu⁶⁷.

Cevahir Lermioğlu ile 08/ 04/ 2018 tarihinde Ortamahalle giyim kültürü konulu söyleşide, çocuk giysileri ile ilgili olarak aile albümünde yer alan 1960’lı yıllara ait fotoğrafları çıkarmış, çocukların kıyafetleri hakkında bilgi vermiştir. Kazak ve süveterler elde örülmüş, örgüler evde anne, babaanne ve anneanne tarafından yapılmış, gömlekler terziye diktirilmiştir. (Fotoğraf 26). Akçaabat belediyesinin önündeki parkta çekilmiş fotoğrafta kızı Melike’nin giydiği kahverengi deri jile Almanya’dan gelmiş, oğlu Mustafa’nın kıyafeti terzi Vecihe Kuruçelik tarafından dikilmiştir. Yelek ve şorttan oluşmuş kıyafette lacivert renk kumaş kullanılmıştır(Fotoğraf 28)⁶⁸.

Fotoğraf 29: Ortamahalle çocukları hatıra fotoğrafı⁶⁹.

Ortamahalle’de yaz mevsiminde çekilmiş fotoğrafta erkek çocukların kıyafetlerinin hazır alındığı, kız çocuğunun elbisesinin dikme olduğu belirtilmiştir. Fotoğrafta erkek çocukların şort ve tişört giydikleri, kardeş olan çocuklara aynı renk ve modelde kıyafet giydirildiği, bunu çocukların birbirini kıskanmaması için yaptıkları ifade edilmiştir⁷⁰. (Fotoğraf 29)

⁶⁷ Suriye Bayraktar.

⁶⁸ Cevahir Lermioğlu fotoğraf albümü.

⁶⁹ Yılmaz Azaklı fotoğraf albümü.

⁷⁰ Şaduman Azaklı.

4.3. Nişan Kıyafetleri

Yapılan görüşme ve fotoğraf incelemelerinde Ortamahalle'de nişan kıyafeti olarak genellikle tuvalet, fantezi elbise veya gelinlik entari giyildiği, kıyafetlerde batı tarzı, modern görünümlü kıyafetlerin tercih edildiği, bu kıyafetlerin terzilere diktirildiği, model ve kumaşa terzi ile birlikte karar verildiği belirtilmiştir⁷¹.(Fotoğraf 30-31-32).

Fotoğraf 30: 1960'lı yıllar, Perihan (Şener) Ata ve Fethi Ata nişan fotoğrafı.

Kaynak: Kadriye Şener Fotoğraf Albümü.

Nişan kıyafeti, ipek kumaştan dikilmiştir. Kolsuz, yakasız, boydan bütün bir tuvalet olup, boyu ayak bilekleri hizasındadır, göğüs ve bel pensleri ile vücuda oturtulmuştur. Saç yapılmış, kıyafete uygun olarak saça küçük çiçekler takılmıştır.

Sağda ayaktaki bayan, Akçaabat Belediye Başkanı Hacı Emin Yavuz'un eşi Gül Yavuz, giydiği kurvaze kapamalı, erkek yakalı döpiyes dikme. Sol baştaki bayan Nurselen Şener, yün jorjet kumaştan elbise giyiyor.

Nişan elbisesi açık pudra rengi ipek tafta kumaştan, Trabzon'un ünlü terzi Nazire Ata tarafından dikilmiş, başa takılan taç da aynı kişi tarafından yapılmıştır. Damatlığı da erkek terzi dikmiştir. Nişan elbisesi, korsajlı, kare yakalı, kolsuz, kloş etekli, etek boyu diz altında olup, elbise sol yanı, bel yerinde oldukça büyük bir fiyonk dikilmiştir. Nişanda takı olarak elmas dal gerdanlık, bilezik, saat, küpe ve yüzükler takılmıştır. Başa takılan tac, rengârenk boncuklarla yapılmış, boncuklar kumaştan çekilen ipliklerle sarılmış, sarılı boncuklar ince demir teline geçirilip, taç şekli verilmiştir. Damat kıyafetini erkek terzi dikmiştir.

Fotoğraf 31: 1968-69'lu yıllar Şeyda Özcan nişan fotoğrafı.

Kaynak: Cevahir Lermioğlu Fotoğraf Albümü.

⁷¹ Gülşen Şener Erdemir.

Fotoğraf 32, 33: Şaduman Azaklı'nın ablasının nişan fotoğrafı
Kaynak: Yılmaz Azaklı Fotoğraf Albümü

Şaduman Azaklı'nın ablası nişan ve düğünde aynı elbiseyi giymiş. Elbise gelinin kendisi tarafından dikilmiş. Kıyafet belden kesik, eteği pilili etek boyu ayak bilekleri hizasında, turvakar kollu, bedene pensler ile oturtulmuş, yuvarlak yakalı bir modelde, potlu, çizgili, brokar kumaştan dikilmiş. Geline ağırlıkta takı olarak zincir ve ucuna takılmış lira, küpe ve saat takılmış, düğün ve nişanda saç yapımı ve duvak takılması işlemi kız evinde kendileri tarafından yapılmış, kuaföre gidilmemiştir. Yörede naylon çorap olarak isimlendirilen ince çorap ve beyaz renk ayakkabı giyilmiştir. O yıllarda günümüzde kullanılan külotlu çorap olmadığı için çorap boyları diz üstü boyda olup, bacağı tutması için lastik kullanılması gerektiği anlatılmıştır⁷².

4.4. Nikâh Kıyafetleri

Akçaabat Ortamahalle'de gelin hamamından kısa bir süre sonra, düğünden bir iki gün önce resmi nikâh kıyıldığı, nikâhta gelinlerin siyah döpiyes giydiği belirtilmiştir. Döpiyes, diz altı boyda düz dar etek ve erkek yakalı klasik ceketten oluşmakta olup, içine ipek gömlek giyilerek kullanılmaktadır. Gelin ağırlığında kestirilen döpiyeslik kumaşlar, ağırlık diken terziler tarafından, genellikle hep aynı modelde dikilmiştir. 1950- 60'lı yıllarda nikâh kıyafetlerinde şapka kullanımının da yaygın olduğu anlatılmış⁷³, o yıllara ait nikâh fotoğrafları incelendiğinde Ortamahalle'nin varlıklı ve ileri gelen ailelerinde, nikâh kıyafetini tamamlayıcı aksesuar olarak şapka kullanıldığı saptanmıştır. (Fotoğraf 35)

⁷² Şaduman Azaklı.

⁷³ Gülşen Şener Erdemir.

Yapılan araştırmada 1960'lı yıllarda Akçaabat Belediyesi eski başkanı Hacıemin Yavuz ve eşi Gülhanım Yavuz'un nikâh fotoğrafına ulaşılmıştır. Gülhanım Yavuz'un nikâh kıyafeti döpiyes ve içine giyilen gömlekten oluşmuş, kıyafet gelin ağırlığında diktirilmiştir. Döpiyes için siyah renk yünlü kumaş, gömlek için krem rengi ipek kumaş kullanılmış. Nikâh kıyafetinin modeli terzinin önerisi, kişinin isteği ve o dönemdeki modanın etkisiyle belirlenmiş, ceket tek sıra düğmeli, erkek yakalı, düz dar etek boyu diz altında, gömlek uzun kollu ve şömiziye yakalı olarak dikilmiştir⁷⁴. (Fotoğraf 34).

Ortamahalle'nin tanınmış ailelerinden dış doktoru Ercan Kanoğlu ve eşi Işıl Kanoğlu nikâhında çekilmiş fotoğrafa ulaşılmış, gelin Işıl Kanoğlu nikâhta kendinden desenli ipek brokar kumaştan dikilmiş, uzun kollu, hâkim yakalı, önden açık, diz altı boyda giysi giymiş, aksesuar olarak kalpak modelli şapka kullanmış, ellerine beyaz eldiven takmıştır. Nurhan Timurcioğlu tarafından dikilmiş kıyafet ayakkabı ve çanta ile tamamlanmıştır⁷⁵. (Fotoğraf 35).

Fotoğraf 34, 35: Ortamalle'de Nikâh Kıyafetleri

Gelin belden kesik, kloş etekli, bedeni korsajlı, göğüs altı büzgülü, kolsuz, sıfır yakalı, arka kısımda giysi boyunca pelerini olan ve yaka kısmı yapma çiçek ile süslenmiş tuvalet giyip, başına şapka takmıştır.

Yılmaz Azaklı ve eşi Şaduman Azaklı 1970'li yıllarda, nikâhta gelinlerin genellikle şapka taktıklarını belirtmişlerdir. Fotoğrafta gelin üzerinde takı olarak

⁷⁴ Cevahir Lermioğlu fotoğraf albümü.

⁷⁵ Ruzin Ocak fotoğraf albümü.

iki kat kordon ve bilezik görülmektedir. Şapka çevresi ve bele bağlanan kuşakta siyah renk kumaş kullanılmış, şapka ön sol kısmı yapma çiçek ile süslenmiştir.

Fotoğraf 36: Ortamahalle 1970'li yıllara ait nikâh fotoğrafı
Kaynak: Yılmaz Azaklı Fotoğraf Albümü.

Fotoğraf 37: Yılmaz Azaklı'nın babası Mehmet bey ve ikinci eşi Fatma hanımın 1940'lı yıllar nikâh fotoğrafı.
Kaynak: Yılmaz Azaklı Fotoğraf Albümü.

Nikâhta Mehmet Bey, yünlü, çizgili kumaştan dikilmiş pantolon, kurvaze ceket ve yeleden oluşan takım elbise, takım elbise içine ise kare desenli gömlek giymiş, Fatma hanım ise çiçek desenli empirme kumaştan elbise giymiştir. Elbise belden kesik olup önü düğmeli, erkek yakalı ve kol boyu dirsek hizasındadır. Elbise eteği düz olup, boyu diz altındadır. Baş açık, saçlar ortadan ayrılmış, iki yana taranmış ve arkada toplanmıştır. Takı olarak küpe takılmış ve ayağa parlak çorap giyilmiş, 2019 yılı itibarı ile günümüz modasında gençler tarafından çokça kullanılan bilekten bağcıklı ayakkabı kullanılmıştır.

4.5. Gelinlikler

Gelinlikler evlilik törenleri kadar eski bir geçmişe sahiptir. Tarihte bilinen ilk gelinlik MÖ 4000 yılında Eski Mısır'da kullanılmıştır. O dönemde gelinlik olarak beyaz keten giyilmiş, aksesuar olarak gösterişli taçlar kullanılmıştır. Eski Roma'da gelinlikte sarı renk kullanılmış, Ortaçağa gelindiğinde insanlar renge

fazla önem vermemiştir. Kumaşın kalitesi ve gösterişli olması en çok aranan özellik olmuştur. Gelinliğin dönüm noktası Kraliçe Victoria'nın beyaz gelinlik tercih etmesi olmuş, Kraliyet ailesi gümüş renkte gelinlik giymesine rağmen Kraliçe Victoria beyaz giymekte ısrar etmiş, bu dönüşüm tüm dünyada yayılmaya başlamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda hanedan gelinleri kırmızı renkte ve pahalı kumaşlardan yapılan gösterişli gelinlikler giymiştir. Halk ise gelinliklerinde sadece kırmızıya bağlı kalmayıp mavi, pembe gibi canlı renkleri de kullanmıştır. 1870'lerden sonra batılılaşmanın etkisiyle açık renk gelinlikler kendini göstermiş, ilk beyaz gelinlik 1898'de II. Abdülhamit'in kızı Naime Sultan tarafından giyilmiştir. Sarayda başlayan beyaz gelinlik modası zamanla halk tarafından benimsenmiş ve Cumhuriyet'in ilk yıllarından başlayarak gelenekselleşmiştir.⁷⁶

Beyaz gelinliğin dünyada ve Türkiye'de yaygınlaşması 1930'lu yıllardan başlayarak Akçaabat Ortamahalle'de de etkisini göstermiş, 1930'lu yıllarda kırsal kesimde yaygın olarak kullanılan, pembe, mavi renkli gelinlikler yerine beyaz veya krem renkli gelinlik kullanılmaya başlanmış, beyaz gelinlik kullanımı gelenekselleşerek günümüze kadar devam etmiştir.

Fotoğraf 38, 39, 40: Ortamahalle'de Gelin ve Damat Kıyafetleri⁷⁷

Ortamahalle giyim kültürü konusunda yapılan araştırmada, yüz yüze görüşme yapılan ailelerde hatıra olarak saklanmış gelinliğe ulaşılamamış, ancak tüm ailelerde gelin fotoğraflarına ulaşılmış, fotoğrafların tümünde beyaz gelinlik giyildiği görülmüş, gelinlikleri diken terziler ve model özellikleri konusunda elde edilen bilgiler derlenmiştir.

⁷⁶ Gelinliğin Tarihi.

⁷⁷ Cevahir Lermioğlu fotoğraf albümü.

Fotoğraf 38'deki gelinlik terzi Nurhan Timucioğlu tarafından dikilmiş, gelinlik kumaşı Trabzon'dan alınmıştır. Gelin Bilgi Acuner'e takı olarak çift hasır bilezik takılmış, duvağı yapma çiçek ve oldukça uzun gelin teli ile süslenmiştir. Gelinlik dikiminde içte atlas saten, dışta dantel kullanılmış, belden kesik, kloş etekli, yuvarlak yakalı ve kısa kollu dikilmiştir.

Fotoğraf 39'daki Ayşe Lermioğlu'nun gelinlik kumaşı 1967 yılında Trabzon'dan alınmış ve Trabzon'da diktirilmiştir. Gelinlik ipek saten ve dantel kumaştan oluşmuş, iç elbisede ipek saten kumaş, üstte dantel kullanılmış, içteki ipek saten elbisenin ön kısmı damla boncuklar ile süslenmiştir. Gelinlik boyuna kadar uzun duvak takılmış, duvak taçla süslenmiştir.

Fotoğraf 40'taki Sevgi Özer'in gelinliği Ortamahalle'de terzi tarafından dikilmiş. Takı olarak elmas dal gerdanlık, çift hasır bilezik takılmış. Gelinlik belden kesik, boyu ayak bilekleri hizasında, sıfır yakalı ve uzun kollu bir modelde, brokar kumaştan dikilmiştir. Duvak tülenden yapılmış, duvak çiçeği elde yapılmış ve duvağa sağ yanda gelin teli takılmıştır.

Fotoğraf 41, 42, 43: Ortamahalle'de Gelin ve Damat Kıyafetleri, (N. Aydın arşivi)

Fotoğraf 41'deki gelin Ortamahalle terzisi Kadriye Şener olup, gelinliğini kendisi dikmiştir. Gelinlik ipek kumaştan, uzun kollu, sıfır yakalı, belden kesik, kloş etekli modelde dikilmiş, duvak tacını kendisi yapmıştır. Tacın iç kısmına ince bir demir teli koyarak şekil vermiş, duvağına, gelinlik boyuna kadar uzunluğu olan gelin teli takmıştır.⁷⁸

Fotoğraf 42'deki gelin Akçaabat Ortamahalle'de yaşamış Şükran Töre olup, gelinlik terzi Kadriye Şener tarafından dikilmiştir. Yapılan incelemede gelinlik kumaşının ipek olduğu, gelinliğin belden kesik, kloş etekli, etek boyu ayak bilekleri hizasında, uzun kollu, sıfır yakalı bir modelde dikildiği, duvağın tülenden yapıldığı, duvak tacının, gelinliği diken Kadriye Şener'in kendi duvak

⁷⁸ Kadriye Şener fotoğraf albümü, 28 Haziran 2018.

tacı ile aynı olduğu, sağ omuzdan aşağı sarkacak şekilde duvağa gelin teli takıldığı ve gelinin elinde kenarı iğne oyalı ipek mendil kullanıldığı belirlenmiştir.⁷⁹

Fotoğraf 43'te gelin Şükran Kan ve gelinliği diken terzi Kadriye Şener fotoğraf çekirmiştir. Gelinlik dikimde ipek ve atlas saten olmak üzere iki ayrı kumaş kullanılmış, gelinlik, boydan bütün olarak dikilmiştir. Etek boyu ayak bilekleri hizasında, uzun kollu, sıfır yakalı bir modelde dikilen gelinlikte atlas saten kumaş önde, ipek kumaş ise arka, yan ve kollarda kullanılmıştır. Önde atlas saten kumaşın üzeri pul, boncuk, inci, damla boncuk ile işlenmiştir. Duvak tülден yapılmış, duvak tacı gelinliği diken Kadriye Şener'in kendi duvak tacı ile aynı olup, sağ omuzdan aşağı sarkacak şekilde duvağa gelin teli takılmış ve gelinin elinde kenarı iğne oyalı ipek mendil kullanılmıştır.

Fotoğraf 44: Nuran Timurcioğlu Şen'in Sevgi (Töre) Cesur'a diktiği gelinlik
Kaynak: Ruzin Ocak fotoğraf albümü
(Haziran 2018, N. Aydın arşivi)

4.6.Okul, Bayram ve Kurs Kıyafetleri

Yapılan araştırmada Ortamahalle'de bir ilkokul olduğu, mahallenin hemen hemen tüm çocuklarının bu ilkokula gittiği belirtilmiştir, okul kıyafeti olarak kız ve erkek çocukların siyah önlük giyip, beyaz yakalık taktığı, hazır satılan önlük, yakalık olmadığı için okul önlükleri ve yakalıkların terziler tarafından dikildiği ifade edilmiştir. Beyaz patiska kumaştan çift kat dikilen yakalıkların net durması için kolalandığı, kolalama işleminde atlı marka kola kullanıldığı anlatılmıştır⁸⁰. Yüz yüze görüşmelerde okul fotoğrafı, 23 Nisan Çocuk Bayramı, 19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı ile kız çocuklarına yönelik

⁷⁹ Ruzin Ocak fotoğraf albümü.

⁸⁰ Gülşen Şener Erdemir.

açılan biçki- dikiş kursu fotoğraflarına ulaşılmıştır. Kaynak kişiler ile fotoğraflar incelendiğinde okul kıyafetleri gibi bayram kıyafetlerinin de terziler tarafından dikildiği belirtilmiş, biçki- dikiş kursuna katılan genç kızların önlük ya da forma gibi bir giysileri olmadığı, ancak son derece özenli ve temiz giyinerek kursa geldikleri anlatılmıştır.

Fotoğraf 45: 1970’li yıllarda Ortamahalle’de bulunan Fevzi Paşa İlkokulu bahçesinde çekilmiştir. *Kaynak: Yılmaz Azaklı Fotoğraf Albümü*

2018 yılı itibarıyla okulda eğitim- öğretim hizmeti halen devam etmekte olup, tarihi özelliği korumaktadır. Fotoğrafta yer alan öğrenciler arasında Yılmaz ve Şaduman Azaklı çiftinin oğlu bulunmaktadır. Kız ve erkek öğrenciler siyah önlük giyip, beyaz yakalıklı takmaktadırlar. 1990’lı yılların ortalarına kadar, tüm ilk ve orta öğretim öğrencilerinin forması olan siyah önlük tüm Türkiye’de kaldırılmış, ilköğretimde mavi önlük giymeye başlanmıştır.

23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramına katılan asker kıyafeti giymiş oğlu, gelin kıyafeti giymiş büyük kızları ile.

Asker kıyafeti hazır alınmış, gelin kıyafeti ise terziye diktirilmiş, yetişkin gelinliği gibi duvak yapılmış ve duvakta gelin tacı kullanılmıştır.

Çocuğun kullanım kolaylığı için kıyafetin boyu diz üstü yapılmıştır. Takı olarak boyun kısmına ince bir kolye takılmış, ayağa beyaz çorap ve beyaz ayakkabı giyilmiştir.

Fotoğraf 46: Nevin Kaya Güngör, eşi ve çocukları.

Kaynak: Nevin (Kaya) Güngör Fotoğraf Albümü (28.0.2018, N. Aydın arşivi)

Fotoğraf 47: Nurhan Timurcioğlu'nun 23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramına katılacak yeğenleri için diktığı kıyafetler.

Kaynak: Nurhan Timurcioğlu Şen Fotoğraf Albümü. (10.05.2018, N. Aydın arşivi)

Sağdaki kıyafette papatya, soldaki kıyafette ise ateşböceği canlandırılmış.

Papatya kıyafetinin başlığı da Nurhan Timurcioğlu tarafından yapılmıştır.

Fotoğraf 48: Cevahir Lermioğlu 19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramında, bayram kıyafeti ile.

Kaynak: Cevahir Lermioğlu fotoğraf albümü (08.04.2018, N. Aydın arşivi)

Kıyafet siyah pantolon, beyaz gömlekten oluşmaktadır. Pantolon beli kemerli, dar paça ve paça boyu bilekten yukarıda olup günümüz pantolon modellerinden hiçbir farkı görülmemektedir. Bluz erkek yakalı olup, önden açık ve ilik- düğme ile kapama yapılmıştır. Takma kollu bluz kol boyu dirsek hizasındadır. Saçlar iki örgü yapılmıştır. Ayağa beyaz renk çorap ve beyaz renk ayakkabı giyilmiştir. Gösteriştan uzak sade bir kıyafet olarak tasarlanmıştır.

Fotoğraf 49: 1960'lı yılların sonu, mahalle kursu öğrencileri. Cevahir Lermioğlu ve kurs arkadaşları.

Sağdan sola: Asiye Şal: Etek dikme, üstüne hırka giymiş

Nurselen Şener: Elbisesi dikme

Emine Şal: Etek, bluz aynı kumaştan, etek pileli.

Cevahir Lermioğlu: Elbise hazır, turvakar kollu.

Kaynak: Cevahir Lermioğlu fotoğraf albümü (08.04.2018, N. Aydın arşivi)

1954-1955 yıllarında Ortamahalle'deki ilkokulda biçki-dikiş kursu açıldığı ifade edilmiş, kursa katılan öğrencilerden Şaduman Azaklı, kursta biçki-dikiş öğretildiğini ve genellikle elbise ve bebekler için zıbın takımı dikildiğini anlatmıştır. Bebek zıbın takımı için opal kumaş kullanıldığı ve dikişlerin elde paris puan dikişi ile yapıldığını anlatan Şaduman Azaklı, “*kız çocuklarına kısa kısa elbiseler, giysiler dikerdik*” ifadesini kullanmıştır. Kursta ayrıca nakış ta öğretildiği, genç kızların genellikle çeyizlerini hazırlama amacıyla gittiği bu kurslarda misafir odasında sehpa üzerine serilecek üç parçadan oluşan oda takımı, yatak takımı yapıldığı, bohça ve peçete işlendiği, daha sonraki yıllarda mutfak takımları yapılmaya başlandığı belirtilmiştir.

Fotoğraf 50 bu kurslardan birine ait olup, kursa katılan öğrencilerin genellikle çevre mahallelerden geldiği, kıyafetler incelendiğinde elbiselerin basma kumaştan, belden kesik modelde dikilmiş olduğu, bazı öğrencilerin ise etek, kazak, hırka giydiği görülmüştür. Kurs bittikten sonra bu kişilerin hem kendi kıyafetlerini, hem de ev halkının kıyafetlerini dikerek, bir kısmının ise bunu meslek haline getirerek aile ekonomisine katkı verdiği belirtilmiştir.

Fotoğraf 50: Ortamahalle'de okulda açılmış olan biçki- dikiş kursu öğrencileri⁸¹

⁸¹ Yılmaz Azaklı Fotoğraf Albümü.

4.7. Günlük Kıyafetler

Fotoğraf 51,52, 53: Ortamahalle’de Günlük Kıyafetler⁸²

Fotoğraf 51: 1960’lı yıllar. Sevgi Özer’in günlük kıyafet olarak giydiği elbise terzi tarafından, belden kesik, kloş etekli, etek boyu diz altında, kolsuz ve sıfır yakalı modelde dikilmiştir.

Fotoğraf 52: 1960’lı yıllarda günlük kıyafet giymiş genç kızların hatıra fotoğrafı. Soldan sağa Sevgi Özer’in elbisesi terzi tarafından dikilmiş, cep kenarı ve öne fisto dikilerek süslenmiştir. Güzin Kuruçelik’in eteği terzi tarafından dikilmiş, Cevahir Lermioğlu hazır alınmış triko elbise giymiş, saçlar kendileri tarafından yapılmıştır.

Fotoğraf 53: 1963 yılında Asiye Şal’ın giydiği elbise düz divitin kumaştan, belden kesik, eteği pilili, etek boyu diz altında, bedeni penslerle oturan, kare yakalı, raglan kollu, kol evi büzgülü, uzun kollu bir modelde dikilmiş, yakadaki büzgü üstüne broş dikilerek süslenmiştir.

Fotoğraf 54,55, 56: Ortamahalle’de Günlük Kıyafetler⁸³

⁸² Cevahir Lermioğlu fotoğraf albümü.

Fotoğraf 54: 1960'lı yıllar. Gülhanım Yavuz, günlük kıyafet ile. Elbise terzi tarafından sıfır yakalı, kısa kollu, kuplu ve eteği pilili olarak dikilmiştir. Etek boyu diz altında olan elbise dikiminde desensiz düz kumaş kullanılmıştır.

Fotoğraf 55: Cevahir Lermioğlu'nun teyzesi hafız Metiye Bayraktar ve çocuğu. Empirme kumaştan dikilmiş elbise uzun kollu ve bebe yakalı. Kol ağzı manşetli, önde bele kadar ilik düğme ile kapama yapılmış, etek boyuna doğru yanlar hafif çan, etek boyu diz altında olan günlük bir ev elbisesi.

Fotoğraf 56. Nurhan Timurcioğlu Şen, kendi diktiği günlük kıyafet ile. Çok küçük kareli, gül kurusu renkte, ipeklî elbise. Yaka ve fırfırlarda ipek kumaş kullanılmış. Belden kesik, parçalı etekli, V yakalı, kısa kollu elbise modeli Nurhan Timurcioğlu tarafından belirlenmiştir.

Fotoğraf 57: Cevahir Lermioğlu ve arkadaşları.
Kaynak: Cevahir Lermioğlu fotoğraf albümü

1964 yılında, Lermioğlu Konağı'nda evin önündeki taşlıkta çekilmiş. Kıyafetler günlük ve dikme. Ortadaki kişi Cevahir Lermioğlu'nun kazağı örme olup, eteği dikme.

Sağdaki kareli elbisenin kol ağzı ve yakasına fisto dikilmiş, elbise belden kesik, etek beli büzgülü, etek boyu diz altında, pensler ile bedene oturan, sıfır yakalı, kol boyu dirsek hizasındadır.

⁸³ Cevahir Lermioğlu fotoğraf albümü.

Soldaki kareli elbise keten kumaştan dikilmiş, kalça hizasına kadar bedene oturtulmuş, eteği büzgülü, etek boyu diz altında, uzun kollu ve sıfır yakalıdır.

Saçlar aynı modelde ve kendileri tarafından yapılmış. Krepe yapılmış saçlara limon sürülüp toplanmış ve arkada topuz yapılmış.

1950-60'lı yıllarda Ortamahalle'de yaşayan aileler günlük kıyafetler ile hatıra fotoğrafları çektirmiş. Bu fotoğraflarda yer alan kişilerin giydiği giysilerden kazakların elde örme, etek ve elbiselerin kendileri tarafından kurslarda dikilmiş olduğu ifade edilmiştir⁸⁴.

Fotoğraf 58:
Ortamahalle'de günlük
giysiler

Fotoğraf 59:
Ortamahalle'de günlük
giysiler

Fotoğraf 58'de Suriye Bayraktar ve arkadaşı günlük kıyafetleri ile. Fotoğrafta Suriye Bayraktar'ın düz dar etek ve elde örme kısa kollu kazak giydiği, arkadaşının ise kareli kumaştan pantolon, empirme desenli elbise ve elbise üstüne açık renk hırka giydiği ifade edilmiştir⁸⁵.

⁸⁴ Şaduman Azaklı.

⁸⁵ Suriye Bayraktar.

Şaduman Azaklı, yengesi Sevim hanım ve ablasının günlük kıyafetler ile çekilmiş fotoğrafında Şaduman Azaklı'nın kareli kumaştan dikilmiş, sıfır yakalı ve kısa kollu, düz, dar elbise giydiği, yengesi Sevim hanımın koyu renk düz dar etek ve örgü bluz giydiği, ablasının ise kareli kumaştan pilili etek ve kısa kollu örgü bluz giydiği belirtilmiştir(Fotoğraf 59)⁸⁶.

4.8. Gezme Kıyafetleri

Fotoğraf 60: 1937 yılı, Akçaabat, Ortamahalle'de çekilmiş aile fotoğrafı. *Kaynak: Nurhan Timurcioğlu Fotoğraf Albümü, (10 Mayıs 2018, N. Aydın arşivi)*

Mor renkte, ipek kumaştan dikilmiş. Elbise belden kesik, kurvaze yakalı, kloş etekli, etek önde cepli, etek boyu dizaltında, turvakar kollu. Beyaz çanta ve beyaz pabuç ile kıyafet tamamlanmış. Takı olarak inci kolye ve hasır bilezik kullanılmış

Solda çiçekli empirme elbiseli kişi Nurhan Timurcioğlu'nun annesi. Elbise V yakalı, turvakar kollu, kuplu, etek boyu firfırlı bir modelde dikilmiş.

Sağda düz renk elbiseli kişi teyzesi. Elbise boyu ayak bilekleri hizasında, yuvarlak yakalı, yaka çevresi ve etek boyu firfırlı, turvakar kollu, beli kemerli bir modelde dikilmiş.

Çocuk Nurhan Timurcioğlu, 6 yaşında, kıyafeti jile ve bluzdan oluşmuş. Nurhan Timurcioğlu, anne ve teyzesinin kıyafetleri terzi tarafından dikilmiştir.

Fotoğraf 61: Nurhan Timurcioğlu Şen, kendi diktği gezme kıyafeti ile. *Kaynak: Nurhan Timurcioğlu Fotoğraf Albümü, (10 Mayıs 2018, N. Aydın arşivi)*

⁸⁶ Şaduman Azaklı.

Fotoğraf 62: 1950’li yıllar.

Kaynak: Cevahir Lermioğlu fotoğraf albümü

Elbise ve ceketten oluşmuş yazlık, gezme kıyafeti.

Ortamahalle’de terzi tarafından dikilmiş, elbise ve ceketle aynı kumaş kullanılmıştır.

Kumaş açık renk keten.

Elbise düz, sıfır yakalı, pensler ile bedene oturtulmuş ve diz altı boyda olup, ceket erkek yakalı, turvakar kollu bir modelde dikilmiştir.

Kıyafete uygun açık renk kapalı ayakkabı kullanılmıştır.

4.9. Sünnet Kıyafeti

Ortamahalle’de sünnet düğünleri çok önemli olup, erkek çocukların ilk mürüvvetini⁸⁷ görme olarak değerlendirilmiştir. Aileler bu törene özel önem vermiş, doğum, düğün yorganı gibi özel sünnet yatağı yorganları diktirilmiş, bu yorganlarda genellikle mavi renk ipek kadife veya atlas saten kumaş kullanılmıştır. Trabzon’un çok önemli kültürel miraslarından olan yorgancılık sanatının sergilendiği, ilmek ilmek işlenmiş tablo değerindeki sanat eseri yorganlar⁸⁸ ağız ve kenar kısmına dantel dikilmiş beyaz patiska ile kaplanarak kullanılmıştır. Sünnet yatağında kullanılan karyola takımının etek, yorgan ağzı, yastık ve kırlentlerine çapa marka iplikle yapılmış iğne veya tığ dantelleri dikilmiştir. Sünnet yatağının baş kısmındaki duvar, duvar halısı, seccade (Fotoğraf 63), özel kılıf içine koyulmuş Kur-anı Kerim asılarak süslenmiş, aile ve yakınları mutlaka bu süslenmiş yatakta, sünnet çocuğu ile hatıra fotoğrafı çektirmişlerdir (Fotoğraf 63-64).

⁸⁷ “Erkek” anlamındaki mer’ kökünden türeyen mürüet (*mürüvvet*), sözlükte “tam erkeklik” veya “mükemmel insanîyet” olarak tanımlanmaktadır.

⁸⁸ Nazmiye Aydın, Taras Shevchenko International Congress on Social Sciences-2, “Yorgancılık Sanatı ve Bir Yorgancının Yaşamı” konulu bildiri.

Fotoğraf 63, 64: Ortamahalle’de Sünnet Kıyafetleri ve Yatağı

Fotoğraf 63 Cevahir Lermioğlu’nun teyzesi hafız Metiye Hanım ve eşi Ahmet Bayraktar’ın oğlu Gürcan’ın sünnet fotoğrafı. Yatak örtüsü ipek kadife, örtü üstündeki üzüm ve yaprak deseni boncuk ile işlenmiş, Metiye hanım tarafından örtünün bocukları yaprak için yeşil, üzüm salkımı için mor renge boyanmış, sonra işlemede kullanılmış⁸⁹.

Fotoğraf 64 Suriye Bayraktar’ın oğlu Salih Zeki Bayraktar sünnet fotoğrafı. Çocuk 5 yaşında iken, sünnet evde yapılmış. Sünnet kıyafeti hazır alınmış, yatak süslenmiştir⁹⁰. Her iki fotoğrafta sünnet çocuklarına maşallahlı giysi ve şapka hazır alınmış, kıyafetler giydirilerek sünnet yatağında aile fotoğrafı çektirilmiştir.

⁸⁹ Cevahir Lermioğlu fotoğraf albümü.

⁹⁰ Suriye Bayraktar fotoğraf albümü.

4.10. Hamam Kıyafeti

Hamam kültürünün çok yaygın olduğu Ortamahalle’de düğünden yaklaşık bir hafta önce kız evinin düzenlediği gelin hamamı yapılır, gelin hamamından sonra da resmi nikâh kıyılırdı⁹¹. Bir tane hamamı olan Akçaabat’ta bazen ailelerin hamamı kapattığı, cumartesi kadınlar günü olup, mahallede Saim teyze “*şu gün hamam gidilecek*” diye haber yolladığında herkesin eş dost ve akrabaya haber verdiğini anlatan Gülşen Şener Erdemir, gümüş nalin, gümüş tas ve ipek peştemalların koyulduğu hamam bohçaları hazırlanıp, çift hasır bilezikler, elmas yüzük ve küpeler takılarak hamama gidildiği, hamamda ipek peştemalların takıldığı, çeşitli eğlencelerin yapıldığı ve bu eğlencelerden sonra göbek taşının etrafına oturularak, hep birlikte evlerden getirilen yemeklerin yenildiği o günlerin “*çok güzel günler*” olduğunu ifade etmiştir.

Sonuç

İnsanoğlunun en temel üç ihtiyacından birisi olan giyim, toplumların sosyo- ekonomik ve kültürel kimliğinin bir göstergesidir. Kültürel miras olarak tanımlanan tüm geleneksel değerlerin araştırılıp incelenmesi, yarınlara taşınması konusu günümüzün nasıl ki önemli koruma çalışmalarından birisi ise, aynı şekilde somut olmayan kültürel miraslarımızdan geleneksel kumaş ve giysiler de önemsenip, kültürel miras olarak yarınlara taşınması gerekmektedir.

40 yıllık dönemi kapsayan bu çalışmada Ortamahalle’de somut olmayan kültürel miras unsuru giysilerle ilgili olarak döneme ait belirgin özellikler ortaya konmuştur. Bu özellikler; 1930’lu, 40’lı, 1950’li yıllarda Türkiye’de Hazır Giyim Sanayii’nin olmadığı, bu nedenle kadın, erkek ve çocuk için mağazalarda hazır satılan giysi bulunmadığı, Ortamahalle’de kadın ve çocuk giysilerinin dikiş bilen kadın terzilere, erkek giysilerinin ise Akçaabat’ta erkek terzilerine diktirildiği, bu terzilerin 1930’lu yıllarda mahallede terzilik yapan kişilerin yanında yetiştiği, evlerde verilen bu kursların o yıllarda kadın eğitime çok önemli katkı verdiği, 1940’lı yıllardan itibaren ise örgün ve yaygın eğitim kurumlarında başlatılan biçki- dikiş kurslarında genç kızların biçki, dikiş, nakış konusunda eğitim almaya başladığı konusunda bilgi edinilmiştir.

Terzilerin dikmiş olduğu günlük ve özel giysi modellerinin özgün, abartısız ve fonksiyonel olduğu, kadın, erkek ve çocuk giysilerinin uzun yıllar kullanılarak eskitildiği, giysilik kumaş, takı, ayakkabı, terlik ve çantadan oluşan gelin ağırlığının ailenin maddi durumuna göre Akçaabat veya Trabzon’daki belli başlı mağazalardan alındığı, bu mağazaların Harun Kumaş, Binbir Çeşit, Menekşe kumaş mağazaları olduğu, ayrıca Sümerbank’tan günlük yaşam için basma elbiselik kumaşların alındığı bilgisi edinilmiştir. Bu kumaş satış mağazalarının günümüzde hepsinin kapanmış ve tarih sahnesinden silinmiş olduğu saptanmıştır.

⁹¹ Nazmiye Aydın-Nermin Saral, “Akçaabat Ortamahalle’de Yaşam ve Giyim Kültürü, Şener Ailesi Örneği”, *Uluslararası Dünden Bugüne Akçaabat Sempozyumu 2018*, Akçaabat Belediyesi, İstanbul 2009, s. 226.

Gelin olacak genç kıza ağırlık olarak, evlendiğinde uzun bir süre gerekli olacak günlük, gezmelik veya özel günler için iç ve dış giyimlik kumaşların alındığı, bu kumaşların ipek, yün, pamuk gibi doğal lifli kumaşlar olduğu, dış giyimler gibi, kilot, sütyen, kombinezon, gecelik, sabahlık gibi iç giyimlerin de terzilere diktirildiği, kişiye özel, ısmarlama takı yaptırıldığı, ısmarlama takı yaptırılan kuyumculardan birisinin Gökseller Sarraf olduğu, takı olarak Ortamahalle’de elmas dal gerdanlık, elmas yüzük, çift hasır bilezik ve yüzük alındığı, evlendikten sonra bu takıların günlük yaşamda kullanıldığı bilgisi edinilmiştir.

Pantolon, kazak, süveter, yelek gibi çocuk giysilerinin elde örüldüğü, eskiyen ve küçülen örgü giysilerin atılmayıp söküldüğü, sökülen ipliklerin birlikte kullanılması ile yeni giysi ve ev tekstillerinin üretildiği bilgisi edinilmiş, aktarılan bilgilerin fotoğraflar ile örtüştüğü sonucuna varılmıştır.

Araştırmanın yapıldığı dönemde, kadın giyiminde kullanılan doğal yünlü ve ipekli kumaşların günümüzde gelir seviyesi yüksek kişiler dışında temin edilmesinin çok zor olduğu, yünlü ve ipekli dokuma fabrikaları kapatıldığı için bu tür kumaşların artık tanınmadığı bilgisi edinilmiştir.

Öneri olarak, zengin bir giyim ve yaşam kültürü olan Ortamahalle’de mutlaka kentin tarihi ile örtüşecek müzeler kurulmalıdır. Kültürel kimliğin, yaşanan dönemin göstergesi olan giysiler, fotoğraflar, kumaşlar ve yaşam içinde kullanılan eşyalar bu müzelerde sergilenerek gelecek kuşaklara aktarılmalıdır. Açılacak müze, bir turizm bölgesi olan Ortamahalle’ye ilgiyi daha da artıracak, yaşam ve giyim kültürünü görsel anlamda tanıtmaya olanağı doğacaktır. Yörede eksikliği yaşanan bu müze veya müzelerin açılması, kimlikli bir toplum bilincinin oluşmasına ve koruma kültürünün gelişmesine katkı sağlayacaktır.

KAYNAKLAR

1. İnternet Kaynakları

<http://june.com.tr/tr-TR/blog-detail/48/gelinligin-tarihi>, *Gelinliğin Tarihi*, Şubat 20, 2017, erişim 13/ 08/2020.

<http://www.trabzonkulturturizm.gov.tr/TR,57613/akcaabat.html> 2018

<https://islamansiklopedisi.org.tr> > muruvvet, (Erişim 13/01/ 2020).

2. Kitap ve Makaleler

Akcaabat Tarihi Ortamahalle Evleri, Akcaabat Belediyesi, Trabzon 2017, s. 1

AKSU, Yüksel, *Tarihi Süreçte Trabzon Kadınının Giyinişi Albümü*, Ankara 2016.

AYDIN, Nazmiye, “1940’lı Yıllarda Trabzon’da Bir Terzi “Nazire Ata”, *Al-Farabi 4. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi 2-5 Mayıs 2019*, Ed. Özlem Ülger-Atabek Movlyanov, Erzurum 2019, ss.1024-1042.

AYDIN, Nazmiye, “Yorgancılık Sanatı ve Bir Yorgancının Yaşamı”, *Taras Shevchenko International Congress on Social Sciences- 2*, Ankara 2019, ss. 252-270.

AYDIN, Nazmiye-SARAL, Nermin, “Akçaabat Ortamahalle’de Yaşam ve Giyim Kültürü Şener Ailesi Örneği”, *Uluslararası Dünden Bugüne Akçaabat Sempozyumu 12-14 Ekim 2018*, Akçaabat Belediyesi, İstanbul 2019, ss. 217-230.

AYGÜN, Necmettin, “XIX. Yüzyılın Ortalarında Trabzon’da Sosyal ve İktisadi Yapı”, *Karadeniz Araştırmaları*, C: 5, S: 17, Bahar 2008, ss.75-111.

BAYRAKTAR, Fatma, *Dış Giyim Temel Bilgi ve İşlemler*, Ankara 1976.

BURSALIGİL, Gözde, *Antropolojik Açından Giyim Kültürü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009, s. IV.

GEDİKOĞLU, Haydar, *Trabzon Folkloru*, Trabzon Valiliği, İstanbul 2016.

GÜNVARAN, Şadiye-GÖKÇEL, Olcay, *Giyimde Ön Bilgiler*, Emel Matbaası, Ankara 1968.

Kültür Sanat ve Turizm Şehri Akçaabat, Akçaabat Belediyesi, Trabzon 2017.

LERMİOĞLU, Muzaffer, *Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş Hicret Hatıraları*, İstanbul 2011.

Moda Geçmişten Günümüze Giyim Kuşam ve Stil Rehberi, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2013.

MURATOĞLU, Yurdağül, DEMİR ŞENER, Fatma, *Kadın Giysi Tasarımı Etek*, Ya-Pa Yayınları, İstanbul 2002.

ÖZDİL, Yılmaz, *Mustafa Kemal*, Kırmızı Kedi Yayınları, İstanbul 2018.

SAKA, Emine Akın-ERTÜRK Sevinç-ÖZEN Hamiyet, ”Geleneksel Akçaabat Evleri’nin Miras Değeri”, *Uluslararası Dünden Bugüne Akçaabat Sempozyumu, 2013*, Akçaabat Belediyesi, İstanbul 2014, ss. 445-460.

ŞİMŞEK, Eyyub, “On Sekizinci Yüzyılın Başında Trabzon’da Giyim-Kuşam (1700-1725)”, *Mavi Atlas GŞÜ, Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Güz 2013, S: 1, ss. 51-66.

Trabzon, Haz. Volkan Canalıoğlu-İsmail Kansız-Veyssel Usta, Trabzon Valiliği, İstanbul 2002.

TUTAL, Tuğba, *17. ve 18. Yüzyıllarda Osmanlı Giyim Kültürüne Batı Giyim Kültürünün Etkileri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018.

Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu, İstanbul 1992.

TÜTENK, Uğur, *Fotoğraflarda Yaşayanlar ve Akçaabat, 1930-1986*, Trabzon 2018.

USTA, Veyssel, “Kadınların Toplumsal Yaşama Katılmalarında Öncü Bir Kurum: Trabzon Biçki Dikiş Yurtları”, *Uluslararası Geleneksel Sanatlar Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Trabzon 2017, ss. 590-613.

3. Kaynak Kişiler

Gülşen Şener ERDEMİR

Cevahir LERMİOĞLU

Kadriye ŞENER

Haydar GEDİKOĞLU

Ruzin OCAK

Nurhan Timurcioğlu ŞEN

Mehmet TİMURCİOĞLU

Zehra Kocabaş KANDEMİR

Nurselen ŞENER

Suriye BAYRAKTAR

Nevin Kaya GÜNGÖR

Şaduman AZAKLI

Yılmaz AZAKLI

Suzan SEZER

TARİH VE LİTERATÜRDE TRABZON İMPARATORLUĞU*

Yazan: Alexander Aleandrovich VASILIEV

Çevirenler: Murat KEÇİŞ**

Zeynep İNAN ALİYAZICIOĞLU***

Yıllar önce, tam olarak 1889 yazında, Rusya'nın St. Petersburg Üniversitesinde öğrenciyken, Kafkasya'dan İstanbul'a seyahatim sırasında, Türkiye'de ikinci sınıf bir liman şehri olan Trabzon'u ziyaret ettim. O zamanlar, Trabzon'un uzun bir süre sonra özel ilgi alanım olacağını bilmiyordum. Henüz daha çok gençken, nedenini söylemek çok zor ama Trabzon'un cazibesi hayal dünyamda güçlü bir etki bırakmıştı ve onun cazibesine kapılan tek kişi ben değildim. Bir yüzyıldan uzun zaman önce Trabzon tarihinin ilk bilimsel çalışmasını kaleme alan Alman tarihçi ve filolog Fallmerayer'e göre Trabzon "hoş ve ahenkli adıyla" "gençliğinin ilk dönemlerinde onun hayallerinin ülkesiydi." Hakikatten gemi güvertesinden görünen uçsuz bucaksız yemyeşil dağlar arasında yer alan Trabzon'un panoraması adeta unutulmazdır.

XIV. yüzyılda Trabzon'un imparatorluk tarihçisi Mikhail Panaretos, sarayın sıkıcı ama güvenilir bir anlatısını kaydettiği saray *Kroniği*yle başka yerlerde bilinmeyen pek çok gerçeği ortaya çıkardı ve Trabzon İmparatorluğu tarihini ilk kez bir düzene sokarak okumamıza imkân sağladı. Ayrıca İstanbul'da doğmasına rağmen din adamı olarak Trabzon'da görev yapan Panaretos'un çağdaşı Andreas Libadenos, şehrin ve şehrin tarihiyle bağlantılı bazı olayların ilgi çekici bir tasvirini ardında bırakmıştı. XV. yüzyılda Trabzon'u ziyaret eden iki İspanyol seyyah Ruy Gonzales de Clavijo ile Pero Tafur şehrin ve küçük imparatorluğun genel durumunun son derece önemli bir resmini bize sunmuştur. İmparatorluğun yıkıma yaklaştığı XV. yüzyılda bile Trabzon, yazarlara ilham kaynağı olmuştur. Bu dönemde İznikli Bessarion ve Ioannes Eugenikos, ünlü *Encomialarını* [Övgü] kaleme almışlardır.

Bu çalışmada Trabzon İmparatorluğu'nun kaynaklarını ele alma niyetinde değilim, fakat Athanasius'un bildiğim kadarıyla 1600 yılında ilk denemeyi yaptığı

* *Gönderim Tarihi:22.12.2019. Kabul Tarihi:21.09.2020.* Bu makale İngilizce olarak şurada yayınlandı: Alexander Aleandrovich Vasiliev, "The Empire of Trebizond in History and Literature", *Byzantion*, XVI/1 (1940-1941), s. 316-377.

** *Doç. Dr. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü MUĞLA. muratkecis@mu.edu.tr ORCID: 0000-0001-9776-3976*

*** *Dr., zeynepinanaliyazicioglu@gmail.com ORCID: 0000-0002-6993-5512*

XVII. yüzyıldan başlayarak Trabzon tarihi hakkında yazılanlara göz atmak istiyorum. Bu bakımdan İmparatorluğa dair bilgimizin gelişmesinin uzun süreci, Mikhail Panaretos'un *Trapezuntine Chronicle*'nin [Trabzon Kroniği] 1820'ler kadar geç bir tarihte Fallmerayer tarafından keşfedilmesinin öncesi ve sonrası olarak eşit olmayan iki döneme ayrılabilir. İmparatorluğun tarihi bu dönemden önce karanlıkla örtülmüştü; ardından kronik, karanlığı parlak bir ışıkla deldi. İlk kez Trabzon İmparatorluğu'nun yeni bir tarihini yazmaya muktedir olduk; kuşkusuz bu tarih doldurulması gereken pek çok boşluğuyla henüz tamamlanmamıştır. Ancak bugün kullandığımız epigrafik ve arkeolojik kanıtlara dayanan kaynaklarla Fallmerayer'in keşfinden önceki mevcut kaynakları karşılaştırdığımız takdirde, konu üzerinde çalışmak için sağlam bir kaynağa sahip olduğumuz sonucuna ulaşırız.

Trabzon İmparatorluğu tarihi için Panaretos'un önemi, bana daima Mommsen'in ünlü Yunan tarihçi Polibius'a dair sözlerini anımsatmıştır. Mommsen, Polibius için "onun kitapları Roma tarihinde güneş gibidir; kitapların başlangıç noktasında, hala Samnit ve Pirus savaşlarını kaplamakta olan sis kaldırılır ve kitapların bittiği noktada, mümkünse, bir kat daha eziyetli yeni bir alacakaranlık başlar" yazar.¹ Panaretos tabii ki Polibius değildir. Panaretos sade, sıkıcı ancak kıymetli bir kronikçidir, Polibius birinci sınıf bir tarihçidir. Bununla beraber çekinerek de olsa Panaretos'un kroniğinin de Trabzon tarihinde "güneş gibi" olduğunu ya da muhtemelen daha da iyisi, güneşli bir günün şafağı gibi olduğunu söyleyebiliriz.

Trabzon İmparatorluğu hakkında yazılan eserleri çalışmaktaki eğilimim, genel karakteriyle imparatorluktan bahseden tüm tarih çalışmalarını listelemek ya da ele almak değildir. Zaten bu iş hem imkânsız hem de boşuna olurdu. Dikkatimi ağırlıklı olarak İmparatorluk tarihi üzerine yapılan özel çalışmalara yönelteceğim. Ayrıca içerisinde Trabzon'un tarihi gerçekliğini tamamen kaybetmiş ve zamanla mekânın ötesinde bir masal ülkesi haline gelmiş olduğu, tarihi iddiası olmayan, bütünüyle edebi eserlerde Trabzon'a yapılan pek çok atfa dikkat çekmenin değerli olacağı inancındayım. Bununla beraber G. Finlay'in "Trabzon imparatorluğunun ihtişamı sadece romanlarda mevcuttur."² ve çok daha sonra W. Miller'in "Ortaçağ Trabzon İmparatorluğu, tarihin bilinmeyenlerinden biridir."³ demelerine rağmen, bu imparatorluk; canlı, gerçek ve tamamen karmaşık politik bir varlıktır. Politik olarak imparatorluğun zayıf ve çözülmek üzere olduğu doğrudur. Fakat onun siyasî açıdan zayıf olmasının sebepleri oldukça ilginçtir. Ancak İmparatorluğun tarihini idealleştirmekten çok uzağım.⁴ Bununla beraber yıkılan imparatorluğun cansız bir beden ve tabutta saklanan bir mumya olmadığı gerçeğini vurgulamak zorundayım. İçerde,

¹ Mommsen, *History of Rome*, III, s. 468.

² G. Finlay, *A History of Greece*, ed. Tozer, IV. *Mediaeval Greece and the Empire of Trebizond* (Oxford 1877), s. 308.

³ W. Miller, *Trebizond. The Last Greek Empire*, (Londra 1926), s. 7.

⁴ XIX. ve XX. yüzyıldaki pek çok tarihçi, Bizans İmparatorluğu tarihini fazlasıyla idealleştirmekle suçlanmaktadır. Bkz. M. V. Levchenko, *A History of Byzantium* (Moskova-Leningrad 1940), s. 6: Diehl ve diğer burjuva Bizansistler, Bizans'ın tarihsel rolünü aşırı derecede idealize etmişlerdir... Burjuva tarihçilerinin Bizans'ı idealleştirmesi, Bizans madalyasının öteki yüzünü, despotizmin kalesi, kilise ve çalışan kitlelerin sömürülmesi için mükemmel bir mekanizma olarak belirtmeyi ihmal ettikleri gerçeğiyle gösterilmiştir (Ruşça). Bu kitabın yazarı olan Levchenko Marksisttir.

yönetici sınıf ile kötü muamele ve vergilerle ezilen büyük halk kitlesi arasında uzun ve çetin bir mücadele vardı. Dışarda ise sadece kendi iyiliği için değil aynı zamanda Ortaçağda Doğu ile Batı arasındaki ekonomik ve kültürel ilişkilerin tarihinde de önemli bir faktör olarak imparatorluğun ekonomik ve kültürel önemi, onun tarihine büyüleyici bir ilgi ve alışılmadık tazelik katmaktaydı. İmparatorluk, ayrıca genel olarak Hıristiyanlık tarihinde ve özellikle de Hıristiyanlığın İslamiyet'e karşı mücadelesinde, İslamiyet'in Osmanlı Türklerinden yeni güç aldığı geç Ortaçağ'da yoğunlaşan bir mücadelede, çok büyük bir öneme sahipti.

Çalışmama 1600 yılıyla başlayacağım. Bu yılda soyadı *Δαιμονοκαταλύτης* [Daimonokatalitis] olan Trabzon metropoliti Athanasios, Trabzon'un yakınında ve güneyinde bulunan meşhur Sümela Manastırı'nın bir betimlemesini derlemişti. Küçük bir ibadethane şeklindeki manastırın asıl kuruluşu efsaneye göre IV. yüzyılın sonuna ya da en azından İustinianos dönemine dayanır ve bu "Trabzon tarihinin göze çarpan kent simgesi",⁵ Athanasios'un Trabzon İmparatorluğu'nun tarihine ilk ve elbette ki oldukça basit bir girişim olarak sayılan tasviri, ayrılmaz bir şekilde Trabzon'un politik ve dini tarihiyle bağlantılıdır. İmparatorluk varlığını devam ettirdiği müddetçe Sümela Manastırı bölgenin en büyüğüydü ve "bir zamanlar Athos Dağı'nın kudretli müesseselerinden bazıları kadar, hatta belki de daha büyük bir refah ve öneme sahip olmakla övünürdü".⁶ Bildiğim kadarıyla Athanasios'un *Description of the Monastery of Soumela* (Sümela Manastırının Tasviri) adlı eseri yayınlanmamıştır.⁷ Fakat eser manastır başrahibi Parthenios Metaksopoulos tarafından 1775 yılında Leipzig'de Grekçe olarak basılan Trabzon İmparatorluğu'nun ve manastırın kısa tarihinde kullanılmıştır. Bu eser hakkında ilerleyen sayfalarda detaylı bilgi vereceğim. Metaksopoulos eserinde Athanasios'un derlemesinden verdiği atıflardan Athanasios'un eserinin erken Hıristiyanlık döneminden ya da en azından M.S. IV. yüzyıldan imparatorluğun son yıllarına muhtemelen de 1461'de yıkılışına kadar olan Trabzon tarihini kapsadığı sonucuna ulaşıyoruz.

1897'de A. Papadopoulos-Kerameus Trabzon İmparatorluğu tarihi hakkındaki kaynakların önemli bir derlemesini yayımlamıştı.⁸ Üçüncü belge olarak, XIV. yüzyılda yaşamış Trabzon metropoliti İoseph tarafından Trabzon'un özel koruyucusu Aziz Eugenios üzerine bir hitabeyi basmıştır. Bu hitabede Joseph, Makedonyalı İmparator Basil (Hâkimiyeti: 867-886)'in idaresi altında Trabzon başpiskoposunun Athanasios *Δαιμονοκαταλύτης* [Daimonokatalitis] olduğunu yazmıştır.⁹ Bu bilgi Athanasios'un sözde tarihi eserini derlediği 1600'den yedi yüz yıl önce yaşadığını göstermektedir. Papadopoulos-Kerameus önsözünde sonraki yazarların kabul ettiği Athanasios'un 1600'de yaşadığı bilgisinin hatalı olduğunu, kendi metinlerinde

⁵ W. Miller, *a.g.e.*, s. 11.

⁶ D. T. Rice, *Notes on the some Religious Buildings in the City and Vilayet of Trebizond, Byzantion*, V (1929), s. 73; G. Millet ve D. Talbot Rice, *Byzantine Painting at Trebizond* (Londra 1936, s. 144-150 (Sümela Manastırı). Sümela Manastırı hakkında özel bir çalışma 'E. Θ. Κυριακίδης, *Ιστορία της παρὰ τὴν Τραπεζοῦντα...μονῆς ... τῆς Σουμελά. Ἐν Ἀθῆναις*, 1898.

⁷ Bkz. Σπ. Λάμπρος, *θεωρῶς ἄγνωστος χρονογράφος τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Τραπεζοῦντος. Νέος Ἑλληνομνήμων*, I (1904), s. 200-201.

⁸ Papadopoulos-Kerameus, *Fontes historiae imperii Trapezuntini*, I, St. Petersburg (1897).

⁹ *Αγία γαζαρ*, s. 53.

ortaya koyduğunu belirtmiştir. Papadopoulos-Kerameus, gerçekte Athanasius'un Makedonyalı I. Basil'in yönetiminde IX. yüzyılda yaşadığını söyler.¹⁰ Ama bu sonuç kesin değildir. XIII. yüzyılın olayları hakkında Athanasius Daimonokatalites'in derlemesinden alıntılarla Metaksopoulos'un kitabına atıf yaptım.¹¹ Böylece Athanasius'u IX. yüzyıla atfetmek imkânsızdır. Trabzon metropoliti Khrisanthos tarafından 1933'te yayımlanan Trabzon kilisesi üzerine modern Grekçe yeni bir eserden biri Makedonyalı Basil (867-886) idaresinde Trabzon metropoliti olan, diğeri 1600 yılında *Αθανάσιος ὁ Δαιμονοκαταλύτης* [Athanasios Daimonokatalitis] adıyla yaşamış iki kişi buluyoruz.¹² Bizim Athanasios Daimonokatalitis'imizin 1600'de yaşadığı ve Trabzon İmparatorluğu'nun tarihinin ilk kısa ve basit taslağını içeren Sümela Manastırı'nın bir tasvirinin yazarı olduğu konusunda emin olabiliriz. Bu taslak hiçbir zaman basılmamıştır ve doğal olarak şimdi hiçbir tarihi değer taşımamaktadır.

Fransa Kralı IV. Henry (1589-1610) 1603'te Jean de Gontaut Biron'u (Baron de Salignac) Türkiye'ye Sultan I. Ahmed'in (1603-1617) sarayına elçi olarak göndermiştir. Baron, 1610'da ölene kadar kalacağı İstanbul'a gitmek için 1604 Temmuz'unda Fransa'dan yola çıkmıştır. Fransa'nın Périgord şehrinde Julien Bordier adındaki bir beyefendi, Fransız elçiye İstanbul'a giderken eşlik etmiş, oradan Hıristiyan Doğu'ya ve Kırım'a giderek seyahatlerinin bir anlatımını kaleme almıştır. 1610'da elçinin ölümünden sonra Bordier, Périgord'a geri dönmüştür; sonradan tekrar Doğu Akdeniz'e gitmiş ve 1626'da Halep'te eserini bitirmiştir. Bordier'a dair bildiklerimiz oradan sonra son bulmaktadır.

Bir süre önce yayımladığı eserinin, seyyahların İstanbul'a varışıyla sonlanan ilk kısmı bu çalışmanın amacına uzaktır.¹³ Bordier o zaman ısrarla Trabzon'a gitmek istemiştir. "Tüm kış yürüyüşlerim boyunca içimde, hep yaklaşan baharda Trabzon'a gitme arzusu vardı." diye yazmıştır.¹⁴

Trabzon metropoliti Khrisanthos, söylemiş olduğu gibi, Bitinya, Amasra, Sinop, Trabzon, Kapadokya, Galatya, Gürcistan ya da İberyia, Megralya (Mangrelie) ya da Kolhis ve Erzurum'un tasvirlerini içeren Bordier'in eserinin beşinci kitabını ilk kez 1935'te yayımlamıştır.¹⁵ Beşinci ve altıncı bölümler Trabzon'a ayrılmıştır. Bordier beşinci bölümde Trabzon'da kısa bir süre kaldığını belirtir ve "*Görkemli ve özgür Trabzon şehri üzerine*" (*De l'Imperialle et France cité de Trebizonde*) başlığıyla şeh-

¹⁰ *Aynı yazar*, s. xiv-xv.

¹¹ Μεταξόπουλος, s. 60, not. Bu kitabın tam adı daha sonra verilecektir.

¹² Χρυσάνθου Μητροπολίτου, Τραπεζοῦντος, Ἡ ἐκκλησία Τραπεζοῦντος. Ἀρχεῖον Πόντου, IV-V (Atina, 1933), 152 ve 787. Bu eserin ayrı bir baskısı *Ev Athinac*, 1936 tarihlidir. Bu kitabın yazarı şimdi Atina başpiskoposudur.

¹³ Julien Bordier, *Ambassade en Turquie de Jean de Gontaut Biron, Baron de Salignac. 1605-1610. Voyage à Constantinople. Séjour en Turquie. Relation inédite précédée de la vie du baron de Salignac par le comte Théodore de Gontaut Biron*. Paris, 1888 (*Archives historiques de la Gascogne, fasc. 16-e*). Salignac ve Bordier'in biyografileri için bkz. s. iii-iv; 97, 101, 151.

¹⁴ J. Bordier, *a.g.e.*, s. 117.

¹⁵ Chrysanthos, *Μητρολίτης Τραπεζοῦντος, Relation d'un voyage en Orient par Julien Bordier, écuyer de Jean Gontaut, Baron de Salignac, ambassadeur à Constantinople* (1604-1612), Livre V-e, *Ἀρχεῖον Πόντου*, VI (1935), 86-158. Metin *MS. B. N., Fonds ancien St. Germain français 18076* dan sonra yayımlanmıştır.

rin çok ilginç bir tasvirini verir.¹⁶ Bu bölümde Bordier, çeşitli hatalarla dolu Trabzon İmparatorluğu'nun tarihinin çok kısa bir araştırmasını şöyle vermiştir:

Bizans İmparatorluğu'nun gaspçılarından Komnenos hanedanından biri olan Isaakios Komnenos'un bu bölgeye gelmesine kadar birçok yüzyıldan beri Trabzonlular kendi eyaletlerini savunmuşlardı. Isaakios Komnenos'un babası yaptığı kötülüklerden dolayı öldürülmüş ve Konstantinopolislielerin isyan ve öfkesinden kurtulmak için Isaakios Komnenos Trabzon'a kaçmıştı. Isaakios Komnenos, imparatorların soyundan geldiği için, Trabzonluların devletlerini ya da eyaletlerini idare edecek bir prene ihtiyaçları olduğu için ya da diğer başka nedenlerden dolayı Trabzonlular tarafından iyi karşılanmış ve kabul edilmişti. Halk Komnenos'u benimsedi, onu imparator olarak kabul etti ve atalarından eksik bırakmamak adına ona imparatorluk unvanını bahsettiler; Trabzon imparatorları o zamandan itibaren, o imparatorluğa (Bizans), imparatorlarıyla birlikte son veren Konstantinopolis'in ele geçirilmesi hadisesinden dört sene sonra, şehrin M.S. 1457 yılında II. Mehmed tarafından ele geçirilmesine kadar bu unvana sahip oldular. O zamanki imparatorun adı Kaloyan'dı. O, tutuklu olarak bazı Hıristiyan prenslerle birlikte Konstantinopolis'e götürüldü ve orada bu tarz kişilere müsamaha göstermeyen Mehmed, tahtının güvenliği için onları adaletsizce öldürdü.¹⁷

Bordier'in kısa taslağı birkaç olgusal hata içermektedir. Komnenos adında Trabzon'a kaçan ve imparatorluğu kuran kişi Isaakios Komnenos değil (kardeşi David ile) Aleksios'tu. Cinayetinden bahsedilen baba Manuel'di ki o 1185'teki hanedan devrimi felâketinde Konstantinopolis'te can vermişti. Bordier'in gözünde Komnenoslar Konstantinopolis tahtının gaspçılarıdır, fakat bu, bir öncekini başarılı bir şekilde deviren herhangi yeni bir hanedan hakkında da bir yere kadar söylenebilir. Türkler Trabzon İmparatorluğu'nu 1457'de değil, 1461'de fethettiler. İstanbul'a götürülen ve 1463'te orada öldürülen son imparator, yakışıklı görünümünden dolayı "Kaloioannes" diye adlandırılan selefi Caloian ya da IV. İoannes değil, David idi.

1616'da Thomas Gainsford tarafından İngilizce bir kitap yayımlandı. Bu nadide eserin başlığı şöyledir: *The Historie of Trebizond, in foure bookes (Trabzon Tarihi, dört kitapta)*. Bu eser, Tho. Gainsforde Esquier tarafından Londra'da 1616'da 360 sayfa olarak yayımlanmıştır. Bir ciltte dört kitap içeren 360 sayfalı bu derlemeye U. Chevalier, *Topobibliographie* (Montbeliard, 1894-1903) s. 3153 adlı eserinde Trabzon tarihiyle ilgili bir eser olarak atıfta bulunulmuş, ayrıca "Trabzon" (Trebizond) maddesi altında bazı ansiklopedilerde bahsedilmiştir. Örneğin *The Catholic Encyclopedia*, XV, 28-29 (madde, S. Vailhé tarafından derlenmiştir.) ve *Enciclopedia Universal Ilustrada Europeo-Americana*, LXIV (Bilbao-Madrid-Barselona), 10 ("Trabizon" adı altında). Bu yazarların bu kitabı daha önce gördükleri konusunda şüphelerim var; sayet görmüş olsalardı, muhtemelen Trabzon tarihi üzerine bir kaynakçada bundan bahsetmezlerdi. Kitabın başlığı tamamıyla yanıltıcıdır. Tahminen Yakın Doğu'yla ilgi fantastik hikâyelerin sade bir derlemesidir ve hiçbir şekilde tarihi önemi yoktur. Bazı örnekler vereceğim. Sayfa 86-87'de şu satır-

¹⁶ Aynı eser, bölüm 5, s. 117-129; bölüm 6, s. 129-135.

¹⁷ Aynı eser, s. 130-131.

ları okuyoruz: “Sarmatia Mağaralarının eski sakini Demorgus oğlu Rhecus oğlu Samarchanus (en güçlü Dük) halkını otoritesiyle ve onların cesaretini destekleyen yiğitlik örneğiyle bir medeniyet haline getirdikten sonra; Trabzon İmparatorluğu’nu ele geçirme girişiminde bulundu ve hükmetmek için seçildi ve o, böylece onların itaat ve sadakatlerine güvenerek Kolhis, Pontos, İberia ve Kapadokya’ya da boyun eğdirdi ve bununla ünlü oldu.” 307-308 numaralı sayfalarda “Prens, Trabzon’a doğru yola çıktı fakat saray eşrafının zengin ve kalabalık bir şehir olan *Samarchanda*’da tutulduğunu öğrenerek, şehre girişini nasıl yapması gerektiğini düşündü.” Sayfa 333’te: “Burada muhteşem bir feryat, Trabzonluların onun vasıtasıyla düşmanlarını kendilerine karşı fenalıklara girişmeme konusunda uyardıkları harikulâde bir gürültü ile gökyüzünü tehdit ediyor gibi göründü.” Sayfa 339’da: “Trabzon ordusu dağıtılır dağıtılmaz, aynı zamanda onların son zamanlardaki huzurunu kutlamak için, *Trezoboro* ciddiyetle barışın prensi olduğunu iddia etti.”

Özetlersek Gainsford’un kitabı Haçlı Seferleri sırasında ortaya çıkan hayal ürünü hikâyelerin bir derlemesidir ve konuları arasında Trabzon şehrinde çok uzakta esrarengiz ve gizemli hikâyeler içerir. XIII. yüzyıla ait Joinville adındaki bir Fransız yazara göre Trabzon’un konumu “Yunanistan’ın içinde” (*la parfonde Grece*) bir yerdedir.¹⁸ Gainsford’un eseri Trabzon tarihi üzerine yapılan bibliyografyalarda yer almayı hak etmiyor.

İddialara göre 1631’de Venedik’te, Monemvasia metropoliti Dorotheos tarafından yazılmış modern Grekçe bir kitap yayımlandı; kitabın uzun başlığı şöyledir: “Dünyanın yaratılışından Konstantinopolis’in fethi ve sonrasına kadar bir tarih kitabı. Monemvasia’nın en kutsal metropoliti Dorotheos tarafından çeşitli güvenilir hikâyelerden toplanan ve konuşma diline tercüme edilen...”¹⁹ Eser muhtemelen 1630’da derlenmiştir ve iki yüz yıl (XVII ve XVIII.) boyunca Yunanlar arasında fazlasıyla popüler olmuştur. İlk baskısının yayımlandığı 1631 yılından beri 1818 yılına kadar on yedi baskıdan az yayımlanmamıştır.²⁰ Bizim için onun yazarının Dorotheos yerine Hierotheos (Ἱερόθεος) ya da başka bir Rum yazar Manuel Malaksos (Μανουήλ

¹⁸ Joinville, *Histoire de Saint-Louis*, ed. N. Wailly (Paris 1882), bölüm CXVI, s. 591.

¹⁹ Βιβλίον ἱστορικὸν περιέχον ἐν συνόψει διαφόρους καὶ ἐξόχους ἱστορίας, ἀρχόμενον ἀπὸ κτίσεως κόσμου μέχρι τῆς ἀλώσεως Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἐπέκεινα. Συλλεχθὲν μὲν ἐκ διαφόρων ἀκριβῶν ἱστοριῶν καὶ εἰς τὴν κοινὴν γλῶσσαν μεταγλωττισθέν παρὰ τοῦ ἱερωτάτου Μητροπολίτου Μονεμβασίας κυρίου Δωροθέου ... Ἐνετίησιν, 1631. Monembasia’lı Dorotheos hakkında son bilgiler için bkz. Νέος Ἑλληνομνήμων, XVI (1922), s. 137-190: Δωροθέου Βιβλίον ἱστορικόν (Sp. Lampros’un yayınlanmamış son makalelerinden). Girişi açıklayıcı bölüm yazar adının baş harfleri tarafından imzalanmıştır. K. I. Δ. (s. 137-142). Ayrıca bkz. K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur* (2. baskı Münih 1897), s. 401. Th. Preger, *Die Chronik vom Jahre 1570* (“Dorotheos” von Monembasia und Manuel Malaxos), *Byz. Zeitschrift*, XI (1902), 4-15 (Krumbacher’in kitabına ek olarak).

²⁰ Bu kitabın çeşitli baskıları için bkz. E. Legrand, *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-septième siècle*, I (Paris 1894), s. 290-299, 352-353; II (Paris 1894), s. 327-334, 390-391, 437. E. Legrand, *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-huitième siècle*, I (Paris 1918), s. 303-305, 373; II (Paris 1928), s. 11, 256, 355, 450.

Μαλαξός) olup olmadığı önemli değildir.²¹ Sp. Lampros, Βιβλίον ιστορικών adlı eserin yazarını Monemvasiali Peseudo (Sahte)-Dorotheos (Ψευδοδωρόθεος Μονεμβασίας) olarak adlandırır. Görünüşe bakılırsa sonradan o, düşüncesini değiştirmiş ve kitabı Monemvasiali Dorotheos'a dayandırma eğilimine girmiştir. Bununla birlikte onun bu yazar hakkındaki gerçek görüşü açık değildir. Çünkü yazarın üzerine yazmayı planladığı özel çalışma ölümünden dolayı basılamamıştır.²² Dorotheos eserinde Bizans dünya kronikleri ve bazı başka kaynakları, örneğin uyaklı Mora kroniğini, muhtemelen nesir izahında, kullanmıştır.²³ Onun kaynaklarının ayrıntılı bir çalışması henüz yapılmamıştır. Bu kitap burada zikredilmelidir çünkü Trabzon'un düşüşünün oldukça kısa bir hikâyesini içermektedir. Son imparator David'in ismi burada birkaç kez geçmektedir. Şehrin anahtarının sultana teslim edilmesinden sonra o, Konstantinopolis'e götürüldü. Dorotheos'a göre David, ismine yakışmayan kaba ve alçak bir adamdı.²⁴

Trabzon İmparatorluğu tarihinin çok kısa ve oldukça basit bir taslağı 1663'te Venedik'te basılan İtalyanca bir kitapta verilmiştir. Sayfa numaraları verilmemiş uzun bir giriş ile 218 sayfalık folyoda bulunan bu kitap Lorenzo Miniati tarafından derlenmiş ve Komnenos ailesinin onuruna adanmıştır. Başlık şu şekildedir: Miniati Lorenzo, *Le glorie cadute dell'antichissima ed augustissima Famiglia Comnena*, Venedik'te 1663, folyoda. Yazara göre hanedan köken itibariyle Silvia, oradan Giulia, sonra Flavia ve son olarak Komnenos ismine dayanır ve onun menşei Latinlerin kralı Truvalı Aeneas'ın soyuna gider (s. 10). 61-65 numaralı sayfalarda çok kısa özetlerle Trabzon imparatorlarının hükümlerlerinin bir listesi vardır. Onlar *Capitani famosi*'lerdir ve yaptıkları işler için genellikle *i Gran Comneni* denir. 72. sayfada son Trabzon imparatoru David Komnenos'un ikinci eşi Helene Kantaku-zenos'a yazdığı bir mektup vardır. Mektup İtalyanca yayımlanmıştır: *Amantissima mia Consorte* ile başlar ve *Vastro amantissimo Davide* imzalıdır. 77-81 sayfalarında Trabzon imparatoriçesi Helene Kantakuzenos tarafından yazılan bir *ağıt (Pianto)* vardır. Sonra Corigliano *archipretesi* Girolamo Garapoli tarafından bir şiir (*ottave*) gelir: "Trabzon'un son imparatoru David Komnenos din uğruna ölmeleri için oğullarına öğüt verir." (s. 81-82.) 83-84. sayfalarda Fr. Franciscus Macedo Lusitanus tarafından yazılmış bir şiir vardır, "Imperatrix stragem Trapezuntici Imperatoris et Imperii lamentatur." 84-87. sayfalarda "Davidis Comneni ultimi Trapezuntij Imperatoris 'De fortuna triumphus' Carmen Lo. Francisci Raymundi academici incauti" okuyoruz. Açıkçası eserin herhangi bir tarihi değeri yoktur fakat Miniati'nin arzusundan kaynaklanan Komnenos hanedanını yüceltmek için Trabzon tarihiyle ilgilenen en erken örneklerden birine ve onun İtalyan devletinin mitolojik kökenleriyle bağlantısına

²¹ Örnek için bkz. Σπ. Λάμπρος, Περὶ τῆς παιδείας ἐν Ἰωαννίνοις ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Νέος Ἑλληνομνήμων, XIII (1916), s. 309.

²² Νέος Ἑλληνομνήμων. XVI (1922), s. 137-138.

²³ XV. yüzyılda Mora tarihi üzerine yazdığı eserin bir kısmı yayımlanmıştır. Ch. Hopf, *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues* (Berlin 1873), s. 237-239. Bkz. Krumbacher, *a.g.e.*, s. 401. Preger, *a.g.e.*, s. 5, 15.

²⁴ Monemvasiali Dorotheos *Βιβλίον ιστορικών*... (Venice 1631), s. 553-554 (1631 baskısını kullandım.) Ayrıca Fallmerayer de bu baskısını kullanmıştır. Fallmerayer, *Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt*, (Münih 1827), s. 263, 277, 279.

işaret etmesi ilginçtir. Karl Hopf, Miniati'in *Glorie cadute*'sinden bahseder ama onun sonucunu saçmalık olarak niteleyip reddeder (*unsinnig*).²⁵

Kolhis'deki Phasis'ten Rum bir keşiş olan Nikodemos 1665 civarında Sümela Manastırının bir tarihini ve muhtemelen oraya bağlı Papaların anısına dini bir töreni derlemiştir. Bildiğim kadarıyla yukarıda bahsi geçen 1600'de Athanasios Daimonokatalites tarafından yazılan Sümela tarihi gibi bu derleme de hâlâ yayımlanmamıştır.²⁶ Bununla birlikte Nikodemos'un derlemesi, Yunanca olarak Leipzig'de 1775'te yayımlanan yukarıda bahsi geçen Sümela Manastırının kısa tarihinde Metaksopoulos tarafından kullanılmış ve ismi geçmiştir. Onun alıntılarında, derlemenin sadece Sümela Manastırı ile alakalı olmadığını aynı zamanda Trabzon İmparatorluğu'nun politik ve dini tarihiyle de ilgili olduğunu öğreniyoruz.²⁷ Nikodemos'un derlemesinin Metaksopoulos'un alıntılarında olduğunu bilmesinden dolayı Karl Hops onu sahte bir eser olarak belirtir ve yazarın ismini Nikodemos yerine hatalı olarak Nicolaos Kolchis olarak adlandırır.²⁸

Ünlü Du Cange, sayısız ve muhtelif eserlerinde, Trabzon İmparatorluğu'nun tarihini ele alma konusunda başarısız olmuştur. Gerçekten de onun zamanında konuyla ilgili yazılı kaynaklar eksik, parçalı ve birbiriyle bağlantısızdı. Onun da iyice anladığı gibi bu şartlarda böyle bir görevi yerine getirmek imkânsızdı. Fakat 1680'de yayımlanan eseri *Familia Byzantinae*'de Trabzon İmparatorluğu'nun kuruluşunu kısaca ele almıştır. Du Cange'ye göre soy ismi Büyük olan Aleksios Komnenos *dux* unvanıyla Konstantinopolisli imparatorların himayesinde, yani 1204'ten önce, Angeli'nin idaresindeki Kolhis'i yani Trabzon vilayetini yönetmiştir. Konstantinopolis 1204'te Franklar tarafından ele geçirildiğinde Aleksios kendini düklüğün en yüksek yöneticisi olarak ilan etmeye karar vermişti. Du Cange, Aleksios'a imparatorluk unvanı atfetmenin yanlış olduğunu belirtmiştir, çünkü pek çok durumda bu unvanın büyük oğlu İoannes tarafından ilk kez zorla alındığına dikkat çekmiştir. Du Cange, bu sonucu XIII. yüzyılın bilge Fransız ansiklopedisti Beuvaislı Vincent'den (ö. 1264) aldığı bir bölüm üzerinden temellendirmiştir. Beuvaislı Vincent, *Speculum Historiale*'sinde 1240 dolaylarında Trabzon lordunun (*dominus*) Konya sultanına "200 mızraklı asker" ya da belirlenmiş bir miktarda asker vermeye alışkın olduğundan bahseder. Çünkü Beuvaislı Vincent, Trabzon yöneticisini imparator değil ancak melik olarak adlandırır. Du Cange da XIII. yüzyıl Trabzon yöneticilerinin imparator unvanını taşımadıkları sonucuna ulaşır.²⁹ Sonra Du Cange, Komnenos ailesinin

²⁵ K. Hopf, *Griechenland im Mittelalter und in der Neuzeit, Allgemeine Encyclopädie...* von Ersh und Gruber, LXXXV (Leipzig, 1867), 210, dipnot 24.

²⁶ Bkz. Σπ. Λάμπρος, *Θεωνᾶς ἄγνωστος χρονογράφος τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Τραπεζούντος*. Νέος Ἑλληνομνήμων, I (1904), s. 200: *συγγράμας περὶ τῆς αὐτῆς μονῆς Ἱστορικὸν καὶ Ἀκολουθίαν τῶν ὁσίων πατέρων*. Lampros, Nikodemos'un Metaxopoulos'tan alıntı yaptığının farkındadır.

²⁷ Metaxopoulos yaptığı atıflarda Nikodemos'un derlemesini Ἱστορία Τραπεζούντος (s. 56), Ἱστορία Σουμελά (s. 57), ya da kısaca olarak Νυκὸδημος verir.

²⁸ K. Hopf, *a.g.e.*, s. 210, n. 24.

²⁹ Du Cange, *Familiae Byzantinae* (Paris 1680), s. 192. Du Cange'nin konuya bakışına karşı çıkmıştır. Bkz. Fallmerayer, *Geshichte des Kaiserthums von Trapezunt* (Münih 1827), s. 69-81. A. Vasiliev, "The Foundation of the Empire of Trebizond", *Sepeculum*, XI (1936),

şeceresinin ikinci kısmında Trabzon prensleri ve imparatorlarının belirli bir sayısını ve akrabalık tablosunu verir.³⁰ Du Cange'e göre Trabzon İmparatorluğu'nun hüküm sürdüğü iki yüz elli sekiz yıl boyunca on ikiden fazla hükümdarı olmamıştır. Du Cange onların arasında sadece dokuzunun ismini vermiştir. Biz şimdi Trabzon'da yirmiden az olmamak kaydıyla imparatorun olduğunu ve hepsinin ismiyle belirlendiğini biliyoruz.³¹ Başka bir yerde Du Cange Bizans imparatoru V. İoannes Palaiologos'un (1341-1391) imparator III. Aleksios'un (1349-1390) kızı Trabzonlu prenses Eudocia ile evliğinden bahseder.³² O, ayrıca "Phrantzes David'in sultanın kendisi tarafından ona atılan yumruk darbesiyle öldürüldüğünü kaydeder." diye yazmıştır.³³ Eldeki materyalin yetersizliğini fark ettiğinden dolayı Du Cange sonuç kısmında Trabzon Komnenoslarının kaderlerinin anlaşılmasız karanlıkla kaplı olduğunu yazmıştır.³⁴

1701'de bir Fransız botanist P. Tournefort, Fransa kralı tarafından bilimsel bir görevle Yakın Doğu'ya gönderilmiştir ve o, bu sırada Trabzon'u ziyaret etmiştir. 23 Mayıs'ta şehre varmış 3 Haziran'da şehirden ayrılmıştır.³⁵ Osmanlı seyahatinde sadece botanikle değil aynı zamanda hem tarih hem de ülkenin gelenek ve görenekleriyle ilgilenen Tournefort, kısa Trabzon ziyaretine rağmen şehrin hem antik hem de ortaçağ tarihine biraz dikkatini yöneltmiştir.³⁶ Tournefort, Konstantinopolis'in Fransızlar ve Venedikliler tarafından ele geçirilmesinden sonra yalnızca imparatorluğunun tahtını Trabzon'da kuran Komnenos'un köşesine çekilmesiyle tarihte Trabzon şehrinin yükseldiğini yazmıştır.³⁷ O, XII. yüzyılda Konstantinos Gabras'ın kendisini orada bağımsız yönetici ya da Tournefort'a göre ikinci derecede bir tiran (*en petit Tyrant*) olarak ilan ettiğini biliyordu. 1204'te lakabı Büyük olan Aleksios Komnenos dük (Dux) unvanıyla Trabzon'u ele geçirdi ve Rumlar'ın adeta gerçek imparatorları olan Komnenos'un o olduğunu göstermek istermişcesine Trabzon imparatoru olarak

30-32. [Bu makale Murat Keçiş ve Murat Hanar tarafından dilimize kazandırılmış ve *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*'nin 2018 yılı 13. cildi 25. sayısında yayımlanmıştır. ç.n.]

³⁰ Aynı yazar, s. 191-195. Du Cange'nin eserinin Venedik baskısında (Venedik 1729), s. 158-161; bkz. W. Miller, *Trebizond, The Last Greek Empire* (Londra 1926), s. 130.

³¹ Bkz. Fallmerayer, *a.g.e.*, s. 101-102.

³² Du Cange, *a.g.e.*, s. 239.

³³ Du Cange, *a.g.e.*, s. 195: Tradit Phrantzes Davidem ab ipso Sultano pugno interfectum esse. Burada ilginç bir hata vardır. Phrantzes'in *Tarihinde* (ed. Bonn, 414) şunu okuruz, *κακείνον πνιγμῶ ἐτελείωσε*, onun boğulmasını (Sultan emretti): Bonn baskısında Latince tercüme doğrudur: suffocari jussit. Fakat Phrantzes'in *Tarihinin* erken bir Latince mütercimi yanlış bir çeviri verir: o [sultan] onu [David'i] bir yumrukla öldürür. Du Cange'in bu alıntıyı orijinal Grekçe metinden değil de Latince çeviriden vermesi oldukça ilginçtir. Bu hata zaten Lebeau'nun *Histoire du Bas-Empire*'nda açıklığa kavuşturulmuştur. Eserin Saint Martin ve Brosset tarafından yeni baskısı yapılmıştır, XXI (Paris, 1836), 375-376. Açık bir şekilde mütercim iki Grekçe kelimeyi karıştırmıştır: ὁ πνιγμῶς -boğma ve ἡ πνιγμῆ- bir yumruk.

³⁴ Bkz. Fallmerayer, *a.g.e.*, s. XIV.

³⁵ Fallmerayer hatalı olarak Tournefort'un 1700'ün yazında Trabzon'da olduğunu söyler. Fallmerayer, *Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt* (Münih 1827), s. 292.

³⁶ Pitton de Tournefort, *Relation d'un voyage du Levant fait par ordre du Roy*, vol. II (Paris 1717) bu kitabın Amsterdam'da 1718'de yayımlanan başka bir baskısını da kullandım. Parantez içinde sonraki baskının sayfa numaralarını veriyorum.

³⁷ II, s. 224 (99).

adlandırdıkları oğlu İoannes Komnenos, Trabzon'un sadece üçüncü yöneticisiydi. Konstantinopolis'te ikamet eden Mikhail Palaiologos, Roma'yı takip etmek için Rum usulünü terk etmiştir. Beauvaislı Vincent'in, Aleksios Komnenos'u sadece Trabzon'un *efendisi* (*seigneur*) olarak adlandırması kaçınılmazdır.³⁸ Tournefort "birisi *imparatorluk* terimini kullanmak istemiyorsa şehrin hâkimiyeti de denilebilir, ancak ne olursa olsun o, 1204'te Aleksios Komnenos ile başlamış ve 1461'de II. Mehmed'in David Komnenos'u tahtan indirmesiyle sonlanmıştır." diyerek düşüncesini belirtmiştir.³⁹ Tournefort, "bu talihsiz prens" imparator İoannes Kantakuzenos'un kızı İrene ile evlendi diyerek hata yapmaktadır.⁴⁰ XV. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış olan David Komnenos tabi ki de XIV. yüzyılda yaşamış olan İoannes Kantakuzenos'un (1341-1354) kızı ile evlenmiş olamaz.⁴¹ Tournefort, Du Cange'in ifadesine uygun olarak David Komnenos'un sultan tarafından atılan bir yumrukla öldüğünü söyleyen Bizans tarihçisi Phrantzes'e atfı yapmıştır.⁴² Trabzon İmparatorluğu'nun siyasi tarihinin bu kısa araştırmasına ek olarak Tournefort şehrin ve surlarının güzel bir tasvirini vermektedir ve dört Grekçe kitabeyi de yayımlamıştır; bunlardan özellikle Büyük İustinianos'un adını içeren ilginçtir.⁴³ Böylece biz Trabzon limanının ve Aya Sofya ziyareti ve şehrin yirmi beş mil güney doğusunda bulunan büyük Aziz John Manastırına ziyaretinin bir tasvirine sahibiz.⁴⁴ Bugün bile Tournefort'un Trabzon'a ayırdığı birkaç sayfa ilgiyle okunup istifade edilebilir.

Trabzon'un siyasi ve dini tarihiyle yakından bağlantılı olan özellikle Sümela Manastırının tarihine dayanan Trabzon İmparatorluğu'nun tarihlerini XVII. yüzyılda Athanasius Daimonokatalites ve Phasisli Nikodemos'un derledikleri gerçeğine zaten vurgu yapmıştık ama bu iki derleme de yayımlanmamıştır. Ancak bunlar, derlemesi 1775 yılında yayımlanan Metaksopoulos tarafından kullanılmıştır. Bu eser son derece nadidedir. E. Legrand'a göre sadece dört kopyası vardır.⁴⁵ 1) merhum Fransız Profesör Emile Legrand'ın özel kütüphanesinde, bu kopya şimdi Paris'te Profesör H. Pernot'a aittir;⁴⁶ 2) İngiliz Müzesi'nde, 870, h. 3; 3) *Ecole évangélique in Smyrna*, Ἐρησκ. Τκ. 206 kütüphanesinde; 4) Atina Milli Kütüphanesi'nde, Theol. 3859. Kitap Yunanca yazılmış ve 1775'te Leipzig'de yayımlanmıştır. Yazarı Sümela Manastırının başrahibi *hieromonachus* Parthenios Metaksopoulos olan Trabzonlu bir rahiptir.

³⁸ II, s. 232-233 (101-102). Günümüzde Aleksios Komnenos'un zaten imparatorluk unvanını kullandığı görüşü hâkimdir. Bkz. A. Vasiliev, "Foundation of the Empire of Trebizond", *Sepeculum*, XI (1936), s. 30-37. Ayrıca Fallmerayer, *a.g.e.*, s. 69. Mikhail Palaeologos hakkındaki bu ifadede Tournefort, 1274 yılındaki Lyon Konsili'nin görüşüne sahipti.

³⁹ II, s. 233 (102).

⁴⁰ *Aynı eser*.

⁴¹ David'in ikinci eşi aynı meşhur aileden gelen Helene Kantakuzene'ydi. Bu Tournefort'un hatasını açıklar.

⁴² II, s. 233 (102). Du Cange'nin bu ifadesinin yanlış olduğunu yukarıda belirttik.

⁴³ II, s. 233-235 (102-103). Bkz. A. Vasiliev, "Zur Geschichte von Trapezunt unter Justinian dem Grossen", *Byz. Zeitschrift*, XXX (1929-1930), s. 385-386.

⁴⁴ II, s. 235-238 (103-104).

⁴⁵ Emile Legrand, *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-huitième siècle*. Oeuvre posthume complétée et publiée par Mgr L. Petit et H. Pernot, II (Paris, 1928), s. 207-208.

⁴⁶ 1934'te Paris'te çalışırken Prof. H. Pernot bu kitabı yeterli süre için bana nezaketen ödünç verdi. Burada kendisine içtenlikle teşekkür ederim.

Eser Trabzon'un ve komşularının dini tarihiyle bağlantılı çeşitli makaleleri içermektedir. Başlığı çok uzundur. Bazı eksiklerle başlık şöyledir: 'Η θεϊα και ιερα ακολουθία τῶν ὁσίων καὶ θεοφόρων Πατέρων ἡμῶν Βαρνάβα καὶ Σωφρονίου τῶν ἐξ Ἀθηνῶν, καὶ τοῦ Ἱεροῦ Χριστοφόρου, τῶν ἐν Μελαῖ ὄρει ἀσκησάντων... ἡ Ἱερά ἱστορία τῆς βασιλικῆς Μονῆς τοῦ Σουμελαῖ... Ἐμμελεῖ δὲ καὶ σπουδῆ καὶ συνδρομῆ τοῦ ἐκ τῆς αὐτῆς Μονῆς Παρθενίου Ἀρχιμανδρίτου Τραπεζουντίου τοῦ Μεταξοπούλου, παρ' οὗ συντεθεῖσα καὶ ἡ ἐν Συνόψει Ἱστορία τοῦ Βασιλείου τῆς περιφήμου Τραπεζοῦντος. Ἐν Λευσία τῆς Σαξονίας, ἐν ἔτει αἰσοε'-1775. Şehrin ve Trabzon İmparatorluğu'nun tarihinin kısa bir taslağı on dört sayfa halinde 55-68 arasındaki sayfalarda bulunur. Bu taslağın başlığı ise şöyledir: Ἱστορικὸν τῆς πολέως Τραπεζοῦντος, καὶ τῶν Βασιλέων αὐτῆς, παρὰ τοῦ ἐν Ἱερομονάχοις Παρθενίου Τραπεζουντίου τοῦ Μεταξοπούλου, καὶ Ἀρχιμανδρίτου ἐκ τῆς βασιλικῆς Μονῆς Παναγίας τοῦ Σουμελαῖ. Derlemenin niçin Almanya'da basıldığını bilmiyorum.

53-56 sayfaları arasında Metaksopoulos, 1204'ten önce Trabzon'un pagan ve Hıristiyan geçmişi hakkında bazı özet bilgiler vermiştir. Bunların arasında Sümela Manastırını kuran Barnabas ve Sophronios adındaki iki Rum rahibin Büyük Theodosios yönetiminde Atina'dan geldiğini belirtir. Ardından şimdiki adı Vazelon olan Zabulon Manastırının kuruluşunu da ayrıca anlatır. Notlarında o, Georgios Synkellos, Zosimus, John Malalas, Symeon Metaphrastes ve yukarıda birkaç kez bahsi geçen Athanasios Daimonokatalites ve Kolhisli Nikodemos'un derlemeleri gibi bazı Bizans kaynaklarına atıf yapar. 59-68 arasındaki sayfalarda Metaksopoulos, Trabzon İmparatorluğu'nun tarihini ele alır. Genel olarak söyleyebiliriz ki verdiği bilgiler kesin değildir ve bazen efsaneden ayırt edilemezler. Trabzon imparatoru Nikephorus Palaiologos'un⁴⁷ ölümünden sonra 1204'te Andronikos'un soyundan (ὁ Ἐκγονος) Büyük Aleksios Konstantinopolis'ten gelmiş ve Trabzon imparatorluk tahtını ele geçirip otuz dört yıl orayı yönetmiştir.⁴⁸ Şehrin dışında kendi elleriyle bir canavarı ve korkunç bir ejderhayı öldürmüştür. Yerine geçen imparatorların isimleri ve tarihleri çoğunlukla yanlış; örneğin XIII. yüzyılda hiçbir zaman mevcut olmayan Nicolas ve Hadrian gibi imparator isimlerini vermiştir. 1261 yılında Konstantinopolis'i Latinlerden alan Mikhail Palaiologos Latin zihniyetindeydi (Λατινοφρονήσαντος).⁴⁹ Bu nedenle Konstantinopolis'in sakinleri imparatorluk unvanını ve sembolünü Trabzonlu İoannes'e gönderdi. Trabzonlu İoannes ile Mikhail Palaiologos arasındaki anlaşmazlıktan birkaç yıl sonra İoannes, Mikhail'in kızı Eudokia ile evlendi.⁵⁰ 1340 dolaylarında Aleksios, İranlılar üzerinde kazandığı başarılarından dolayı Βασιλεύς καὶ Αὐτοκράτωρ πάσης Ἀνατολῆς, Ἰβήρων καὶ Περσείας ilan edildi.⁵¹ Doğal olarak Metaksopoulos, Floransa konsiline şiddetle karşı çıkmış ve onu, "Kutsal ve ekümenik konsilleri tarafından aforoz edilmiş tama-

⁴⁷ Nicephorus Palaiologos tabii ki bir imparator değildi fakat XII. yüzyılda bahsedilen Trabzon'un son yöneticisiydi.

⁴⁸ Gerçekte, I. Aleksios on sekiz yıl (1204-1222) yönetmiştir.

⁴⁹ Burada Metaxopoulos, Mikhail'in Roma ile görüşmelerini ve 1274'te Lyon Konsili'nin sonuçlanmasını tasavvur eder.

⁵⁰ Bu, tarihsel bir gerçektir. Trabzon İmparatoru II. İoannes (1280-1297).

⁵¹ 1340 yılı yanlış. Fakat II. Aleksios (1297-1330) muhtemelen bu unvanı taşıyan ilk Trabzonlu hükümdardı.

men iğrenç sahte bir konsil (ψευδοσύλλογος) olarak” adlandırmıştır. Türkler tarafından Trabzon’un ele geçirilmesi 66-67. sayfalarda anlatılmıştır. Metaksopoulos kısa taslağını şu kelimelerle sonlandırmıştır: “Kısaca anlatıldığı gibi bu eser, orada ve buradaki çeşitli yazarlardan derlenmiş ve yeteneğimize göre yazılmıştır.” (s. 68). 45-52. sayfalarda Metaksopoulos “Tüm Doğu’nun, İberyalılarının ve deniz aşırı eyaletlerin otokrati ve Tanrımız Mesih’in inançlı imparatoru Aleksios’un imparatorluk *khrysobull*’unun tam bir kopyasını” verir. Ne yazık ki Metaksopoulos tarafından kopya edilen metin şimdi mevcut değildir, fakat Venediklilerin lehine 1364 Mart’ında III. Aleksios (1349-1390) tarafından çıkarılmış olan ve oldukça bilinen *khrysobull*’u kopyaladığına inanıyorum.⁵²

Tabi ki Metaksopoulos’un taslağının hiçbir şekilde tarihi değeri yoktur fakat bu taslak XVIII. yüzyılda Trabzon üzerine bilginin ne derece zayıf olduğunu ve Metaksopoulos’un konuyu ele alma yeterliliğinin ne kadar iptidai olduğunu gösterir. O, açıkça Du Cange’in eseri *Familiae Byzantinae* dahi bilmiyordu. Metaksopoulos’un eserine aşına olan K. Hopf, onu “sade ve basit bir kopya” (*reiner Schwindel*) olarak betimlemiştir.⁵³

1789’da Hénin, Komnenos imparatorluk sarayının menşei üzerine tarih ve soylarıyla ilgili kısa bir Fransızca çalışma yayımlamıştır.⁵⁴ Yazar, Komnenos hanedanı hakkında elde ettiği bilgilerin çoğunu, soyunun son çocuklarından biri olan Rum prens Demetrius Komnenos’tan aldığını bize söylüyor. Kendi soyunun doğrudan son Trabzon İmparatoru David’den geldiğini kanıtladıktan sonra prens, Fransız kralından berat almış, XVIII. yüzyılda Fransa’da yaşamış ve 1811’de Paris’te ölmüştür.⁵⁵ Hénin’in eseri önemsiz ama şahane bir masaldan başka bir şey değildir. Komnenos ailesinin birinci kolunun MÖ. 2500 Troya kralı I. Teucer’e dayandığına inanır (s. 6). İkinci kolu MS. 469’da Comanus ya da Comaine ve daha sonra Komnenos unvanını benimseyen Flavia’nın Roma ailesiyle ilişkilendirir (s. 29). Demetrius Komnenos’un yanı sıra Hénin, kaynakları arasında 1460’ta yaşamış ve Komnenos imparatorluk sarayının bir tarihini yazmış olan büyük Yunan tarihçi John Laskris’ten de bahseder (35-36).⁵⁶ Hénin, XIV. yüzyılda yaşayan ve bir Yunan tarihi

⁵² Öyleyse bu kopyanın bahsi D. Zakythinos’un iyi monografisinde yapılmış olabilir, *Le chrysobulle d’Alexis III Comnène empereur de Trébizonde en faveur des Vénitiens* (Paris 1932).

⁵³ K. Hopf, *Griechenland im Mittelalter und in der Neuzeit. Allgemeine Encyclopädie...* von Ersch und Gruber, LXXXV (Leipzig 1867), 210, n. 24. Metaxopoulos’un bazı kaynakları için bkz. S. Lampros, Θεωνᾶς ἄγνωστος χρονογράφος τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Τραπεζούντος. Νέος Ἑλληνομνημῶν, I (1904), 200-201. T. Εὐαγγελίδης [Ἱστορία τῆς Τραπεζούντος ἀπὸ τῶν ἀρχαιότατων χρόνων μέχρι τῶν καθ’ ἡμᾶς (756 π. x.-1897). Ἐν Ὁδησῶν, 1898, Metaxopoulos’un derlemesinden önsözde bahsetmektedir (s. 8).

⁵⁴ Hénin, *Coup d’oeil historique et généalogique sur l’origine de la maison impériale de Comnène*, (Venedik 1789).

⁵⁵ *A.g.e.*, s. 87; 103-107. Berat, 107-114. İki kişisel mektup bu sorunla bağlantılıdır. s. 43-44. Bkz. Fallmerayer, *Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt*, s. xv.

⁵⁶ Bu hümanist hakkında Bkz. Ἰάννος (Ἰωάννης) Λάσκαρις E. Legrand, *Bibliographie hellénique*, I (Paris 1885), CXXXI-CLXII; II (Paris, 1885), 322-334. Yakın zamanda yapılan bir çalışma: B. A. Μυστακίδης, *Λασκάρεις* (1400-1869), Ἐπετηρίς, Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, V (1928), 141-145 burada Komnenos hanedanının tarihinden bahsedilmemiştir.

kaleme alan Leo Allatius'un İoannes Laskaris'le tamamen uyuştüğünü söyler⁵⁷. III. Aleksios Komnenos Trabzon'un ilk imparatoruydu ve 1203'te ölmüştü. 1255'te IV. Aleksios Komnenos Trabzon'un ikinci imparatoruydu. Hénin'in eseri oldukça anlamsızdır ve K. Hopf'un deyiimiyle eserin saçma olması şaşırtıcı değildir.⁵⁸

Fallmerayer'in keşifleriyle eserlerinden önce sadece bir eser ciddi anlamda Trabzon İmparatorluğu tarihiyle özellikle ilgilenmiştir. Bu, İskandinavyalı tarihçi P. W. Afzelius tarafından Latince yazılmış ve 1824'te Upsala Üniversitesinde doktora tezi olarak yayımlanmıştır.⁵⁹ Açıkçası Afzelius'un zamanında imparatorluk tarihi için ulaşılan materyal sadece az değil, aynı zamanda maalesef kötü bir şekilde dağınmıktı. Yazar tabii ki bunun farkındaydı. Trabzon İmparatorluğu sadece çok az sayıda kişi tarafından bir isimden daha fazlası olarak biliniyordu. Bazı yazarlar kaynakların yetersizliğinden dolayı Trabzon tarihiyle uğraşmaktan vazgeçerken, diğerleri konunun araştırılmasının önemsiz ve değersiz olduğunu düşünmüştü. Fakat Afzelius, çeşitli kaynaklardan elde ettiği az bilgiyi bir araya getirerek imparatorluk tarihini değerli kılacağına ve okuyucuya basit bir anlatımla sunacağına inanmıştı. Bu, beyhude bir görev değildi, küçük bir adımla başlayan, bir imparatorluk olarak iki yüz elli sekiz yıl yaşayan ve bir de Konstantinopolis'in fethinden sonra dokuz yıl daha yaşayarak 1462'ye⁶⁰ kadar Bizans İmparatorluğu'nun hayatını devam ettiren Trabzon'un hikâyesini anlatması gerektiğini düşünmüştü. 1462'de uzun süren bir Trabzon kuşatmasından sonra şehir Türklere teslim olmak zorunda kalmıştı ve Trabzon'un son imparatoru yedi oğluyla birlikte gönülsüzce Hıristiyan inancından vazgeçmiş ama yine de acımasız bir ölümle buluşmuşlardı.⁶¹ Trabzon ile ilgili konulardaki yetersiz bilgiler çoğunlukla Bizanslı yazarların eserlerinde geçmektedir, özellikle de Niketas Khoniates, Nikephoros Gregoras, George Pakhimeres ve Laonikos Khalkokondiles. Onların açıklamaları bazen büyük bilim adamı Carolus du Fresne (Du Cange)'nin yardımı olmaksızın anlamsızdır. Afzelius'un görevi çeşitli yerlerdeki *disjecta membra*'yı [dağınık haldeki yazılı kaynaklar ve parçaları] aramak ve bir bütün haline getirmektir. Afzelius, bizim anlatmakla meşgul olduğumuz şeyler henüz yeterince açıklanmamış ve bilinmemiş Bizans tarihinin bir döneminden sadece zerrelere ve sözde ilâvelerde, dediğinde hiç kimse şaşırmamalıdır.⁶² Yaptığımız çalışmayla alâkası olmayan Bizans tarihi üzerine genel bir irdelemeden sonra Afzelius, Frankların 1204'te Konstantinopolis'i ele geçişini, İznik'te Theodoros Laskaris'in tarihini ve Epir Despotluğu'nu ana hatlarıyla anlatır.⁶³ Yazar, doğru bir şekilde ilk Trabzon imparatorunun Bizans imparatoru I. Andronikos'un büyük oğlu Aleksios Komnenos olduğunu söyler fakat Du Cange'in iddiasına uygun olarak 1204'te Aleksios Komnenos'un Trabzon'u *duk* unvanıyla yönettiğini belirtir. Aleksios Komnenos'un unvanının neden 'Büyük' olduğu bilinmemektedir. Yaşamının ve faaliyet-

⁵⁷ Allatius XVII. yüzyılda yaşamıştır.

⁵⁸ K. Hopf, *a.g.e.*, I, s. 210, n. 24.

⁵⁹ P. W. Afzelius, *De Imperio Trapezuntino. Dissertatio* (Upsala 1824), s. 82.

⁶⁰ Aslında Trabzon İmparatorluğu'nun yıkılışı 1461'dir.

⁶¹ Afzelius, *a.g.e.*, 1-2.

⁶² *Aym eser*, s. 2-4.

⁶³ *Aym eser*, s. 5-10. Afzelius 20-28 sayfaları arasında 1204 öncesi Trabzon tarihinin kısa bir incelemesini vermiştir.

lerinin geri kalanı karanlıkta gizli kalmıştır.⁶⁴ Afzelius'un zamanında Aleksios'un halefi olan oğlunun, isimleri bilinmiyordu. Du Cange'in ifadesine uygun olarak Afzelius, 1274'te Lyon Konsilini karara bağlayan imparator Mikhail Palaiologos'a karşı imparatorluğun Rum Ortodoks nüfusu tarafından ona karşı büyük bir nefretin yükseldiğini ve Ortodoksların imparatorluk unvanını ondan alarak Trabzon yöneticisi II. İoannes'e (1280-1297) geçirdiğini belirtir. Bu olaydan sonra II. İoannes imparator olarak adlandırılmıştır.⁶⁵ İki saray arasındaki görüşmelerden sonra 1282'de II. İoannes, Mikhail Palaiologos'un üçüncü kızı Eudokia ile evlenmiştir. "Bizans sarayıyla yapılan bu birleşme sayesinde Trabzon İmparatorluğu'nun şöhreti arttı. Bundan böyle Lazların sarayının Bizans sarayının bir taklidi olmaya başladığı muhtemeldir."⁶⁶ Sonra Afzelius, Trabzon ile Ceneviz arasındaki düşmanlıktan ve onların ticari ilişkilerinin tazmininden bahsetmiştir.⁶⁷ Afzelius'a göre, Trabzon 1462'de yıkılmıştır. O, pek çok araştırmacının bu olayın 1461'de olduğuna inandığını biliyordu ama onların görüşünü kabul etmemiştir.⁶⁸

Afzelius, son derece temkinli ve itinalı bir tarihçiydi. O, zamanının mevcut materyallerine dayanarak iyi bir iş çıkartmıştır. Bizans tarihçilerine ve sıklıkla yakından takip ettiği ancak arada sırada fikirlerinin çakıştığı Du Cange'nin *Familiae Byzantiae*'sine çok aşina idi. Daha önce belirttiğimiz Tournefort'un *Travel in the Levant* adlı eserine ve H. Ameilhon tarafından Lebeau'nun ilk baskı eseri *Histoire du Bas-Empire*'a (Paris, 1757-1857) atıfta bulunmuştur. Afzelius yukarıda bahsi geçen Komnenos hanedanının menşei ve şeceresiyle ilgili Miniati'nin hayal ürünü eserini acımasızca eleştirme konusunda son derece haklıdır.⁶⁹ Afzelius'un dezavantajı 1827'de yayımlanan Fallmerayer'in *Trabzon İmparatorluğu'nun Tarihi* adlı muhteşem keşiflerle dolu aydınlatıcı eserden birkaç yıl önce çalışmasını kaleme almış olmasıdır. 1854'te A. Kunik, Afzelius'un eserinin bir öneminin olmadığını belirtmiştir.⁷⁰ Kunik sadece Fallmerayer'in eserlerini değil, ayrıca Lebeau'nun ciltlerce eserinin ikinci genişletilmiş ve gözden geçirilmiş baskısını hatta G. Finlay'in *History of the Byzantine and Greek Empires*'in ilk baskısını da biliyordu. Çok sayıdaki yeni malzemeye öylesine çok önemli eserler yayımladıktan sonra Kunik haklıydı. Bununla birlikte Afzelius, kendi zamanı için çok iyi ve güvenilir bir kitap yazmıştı. Afzelius'un eserine, Fallmerayer'in *Trabzon İmparatorluğu Tarihi*'nden önce Trabzon İmparatorluğunun tarihinde ne olduğunun doğru bir özeti olarak bakılmalıdır. Fallmerayer belli ki Afzelius'un tezinden haberdar değildi çünkü Fallmerayer ne eserinin önsözünde ne de içerisinde ondan bahsetmiştir. O muhakkak onu tanıyor olmalıdır. Her halükârda Afzelius'un eseri, Trabzon İmparatorluğu üzerine bilgimizin kademeli gelişiminin izini sürdüğümüz bir çalışmada yer almalı ve

⁶⁴ *Aynı eser*, s. 28-29.

⁶⁵ *Aynı eser*, s. 30-31.

⁶⁶ *Aynı eser*, s. 37.

⁶⁷ *Aynı eser*, s. 43-45.

⁶⁸ *Aynı eser*, s. 81.

⁶⁹ *Aynı eser*, s. 29-30.

⁷⁰ A. Kunik, "Trabzon İmparatorluğu'nun Kuruluşu", *Uchenyya Zapiski of the Imperial Academy of Sciences in St. Petersburg*, birinci ve üçüncü kısımları, II (1854), s. 706, n. 1 (Rusça).

lâyıkıyla takdir edilmelidir. Afzelius'un kitabıyla Trabzon İmparatorluğu tarihi çalışmalarının hazırlık niteliğindeki kısmı ya da kısa dönemi sona ermiştir.

Fallmerayer, 1827'de bu konudaki başlıca eserini yayımlamasıyla Trabzon İmparatorluğu'nun tarihinde yeni bir sayfa açılmıştır. J. Ph. Fallmerayer Tirol'de (Avusturya) 1790'da doğmuştur. Fallmerayer, 1814-1815'te Napolyon'a karşı savaşan bir teğmendir. Avrupa'da ve özellikle de Yakın Doğu'da yorulmak bilmez bir seyyah, kısa bir süreliğine Münih Üniversitesi'nde profesör ve 1848 ihtilal hareketinin içinde olan ve İsviçre'ye sürgün edilen bir politikacıydı. Fallmerayer, Trabzon tarihini inceleme ve oluşturmada gerçek bir öncü olmuştur. 1861'de yetmiş bir yaşında Münih'te ölmüştür. O, zaman zaman birazcık rahatlamak için gittiği Münih tavernasında, kendi yaşamını aşağıdaki satırları yazarak nitelendirmiştir.

Disce, puer, virtutem ex me verumque laborem, [Öğren ey oğul erdemi,
gerçeği ve çalışmayı benden öğren]
Fortunam ex aliis.⁷¹ [Talihi diğerlerinden]

Trabzon, gençliğinde Fallmerayer'i cezbetmişti. O, şöyle yazmıştır: “Trabzon ve sonsuz yeşil Kolhis-gençliğimde rüyalarımın ülkesiydi; oranın havasını solumak zorunda olduğumu hissediyordum.”⁷² Trabzon İmparatorluğu üzerine birkaç yıl çalıştıktan sonra ilk kez şehri ziyaret etmişti. En sonunda şehrin karşısındaiken şu kelimeler dudaklarından dökülmüştür: “Bu, hoş ve ahenkli adıyla Komnenosların uzun zamandır arzuladığı şehir.”⁷³ Başka bir paragrafta müellif, Trabzon etrafındaki manastırları gezerken “Dünyada hiçbir ülke hac yapmak için bu büyüğü doğadan daha uygun değildir.” diye haykırmıştır.⁷⁴

1824'te Fallmerayer Kopenhag Bilimler Akademisi tarafından ilan edilen bir yarışmanın konusuna uygun olarak, çalışmasıyla akademiden altın bir madalya kazanmıştır. Konu “Trabzon İmparatorluğu” idi.⁷⁵ Bu hususta A. Kunik “Trabzon Devletinin parlak tarihinin oluşumunun başlangıcını Danimarka'ya borçlu olduğunu” iddia etmiştir.⁷⁶ XV. yüzyılda Kardinal Bessarion'un Venedik şehrine bağlı-

⁷¹ Fallmerayer'in biyografisi için bkz. Thomas, *Gesammelte Werke von Fallmerayer*, I (Leipzig, 1861). Steub, *Fallmerayer, Allgemeine deutsche Biographie*, VI (1877), 558-566. Höfler, “Erinnerungen an Fallmerayer. Ein Licht und Schattenbild”, *Mittheilungen des Vereins für Geschichte der Deutschen in Böhmen*, XXVI (1888), 395-416. Mitterrutzner, *Fragmente aus dem Leben des Fragmentisten*, (Brixen, 1887). A. Vasiliev, “Yunanistan'da slavlar”, *Viz. Vremennik*, V (1898), 35-41 (ayrı baskı). Son çalışma Rusçadır. Ernst Malaen, *Fallmerayer's Schriften und Tagebücher*, 2 vols (Münich 1913).

⁷² Thomas, *a.g.e.*, I, s. xxi-xxii; Mitterrutzner, *a.g.e.*, s. 25.

⁷³ Fallmerayer, *Fragmente aus dem Orient* (2. Baskı, Dr. Thomas'ın yeniden gözden geçirmesi ve giriş yazısı ile Stuttgart, 1877), s. 26.

⁷⁴ *Original Fragmente...* I, s. 55. Tam başlık aşağıda verilecektir.

⁷⁵ İlginç bir rastlantıya burada yer vermek gerekir. Kopenhag Akademisi, Fallmerayer'in çalışması “Trabzon İmparatorluğu” için bir altın madalya ile ödüllendirdiği aynı yılda (1824) İskandinavyalı tarihçi Afzelius, aynı konudaki doktora tezini yayımlamıştır. Afzelius için yukarıya bakınız.

⁷⁶ A. Kunik, “Bizans neden hâlâ Dünya Tarihinde bir muamma olarak kalmaktadır?”, *Uchenyya Zapiski of the Imperial Academy of Sciences in St. Petersburg*, birinci ve üçüncü kısımlar, II (1854), s. 438 (Rusça).

ladığı zengin el yazması külliyyatının da arasında olduğu Venedik'teki St. Mark Kütüphanesindeki (Bibliotheca Marciana) araştırması sırasında Fallmerayer, XV. yüzyılın başında Trabzon'da yaşamış olan Mikhail Panaretos tarafından yazılan Trabzon saray *kroniğini* keşfedecek kadar şanslıydı. Bu sıkıcı ama doğrucu kronik, Trabzon İmparatorluğu tarihindeki en önemli olayların kronolojik silsilesini belli bir ölçüde iyileştirme imkânı sağlıyordu. Kronik 1204'ten 1426 yılına kadar olan dönemi kapsamakta ve daha önce bilinmeyen bazı Trabzonlu imparatorların isimlerini vermektedir. Panaretos'un kroniğinin 1382 yılıyla bittiği hemen hemen kesindir ve eserin el yazması, çeşitli nekroloji ekleriyle birlikte son Trabzon imparatoru David'in Kırım'da Theodorelu Maria ile evlendiği 1426 yılına kadar, bilinmeyen başka bir yazar tarafından devam ettirilmiştir.

Panaretos'un el yazması verilerini ve bazı farklı belgeleri kullanan Fallmerayer seçkin eseri *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*'ni 1827'de yayımlamıştır. Yayımlandığı tarihten zamanımıza kadar yıllar geçmesine rağmen bugün bile eser önemini kaybetmemiştir.⁷⁷ Giriş bölümünde (s. 1-43) Fallmerayer en erken zamanlardan Bizans dönemine, 1185 yılına kadar Trabzon tarihinin bir taslağını çıkartmıştır. Bu kısımda 1185'te Konstantinopolis'te patlak veren ihtilalin, Komnenosları düşürdüğü sırada çocuk denecek yaşta iki erkek kardeşin Kolhis'e götürülmesi ve Trabzon ile Gürcü Kraliçesi Tamara arasındaki ilişkiler yeterince değerlendirilmiştir. Sonra Fallmerayer o zamanlar mümkün olduğu kadarıyla elindeki tüm detayları kullanarak Trabzon İmparatorluğu'nun yıkıldığı 1462 yılına kadar olan tarihinin çok ilgi çekici ve güvenilir bir resmini sunar.⁷⁸ Siyasi tarihin yanında imparatorluğun içerdeki durumu, başkent ve eyaletler, gelenek-görenekler, ticaret, edebî çalışmalar ve son olarak da Trabzon Kilisesine de kayda değer bir ilgi göstermiştir. Hatta şimdi bile çeşitli Yunanca, Latince ve Doğu kaynakları üzerine olan geniş bilgisine hayranlık duymaktayız. Onun üslubu renkli ve bazen de fevriydi. Fallmerayer kendi akademik başarılarına haklı olarak değer veriyordu. O, “-gerçekten de deyim yerindeyse- benden önce Trabzon İmparatorluğu anlamsız bir kelimeydi, bir şeyler karanlık ve şekilsizdi, elimin altında şekil aldı.” şeklinde yazmış ve sonra şu şekilde devam etmiştir: “Bizans Devleti'nin evrensel önemi ve kuruluşunu şekillendiren, ebediyen kalıcı olacağı düşüncesi, insan ırkının aslı bir unsuru ve dünya ekonomisinin esas parçası olarak benim himayemde ('durch meine Sorge') Batı halklarının anlayışına sunulmadı mı?”⁷⁹ Başka bir paragrafta şunları okuyoruz: “Bu sebepten yazar; selefî, yönlendiricisi, kılavuz yıldızı olmaksızın, Trabzon İmparatorluğu'nun ilk ciddi ve belgelenmiş tarihini yazdığını ve bu böylece ünlü Hellen milletin halklar sınıfından yok oluşunun ve çok uzun bir gecenin karanlığına batışının doğru zamanını tayin ettiğini iddia edebilir.”⁸⁰

⁷⁷ Fallmerayer, *Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt*, (Müniç, 1827), s. xx + 356. Thomas tarafından derlenen *Gesammelte Werke von Fallmerayer* (I, xxii-xxiii)'de Hase, Silvestre de Sacy, Niebuhr ve diğerlerinin incelemelerine bakınız.

⁷⁸ Trabzon'un düşüşünün gerçek yılı 1461'dir.

⁷⁹ Fallmerayer, *Original-Fragmente*, I, s. 3. Bu çalışmanın tam başlığı için aşağıya bakınız.

⁸⁰ Fallmerayer, *Geshichte des Kaiserthums von Trapezunt*, s. xv: *Dört yarım yüzyıllık bir gecenin karanlığında*.

1842'de Fallmerayer *Trabzon İmparatorluğu Tarihi'nin Orijinal Fragmanları, Kronikleri, Yazıtları ve diğer Materyalleri'nin* ilk kısmını yayımlamıştır.⁸¹ Almanca tercümeleriyle çeşitli Yunanca dokümanlar ve değerli yorumları içeren bu yayın Fallmerayer'in zamanında çok önemlidir. Eserin içinde Fallmerayer tarafından hazırlanan Lazaros'a dayandırılan Trabzon'un özel koruyucusu Aziz Eugenios'un mucizelerinin özeti niteliğindeki rivayet; yine Lazaros'a dayanan III. Aleksios (1349-1390)'un yönetiminden bir fragman; aynı imparator ve eşi Theodora Komnenos'a 1375'te verilen bir khrisobull vardır.⁸² Aynı imparatorun 1365'te Sümela Manastırına bağışlanan bir başka khrisobull'u; bazıları daha önce Tournefort tarafından çok doğru bir şekilde olmasa da yayınlanan yedi yazıt da mevcuttur. Basılı metinlere eklenen Fallmerayer'in notları (s. 107-159) günümüzde dahi ilgi çekmektedir. Tabii ki Fallmerayer'in zamanından beri Trabzon tarihinde, topografyasında ve etnografyasında pek çok yeni keşif olmuştur. Böylece pek çok açıdan Fallmerayer'in bu eseri güncelliğini kaybetmiştir.⁸³ Yukarıda kaydedildiği gibi, Fallmerayer'in hazırladığı Lazaros'a atfettiği iki metin asla var olmamıştır ve hagiografya [azizlerin yaşam öyküleri] olarak Lazaros'a Fallmerayer tarafından verilen belge başlığı onun kendi icadıdır.⁸⁴

1846'da Fallmerayer *Orijinal Fragmanlar*'ın ikinci kısmını yayımladı. Bu kısım yukarıda bahsi geçen Mikhail Panaretos'un (Μιχαήλ ὁ Πανάρετος) Kroniğinin Grekçe metnini, Almanca tercümesini ve oldukça kıymetli yorumunu içerir.⁸⁵ Fallmerayer *Trabzon İmparatorluğu Tarihi*'ni 1827'de yayınladığı için, 1846 yılına gelindiğinde Panaretos'un kroniği artık yayınlanmamış bir metin değildi. 1832'de Alman filolog ve tarihçi G. L. Fr. Tafel, Panaretos'un kroniğini, çevirisi ve yorumu olmaksızın bastı.⁸⁶ Tafel'in baskısı Lebeau'nun *Histoire du Bas-Empire* adlı eserinin yeni baskısının çeşitli ciltlerinde Saint-Martin ve Brosset tarafından geniş ölçüde kullanılmış ve kroniğin Fransızca bir tercümesi verilmiştir.⁸⁷ Fallmerayer'dan sonra Mikhail Panaretos'un kroniği iki kez daha yeniden basılmıştır. 1905'te Rus oryantalist A. Khakhanov, Grekçe metin ve bir giriş, notlar ve Trabzonlu imparatorların

⁸¹ Fallmerayer, "Original-Fragmente, Chroniken, Inschriften und andere Materiale zur Geschichte des Kaiserthums Trapezunt", Erste Abtheilung, Abhandlungen der hist. Classe der K. Bay. Akad. der Wis., III, 2 (Münih 1842), 1-159.

⁸² Tam tarih Eylül 1374'tür.

⁸³ Bkz. Papadopoulos-Kerameus, *Fontes historiae Imperii Trapezuntini*, I (St. Petresburg, 1897), s. i, n. 1 (Rusça).

⁸⁴ Papadopoulos-Kerameus, *a.g.e.*, s. ix-x. Lazaros'un ismi Fallmerayer'in *Original-Fragmente*, I, 14, 17, 71, 85'de görülüyor. Fallmerayer'den "St. Eugenios'un mucizelerinin yazarı hagiografer Lazaros'un ismi *Bibliotheca hagiographica graeca* (Brussels 1895)'nin ilk baskısında s. 41'de geçmektedir. Ancak Bollandistler, Papadopoulos Kerameus'un yayınıyla tanıştıktan sonra onun ismi bu çalışmanın ikinci baskısında (Brussels 1909) görülmemektedir.

⁸⁵ Fallmerayer, "Original-Fragmente, Chroniken, Inschriften und andere Materiale zur Geschichte des Kaiserthums Trapezunt", Zweite Abtheilung, Abhandlungen der hist. Classe der K. Bay. Akad. der Wis., IV, 1 (Münih 1846), s. 1-108.

⁸⁶ G. L. Fr. Tafel eseri *Eustathii Metropolitae Thessalonicensis opuscula* (Frankfurt a/M., 1832)'a ek olarak s. 362-370'de *Chronicle*'yi yayımladı.

⁸⁷ Lebau, *Histoire du Bas-Empire*, ed. Saint-Martin and Brosset (Paris 1824-1836), XV, 255; XVII, s. 254, 470; XVIII, s. 280; XIX, s. 86; XX, s. 482-509.

bir listesini ve Gürcistan ile Bizans arasındaki evlilik bağı hakkında bilgi içeren iki ek ile Rusça tercümesini yayımlamıştır.⁸⁸ Khakhanov'un yayını sert bir dille araştırmacılar tarafından eleştirilmiştir.⁸⁹ Son olarak 1907'de Yunan âlim Sp. Lampros, Panaretos'un *Kroniği*'nin yeni bir baskısını yapmıştır.⁹⁰ Toplamda Trabzon saray *Kroniği* dört kez yayımlanmıştır.

Bu kronikle bağlantılı olarak Fallmerayer şöyle yazmıştır: "Bessarion tarafından Trabzon üzerine yazılan, yayımlanmamış bir *Encomium*'a göre imparatorluk sarayının içinde ve üstü fresklerle kaplı salon duvarlarında, tüm Büyük Komnenosların kronolojik sıraya uygun olarak aileleriyle ve yönetimlerinin en fazla öne çıkan olaylarının kısa bir anlatımı görülmekteydi. Yazıtlarıyla birlikte bu hanedan galerisi kısa kronik öncesi (*Vor-Chronik*) için bir arka plan olarak Panaretos'a kolaylıkla hizmet etmiştir. Panaretos'un sadece onu kopyalamaya ihtiyacı vardı."⁹¹

Fallmerayer'in çalışmalarından zamanımıza kadar yıllar geçmesine ve Trabzon tarihi alanında, onun (Fallmerayer) açıklamaları ve sonuçlarının bir kısmını değiştirip tahsis etmemize neden olan pek çok yeni keşif yapılmış olmasına rağmen, bugün Fallmerayer'in çalışmaları ve bu esrarengiz ve gizemli imparatorluğun gerçek tarihsel ışığını ve kültürel önemini bize sunduğu yararlı gayretleri olmadan Trabzon tarihi üzerine çalışamayız.

1847 yılı Trabzon İmparatorluğu üzerine daha iyi bilgilenmemizin gelişiminin tarihinde çok önemlidir. Bu yıl F. de Pfaffenhoffen Trabzon'un gümüş paraları üzerine inceleme yazısını yayımlamıştır.⁹² Başka bir deyimle o, imparatorluğun tarihine numizmatik olarak adlandırılan yepyeni bir materyal kazandırmıştır. Pfaffenhofen'in *Makalesi* yayımlanmadan çok önce madeni paralar, ters yüzündeki Aziz Eugenios'un resmiyle biliniyordu ve paralar Bizans imparatorlarına atfedilmişlerdi. İlk kez onları doğru yerlerini saptayan Baron N. D. Marchant'dı. 1827'de o, bu madeni paraların Trabzon'a dayandığını iddia etti.⁹³ Fakat onun bu düşüncesi itirazla karşılandı ve o dönemde Bizans madeni paraları üzerine en yetkili isim F. de Saulcy onları Bizans parası olarak kabul etmeye devam etti. Fakat Saulcy, Aziz Eugenios'un bilhassa Konstantinopolis'te kutsal sayılan azizlerin arasında olmadığını çok iyi bildiği için -Aziz Eugenios'un özellikle Herson'da kutsal sayıldığının

⁸⁸ *The Trapezuntine Chronicle of Michael Panaretos*. Grekçe metin tercümesi, önsözü ve notlarıyla birlikte A. Khakhanov tarafından yayımlanmıştır. *Trudy po vostokovedeniju* [Doğu Araştırmaları Üzerine Çalışmalar] Lazarev tarafından Doğu Dilleri Enstitüsünde yayımlanmıştır, Vol. XXIII (Moskova, 1905), Grekçe metin s. 1-18; Rusça tercüme ve notlar s. 19-44.

⁸⁹ Örneğin Eugene Pridik'in sert eleştirisi için bkz. *Journal of the Ministry of Public Instruction*, Eylül 1906, s. 181-185 (Rusça)

⁹⁰ Τὸ τραπεζουντικὸν χρονικὸν τοῦ πρωτοσεβαστοῦ καὶ πρωτονοταρίου Μιχαήλ Παναρέτου, ed. by Σπ. Λάμπρος, Νέος Ἑλληνομνήμων, IV (1907), s. 257-295; Metin s. 266-294.

⁹¹ Bu *Enkomyon* ilk defa 1916'da Sp. Lampros tarafından yayımlanmıştır, *Βησσαρίωνος Ἐγκώμιον εἰς Τραπεζοῦντα Νέος Ἑλληνομνήμων*, XIII (1916), s. 145-204. Paragraf s. 189'dan alınmıştır (= ayrı baskı s. 47, Atina 1916).

⁹² F. de Paffenhoffen, *Essai sur les aspres comménats, ou blancs d'argent, de Trébizonde. Ασπρα λεγόμενα Κομνηνάτα*. (Paris 1847).

⁹³ N. D. Marchant, *Mélanges de numismatique et d'histoire* (Metz, 1818-1829), XXIII. mektup, bu çalışmanın yeni basımını kullandım. *Lettres de Baron Marchant sur la numismatique et l'histoire*. Nouvelle édition (Paris 1851), XXIII. mektup, s. 320-334.

hiçbir kanıt olmamasına rağmen- paraların Kırım'da Bizans'a ait olan Kherson şehrinde darp edildiğini varsayar. Fallmerayer'in çalışmasından sonra Aziz Eugenios'un Trabzon azizlerinin hâmi olduğu kanıtlandı. Panaretos'un kroniği madeni paraların üstüne basılan Trabzon imparatorlarının birkaç yeni ismini aydınlattı. Şüpheler dağılmış oldu ve Pfaffenhoffen'in çalışması Trabzon İmparatorluğu tarihine yepyeni bir sayfa açtı.⁹⁴ Çalışmasında Panaretos'a, İspanyol seyyah Clavijo'ya, Cenevizli ve Venedikli yazarlar ve özellikle de tabi ki Fallmerayer'e dayanarak imparatorluğun tarihinin canlı biçimde yazılmış kısa bir taslağını verdi.⁹⁵

1851'de Yunan dergisi Πανδώρα Trabzon'dan N. φίλε imzalı bir mektup yayımlamıştır.⁹⁶ Modern Yunanca yazılan bu mektupta anonim müellif şöyle yazmıştır: “Yunan ve Bizans'ı ziyaret etmek için yola çıktığımda atalarımızın güzelleştirdiği yerleri görmenin, görkem ve kara talihlerinin diğer anıtlarını da görmek için beni sevk edeceğini bilmiyordum.” Yazar, Trabzon'dayken bu şehir, onu şehir hakkında yazmaya itmiştir çünkü “hatırladığım kadarıyla Fallmerayer dışında hiç kimse bu şehir üzerine özellikle çalışmamıştır.” O, mektubunda antik zamanlardan 1461'deki imparatorluğun düşüşüne kadar Trabzon tarihinin kısa bir araştırmasını vermiştir. Yazar, Cenevizliler ve Venediklilerin ekonomik rekabetinden bahsetmiş, Megollo Lercari'nin⁹⁷ serüvenini anlatmış ve başka olayları sunmuştur. Bu mektubun herhangi bir tarihi değeri olmadığı açıktır fakat 1850'den önce bazı Rumların, Trabzon tarihiyle ilgilendiğini en azından Fallmerayer'in ismini bildiklerini ve imparatorluğun düşüşü hakkında birtakım bilgiler toplamaya çalıştıklarını göstermektedir.

Bilhassa Ortaçağ ve modern Yunanistan'la ilgili olmak üzere diğer tarih çalışmalarının yanında George Finlay, 1851'de İngiltere'de *History of Greece from its conquest by the Crusaders to its conquest by the Turks, and of the Empire of Trebizond 1204-1461* adlı eserini yayımladı (Edinburgh-Londra). Daha sonra Finlay, Ortaçağ Yunanistan'ı ve Trabzon'u ile ilgili kısmı tümüyle yeniden düzenledi. Finlay'ın tüm tarih çalışmalarının gözden geçirilmiş baskısı 1877'de Oxford'da yazarın ölümünden sonra revizyonist H. F. Tozer tarafından 7 cilt halinde yayımlanmıştır. Bu çalışmada kullandığım *History of the Empire of Trebizond* sonraki baskıda 4. ciltte 305-427 sayfaları arasında bulunmaktadır.⁹⁸ Bu eserinde Finlay, çoğunlukla Fallmerayer'in çalışmasını kullanmıştır. O, şöyle yazmıştır: “Profesör Fallmerayer, Kardinal Bessarion'un Venedik'e bağışladığı kitaplar arasında bulunan Mikhail Panaretos'un *Kroniğini* keşfedene kadar Trabzon tarihi hemen hemen hiç bilinmiyordu. Bazı yayımlanmamış el yazmalarının yardımıyla bu kronikten ve bilgi içeren

⁹⁴ Pfaffenhoffen'in eserinin basımından önce nümizmatik tartışmaları hakkında bkz. Pfaffenhoffen, *Essai sur les aspres comménats*, s. 7-14. O. Retowski, *Die Münzen der Komnenen von Trapezunt, Numizmatičesky Sbornik*, I (Moskova 1911), s. 113.

⁹⁵ Pfaffenhoffen, *a.g.e.*, s. 15-70.

⁹⁶ Ν. Η Τραπεζοῦς, Πανδώρα. Σύγγραμμα περιοδικὸν ἐκδιδόμενον δις τοῦ μηνός, I (ἐν Ἀθήναις, 1850-1851), s. 352-355.

⁹⁷ Örneğin, Lercari hakkında bkz. W. Miller, *Trebizond* (Londra, 1926), s. 35-38.

⁹⁸ Finlay 26 Ocak 1875'te Atina'da ölmüştür. *Dictionary of National Biography*'ye göre 1876 tarihi verilen onun gözden geçirilmiş eserinin Oxford baskısında açıklanamaz bir hatadır. Tozer'in yedi ciltlik gözden geçirilmiş baskısı *A History of Greece from its conquest by the Romans to the present time B.C. 146 to A.D. 1864*. Finlay'ın kesin olmayan ölüm tarihi (26 Ocak 1876) I. cilt s. xlix'de verilmiştir.

tüm yayımlanmış kaynakların dikkatli bir incelemesiyle Fallmerayer, büyük ölçüde eleştirel zekâsını gösterdiği Trabzon tarihini yazmıştır.⁹⁹ İnançlı bir Yunan hayranı olan Finlay, Rumların Türklere karşı mücadelesinde yer almış ve sonunda bağımsız Yunan topraklarına yerleşmeye karar vermişti. Finlay, Ocak 1875'te Atina'da ölmüştür.

1855'te yazılan gözden geçirilmiş baskının ilk beş cildinin ön sözünde şunları okuyoruz: “1204'te Konstantinopolis'in işgali Bizans İmparatorluğu'nun Doğu eyaletlerinde Trabzon İmparatorluğu diye anılacak yeni bir Rum devletinin kurulmasına sebep olmuştur. Onun varlığı Yunan tarihinde ilginç bir olaydır, öyle ki yönetim Avrupa tarzından ziyade Asya'nın etkisini gösteren özellikleriyle karakterize edilmiştir. İberyâ ve Armenya monarşilerine güçlü şekilde benzerlik gösterir. İki buçuk yüzyıl boyunca süren Trabzon İmparatorluğu'nun önemli bir evresi, onun politik gücünden ya da Yunan medeniyetinden ziyade ticari konumu ve kaynaklarına dayanmıştır. İmparatorluğun var oluşu Yunanistan'ın kaderi ve talihi üzerinde küçük bir etki ortaya koymuştur, bu nedenle 1461 yılında şehrin Türkler tarafından fethedilmesi çok az ilgi çekmiştir.”¹⁰⁰

Finlay, Trabzon İmparatorluğu tarihinde sadece siyasi meselelerle ilgilenmemiş ayrıca imparatorluğun ticari ilişkileri, içyapısı, sosyal ve ekonomik problemleri üzerine de durmuştur. Bu bakımdan Fallmerayer'in eserini devam ettirmiştir, fakat Fallmerayer'in, imparatorluğun sosyal ve ekonomik problemlerini etraflıca incelemediğini ya da sonuç itibarıyla ele almadığını hatırlamalıyız. Gerçekten de bugün bile bunu yapmak için yeterli materyalimiz yoktur. Finlay'ın Trabzon'un iç tarihinin anlatımı, genel bir anlayışa ve sıklıkla kendi zamanında gerçekleşen olaylarla yaptığı mukayeselere dayanmıştır.

Trabzon İmparatorluğu'nun Tarihi'nde onun giriş cümleleri ilgiden yoksun değildir: “Trabzon İmparatorluğu bir rastlantı sonucu ortaya çıkmıştır. Hiçbir insanî gereksinim onu var etmemiştir. Popüler kaynaklar bu gerekli değişimin hiçbir gelişimine maruz kalmamıştır. Ne nüfusun zenginliğinde ya da bilgisinde artış olmuş ne de onları bağımsız bir statü üstlenmeye ve başkentlerinin bir imparatorluk şehri statüsünde olma iddiasına zorlayan millî gücün herhangi bir ani yükselişi olmuştur... Trabzon İmparatorluğu'nun görkemi sadece romanlarda mevcuttu. Trabzon yönetimi, istikrarını sadece köklü bir sivil yönetim düzeninin devamı olmasına ve herhangi bir sosyal ihtilali etkileyecek girişimde bulunmamasına borçludur.”¹⁰¹

Finlay'ın, *History of Trebizond* adlı eserinin sonundaki çok uzun paragraf için okuyucudan müsamaha istiyorum. Çok iyi tanınan İngiliz tarihçi E. A. Freeman, Finlay'i “münferit düşünür, çalışkan, düşüncelere dalmış ve kendi kapısında gördüğü problemleri çözmek için iki yüz yılın olaylarını kaydeden” olarak betimlemiştir.¹⁰² Finlay'ın alıntısı Trabzon İmparatorluğu'nun tarihi konusunda derin bir karamsarlık aşılacaktır ve bu alıntının Finlay'i, tarihin günümüz politik olaylarını

⁹⁹ Finlay, IV, 307, n. 1.

¹⁰⁰ Finlay, I, s. xix.

¹⁰¹ Finlay, IV, 307, 308. Finlay'ın *History of Greece and of the Empire of Trebizond* (Edinburgh ve Londra) adlı eserinin 1851 baskısında bu paragraf 353-354 sayfalarında bulunmaktadır. Eğer hatalı değilsem yukarıda alıntılanan paragrafın sonu 1851 baskısında çıkarılmıştır.

¹⁰² E. A. Freeman, *Historical Essays*, III (Londra 1855), s. 243.

ve sosyal problemlerini daha iyi anlamamızda bize yardımcı olması gerektiğine inanan uzun bir tarihçiler listesine eklemesi ilginçtir. O, şöyle yazmıştır:

Bu Yunan Devleti'nin tarihinin sonunda insan ırkına bahşedilen herhangi bir faydayı boşu boşuna arıyoruz. O, geçmiş ile geleceği bağlayan olayların selinde önemsiz bir girdap gibi görünmektedir. Selin fırtınalı çalkantısı yaşam suyunun bir tek damlasını safılaştırmadı. Yine de halk, zamanının milletlerinin çoğunun üzerinde büyük avantajlar sağlamıştır. Lazların yerli ırkı Doğu'daki en yakışıklı, güçlü ve cesurlardan biriydi. Toprağın çocukları olana kadar deniz kenarındaki şehirlerde ikamet eden Grek müstemlekeçiler entelektüel yeteneklerinde daima yüksekte yer almışlardı. Ülke, yeryüzünün en verimli, güzel ve yararlı yerlerinden biriydi. İmparatorluk muntazam bir mülki idareye ve çok iyi bir hukuk sistemine sahipti. Dinleri Hıristiyanlıktı ve rahipler Ortodoksluğun saflığıyla övünüyorlardı. Fakat tüm bu avantajların sonuçları gerçekten de yetersizdi. Lazların cesareti gururlu bir aristokrasinin serfliğinden biraz daha iyiydi. Yunanlar yozlaşmış bir sarayın köleleriydi. En iyi mirasları olan muhteşem dilleri ve zengin edebiyatlarını ihmal etmişlerdi. Roma idaresinin ve hukukunun sistematik yapısı, baskının bir aracına dönüşmüştü. Halk, İtalyan tüccarlar ve Türk savaşılar tarafından benzer şekilde aşağılanmış ve hor görülmüştü. Hıristiyanlığın kendisi kiliseyle ilgili bir kuruma dönüşme yoluna girdi. Konstantinopolis'e bağlı olan kilise bile millî olmanın erdemine sahip değildi. Onun sadece maskaralığı ünlüydü. Yunan batıl inancının yanı sıra Kolhis paganizminin de bir yaratıcısıymış gibi görünen Aziz Eugenios, Trabzon Hıristiyanlığında önemli bir figürdü. Toplumun saran en büyük sosyal aksaklık, tarihinin her sayfasında kendini gösteren aşırı bencillikti. Dokuz kuşaktan beri bir özgürlük aşkı ya da vatanseverlik ruhu hiçbir Yunan'da bulunmuyordu. Bozuk bir eğitim sisteminin öylesine utanç verici etkileri sonucunda oluşan toplumun durumu, ilginin yanında hürmet ve cömertliğin bağıyla farklı insan gruplarını birbirine bağlayan mahalli ve yerel kurumların genel bir eksikliğinden kaynaklanmış olmalıdır. Onlara düzenli bir disiplin uygulanıp eğitilmedikçe, bireysel olarak vatandaşlar, toplumla ilişkilerindeki günlük yaşantılarında görevlerine aşına asla hiçbir pratik bilgi kazanamazlar. Kuşkusuz iyi yöneticiler yetiştirmek, iyi öğrenciler yetiştirmekten çok daha zordur fakat ikincisi de kolay bir iş değildir. Hiçbir kanun tek başına özsayıgı duygusunu oluşturamaz ve utanma duygusunun arandığı yerde en iyi kanunlar bile faydasızdır. Vicdan hassasiyetini oluşturan eğitim; yasama, hukuk ve politik kabiliyetin en yüksek kültüründen daha değerlidir. Tüm ülkelerdeki ulusal eğitimin genel olarak en fazla ihmal edilen ve en önemli kısmı bireyin ulusla başlıca ilişkisidir. Her köyün bağımsız bir ülke olarak kabul edildiği Hellen özerklik sisteminden ortaya çıkan daimî fikir ayrılığı ve yoğun bencillik, bağımsızlığın en temel dayanağı ve sosyal refahla daha yüksek sınıfları bezdirmiştir.

Despotizm, anarşiye karşı tek önlemmiş gibi düşünülüyordu. Belki de toplumun mevcut durumunda despotizm, sadece adalet yönetiminde tarafsızlığın bazı aşamalarının güvencesinin aracı olarak gücü yetendi, fakat despotizm daima halkın zenginliğinin hızlı bir yok edicisi olmuştur. Atinalı demokratların despotizmi bağımsız Yunan şehirlerinin ve Ege adalarının zenginliğini yiyip bitirmişti. Roma İmparatorluğu'nun despotları Fırat Nehri'nden okyanusa kadar tüm ülkelerin birikmiş zenginliklerini ortadan kaldırmıştı. Bizans ve Trabzon İmparatorlukları, zayıflığın imparatorluk hükümetinin esas yeteneğiyle mücadele eden düzen ve hukuka saygı

duymaya zorladığı Roma tiranlığının ılımlı değişimiydiler. Fakat ortaya çıkışının en erken zamanlarından beri Trabzon İmparatorluğu'nda Roma yönetiminin ve hukukunun gücü zayıftı ve hem hükümet hem de halk bir anarşi devleti içine düşme tehlikesine kadar sürekli olarak daha da zayıfladı.¹⁰³

Bu alıntı 1877 baskısındanadır. 1851 baskısında aşağıdaki cümleler bir başlangıç olarak yer almıştır: “Fakat Trabzon İmparatorluğu'nda” “toplumun tüm eksikliklerine ve hükümetin tüm hatalarına rağmen, muhtemelen Trabzon İmparatorluğu'nun, mevcut olduğu iki buçuk yüzyıl boyunca Doğu'daki büyük halk kitlelerinin durumunda faydalı bir değişimi etkilemeye katkısı olmuştur. Gerçekten de bu değişim insanoğlunun genel durumunun gelişimiydi ve Trabzon tarihinin kapsamı içine düşmektense toplumun daha genişletilmiş bir görünümünde izi sürülmeliydi.”¹⁰⁴ Anlaşılan Finlay, Trabzon İmparatorluğu hakkında, sonraki yıllarda 1851'den daha karamsardır.

Bu uzun paragraf oldukça ilginçtir. Çünkü bu metin Finlay'ın Trabzon İmparatorluğu'nun geniş ama olumsuz bir değerini ifade ettikten sonra beklenmedik bir şekilde epeyce despotizmin, tiranlığın ve demokrasinin genel bir fikrine geçerek onları vurgular. Bu fikirler onu imparatorluktan alıp uzaklaştırmıştır.

Finlay'ın *History of the Empire of Trebizond* (Trabzon İmparatorluğu Tarihi) eseri, XIX. yüzyılın ikinci yarısında konu üzerine yazılmış kuşkusuz en iyi çalışmadır. Eser, XIX. yüzyılın ilk yarısında sahadaki en büyük başarı olan Fallmerayer'in kitabına şayan bir emsaldir ancak Fallmerayer'in sadece mükemmel bir eser yazmadığı ayrıca Trabzon'un bilimsel tarihinin temelini attığı da vurgulanması gereken bir noktadır. Finlay kıymetli eserini bu temelin üzerine inşa etmiştir.

1865'te Finlay'ın *History of the Empire of Trebizond* adlı eserinin Fransızca kısa bir özeti *Revue Britannique*'de yayımlanmıştır. Yetmiş altı sayfa olan makale *Revue*'nun üç cildinde imzasız olarak çıkmıştır.¹⁰⁵ Makalenin sonunda anonim derleyici, yukarıda İngilizce orijinalinde verdiğimiz Finlay'ın kitabının sonuç paragrafının Fransızca bir tercümesini yapmıştır.¹⁰⁶ Yukarıda belirttiğimiz gibi 1851 baskısının bu tercümesi 1877'de Tozer tarafından gözden geçirilen yeni baskısının sonuç kısmından farklıdır. Finlay, kararsız olduğu halde Tozer tarafından yeniden yayımlanan eserin baskısından ziyade ilk baskısında nispeten daha iyimserdi. *Revue Britannique*'de bu makalenin yayımlanmasından hemen sonra 'H αὐτοκρατορία τῆς Τραπεζούντοϋς başlığıyla 1865-1866'da çok az bilinen bir Yunan dergi *Khristallis* (Χρυσάλλις)'de çağdaş Yunanca olarak yeniden yayımlanmıştır.¹⁰⁷ Ne mütercimim

¹⁰³ Finlay, IV, s. 425-427. Ayrıca genel bir bakış açısıyla Fallmerayer'in *Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt* (Münih 1827) s. iii-xii'de önsöz ile karşılaştırın.

¹⁰⁴ Finlay, *The History of Greece and of the Empire of Trebizond 1204-1461*, (Edinburgh ve Londra 1851), s. 496-498.

¹⁰⁵ Anonymus, “L'Empire de Trébizonde,” *Revue Britannique, Revue Internationale*, II (Nisan, 1865), 281-308; III (Mayıs), 27-56; Haziran, s. 345-365.

¹⁰⁶ *Revue Britannique*, III (Haziran, 1865), s. 363-365.

¹⁰⁷ İncelemenin başlığının tamamı şöyledir: Χρυσάλλις σύγγραμμα περιοδικόν ἐκδιδόμενον δις τοῦ μηνὸς ὑπὸ Θ. Νικολαΐδου Φιλαδελφείας καὶ Ντέκα Δ. Πασχαλίδου, III (1865), s. 697-703; IV (1866), s. 3-7, 36-42, 65-69, 73-77, 117-119, 127-130, 164-166, 247-251, 280-285. *Χρυσάλλις*'in ilk cildi 1863'te yayımlanmıştır; bu inceleme sadece 4 cilttir (1863-1866). Bu incelemeyi Paris'te ya da Amerika Birleşik Devletleri'nde elde etme şansım olmadığı için

adı ne de *Revue Britannique*'nin cildi belirtilmiştir. Çevirinin sonuna şu not eklenmiştir: “Bu makaleyi, Sn. Finlay’ın *La Grèce ou Trébizonde au moyen âge* başlıklı olağanüstü bir eserinin *Revue Britannique*’ndeki kısaltılmış bir çevirisinden aldık.”¹⁰⁸

1854’te A. Kunik’in kaleminden Rusça *Trabzon İmparatorluğu’nun Kuruluşu* adlı muhteşem bir çalışma yayımlandı. Bu çalışma sadece Trabzon İmparatorluğu’nun kuruluşu gerçeğiyle ilgilenmesine ve onun tarihini anlatmamasına rağmen imparatorluğun genel karakterini daha iyi anlamamız için çok önemlidir. Genel itibariyle bu çalışmanın ihmal edilmemesi gerektiğine inanıyorum.¹⁰⁹ Kunik, selefleri Fallmerayer, Pfaffenhoffen, Finlay ve Medovikov’un (1849 Rusça) eserlerinde imparatorluğun kuruluşuyla bağlantılı bazı hataları düzeltmiştir ve şaşırtıcı zekâsı ve ilginç kanıtıyla ilk kez Gürcistan ve Gürcü Kraliçesi Thamar’ın imparatorluğun kuruluşunda oynadığı son derece önemli rolü göstermiştir. Trabzon İmparatorluğu’nun açılış sayfaları için Kunik’in aydınlatıcı çalışması sonraki araştırmalar için daima kuvvetli bir temel olarak takdir edilmelidir. Bununla beraber Rusça yazılan bu çalışma ne yazık ki Avrupalı bilim adamlarına yabancı kalmaya devam etmektedir. W. Miller’in yeni kapsamlı monografisi *Trebizond: The last Greek Empire* adlı eseridir (1926). O, heybetli bibliyografyasında Kunik’in çalışmasından bahsetmesi hatasını yapmıştır.

S. Ioannides (Σ. Ἰωαννίδης) tarafından yazılan *History and Statistics of Trebizond* adlı eser Konstantinopolis’te 1870’te Yunanca olarak basılmıştır.¹¹⁰ Yunan yazar sadece Trabzon İmparatorluğu’nun dönemiyle ilgilenmemiş aynı zamanda Türk yönetimi zamanından kendi dönemine kadar şehrin tarihi ve genel durumuyla da ilgilenmiştir. Ioannides’in eserinin Ortaçağ Trabzon’una ayrılmış bölümü Fallmerayer’in ve Finlay’ın eserlerini temel almıştır. Sık sık basitçe Fallmerayer’in anlatısını tekrarlamış bazen de onu değiştirmiştir ama bu konuda daima başarılı ya da isabetli olamamıştır.¹¹¹ Ioannides’in eserinin, ortaçağ Hıristiyan imparatorluğunun önyargısız bir çalışmasının yapılmasının imkânsız olduğu Türkiye gibi bir ülkede yazıldığını ve basıldığını da unutmamalıyız. Trabzon İmparatorluğu konusunda Ioannides’in eserinin bir değeri yoktur fakat Sultan yönetimindeki Trabzon hakkında ilginç bilgiler içermektedir.

Yukarıda belirtildiği gibi 1877’de editör H. F. Tozer, G. Finlay’ın *History of Greece* adlı 7 ciltlik eserini gözden geçirmiş ve yeni baskısını yapmıştı. Eserde Trabzon İmparatorluğu tarihiyle ilgili kısım özellikle yeniden şekillenmişti.

ünlü Yunan Bizantolog Atina Üniversitesi Profesörü Phaedon Coucoul s’ten (Φαίδων Κουκουλ ς) gerekli bilgiyi talep ettim. Yardımından dolayı burada ona içtenlikle te ek-k rlerimi sunarım.

¹⁰⁸ Χρυσολλ ς, IV (1866), s. 285.

¹⁰⁹ A. Kunik, “Trabzon İmparatorluğu’nun Kuruluşu”, *Uchenyya Zapiski of the Imperial Academy of Sciences in St. Petersburg*, birinci ve  c nc  kısımlar, II (1854), s. 705-733.

¹¹⁰ Σ. Ἰωαννίδης, *Ἱστορία καὶ στατιστικὴ Τραπεζουδοντος* (İstanbul 1870).

¹¹¹  rneđin bkz. A. Vasiliev, “The Foundation of the Empire of Trebizond”, *Speculum*, XI (1936), s. 10 ve 6. dipnot.

Aynı yıl 1877’de Türkiye’de, Trabzon Tarihi, malum Şakir Şevket tarafından Türkçe basıldı (Hicri 1294 yılında).¹¹² Bu kitabı görmedim fakat kitap hakkında, Rus ordularının Trabzon’u işgal ettiği 1916’daki son büyük savaş sürecinde Trabzon metropoliti Khrisanthos tarafından kurulan Trabzon *Oi Κομνηνοί* Grek dergisinde 1916’da yayımlanan Yunanca bir rapor sayesinde bazı fikirlerim var.¹¹³ Raporun yazarı bir Yunan’dı, Ἰσραήλ Σ. Βασιλειδης. Ona göre Şakir Şevket, çoğunlukla, ziyadesiyle övdüğü Türk dönemiyle ilgilenmiştir. Türk hâkimiyeti öncesi Trabzon İmparatorluğu dönemini pek çok korkunç hatayla çok kısa ve yüzeysel olarak ele almıştır.¹¹⁴

1886’da W. Fischer, *Tarihte Trabzon ve Önemi* başlıklı Trabzon tarihinin incelemesini kısa ama oldukça mahirane bir şekilde Almanca yayımlamıştır.¹¹⁵ Trabzon İmparatorluğu otuz dokuz sayfalık eserde sadece on altı sayfayı (s. 23-39) işgal etmiştir. Günümüzde pek çok tarihçinin karşı çıktığı Finlay’in teorisini takip eden Fischer, Aleksios ve David’in Gürcistan’a gitmek için Konstantinopolis’i 1185’te değil 1204’ten kısa bir süre önce terk ettiği görüşünü savunmuştur. Fischer şöyle yazar: “birinin, özellikle iki buçuk yüzyıldır varlığını devam ettiren imparatorluğun daha kurulmadan zaten ölüm tohumunu içerdiğini söylemesi şaşırtıcı değil midir?”¹¹⁶ “Trabzon’un düşüşüyle Anadolu’daki Yunan kültürünün son kalesi de yok olmuştur.”¹¹⁷ Trabzon’un Ortaçağ literatüründe müstesna bir yer tuttuğu bilinir. Trabzon gibi hiçbir diğer şehir, Konstantinopolis bilse, çeşitli halklarının temsilcilerinden bu kadar hevesli övgü ortaya çıkarmamıştır. Üç Yunan, XI. yüzyılda Mikhaıl Psellos,¹¹⁸ XV. yüzyılda Trabzon’da doğan İznikli Bessarion ve onun çağdaşı İoannes Eugenikos; XIV. yüzyılda bir İtalyan olan Francesco Balducci Pegolotti,¹¹⁹ XV. yüzyılın başında bir İspanyol olan Ruy Gonzales de Clavijo; XIV. yüzyılın sonunda bir Alman, Bavyeralı bir asker olan Johannes Schiltberger; bunların hepsi Trabzon’a hayranlıklarını bildirmişlerdir. Fischer çok iyi bir biçimde şu yorumda bulunmuştur: “tüm bu *enkomion*lardan Trabzon ve komşularının bir res-mini tasvir etme görevi yararlı olacaktır.”¹²⁰ Fischer’in incelemesi yazarın bağımsız araştırmasına dayanan

¹¹² Şakir Şevket’in ismini F. Babinger’in *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke* (Leipzig 1927) eserinde bulamadım.

¹¹³ *Oi Κομνηνοί* Dergisinin yirmi dokuz sayısı 29 Mayıs 1916’dan (Eski tarz) 28 Mayıs 1927’ye kadar basılmıştır. Bkz. W. Miller, *Trebizond. The Last Greek Empire*, (Londra 1926), s. 134.

¹¹⁴ *Oi Κομνηνοί*, 1916, no. 8 (115-116); no. 10 (165-167), no. 11 (184-187).

¹¹⁵ W. Fischer, *Trapezunt und seine Bedeutung in der Geschichte*, *Zeitschrift für Allgemeine Geschichte*, III (Stuttgart 1886), 13-39.

¹¹⁶ Fischer, *a.g.e.*, s. 25-26.

¹¹⁷ Fischer, *a.g.e.*, s. 38-39.

¹¹⁸ Fischer burada Trabzon’da doğan patrik John Xiphilinos’un anısına cenaze törenindeki söylevde Mikhaıl Psellos tarafından araya sıkıştırılan Trabzon’un güzelliklerinin övüldüğü kısmı belirtiyor. Sathas, *Bibliotheca Graeca Medii Aevi*, IV (Paris 1874), s. 424-425.

¹¹⁹ Bu ifadede Fischer hatasız değildir. Pegolotti ne Trabzon’u övmüştür ne de betimlemiştir. O sadece özellikle de paralar ve ölçüler üzerinden Trabzon hakkında bazı ticari bilgileri vermiştir. Bkz. Francesco Balducci Pegolotti, *La Pratica della mercatura*, ed. Allan Evans (Cambridge, Massachusetts, 1936), s. 29, 31-32.

¹²⁰ Fischer, *a.g.e.*, s. 14. XV. yüzyılda Trabzon’u ziyaret eden İspanyol seyyahlara Pero Tafur’u eklemeliyiz.

orijinal bir çalışma olmasa da Trabzon'un tarihini ve önemini kısa bir taslaktan anlamaya çalışan bazı okuyuculara tavsiye edilebilir.

1898'de Odessa'da (Rusya) T. E. Evangelis tarafından modern Yunanca, En Eski Zamanlardan Günümüze Bir Trazon Tarihi (M.Ö.756-M.S. 1897) başlıklı bir eser yayımlanmıştır.¹²¹ 279 sayfadan 137 sayfa Trabzon İmparatorluğu tarihine (s. 46-183) ayrılmıştır. Yunanca sayfa numaralarıyla girişte, önceki literatürün özellikle modern Yunanca literatürün faydalı bir incelemesi vardır ama Afzelius'un doktora tezi *De Imperii Trapezuntino* (1824) ve Kunik'in imparatorluğun kuruluşuna dair temel çalışması (1854) eklenmemiştir. Yazar imparatorluğun kuruluşuna dair inanılmaz bir hata yapmıştır. O, Trabzon'un ilk imparatoru Aleksios Komnenos için şöyle diyor: "1143'ten 1180'e kadar Konstantinopolis'i yönetmiş Manuel Komnenos'un bir oğlu ve I. Andronikos'un torunu (1183)" ve Gürcü kraliçesi Thamar'la ilgili "bu Andronikos'un kızı ve Aleksios ile David'in babası Manuel'in kız kardeşi."¹²² Bu tam bir karışıklıktır. Bizans imparatoru I. Andronikos (1182-1185) gerçekten de Trabzon'un ilk imparatoru Aleksios'un büyük babasıydı fakat Andronikos'un oğlu ve Aleksios'un babası Manuel, hiçbir zaman bir Bizans imparatoru olmamıştı. Sadece 1185 yıkımında helak olan Komnenos ailesinin bir prensiydi. Thamar da doğal olarak ne Andronikos'un kızı ne de Manuel'in kız kardeşiydi.¹²³ Evangelides Trabzon'un 1461'deki düşüşünü doğru bir şekilde tarihlendirmiştir.¹²⁴ Bazı hatalarına rağmen genel anlamda bu eser özenli bir şekilde belgelendirilmiştir.¹²⁵ Ayrıca bu eser Konstantinopolis'te S. İoannides tarafından 1870'te yayımlanan diğer Yunanca eserden daha büyük faydasıyla Yunanlar tarafından kullanılabilir. Evangelides'in Odessa'da (Rusya) basılan eserinin Yunanistan ya da Türkiye'deki okuyucular arasında iyi bilinir olup olmadığının farkında değilim.

1898'de Evangelides'in eserinin yayımlanmasından büyük savaşın zamanına kadar Trabzon İmparatorluğuna ilgede bir duraklama dönemi olmuştur. 1916'da¹²⁶ Rus orduları tarafından Trabzon'un işgali bu ilgiyi yeniden uyandırmış ve 1916'da halkın ilgisini karşılamak için biri İngilizce diğeri Rusça olmak üzere iki girişim olmuştur. Her iki yayının da bilimsel açıdan tarafsız olmanın mümkün olmadığı bir durumda, yani Trabzon'un Ruslar tarafından işgali döneminde yazıldığını unutmamalıyız.

Trebizond, a lost empire başlığıyla popüler nitelikteki oldukça kısa İngilizce bir makalenin yazarı John T. Bramhall'dir.¹²⁷ Eser en fazla Finlay'in kitabına dayanmaktadır ve Fallmerayer ve Edwin Pears'in (*Destruction of the Greek Empire*) isimlerinden de bahsetmektedir. Bramhall şöyle der: "Eğer Trabzon İmparatorluğu Dr.

¹²¹ T. Ευαγγελίδου Ἱστορία τῆς Τραπεζούντος ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς (756 π. χ.-1897). Ἐν Ὀδησσῷ, 1898, s. 279.

¹²² Ευαγγελίδης, *a.g.e.*, s. 46-47.

¹²³ Bkz. A. Vasiliev, *a.g.e.*, s. 7. Prens Cyril Toumanoff, "On the relationship between the founder of the Empire of Trebizond and the Georgian Queen Thamer", *Speculum*, XV (1940), 299-312. [Bu makale Murat Keçiş ile Murat Hanar tarafından dilimize kazandırılmış ve *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*'nin 2017 yılı 11. cildi 22. sayısında yayımlanmıştır. ç.n.]

¹²⁴ Ευαγγελίδης, *a.g.e.*, s. 160.

¹²⁵ Yazar, Trabzon paraları ve mühürleri üzerine de birtakım bilgiler vermektedir (s. 181-183).

¹²⁶ Ruslar 1916'da Trabzon'u aldı ve 1918'de orayı tahliye etti.

¹²⁷ John T. Bramhall, "Trebizond, a lost empire", *Open Court*, XXX (Chicago, 1916), 329-334.

Finlay'ın iddia ettiği gibi bir rastlantı sonucu ortaya çıktıysa onun tarihi de ünlü seyyah ve arkeolog Profesör Fallmerayer'in Venedik'te Kardinal Bessarion'un kütüphanesindeki kalıntılarda Mikhaïl Panaretos'un Kroniğini tesadüfen buluşu gibi başka bir rastlantı sonucu dünyaya duyurulmuştur. Bu Ortaçağ imparatorluğunun tarihi, bu keşiften önce karanlık çağın tozları ve harabeleri içine gömülmüştü.¹²⁸ "Asker ve Bavyalı liberal Fallmerayer'in Venedik elyazmalarına ilgisinin nasıl oluştuğunu" göstermek için Bramhall, Fallmerayer'in hayatının kısa bir taslağını verir.¹²⁹ "Fakat Trabzon'un kayıp imparatorluğunun tarihine en güçlü ışığı, Bessarion'un Eugenikos'u¹³⁰ ya da Panaretos'un Kroniği değil daha sonradan keşfedilmiş olan, kendisini 'Adalı' olarak isimlendiren Kritovoulos'un çalışması tutmuştur."¹³¹ Finlay'ın görüşüne uygun olarak Bramhall şöyle düşünür: "Latin istilacılar Konstantinopolis'i ele geçirmek üzereyken korkunç tiran olan Andronikos Komnenos'un torunları iki genç Rum prens Trabzon'a kaçtı-onlardan biri olan Aleksios imparator olarak övgüyle karşılandı, gösterişli 'Büyük Komnenos ve dindar Romalıların imparatoru' unvanını aldı."¹³² Trabzon'un düşüşünün betimlenmesinden sonra Bramhall, ağıt üslubuyla konuyu şöyle bağlar: "Ve zenginliğiyle, zenginliğinin yarattığı lüksüyle, prensesleri Bizans imparatorlarına, batılı asillere ve Müslüman (metinde aynen) sultanlara gelin olan kadınlarının güzelliğiyle ünlü Bizans İmparatorluğu böylece sona erdi."¹³³ Bramhall hatalı bir biçimde Kardinal Bessarion'u Konstantinopolis patriği diye adlandırmıştır.¹³⁴

Bramhall'ın makalesi, sonuç paragrafından da anlaşılacağı üzere 1916'da, Trabzon'un Rus işgalinin etkisi altında olduğu dönemde derlenmiştir. "Yaklaşık beş yüz yıldır Türklerin elinde olan bu önemli ticaret şehrinin ele geçirilmesinin verdiği manevi faydaya rağmen Trabzon'un Ruslara karşı stratejik üstünlüğü büyütülemez... Neredeyse bir yüzyıl önce Almanya'nın köylü âlimi Fallmerayer'in de işaret ettiği gibi Rus orduları Erzurum ve Trabzon'un ileri karakollarını aldığı hem Avrupa'da hem de Asya'da Türk İmparatorluğu'nun yazgısı belirlenmiş olabilir."¹³⁵

Tarihi değerinden ziyade bu makalenin üzerinde tercihen daha uzun bir süre durmamın iki sebebi vardır. Birincisi bu, harici olayların bazen, Trabzon'a göre okyanusun karşısında bulunan Amerika'da olduğu gibi, olay yerinden çok uzak bir mesafede bulunan yerlerde bile neredeyse bilinmeyen tarihsel sorulara beklenmedik bir şekilde nasıl bir ilgi doğurduğuna dair ilginç bir örnektir. İkincisi ise makalenin yayımlandığı Amerikan dergisi *Open Court* (Chicago) Avrupa'da ne bilinir ne de ulaşılabilir.

¹²⁸ Bramhall, *a.g.e.*, s. 329.

¹²⁹ Bramhall, *a.g.e.*, s. 329-330.

¹³⁰ Bramhall burada komik bir hata yapıyor. *Eugenikos*, Bessarion'un yazısının başlığı değildi. Bessarion'un çağdaşı Trabzon'a bir *Encomium* yazarının müellifinin ismidir.

¹³¹ Bildiğimiz kadarıyla XV. yüzyıl tarihçisi Critobulus ya da Kritoboulos Trabzon'un düşüşüne kadar Trabzon tarihinin iyi bir özetini verir. *Tarihinin* başlığında Critobulus ó νησιώτης - Adalı- diye adlandırılmıştır.

¹³² Burada Trabzon imparatorlarının unvanı karışık bir biçimde verilmiştir.

¹³³ Bramhall, *a.g.e.*, s. 332.

¹³⁴ *Aynı eser*, s. 330.

¹³⁵ *Aynı eser*, s. 334.

Aynı askeri durumlar elli dört sayfalık Trabzon: *Tapınakları ve Antikiteleleri* başlıklı bir kitapçığın P. V. Bezobrazov tarafından Rusça yazılmasına ve aynı yıl 1916'da basılmasına sebep olmuştur.¹³⁶ Merhum yazar Bizans tarihinde oldukça iyi bir âlimdi ve orijinal bir çalışmasının olmamasına rağmen onun bu alana katkısı bazı ihmallerle birlikte 1916'da Trabzon İmparatorluğu tarihi hakkında ne bildiğimizin güvenilir bir özetini sunmaktadır. Bezobrazov'un kitapçığının açılış satırları onun kaynağını şöyle açıklar: "Cesur ordularımız Trabzon'u aldığımda tüm Avrupa'nın gözü oraya döndü. Eskiden Doğu'yu yani İran ve Hindistan'ı Konstantinopolis'e ve Konstantinopolis'i de Paris'e yani Batı'ya bağlayan önemli bir ticaret noktasıydı. Bu şehir tüm imparatorluğun başkentiydi ve Kafkas halklarının topraklarının tamamına akan medeniyetin geldiği yerden bir kültür merkeziydi. Uzun zamandan beri Trabzon, Türk akınlarına karşı bir kale olarak hizmet etmişti. Belki de Trabzon önceki önemini yeniden kazanacak ve onun müstahkem mevki Müslüman şiddetinden kaçan Ermeniler için bir himaye olacaktır. Her halükârda Trabzon bizim için olağanüstü derecede önemlidir, tarihi ve eski zamanlardan kalma eserlerini anlamak bizim için bir kazançtır." Kitapçık sekiz bölüm içermektedir. Birincisi (s. 1-17) antik zamanlardan başlayarak özellikle imparatorluk dönemine yoğunlaştığı Trabzon tarihiyle ilgilidir. Bezobrazov, iki çocuğun, Aleksios ve David'in, 1185'te Konstantinopolis'ten çıkartıldığı görüşünü savunan Kunik'in düşüncesini paylaşırken, daha sonra Finlay tarafından savunulan Aleksios ve David'in Konstantinopolis'ten 1185'te değil de 1204'ten kısa bir süre önce (s. 4) ayrıldığı görüşünü yanlış bir şekilde Fallmerayer'e atfetmiştir. Bu kısımda Bezobrazov, Dmitrievski'nin 1917'de yayımlanan *Tipika*'sının üçüncü cildinin sayfalarının düzeltilmiş metnini kullanmıştır ve Trabzonlu veli Aziz Eugenios'un anısına düzenlenen fevkalade dini töreninin Rusça bir tercümesini vermiştir (s. 10-11). Bezobrazov, Trabzon İmparatorluğu'nun 1462 yılında düştüğünü yazmıştır. İkinci bölüm şehrin ticari önemini açıklamaktadır (s. 17-21) ve üçüncüde XV. yüzyılın başından 1900'e kadar Trabzon'u ziyaret eden seyyahları anlatır (s. 21-24). Tabi ki listeye 1438'de Trabzon'u ziyaret eden ve şehrin ve zamanının imparatoruyla görüşmesinin ilgi çekici bir betimlemesini veren İspanyol seyyah Pero Tafur da eklenmiştir.¹³⁷ Dördüncü bölümde Bezobrazov Aziz Eugenios'un kiliselerini ve "altın başlı" Meryem Ana'yı (s. 24-29) ve beşinci bölümde ünlü Trabzonlu Ayasofya kilisesinin tasvirini yapmıştır (s. 29-44). Altıncı bölüm, şehirden yaklaşık otuz mil uzaklıktaki Sümela Manastırı ile alakalıdır (s. 45-48). Yedinci bölümde Bezobrazov, Fransız tarihçi ve arkeolog G. Millet'in çalışmalarını esas alarak Trabzon kiliselerinin türünü ele almıştır (s. 48-52).¹³⁸ Sekizinci son ve kısa bölümde yazar Trabzon'un madeni paraları,¹³⁹ mühürleri ve el yazmaları hak-

¹³⁶ P. V. Bezobrazov, *Trebizond: its sanctuaries and antiquities* (Petrograd 1916), s. 54.

¹³⁷ Bkz. A. Vasiliev, "Pero Tafur. A Spanish Traveler of the fifteenth century and his visit to Constantinople, Trebizond, and Italy", *Byzantion*, VII (1932), s. 75-122. Ch. Diehl, "Un voyageur espagnol à Constantinople," *Mélanges Glotz*, I (Paris 1932), s. 319-327.

¹³⁸ Bkz. G. Millet ve D. T. Rice, *Byzantine painting at Trebizond* (Londra 1936), s. 182, birçok mükemmel levhayla.

¹³⁹ Bezobrazov'un kaynakları arasında O. Retowski'nin temel eserini bulamamak beni şaşırttı. "Die Münzen der Komnenen von Trapezunt", *Numismatischesky Sbornik*, I (Moskova 1911), 113-302 (Almanca).

kında bir kısım bilgiler vermiştir (s. 52-54). Bu çok ilginç kitapçığın sonuç kısmı şöyledir: “Trabzon’da erken Bizans döneminden bize Konstantinopolis’in Ayasofya’sı ya da bazı İsrail kiliseleriyle eşit öneme sahip hiçbir eser kalmamıştır. Bununla beraber Büyük Komnenosların zamanının mimarisi ve Trabzon İmparatorluğu’nun kalıntıları sanatsal bir bakış açısıyla oldukça önemli ve anlamlıdır. Onlar, henüz yeterince çalışılmamış olan Bizans sanat tarihinin son halkasını sunar. Yakın zamanda fethedilen Trabzon’da, kuşkusuz Hıristiyan mabetlerinin korunması, göz önünde bulundurulacak tedbirler arasındadır. Camilere dönüştürülmüş kiliselerden hilal çıkartılacak ve arkeologlar, yüzyıllardır Türk kireci altında gizlenen duvar resimlerini, sıvayı kaldırdıktan sonra büyük ihtimalle keşfedeceklerdir” (s. 54). Bezobrazov’un umutlarının gerçekleşmesi kısmet değilmiş. Rus orduları 1918’de Trabzon’u tahliye ettiler ve Türkler, şehri yeniden işgal etti. “Pontus Hellenizmi lehine Batı Avrupa’nın galeyanına rağmen Trabzon, Türklerin elinde kalmaya devam etti. 1923’ün Ocak ayında yeni Türk hükümeti Yunan halkının kalıntılarını da defetti ve Trabzon’un, Hellenizmin Doğu hududu olmasına son verildi.”¹⁴⁰ Bezobrazov’un kitapçığı hiç kuşkusuz Trabzon’un yazgısı üzerine yazılan en gözde parçadır fakat Rus dilinde ve Birinci Dünya Savaşı sürecinde yazıldığı için Batı Avrupa’da ve Amerika’da tümüyle bilinmez kalmaya devam etmiştir.

G. K. Skalieres (Σκαλιέρης) tarafından Modern Yunanca *Trabzon İmparatorluğu* başlığıyla muhtemelen 1921 yılında bir kitap yayımlanmıştır.¹⁴¹ Eser Atina’da yayımlanmıştır ama tarihsizdir; yine de eserin girişinde yazarın imzasıyla “Atina’da, 31 Mart 1921” yazısı vardır.¹⁴² Kitabın başlığı tamamıyla yanıltıcıdır. 110 sayfalık kitabın sadece Ekler kısmında dört sayfa (s. 82-85) Trabzon İmparatorluğu tarihine ayrılmıştır ve bu sayfalar yalnızca Fallmerayer’in eserine dayanmaktadır. Böylece Trabzon İmparatorluğu’nun tarihiyle ilgili Skalieres’in eserinin herhangi bir değeri yoktur. Gerçekten de onun, tarihsel bir amacı yoktu. Hellenlerin saygıdeğer ve İsa-sever kralı XII. Konstantinos ve en dindar kraliçe Sofya’ya adadığı eseri siyasi ve patriotik bir kitapçıktır ve Türklerin elinden Yunan topraklarının bağımsızlığını kazanmak umudundan esinlenerek yazılmıştır. Eserin büyük bir kısmı Armenya ve Pontus’un haritası ve coğrafyası, Kafkasya’da ve Güney Rusya’da Ermenilerin ve Rumların etnografyası, istatistikleri, eğitim sistemleri, doğal kaynakları ve Yunan yerleşimleriyle ilgilidir. Tüm bu bilgiler Türk dönemiyle alakalıdır. Yukarıda belirttiğim gibi Trabzon İmparatorluğu tarihi diğer konuların anlatıldığı Ekler kısmında (s. 79-100) sadece dört sayfa olarak ele alınmıştır. Bibliyografyada Finlay’in ismi geçmemektedir. Esere kullanışlı bir Pontus’un haritası eklenmiştir.

Bramhall’in ve Bezobrazov’un popüler çalışmalarının yayımlanmasından bu yana on yıl geçmiştir. Birinci Dünya Savaşı bitmiştir. Trabzon tekrar Türklerin elindedir. Geç Bizans tarihi ve Levant’ta Latinlere ilgi duyan herkesin bildiği isim İngiliz âlim William Miller 1926’da *Trebizond: The Last Greek Empire* (Londra,

¹⁴⁰ Bkz. W. Miller, *Trebizond. The Last Greek Empire* (Londra 1926), s. 117.

¹⁴¹ Γ. Κ. Σκαλιέρης, *Ἡ Αὐτοκρατορία τῆς Τραπεζοῦντος* (1204-1461). Ἐν Ἀθήναις, s.d.; sayfalandırma anlaşılmazdır, s. α’-ς’, 13-110 (sayfa 1-12 arası eksiktir).

¹⁴² *Byz. Zeitschrift*’te, XXIV (1924), 209, Skalieres’in eseri 1921’de yayınlanmış olarak kaydedilmiştir. Dikkatsizlikle bazı tarihçiler onun 1926’da yayınlandığını belirtirler. Bkz. A. Vasiliev, *a.g.e.*, s. 11, n. 3.

1926) başlığıyla Trabzon İmparatorluğu'nun oldukça kısa fakat iyi ve bilimsel bir tarihini yayımlamıştır.¹⁴³ O, hem bilim adamlarını hem de genel okuyucuyu memnun eden bir kitap yazarak başarılı olmuştur. Giriş ya da önsöz haricinde eser altı bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümün ilk paragrafı şöyledir:

Trabzon Ortaçağ imparatorluğu, tarihin merak edilenlerinden biridir. Trabzon İmparatorluğu Latinlerin zamanında doğmuş ve Konstantinopolis'in Türkler tarafından fethinden sonra sekiz yıl daha varlığını korumuştur. Trabzon İmparatorluğu yıkıldığında, Bizans'ın büyük imparatorluk ailelerinin birinin soyundan gelen Yunanlar tarafından yönetilen son bağımsız Yunan Devleti'ydi. Mevcudiyetinin iki buçuk yüzyılı boyunca medeniyetin yüksek bir derecesine erişti. Güzellikleri nedeniyle evlenmek için prenseslerine talip olunuyordu. Limanları ticaret için sık sık gidilen yerdı fakat tarihi, fazlasıyla zorluklarla doluydu. Orijinal kaynaklar oldukça sınırlıdır: Sıkıcı bir saray kroniği, son dönem Bizans tarihçilerinin ara sıra yaptıkları kayıtlar, birkaç kilise tüzüğü ve antlaşması, kıymetli birkaç seyahatname, iki ya da üç şiir, birkaç kitabe, Cenevizli tarihçilerden kısıtlı referansları ve bazı kıymetli Ceneviz belgeleri. Ama Fallmerayer yaklaşık bir yüzyıl önce Trabzon İmparatorluğu'nu unutulmaya yüz tutmuşluktan ilk kez kurtardığında ve de Finlay'ın ikinci baskısı yarım yüzyıl sonra yayımlandığında bu kaynakların çoğu daha yayımlanmamıştı. İki modern Yunan tarihçinin birisi elli yaşının üzerinde, diğeri yaklaşık otuz yaşındadır.¹⁴⁴

Neredeyse bir nesil önce Profesör Krumbacher 'Yeni bir Trabzon İmparatorluğu tarihi için vaktin geldiğini' yazmıştır.¹⁴⁵ Bu mevcut eser, çeşitli dillerdeki tüm işe yarar materyallerin bir incelemesinin sonucunda böyle bir görevi üstlenme girişimidir. Muzaffer Türkler'in bir kez daha Pontus Hellenizmini yıktıkları bir zamanda, onun Ortaçağ öncüllerini hatırlamak uygun olacak gibi görünmektedir" (s. 7-8). Sonrasında 1204 yılından önce Trabzon'un oldukça kısa bir tarihi takip eder (s. 8-13). İkinci bölüm *The Foundation of the Empire* (1204-1222) başlığını taşır (s. 14-19). Miller, 1185 ve Latin işgali arasındaki dönemde Aleksios ve David adlı iki çocuğun tarihi hakkında hiçbir şey bilmediğimizi belirtiyor (s. 14). Başka bir ifadeyle o, iki kardeşin Konstantinopolis'ten alınarak Doğu'ya 1185 ihtilalinin hemen öncesinde mi yoksa 1204'te Latinlerin Konstantinopolis'i ele geçirmesinden hemen önce mi götürüldüğü sorusunu tamamen görmezden gelmiştir. Bu noktada Miller'in açıkça bilmediği, imparatorluğun kuruluşu hakkında Kunik'in etkili çalışması, onun için büyük bir değerdi. Üçüncü bölüm (s. 20-42) *The Prosperity of the Empire* (1222-1330) başlığını taşır. Bu dönem sırasında imparator II. İoannes (1280-1297), unvanını "tüm Doğu'nun, İberyahların ve deniz aşırı eyaletlerin imparatoru ve otokrati"

¹⁴³ Trabzon tarihinin metninin kendisi küçük bir kitabın (s. 7-124) 117 sayfasını işgal eder. Sonra (s. 125-140) modern çalışmaların hem orijinal otoritelerin hem de belgelerin iyi bir bibliyografyasıyla imparatorların bir listesini ve bir indeks takip eder.

¹⁴⁴ Miller bu iki Yunan tarihçinin kimliğini vermez. O, tabi ki de eseri 1870'te İstanbul'da basılan İoannides ve eseri 1898'de Odessa'da (Rusya) basılan Evangelides'i demek ister.

¹⁴⁵ Miller, Krumbacher'in bu alıntısına referans vermez. O, Krumbacher'in *Review of Papadopoulos-Kerameus'un* dergisinde bulunur "Fontes Historiae Imperii Trapezuntini", *Byz. Zeitschrift*, VI (1897), 632: "diğer metinler Papadopoulos-Kerameus'un Trabzon kütüphanesini biriktirdiğinde o zaman ayrıca Trabzon İmparatorluğunun tarihi ve coğrafyasını muhtemelen yeniden yazılacak zaman gelecekti."

şeklinde değiştirmiştir. Dördüncü bölüm (s. 43-70) *The Civil Wars and the Religious Foundations (1330-1390)*, iç mücadelelerin, anlaşmazlıkların ve bazı dış zorlukların durumu ağırlaştırmasının çok üzücü bir resmini çizer. Bu süreç boyunca Trabzonlular ile ilerde fatihleri olacak Osmanlı Türkleri arasındaki ilk çekişme gerçekleşir (s. 66). Beşinci bölüm (s. 71-96) *The Decline of the Empire (1390-1458)* ve altıncı bölüm (s. 97-124) *The Fall of the Empire (1458-1461)* imparatorluğun hızlı bir şekilde politik gerileyişinin ve yıkılışının üzücü dönemiyle alakalıdır. Son bölüm 1914-1918 savaşı sürecinde ve savaş sonrası Trabzon'u hakkında bazı bilgiler verir. "Bu ilginç imparatorluğun şöhreti Batı kurgusunda kalmıştır" (s. 117-119) diyerek bitirir. Ayrıca imparatorluğun sınırlı yazınsal ürünleriyle ve XV. yüzyılın Trabzon'u ile de ilgilenmiştir (s. 119-124). Biraz melankolik bir duyguyla Miller'in eserinin sonuç cümlelerini okuyoruz: "Eğer Trabzon İmparatorluğu Bizans'ın ya da İznik'in büyük askerlerini ve devlet adamlarını ortaya koymasaydı, eğer onun yirmi bir hükümdarı arasında kahraman adamlar nadir olsaydı, iki buçuk yüzyıldan fazla bir süreden beri Karadeniz'in çok uzak bölgesinde Hellenizmin meşalesini canlı tutabilir miydi? Tüm çağlarda Grek halkının laneti olan iç kargaşa, imparatorluğun gücünü azalttı; güçlü arazi sahipleri ve yetkili aristokratlar bölünmüş egemen hanedanı gölgede bıraktı ve çok sıklıkla mirasçıların eli babalarına karşı kalktı. Fakat bugün antik Metropolitan kilisesi yeni Müslümanlar tarafından yıkıldığında ve onun papazı Atina'ya sürgün edildiğinde insan geçmişe dönerek Trabzon İmparatorluğu'na pişmanlıkla bakabilir" (s. 123-124).

Miller'in "The Last Greek Empire" adlı kısa tarihi konu üzerine şimdilik en iyi kitaptır, çünkü yukarıda belirttiğim gibi hem bilim insanları hem de genel okuyucu kesimin ilgisini çekmede başarılı olmuştur.

1928 Şubat'ında ölen emekli Rus Bizantinist F. Uspensky'nin *Trabzon İmparatorluğu Tarihinin Ana Hatları* (Leningrad, 1929, s. 162) eseri, kitabın sonuna eklenmiş Trabzon'daki çeşitli abidelerin on bir resmiyle, ölümünden sonra 1929'da yayımlanmıştır. Bu eserin yayımlanması 1914-1918 savaşındaki olaylarla yakından alakalıdır. 1916 Nisan ayında Rus orduları Trabzon'u ve çevresindeki geniş bölgeyi işgal ettiğinde Uspensky'ye Trabzon'un arkeolojik abidelerinin kayıt altına alınması ve korunması görevi verilmiştir. Uspensky, 1916 ve 1917 olmak üzere iki yaz mevsimini Trabzon'da bir keşfin başkanlığını yaparak geçirmiştir. 1918'de Rus ordularının bölgeyi ani bir şekilde tahliye etmesi onun çalışmasını ansızın bitirmiş ve Trabzon arkeolojik araştırmasını sonlandırması gerekmiştir. 1916 yılından başlayarak kitabın gözden geçirilerek basıldığı 1929 yılına kadar Uspensky, Trabzon'la ilgili çalışmasının raporları, Trabzon tarihinin çeşitli taslakları, Trabzon belgelerinin bir tasviri ve yayını gibi birkaç hazırlık niteliğinde çalışma basmıştır.¹⁴⁶ Eserin kendisi esas noktalarını şimdi özetlediğim bir önsöz (s. 1-3), on bölüm, üç ek ve bir indeksten oluşur. İlk bölümde (s. 4-26) Uspensky şehrin topografyasını ele alır ve şehrin planı ile kilise eserlerini betimler. İkinci bölüm (s. 26-43) Komnenosların genç şeceresi konusuyula ve Aleksios Komnenos tarafından Trabzon'daki imparatorluğun kuruluşuyla ilgilidir. Üçüncü bölümde (s. 43-59) Uspensky, ikinci Trabzon imparatoru Andronikos Gidon'un yönetimini anlatır ve Selçuklu Türkleri ve

¹⁴⁶ Bkz. Uspensky, *Outlines of the History of the Empire of Trebizond*, s. 3, n. 1.

Moğollar arasında imparatorluğun tehlikeli durumunu betimler. Dördüncü bölümde (s. 60-71) imparator I. Manuel ve II. İoannes'in (1238-1280) tarihini anlatır ve beşinci bölümde (s. 72-81) Trabzon tarihinin hassas dönemini yani XIII. yüzyılın sonu ve XIV. yüzyılın başlangıcını betimler. Altıncı bölümde (s. 81-90) Uspensky imparatorluğun iç durumuna yönelmiş, imparatorluğun idarî ve askerî bölgelerini ele almıştır. Özellikle Khaldiya bölgesinde bazı yarı-bağımlı beylerin artan gücüne vurgu yapmıştır. İmparatorluğun tarihini anlatmaya bir süre ara veren Uspensky yedinci bölümde (s. 90-99) sınırdaki çok önemli kalelerin ve Limnia Limanı'nın topografyası ve önemine değinmiştir. Sekizinci bölümde (s. 99-113) "Konstantinopolis'e Düşman Tarafların Tasfiyesi" başlığıyla oldukça karışık ve bilinmeyen bir soruna, Konstantinopolisliler ve yerel cemiyetler arasında Trabzon'daki mücadeleye yer ayırmıştır. Dokuzuncu bölüm "İmparator III. Aleksios (1349-1390) ve III. Manuel (1390-1417)." "On dördüncü yüzyılın sonlarında İmparatorluğun sınırları" (s. 114-126), Hellen dünyasının son yıkımına sebep olan Trabzon imparatorluğunun yavaş yavaş düşüşünün önemli dönemini betimler ve onuncu ve son bölüm "Son Büyük Komnenoslar ve İmparatorluğun Yıkılışı" (s. 126-140), 1461'de II. Mehmed tarafından Trabzon İmparatorluğu'nun acınası kalıntılarının fethinin trajik hikâyesini anlatır. Uspensky ilk ekte şehir duvarlarının ötesindeki Aziz İoannes Kilisesinde [Vazelon Manastırında Aziz İoannes Kilisesi] bulunan kitabeyi tasvir edip açıklar (s. 140-149). Kitabeyi 1210-1211 yılına atfeder (s. 145). İkinci ek "Trabzon'daki Ayasofya Kilisesinin çan kulesiyle" (s. 149-154) ve üçüncüsü Trabzon'un iç kalesiyle (Kremlin) ilgilidir (s. 154-158).

Trabzon İmparatorluğu'nun tarihi sıklıkla Bizans tarihinin bir bölümü olarak düşünülmüştür. Uspensky, Trabzon tarihinde yerli Laz unsurları, devamlı Laz eğilimleri destekleyen başkenti Tiflis'ten gelen Gürcü etkisinin önemi ve Trabzon imparatorlarının Laz hayranlığı üzerinde durmuştur. Ek olarak Hellen unsurunun Trabzon İmparatorluğu'nda azınlıkta olduğu unutulmamalıdır. Palaiologos'un Konstantinopolisli İmparatorluğu tüm gücünü Trabzon'daki Helen eğilimlerini arttırmaya ve böylece Trabzon'u Konstantinopolis'e ilhak etmeye yönelmiştir. Ancak Trabzon İmparatorluğu'nu Helenleştirmek için uygulanmış bu yapay ve zoraki uğraşlar yerel Laz, Gürcü ve Ermeni geleneklerini gasp etmekteydi. Diğer taraftan Konstantinopolisle bir barış, Trabzon için gitgide güçlenen komşuları Müslüman prenslerle politika ve evliliklere dayanan ilişkilerden daha az yararlıydı. Düşmekte olan imparatorluğun mutlak mevcudiyeti için daha tehlikeliydi. Aynı zamanda Uspensky, imparatorluk gücünü dikkate almayı reddeden ve kendi bölgelerinde neredeyse bağımsız olan yerli feodal unsurların durmadan büyüyen etkisini pekâlâ göstermekteydi. Fallmerayer ve Finlay'in çalışmalarından sonra Uspensky'nin eserinin konuyu bir adım ileriye taşıdığı kuşkusuzdur. Bununla birlikte kitabının düzeltmelerini yapmasına rağmen eserinin öldükten sonra yayımlandığı unutulmamalıdır. Şayet yaşasaydı eserinde değişiklikler yapabilirdi. Her halükârda Uspensky'nin çalışması, Trabzon topraklarında yazarın kişisel çalışmalarına dayanan ve şimdilik Trabzon İmparatorluğu'na dair en yeni çalışma olmasına rağmen son değildir.

Trabzon İmparatorluğu'nun yeni bir tarihi yazılmayı bekliyor.¹⁴⁷ Uspensky'nin tamamen ülkenin coğrafyasıyla ilgili olan eserinin bir haritaya sahip olmaması da çok yazıktır. Eserinde Uspensky, W. Miller'in *Trebizond. The last Greek Empire*'ı kullanmış ve bazı yerlerde onu düzeltmiştir.¹⁴⁸

Şimdi Bizans İmparatorluğu tarihlerinde ve genel olarak Ortaçağ ile ilgili bazı çalışmaların içinde Trabzon İmparatorluğu'yla ilgili ne bulabileceğimizi göstermek istiyorum. XVIII. yüzyıl ile başlayacağım.

Montesquieu *Considerations on the causes of the Grandeur and Decadence of the Romans* adlı eserinde Trabzon'dan bahsetmez. Hatta 1453'te Konstantinopolis'in düşüşünün hikâyesini anlatırken hataya düşer. Son bölümün (XXIII) son cümleleri şöyledir: "Bayezid tüm diğer sultanları kontrol altına aldı. Türkler, Tatarların elinde yok olmak üzere olmasalardı, sonradan II. Mehmed'in idaresinde yaptıklarını, o zaman yapacaklardı. Sadece şunu söyleyeceğim, son imparatorların idaresinde, Doğu imparatorluğu Konstantinopolis'in varoşlarına kadar küçülmüş, okyanusa döküldüğünde büyüklüğü ancak bir dere kadar olan Ren Nehri gibi sonlanmıştı."¹⁴⁹

Sayırsız ve çeşitli eserlerinde Voltaire, özellikle de *Essay on the Manner and Spirit of Nations* adlı eserinde Trabzon İmparatorluğu'ndan bahsetmemelik yapmaz. *Crusaders after Saladin* başlıklı LVII. bölümde Voltaire şöyle yazar: "İmparatorluklarının yıkılmasıyla cesaretlerini kaybetmeyen Komnenosların imparatorluk ailesinden pek çok prensi orada kalmıştır. Aleksios ismini taşıyan onlardan biri, birkaç gemiyle Kolhis'e sığındı ve orada Karadeniz ile Kafkas Dağları arasında Trabzon İmparatorluğu diye anılan küçük bir devlet kurdu. Bu kadarı için imparatorluk kelimesi yanlış kullanılmıştır."¹⁵⁰ Sonra aynı *Essay*'in *Constantinople taken by the Turks* başlıklı XCI. bölümünde Voltaire şöyle der: "Gerçekte sadece bir tane olmasına rağmen sözde Doğu'nun en az üç tane imparatorluğu vardı. Rumların elindeki Konstantinopolis şehri Doğu'nun ilk imparatorluğunu oluşturuyordu, Laskarislerin¹⁵¹ sığındığı ve I. Murat tarafından 1362'de alınan Edirne ikinci imparatorluk olarak telakki edilmişti ve Komnenoslar Trabzon diye anılan antik Kolhis'in barbar bir şehrine çekilerek üçüncü ünlü imparatorluğu kurmuşlardı."¹⁵² Dikkat edilmesi gereken husus Voltaire'nin araştırmacı ruhunun Trabzon İmparatorluğu gibi öyle uzak ve çok az bilinen bir bölgeyi kavramasıdır.

¹⁴⁷ Örneğin bkz Uspensky'nin kitabının Yunanca bir incelemesi Τέρπαξ tarafından yazılmıştır ve Αρχειον Πόντου'de basılmıştır VI (έτ Αθήνας, 1935) s. 196-205. İnceleme yazısı şu satırlarla sonlanır: "Trabzon'un, Trabzon İmparatorluğu'nun ve tüm Pontus'un bilimsel bir tarihi henüz yazılmamıştır." (s. 205).

¹⁴⁸ Örneğin bkz. s. 121-122. Cf. Miller, *a.g.e.*, s. 70.

¹⁴⁹ Montesquieu, *Considerations sur les causes de la grandeur et de la décadence des Romains*. J. Baker tarafından hazırlanan İngilizce tercümesini kullandım (New York 1882), s. 481.

¹⁵⁰ Voltaire, *Essai sur les moeurs et l'esprit des nations*, LVII. Bölüm, "Croisades après Saladin", *Oeuvres complètes*. Nouvelle édition, Vol. 11 (Paris 1878), 462. Voltaire'nin bu eserinin İngilizce versiyonu genellikle "Antik ve Modern Tarih" in bir bölümü olarak bilinir.

¹⁵¹ Burada Voltaire yanılır. Lascarislerin ilticası Edirne'ye değil İznik'e dir.

¹⁵² Voltaire, *a.g.e.*, XCI. bölüm, "Constantinople prise par les Turcs", *Oeuvres complètes*, XII (Paris, 1878), 98.

Ünlü eseri *The Decline and Fall of the Roman Empire*'da E. Gibbon birkaç kez Trabzon İmparatorluğu'na değinmiştir. Fakat sadece Du Cange'in "keşfederek"¹⁵³ ortaya çıkardığı yetersiz kaynaklara sahip olması nedeniyle Gibbon tüm ifadelerinde kesin olamamıştır. Örneğin o, anlaşılmaz bir şekilde şöyle yazar: "Andronikos'un soyu kamu talanında, tarihte muğlâk olduğu kadar masalda ünlü olan Trabzon'un hükümlerini zorla gasp etmiştir."¹⁵⁴ Sonra Du Cange'yi takip etmiş ve imparatorluk tarihinin başlangıç aşamasıyla ilgilenmiş ve şöyle yazmıştır: "Uzak ve muğlâk olan başka bir kısım, erdemli Manuel'in oğlu ve tiran Andronikos'un torunu olan Komnenosların soyundan gelen mirasçının elindeydi. Onun ismi Aleksios'du ve büyük lakabı muhtemelen onun yiğitliğinden ziyade endamıyla ilgiliydi. Angeli'nin müsamahasıyla Aleksios Trabzon'un yöneticisi veya dükü olarak atanmıştır. Kökeni ona bağımsızlık arzusu verdi. Unvanını değiştirmeden Karadeniz sahili boyunca Sinop'tan Phasis'e kadar olan toprakları barış içinde yönetmiştir. İsimsiz oğlu ve halefi iki yüz mızraklı askeriyle sultanın hizmetindeki vassal olarak betimleniyordu. Komnenos prensi Trabzon dükünden daha fazlası değildi ve imparator unvanı, Aleksios'un torununun gururu ve imrenmesiyle ilk kez ona yakıştırılmıştı."¹⁵⁵ Du Cange'nin metnine dayanan Gibbon'un ifadesi şimdi düzeltilebilir ve tamamlanabilir. Ünlü Komnenos hanedanına bağlı Aleksios'un Trabzon'u işgalinden sonra, bir zamanlar sadece Konstantinopolisli imparatorların temsilcileri olarak Trabzon'un yöneticilerinin kullandığı dük unvanını taşıdığı iddiası inandırıcılıktan uzaktır. Aleksios'un gözünde 1204'te işgalci ve gaspçı olan Latin imparatorunun imparatorluk unvanını Aleksios kabul etmedi.¹⁵⁶ Gibbon Trabzon'un düşüşünün tarihini doğru şekilde 1461 olarak verir.¹⁵⁷ Panaretos'un *Kroniği*'nin onun elinin altında olmadığını unutmamalıyız.

Alman tarihçi F. Rüks, 1816'da yayımladığı şu an herhangi bir değeri olmayan *Ortaçağ Tarihi Ders Kitabı*'nda Trabzon İmparatorluğu tarihi üzerine birkaç şey söyler. Verdiği bilgiler Du Cange'ye ve İspanyol seyyah Clavijo'ya dayanır. İmparatorluğun kuruluşuna dair Rüks şöyle yazar: "Latin işgali zamanında II. Andronikos'un oğlu Aleksios Dük unvanıyla Kolhis ya da Trabzon eyaletinin yöneticisiydi ve bağımsız bir lider olarak kendini kabul ettirdi."¹⁵⁸ Rüks yanlış bir şekilde Aleksios'u Andronikos'un torunu yerine oğlu olarak belirtmiştir ve daha sonra II. Andronikos adını vermiştir. Rüks paragrafın geri kalanını Du Cange'den almıştır.¹⁵⁹ Fakat Rüks'ün Trabzon İmparatorluğu üzerine birkaç satırı, genel Ortaçağ tarihi hakkında bir ders kitabında imparatorluktan bahseden en erken örneklerden biridir.

1757-1786'da birinci baskısı yapılan Lebeau'nun Fransızca derlemesi *Histoire du Bas-Empire*'nin yeni bir 21 ciltlik baskısı 1824-1836'da yapılmıştır. Yeni baskı Ermeni dili üzerine uzmanlaşan Saint-Martin ve Gürcü tarihi üzerine çalışan Brosset

¹⁵³ Gibbon, LXI. Bölüm, ed. Bury, VI, s. 421, 25. dipnot.

¹⁵⁴ Gibbon, XLVIII. Bölüm, ed. Bury, V, s. 241.

¹⁵⁵ Gibbon, LXI. Bölüm; ed. Bury, VI, s. 420-421.

¹⁵⁶ Bkz. A. Vasiliev, "The Foundation of the Empire of Trebizond", *Speculum*, XI (1936), s. 31.

¹⁵⁷ Gibbon, LXVIII. Bölüm; ed. Bury, VII, s. 205.

¹⁵⁸ F. Rüks, *Handbuch der Geschichte des Mittelalters*, (Berlin 1816), s. 131-132.

¹⁵⁹ Bkz. A. Vasiliev, *a.g.m.*, s. 11-12; 31.

olmak üzere iki oryantalist tarafından gözden geçirilmiş ve genişletilmiştir. Her ikisi de Trabzon İmparatorluğu tarihi üzerine bazı değerli materyalleri ilave etmişlerdir. XVII. ciltle başlayan bazı yerlerde Lebeau, Trabzon İmparatorluğu'nu ele alır. Lebeau'nun orijinal metninden Aleksios ve David'in büyük babalarının uzun süre yaşadığı Pontus'a gitmek üzere ayrıldıklarını ve ailelerinin yandaşlarının yardımıyla bağımsız bir devlet kurduklarını okuyoruz... "Tarihte prenslerinin kahramanlıklarından ziyade şövalyelerin romantik hikâyelerinde daha ünlü olan isminin çarpıcı etkisinden dolayı Trabzon İmparatorluğu'nun menşei öyleydi" ... İmparatorluk 1461'de yıkıldı. İki kurucu da dük unvanından memnundu. Aleksios'un büyük torunu İoannes Komnenos imparator unvanını alan ilk kişiydi.¹⁶⁰ Bu metinden anladığımız kadarıyla Lebeau, imparatorluğun kuruluşunda Gürcistan'ın ve Kraliçe Thamar'ın katılımından söz etmiyor. Görünüşe bakılırsa akabinde Du Cange'yi takip ederek Lebeau, Aleksios Komnenos'un imparator unvanıyla değil de dük unvanıyla devleti yönettiğine inanmıştır. İmparatorluğun yıkılış tarihini 1461 olarak doğru vermiştir. Sadece sayfa 255'teki bir açıklamada Brosset, Tafel'in baskısında Mikhail Panaretos'un Trabzon kroniğinden bahseder ve imparatorluğun kuruluşuyla ilgili ilk bölümünden Fransızca bir tercümesini verir. Thamar'ın katkısına işaret edilmiştir, fakat Brosset yanlış bir şekilde onu Aleksios'un babası Manuel'in kız kardeşi olarak adlandırmıştır. Brosset ayrıca Fallmerayer'in eserine de atıf yapmıştır. 256-258. sayfalarda Lebeau, Laskarisler'e karşı David'in mücadelesini anlatmıştır. XVIII. ciltte (1835) Lebeau, Trabzonlu İoannes Komnenos'un "Lazların prensi" olarak imparatorluk unvanını üstlendiği için Mikhail Palaiologos'un hoşnutsuzluğunu yazmıştır ve Lebeau, İoannes Komnenos'un Konstantinopolis'e gitmek için Trabzon'u nasıl terk ettiğini ve orada Mikhail'in kızı Eudokia ile evlendiğini anlatmıştır.¹⁶¹ Brosset 279-281 arasındaki sayfalarda Mikhail Panaretos'un kroniğinin II-V. bölümlerinin Fransızca bir tercümesini vermiştir. XIX. ciltte (1835) Lebeau, XV. yüzyılın başlangıcında Ceneviz ve Trabzon arasındaki ihtilafları ele almıştır.¹⁶² Sayfa 86'da Panaretos'un VI. bölümünün Fransızca bir tercümesini vermiştir. 20. ciltte (1836) Trabzon İmparatorluğu'nun tarihinde XIII. yüzyılın sonlarında ve XIV. yüzyılda gerçekleşen pek çok olay anlatılmıştır.¹⁶³ Bu cilde ek olarak sayfa 482-509'da Brosset, Panaretos'un kroniğinin VII-LVI bölümlerinin yani sonunun bir Fransızca tercümesini vermiştir. Böylece Brosset, Lebeau'nun çalışmasına ek olarak Mikhail Panaretos'un kroniğinin tam bir Fransızca tercümesini vermiştir (XVII'de, 255, I. bölüm; XVIII, 279-281, II-V bölüm; XIX, 86, VI bölüm ve XX'de 482-509'da VII-LVI bölüm). XXI. ciltte (1836) imparatorluğun 1461'de yıkılışının ve son imparatorun ailesiyle kaçınılmaz kaderinin tarihini okuyoruz.¹⁶⁴

Atina Üniversitesi'nde Yunan profesörü olan K. Paparrigopoulo hacimli 5 ciltlik *En Eski Çağlardan Son Yıllara Kadar Yunan Halkının Tarihi* eserinde Trabzon

¹⁶⁰ Lebeau, *Histoire du Bas-Empire*, ed. Saint-Martin and Brosset, XVII (Paris, 1834), 254-255.

¹⁶¹ Lebeau, XVIII, s. 279-283.

¹⁶² *Aym eser*, XIX, s. 85-87.

¹⁶³ *Aym eser*, XX, s. 123-127 ve s. 462-465.

¹⁶⁴ *Aym eser*, XXI, s. 371-376.

İmparatorluğuna az da olsa yer ayırmıştır.¹⁶⁵ Paparrigopoulo, Aleksios Komnenos tarafından imparatorluğun kuruluşuna dair birkaç cümle söylemiştir. Aleksios'un halası Gürcü kraliçesi Thamar'ın faaliyetleriyle ve alakasıyla imparatorluğun kuruluşu arasında doğru şekilde bağlantı kurmuştur.¹⁶⁶ Sonra imparatorluğun topraklarının sınırlarını,¹⁶⁷ İznik İmparatorluğuyla rekabetini¹⁶⁸ ve son olarak doğru bir şekilde 1461'de vuku bulan Trabzon'un düşüşünü ele almıştır.¹⁶⁹

Paparrigopoulo'sun çağdaşı Alman tarihçi Karl Hopf 2 ciltlik son derece kıymetli eseri *Ortaçağın Başından Son Zamanlara Kadar Yunanistan Tarihi*'nde¹⁷⁰ birkaç yerde Trabzon İmparatorluğu'nun başlangıç sayfalarını ele almıştır. Trabzon İmparatorluğu'nun tarihini yazmayı amaçlamadan özellikle konunun kaynaklarını ve literatürü çok iyi bilen tek yazarın Hopf olduğu inancındayım. O, sadece Fallmerayer, Finlay ve Brosset'e değil aynı zamanda daha önce belirttiğim Kunik'in Rusça çalışmasına da atıf yapmıştır.¹⁷¹ Hopf, öncelikle, daha evvelce müzakere ettiğim Metaksopoulos, Miniati ve Hénin gibi XVII ve XVIII. yüzyılların "sonradan uydu-
rulmuş" yazılarından bahseder. Hopf'a göre onlar sadece şarlatandırlar ve saçmalamışlardır.¹⁷² Thamar'ın güçlü yardımıyla imparatorluğun kuruluşunun kısa bir resmini sunan Hopf, ilk Trabzon imparatoru Aleksios'un kardeşi David'in hikâyesini anlatır. Hopf, kesin olarak 1185'te babalarının zor ölümünün akabinde iki erkek kardeşin Konstantinopolis'ten Kolhis'e güvenli bir şekilde götürüldüğü ifadesinde bulunur.¹⁷³ Hatta Hopf Trabzon'un Kırım yarımadasıyla ilişkisinden bahseder.¹⁷⁴ Bununla birlikte eserin sonraki kısımlarında hem kıtada hem de adalarda tüm ilgisini Latin hâkimiyetindeki eski Bizans İmparatorluğu'nun topraklarına vermiş ve Trabzon İmparatorluğu'nu tamamen göz ardı etmiştir. Bir keresinde Hopf, XV. yüzyılın ikinci yarısında Midilli tarihiyle bağlantılı olarak Trabzonlu Aleksandros'un dul eşinden ve son iki Trabzon imparatoru IV. İoannes ile David'in sürgün edilmiş erkek kardeşinden¹⁷⁵ bahsetmiştir. Hopf, Trabzon İmparatorluğu'nun yıkılışı gerçeğini dahi görmezden gelmiştir.

Hopf'un tarihi, geniş bir okuyucu kitlesine ulaşamamıştır. Daha sonra 1877 ve 1883'te G. F. Hertzberg, Hopf'un eserini temel alarak Trabzon İmparator-

¹⁶⁵ K. Παπαρρήγοπούλου Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν νεωτέρων (Atina, 1860-1877). Bu eserin birkaç baskısı vardır. En yeni baskı sonuncusunun notları ve ekleriyle P. Karolides (Π. Καρολίδης) 1925'te Atina'da yayımlanmıştır. Ben Karolides'in baskısını kullandım.

¹⁶⁶ IV (2), 203. Karolides burada (s. 204-206) Thamar ve İmparatorluğun kuruluşunda kraliçenin önemine dair uzun bir not eklemiştir.

¹⁶⁷ V (1), s. 16.

¹⁶⁸ V (1), s. 22; 44.

¹⁶⁹ V (2), s. 74-75.

¹⁷⁰ K. Hopf, *Geschichte Griechenlands vom Beginne des Mittelalters bis auf die neuere Zeit* (Leipzig, 1867-1868). Ne yazık ki Hopf'un çalışması bir Alman ansiklopedisi Ersch-Gruber, *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste*, LXXXV ve LXXXVI. ciltlerinde oldukça kısa bir baskı olarak yayımlanmıştır.

¹⁷¹ Hopf, I, s. 210, dipnot 24.

¹⁷² *Aynı eser*.

¹⁷³ Hopf, I, s. 209-210; 220.

¹⁷⁴ Hopf, I, s. 211.

¹⁷⁵ Hopf, II, s. 153.

luğu'nun tarihine birkaç referansla ortaçağ Yunan ya da Bizans tarihinin daha okunabilir iki araştırmasını yaptı. Onun çalışmaları şöyledir: *Antik Çağın Sonundan Günümüze Yunanistan Tarihi* ve *On altıncı Yüzyılın Sonuna Kadar Bizans ve Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*.¹⁷⁶ *Yunanistan Tarihi*'nde Hertzberg, Trabzon İmparatorluğu'nun kuruluşunu yazarken Hopf'un düşüncesinin aksine, III. Aleksios'a ve ardıllarına karşı Haçlıların saldırısı sürecinde yani 1204'ten hemen önce Aleksios ve David'in Konstantinopolis'ten kaçtukları düşüncesine inanma eğilimindedir.¹⁷⁷ Hopf gibi Hertzberg de Kırımlı Yunanlardan bahseder ve onların Trabzon'daki Romalıların imparatoru olarak Aleksios'a ant içtiklerini söyler. Fakat Hertzberg "Doğunun yeni imparatoru Haçlılarla herhangi bir temas kurmak istemiyordu" bilgisini de eklemiştir.¹⁷⁸ O, ikinci eserinde de aynı hikâyeyi anlatmıştır.¹⁷⁹ Trabzon İmparatorluğu'nun tarihinden bazı diğer olaylar Hertzberg'in iki eserinde bulunabilir.¹⁸⁰

1879'da Almanya'da (Stuttgart) Ortaçağ tarihi hakkında W. Heyd tarafından *Geshichte des Levantenhandels im Mittelalter* adlı çok önemli bir eser yayımlandı. Birkaç yıl sonra 1885-1886'da bu eserin yazar tarafından düzeltilmiş ve önemli ölçüde genişletilmiş 2 ciltlik yeni bir Fransızca baskısı *Histoire du commerce du Levant au moyen âge* başlığı altında Leipzig'de yayımlanmıştır: Fransızca çeviri Furchy Raynaud tarafından yapılmıştır. 1923'te 1886'nın iki cildi değişiklik yapılmaksızın yeniden basılmıştır. Ben bu çalışmada Fransızca baskısını kullandım.

Yazar Trabzon İmparatorluğu'nun tarihine çok ilgi göstermiştir. Özellikle de Doğu ve Batı arasında aracı bir bağlantı olarak onun ticari ve ekonomik önemine ağırlık vermiştir. Yazarın tüm ifadeleri ve değerlendirmeleri tüm mevcut kaynakların dikkatli çalışmasına ve derin bilgisine dayanmaktadır. Bu nedenle Trabzon İmparatorluğu tarihiyle ilgilenen tüm sayfalar çok fazla kıymetlidir.

İlk olarak imparatorluğun kuruluşunu anlattıktan sonra son derece ilginç bir bölüm olan *Orta Asya'nın Girişi Olarak Kabul Edilen Trabzon*'u yazmış (II, 92-107), Trabzon'daki Ceneviz ve Venedik nüfuzunun ve imparatorluğun çöküşünün işaretlerinin görülmeye başladığı XV. yüzyılın ortalarına kadar onların ekonomik rekabetinin çok renkli ve güvenilir bir araştırmasını vermiştir. Aynı dönem üzerine ticaret yollarıyla ilgili çok ilginç bazı bilgiler *Persia* (İran) bölümünde bulunur (s. 119-131). *Pontos'un Kuzey Kıyısı Kolonileri* başlıklı uzun bir bölümde (s. 156-215) Kırım'ın bazı bölgelerinin Trabzon İmparatorluğu'na bağımlılığına dair atıflar bulu-

¹⁷⁶ G. F. Hertzberg, *Geshichte Griechenlands seit dem Absterben des antiken Lebens bis zur Gegenwart*. Zweiter Theil (1204-1470). Gotha, 1877; *Geschichte der Byzantiner und des osmanischen Reiches* (Berlin 1883). Sonraki eser, *History of Byzantium* başlığı altında önemli notlar ve eklerle P. V. Bezobrazov'un Rusça bir tercümesi yayımlanmıştır (Moskova 1896). Rusça baskısında Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihi göz ardı edilmiştir.

¹⁷⁷ Hertzberg, *Geshichte Griechenlands*, II, s.14. III. Aleksios, 1195'ten 1203'e kadar yönetimde kalan III. Aleksios Angelus'dur. Onun çöküşünden sonra, yaşlı kör kardeşi II. İsaak, (1203-1204) eş imparator olarak oğlu IV. Aleksios (1203-1204) ile taht üzerinde hâkimiyetlerini yeniden tesis etmişlerdi her ikisi de 1204'te ölmüşlerdir. Onlardan sonra akrabaları Aleksios V. Ducas Mourtzouphlos birkaç ay yönetimde kalmıştır.

¹⁷⁸ Hertzberg, *Geshichte Griechenlands*, II, 14.

¹⁷⁹ Hertzberg, *Geschichte der Byzantiner*, s. 375. Rusça tercümesinde s. 365.

¹⁸⁰ Bkz. *Geschichte Griechenlands*, II, s. 583-584 (Trabzon'un düşüşü). *Geschichte der Byzantiner*, s. 467-468; 527-528, Rusça tercümesinde s. 456, 519-520.

nabilir (Örneğin s. 157). Kitap *Trabzon İmparatorluğu'nun Sonu* başlıklı özel bir bölüm içerir (s. 360-365). Bu kısımda yazar, XV. yüzyılda imparatorluğun trajik hikâyesini ve 1461'de imparatorluğun yıkılışıyla bitişi anlatır. "Bu yıkılış, uzun süredir bu piyasada görülmeyen İtalyan ticaretine ölümcül bir darbe vurdu" (s. 365). Eserin pek çok yerinde topografya, kiliselerle, kalelerle, özellikle de ekonomik hayat ve imparatorluğun önemiyle ilgili anlatımlar keşfedilebilir. Trabzon İmparatorluğu üzerine özel bir çalışma olmamasına rağmen Heyd'in kitabı, özellikle imparatorlukla ilgilenen bazı kitaplardan daha güncel materyal ve daha iyi bilgi sunar.

World History'sinde L. Ranke şöyle yazar: "Trabzon'da Andronikos Komnenos'un soyundan antik Kolhis'in ötesindeki Pontus kıyıları boyunca Kırım'a kadar olan bölgeyi içine alacak şekilde bağımsız bir devlet kurulmuştu ve bu devlet kültürel açıdan önemliydi, özellikle oradan Doğu'nun derinliklerine uzanan büyük ticaret yolu devam eder ve kullanılırdı."¹⁸¹ Ranke'nin kısa ifadesi Karadeniz'in doğu sahillerinin tamamı Trabzon İmparatorluğu'na bağlıymış gibi yanlış bir izlenim veriyor.

1897'de Alman tarihçi H. Gelzer, Krumbacher'in *Bizans Edebiyatı Tarihi* adlı eserinin ikinci baskısında, Trabzon İmparatorluğuna kısa bir bölüm ayırdığı, *Bizans İmparatorluk Tarihinin bir özeti*'ni yayımlamıştır.¹⁸² Gelzer, imparatorluğun ilk dönemine epey hayranlık duymaktadır. 1185'te Konstantinopolis'ten kaçan genç prenslerin Kraliçe Thamar'ın sarayına sığındıkları ifadesinden sonra Gelzer, imparatorluğun kuruluş safhası için şu resmi çizmiştir: "Görünürde etkili hükümdar ve meşru prens olan I. Aleksios'un yönetimi, Trabzon'un en ılımlı, en parlak dönemidir. Zaten onun ölümüyle kesin bir çöküş başlamıştır. Uyuşmazlıklarıyla feodalizm organize bir devlet sisteminin gelişmesine izin vermemiştir. Hem *scholarii* ve *mesochaldae* partileri, yani bir tarafta Komnenosların yanında olan saray aristokrasisi hem de diğer tarafta Doğu'da uzun zamandır yerleşmiş olan yerli asiller arasındaki mücadele imparatorluğu sarsmıştı."¹⁸³ Gelzer'e göre XIV. yüzyılın başında imparator II. Aleksios (1297-1330), Komnenoslar arasında önde gelen biriydi. Hatta bu yüzyılın sonunda 1390'da ölen III. Aleksios oğlu III. Manuel'e parlak bir devlet bırakmıştı.¹⁸⁴ 1417 yılının başlamasıyla Büyük Komnenosların tarihi, gitgide yozlaşan eski Komnenos hanedanının son çöküşünü ortaya çıkarmıştır. Eski imparatorluğun en uzak doğu köşesinde yaklaşık üç yüzyıldır Hristiyanlık ve Rum kültürünü ayakta tutan Büyük Komnenoslardan sonra Trabzon perişan oldu.¹⁸⁵

Yunan âlim Sp. Lampros *History of Greece*'inde Trabzon İmparatorluğu'yla ilgili bize neredeyse hiçbir şey vermez. Lampros'un kitabı, öncelikle geniş bir okuyucu kitlesini amaçlamayan bir eserdir.¹⁸⁶ "Dördüncü Haçlı Seferi'nin zor günlerinde" Andronikos'un torunlarının Kolhis'e kaçtığı inancının eğilimindedir.¹⁸⁷

¹⁸¹ L. Ranke, *Weltgeschichte*, VIII (Leipzig 1887), s. 296.

¹⁸² H. Gelzer, *Abrise der byzantinischen Kaisergeschichte* (Münih 1897), s. 1049-1051.

¹⁸³ *Aym Eser*, s. 1049-1050.

¹⁸⁴ *Aym Eser*, s. 1050.

¹⁸⁵ *Aym Eser*, s. 1050-1051.

¹⁸⁶ Σπ. Δάμπρος, *Ίστορία τής Ελλάδος*, VI, (Atina 1902), s. 227-231 (Η αὐτοκρατορία τής Τραπεζοῦντος).

¹⁸⁷ *a.g.e.*, VI, 228; ayrıca (Trabzon'un Kırım'daki sömürgeleri için) bkz. s. 229.

1910'da Charles Diehl, Paris'te Bizans İmparatorluğu'nun kısa bir tarihini yayımladı. Daha sonra bu eser birkaç kez yeniden basıldı. 1925'te eser İngilizceye tercüme edildi.¹⁸⁸ Trabzon İmparatorluğu'nun kuruluşuyla ilgili iki basit referanstan sonra¹⁸⁹ Diehl, *The Greek Empire of Trebizond* başlıklı kısa özel bir bölüm verir.¹⁹⁰ İmparatorluğun 1461'deki yıkılışına kadar özeti olan bu kısa iki sayfa, tahmin edilebileceği üzere mükemmel yazılmıştır. İmparatorluğun politik zayıflığına işaret ederek Diehl şöyle söyler: “Bununla beraber Trabzon İmparatorluğu sayesinde Bizans'ın ihtişamının bir yansıması, Pontus Euxinus'un başında hâlen devam ediyordu: İki buçuk yüzyıldır Rum milliyetçiliği orada sığınak bulmuştu... (İmparatorluğun yıkılışından sonra). Bu, Doğu'daki son Rum devletinin yok oluşuydu.”¹⁹¹ Diehl, beğenilen eseri *Byzance. Grandeur et décadence*'inde (Paris, 1928) Trabzon İmparatorluğu'nu neredeyse tamamen göz ardı etmiştir.¹⁹²

1915'te basılan *Byzantine Civilization* başlıklı N. Turchi tarafından derlenen İtalyanca bir eserde Trabzon İmparatorluğu'na yer ayrılmamıştır. İki saygın Trabzonlu “hümanist” ve yazarın isimleri verilmiştir ama Girit'te doğmasına rağmen ailesinin kökeninden dolayı Trabzonlu olan George ve Kardinal Bessarion'dan bahsedilmemiştir.¹⁹³

Ünlü Yunan tarihçi ve ekonomist A. M. Andreades'in¹⁹⁴ 1918'de modern Yunanca olarak yayımladığı *Yunan Kamu Maliyesi Tarihi* eseri *Bizans Kamu Maliyesi* başlıklı bir kısım içermektedir.¹⁹⁵ Bu başlık genel olarak Bizans bibliyografyası üzerine bir bölüm içerir (s. 361-403). O kısımda Andreades şöyle yazmıştır: “Muhtemelen Trabzon İmparatorluğu'nun iktisadi ve sosyal tarihinin de incelenmesi gerekmektedir.” Bu bilgiden sonra Fallmerayer'in eserinden Lampros'un 1907'de yapmış olduğu Mikhael Panaretos Kroniği'nin baskısına kadar konuyla ilgili bir bibliyografya verir. Hepsisi budur.¹⁹⁶ Büyük bir kısmını Bizans'ın dâhili tarihine adanmış kitabında Andreades ne yazık ki Trabzon İmparatorluğu'nu tamamen ihmal etmiştir.

1923'te yayımlanan *Cambridge Medieval History*'nin IV. cildi *The Eastern Roman Empire (717-1453)* ve bu imparatorluğun tarihine ek olarak komşu ülkeler hakkında birkaç bölüm içermektedir. Bunlar şöyledir: Ermenistan (VI. bölüm), kuzey komşuları ve Slavların dönüşümü (VII bölüm), Birinci Bulgar İmparatorluğu (VIII. Bölüm), Abbasiler döneminde İslam medeniyeti ve Selçuklular (V. Bölüm),

¹⁸⁸ Ch. Diehl, *Histoire de l'Empire Byzantin*. İngilizcesi, *History of the Byzantine Empire*, trc. George B. Ives (Princeton 1925).

¹⁸⁹ Fransızcasında, s. 173-174 ve 189; İngilizcesinde, s. 139 ve 151.

¹⁹⁰ Fransızcasında, s. 217-219; İngilizcesinde, s. 173-175.

¹⁹¹ Fransızcasında, s. 218-219; İngilizcesinde, s. 174-175.

¹⁹² Trabzon'un sade bahisleri için örneğin bkz. s. 219, 237, 238.

¹⁹³ Nicola Turchi, *La Civiltà Bizantina* (Torino 1915), s. 6 ve 161.

¹⁹⁴ Ανδρέου Μτχ. Ανδρεάδου Ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς δημοσίας οἰκονομίας ἀπὸ τῶν ἡρωικῶν χρόνων μέχρι τῆς συστάσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου. Ἐν Ἀθήναις, 1918.

¹⁹⁵ a.g.e., s. 337-624.

¹⁹⁶ Bu not, 1935'te ölümünden hemen sonra Andreades'in anısına çıkarılan mükemmel eserde Andreades'in bibliyografyasının çok detaylı bir sunumunda bile bahsedilmemiştir. A. J. Sbarounis, *André M. Andreadès fondateur de la science des finances en Grèce* (Paris 1936). Trabzon İmparatorluğu üzerine notların bibliyografyası sayfa 146'da verilmiştir.

Venedik (XIII. bölüm), Balkan Devletleri: XVII-XVIII. bölümlerde I. Bulgaristan ve Sırbistan'ın Yükselişi (1186-1355) ve II. Türk fethi (1355-1483) ve Moğollar (XX. Bölüm). Trabzon İmparatorluğu'na ayrılmış özel bir bölüm ya da kısım mevcut değildir. Fakat Trabzon tarihine dair bilgiler, kitabın farklı bölümlerinde devamlılığı olmadan ve bazı tekrarlarla bulunabilir. Çünkü farklı bölümler çeşitli bilim insanları tarafından derlenmiştir. Trabzon İmparatorluğu'nun kuruluşu ve onun İznik İmparatorluğu'yla ilk mücadelesi üzerine birkaç cümle s. 423-425'te bulunur. Neredeyse aynı bilgiler s. 479-480'de tekrarlanmıştır. Burada şunları okuyoruz: “Konstantinopolis'in düştüğü aynı ay içinde I. Andronikos'un torunu genç Aleksios, halası Tamar'ın sağladığı himaye ile bir Gürcü birliğinin yardımıyla Trabzon'da kendisini kabul ettirdi” (s. 479). Sayfa 482'de David Komnenos'un Theodoros Laskaris'e karşı savaşındaki başarısızlığından bahseder. 486-487 sayfalarında Trabzon'daki Rumların İznik Patrikliğinin otoritesini tanımayı reddettiğini ve Trabzon'un ilk imparatorunun ölümünden sonra onun imparatorluğunun bölgede çok küçüldüğünü fakat başkentini zapt edilemez olarak kaldığını okuyoruz. 514-516 sayfalarında I. Aleksios, Andronikos Gidon ve 1263'te ölen I. Manuel olmak üzere imparatorluğun ilk üç yöneticisinin zamanında Trabzon'un tarihi kısaca anlatılmıştır. Sayfa 516'da XIII. yüzyıla atıf yapılarak şu tarihi yorum verilmiştir: “Gel gör ki başka hiçbir şey dışında İznik ve Trabzon, tarihçiye ve politikacıya kalıcı bir ders verir; onlar, en karanlık saatlerinde bile Hellen ırkının olağanüstü canlılığını bize öğretirler.” Bu bölümün yazarı, Trabzon'un tarihini yazmayla görevlendirilmiş William Miller'dir. Sayfa 656, 665, 674-675 ve 690'da bir Türk donanmasının Trabzon sahillerini harap ettiği 1433 yılına kadar Trabzon'a karşı Osmanlı Türklerinin durmadan büyüyen başarısı anlatılmıştır. Bana kalırsa sayfa 770'teki Charles Diehl'in bir ifadesi biraz değiştirilmelidir. O, şöyle diyor: “Trabzon ... XIII. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar çok güçlü bir devletin başkentiydi.” “Güçlü” sıfatı Trabzon'un zayıf imparatorluğuna zar zor uyar. *Cambridge Medieval History*'nin bu bölümünde Trabzon İmparatorluğu'nun 1461'de yıkıldığı gerçeğinden bahsedilmemesine işaret edilebilir. *Cambridge Medieval History*'nin VII. cildinde (1932) *Italy in the time of Dante* bölümünde, Trabzon İmparatorluğu'yla ilgili sadece iki kısa ifade vardır. Sayfa 27'de (XIII. yüzyılda) “Ceneviz'in Trabzon'u kontrol ettiğini” ve sayfa 48'de “Trabzon şehrinin (Venedik'e) İran'la ticaret yapma hakkını verdiğini” okuyoruz. Hepsi bu kadar. VIII. ciltte (1936) *The Close of the Middle Ages* başlıklı kısımda Trabzon'dan bahsedilmez. Sonuç olarak, Trabzon İmparatorluğu'nun yıkılışı gibi son derece önemli bir olayın *Cambridge Medieval History*'nin ne IV. cildinde ne de diğer ciltlerinde bir kez dahi görüldüğünü belirtmek zorundayım.

1928'de Yunan dergisinde Αρχεϊον Πόντου, A. A. Papadopoulos tarafından derlenen *Pontos through the Ages* başlıklı popüler bir makale yayımlandı.¹⁹⁷ Yazar kısaca Trabzon İmparatorluğu'nun kuruluşu sorununu ele almış ve imparatorluğun tarihinin kısa bir taslağını sunmuştur.¹⁹⁸ Ona göre Aleksios Komnenos az bir takipçisiyle Trabzon'u almıştır. Oranın dükü Nikephoros Palaiologos ona karşı direnmemiş hatta Aleksios'u desteklemiştir. Bizans İmparatorluğu'nun tamamı üzerinde

¹⁹⁷ Παπαδοπούλου, Α. Α. Ὁ Πόντος διὰ τῶν αἰώνων. *Αρχεϊον Πόντου*, I (1928), s. 7-46.

¹⁹⁸ *a.g.e.*, s.13-19.

büyük politik değişiklikleri gören ve Franklar ile Türklerden gelebilecek yeni tehlikelerinden korkan halk, Bizans İmparatorluğu'nun meşru bir varisi olarak Aleksios'u iyi karşılamıştı. Çünkü o, Komnenosların yüce ismini taşıyordu. Papadopoulos yazmış olduğu taslakta Trabzon İmparatorluğu'nun tarihinin en önemli olaylarının çok kısa bir özetini sunar. Bu makale, amacımızla çok az ilgilidir ama yine de Yunan okuyucular için yararlıdır.

History of the Byzantine Empire adlı 2 ciltlik eserimin ne 1928-1929'da Madison, Wisconsin'de yayımlanan İngilizce baskısında ne de 1932'de Paris'te yayımlanan Fransızca gözden geçirilmiş ve genişletilmiş baskısında Trabzon İmparatorluğu tarihi üzerine özel bir bölüm vardır. Eserimde şunları yazdım: (1204'te Latinler tarafından Konstantinopolis'in alınmasından sonra) “üçüncü bir Rum merkezi, yani Trabzon İmparatorluğu, Rumların birleşmesi sürecinde öncü kısım olarak rol almaktan çok uzak bir yerdedi. Bu sebeple Trabzon'un tarihinin kültürel ve ekonomik olduğu kadar politik olarak da kendine has bir çekiciliği vardı ve kendine özel bir araştırmayı hak ediyordu” (II, 188; Fransızcasında, II, 177). Bununla beraber imparatorluğun tarihinin özel bir özetini vermememe rağmen onun tarihinin önemli dönemlerini birkaç yerde ele aldım ve Bizans'ın tarihi üzerine başka yazarlar tarafından görmezden gelinen bazı hususları vurguladım. Trabzon imparatorunun Moğollarla hızlı bir barış yapmaya ve bir Moğol vassalı olmaya zorlandığı XIII. yüzyıldaki Moğol tehlikesine dikkat çektim. 1261'de Bizans İmparatorluğu'nun Mikhail Palaiologos tarafından yeniden kurulmasından sonra Trabzon İmparatorunun sadece ayrı ve bağımsız bir hayat yaşamaya devam etmediğini aynı zamanda Kırım'daki Bizans topraklarının da sahibi olduğunu belirttim. Şöyle ki sıklıkla “Gotik bölge” olarak adlandırılan komşu topraklarıyla Kherson (Korsun) teması Trabzon imparatoruna haraç ödüyordu (II, 265; Fransızcasında, II, 254). Son Bizans imparatorunun yeğeni olan Andreas Palaiologos'un kısa süreli haklarını Konstantinopolis imparatorlarına ve Trabzon'u da Fransa kralı VIII. Charles'a geçirdiğinden (II, 277; Fransızcasında, II, 266) ve 1461'de Trabzon'un Türklerin eline geçişinden bahsettim (II, 357-358; Fransızcasında, II, 347). Son zamanlarda yayımlanan (1927'de) Trabzon İmparatorluğu'ndaki köylü ve manastır arazi sahipliğinin tarihi için Trabzon yakınlarında bulunan Vazelon manastırındaki resmi yazışmaların önemini belirttim (II, 388; Fransızcasında, II, 378). XV. yüzyılda İspanyol seyyah Pero Tafur'un Trabzon ziyaretinden bahsettim (II, 390; Fransızcasında, II, 379). Şimdi, çalışmamıza Trabzon İmparatorluğu'nun tarihi üzerine kısa özel bir bölüm eklemenin faydalı olacağı kanaatindeyim.

1929'da Londra'da Robert Byron'un kaleminden *The Byzantine Achievement. An Historical Perspective A.D. 330-1453* adlı ilginç bir eser yayımlandı. O zamana kadar onun ismi Bizans çalışmaları alanında hiç bilinmiyordu. Yazar giriş kısmında dürüstçe “bu eserin hiçbir şekilde orijinal kaynaklar arasındaki araştırmalardan biri olmadığını” itiraf etmiştir. Byron, Trabzon İmparatorluğu'ndan birkaç kez bahsetmiştir. “Şimdi bir imparatorluk da olan Trabzon'da I. Andronikos Komnenos'un torununun yönetimi, Herakleia'dan Kafkasya'ya destekleniyordu.” (s. 104). Sayfa 111'de yazar, doğru bir şekilde “Trabzon İmparatorluğu'nun 1461'de yıkıldığını” belirtmiştir. “Latin işgalinden sonra bilimsel ve matematiksel ilmin örtüsü Trabzon'a düştü ki oraya Levant'ın her yerinden bilim arayan öğrenciler gidiyordu” (s. 206). Konstantin'in *labarum*'una gelince... “Roma'nın mirasçılarının damgası Konstan-

tinopolis ve Trabzon'un son Hıristiyan imparatorlarına dayanır" (s. 241). Sayfa 301-303 özellikle imparatorluğa ayrılmıştır. "Bu arada Karadeniz'in güney sahilindeki Trabzon'da, ortadan kaldırılmış monarşinin son bir soyu, tüm Doğu'nun kral ve imparatoru olarak Büyük Komnenoslar tarafından temsil ediliyordu. Onun damgaları şimdi Rum muhalefetine toplanma noktasıydı... Onların Gürcistan ve Kırım'a kadar ulaşan idarelerinin boyutu sahil boyunca dar bir şeridi içerecek şekilde yaklaşık 7.000 mil kareydi. Hülagü'nün Bağdat'ı yıkmasından beri imparatorluğun başkenti daha uzak Doğu'dan gelen malların pazarı olarak ünlenmişti. Orası, Konstantinopolis'teki Venedikliler ve Cenevizliler'in ileri karakoluymuştu. Pek çok seyyah şehrin geçici izlenimleriyle ayrıldı" (s. 301-302). Yazar, seyyahlar arasında Trabzon'un ne İspanyol, İtalyan ne de Alman ziyaretçilerinden bahseder ki onların hepsini biz çok iyi biliyoruz; ama kendisi İngiliz olduğu için iki İngiliz'in Trabzon'u ziyaretinden bahseder. Şöyle yazar: "1293'te bir İngiliz elçi ayakta duran parke taşlı sokaklardaki viranelerde eskitti. II. Richard zamanında başka bir İngiliz kraliyet sarayını; onun piramit şeklindeki mermerden yapılmış kabul salonunu, fresklerle kaplı yemek salonunu ve bilimsel ve tarihi çalışmalarla dolu kütüphanesini betimler. XV. yüzyılda şehrin devam eden refahına Trabzonlu Kardinal Bessarion'un yazıları şahittir" (s. 302). Byron, 1292-1293'teki İngiliz elçi hakkındaki bu bilgiyi muhtemelen bibliyografyasında bahsettiği (s. 330), W. Miller'in kitabı, *Trebzond. The Last Greek Empire* (s. 31)'dan¹⁹⁹ almıştır. II. Richard zamanında (1377-1399) Trabzon'u ziyaret eden ve betimleyen İngiliz için Byron'un kaynağını belirtme konusunda ilk önce şaşkınlıkla söyleyecek bir şeyim yoktu. Miller'in kitabı böyle bir ziyaretten bahsetmez. Bununla beraber, son olarak bu tasviri sadece İznikli Bessarion tarafından Trabzon'un *Encomium*'u olarak iyi bilinen eserde bulunan imparatorluk sarayının betimlemesinin bir özetiyle tanımladım.²⁰⁰ W. Miller'in eserinden alıntılanan kısım şöyledir: "Bir piramit biçiminde mermerden yapılmış görkemli yapı, bir kabul salonu olarak hizmet ederdi ve ilerisinde fresklerle donatılmış yemek salonu vardı. Oradan sol tarafta ziyaretçi; antropoloji ve politik tarih üzerine anılar içeren kütüphaneye yönelirdi" (s. 121-122). Miller, bu tasviri doğru bir şekilde Bessarion'a dayandırır.²⁰¹ Byron'un niçin "II. Richard zamanında başka bir İngiliz" yerine Bessarion'a atfettiğini anlamak konusunda acizim.

Trabzon İmparatorluğu hakkında yazdıklarının sonunda Byron, son iki imparator IV. İoannes (Byron onu VI. John diye adlandırmıştır) ve David hakkında birkaç şey söyler ve 1461'de imparatorluğun yıkılışını David ile yedi oğlunun trajik kade-

¹⁹⁹ İngiltere ile Trabzon arasında ilk bağlantı Kral I. Edward zamanında gerçekleşti. Kral I. Edward 1293'te Langleyli Geoffrey'in önderliğinde bir elçilik heyetini Trabzon üzerinden geçerek İran'a gönderdi, bundan sonra "Kralın kardeşi Edmund'un ev halkından biri" (W. Miller, *a.g.e.*, s. 31). Bu elçilik heyetinin ziyaretinin orijinal kaynağı bir giriş bölümüyle İtalyan bilim adamı C. Desimoni tarafından yayımlandı, "I conti dell' ambasciata al Chan di Persia nel MCCXCII", *Atti della Società Ligure di Storia Patria*, XIII (Genoa, 1877-1884), s. 537-609.

²⁰⁰ Βησσαρίωνος Ἐγκώμιον εἰς Τραπεζοῦντα... ὑπὸ Σπυρ. Π. Λάμπρου, Νέος Ἑλληνομνήμων, XIII (1916), 189; ayrı baskı, s. 47.

²⁰¹ Bessarion'un saray betimlemeleri için ayrıca bkz. Fallmerayer'in *Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt* (Müniç 1827), s. 309 (Bessarion'un *Encomium*'un el yazmasından).

rinin anlatısı ile sonlandırır. “Rum bağımsızlığının tüm emareleri yok olmuştur” (s. 303).

Trabzon İmparatorluğu’nun birkaç tesadüfi ve dağınık bahsi, 1933’te Londra’da yayımlanan Steven Runciman’ın eseri *Byzantine Civilization*’da bulunur. Runciman doğru bir şekilde imparatorluğun 1461 yılında yıkıldığına yer vermiştir (s. 60).

1934’te Bükreş’te Fransızca 3 ciltlik N. Iorga’nın *History of Byzantine Life. Empire and Civilization*’ı yayımlandı.²⁰² Çalışmamız açısından, 1081’den 1453’e kadar olan dönemi kapsayan, Trabzon İmparatorluğu hakkında bir hayli bilgi içeren 3. cilt önemlidir. Tabi ki bu bilgiler kitabın çeşitli kısımlarında dağınık haldedir. 1907’de Londra’da Iorga, İngilizce *The Byzantine Empire* başlıklı küçük bir eser yayımladı. Iorga, eserinde Trabzon İmparatorluğu’nun tarihinde bazı hadiselerden kısaca bahsetmiştir: Bizanslı yazarların küçümseyerek Laz prensliği olarak adlandırdığı (s. 193) imparatorluğu David ve Aleksios Komnenos’un nasıl kurduğu (s. 175), son imparator olması yanında “hakiki bir canavar” olan IV. İoannes’in yönetiminde imparatorluğun nasıl son yıkımın eşiğine geldiği (İmparatorluk, gerçekte 1461’de David’in yönetiminde yıkılmıştır.) (s. 226). Tüm bu kısa ifadeler yazar tarafından 1934’te Fransızca esere dâhil edilmiştir.

2. ciltte ve 3. cildin başında imparatorluğun kuruluşu öncesi Trabzon’u hakkında çok az bilgi vardır.²⁰³ Fakat 3. cildin 104. sayfasıyla başlayarak imparatorluk hakkında daha çok bilgiye sahip oluyoruz. İmparatorluğun kuruluşuyla bağlantılı olarak Iorga, bir Gürcü prensesinden bahseder fakat onun ismini vermez. Iorga, Aleksios Komnenos’un Konstantinopolis’i yeniden fethetmek amacıyla imparatorluk unvanını kullandığını ifade eder (s. 104). Iorga şöyle yazar: “Dağlar ile denizin arasında barbarların yuvasında (yani Trabzon’da) olduğu gibi, Konstantinopolis’in eski şehrinde de yenik itibarın parlak bir egemenliği bulunabilir fakat olağanüstü gösteriş, papazların sürekli tartışmaları ve devletin zenginliğinden faydalanan yabancılar da bulunabilir ve aynı zamanda tam olarak savunma vasıtalarıyla onu karşılar” (s. 157). Iorga farklı yerlerde Trabzonlu yazarların birkaç kez ismini verir (s. 218, 266, 270-271, 277). O, Trabzon İmparatorluğu’nun son safhasına nispeten daha fazla ilgi göstermiş ve yıkılışını 1461 yılı olarak doğru vermiştir (s. 289, 293-294). Iorga son notta, Trabzon İmparatorluğu tarihi için birincil ve ikincil kaynakların oldukça kullanışlı bir bibliyografisini verir.

1940’ta biri Almanca, diğeri Rusça olmak üzere Bizans İmparatorluğu’nun iki tarihi yayımlanmıştır. *Bizans Devleti Tarihi* adlı Almanca eser, şimdi Yugoslavya Belgrad’da yaşayan çok iyi bilinen Rus Bizantinist Georg Ostrogorsky tarafından yazılmıştır.²⁰⁴ Bizans İmparatorluğu’nun 1453’te yıkılışına kadar olan tüm dönemi kapsayan çalışmasında bazı yerlerde Trabzon İmparatorluğu’nu da ele almıştır. 1204’te Latinlerin işgalinden hemen sonra değil, daha önce Konstantinopolis’ten kaçan I. Andronikos’un torunları Aleksios ve David tarafından imparatorluğun

²⁰² N. Iorga, *Historia de la vie byzantine. Empire et civilisation. D’après les sources*. Vol. I-III (Bükreş 1934).

²⁰³ Bkz. II, 223, 239; III, s. 55, 70.

²⁰⁴ Georg Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates* (Münih, 1940), s. xx+448. *Byzantinisches Handbuch im Rahmen des Handbuchs der Altertumswissenschaft*, yay. haz. Walter Otto-München, Erster Teil, Zweiter Band.

kuruluşundan bahseder. İmparatorluğun kuruluşunda kraliçe Tamar'ın önemli payını takdir eder. İznikli Theodoros Laskaris tarafından kontrol edilen Trabzon'un batısında David'in askeri faaliyetleri hakkında da birkaç söz söyler.²⁰⁵ Ostrogorsky, sultan tarafından ele geçirilen Sinop'un kaybindan sonra Konya sultanının Aleksios Komnenos'a karşı başarılarından ve sonrasında vassalı olarak tahta yeniden getirilmesinden bahseder. "Trabzon Devleti'nin kendi iyiliği için ekonomik ve sosyal gelişimi yanında politik inkişafı yüksek tarihsel ilgi sunar. Bununla beraber genel olarak Bizans'ın gelişimi üzerine bu küçük önemsiz imparatorluk esaslı bir etki ortaya koymamıştır. İnzivaya çekilerek iki buçuk asır yaşamıştır. Konstantinopolis üzerindeki kavgalara ve Bizans İmparatorluğu'nun yeniden inşasına karışmadan Bizans'ın düşüşünden birkaç yıl daha fazla tarih sahnesinde kalmıştır."²⁰⁶ Ostrogorsky XIII. yüzyılda Moğol istilasıyla bağlantılı olarak Trabzon imparatorunun Tatarlara haraç veren vassalı olmasından sonra imparatorluğun yenilgisinden bahseder.²⁰⁷ Son olarak 1461'de II. Mehmed tarafından Trabzon'un ele geçirilişini anlatır ve şöyle sonlandırır: "Bunun üzerine Rum ülkesinin son parçası Türk gücünün altına girmiştir."²⁰⁸

M. V. Levchenko tarafından bir Rusça *Bizans Tarihi* yazılmıştır.²⁰⁹ Bu eser Marksist bakış açısıyla Bizans tarihinin bir taslağını verme konusundaki ilk girişimdir. Yazar, Trabzon İmparatorluğu'yla ilgili olaylardan iki kez bahsetmiştir. Konstantinopolis'in 1204'te Latinler tarafından ele geçirilmesiyle bağlantılı olarak Levchenko şöyle yazar: "(İznik İmparatorluğu'nun kuruluşuyla) aynı zamanda sözde Trabzon İmparatorluğu da kurulmuştur. 1204'te Gürcü Kraliçesi Tamar yeğeni Andronikos'un torunu olan Andronikos Komnenos'a Trabzon merkezli Phasis'ten Sinop'a sahil kıyısında bağımsız bir mülk kurmasına yardım etmiştir. Andronikos'un girişimi Bitinya'yı ele geçirmedeki başarısızlığıyla sonlandı ama o, Trabzon'da yaklaşık üç yüz yıl yönetimde kalacak hanedanı kurdu."²¹⁰ Bu alıntıda muhtemelen dikkatsizlikle Trabzon'un ilk imparatoru yanlış bir şekilde Aleksios yerine Andronikos olarak belirtilmiştir. Çalışmasının sonunda Levchenko sadece şunları söyler: "1461'de bağımsız imparatorluğun uzak merkezi Trabzon, Türklerin eline geçti."²¹¹

1940'ın bu son iki yayını Bizans tarihinin tamamını kapsayan çalışmalardır. Bununla beraber Bizans İmparatorluğu'nun bazı tarih çalışmaları, tarihinin tam sürecini kapsamazlar ve Trabzon İmparatorluğu'nun kurulduğu 1204'ten önce anlatılarını keserler. Bu eserler ara sıra Trabzon'un Bizans İmparatorluğu'na bağlı olduğu dönemde şehir hakkında az da olsa bilgi verir. Bu nedenle çalışmamız açısından onların bir önemi yoktur. Bizans İmparatorluğu'nun tarihlerini yazan bu gruba ait Rus âlimlerin en başında gelenler şöyledir: J. A. Kulakovsky, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, üç cilt, 1910-1913 eser 717 yılına kadar gelir; F. I. Uspensky, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, I ve II. cilt, 1914-1927, eser ikonaklastik dönemle ve doku-

²⁰⁵ Ostrogorsky, s. 303.

²⁰⁶ *a.g.e.*, s. 307.

²⁰⁷ *Aynı eser*, s. 313-314.

²⁰⁸ *Aynı eser*, s. 411.

²⁰⁹ M. V. Levchenko, *Istorija Vizantii. A brief sketch* (Moskova-Leningrad, 1940), s. 263.

²¹⁰ Levchenko, *a.g.e.*, s. 234.

²¹¹ *Aynı eser*, s. 254.

zuncu yüzyılda Cyril (Constantine) ile Methodius Slav misyonerlerinin faaliyetleriyle sonlanır; S. P. Shestakov, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, böl. Ed. 1915, eser Şarlıman'ın 800'de taç giyme törenine kadar olan dönemi kapsar; C. N. Uspensky, *Bizans Tarihinin Anahatları*, 1917, eser 843'te ikonaklastın son restorasyonu ile sonlanır. Norman H. Baynes güzel yazılmış küçük eseri *The Byzantine Empire*'nin (Londra, 1926) giriş kısmında şöyle yazar: “bu veya başka sebeplerden dolayı bu küçük eseri bu yazar esas olarak Dördüncü Haçlı Seferi'nde Konstantinopolis'in düşüşünün öncesi dönemle sınırlanmıştır” (s. 10), yani 1204'le. Charles Diehl ve Georges Marçais tarafından yazılan *Le Monde Oriental de 395 à 1081* (Paris, 1936) adlı eserde Bizans İmparatorluğu'nun tarihi yalnızca 1081'e kadar, yani Komnenos hanedanının tahta geçişi ve Haçlı Seferlerinin başlangıcına kadar ele alınmıştır. Yayımlanan bu eserin serisinin planına göre sonraki cilt Bizans İmparatorluğu'nun yıkılışına kadar olan tarihi içerecekti. Trabzon İmparatorluğu muhtemelen onun içinde değerlendirilecekti fakat bu cilt henüz yayımlanmadı. 1939'da modern Yunanca *Bizans Tarihi*'nin birinci cildi Atina'da Konstantinos I. Amantos tarafından yayımlanmıştır. Lâkin bu eser sadece 395'ten 867'ye kadar olan dönemi kapsar.²¹² Giriş bölümünde ikinci kısım *Bizans Tarihinin Bölümleri*'nde Amantos, 1204'te Latinlerin Konstantinopolis'i ele geçirmesinden sonra “Trabzon İmparatorluğu daha sonra Mistra despotluğu olan Epir despotluğu gibi diğer Rum devletlerinin başka amaçları vardı ve kendi düşmanlarıyla meşguldüler. Bizans'a yardım etmek için gerekeni yapmaya güçleri yetmiyordu ya da ortak bir zorunluluk hissetmiyorlardı.” diye yazar.²¹³

Son yıllarda Trabzon İmparatorluğu'yla bağlantılı özel sorunlar üzerine yapılan çalışmalar çoğunlukla imparatorluğun kuruluşu gerçeğine odaklanmıştır. 1936'da *Speculum*'da Trabzon İmparatorluğu'nun kuruluşu ile alakalı bir çalışma yayımladım.²¹⁴ Amacım bu konuda önceki çalışmaların ne olduğunu göstermek ve imparatorluğun kuruluşunda Gürcistan'ın ve ünlü kraliçe Tamar'ın zaruri önemini bir kez daha vurgulamaktı. Yakın Doğu'nun genel durumunu ana hatlarıyla belirttikten ve 1204'te Konstantinopolis'in düşmesinden sonra Komnenosları ve Gürcü Bagratunileri, özellikle de imparatorluğun kuruluşunun kaderini belirleyen Komnenos hanedanının daha genç kuşağını ele aldım. Aleksios ve David'in Konstantinopolis'ten kaçış hikâyesini anlattım, Gürcü kraliçesi Tamar'ın alametlerini verdim, imparatorluğun kuruluşu hakkındaki kaynakları tartıştım ve tüm mevcut kaynaklara dayanarak imparatorluğun kuruluşunun bir resmini çizmeye çalıştım. Sonra imparatorluğun kuruluşunun kronolojik sınırlarını geçerek Trabzon'un 1222'de ölen ilk imparatoru Aleksios'un yönetiminin bir taslağını verdim ve çalışmamı Trabzon imparatorlarının unvanları sorununu tartışarak sonlandırdım.

Alman âlim Franz Dölger makalem için yazdığı tebliğde Trabzon İmparatorluğu'nun başlangıcıyla bağlantılı Mesarites konusunda yazdıklarımın eksikliğini doğru bir şekilde göstermiştir.²¹⁵ Eksiklerimi *Speculum*'da yayımlanan *Mesarites as*

²¹² Κωνσταντίνου 'Ι. Ἀμάντου Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους. Τόμος πρῶτος 395-867 Μ. Χ. (Ἀθήνα, 1939), s. xvi+495.

²¹³ Ἀμάντος, s. 8.

²¹⁴ A. A. Vasiliev, “Foundation of the empire of Trebizond”, *Speculum*, XI (1936), s. 3-37.

²¹⁵ F. D(ölger), *Byzantinische Zeitschrift*, XXXVI (1936), s. 223.

a Source başlıklı bir makalede düzelttim. Makalede Trabzon İmparatorluğu'nun tarihinin başlangıç sayfalarıyla bağlantısına göre Mesarites'in yazdıklarını ele aldım.²¹⁶ Romanyalı tarihçi N. Iorga Trabzon İmparatorluğu'nun kuruluşuna dair yazdığım çalışmaya bir eleştiri yayımlamış ve orada Thamar'ın imparatorluğun kuruluşunda önemli bir yeri olduğunu reddetmiştir. O şöyle yazmıştır: “M. Vasiliev, imparatorluğun kuruluşu olayında, olmadığı ve yapamayacağı halde Gürcü Thamar'a bir rol attığında yanlış yolda olduğunun kanıtı, iki kardeşin Gürcistan'la bağlarının olmadığı, aksine daha sonra bir rakip hatta düşman olarak görüldüklerini Vasiliev'in kendisinin de fark ettiği gerçeğinden çıkarılır.”²¹⁷ Tabi ki bu noktada Iorga'ya katılmıyorum. Mikhail Panaretos'un Trabzon Kroniği, Aleksios ve David adlı iki kardeşin Konstantinopolis'ten Gürcistan'a, “halaları Tamara'ya” getirildiklerini açıkça iddia eder. Aynı yazar Aleksios Komnenos'un “hevesle ve halası Thamar'ın etkili yardımıyla İberya'dan ilerleyerek Trabzon'u ele geçirdiğini” yazar.²¹⁸

1940'ta *Speculum*'da genç bir Rus-Gürcü âlim Prens Cyril Toumanoff'un kaleminden *On the Relation between the Founder of the Empire of Trebizond and the Georgian Queen Thamar* adlı oldukça yeni ve çok ilginç bir makale yayımlanmıştır.²¹⁹ Yazar Gürcü dilini bilmektedir ve böylece imparatorluğun kuruluşu hakkındaki çok önemli yerel dildeki Gürcü kaynaklarına erişilebilmiştir. Bu kaynakların yeni ve oldukça mantıklı yorumlarına dayanarak Toumanoff, ilk Trabzon imparatoru Aleksios ve kardeşi David'in büyük babası Bizans İmparatoru I. Andronikos Komnenos'un (1182-1185) ilk eşinin, Thamar'ın erkek kardeşi Gürcü kralı III. George'nin bir kız kardeşi olduğu sonucuna ulaşmıştır.²²⁰ Başka bir ifadeyle Toumanoff, Bizans Komnenosları ile Gürcü Bagratidleri arasında yeni bir akrabalık bağı kurmuştur ve Panaretos'un “Aleksios ve David'in halası” olarak Thamar'ın muğlak tanımından ziyade konuyu tatmin edici bir şekilde açıklamıştır.

Tüm önemli ansiklopedilerde, yazarlarına bağlı olarak çeşitli değerlerde Trabzon üzerine maddeler vardır. Burada en önemli olanlardan bazılarında bahsedeceğim. Fransızca *La Grande Encyclopédie*, “Trébizonde” başlıklı bir madde içerir (XXI, 335-336); imparatorluk öncesi Trabzon tarihi R. Dussaud tarafından, *The Greek Empire of Trebizond* Ch. Diehl tarafından derlenmiştir. Çok kısa olmasına rağmen Diehl'in ismi, makalenin güvenilirliğinin garantisidir. Kraliçe Thamar iki genç prensin sadece “halası” olarak adlandırılmıştır. İmparatorluğun üç yüzyıldan daha uzun süre boyunca Karadeniz bölgesinin bu uzak köşesinde Hıristiyanlığın ve Bizans medeniyetinin bazı kalıntılarını devam ettirdiği vurgulanmıştır. Bibliyografyada Fallmerayer'e, Papadopoulos-Keramus'a ve Fischer'e referans vermiştir. İlginç bir şekilde Finlay'den bahsedilmemiştir.

²¹⁶ A. A. Vasiliev, “Mesarites as a Source”, *Speculum*, XIII (1938), s. 180-182.

²¹⁷ N. Iorga, “Une nouvelle théorie sur l'origine et le caractère de l'empire de Trébizonde”, *Revue historique du sud-est européen*, XIII (1936), 172-176; açıklama s. 175'ten alınmıştır.

²¹⁸ Michael Panaretos, ed. Lampros, Νέος Ἑλληνομνημίων, IV (1907), s. 266. Bkz. Vasiliev, “Foundation”, *Speculum*, XI (1936), s. 9 ve 15-16. G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates* (Münih 1940), s. 303, dipnot 3.

²¹⁹ *Speculum*, XV (1940), s. 299-312.

²²⁰ Toumanoff, *a.g.e.*, s. 310.

Encyclopedia Britannica çok kısa anonim bir madde içermektedir (14. Baskı, XXII [1930], 444). Trabzon'un ekonomik önemi ve coğrafi konumu hakkında bilgi verdikten sonra madde, Büyük Komnenosların sanat ve bilimin koruyucuları olduğundan bahseder ama imparatorluğun politik tarihi üzerine çok az bilgi verir. Bibliyografyası güncel değildir.

Catholic Encyclopedia'da (XV, 28-29) S. Vailhé imzalı *Trebizond* maddesi vardır. Yazar Trabzon bölgesindeki Hıristiyanlığı vurgular, kısaca Trabzon tarihini anlatır ve Trabzon İmparatorluğu'nun yıkılışını (doğrusu 1461'in yerine) 1462 yılı olarak verir. Bibliyografyası, yukarıda bahsettiğim Gainsford'un 1616'da yayınlanan pek tarihsel olmayan kitabı ile başlar.

Great Hellenic Encyclopedia'da (Μεγάλη Ἑλληνική Ἐγκυκλοπαίδεια) A. A. Papadopoulos tarafından oldukça yüzeysel bir madde derlenmiştir (XXIII [Atina, 1933], 262-266). Maddenin sonunda sadece modern Yunanca yazılan eserleri içeren çok yetersiz bir bibliyografya vardır fakat bibliyografyada bir istisna vardır: F. Cumont, *Studia Pontica* (C. II, Brussels, 1906). Papadopoulos, Fallmerayer, Finlay, W. Miller ya da Uspensky'den bahsetmez.

İspanyol *Enciclopedia Universal ilustrada europeo-americana*'da (LXIV, 6-10) *Trebisonda* maddesi 1914'te eserin yayımlanmasına kadar bölgenin genel topografyasını ele alarak modern zamanlara özel ilgili olmuştur. Trabzon'un tarihi üzerine sadece birkaç cümle vardır. Bilginin bir kısmı da yanlıştır. Örneğin şu alıntı: "İmparatorluk 1185'te, Latinlerden kaçan Konstantinopolis'in sahipleri David ve Aleksios Komnenos tarafından kurulmuştur." İmparatorluğun yıkılış tarihi 1462 olarak yanlış verilmiştir. Bibliyografya yetersiz bir şekilde sunulmuştur: Gainsdorf'un eseri (Londra, 1616) dâhil edilmemelidir.

Enciclopedia Italian di scienze, lettere et arti bir *Trebizonda* maddesi içerir (XXXIV [Roma, 1937], 245, 246). Trabzon'daki abideler üzerine ilk bölüm G. de Jerphanion ve tarihi kısım A. Pernice tarafından derlenmiştir. Sonraki kısım üç bölüme ayrılır: Antik Trabzon, Bizans Trabzon'u (V-XII. yüzyıllar) ve Trabzon İmparatorluğu (1204-1461). Bu madde kısa fakat açık ve güvenilir bir çalışmadır. XIV. yüzyılın başında Trabzon'un olağanüstü zenginliğine işaret edilmiştir. Sonunda Türk hâkimiyetindeki Trabzon'a birkaç cümle ayrılmıştır. Bibliyografyada Fallmerayer'in, Evangelides'in ve W. Miller'in ismine yer verilmiştir. Ne Finlay'den ne de Uspensky'den bahsedilmiştir.

J. H. Kramers, *Encyclopédie de l'Islam* (IV, 694-696) için *Tarabzun* adlı bir madde yazmıştır. Bu madde de Trabzon İmparatorluğu'nun özellikle Doğuyla yani Türklerle ve Moğollarla ilişkilerinin kısa fakat güvenilir ve açık bir sunumunu vermiştir. Bazı Türkçe eserleri de içeren iyi bir bibliyografya da eklemiştir.

W. Ruge, Pauly-Wissowa'nın *Real-Encyclopädie... Zweite Reihe* IV (1937), 2214-2221 için oldukça yanlışsız bir *Trapezus* maddesi derlemiştir. Bununla birlikte bu maddede Ruge, İustinianos dönemini içeren sadece Trabzon tarihinin antik dönemiyle ilgilenmiştir. Ruge şöyle yazar: "Trabzon, Ortaçağda ikinci bir parlak döneme sahip olmuştur fakat burada onu anlatacak yer burası değildir." (col. 2219).

1934'te bizim yerli Wisconsin dergilerinin birinde *Milwaukee Journal* (Sunday, November 25, 1934)'de konu hakkında kendi çalışmalarımı bağlantılı *Trebizond, the Ancient Gateway to Asia* başlığı altında Trabzon İmparatorluğu hakkında popüler bir makale yayımladım. *Milwaukee Journal*'ın editörü başlığımı

alt başlık olarak “Wisconsin Üniversitesi Profesörü, Ksenophon’un on bin askerinin izinde, yakında yayımlanacak kitap: Doğu ve Batı Arasındaki Kültürel ve Ekonomik İlişkilerin Müstesna Bir Hikayesi”ni ekledi. Makalemin metnine editör, Yakın Doğu’nun küçük bir haritasını ve 1461’de Trabzon İmparatorluğu’na son veren Sultan II. Mehmed’in bir resmini ekledi.

Kuruluşu Dördüncü Haçlı Seferiyle yakından bağlantılı olan Trabzon İmparatorluğu gibi belki de hiçbir ülke Ortaçağın şövalye literatüründe, *romans d’aventures*, öyle derin bir etki bırakmamıştır. Haçlı Seferleri sürecinde özellikle de XIII. yüzyılda Uzak Doğu’da yer alan ve çok az bilinen imparatorluk bir gerçeklik olmaktan çıkmış ve bir masal dünyası olmuştu. Fransa kralı 1253’te Suriye’de Sidon’a indiğinde, onun yanına “Büyük Komnenos ve Trabzon lordu” diye anılan “uçsuz bucaksız Rum” ülkesinden elçiler gelmişti.²²¹ Ne IX. Louis’in ne de bu dönemin çok sayıdaki maceracı şövalyesinin “uçsuz bucaksız Rum” ve onun lordunun kim olduğu konusunda tam bir fikri vardı. Fakat bu zamanda oradan Trabzon topraklarının harika verimliliği, adamlarının gücü ve kadınlarının güzelliği, yöneticilerinin hesapsız zenginliği üzerine pek çok puslu rivayet yayılmıştı. Ceneviz ve Venedik’ten denizciler ve Batı Avrupa’ya dönüş yollarında bu uzak bölgeyi ziyaret eden seyyahlar, yaratıcı renklendirmelerin eksik olmadığı görgü şahidi beyanlarıyla Avrupa’ya geri dönmüşlerdi. Onlar, her zaman yeşil olan bahçelerini, kuleleri ve mazgalları hayaletler tarafından korunan ormanlık tepelerdeki kalelerini, kadınlarının aşılmaz güzelliğini, Büyük Komnenosların sarayının muhteşemliğini betimlemişlerdir.²²²

Chansons de geste gibi Fransız epik şiirlerinde, çok iyi bilinen figürlerden biri olan Aimon de Dordone’in dört oğlundan biri, Renaut de Montauban’ın işlerini, savaşlarını ve kahramanca ölümünü anlatan kitapları XVI. yüzyılın birkaç nadir baskısında gördüm.²²³ XVI. yüzyılın baskılarında, onun ismi, Rinoldo di Montalbano, Regnault de Montauban ya da basitçe Rinaldo olarak verilmiştir. Tüm bu anonim manzum hikâyeler Trabzon’la alakalıdır. 1511’in bir Venedik baskısına göre “Rinoldo’nun yaşam ve ölümle çok asil bir savaşı” vuku bulmuştur.²²⁴ Nerdeyse aynı konu başlığı 1535’in bir başka Venedik baskısında bulunur, onu doğrular ve “onu tamamlar.”²²⁵ Görünüşe göre ayrıca Paris’te bir Fransızca baskısı da 1535’te yayımlanmıştır. Başlığı şöyledir: “Hem denizde hem de karada pek çok savaşı içeren çok güçlü Trabzon İmparatorluğu’nun ve geniş Asya’nın fetihleri sürer.”²²⁶ Bu ese-

²²¹ Bkz. Joinville, *Histoire de Saint Louis*, ed. N. Wailly (Paris, 1882) bölüm CXVI, s. 591. “li messaige à un grant signour de la parfonde Grece, liquex se iesoit appeler le Grant Commenie et signour de Trafentesi.” Bkz. yukarıda belirtilen Thomas Gainsford’un eseri.

²²² Bkz. Fallmerayer, *Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt*, s. 315.

²²³ Bkz. E. Langlois, *Table des nom propres de toute nature compris dans les Chansons de Geste imprimées* (Paris 1904), s. 550 (Renaut de Montauben), s. 14 (Aimon de Dordon).

²²⁴ *Trabisonda historiata ne laquale si contiene nobilissima battaglia con la vita e morte de Rinaldo*, Venedik, 1511.

²²⁵ *Trabisonda nelaquale se tratta nobilissima battaglia: con la vita e morte di Rinaldo hystoriata: nuovamente corretta e alla sua integrità ridotta*, Vineggia 1535. Sayfa numarası verilmemiş, sayfa hesaplaması on altı sayfanın dosyalarına göre A, B, C, vd.

²²⁶ “S’ensuyt la conquete du tres puissant empire de Tresbisonde et de la spacieuse Asie, en laquelle sont comprinses plusieurs batailles tant par mer que par terre”, Paris (1535?) pek çok gravürle. Sayfa numarası verilmemiş, 98 yaprak, iki sütunda basılmış.

rin son sayfasında şunları okuyoruz: “Trabzon’un fethi dük Aymonte Dardaine’nin oğlu Regnault de Montauban tarafından yapılmıştır. Bu eser geçenlerde Paris’te basılmıştır.”²²⁷ Bu epik şiirler Ortaçağ literatürü bakış açısından ilgi çekicidir fakat Trabzon İmparatorluğu konusunda hiçbir tarihi değeri yoktur. Thomas Gainsford’un *The Historie of Trebizond, in foure bookes* (Londra, 1616) fantastik hikâye serisinin herhangi bir tarihi değeri olmadığını zaten açıklamıştım.

XVI. yüzyılın başlangıcıyla Trabzon’un ya da Trabzon İmparatorluğu’nun ismi tarihi doğruluk öngörmeyen pek çok edebi eserde görülür.

Cervantes (1547-1616) ölümsüz eseri *Don Kişot*’ta “Zavallılık, kendini şimdiden yiğitliği sayesinde en azından Trabzon imparatorluğu tacıyla ödüllendirilmiş olarak hayal ediyordu.” diye yazmıştır.²²⁸ XVI. yüzyılda meşhur Fransız yazar Rabelais hicivli eseri *Garguntua*’da (XXXIII. Bölümde) yarattığı hayal ürünü karakterlerinden biri olan Lerne kralı Picrochole şöyle haykırmıştır: “ayrıca Trabzon imparatoru da olmak istiyorum.”²²⁹ Bir başka hicivli eseri *Pantagruel*’de Rabelais şöyle yazar: “Trabzonlu öğrencileri, anneleri ve babalarını terk etmeleri, bir vatandaşın sıradan hayatından vazgeçmeleri, krallarının buyruklarından kurtulmaları, kanunsuz yaşamaları, herkesi hakir görmeleri, tüm dünyayla alay etmeleri ve manzum saflığın hoş ve neşeli küçük başlığını alarak kendilerini Centilmen Gulyabanilere dönüştürmeleri konusunda kıskırtacağım.”²³⁰ Ziyadesiyle muğlâk olan bu paragrafta Rabelais,

²²⁷ “Cy fine ce present livre. La conquete de Tresbisonde faicte par Regnault de Montauban fils du duc Aymonte Dardaine, “Nouvellement imprimé à Paris.

²²⁸ Cervantes, *Don Quijote de la Mancha*, kısım I, bölüm 1: “Imaginabase el pobre ya coronado por el valor de su brazo, por lo menos, del imperio de Trapisonda” *The Visionary Gentleman Don Quijote de la Mancha*, çev. Robinson Smith (New York, 1932), s. 15. [Trápala ve trapaza kelimeleriyle anlam bağı olan Trapisonda kelimesi, başta Don Kişot olmak üzere şövalyelik kitaplarında tarihsel karşılığı olup olmadığı tamamen ihmal edilerek ve söz konusu eserlere hâkim edebi dile uygun olarak Trabzon İmparatorluğu’na atıfla yaygın biçimde kullanılmıştır. Böylece söz konusu eserlerde Trapisonda İmparatorluğu’na yapılan atıflar aynı zamanda tarihsel gerçekliği olan Trabzon İmparatorluğu’nun ismiyle de dolaylı bir şekilde eşleşmiştir. Corominas, Joan. “Trapisonda”, *Diccionario Crítico Etimológico Castellano e Hispánico*, Gredos, Madrid, 1980, V. Cilt, s. 592. Edebi değeri tartışmasız olan bu eserlerin tarihsel bir değeri olmadığı halde bilimsel çalışmalarda referans alınmasından kaynaklanan hata İspanya Krallık Akademisi’nin (Real Academia Española) hazırlamış olduğu İspanyolca Sözlük’te (Diccionario de la lengua española) de tekrarlanmış ve iki kelime arasında bulunan bir anlam bağından söz edilmiştir. “Trapisonda”, *Diccionario de la lengua castellana*, Real Academia Española, Madrid, 1884, s. 1043. Ancak söz konusu sözlüğün 1899 tarihli baskısında bahse konu anlam bağına dair ifadeler çıkarılmış ve Trapisonda kelimesinin muhtemel kökenine dair trápala kelimesine işaret edilmiştir. “Trapisonda”, *Diccionario de la lengua castellana*, Real Academia Española, Madrid, 1899, s. 977. Bu açıklamayı yapan Arş. Gör. Hakan Kılınç’a teşekkür ederiz. Ç.N.]

²²⁹ “Je veulx estre aussi empereur de Trebizonde”, Picrochole Yunanca bir kelimedir, πικρόχολος, acı kin, aksi, huysuz, sinirlinin bütünü.

²³⁰ Rabelais, *Les Oeuvres*, ed. Ch. Marty-Laveaux, II (Paris, 1870), 432 (Pantagruel, bölüm 46). Bu paragraf üzerine bazı yorumlar *Oeuvres de Rabelais* (Paris 1823), VI, 441’da yapılmıştır. Rabelais, *The five books and minor writings*. Yeni bir çevirisi W. F. Smith tarafından yapılmıştır (Londra 1893), s. 195. “Küçük Başlık” “petit beguin” olarak çevrilmiş, Rabelais bu kelimeyi bir rahibin kukuletasını belirtmek için kullanmıştır. “Poetic innocence” *licentia poetica* anlamındadır.

Yunanca τράπεζα (masa) kelimesinden gelen Trabzon ismini Paris'in yerine kullanır ve rahiplerin domuz gibi yaşantısına dikkat çeker. Rabelais, Trabzon İmparatorluğu'na atıf yapmaz.

XVI. yüzyılda Milton *Paradise Lost* (I. Kitap, 584 satır)'ta Trabzon'dan bahseder, Rabelais gibi o da gerçek imparatorluğa atıf yapmaz.

Ve vaftiz edilmiş ve imansız herkes,
Aspramont, Montalban,
584 Şam, Fas ya da Trabzon'dan gelenler ve
Şarlman'ın Fontarabbia tarafından yenilmesinden sonra,
Bizerte'nin Afrika'dan gönderdikleri de vardı orada.

Bu paragraf Şarlman'ın efsanevi tarihiyle bağlantılıdır.

1641'de Venedik'te *Il Calloandro* başlıklı bir roman da yayımlanmıştır. Yazarın gerçek ismi Ambrogio Giovanni Marini'dir. Tahminen 1594'te Ceneviz'de doğmuş ve 1650'de Venedik'te ölmüştür. O, şövalyeliğin geleneklerini ve usullerini, tehlikelerini ve maceralarını nesirle betimleyen ilk İtalyan yazardır. Romansları çok popülerdi ve pek çok taklidi bulunuyordu lakin yazar sansürden çekinir ve bu nedenle mahlas altında eserlerini yazar. Onun ilgilendiğimiz eseri *Il Calloandro fedele* iki kısımda yayınlanmıştır: Birinci kısımda yazar kendini Gio. Maria Indris Boemo ismiyle saklar; diğer kısımda Dario Grisimani ismiyle. Bu çalışma için birinci kısım çok ilginçtir.²³¹ Romanın başında şiddetli bir fırtınada genç bir şövalye (*Cavaliere*) Trabzon yakınlarında karaya çıkar ve şehrin kapılarına ulaşır.²³² Sonra fantastik maceralarla ve tehlikelerle dolu bir hikâye anlatır ancak Fallmerayer'e göre yazarın hikâyesini renklendirdiği fantastik örtüyü kaldırdığımızda yazarın, bölgenin doğasını, orada yaşayanların geleneklerini ve de Trabzon İmparatorluğu'nun iç durumunu çok iyi bildiğini gösteren tarihi özü keşfedebiliriz.²³³

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında özellikle Fransa'da bir İtalyan kendini simyacı ve düzenbaz Cagliostro Kontu diye tanıtmış ve Malta'nın büyük üstadının oğlu, Mekke Şerifi'nin torunu ve Trabzon İmparatorluğu'nun varisi diye adlandırmıştır.²³⁴

XIX. yüzyılda çok iyi eğitim almış insanlar arasında bile Trabzon İmparatorluğu'nun tarihiyle ilgili çok az şey biliniyordu. Mesela Walter Scott, Trabzon'un Türkler tarafından Richard Coeur-de-Lion'un zamanında fethedildiği ima eder; romanı Ivanjoe'de Tapınak şövalyesi, Rebecca'ya şöyle der: "sahibini hiçbir zaman yüzüstü bırakmayan kahraman at Zamor'un -yürekli atımın üzerine arkama bin. Onu Trabzon sultanından tek bir dövüşte kazandım."

XIX ve XX. yüzyılın şiir ve dram edebiyatında Trabzon İmparatorluğu birkaç kez zikredilmiştir. Burada birkaç tane örnek vereceğim. 1859'da Fransız yazar ve

²³¹ *Il Calloandro di Gio. Maria Indris Boemo. Poema.* Traduzione di Tedesco in Italiano da G. Bisii Romano, Venetia, 1641. Fallmerayer (*Geschichte*, s. 314) bu romansın Bassano'da 1786'da yayımlanan baskısını kullanmıştır.

²³² *Il Colloandro*, s. 1 ve 5.

²³³ Fallmerayer, *a.g.e.*, s. 314.

²³⁴ Örneğin bkz. Thomas Carlye, *Count Cagliostro, Miscellanies*'te, III (Londra 1858), 263 (*The Collected Works of Thomas Carlye*, on altıncı sayıda, IV. Cilt).

Bibliothèque Bleue'nin yönetici editörü Alfred Delvau *La princesse de Trébisonde* başlıklı bir makale yayımlamıştır. Bu makale tarihi bir temeli olmayan yaşlı bir imparator ve Trabzonlu güzel bir prensesi anlatan fantastik bir hikâyedir. Hikâyede, biraz güzel, fantastik, çekici Trabzon'un kendisi gerçek bir şehir anlamına gelmemektedir.²³⁵ 1870'te Yunan yazar Triantaphyllides beş sahnelik bir piyes yazdı *Oi Φυγάδες* (*The Fugitives*). Bu piyeste yazar, imparatorluğun son kaderini, düşüşünü tarihi kaynaklarla ve yerli Trabzon şarkılarıyla betimlemiştir. Piyenin karakterleri kısmen tarihsel ya da şarkılardan alınmış, kısmen de hayalidir. (İki yüz sayfadan fazla olan) oldukça uzun bu piyesin ilginç yanı, onun tarihsel temelinde yatar; çünkü o sadece bir roman değildir.²³⁶ Gabriele d'Annunzio'nun piyesi *La Gloria*'da bir karakter Trabzonlu prenses Elena Komnenos'tur. İsim birkaç şarkıda etkin olarak kullanılmıştır.

	E marcio il grano	(Tohum çürümüş,
	Ma l'oro abbonda	Fakat altın boldur
Koro	A Trebizonda!	Trabzon'da.

	La moglie ha un trono	Kadın taht sahibidir
	Che non si sfonda	Ki o da sabittir
Koro	A Trebisonda.	Trabzon'da).

1909'da Alman Philipp Langmann, *Trabzon Prensesleri* adlı üç sahnelik bir piyes yayımladı.²³⁷ Piyenin hikâyesi 1370 yılında Trabzon'da geçer. Oyun, hiçbir tarihi hakikati olmayan sıkıcı ve berbat bir eserdir.²³⁸

1912'de Bayan Camilla Lucerna Almanca ilginç bir makale yayımladı, *Güney Slav Şiirinde Trabzon'un Son İmparatoriçesi*.²³⁹ Makalesinde Bayan Lucerna, imparatorluk tarihinde en trajik figür olan, son Trabzon imparatoru David'in ikinci eşi, Helene Kantakuzenos'u ele alır. David'den sonra yedi oğlu ve yeğeni Aleksios'un boynu sultanın emriyle vurulmuş, sultanın defnetmeyi reddettiği eşinin ve çocuklarının cesetlerini dul kraliçe kendi eliyle gömmüştür. Bayan Lucerna, bu kadın kahramanın trajik hikâyesinin unutulduğunu söyledikten sonra bir Sırp epik şiirinde muhafaza edilen korunmuş benzer bir kadın tipini yazar. Bu şiir Kosova Savaşı'nda dolaşan şarkılara aittir ve *Jugovica'nın Annesinin Ölümü* başlığını taşır. Bayan Lucerna bu epik şiirdeki annenin kaderinin ve karakterinin son Trabzon impara-

²³⁵ *La princesse de Trébisonde. Bibliothèque Bleue. Réimpression des romans de chevalerie des XII, XIII, XIV, XV et XVI siècles, sous la direction d'Alfred Delvau* (Paris 1859), s. 48.

²³⁶ Π. Τριανταφυλλίδης, *Οί φυγάδες. Δράμα εις μέρη πέντε μετὰ μακρῶν προλεγομένων περὶ Πόντου* (Atina, 1870). Dramanın kendisi sayfa 3-229'dadır. Uzun giriş kısmı ayrı numaralandırılmıştır, 1-175.

²³⁷ Philipp Langmann, *Die Prinzessin von Trapezunt*, Drama in drei Akten (Münih ve Leipzig 1909).

²³⁸ Örneğin Cyril Davidsohn'un bu dramaya yazdığı eleştirisi için bkz. Βυζαντίς, II (Atina 1911-1912), 257.

²³⁹ Camilla Lucerna, *Die letzte Kaiserin von Trapezunt in der südslavischen Dichtung* (Sarajevo 1912), Zur Kunde der Balkanhalbinsel, II. Quellen und Forschungen, yay. haz. Dr. Carl Patsch, Heft 4, s. 36.

torîçesi ile benzer olduğunu göstermeye çalışır. Trabzon'un Büyük Komnenoslarının sonunun kısa bir taslağını verdikten ve Helene Kantakuzenos'un trajik figürünü betimledikten sonra Bayan Lucerna "Halk Şarkısı"na, yani *Jugovica'nın Annesinin Ölümü*'ne başlar. Lucerna, bu geleneğin kökenini araştırmış ve epik şiirin metnini vererek anne karakterini vurgulamış ve onun Helene Kantakuzenos'la benzerliğine işaret etmiştir.

Roman ve şiirlerde Trabzon'la ilgili bazı rivayetler W. Miller'in *Trebizond. The Last Greek Empire*, s. 117-119; 136'da verilmiştir.

Düşsel fantastik Trabzon'un sadece edebiyatta değil aynı zamanda müzikte de izler bıraktığını ifade etmeliyim. Bununla birlikte kabul etmeliyim ki ciddi müzikte değil operettedir. XIX. yüzyılın ortalarının iki Fransız opereti *La Princesse de Trébizonde* adını taşır. Bir sahne ve iki perdeden oluşan birincisi başka türlü bilinmeyen Louis, Carlo, Thierry ve Nekekim isimli dört Fransız tarafından bestelenmiştir. Bu operet Paris'te Théâtre Lyrique'de 4 Eylül 1853'te sahnelenmiştir. Aynı başlık ile bir diğer operet *La Princesse de Trébizonde* pek çok kişi tarafından iyi bilinen Jacques Offenbach tarafından bestelenmiştir. Fransızca bu operet üç sahnede Nwitter ve Tréfeu'nun sözleriyle ve Jacques Offenbach'in müziğiyle "opera-bouffe"dir. Operet ilk kez 7 Aralık 1869'da Paris'te Bouffes-Parisiens tiyatrosunda sahnelenmiştir.²⁴⁰ Eser, salt bir hicivdir ve temasının, Trabzon şehri ya da imparatorluğuyla alakası yoktur. Bu iki operet elli ya da altmış yıldır Paris'te sahnelenmiştir, bu yüzden onları hiç izleyemedim.

İlginçtir ki İspanyolca'da menşeinin Trabzon adıyla kuşkusuz bağlantılı olan bazı kelimeler vardır. *El Diccionario de la Academia Española*'ya göre onları vereceğim: *Trapisonda*, "münakaşa, çekişme, kavga, ihtilaf"; *Trapisondear* (fiil) "sürekli münakaşa, çekişme, kavga, ihtilaf başlatmak"; *Trapisondista*, "münakaşa, ihtilaf, çekişme, kavga başlatan kişi."

EK NOT

1933'te Trabzon metropoliti Khrisanthos tarafından modern Yunanca *Trabzon Kilisesi* başlıklı temel bir eser yayımlandı.¹ Eser 904 sayfadan oluşur ve başlığının belirttiğinden çok daha fazla bir kapsamı vardır. Kilise, Trabzon'un siyasi, ekonomik ve kültürel açıdan genel tarihiyle yakın bağlantılıdır. Khrisanthos'un eseri, Trabzon'un yaşamının tüm yönlerini yeterli verilere dayanarak zengin bir bilgi kaynağı sunar. Yazar, antik dönemden başlar ve Pontus tarihinin oldukça açık bir coğrafi, topografik ve tarihî incelemesini verir. Eserin en önemli kısmı doğal olarak Bizans hâkimiyeti döneminde Trabzon'un dinî ve siyasi önemini açıkladığı yerdir. Khrisanthos, IX. yüzyılın sonunda Trabzon'un Khaldia teması metropolisi rütbesine yükselişinin önemini vurgular ve imparatorluğun başkenti Trabzon olduğunda 1204'ten sonra Trabzon kilisesinin mükemmel bir tasvirini verir. Burada Trabzon'un topog-

²⁴⁰ Bkz. F. Clement et P. Larousse, *Dictionnaire des opéras*. Revu et mis à jour par A. Pougin (Paris), s. 902-903.

¹ Χρυσάνθου Μητροπολίτου Τραπεζοῦντος Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος, Ἀρχεῖον Πόντου, IV-V (Atina 1933). Bu eserin ayrı bir baskısı 1936'da yapılmıştır. Yukarıda belirtildiği gibi kitabın yazarı şimdi Atina'nın başpiskoposudur.

rafyası ve Mithras'ın ünlü türbesi, bir Mithraeum (s. 104-111)² ve Mikhail Panaretos, Andreas Libadenos, Bessarion, Trabzonlu George ve diğerleri³ gibi tüm Trabzonlu ünlü yazarlar ve Trabzon üzerine eserlerin listelendiği ve tartışıldığı çok uzun bir bölüm olan “Dini Hareket ve Yaşam” (*πνευματικὴ κίνησις καὶ ζωή*, s. 185-372) üzerinde özellikle durmak istiyorum. Khrisanthos Trabzon'u “Ortodoksluğun Akropolisi” olarak adlandırır (s. 361). Hıristiyan sanatına, kiliselerine, manastırlarına ve dahi el yazmalarına biraz ilgi göstermiştir. Çeşitli rütbelerdeki Trabzonlu piskoposların güncel bir listesini verir. Eserler, ayrıca 1461'de imparatorluğun düşüşünden sonra Türk hâkimiyeti dönemini de kapsar. Khrisanthos'un yaptığı iş için oldukça donanımlı olduğunu unutmamalıyız; zira tarihini gayretle çalıştığı ve varlığını dikkatlice gözlemlediği bölgede (Trabzon'da) uzun yıllar geçirmiştir.⁴

MADISON, WISCONSIN

A. VASILIEV

---

² Buradaki referansların eserin 1936 baskısındadır.

³ Sayfa 326'da Theonas (θεωνᾶς) ismindeki bir tarihçi muhtemelen hiçbir zaman mevcut olmamıştır.

⁴ Khrisanthos ile S. Binon arasındaki oldukça ilginç bir tartışma için bkz. *Byzantion*, XIII (1938), s. 363-377.

KİTAP DEĞERLENDİRME/BOOK REVIEW

Anthony Bryer-David Winfield, *KARADENİZ'İN ORTAÇAĞ DÖNEMİ ESERLERİ VE TOPOGRAFYASI*, Çev. İsmail Köse, Cilt: 1-2, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020, 650 sayfa, ISBN 978-975-17-4544-6; 978-975-17-4544-3.*

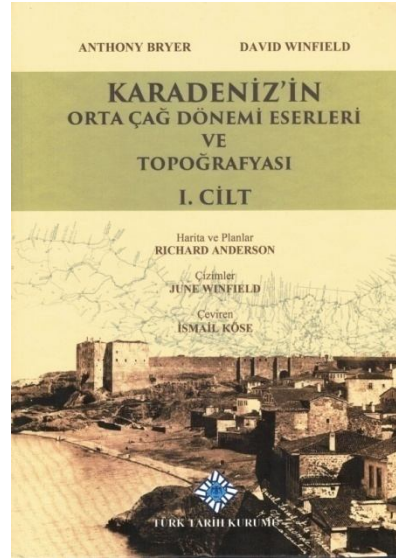
Haşim KARPUZ**

“Pontos’un Bizans Dönemi Anıtları ve Topografyası” Adlı Kitap, “Karadeniz’in Ortaçağ Dönemi Eserleri ve Topografyası” Adıyla Türkçeye Çevrildi.

1.Giriş

Antony Bryer-David Winfield’in yazdığı *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos* adlı eser 1985 yılında Washington D.C.’de basıldı. Metin ve fotoğraflar olarak iki ciltlik eser Sinop’tan Çoruh nehrine kadar Karadeniz Bölgesi’nin Bizans dönemi tarihi, tarihi eserleri konusundaki yazarların yönetiminde geniş katılımlı bir araştırma ekibiyle 25 yıl yapılan alan ve kütüphane arşiv araştırmalarına dayanıyor.

Trabzon dünyanın en güzel tarihi şehirlerinden birisidir. Çocukluğumun geçtiği köyler, yaylalar, okuduğum ortaokul ve Trabzon Lisesi bu şehri her yönüyle tanımama, sevmeme yardımcı oldu. Arkeoloji-sanat tarihi öğrenimi görmem, müzelerde çalışmam Trabzon üzerine yapılan çalışmaları takip etme imkanı verdi. Trabzon Müzesi’nde çalışırken Bryer-Winfield ekibinin

* *Gönderim Tarihi:21.09.2020. Kabul Tarihi:11.10.2020.*

** *Prof. Dr., KTO Karatay Üniversitesi, GST Fakültesi Geleneksel Türk Sanatları Bölümü, KONYA. hasimkarpuz@gmail.com ORCID: 0000-0002-1689-7970*

Ayasofya restorasyonları, bölge hakkında yaptıkları yayınları yakından takip ediyorduk. Sonunda Trabzon Müzesi'nde Antony Bryer'le tanıştık.

Kişisel görüşleri, amaçları bir yana, Trabzon'un tarihi, Ortaçağ ve 19. yüzyıl eserleri üzerine eşsiz bilgiler ortaya koydular. Böylece göğü her zaman bulutlu, yamaçları yeşil ve çiçeklerle donanmış bu güzel vatana aşına olmamıza yardım ettiler. Bu coğrafyada ortaya konan Türk öncesi ve Türk dönemi mimari mirasın sahibi bizleriz. Bu mirası korumakla sorumluyuz. Bu düşüncelerle Doç. Dr. İsmail Köse'nin kitabının çevirisine katkıda bulunmaya çalıştım. Yardım eden arkadaşlara kitabın başında yer verildi. Şüphesiz en büyük emek ve gayret mütercim ve Veysel Usta'nındır.

2. Kitabın Tanıtımı

Giriş ve dört bölümden oluşan kitap, içinde bulunduğumuz 2020 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlandı. İki cilt olarak basılan kitabın içeriğine geçmeden önce kağıt kalitesi, baskı ve cilt gibi fiziksel özelliklerinin oldukça güzel olduğunu belirtmek gerekir.

- Giriş
- 1. Bölüm
- 2. Bölüm
- 3. Bölüm Kitabın Kısımları
- 4. Bölüm Trabzon (Kısım XX)

Giriş bölümünde yazarların uzun bir önsözleri yer alıyor. Bu önsözde çalışmanın başlangıç düşüncesinin Ayasofya'nın restorasyonu sırasında 1959 yılında ortaya çıktığı, kendi disiplinlerinin kurucusunun Sir William Ramsay olduğu belirtiliyor. Amaçlarının Trabzon Komnenos devletinin (1204-1461) tarihini, maddi kalıntılarını açıklamak, (tanıtmak olduğunu vurguluyor. Alan araştırmaları, literatür çalışmalarından ayrıntılı olarak bahsediliyor. Son bölüm teşekkürlere ayrılmıştır.

A. Bryer'in Türkçe çeviriye önsözü bir paragraftır. Bunu çevirenin önsözü izliyor. İsmail Köse burada yazarların satır aralarında Yunan iddialarına benzer görüşlere yer verdiklerine dikkat çekmekte, kitabın kapsadığı bilgilerin önemi, çeviri zorlukları, Pontus Devleti'nin (M.Ö. 280-63) Pers kökenli bir devlet olduğu, Romalılar tarafından yıkıldığı anlatılıyor, Pontus adının Trabzon devletine şamil kılınamayacağına dikkat çekiyor.

Bu bölümde benim ve öğretim görevlisi Veysel usta'nın birer takdim yazısına da yer verilmiş bulunuyor. Daha sonra kitabın zengin kaynaklar bölümü geliyor:

- Kısaltmalar
- Çizimler, planların listesi, kitabın çizimleri, haritalar, yapı planları ve fresk çizimlerinden oluşuyor (122 plan + 113 fresk çizimi)
- Kaynaklar (Birincil kaynaklar, Kaynaklar 2 Seyahatnameler, Kaynaklar 3 İkincil Çalışmalar)

Birinci Bölüm

Karadeniz (Pontus) Topoğrafyası

Coğrafya

Sahil Şehirleri

Sahil Vadilerindeki Şehirler

Sahilden İçerdeki Şehirler

İkinci Bölüm

Rotalar (Planlar I, II ve III)

Giriş

Deniz Rotaları

Nehir Rotaları

Kara Rotaları, Doğu-Batı

Kara Rotaları, Kuzey-Güney

Gürcü Rotaları

1461 Yılında II. (Fatih Sultan) Mehmed Tarafından Takip Edilen Rotalarla İlgili İlave Bölüm

3. Kitabın Kısımları

I: Kerembe Burnu'ndan Sinop'a

II: Sinop

III: Sinop'tan Halys'e (Yeşilirmak)

IV: Amisos, Aminosos, Simisso ve Samsun

V: Iris (Yeşilirmak) Deltası, Limnia (Çarşamba) ve Kinte'nin Neresi Olduğu Sorunu

VI: Oinaion (Ünye) ve Chalybia Bölgesi

VII: Neokaisareia (Noecaeserea) (Niksar)

VIII: Phadisane (Fatsa) Polemonion (Boloman) ve Sidene İdari Bölgesi

IX: Sauronisena (Gölköy) ve Polemonion'un Art Bölgesi

X: Orta Lykos (Kelkit)

XI: Yoson Burnu

XII: Melanthios'tan (Melet Irmağı) Pharmatenos'a

XIII: Kerasous (Giresun) Bölgesi ve Şehri

XIV: Zephyrion (Ulu Burun) Burnu ve Kenchrina ve (Kalecik-Hisarüstü)

XV: Tripolis (Tirebolu) ve Philabonites (Harşit Deresi)

XVI: Koloneia (Şebinkarahisar)

XVII: Philabonites'ten (Harşit) Trikomia'ya (Akçaabat)

XVIII. Platana (Pulathane) ve Trikomia Bandonu

XIX: Cheriana (Şiran) ve Arauraka'nın Neresi Olduğu Problemi

4. Trabzon Şehri (XX. Kısım)

Kitabın en geniş ve detaylı bölümü Trabzon merkez ve yakın çevresine ayrılmıştır. Başlangıçta şehrin görünümü üzerinde duruluyor. Batıdan gemi ile gelen yolcuların şehri nasıl gördüklerini, Kısarna, Boztepe, Ayasofya gibi yer ve

yapıları algıladıktan sonra, surlar ve şehrin içerisinden bahsedilmektedir. Ele alınan yerler ve yapılar şöyle sıralanmıştır:

- Surlar (1. Klasik dönem, 2. Aşağı Hisar, 3. Ortahisar)
- Sivil Binalar (Tershane, Hamam, Bedesten, Köprüler, Çeşmeler)
- Kisarna
- Leanto Kastron (Kalepark)
- Meydan (Şehrin agorasının burada olduğu varsayılıyor)
- Boztepe (Mitra Kült Merkezi, II. Aleksios efsanevi ejderhayı burada öldürmüş)
- Mahalleler, caddeler (Üç önemli cadde: Uzun Sokak, Maraş Caddesi, Liman Caddesi-Daphne)
- Mezarlar
- Tzykanisterion (Spor alanı, polo oynanan bugünkü Kabak Meydanı)
- Manastırlar
- Kiliseler, Şapeller
- Türbeler
- Ayazmalar

Kitapta merkez ve yakın çevresinde 160 eser ele alınmıştır. Başta manastırlar, camiye çevrilen kiliseler olmak üzere bütün Hıristiyan yapıları ayrıntılı bir şekilde tanımlanmıştır.

İlçeler (Bandon) Nasıl İncelenmiş?

Değirmendere vadisi üzerinde kurulmuş, imparator mülkleri, çok sayıda manastırın yer aldığı Maçka şu başlıklarla ele alınmıştır.

- Tanım, Tarihçe ve Konum
  - Manastırlar, Kiliseler ve Kaleler
- Maçka'da 51 eser incelenmiştir.

5.Sonuç

Bryer-Winfield gibi Trabzon tarihi üzerine araştırma yapan batılılar, oryantalist bir yaklaşımla konuyu ele almışlardır. 25 yıl içerisinde bütün Doğu Karadeniz taranarak büyük bir eser ortaya konmuştur. Elbet, bu eserin dilimize kazandırılması önemlidir. Trapezus'un nasıl Trabzon olduğunu (bize her yer Trabzon) anlamak için bu güzel şehri tanımak ve sevmek gerekiyor.

Bryer kitabının önsözünde “disiplinimizin kurucusu W.M. Ramsay'dır” diyor. Ramsay, tarihi coğrafya çalışmaları ile tanınır. 1890 yılında Anadolu'nun tarihi coğrafyasını yayınlamış, bu kitap Türkçeye de çevrilmiştir¹. Tarihi coğrafya, insanların yaşadığı, yerleşim yerlerini, insanın doğal çevresi, kültür ortamı ve sanat faaliyetlerini bütün olarak ele alır. W.M. Ramsay'ın, Anadolu'da tarihi yollar (Bizans Yolları) kiliseler piskoposluk merkezlerini araştırmıştır. I. Dünya Savaşı'nda İngiliz istihbarat servisinin en önemli elemanı, Osmanlıyı

¹ W.M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, Çev. Mihri Pektaş, İstanbul 1960.

arkadan hançerleyen Gertrude Bell Ramsay'ın asistanıydı². 1907 Yılında Konya Sille, Gökyurt; Karaman Binbir kilisede Ramsay adına araştırmalar yaptı. Kitabı okurken, Ramsay'ın öğrencilerini takip ederken bu hususları unutmamak gerekiyor.

Trabzon'un kent dokusu korunamamış, Sahil Yolu, Tanjant ve onun şehir içi bağlantıları ile Boztepe Tüneli dokuya ağır hasar veren uygulamalar olmuştur. Hıristiyan eserleri gibi çok sayıda Türk devri yapısı da yıkılarak yerlerine ucube yapılar inşa edilmiştir (Pazarkapı Camii, Tabakhane Camii) Aynı şekilde dokunun temel öğelerinden evler de korunamamıştır.

Trabzon'un Türk öncesi ve Türk dönemine ait çözümlenememiş problemlerinin araştırılması gerekiyor. H.F.B. Lynch şehrin tiyatro, gimnasyum gibi yapılarını iç kalenin dışında, Bahçecik'te gösteriyor. Burada hiç kalıntı ortaya çıkmadığını biliyoruz. Agora bugünkü Meydan'da mıydı? Ortahisar'dan meydana giden cadde üzerinde önemli Roma yapıları, heykeller çıktığına göre bu doğru olabilir. İç Kale'nin kazısı yapıp yapılarının ortaya çıkarılması gerekir. Buna bağlı olarak, Osmanlı valilerinin sarayı ne zaman boşaltıp Ortahisar'a Saray-ı Atik Sokağına taşındıklarını bilmiyoruz.

Osmanlı dönemi yapıları, il merkezi ve ilçeler bakımından bütüncül olarak ele alınmamıştı. Hazırladığım Trabzon Merkez ve İlçelerindeki Önemli Tarihi Yapılar (Ankara, 2018) kitabı bir bakıma Karadeniz'in Ortaçağ Dönemi Eserler ve Topografyasının mütemmimi olarak kabul edilebilir. Müteveffa yazarları saygı ile anarken kitabın çevirmeni Doç. Dr. İsmail Köse'yi tekrar tebrik ediyor ve yazımı rahmetli Mahmut Goloğlu'nun dizeleri ile bitiriyorum:

Selam Trabzon'uma:

Dört köşe kalesine, kargalaklı yalısına
Maranzul incirine, dutuna, karayemişine
Yokuşuna, inişine selâm!

.....

² Janet Wallach, *Çöl Kraliçesi*, Çev. Püren Özgören, İstanbul 2004, s. 133.

KARADENİZ İNCELEMELERİ DERGİSİ **YAYIN İLKELERİ**

1-Derginin dili Türkçedir. Ancak, anadili Türkçe olmayan araştırmacıların gönderdiği yazılar, İngilizce olmak ve her sayıda iki makaleyi geçmemek kaydıyla yayımlanabilir. Yayımlanacak her yazının başında Türkçe *öz* ve İngilizce *abstract* ile bunların yanısıra Türkçe ve İngilizce anahtar kelimeler verilir. Özetler 100 ile 150'şer kelime arasında, anahtar kelimeler ise en çok 8'er kelime olmalıdır.

2-Karadeniz İncelemeleri Dergisi, Bahar (Mayıs) ve Güz (Kasım) döneminde olmak üzere yılda iki kez yayımlanır.

3-Dergide; bilimsel makale, tercüme ve kitap eleştirileri yayımlanacaktır. Makaleler daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamış, akademik standartlara uygun ve özgün olmalıdır. Makaleler, ulusal ve uluslararası geçerli etik kurallara (araştırma ve yayın etiğine) uygun olmak zorundadır. Yayımlanacak makaleler, intihal programı tarafından denetlenecek ve uygun görülmeyenler yayımlanmayacaktır. Özel durumlar hariç sayfa sayısı 25'i aşmamalıdır.

4-Dergi, hakemli bir yayındır. Gönderilen yazılar önce konu, sunuş tarzı ve teknik açıdan Yayın Kurulu tarafından incelenir. Yayımlanmaya uygun bulunanlar konunun uzmanı iki hakeme gönderilir. Hakem raporlarının olumlu olması durumunda yayımlanır. Raporlardan birinin olumlu, diğerinin olumsuz olması durumunda ise makale üçüncü hakeme gönderilir ve onun kararına göre hareket edilir. Hakemler, raporlarında bazı hususların düzeltilmesini istemişlerse, düzeltmelerin yapılması için makaleler yazara geri gönderilir. Yazar, hakem kararlarına katılmıyorsa nedenini açıklamalıdır.

5-Yazılarda, Türk Dil Kurumunun yazım kurallarına uyulması önerilir. Bununla birlikte, yazıların yazım kurallarından yazarları sorumludur.

6-Yazılar, basılı iki kopya ve disketleriyle birlikte gönderilmelidir.

7-Yazılar, IBM veya Macintosh uyumlu bilgisayarlarda MS Word adlı programla, normal metin için *Times* ya da *Times New Roman* fontu, transkripsiyon için *Times*'e dayalı herhangi bir fontla yazılmış olmalıdır. Transkripsiyonda kullanılan font diskete eklenmelidir. Metin 11 punto, dipnot 9 punto olmalıdır.

8-Dipnotlarda izlenecek yöntem:

Kitaplarda: Yazar Adı Soyadı, *Kitap Adı*, Basıldığı yer ve yıl, sayfa.

Örnek: Fethi Tevetoğlu, *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, Ankara 1991, s. 58.

Birden çok cildi olan eserlerde: Yazar Adı Soyadı, *Kitap Adı*, Yayınevi, Basıldığı yer ve yıl, cilt, sayfa.

Örnek: Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul 1998, C: I, s. 186.

Birden çok yazarlı eserlerde: Yazar Adı Soyadı-İkinci Yazar Adı Soyadı-Üçüncü Yazar Adı Soyadı, *Kitap Adı*, Yayınevi, Basıldığı yer ve yıl, sayfa.

Örnek: Durmuş Yalçın-Yaşar Akbıyık-Dursun Ali Akbulut, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, Ankara 2004, s. 58.

Çevireni veya hazırlayanı olan eserlerde: Yazar Adı Soyadı, *Kitap Adı*, Çeviren (Çev.) veya Hazırlayan (Haz.) adı soyadı, Yayınevi, Basıldığı yer ve yıl, sayfa.

Örnek: William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, Çev. Alâaddin Şenel, İstanbul 2003, s. 58.

Makalelerde: Yazar Adı Soyadı, "Makale adı", *Dergi Adı* (veya kısaltması), Cildi, Sayısı, Baskı yeri ve yılı, sayfası.

Örnek: M. Orhan Okay, "Duanın Şiiri", *Türk Dili*, C: LI, S: 420, Ankara 1986, s. 504-511.

Gazetelerden yapılan alıntılarda *Gazete adı*, sayı (no), tarih, (Hicri veya Rumi tarihli ise parantez içinde Miladi tarih) verilmelidir. Hicri ve Rumi ay adları bitişik olarak yazılmalıdır.

Örnek: *İstikbal*, No: 356, 15 Kânunusani 1327 (28 Ocak 1912).

Dipnotlarda atıf yapılan eserin ilk geçtiği yerde tam künyesi verilmeli, daha sonraki yerlerde yazar soyadından sonra *a.g.e.*, şeklinde; eğer atıf yapılan makale ise yazar soyadından sonra *a.g.m.*, olarak kısaltılmalıdır.

Makalenin sonunda bir "Kaynaklar" bölümü bulunmalıdır. Burada yazar soyadı (büyük harflerle), adı, kitap adı, varsa çeviren veya hazırlayan adı, cilt, yayınevi, basım yeri, basım tarihi verilmelidir. Makalelerde ayrıca sayfa aralıkları da verilmelidir.

Örnek: ÜÇÜNCÜ, Uğur, *İkinci Dönem TBMM'de Bir Muhalifin Portresi Kadırbeyzade Zeki Bey*, Çizgi Yayınevi, Konya 2011.

Arşiv malzemelerinin kullanımında arşiv adları *italik*, belge tasnifleri ise normal karakter ile dizilmelidir.

Örnek: TŞS, Defter No: 1899, s. 44. veya BOA, MAD, Defter No: 3598, s. 37. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi ilk künyede, *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)*; Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi ise ilk künyede *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BCA)* olarak gösterilir.)

9-Yazıların her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

10-Yazarlar, ad ve soyadları ile birlikte akademik unvanlarını ve görev yaptıkları kurum adlarını tam olarak belirtmelidirler. Ayrıca, kendileriyle iletişim kurulabilmesi için sürekli adreslerini, telefon numaralarını, varsa belgegeçer numarasını ve elektronik posta adreslerini vermelidirler.

11-Makale, tercüme veya eleştirisi yayımlananlara 2'şer adet basılı dergi verilir.

12-Yayımlanmayan yazılar iade edilmez.